

IA ORIENTAL SERIES—No. 43

Prof. P. V. RAMANUJASWAMI, M.A.

SRI RANGARAMANUJA'S
BRIHADARANYAKOPANISHAD-Bhashya

WITH
INTRODUCTION, TRANSLATION AND NOTES

PART I—TEXT

WITH SANSKRIT INTRODUCTION AND NOTES

EDITED BY

Sriromani Uttamur T. VIRARAGHAVACHARYA

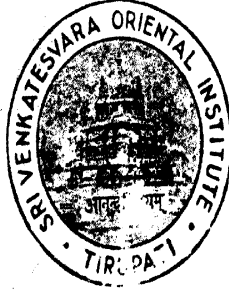
*Formerly Head of the Department of Nyaya,
Sri Venkatesvara Oriental College, Tirupati*

PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF

SRI C. ANNA RAO, B.A.

EXECUTIVE OFFICER

on behalf of Board of Trustees T. T. Devasthams, Tirupati

PRINTED AT

TIRUMALA-TIRUPATI DEVASTHANAMS PRESS

TIRUPATI

1954

[Price Rs. 7-0-0

60127:29
15354
35593

35593

श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यग्रन्थमाला सं. ४३.

सम्पादकः - श्री प. वें. रामानुजस्वामी, एम्. ए.

श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यपरिशोधनालयाध्यक्षः

श्री

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यम्

श्रीरङ्गरामानुजमुनिविरचितम्

उपोद्घात-आङ्ग्लानुवाद-टिप्पणी-सहितम्

प्रथमो भागः

मूलभाष्यम् -- उपोद्घात-टिप्पणी-सहितम्

शिरोमणि उत्तमूरु ति. वीरराघवाचार्येण

सम्पादितम्

श्रीति रुमल-तिरुपतिदेवस्थानमुद्रणालये मुद्रितम्

१९५३

All Rights Reserved
by
Tirumalai-Tirupati Devasthanams
Tirupati

PLACED ON THE SHELF
Date.....

FIRST EDITION

QU127:24
15 JS4

SRI VENKATESWARA
CENTRE
RECEIVED CENTRE.
Acc. No. 35593
Date.....
TIRUPATI.

PRINTED AT
TIRUMALAI-TIRUPATI DEVASTHANAMS PRESS
TIRUPATI

PREFACE

THE Institute has undertaken to publish the Viśiṣṭādvaita commentaries on the Upaniṣads with English translation in order to make their contents known to scholars unacquainted with Sanskrit. Four volumes have already been published in the Series of books issued by the Institute containing the translation of the four Upaniṣads, *Īśa*, *Kēna*, *Kāṭha*, and *Praśna*. When the fifth Upaniṣad according to the order of the Ten Upaniṣads had to be taken up, the Rāmānuja Siddhānta Bhāṣya Publication Committee, Madras, which had already published eight Upaniṣads with their *Bhāṣya* applied to the Devasthanam Committee for assistance in their enterprise and requested them to bear the cost of printing of their edition of the *Chāndōgya Upaniṣad*. The Committee graciously complied with their request and ordered the printing of that *Bhāṣya* in the Devasthanam Press. As the Institute also had to publish the *Bhāṣya* of that Upaniṣad with English translation, the opportunity was availed of and the required number of copies of that edition were got printed for the Institute. As it would take some more time for the English translation and introduction to be ready, it was decided to publish the text with Sanskrit notes by the Editor in one volume and reserve the translation for the second. The text of the *Bhāṣya* was also big enough to form a separate volume.

Before the English translation of the *Chāndōgya Upaniṣad* could be prepared in the Institute, the R. S. B. Publication Committee, Madras, again applied to the Board

of Trustees of the T. T. Devasthanams for the printing of this *Bhāṣya* on the *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*. The Board complied with their request and this Upaniṣad-bhāṣya is accordingly printed as a volume of the Institute Series. The translation of this *Bhāṣya* also will be published in due course in a separate volume.

S. V. O. INSTITUTE }
TIRUPATI }
31-12 --1953. }

P. V. RAMANUJASWAMI,

Director.

॥ श्रीः ॥

श्रीवेङ्कटेशः शरणम्

भूमिका

ब्रह्मेति यद् बृहति बृंहयतीति वित्तं
सर्वप्रकारबृहदस्य च बृंहणं यत् ।
आरण्यकं बृहदिदं परिशील्य किञ्चित्
संगृह्यतेऽत्र सकलोपनिषद्ब्रह्मस्यम् ॥

बृहदारण्यकमिदं वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषदिति तावत् विदितमेव । ब्राह्मण-
मिदं शुक्लयजुर्वेदीयम् । शुक्लऋग्वेदेन द्वेषा विभक्ते एकशत (१०१) शाखात्मनि
यजुर्वेदे कृष्णयजुःशाखासु षडशीतौ (८६) स्थितासु, शुक्लशाखाः पञ्चदश (१५)
परिगण्यन्ते, यासां प्रवर्तकाः काण्वमाध्यन्दिनादयः पञ्चदश महर्षयो वाजसनेयस्य
याज्ञवल्क्यस्यान्तेवासिन इति व्यक्तं वायुपुराणादौ ।

स भगवान् याज्ञवल्क्यः प्रथमं वैशम्पायनस्यान्तेवासी भूत्वा अधीनयजुर्वेदो
गुरुभक्त एव स्थितोऽपि गुगोरभिसंधिमभिजाय ततोऽधीतमंशं योगवलेन मांसरूपेण
बहिर्दृष्टव्यत्वा स्वयमादित्यमुपास्य गुर्वादिभिरनधिगतानि अयानयामसंज्ञानि अभि-
नवप्रकाशानि यजूषि आदित्यादेवाध्यैष्टेति वर्णितं विष्णुपुराणादौ । अन्ते चास्याऽऽ-
रण्यकस्यैव श्रूयते, ' आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनाऽऽ-
ख्यायन्ते ' इति । मन्ये, राजर्षिभ्यो जनकादिभ्य इव प्रियपत्न्यै मंत्रैर्या अपि
मुक्तिविद्यामुपदिश्य परमहर्षिर्वेत्क्षणेन प्रकृष्टं योगाश्रममपि तुरीयमूरीचकरित्यत
इव आदितःसिद्धाद्भुतयोगमहिमहेतोरप्ययमेव योगियाज्ञवल्क्य इत्यखिलश्लाघनीय
आसीदिति । एवमत्र तत्रैव धंशब्राह्मणे आदित्यमूलया अभिभूयतिपरम्परया
उद्दालकद् याज्ञवल्क्यस्य विद्याप्राप्तिर्निरदेशि । परं तु, जनकस्य राज्ञः सभाया-
मुद्दालकस्य च याज्ञवल्क्यस्य च वादकथा बभूव इति समदर्शि पञ्चमसप्तमेऽत्रैव ।

(i)

यदि उद्दालकशिष्यात् याज्ञवल्क्यादयमनन्य इति मन्यते, तर्हि, 'अयमुद्दालकात् किमप्यधीतवानपि साक्षादादित्यादेव सर्वं जग्राह । अग्न्यैव पश्चात् सुदूरं प्रसृता वंशावलिर्वंशब्राह्मणेऽन्नादर्शि' इत्येष्टव्यम् । अन्यथा पुनः, 'स उद्दालकशिष्यो याज्ञवल्क्योऽन्यः, 'चतुर्था द्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव' (श्रीभागवते) इत्युक्त बह्वृचयाज्ञवल्क्यवत्; अयं पुनरन्यो वाजसनेयथाज्ञवल्क्यः साक्षादादित्यशिष्यः, यः पञ्चदश काण्वमाध्यन्दिनादीन् अयातयामनामानि यजूंष्यध्याप्य प्रख्यापयामासेति भणितव्यम् । परंतु वाजसनेयो याज्ञवल्क्य एवोद्दालकस्य कचिदंशेऽन्तेवासीति इहैव श्राव्यते, महत्त्वकामनायामनुष्ठेयं मन्थास्यै कर्म, 'दिशमेकपुण्डरीकमसि, अहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं भूयास' मित्यादित्योपासनान्तमुपदिश्यैवम्, 'तं हैतमुद्दालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिन उक्त्वोवाच' इति ।

अथ कथमसौ वाजसनेयः, यो नाम्ना याज्ञवल्क्यः ? अत्रेदं प्रथमं प्रतीयमानं प्रत्युत्तरम्, यत् वाजसनिरिति वाजसन इति वा वाजश्रवा इव कश्चिन्महर्षिरास्त; तस्यायमिति । प्रशस्तञ्चेदं नाम, यत् भगवन्नामसहस्रेऽपि पठितमस्ति, 'अर्को वाजसनिः (नः) शृङ्गी' इति ! स हि परमात्मा सर्वेषां वाजं विभजति । (वाजोऽन्नम्) । 'येन जातानि जीवन्ती' ति हि श्रूयते । अस्मिन् प्रत्युत्तरे पुनरयमाक्षेपः पदं धत्ते, 'याज्ञवल्क्योऽयं देवरातसुत इति श्रीभागवते निर्दिष्टः कथङ्कारमेवंरीत्या वाजसनेय' इति । अथ देवरातस्यैव वाजसनिरिति नामान्तरमिति वा, अन्य एव तद्वंशे ततः प्रागेवनामा कश्चिदिति वा वक्तव्यम् । तथा पुरुषं नाम्ना पूर्वं निर्दिश्य कुलसंबन्धकीर्तनं पश्चादेव क्रियत इतीयं श्रुतिशैली, यथा—उद्दालकः आरुणिः, मधुकः पैङ्गवः, सत्यकामो जाबालः, उपकोसलः कामलायनः इत्येवम् । कुलपुरुषेष्वपि समनन्तरस्य प्राङ्निर्देशो व्यवहितस्य च पश्चात्, जानकिरायस्थूण इत्येवम् । तदत्र वाजसनेयो याज्ञवल्क्य इति पूर्वनिर्देशादस्यैतद् विरुद्धनामेति भाव्यत इति वा । नूनमिदं वाऽन्यद् वा मनसिकृत्य प्रकृतबृहदारण्यकभाष्यकारैः अत्रैवमर्थः प्राकाशि, "वाजसनेयशाखाध्यायिने याज्ञवल्क्याये" ति ।

अथ कथं शाखाया वाजसनेयवमिति विचार्यम् । तत्र अदिस्यो वाजसनिरिति वाचस्पत्यम् । प्रसिद्धयति चाऽऽदित्यस्य वाजसनित्वम्, 'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टे-

रत्नं ततः प्रजाः' इति । तथाच तैत्तिरीयनारायणेऽन्ते, 'याभिरादित्यस्तपति, ताभिः पर्जन्यो वर्षति । पर्जन्येनोषधिवनस्पतयः प्रजायन्ते । ओषधिवनस्पतिभिरन्नं भवति' इत्यादि । वाजसनिरादित्यो वाजिरूपधरो यजूषि विश्राणयामासेति च नूनं वाजपदप्रयोगेण व्यज्यते । आदित्यान्तर्वर्ती भगवान् वाजिरूपधरो हरिरस्योप-
देष्ट्रेत्युदितमेव श्रीभागवते । नूनं स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरो मधुकैटभापहृत वेदरूप-
व्यष्टिनिर्माणगणनकोशस्य वेधसोऽनुग्रहाय सर्गादौ अवतीर्णं सौशील्यशेवधिं श्रीनिधिं
वाजिमुखमेव स्वयमधीतापेनवेदतया शरणमुपगम्याधिजिगमिषुः आदित्यमण्डलमध्य-
मध्यासीनं तमेव त्रयीमयं हिरण्यं पुरुषमुपतस्थे । तत् स वत्सलो वाजी भूत्वा
प्रत्यग्राणि यजूषि प्रतिपादयामास । तदयं तस्मादधीतवेदो वाजसनेय इति ।

एवम्भूतायां वाजसनेयशाखायां संहिताभागे चत्वारिंशदध्याय्यात्मके गते
वाजसनेयिब्राह्मणं परस्तात् । तत्र संहितोपनिषद्भूतं चत्वारिंशमीशावास्यं व्यावर्तयितुं
वाजसनेयिब्राह्मणोपनिषदिति व्यवह्रियते । वाजसनेयशाखाध्यायिनो वाजसनेयिनः ;
तद्ब्राह्मणमिति तदर्थः ।

ऋष्यास्य ब्राह्मणस्य शतपथब्राह्मणमिति संज्ञान्तरमपि संप्रतिपन्नम् । शतं
पन्थानः = अध्याया अस्यां शतपथम् । माध्यन्दिनब्राह्मणे शतमेवाध्यायाः ।
काण्वे यद्यपि चतुरधिकं शतमध्यायाः, अथाप्यल्पधिकत्वात् तदुपेक्षया तथैव
प्रथेति प्रतिपत्तव्यम् । एवं हि विभजन्ति - काण्वशतपथे काण्डानि सप्तदश (१७),
अध्यायाः चतुरधिकं शतम् (१०४), ब्राह्मणानि पञ्चत्रिंशदुत्तरचतुश्शतीमितानि
(४३५), कण्डिका षडुत्तराष्टशत्यधिकषट्सहस्रीसंख्याताः (६८०६); माध्यन्दिने
तु शतपथे काण्डानि चतुर्दश (१४), प्रपाठकाः अष्टषष्टिः (६८), अध्यायाः शतम्
(१००), कण्डिकाः चतुर्विंशत्युत्तरषट्छत्यधिक सप्तसहस्रीसंख्या (७६२४) इति ।
कण्डिकाविभागो नावश्यमर्थपार्थक्ये सत्येव, अममाप्तेऽपि वाक्ये तद्दृष्टेः ।
नूनं निरूप्यमाणस्य विषयस्य अममाप्तत्वं सावशेषत्वं व्यङ्क्तमेव वाक्यमध्य एव
खण्डकण्डिकादिविभागः, यथा छान्दोग्यतैत्तिरीयादौ, 'ता यदा सहस्रं सपेदुः',
'स तपस्तप्त्वे' त्यादौ । अत्र काण्वे षोडशधा सप्तदशधा च विभजन् लक्ष्यत
इति परिष्कारारम्भे प्रादर्शयाम । एवञ्च षोडशधा विभागपक्षे माध्यन्दिन इव

काण्वेऽपि प्रवर्ग्यभागः ब्रह्मपरबृहदारण्यकभागेन सहैकस्मिन् काण्डे निविशते । अस्तु कामरण्येऽर्थायमानत्वं वा अरण्यध्ययनाधेयफलकत्वं वा अगृह्णन्तैर्विरक्तैर्ग्रामनगरत्यगिभिररण्ये वृक्षच्छायासु वसद्विरप्यवस्थाध्येयत्वं वा आरण्यकपदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रवर्ग्यभागात् पाश्चात्यम्यैव — अथापि तद्वदितत्वादेव स काण्डः कृत्स्नो बृहदारण्यकमिति भूम्ना व्यवह्रियते । एवं विशिष्टे बृहदारण्यकव्यवहारात् प्रवर्ग्यभागोऽपि अरण्येऽधीत एव फलस्य कल्मत इति वेधाद्यधिकरणे वर्णितं व्याख्यातृभिरित्यप्याशयीरन् । एवमपि बृहदारण्यकस्य तृतीयाध्यायादारभ्यैव ब्रह्मपरता काण्वे । माध्यन्दिने च, 'द्वया ह प्रजापत्याः' इत्यादेरेव, ततः प्राच्यमध्यायत्रयं प्रवर्ग्यपरमिति ।

प्रतिवंदं प्रतिशाखमन्ते आरण्यकमस्ति ; यत्रान्त्यो भाग उपनिषदित्युद्धृत्यते । तत्रान्यानि आरण्यकानि अपेक्ष्य आरण्यकमिदं प्रवर्ग्यभागेन समस्तं व्यस्तं वा आकारतो बृहदिति बृहदारण्यकमिति अन्वर्थं प्रथते । व्याख्यानस्याऽऽकारे वैपरीत्यसंभावनायामपि मूलग्रन्थो दृश्यमानः छान्दोग्यात् इतरबृहतो बृहत्तर इत्यत्र न विवादस्यावसरः । वेदशाखानामानन्त्यादुपनिषदानानन्त्येऽपि साम्प्रतमधिकं प्रसिद्धास्तावत् अष्टोत्तरशतमुपनिषद एव । तत्र सर्वासां निर्विचिकित्सं प्रामाण्यं पारम्परिकं प्रसिद्धयति, न वन्त्यन्यदेतत् । तत्र पूर्वमभ्य इवोत्तराभ्योऽप्युपनिषदियं बृहतीति सुदर्शमेतत् ।

सर्तीष्वप्येतावतीषु उपनिषत्सु आदिमा नशैवोपनिषदो मतप्रवर्तकानां प्राचामाचार्याणां प्राचुर्येणादरपदमभूवन् । न तावता अन्यासां सर्वथैवाप्रामाण्यमाशङ्कितुं साम्प्रतम् । यतो ब्रह्मसूत्रकृता भगवता वादरायणैव, "जगद्विचित्वात्", "ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एकं" इत्यादौ कौपीनकिश्वेताश्वतरादीनामधुल्लेख आर्शयत इति निर्विवादा निरूपणसरणिर्माप्यकृतां सर्वेषाम् । तदिदमन्तरे शिष्टोपनिषद्भाष्यसं निदर्शोपं प्रदर्शयेम । अथापि अष्टोत्तरशतवारमावर्तनीयाया गायत्र्याः, 'दशावरा गायत्री' ति दशकृत्वो जपेनापि क्रियानिष्पत्तिवत् अष्टोत्तरशतसंख्यासूपनिषत्सु दर्शना उपनिषदोऽलमधिगन्तव्यस्य ब्रह्मणोऽधिगमायेति सर्वेषामेकवाक्यता विदुषां संलक्ष्यते ।

अत्र च दशके यजुरूपनिषदश्चतस्रः ; सामोपनिषदौ द्वे ; अथर्वोपनिषद-
स्तिस्रः ; ऋगुपनिषदेका । चतसृषु च शुक्लयजुरूपनिषदौ द्वे ; अन्ये द्वे कृष्ण-
यजुरूपनिषदौ ; कठशाखा हि कृष्णयजुर्वेदीयेति । तत्र आदितः पारम्पर्येण प्रात-
शाखा अपेक्ष्य आदित्याद्भनवं प्राप्तायामयातयामाभिधायां शुक्लयजुःशाखायामादरा-
तिशयादिव आद्यन्तयोस्तन्निवेशेनान्यासामन्तर्निक्षेपः कृतोऽस्ति । 'वेदानां साम-
वेदोऽस्मी' ति प्रसिद्धस्य साम्नोऽनन्तरं स्थानं दिस्सव इव तदुपनिषद्ग्रथम् उपाद्यो-
पान्तरूपेण परिकल्प्य तन्मध्ये न्यवेश्यन्त तदन्याः ।

आसु च दशस्वर्थवर्णनमरणिरप्युत्तरोत्तरसंश्लिष्टा शुभावमाना संलक्ष्यन् इति
च श्लाघनीयक्रमनियममित्थम्भूतमिदं दशकं व्याख्यानोपव्याख्यानादिभिः शास्त्रोपशा-
खाहितप्रचारं प्राञ्चैरकारीत्यध्यवसीयते । तदिदं दशोपनिषदर्थमारो द्वारेण संजिघृक्षामः-

उपनिषद्दशकं अर्थनिरूपणक्रमः

तत्र सर्वप्रथमपरिगणितायां संहितान्तर्गतायामीशोपनिषदि प्रपञ्चस्य परमात्म-
नियाम्यत्वम्, अन्तर्वहिस्तद्यासत्त्वम्, तत्सृष्टत्वमित्याद्युपदिश्य तद्द्विग्यथैव साध्वसाधु-
कर्माचरणानाचरणसनाथया तदनुग्रहेण तत्कल्याणनमरूपदर्शनेनाखिलकल्मषनिर्हारेण-
नामृतप्राप्त्या तन्नमःप्रावण्यरूपं निःश्रेयसं न्यरूपि ।

तत्र मध्ये, 'नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षन्' इति देवानामपि स दुष्प्राप
इत्यवाचि । ओमिति प्रणवेन तदनुसंधानमदर्शि । 'यत्ते रूपं कल्याणतमम्' इति
चादित्यमण्डलान्तर्वीर्तिद्विग्यमङ्गलविग्रहानुसंधानममूचि । अन्ते पूषयमाग्निप्रार्थनारूपा
मन्त्राश्च पाठिताः । तत्र पूषादिपदानि न सूर्याद्यर्वाचीनदेवनाग्रणीति यद्यपि
विशेषज्ञानां विवेको भवितुमर्हति, अथाप्यापातवृद्धीनां न भवेत् । प्रयुज
सत्कर्माचरणस्य, असत्कर्मनिवृत्तेः, आध्यानस्य चामृतत्वसाधनस्य निर्दुष्टकरणकले-
वरनिर्वर्तनीयतया तत्करणात्तन्महाभूताधिष्ठातृणां देवानां प्रसादमन्तरेण तत्संपत्तिर्न
संभाव्यत इत्यवश्यमेव सर्वदेवतावर्शाकरणवर्तमानि विभाव्यानीति मन्येत् । एवं
तत्तद्देवतास्वरूपव्यवभावस-धिगमाय मुमुक्षौ प्रयतमाने तमनुग्रहीतुं केनोपनिषदवततार ।
उपदिदेश च,

यैरिन्द्रियाद्यैर्वशीकृतैः स परमात्मा निध्येयोऽस्ति, तेषां सर्वेषामपि स एक एव मुख्यः प्रेरक इत्येवं बुद्ध्या निध्यानमनुवर्त्यताम्; अलं ततदिन्द्रियदेवानां पृथग्भूतानामुपासनप्रयासेन परमात्मनः पूर्णग्रहणाभिमानपुरस्कृतेन । न हि कश्चिच्चक्षुषा सुबहु संस्कृतेनापि गन्धं घ्रातुमलम् । अतो नेन्द्रियाणि स्वशक्तिमतिक्रम्य ब्रह्मणो-ग्रहणमाधास्यन्ति; नतरां पूर्णस्य । न च परमात्मा परिच्छिन्नप्रभावः, यस्य पूर्णग्रहणेऽभिनिविश्यते । न चेन्द्रियाधिष्ठातारोऽपि देवाः स्वतन्त्राः, किन्तु सर्वथा तस्मिन् परस्मिन्नेव त आयतन्ते । तदिदं निदर्शनेन निरूपयामः । ये खल्विन्द्रियाधिकन्द्राः भूम्यन्तरिक्षद्युलोकाधिपतयः, तेऽपि न तस्य संकल्पमन्तरेण स्वयं किञ्चित् व्यापरितुं पारयन्ति । तथा हि सर्वदेवसंभावनीयेनोत्कृष्टेनाऽऽकारेण तेन कदाचित् प्रादुर्भूतेन तृणं निक्षिप्तं नाशक्रोद् दग्धुमग्निः; न चालयितुं वायुः । एवमन्योऽपि । तत् सर्वान्तःप्रविष्टः स एकः सर्वथोपास्यः । नृनं न स कास्त्र्येन पार्यते करणैरधि-गन्तुम्, अथापि न स सर्वात्मना दुर्ग्रहः । स च वननामा सुखं वननीयः । तेन सर्वं संपत्स्यत इति ।

अनेन चोपदेशेनेदमध्यस्माभिरधिगन्तव्यम् — परमात्मन्यनुकूले तद्भक्तौ प्रयतमानानां न कश्चिन् प्रतिकूलो भवितुमलम्भविष्णुः । यथा हि सर्वलोकशरण्यं राघवं विभीषणे शरणं गते प्रातिकूल्ये प्रवृत्ताः सुग्रीवादयः तत्सुहृत्तमा अपि न स्वचिकीर्षितं कर्तुं प्रबभूवुः, तथैव सर्वा अपि देवता न भगवद्भक्तप्रतिकूल्ये प्रगल्भन्त इति ।

लोकं सर्वेषामपि जन्तूनां संभावितेषु क्लेशेषु मरणक्लेशो महिष्ठः । अतस्तस्य यो विधाता, तत्र सर्वे विभ्यति । स च मृत्युः । सोऽपि भगवत्परतन्त्रः तदुपासन-लम्भनीयस्त्वक्षेमः नदुपासकमहागुरुशानुबन्धिवर्गोऽपि (नचिकेतसीव) निरपराधवृत्तिं स्वस्य सर्वदा रोचयन्त इति नाचिकेतोपाख्यानव्याजेन कठोपनिषत् मुक्तकण्ठमाह । यमर्थं यमः स्वयमेवैवमाह, — 'ब्रह्मक्षत्रादिसर्वप्रपञ्चरूपमोदनं भक्षयतो हरेरहं दध्यादिवदुपसेवनोभवन् चराचरौदनचरणं स्वादु निर्वर्तयन् स्वयमपि भक्ष्य एव भवामीति अहं हरिगुरुवशगोऽस्मि, न स्वतन्त्रः । तेन गुरुणोपदिष्टा विधैव मामपि तारयति । सर्वप्राणिमारणप्रवृत्तो मत्तोऽहं न भगवन्तं वेधीति केचन मन्येरन् ।

(लोके पुंसां मदोऽमदो वा नूनं तदधीनः) । कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातु-
 र्महति । विवेकिनश्च कथं मदः ? (केनोपनिषदुक्ताः) वाय्यमीन्द्रादय इवान्येऽपि,
 अहमपि ततो विर्भामः । भयादस्याग्निस्तपति भयात् तपति सूर्यः, भयादिन्द्रश्च वायुश्च
 मृत्युर्धावति पञ्चम इति तत्त्वविन् वेद । सूर्यादेस्तपनादिव्यापारो नियमितः,
 मृत्योश्च मे मारणदेशं प्रति धावनं व्यापार इति । एवमिहोपनिषदि मृत्युनाऽन्व-
 वादि, यदिदं प्रागेव नचिकेताः प्रजानन् तमेवाभिमुखीकृत्य निशङ्कमाह स —
 'स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति; न तत्र त्वम्; न जरया बिभेति; उभे तीर्त्वा
 अशनायापिपासे शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके' इत्यनेन, 'अपहत्य पाप्मानमनन्ते
 स्वर्गे लोके ज्येथे प्रतितिष्ठती' ति केनोपनिषदन्ते दर्शिते मुख्यस्वर्गे दुःखासंभेदे
 अग्रस्ते अनन्ते अभिलाषोपनेये मृत्योरधिकारलवलेशवैधुर्यम् । ईदृशस्वर्गप्राप्तश्च
 योगेन, योगश्च केनोपनिषदप्रस्तुतेन्द्रियादिवशीकरणप्रवृत्तकर्तव्येन वशीकार्यकाष्ठा-
 भूतविष्णुवशीकरणेन । स च विष्णुः पूर्वं वननाम्ना व्यपदिष्टः सौलभ्याय सर्वस्यापि
 हृदयकुहरं समाश्रित्याङ्गुष्ठमालोऽवतिष्ठते सह स्वात्मना । तदुपास्तौ मन्त्रश्च प्रणव
 इति प्राच्योपनिषद्द्वयप्रस्तुतमिह विस्तृतं किञ्चित् ।

अथ प्रश्नोपनिषत् प्रावनोपनिषत्संगृहीतमर्थं विवरीतुं प्रार्थितम् । पूर्वत्र हि,
 सर्वजगत्कारणत्वं यत् परमात्मनो मुख्यं सर्वैरुपासकैरदसीयाशेषमहिमाधिगमस्य कृते
 अवश्यविज्ञेयमस्ति, न तत्र विग्रहमभ्यधाति । परमात्मजीवात्मनोर्वैलक्षण्यमपि
 कठोपनिषदि केवलं मालया प्रादर्शि, 'न जायतं म्रियते वा', 'अध्यात्मयो-
 गाधिगमेन देवम्' इति । वशीकार्येषु वागादिषु प्राणस्य प्राधान्यं ततो नाज्ञायि ।
 उपासनकरणभूते च प्रणवे एकद्वित्रिमालानातरतभ्येन फलभेद इत्यादि च नैवाबोधि ।
 सर्वमिदं सम्यगुपदिश्य, मुख्यप्राणस्य स्वार्थं स्वपरिकरभूतेन्द्रियपुष्टये च अशितर्पातं
 स्वीकृततः तज्जरणनिर्वर्तनाय सर्वस्वापभालेऽपि सह जाठराग्निना जागरणप्रतिपादनेन
 तत्प्राधान्यमवगमय्य, षोडशकलं जीवमुपवाच्य तद्विलक्षणं परमं प्रणववेद्यं प्रकृष्टमोक्ष-
 प्रतिपादकं प्रत्यपीपददियमुपनिषदिति ।

एवं, 'यः पुनरेनं त्रिमालेण ओमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत'
 इति प्रणवरूपवाक्षरेण परमात्मवेदने प्रस्तुते, गुण्डकोपनिषत् स्वयमनेनाक्षरेणाक्षरविद्यां

काञ्चिदुपदेष्टुमुदद्युजे, 'येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्य' मिति । प्रणवरूपञ्चाक्षरम्, 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ती' त्युक्तरीत्या वेदादिसर्वविद्यास्थानगर्भम्, एतद्विद्या च परापरभेदेन द्वयी, यतः परोक्षज्ञानरूपान् श्रवणादेः परं तदपरोक्षज्ञानमिति विवेचयामास । प्रागुक्तं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमभिन्ननिमित्तोपादानत्वरूपम्; ऊर्णनाभिवत् उपादानभूताचेतनशरीरकं सत् खल्वक्षरमिदं कार्यं सृजत् स्वयमुपादानमपि भवतीति दर्शयामास, 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते चे' ति । तत्र च दृष्टान्तैः कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यम्, एकरूपपादपि कारणाद् विचित्रानेककार्योत्पत्तिश्च गमयामास । दृष्टान्तत्रयदर्शनेन च ईश्वरः, अचित्, चिदिति तत्त्वत्रयं संभूतं कारणं कार्यञ्चेति सूचयामास । यत् तत् कवयो वेदयन्ते, तत्र स्थाने परमं पुरुषं प्राप्तस्य प्रश्नोपनिषदुक्ता मुक्तिश्च, 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती' ति परमसाम्यरूपेति विशदयामास । बर्म द्वैविध्यमुपवर्ण्य काम्यकर्मप्रवणानां छिन्नभिन्नसच्छिद्रप्लवसमारूढानां सागरस्येव दुष्करं संसरणस्य तरणमिति निष्कामकर्मनिष्ठासुपदिदेश । शरीरवृक्षे निवसतोर्द्वेशोः पक्षिणोः सख्योर्भिथो वैलक्षण्यञ्च व्याचक्षे । एवमक्षरमन्त्रकरणिका अक्षरब्रह्मगोचरा विद्या काचिदिह विशदमुपदिदेश ।

माण्डूक्योपनिषत् पुनः प्रणवस्यास्यैकाक्षरत्वेन प्रावर्णितस्य अकार-उकार-मकाररूपावर्णत्रयात्मत्वमर्धमात्रात्मकनादशिरस्कत्वम्, एकैकाक्षरस्य अनिरुद्धादितत्तद्-व्यूहपरत्वम्, तत्तदुपासने फलविशेषम्, मुक्तये परवासुदेवोपासनञ्च गूढं जीवस्य जागरस्वप्नसुषुप्तितुरीयदशाभेदप्रदर्शनमुखेन संक्षिप्यैवोपक्षिप्य सुबहु प्रणवव्याख्यानं व्यधितेति वक्तव्यम् ।

एवं प्रणवे यत् अवान्तरविभागानामर्थविशेषाणाञ्च विशदमवगमो माण्डूक्यत्, तैत्तिरीयोपनिषत् तस्य अकार-उकार-मकारसंहितारूपतां प्रणवस्य दर्शितां मनसिकृत्य संहितोपनिषदं प्रस्तुत्य, प्रणववत् व्याहृतीनामप्युपासनमन्त्रत्वमुदीर्य, प्रणवमिमं सवेरुमाङ्गतया प्रकथ्य कर्माणि च प्रदर्श्य, मुण्डकोपनिषदि गदितं परमसाम्यं माण्डूक्ये, 'आनन्दमयो ह्यानन्दमुक्' इत्युक्तार्थशोधनेनोपपादयितुकामा आनन्दमयविद्यां प्रस्तुत्य आनन्दमीमांसामारभः. अतिशयितमानुषानन्दप्रक्रमेणानवधि-कतिशयमानन्दमयस्याऽऽनन्दं निरूप्य, मुक्तो जीवः परमसाम्यप्राप्त्या जगद्व्यापारेऽपि

व्यापरितुं पारयेदिति मा कश्चिन्मस्तेति जगत्कारणत्वमसाधारणमन्त्रमयाद्यविशेषेण विज्ञानमयादपि व्यावर्तमानं भृगुकुलीमुखेन प्रतिपाद्य भोगसाम्यमेव परमसाम्यमिति व्यनक्ति स्म । यस्तु तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीयः प्रश्नः नारायणोपनिषदाख्यः, स योगिनां पाञ्चकालिकीमाहिकप्रक्रियां निरूपयितुमिव प्रवृत्तः, 'क्रियान्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः' इति मुण्डकोपनिषदन्ते स्पृष्टं कर्मणामावश्यकत्वं प्रदर्श्य अन्ते पूर्व-पश्चवत् आनन्दमयनिरूपणैदम्पर्यमात्मनोऽप्यदर्शयत् ।

ऐतरेयोपनिषत् पुनः, ज्ञानमेव ह्यनुकूलमानन्दः इति सिद्धान्तं सूचयितुं सार्वज्ञ्याभावे संपूर्णानन्दप्रसक्तिविरहात् प्रज्ञानशक्तिं निरूपयिषुः प्रज्ञानब्रह्मविद्या-माहृत्य, नानालोकसृष्टिमभिधाय, तिर्यक्षु गवामश्वानाञ्चातिशयमभिसंधाय, तत्रापि-न्द्रियदेवतानां पूर्णकार्यकरणकौशलवैकलीं व्युत्पाद्य, ऊर्ध्वप्राणिनां पुरुषाणां प्रकर्षं तत्र तत्तदिन्द्रियदेवतानां ब्रह्मणश्च पूर्णं प्रवेशञ्च प्रस्त्याप्य, दर्शनश्रवणादीनां बाह्य-ज्ञानानां संज्ञानविज्ञानप्रज्ञानादीनां मानसज्ञानानाञ्च भूमानं प्रतिपाद्य, एवम्भूतमने-वम्भूतञ्च सर्वं प्रपञ्चं प्रज्ञानब्रह्मप्रतिष्ठितं विदन् प्रज्ञात्मानुगृहीतः सर्वान् कामानामो-तीत्याह ।

एवं तद्वदष्टावुपनिषदो दृष्टाः । ता इमा अनतिविस्तृताः केवलमेकैक-विद्यानिरूपणेदम्पराः । अथ पुनर्विस्तृतं छान्दोग्यम्, ततोपि बृहच्च बृहदारण्यकम् । तत्र मुमुक्षुणामधिकाररुचिक्रममालोच्य बह्व्यो भक्तिविद्याः प्रस्तूयन्ते परं पुरुष-मधिगमयितुम् । तत्र सर्वासां प्रणवप्रावण्यमनुरुध्य, यथा माण्डूक्यात् प्राच्य उपनिषदः अखण्डप्रणवम्, यथा च माण्डूक्यं सखण्डप्रणवम्, तथा स्वयमपि प्रणवं परिगृह्य, सामवेदनिविष्टतया स्वस्य, सामनिविष्टं प्रणवमाहृत्य सामभक्त्यन्त-र्रूतोद्गीथावयवं प्रणवं प्रस्तुत्यैवमाह — एषां भूतानां पृथिवी रसः; निराधारं प्राणिनां निवासो हि न संभाव्यते । पृथिव्या आपो रसः; अपामभावे हि पृथिवी नात्मानं लभते, न च फलत्रयं कल्पते । अपामोषधयो रसः; तदर्थत्वात् तासाम् । ओषधीनां पुरुषो रसः; ओषधीभ्यो ह्यन्नम् अन्नरसमयश्च पुरुष इति । पुरुषस्य वाग् रसः (अत एव हि पुरुषसृष्टिं वर्णयन्ती श्रुतिः, 'आपः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती' ति वाग्व्यापरं सह दर्शयति) व्यक्तवाच इति हि पुरुषाः परान्

अतिशेरोते इति । एवमुपवर्ण्य, वाचः ऋग् रसः, ऋचः साम रसः, साम उद्गीथो रसः इत्यचकथत् । तेन पृथिव्यां जन्म भेजुषां पुरुषाणां परमं संपाद्य-
मिदम्, यत् ऋक्सामोद्गीथाध्ययनं नामेति प्रतिबोधयति । योऽयमुद्गीथः प्रधान-
भूतः तस्मिन् पुरुषोपकरणेषु वागादिषु प्रधानस्य मुख्यप्राणस्य दृष्टिम्, स्वयं
सामवेदनिविष्टतया नाना सामोपासनविधाश्च विधाय, प्रणवोद्गीथैक्यमभिधाय,
'ओङ्कार एवेदं सर्वं' मिति सारभूतं प्रणवं प्रशंसति । विदधाति च परस्तात्
मधुविद्यादीर्मुक्तिविद्याः । अधिकविद्याविधानञ्च नृनमसाधारणं छान्दोग्यस्येत्यन्यत्र
दर्शितमित्यलं पिष्टं पिष्टा ।

अथ बृहदारण्यकम् । मन्त्रब्राह्मणाधिगतोच्चावब्राह्मकर्मवैयग्रव्यपोहनेन
मानसकर्मानुष्ठाने व्यापारयितुं प्रवृत्तमारण्यक्रमादौ परिचितकर्मानुबन्धिष्वेव कांश्चिद्
दृष्टिरूपान् मानसव्यापारान् विविधं फलमुद्दिश्य विदधाति, यासां खलु दृष्टीनां
कर्मानुबन्धिनीनां कर्मवीर्यवत्तरत्वं फलमिति ब्रह्मसूत्रे साधारण्येन निरणायि । लोके
हि राजादयः प्रजाभिः इन्द्रः चन्द्रः इति प्रशस्यमानाः तयोत्कृष्टदृष्ट्यैव तुष्टाः फलं
प्रयच्छन्तीति प्रत्यक्षम् । तथेह फलं दर्शयति श्रुतिः । तेन अयथावस्थितस्य
तदारोपज्ञानस्यैव तावत्फललम्भकत्वे, साक्षात् तत्तत्प्रशस्तवस्तुगोचरं यथार्थज्ञानं
किमुतेति श्रद्धाऽपि संयुक्ता भवति । अनया सर्वाण्यकसाधारण्या सरण्या प्रवृत्य
वैतानिकेषु कर्मसु विशिष्टतया विश्रुतं वाजिमेषमेव गृहीत्वा तत्र यागान्तराण्यपे-
क्ष्यातिशयो यदायत्तः, तत्राश्वेऽपि अग्नावपि च दृष्ट्यभावे वीर्यवत्तरत्वरूपो न
सिद्ध्यत्यतिशय इति दृष्टिविशेषान् प्रस्तौति प्रथममिदम् । तत्र प्रथमतः अब्रह्मज्ञ-
परिचितानामब्रह्मणामेव दृष्टिम्, ततो ब्रह्म प्रति पुरुषमानेतुं ब्रह्मदृष्टिञ्च विधाय,
ब्रह्मज्ञानपरिकरतयाऽपेक्षितेषु प्राणस्य प्राधान्यात्, आन्तमुपनिषदि प्राणप्रस्तावस्य
करिष्यमाणतया च, छान्दोग्यवन् स्वयमप्युद्गांथमुपादाय, उद्गातरि प्राणदृष्टि-
विधानादि प्रपञ्चयति ।

एवं ब्रह्मदृष्टिविधानेन ब्रह्म प्रस्तुत्याथ साक्षादेव सामान्यविवेकविशेषोपदेश-
मुखेन तन्निरूपयति । तत्र जगत्कारणत्वस्य मुमुक्षुसामान्यावश्यविज्ञेयतया, जग-
दुपादानभावस्य चात्मशरीरभावायत्ततया, 'आत्मैवेदमग्र आसीत्' इत्येव तन्निरूप-

यितुमारभते । सामान्यसृष्टि-विशेषसृष्टि-अतिशयितसृष्टोरभिधाय, ' आत्मन इहोपादानत्वं नाऽऽहत्य अचेतनप्रपञ्चादिरूपेण परिणामात्, किं नाम, अव्यक्तशरीर-कत्वा ' दिति परमात्मानुप्रवेशेन विशिष्टमपि वस्तु विशिष्टमेवावतिष्ठत इति मुमुक्षुभिः, अहं ब्रह्मास्मीति विशिष्टोपासनमेव कार्यमिति सर्वोपासनसरणिं शिक्षयति ।

अथ केनकटादिदर्शिनरीत्या सर्वा देवतास्तन्निष्ठा इति, ताश्च कर्मव्यग्रान् स्वं लोकं नयन्त्यः स्वपरिचरणरूपेषु परशतेषु व्यापारेषु प्रेरयन्त्यः पशू कुर्वन्ति, तदर्थमेव ब्रह्मविद्याप्रवृत्तिमपि निन्दन्तीति, तासामपि परमात्मतो भिया नाधिकं प्रत्यूहविधानप्रागल्भ्यमिति चोपवर्ण्य तत्तद्देवताप्रीणनक्षुद्रकर्मचरणात् परावर्त्य आत्म-विज्ञानपूर्वकानन्तफलपर्यवसायिनि प्रकृष्टे कर्मणि प्रवर्तयति ।

वेदनोपासनदर्शनानामैक्यस्येतोऽधिगमः

यथैवं पूर्वोपनिषदुद्दिष्टानामेषामर्थानाम्, एवमस्यापि कस्य चित् निखिल-निगमशिखरहृदयकुहरनिगूढस्यानर्घस्यार्थस्यात्यर्थं वैशद्यमत्र विधित्सितमित्यतोऽपि विशिष्यत एतत् । तथाहि --

सुदूरपरिश्रमसंपादितस्य, स्थिरम्, दृढमित्यभिमतस्यापि सर्वस्य फलस्य आदि-मध्यान्तेष्ववर्जनीयं दुःखानुषङ्गमनुदृश्य विरज्य विशिष्टं फलमन्विच्छद्भिः अनन्त-स्थिरफलब्रह्मनिश्चयमधिगच्छद्भिरपि यथावदुपायानुष्ठानवैयग्र्यविरहे न समीहितं लभ्यत इति मुक्तकण्ठमाह, (३-४-१५) ' अथ यो ह वा अस्माल्लोकात् स्वं लोक-मदृष्ट्वा प्रैति, स एनमविदितो न भुनक्ति, यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् ' इति । भगवद्वेदनविधुरान् भगवान्न परिपालयतीति वदताऽनेन वचनेनान्यद् रहस्यं व्यज्यते, यत् खलु भगवता भाष्यकृता वाक्यकारवचनादि साक्षीकृत्य, ' वेदन-मुपासनं स्यात् ', ' उपासनं स्यात् ध्रुवानुस्मृति ' रिति वेदनध्यानैक्यं स्थापयता, " सेयं स्मृतिर्दशनरूपा प्रतिपादिते " त्यभाषि, तदत्र बृहदारण्यक एवेह विद्युपा-स्योरिव दृशेरपि व्यतिकरेण वेद्यते । अत्र हि, ' अदृष्ट्वा प्रैति चेत्, एनमवि-दितो न भुनक्ति परमात्मे ' ति दर्शनवेदनयोरैक्यमभिसंधीयते, तथा समन्तरमेव, ' आत्मानमेव लोकमुपासीते ' ति वाक्येनोपासनैक्यम् ।

प्राणादिपञ्चकरूपपरिकरप्रख्यापनम्

ईदृशदर्शनसमानाकारोपासनरूपवेदनसंपत्तये पुरुषेण करणकलेबरे स्वायत्ते कार्ये । तत्रेन्द्रियादीनां वशीकारप्रकारश्च रूपकविन्यासेन सुनिरूपितः कठबल्लोषु, 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।', 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः', 'यच्छेद् वाङ् मनसी प्राज्ञः' इतीति निश्चप्रचम् । तत्रान्यदपि किञ्चिदखिलोपनिषदन्तर्निगूढमधिगन्तव्यम् । यथा — ईशोपनिषदि, 'संभूतिञ्च विनाशञ्च' इति संगृहीतं करणनियमनम् । तत्र कानि करणानि परमात्मवेदने प्रधानानीत्यत्र प्राणमनोवाक्चक्षुश्श्रोत्राणीति श्रुतयोऽध्यवस्यन्ति । अत एव केनोपनिषदुपक्रमे, 'केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुःश्रोत्रे क उ देवो युनक्ति' इति पञ्चम एव परिकराः प्रादर्शयत । कठोपनिषदि तु सामान्यतः सर्वेषामिन्द्रियाणां मनस्सनाथानाम् अमनः शरीरस्य परमपुरुषस्य च वशीकार्यत्वमवेदि । अथ प्रश्नोपनिषदि, (२) 'वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रञ्च । ते प्रीताः प्राणं स्तुवन्ति' इति, 'या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोक्त्रमीः' इति च पञ्चैतानि प्राधान्येन निरदेशयत । नूनं (तैत्तिरियोपनिषदि भृगुवल्ल्यां) लक्षणमुखेन ब्रह्म दर्शयिष्यन् वरुणः, 'अतिप्रसङ्गादिदोषदूरमिदं सल्लक्षणम् । इतो ब्रह्म यथावन्निर्यार्यं तपसा, 'किं तत् स्या' दिति, इति तदुपयुक्तोपकरणगुद्धिमपेक्षितामुपक्षेप्तुमेव प्राणादिपञ्चकमिदं पुत्राय भृगवे प्राह स्म, 'अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाच' मिति । तत्र परिष्कारे भाष्याशयाविष्करणपूर्वमिदमावेदयाम । यत् पुनरन्नमेकमधिकं तत्र, तत् बृहदारण्यकवक्ष्यमाणरीत्या शरीररूपं परिकरमभिप्रेत्येति च तत्राभ्यधाम ।

एवभूतस्यास्य पञ्चकस्योपयोगप्रकारमैतरेयोपनिषत् विशदमुदैरयत् । तथा हि तत्र आत्मषट्कभागात् प्राक्तनेऽध्याये अन्ते, — 'अनकाममारो देवरथः । तस्य वागुद्धिः । श्रोत्रे पक्षसी । चक्षुषी युक्ते । मनः संग्रहीता । तदयं प्राणोऽधितिष्ठति । तदुक्तमृषिणा, 'आ तेन यातं मनसो जवीयसा निमिषश्चिज्जवीयसे' ति' इति । अस्यायमर्थः — सकलदुष्कामक्षयणतया कर्ममार एव भवन्

अकाममारविलक्षणोऽयं परदेवगोचरतया तत्प्रापकतया च देवरथ इति कथ्यमानो भक्तियोगः । तस्य वागादिपञ्चकाधीनः प्रचारः । तत्र वाक् ईषादण्डः, श्रोत्रे चक्रे, चक्षुषी युग्यौ वाहौ, मनः संग्रहीता, प्राणोऽधिष्ठाते' ति । एवमत्र प्राणप्राधान्यञ्च प्रपञ्चितमस्ति ।

छान्दोग्येऽप्येतस्य पञ्चकस्य प्राधान्येन निर्देशो लक्ष्यते, यथा आदौ (१-२) वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनःप्राणानां ग्रहणेनोद्गीथविद्या विमृष्टा । परंतु प्राणेऽपि प्राणवायु-प्रवेशोपकरणे प्राणपदप्रयोगदर्शनात् नासिक्यः प्राणोऽपि प्रस्तावं प्रापितः । अन्ते च मुख्यप्राणस्य मुख्यत्वमघोषि । अथ द्वितीये (२-७.), 'प्राणेषु पञ्चविधं सामोपासीते' ति प्रस्तुत्य पञ्चकमिदमदर्शितं । तत्र प्राणपदं प्राणपरं शाङ्करभाष्यानुरोधे ; अथाप्यस्मद्वाप्यकृत् नैवमभाषिष्टेत्यत्र कारणं परिष्कारे प्रादर्शयाम । न केवलमेतावत् । 'परोवरीयांसि वा एतानी' ति पञ्चानामेषां परत्वे सति वरीयस्त्वमपि तत्र प्रस्त्यापितम् । अथ तृतीये (३-१३.), 'तस्य हवा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः' इति हृदये सुषिपञ्चकमुपक्रम्य, 'ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः' इति वक्ष्यत् मध्ये प्राणापानव्यानोदानसमानान् चक्षुर्वाक्श्रोत्रवायुमनांसि च सुषिसंबन्धितया दर्शयत् पञ्चकप्रभावं कश्चित् ग्राहयामास । चतुर्थे (४-३) संवर्गविद्यायाम्, 'प्राणमेव वागप्येति, प्राणं चक्षुः, प्राणं श्रोत्रम्, प्राणं मनः' इतीदं पञ्चकं गृहीत्वा प्राणस्य संवर्गत्वं शशंस । पञ्चमे च प्राणविद्यायां वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनोभिः प्राणस्य कलहमन्ते पराजितानां प्राणाधीनस्थितिविवेकञ्च वर्णयन्, पञ्चकमिदमेव निर्दिदेश । एवमत्र वैश्वानरविद्यायामभिहोत्रहोमभावितृप्तिवर्णनावसरे पञ्चकमिदमुवाच । एवमुपनिषदन्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

यथेमा उपनिषदः सर्वेष्वपि करणेषु प्रस्तोतव्येष्वपि पञ्चेमानि प्राधान्येन परिगणयन्ति, तथा बृहदारण्यकमपि । न केवलमेतावत् । तेषां कार्यविशेषमपि गृणाति ; तेष्विदमिदं प्रधानमिति विवेकमपि विस्तृणाति । तथाहि — (३-३) उद्गीथविद्यायां पञ्चकमिदमुपन्यस्तम् ; प्राणमपि सह, यथा छान्दोग्ये । अनन्तर-ब्राह्मणे (३-४) च, 'प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति वदन् वाक् पश्यन् चक्षुः शृण्वन् श्रोत्रं मन्वानो मनः' इति पञ्चकमिदम् । तत्रैवोपरि, यथा जायापुत्रवित्तशरीरविकल-

स्यात्कृत्स्नत्वमपेक्षितकार्यक्षमत्वम्, एवं मनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रविकल्मस्य मुमुक्षोरिति निरूपयदाह, 'सोकामयत् जाया मे स्यात् अथ प्रजायेय अथ वित्तं मे स्यात् अथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान् वै कामः । तस्यो कृत्स्नता - मन एवास्यात्मा वाग् जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तम् चक्षुषा हि तद् विन्दते, श्रोत्रं दैवम् श्रोत्रेण ह्येतच्छृणोति आत्मैवास्य कर्म आत्मना हि कर्म करोती'ति । शरीरमन्तरा कर्मणा-
माचरणं न संभवतीति यत् अपेक्षितं साधनं शरीरं चेष्टाश्रयः, तदिह आत्मपदेन भाष्ये मनसि स्वाभेदाध्यवसायः

मनसः सर्वापेक्षयाऽन्तरङ्गसार्वकालिकोपकरणभावात् । बुभुक्षोर्मुमुक्षोश्चापेक्षिताः परिकराः चक्षुर्व्यापारणेन संपाद्या भवन्ति कतिचित्, अन्ये लौकिकवैदिकोपदेश-
श्रवणेनधिगन्तव्या इति वित्तं चक्षुःश्रोत्ररूपेण द्विधा व्यभाजि । तदेवं बृहदारण्यके पञ्चकामिदं किञ्चिद् विविच्य वेदितं भवति ।

अथ चैषु पञ्चसु त्रयाणां प्रधानतरत्वं प्रतिबोर्धायतुं सत्तान्ब्राह्मणं प्रवर्तते । तत्र सप्तस्वप्नेषु प्रकृतपञ्चकान्तर्गतं वाङ् मनः प्राण इति त्रितयम्, छान्दोग्येऽपि, 'अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः तेजोमयी वाक्' इति अन्नासेजसामशिता-
नामणिष्ठांशाप्यायिततया प्राधान्येन कीर्तितम्, 'लीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम्; तान्यात्मनेऽकुरुते'ति संकीर्त्य, चक्षुःश्रोत्रयोः, 'अन्यत्रमना अभूवम्, नादर्शम्; अन्यत्रमना अभूवम् नाश्रौष'मिति मनो विना व्यापरण-
वैधुर्यात् ज्ञानेन्द्रियेषु मनसः प्राधान्यात् मनोमात्रस्य, कर्मेन्द्रियेषु प्राधान्यात् वाचश्च ग्रहणमधिगम्य, पूर्वोक्तरीत्या वाञ्छनसयोर्दम्पत्योः प्राणं पुत्रं निर्दिश्य, 'स इन्द्रः, स एषोऽसपत्नः' इति प्राधानतमत्वं प्राणस्य प्रतिबोध्य अन्ते, 'एकमेव व्रतं चरेत् प्राण्याच्चापान्याच्च'ति प्राणायामरूपस्य योगाङ्गस्य आयुष्यारोग्य-
करणजय-मनःप्राणिधानदिसर्वनिर्वाहकतया प्राणस्य ज्येष्ठस्य श्रेष्ठस्य विषये प्रकृष्ट-
मादरं दर्शयति ।

वागादयः, 'प्राणस्यैव सर्वे रूपमभवन्' इति प्राणा इत्येव यथा कीर्त्यन्ते, तथा जीवोऽपि बद्धः प्राणभावनीयस्त्वभव्यतया प्राण इत्येव भण्यत इति च प्राणस्य प्रशंसामभिसंधत्ते । एवमुपर्यप्यस्य पञ्चकस्य संकीर्तनं द्रष्टव्यम् । मुख्या-

मुख्यसर्वप्राणकल्हकथावर्णनस्य बहुत्र स्थितावपि प्राणप्राधान्यमित्थमिदं बृहदारण्यकमेव प्रपञ्चयति ।

एवम्भूतज्येष्ठश्रेष्ठप्राणविषये उपासनमिव मन्थकर्मापि किञ्चिदिह छान्दोग्य इव व्यधायि । परन्तु ततोऽत्र तस्य कियानपि विस्तरः । आदित्योपस्थानादि ह्यधिकमत्र वर्णितमस्ति । एतत्संदर्भसमीक्षणे च नूनं याज्ञवल्क्य उद्दालकादिमं प्राणोपासनप्रकारमेवाधीत्यानुष्ठाय प्राणवशीकरणेनादित्यस्योपासितस्यानुग्रहेणापूर्वाणि यजूप्यवापेति स्यादिति तर्क्यते । तदेवं सिद्धयत्यस्यातिशयः ।

विद्याः पुनश्छान्दोग्य इवेहापि बह्व्यः प्रादर्शित । तत्रापि पुंसामिव स्त्रीणामपि समस्ति ब्रह्मविद्यायामधिकार इति गार्गीवादनबन्धनेन तथा मैत्रेयी ब्राह्मणस्य, न सकृदेव, किन्तु द्विर्निबन्धनेन च निर्दर्शयत्, 'सीतायाश्चरितं महत्' इति सीताचरितसंग्रहनेन श्रीमतो रामायणस्य महत्त्वमिव स्वस्य बृहत्त्वं स्फुटयति । अत एवान्तोऽपि अने रुविधवेदाध्यायिपुत्रोत्पादन इव पण्डितदुहितृत्पादनेऽपि पन्थाः प्रदर्श्यतेऽत्र बृहदारण्यके । तदिदं बृहदारण्यकमेव प्रमाणीकृत्य विद्यायां पुंसामिव स्त्रीणामप्यधिकारमपशूद्राधिकरणेऽन्वमन्यन्त वैदिकास्तिकविमर्शकाः । एवम्भूतबृहदारण्यकघटित शुक्लयजुःशाखाध्यायिकुलसंबन्धादिव औत्तरस्त्रियो दाक्षिणात्यवेलक्षणेन वृन्दशो भगवद्दाने बहिरपि भृशप्रवृत्ता लक्ष्यन्ते ।

तदेवं सिद्धयत्यस्य शब्दाधिक्यत इवार्थप्रकर्षतोऽपि बृहत्त्वम् ॥

अपिच बृहदारण्यकमिदमन्या उपनिषद् इवापवर्गविद्यानुबन्धिवर्णनेनात्मानं न समापयति । किंनाम, अन्तिमेऽध्याये शास्त्रीयगर्भाधानसुपुत्रजननाद्युपाय-विस्तरणेन अधीयानानामैहिक श्रेयस्समृद्धिलम्भकमप्यस्तीति । तत् स्वन्तं शुभावसानं बृहदिदं दशमोपनिषदं भावयन्तः एवम्भूतान्तिमोपनिषद्धतितमुपनिषद्दशकमेवात्र प्रजानां पुरुषार्थप्रापणायैति प्राञ्चः पर्यशीलयन्निव ।

परविद्यापरिगणनपरीक्षणम्

का नाम विद्या, या इह छान्दोग्य इशनेकाः प्रदर्शिताः कथ्यन्ते ? श्रयतां तावत् । विद्या नाम विधिचोदितो ज्ञानविशेषः । तत्प्रतिपादकशब्दराशेरपि

ताच्छब्दमुपचारादित्यन्यदेतत् । सा च मुक्त्यर्था अन्यार्था चेति द्वयी । आद्या
ब्रह्मविद्यैव मुख्या तत्त्वार्थगोचरा । अन्यार्था पुनः मनसि ब्रह्मदृष्टिः, उद्गीथे प्राण-
दृष्टिरित्येवं ब्रह्माब्रह्मारोपरूपाऽपि भवति यथायथम् । तत्र, कुत्र कति विद्याः
कथिता इति विवेचनं वृथाविस्तरभियोपेक्ष्य विशिष्य वक्तव्यं परं विवक्षामः—

अद्वैतिभिः निर्गुणविद्या सगुणविद्येति द्वैधमध्यवसीयते । तत्र सगुणविद्या
मुक्तिपर्यवसायिन्यपि न साक्षान्मुक्तये करुणत इति चास्थीयते । तत्र निर्गुणविद्या
नाम न कश्चिदस्तीति तदन्येषां निर्णयः । तदिहाप्युपरि मात्रया वर्णयिष्यामः ।
सामान्यतस्तावत् परमार्थविद्याः द्वाविंशदिति प्राच्यग्रन्थानारूढा पारम्परिकी साम्प्र-
दायिकी प्रसिद्धिरस्ति । का इमा द्वाविंशदिति विशिष्य निर्देशे तु न लक्ष्यत ऐक-
मत्यम् । तत्रास्माकं हस्तं गता काचित् पूर्वलिखिता पट्टिका विद्या एवं निर्दिशति—

(१)

१. ईशावास्यविद्या	ईशावास्योपनिषत्
२. परमपुरुषविद्या	कठ. ३. ऋतं पिबन्तौ ; पुरुषान्न परम्
३. सद्ब्रिद्या	छान्दोग्यम् ६-२-७.
४. आनन्दमयविद्या	तैत्तिरीयम्
५. अन्तरादित्यविद्या	छान्दोग्यम्. १-६-६ ; बृहदा. ७-५-१.
६. आकाशविद्या	” १-९ ; ८-४.
७. प्राणविद्या	” १.१.५.
८. ज्योतिर्विद्या	” ३-१३-७.
९. प्रतर्दनविद्या	कौषीत. ३-१.
१०. शण्डिल्यविद्या	छान्दो — ; बृहदा — ; अग्निहस्यम्
११. पर्यङ्कविद्या	कौषीत. १.
१२. नाचिकेतविद्या	कठ. २.
१३. उपकोसलविद्या	छान्दो. ४-१०.

१४. उद्दालकान्तर्यामिविद्या	बृहदा. ५-७.
१५. अक्षरविद्या	मुण्डकोपनिषत्
१६. वैश्वानरविद्या	छान्दो. ५-११.
१७. भूमविद्या	,, ७-१.
१८. गार्ग्यक्षरविद्या	बृहदा. ५-८-८.
१९. सत्यकामविद्या	छान्दो. ४-४.
२०. दहरविद्या	,, ८-१-६; तैत्ति. २३; नारायणोपनिषत् १०.
२१. अङ्गुष्ठप्रमितविद्या	कठ. २-४-१२; २-६-१७; श्वेताश्वतर. ५-८.
२२. मधुविद्या	छान्दोग्य. 'असावादित्यो देवमधु' ३.
२३. संवर्गविद्या	छान्दो. ४-३.
२४. ज्योतिषां ज्योतिर्विद्या	बृहदा. ६-४-१६.
२५. बालाकविद्या	,, ४-१.
२६. मैत्रेयीविद्या	,, ४-४; ६-१.
२७. गायत्रीविद्या	छान्दो. ३-१२.
२८. उषस्तकहोलविद्या	बृहदा. ५-४-५.
२९. पञ्चाम्रविद्या	छान्दो. ५-३; बृहदा.
३०. अक्षिविद्या	,, ४-१५.
३१. भार्गवी वारुणी विद्या	तैत्ति. भृगुवल्ली.
३२. श्रीमन्न्यासविद्या	,, नारायण. ४९-५२. इति ।

(२)

अधिकरणसारावल्युपोद्घाते मुद्रितायाम् अधिकरणक्रमानुसारिपट्टिकायां तु, सत् - आनन्द - अन्तरादित्य - आकाश - प्राण - गायत्रीज्योतिः - इन्द्रप्राण -

(iii)

शाण्डिल्य - अत् - उपकोसल - अन्तर्यामि - अक्षरपर - वैश्वानर - भूम - गार्ग्यक्षर - प्रणवोपास्यपरमपुरुष - दहर - अङ्गुष्ठप्रमित - देवोपास्यज्योतिः - मधु - संवर्ग - अजाशरीरकब्रह्म - बालाकि - मैत्रेयी - द्रुहिणरुद्रादिशरीरकब्रह्म - पञ्चामि - आदित्यस्थाहर्नामकब्रह्म - अक्षिस्थाहर्नामकब्रह्म - पुरुष - ईशावास्य - उपस्तिकहोल - व्याहृतिशरीरकब्रह्म पदघटनेन द्वात्रिंशत् विद्याः, त्रयस्त्रिंशो च न्यासविद्या परिगणिताः सन्ति ।

(३)

अधिकरणरत्नमालापुस्तकसंयोजितायां पुनः अकारादिक्रमनिवह्यायां पट्टिकायाम् —, अक्षर - अक्षिस्थ सत्यब्रह्म - अङ्गुष्ठप्रमित - अन्तरादित्य - आकाश - आनन्दमय - ईशावास्य - उद्दालकान्तर्यामि - उपकोसल - उपस्तिकहोल - गायत्री - गार्ग्यक्षर - ज्योतिषां ज्योतिः — त्रिमात्रप्रणव - दहर - नाचिकेत - न्यास - पञ्चामि - परंज्योतिः - पर्यङ्क - प्रतर्दन - प्राण - बालाकि - भूम - मधु - मैत्रेयी - वैश्वानर - व्याहृति - शाण्डिल्य - संवर्ग - सत्यकाम - सत् इत्येवंनाभिर्विद्याः द्वात्रिंशत् गणिताः सन्ति । अत्र पट्टिकायाम्, अन्यत्र क्वचित् स्थितो भेदोऽप्युदरङ्कि ।

तत्र प्रथमपट्टिकां किञ्चित् परिशील्येम — प्रसिद्धं व्याहृतिब्रह्मविद्या-त्रिमात्रप्रणवविद्यादिकं परित्यक्तमिह । परमपुरुषविद्या तु प्रश्नोपनिषदुदितत्रिमात्र-प्रणवविद्यारूपा नात्राभिसंहिता; किंतु कठवल्ल्याम्, 'पुरुषात् परं किञ्चित्' इत्युक्ता । अन्यदपि । नाचिकेतविद्या, अङ्गुष्ठप्रमितविद्येति विद्याद्वयमत्र परिगणितमस्ति । किं कृष्णाऽपि कठोपनिषत् नचिकेतसे एकां विद्यां मृत्युपदिष्टामाह, उत नानेति विचारणायाम् - एकमित्येव स्वरसम्, तावतैव प्रश्नस्य पूरणात् । अत्-करणे च, 'प्रकरणात् पूर्वोक्तः परमात्मैव अत्ता; तृतीयस्याम् ऋतवल्ल्यामपि स वर्णित' इत्यसूत्रि । अभाषि च तत्र, "तद्विष्णोः परमं पदमित्यन्तेन विद्यामुपदिश्य तदपेक्षितांश्च विशेषानुपदिदेशे" ति । एवञ्च आनुमानिकाधिकरणे पृथग्विचारेऽपि न विद्याभेद इति प्रथमबल्लीत्रयमेकविद्याविषयमिति निर्विवादम् । द्विर्तायांऽध्यायोऽपि

वलीत्वयात्मकः । तत्र अङ्गुष्ठप्रमितवाक्यमादावन्ते च स्थितं गृहीत्वा प्रमिताधिकरणे जीवपरत्वेन प्रत्यवस्थाने परमात्मपरत्वं प्रत्यपादि । एवञ्च कठोपनिषदन्ते तृतीय-
बल्युत्तरीत्या वशीकारविधां पुनरुपवर्ण्य, 'मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा
विद्यामेतां योगविधिञ्च कृत्स्नम्' इति श्राव्यमाणं कृत्स्नोपनिषदुपसंहारपक्षे स्वरसम् ।
एवञ्च प्रथमाध्यायोक्तार्थवैशद्यमेव द्वितीयेऽध्यये कियत् इति साम्प्रतम् । 'पराञ्चि
खानि व्यतृणत्' इत्युपक्रमबलादपि, द्वितीयोऽध्यायो योगविधिरूपार्थेदम्पर इति
नाचिकेतविद्या - योगविधिरूपार्थद्वयमध्यायद्वयेनाभिधीयत इति चावगम्यते । एवं
विमर्शे च प्रथमाध्यायोक्तविद्यातोऽन्या अङ्गुष्ठप्रमितविद्या नाम कुतो भविष्यति,
कुतस्तराञ्च परमपुरुषविद्या, नाचिकेतविद्या, अङ्गुष्ठप्रमितविद्येति तिस्रो विद्याः । एवं
तावत् स्वरसगतिरदर्शि । अध्यायभेदेन विद्याभेद इत्यध्ययसनेऽपि न विद्यात्रैध-
मिति तु भाव्यम् ।

अथान्तरादित्यविद्या, आकाशविद्या, प्राणविद्येति यद्गणि विद्यात्रयम्, तत्
ब्रह्मदृष्टिरूपम्, न परविद्येति छान्दोग्यप्रकरणपरामर्शानां सुगमम् । नारायणप्रश्न-
बृहदारण्यकभणिता पुनरन्तरादित्यविद्या तदन्या । न खलु, 'सर्वलोककामेशत्व-
उन्नामकत्व - कप्यासपुण्डरीकाक्षहिरण्यदिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टत्व - आदित्य-
मण्डलान्तर्वर्तित्वाद्याध्यायानेकगुणविशिष्टत्ववर्णनं केवलं ब्रह्मदृष्ट्यर्थे कथङ्कारं घटत'
इति कृत्वाऽस्माभिरसंतुष्टैर्वचनमुल्लङ्घ्य परविद्यात्वमन्तरादित्यविद्याया अस्याः
कल्पयेत् । अभापि च भगवता भाष्यकृता, "न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वा-
दिवत्" इति सूत्रे, उद्गाथावश्वे प्रणवे हिरण्यदृष्टिविधिरिहेति । एवमपि
केचिदन्तरादित्यविद्यागतम्, 'उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद' इति
उन्नामविधानार्थवाद् प्रकरणान् पृथक्कृत्य, सिद्धानुवादबलात् वाक्यान्तरं वा परि-
कल्प्य, दृष्टिरूपेव, अदृष्टिरूपा सती सकलविशेषविशिष्टादित्यान्तर्वर्तिपुरुषविषयेयं
परमपुरुषार्थसाधनपरविद्याऽपीति साधने प्रयस्यन्ति चेत् — अस्तु कामम् । अथापि
आकाशप्राणविद्ययोः उद्गीथप्रस्तावगोचरयोः केवलदृष्टिविद्यात्वमेवेति न तद्गणनस्याव-
सरोऽस्ति । या तु भूमविद्याकुहरकार्थता काचित् प्राणविद्या, सा जीवगोचरा;
या चेन्द्रियकलहप्रकरणभाविता, सा ज्येष्ठश्रेष्ठमुत्स्यप्राणवायुविषयिणी । ततस्तयोः

प्राणविद्ययोरिह गणनं नैव प्रसजति । ज्योतिर्विद्याऽपि, कौश्लेयज्योतिश्शरीरकृष्ण-
संबन्धिज्योतीरूपपरमात्मविषयिण्यापि, आभिरूप्यकीर्तिमत्करूपफलार्थोपासनाविशेषः
न मोक्षार्थविद्या ।

अथाक्षरविद्या । तत्र मुण्डकोक्ताक्षरविद्याविशेषात् बृहदारण्यकगतगार्ग्यक्षर-
ब्रह्मविद्या अन्येति कुतोऽध्वसीयते ? यावता — सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे, मुण्डके
शिरोव्रतश्रवणाद् विद्या भिद्यत इति पूर्वपक्षं प्रवर्त्य तस्य त्रतस्याध्ययनार्थतया न वेदा-
न्तरविहितविद्याभिन्नेयं विद्येति राद्धान्तितमिति वैश्वानरादिविद्यानामपि वेदभेदान्न भेद
इति गमयदिदमधिकरणम्, शिरोव्रतं यत्र विद्यायां श्रूयते तस्या अक्षरविद्यायाः सर्व-
वेदान्तप्रतीताया ऐक्यं कथञ्कारं न गमयिष्यतीत्येव विमृश्यमस्ति । ‘अक्षरधिया’मिति
सूत्रे च भाष्ये उभयत्र मुण्डके बृहदारण्यके च स्थितं वाक्यजातमेकीकृत्यान्ववादि ।

ज्योतिषांज्योतिर्विद्येति, याज्ञवल्क्येन जनकं प्रति क्रियमाणदहरविद्योप-
देशमध्यगतं श्लोकमवलम्ब्य गण्यते पट्टिकायाम् । तत्र पृथग्विद्यात्वे प्रमाणमन्वे-
ष्टव्यम् । अन्यथा, ‘य एवं विदुरमृतास्ते भवन्ती’ नि पूर्ववाक्येऽपि विद्यान्तरं
किं न विधीयते ? यदि पुनः केनोपनिषदुक्तविधैवेहानूद्यते, ‘ज्योतिषांज्योतिरायु-
होपासत’ इति इति निरूपयितुं पार्यते, ‘प्राणस्य प्राणमुन चक्षुषश्चक्षु’रिति अक्तस्य
मन्त्रे, ‘श्रोत्रस्य श्रोत्र’मिति केनोपनिषन्मन्त्रे चेषदर्थमेदेऽपि उभयत्र आयुषः=प्राणस्य
इन्द्रियाणाञ्च ग्राह्यतया अन्तत एकार्थपर्यवसानं संभवतीति — तदा केनापि नाम्ना
काममियं विद्याऽपि काचिद् गणनपदमध्यास्ताम् ।

भार्गवी वारुणी विद्याऽपि यदि मोक्षफला, तदा आनन्दमयविद्यातो न
भिद्यते इति कथं पार्थक्येन परिगणनमिति प्रश्नोऽक्तरति ।

एवं प्रथमपट्टिकागते परिगणनप्रकारे दौःस्थ्यं परिशीलयद्भिः पट्टिकान्तर-
गणितक्रमेऽपि विवेको यथायथं सहृदयीभ्य स्वयं कार्यः । तत्र उपस्तिकहोलविद्येति
काचित् विद्या निरदेशि । तत्स्थाने उपस्तिकहोलविद्येति निर्देशो भाव्यः । सर्वा-
ज्ञानुभूत्यधिकरणसंदर्शितं विषयवाक्यमपहाय च अन्तराभूतग्रामाधिकरणदर्शितं विषय-
वाक्यं तत्प्रतिपादकं परिग्राह्यमित्यलमधिकंन ।

तदिह प्रक्रमान्तरनिरीक्षणाय उपनिषत्सु दशसु श्रुताः प्रधानविद्याः
परिगण्यन्ते —

१. ईशावास्यविद्या - सर्वावासवासुदेवरूपविचितशक्ति- परमात्मविषयिणी	ईशोपनिषदि	1
२. प्राणप्राणविद्या - अत्र प्राणशब्दो मुख्यामुख्यसर्व- प्राणपरः	केनोपनिषदि	2
३. नाचिकेतविद्या-अध्यायभेदेन विद्याभेदे तु विद्याद्वयम्	कठोपनिषदि	3
४. त्रिमात्रपणवार्थपरमपुरुषविद्या - प्रक्षषट्कमप्येतदर्थम्	प्रश्नोपनिषदि	4
५. भूतयोन्यक्षरविद्या - बृहदारण्यकगार्गीब्राह्मणगताऽपि इयम्	मुण्डकोपनि.	5
६. अकारादिपादयुक्तप्राणविद्या	माण्डूक्योप.	6
७. मनोमयामृतविद्या - व्याहृत्युगामनाङ्गिका	तैत्ति - शिक्षा.	7
८. आनन्दमयविद्या - भार्गवी वारुणी विद्या नान्या	तैत्ति - आन.	8
९. दहरविद्या - छान्दोग्यबृहदारण्यकोक्ता	तैत्ति - नाराय.	9
१०. आदित्यान्तर्वर्ति हिरण्यपुरुषविद्या	,,	10
११. न्यासविद्या - अत्रत्यपुरुषविद्या तु न पृथग्भूना	,,	11
१२. [इदन्द्र] प्रज्ञानात्मब्रह्मविद्या	ऐतरेयोपनिष.	12
१३. उद्गीथे अमृताभयदृष्टिः	छान्दोग्ये. १.	
१४. ,, आदित्यहिरण्यपुरुषदृष्टिः; अन्तरादित्यविद्या	,,	
१५. उद्गीथे अक्षिरुषदृष्टिः - अन्नरक्षिविद्या	,,	
१६. ,, परोवरीयस्त्रादिविशिष्टाकाश (परमात्म) दृष्टिः	,,	
१७. प्रस्तावे प्राण (परमात्म) दृष्टिः	,,	
१८. प्रणवकरणकब्रह्मोपासनम्	छान्दोग्ये.	
१९. मधुविद्या - वस्त्रादिपदप्राप्तपूर्वकमुक्त्यर्था		

२०. गायत्रीविद्या - परमात्मनि गायत्रीसादृश्यानुसंधानरूप	„	14
२१. दिव्यकौशेयज्योतिर्विद्या - फलान्तरार्था	„	
२२. शाण्डिल्यविद्या - अभिरहस्य बृहदारण्य गता	„	15
२३. पुरुषविद्या । ब्रह्मविद्यान्वयि पुरुषविद्यान्ते श्रुता	„	
२४. मनोब्रह्मदृष्टिः	„	
२५. आकाशब्रह्मदृष्टिः	„	
२६. आदित्यब्रह्मदृष्टिः	„	
२७. संवर्गविद्या - रैकोपदिष्टा	„ ४.	16
२८. षोडशकलब्रह्मविद्या - सत्यकामगृहीता	„	17
२९. उपकोसलविद्या - अग्निविद्याङ्गिका	„	18
३०. पञ्चाग्निविद्या - बृहदारण्यकेऽपि	„ ५.	19
३१. वैश्वानरविद्या	„	20
३२. सद्भिद्या - श्वेतकेतव उपदिष्टा	„ ६.	21
३३. भूमविद्या । नारदायोपदिष्टा	„ ७.	22
(दहरविद्या । तैत्तिरीयबृहदारण्यकस्था ।)	„ ८.	
३४. अन्यश्वमेधयोरर्कादित्यब्रह्मदृष्टिः	बृहदा. ३-२.	
३५. पुरुषविधात्मोपासनम् - अहं ब्रह्मास्मीति	„ ३-३+४.	23
३६. अन्नजनयित्वाक्षतिविद्या	„ ३-५.	24
३७. बालाकिविद्या	„ ४-१.	25
३८. मूर्तामूर्तरूपब्रह्मविद्या	„ ४-३.	26
३९. मैत्रेयीविद्या	„ ४-४; ६-५.	27
४०. कक्ष्यमधुविद्या - अत्रोपासनं स्पष्टं न श्रूयते	„ ४-५.	
४१. उषस्तकहोलविद्या	„ ५-४+५.	28
४२. अन्तर्यामिनिविद्या	„ ५-७.	29

४३. प्रतिष्ठाकाष्ठाभूतौपनिषदपुरुषविद्या - उपासनश्रवणं न स्पष्टम्	” ५-९.	
४४. सविराट्केन्द्रविद्या	” ६-२.	३०
४५. व्याहृतिशरीरकाहर्नामकादित्यब्रह्मविद्या	” ७-५.	३१
४६. ” अहंनामकाक्षिब्रह्मविद्या	” ”	३२
४७. विद्युद्ब्रह्मदृष्टिः	” ७-७.	
४८. विरब्रह्मदृष्टिः - अन्नप्राणोभयोपासनम्	” ७-१२.	
४९. गायत्रीतुरीयपादपरोरजउपासनम्	” ७-१५.	

बृहदारण्यकगताः अक्षरविद्यादहरविद्याशाण्डिल्यविद्यापञ्चाग्निविद्याः वेदान्तर-
श्रुतपूर्वपरिगणितविद्यानतिरिक्ता इति कृत्वा न पृथग् गणिताः । एवं ज्योतिर्विद्याऽपि ।
अत्र कसुचिदुपासनविधेश्रवणेन मोक्षार्थोपासनानवधारणात् , अन्यासां कासाञ्चिन्
दृष्टिरूपत्वस्य फलान्तरार्थत्वस्य च विस्पष्टत्वात् परिशेषात् अत्र गणिता एव मोक्षार्थाः
परविद्या भवन्तीति तासां द्वात्रिंशत्तया दशोपनिषदुपदिष्टाः परविद्यास्तावत्य इति
पर्यालोचनया द्वात्रिंशत्त्वप्रवादः संगमनीयः । परंत्वत्र परविद्या एवान्याः, पुरुषसूक्त-
विधेय, पर्यङ्कविद्याप्रतर्दनविद्यादयः कौषीतक्यादिगता अपि गणनाद् भ्रश्यन्ति ।
अस्तु ; किं तेन ? द्वात्रिंशत्ता तावत् प्रसिद्धोपासनमात्रादरणेन निरूढा । अधिका
अपि विद्या अन्योपनिषदुद्घुष्टा अशेषपरिगणनावसरे परिग्रहभाजनीभवन्त्यन्ति ।
सेयमेका गमनिका ।

अथ शारीरकशास्त्रे कति विद्या भगवता बादरायणेन भणिता इति विषय-
वाक्यानि तत्र तत्राभिमतान्यनुरुध्य विमर्शं विधीयमाने इत्थं परिगणय्य कथनं
संपद्यते—

आदौ शास्त्रारम्भार्थायां चतुःसूत्र्यां वृत्तायाम्—

१. सद्विद्या	ईक्षत्यधिकरणे	१-१-५.
(गतिसामान्यसूत्रे ऐतरेयतैत्तिरीयादिविद्याः ।)		
२. आनन्दमयविद्या	आनन्दमयाधिकरणे	१-१-६.

३. अन्तरादित्यविद्या	अन्तराधिकरणे	१-१-७.
४. अन्तरक्षिविद्या च		
५. आकाशविद्या	आकाशाधिकरणे	१-१-८.
६. प्राणविद्या	प्राणाधिकरणे	१-१-९.
७. दिव्यकौक्षेयज्योतिर्विद्या	} ज्योतिराधिकरणे	१-१-१०.
८. गायत्रीविद्या च		
९. प्रतर्दनविद्या	इन्द्रप्राणाधिकरणे	१-१-११.
१०. शाण्डिल्यविद्या	सर्वत्रप्रसिद्धाधिकरणे	१-२-१.
११. नाचिकेतविद्या	अक्षुधिकरणे	१-२-२.
१२. उपकोसलविद्या	अन्तराधिकरणे	१-२-३.
१३. अन्तर्यामिनिविद्या	अन्तर्याम्याधिकरणे	१-२-४.
१४. भूतयोन्यक्षरविद्या	अदृश्यवादिगुणकाधिकरणे	१-२-५.
१५. वैश्वानरविद्या	वैश्वानराधिकरणे	१-२-६.
(भूतयोन्यक्षरविद्या	द्युभवाद्याधिकरणे	१-३-१.)
१६. भूमविद्या	भूमाधिकरणे	१-३-२.
(अक्षरविद्या	अक्षराधिकरणे	१-३-३.)
१७. त्रिमात्रप्रणवपुरुषविद्या	ईक्षतिकर्माधिकरणे	१-३-४.
१८. दहरविद्या	दहराधिकरणे	१-३-५.
(नाचिकेतविद्या	प्रमिताधिकरणे	१-३-६.)
१९. मधुविद्या	} मध्वधिकरणे	१-३-८.
२०. ज्योतिषां ज्योतिर्विद्या च		
२१. संवर्गविद्या	अपशूद्राधिकरणे	१-३-९.
(दहरविद्या	अर्थान्तरत्वव्यपदेशाधिकरणे -	१-३-१०.)
(नाचिकेतविद्या	आनुमानिकाधिकरणे	१-४-१.)

२२.	श्वेताश्वतरविद्या (ज्योतिषां ज्योतिर्विद्या)	चमसाधिकरणे संख्योपसंग्रहाधिकरणे	१-४-२. १-४-३.)
२३.	अव्याकृतब्रह्मविद्या	कारणत्वाधिकरणे	१-४-४.
२४.	बालाकिविद्या	जगद्वाचित्वाधिकरणे	१-४-५.
२५.	मैत्रेयीविद्या (सद्विद्या (हिरण्यगर्भशिवादिपदघटित- विद्या:	वावयान्वयाधिकरणे प्रकृत्यधिकरणे सर्वव्याख्यानाधिकरणे	१-४-६. १-४-७.) १-४-८.)
२६.	पञ्चाग्निविद्या	तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणे	३-१-१.
२७.	मूर्तामूर्तरूपब्रह्मविद्या	उभयलिङ्गाधिकरणे	३-२-५.
२८.	उद्गातृप्राणविद्या	} अन्यथात्वाधिकरणे × ×	३-३-२.
२९.	उद्गीथप्राणविद्या च		
३०.	ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणविद्या (आनन्दमयविद्या (प्राणवासोनुसंधानम् (शाण्डिल्यविद्या	सर्वाभेदाधिकरणे आनन्दाद्यधिकरणे कार्याख्यानाधिकरणे समानाधिकरणे	× ३-३-३. ३-३-४.) ३-३-५.) ३-३-६.)
३१.	व्याहृतिशरीरकादित्यब्रह्मविद्या	} संबन्धाधिकरणे	३-३-७.
३२.	,, अक्षिब्रह्मविद्या		
३३.	पुरुषत्रिद्या	पुरुषविद्याधिकरणे	× ३-३-९.
३४.	पर्यङ्कविद्या	साम्परायाधिकरणे	३-३-१२.
३५.	उषस्तकहोलविद्या (दहरविद्या	अन्तराभूतग्रामाधिकरणे कामाद्यधिकरणे	३-३-१५. ३-३-१६.)
३६.	उद्गीथविद्या (दहरविद्या	तन्निर्धारणानियमाधिकरणे प्रदानाधिकरणे	× ३-३-१७. ३-३-१८.)

३७. प्रजापतिविद्या	शरीरेभावाधिकरणे	X	३-३-२१.
(ऋत्विजाश्रितोपासना	अङ्गावबद्धाधिकरणे		३-३-२२.)
(वैश्वानरविद्या	भूमज्यायस्त्वाधिकरणे		३-३-२३.)
३८. ईशावास्यविद्या	पुरुषार्थाधिकरणे		३-४-१.
(प्राणविद्या	सर्वान्नानुमत्यधिकरणे		३-४-७.)
३९. ब्रह्मदृष्टिः	प्रतीकाधिकरणे	X	४-१-३.
४०. आदित्यादिदृष्टिः	आदित्यादिमत्यधिकरणे	X	४-१-४.

अत्र कुण्डलितानां न पृथक्परिगणना, पौनरुक्त्यात् । अथ संख्यातासु आसु कासां परिसंख्यानम्, कासां परिग्रहणमिति विमर्शे, प्रतिनियतस्थानगुण-विशेषविशिष्टब्रह्मविषयकमुपासनं दृष्टिरूपं पारमार्थिकं वा यत्, तत् सर्वं गण्यते ; अन्यादृशं मनोब्रह्मदृष्ट्यादिरूपम्, तथा अब्रह्मगोचरञ्चोपासनं न परिग्राह्यमिति X एवं चिह्नितानां त्यागे द्वात्रिंशत् संपद्यन्ते । सर्वव्याख्यानाधिकरणे उक्तानुक्तविद्यानां हिरण्यगर्भरुद्राद्यनेकगोचराणां विद्याविधायकविलक्षणानाञ्च तत्त्वमात्रप्रतिपादनपराणां वाक्यजातानां ग्रहणान्न तत्र विशिष्य किञ्चिद्विद्याग्रहणावधारणावकाशः । पूर्वविकल्पा-धिकरणगुणमूलखण्डेन, 'मृत्युवन्न हि लोकापतिः' इत्यनेन दृष्टान्ततया दर्शित-मस्ति किञ्चित् आदित्यमण्डलस्थपुरुषविषयमग्निरहस्यगतमुपासनम्, तत् कीदृश-वस्तुगोचरम्, किं मुक्त्यर्थम्, आहो अन्यार्थमिति विचार्य निर्णयम् ; न सूत्रे प्राधान्येन मीमांसितम् ; केवलं तु तत्रत्यं मृत्युपदमेकं न्यदर्शति, न तदुपासनं गणनीयकोटिमार्टीकते । पराधिकरणे उन्मानपदेन षोडशकलब्रह्मविद्यैव विशिष्य ग्राह्येति न स्पष्टम् ; 'पादोऽस्य सर्वा भूतानी' त्येवं गणितगायत्रीविद्यादि-दर्शितोन्मानविषयतयाऽपि यतस्तदुपपद्यते इति न षोडशकलब्रह्मविद्या तत् इह विशिष्य गणनमर्हति । पुरुषविद्याधिकरणगृहीतयोश्च विद्ययोः तैत्तिरीयोक्तायाः पुरुषविद्यायाः मुक्तिविद्याङ्गताप्रयुक्तायाः मुक्त्यर्थतायाः, छान्दोग्योक्तायाः पुरुषविद्याया अनुष्ठातुः उपायान्तरेण देहावसाने मुक्त्यवगमेन मुक्तिार्थवसायितायाश्च स्थितावपि न काऽपि पुरुषविद्या साक्षात् परविद्येति न तद्गणनं प्रसजति । पुरुषार्थाधिकरणे, 'नावि-

शेषात्', 'स्तुतयेऽनुमतिर्वै' ति सूत्रद्वयी यद्यपि स्वतन्त्रकर्मनियमनिषेधपरा, न परविद्याविशेषविषयविचारामिका, अथापि विद्यास्तुतिवर्णनात् प्रकरणे विद्यां विधेयां सूचयतीति ईशावास्यविद्यायास्ततः संख्यानं साम्प्रतम् । यथाकथमपि द्वात्रिंशत्त्व-मुपपाद्यमिति अभिनिवेशमपसार्थ औचित्यपरिशीलनया एवरीत्या विमृशतामिदं निष्प-द्येत, यत् विशिष्टब्रह्मविषयिण्यो विद्याः द्वात्रिंशद् भगवता बादरायणेन शारीरके मीमांसनमार्गमानायिष्यतेति । तत् तदनुरोधी प्राचाम्, 'विद्याः द्वात्रिंशत्' इति व्याहार इति । अत्र दृष्टिविद्याः काश्चिदन्तर्निविशन्ते, माण्डूक्यैतरेयादिगताः परविद्याः परिगणनात् अश्यन्तीति च नेयं पूर्णवास्तवविद्यागणना; किन्तु शारीरकमादाय द्वात्रिंशतोपपादनमात्रम् ।

यदि कश्चिदत्रोपपादनसरणौ मनाग् विमनायमानः गृहीतकिञ्चिद्विद्योपेक्षणेन उपेक्षितविधान्तरग्रहणेन संख्यानं विधाय विधान्तरेण द्वात्रिंशत्त्वं विवक्षेत्, कामं कथयतु । सर्वथा दशोपनिषन्मात्रदर्शनेन वा शारीरकशास्त्रस्पृष्टसंकलनेन वा स्यादयं प्रवादः प्राप्त इति परिशीलनं प्राप्तम्पम् ।

तावता सर्वासूपनिषत्सु, सर्वत्र वा श्रुतौ द्वात्रिंशदेव विद्या विहिता इति तु नियन्त्रयितुं नैव पारयामः । सत्यं विभिन्नशाखाविहितानामैक्यं संभाव्यते । समर्थ-तञ्च अक्षरदहरशाण्डिल्यवैश्वानरादिविद्यासु प्रत्येकं शास्त्राभेदेऽप्यैक्यं गुणोपसंहारपादे— अथाप्यनन्तमहाविभूतेः असंख्येयकल्याणगुणगणमहार्णवस्य अपरिसंख्येयव्यूहविभव-हार्दादिदिविधदिव्यरूपस्य स्वाभिमतानुरूपपरमाद्यनन्तपरिग्रहादिपरिवृतस्य परस्सहस्र-नाम्नः परस्यः पुंसः प्रतिवेदविभक्ताभिः परिगणनदूराभिः सर्वाभिः शास्त्राभिः द्वात्रिंशदेव परविद्याः प्रतिपादिता इति निष्कर्षणं हि दुष्करमेव प्रतिभाति । न च किञ्चित् प्रमाणवचनं पश्यामः । अत एव वेदान्तपुष्पाञ्जलावस्माभिरेवमभ्यधायि —

द्वात्रिंशत् सन्ति विद्यास्तव पदभजनेऽत्रेति भूयान् प्रवादः

वेदेऽनन्ते तदर्थे त्वयि बहुजननेऽनन्तकल्याणपूर्णे ।

संख्याने कः सन्तः स्वयमिह नतरामद्य निष्कर्षशक्तिः

भीष्मान्तो भक्तियोगो भुवि बत यदि वा श्रीश नाथान्त एषः ॥

इति । परिशिष्टोपनिषद्भाष्यमुद्रणात् पश्चाच्च तत्रत्याः परविद्याः परिगणय्य तत्सर-
भूमिकायामविशिष्टमभिधित्सामः ।

औपनिषदं तत्त्वम्

एवमसङ्ख्यासु परविद्यासु वेद्यं परं ब्रह्म सगुणं श्रियःपतिर्नारायण इति
विशिष्टद्वैतिनां निर्णयः । तत्र किञ्चिदिह संगृह्य सर्वेषां हृदये समर्पयितुमिष्यते ।
एवं प्रधानतया परिगृहीतासु दशस्वासु उपनिषत्सु यत् तत्त्वं प्रत्यपादि, तदेव
परास्वप्युपनिषत्सु प्रतिपाद्यतया प्रतिपत्तव्यम् । अविरुद्धं पुनरन्यत् अन्यतोऽप्यादरण-
मर्हति ।

तत्र ब्रह्मजिज्ञासेत्युपक्रम्योपनिषदो मीमांसमानो भगवान् बादरायणो ब्रह्म
प्रधानप्रतिपाद्यमिति स्पष्टमेव प्रदर्शयामास । तद् ब्रह्म निर्गुणं सगुणं वा, सगुण-
मध्यरूपं सरूपं वा, सरूपमपि चतुर्मुखादिरूपं विष्णुर्वैत्येवंरूपा विवादास्तावद-
नन्तरमनूद्गच्छन्ति, येषां व्युदसनमप्यनन्तरसूत्रेष्वनुसंहितेष्वनायासेन सेत्स्यति ।
तथाहि — ब्रह्मणो लक्षणं प्रदिदर्शयिषुर्हि परमर्षिः न, 'नेति नेती' ति विषय-
वाक्यं जग्राह । किं तर्हि ? प्रपञ्चजन्मादिहेतुतया ब्रह्मदर्शकमेव लक्षणवाक्यम् ।
तेन नानाविधकारणत्व—तदाक्षितानन्तकरूपाणगुणगणभूषितं ब्रह्म ब्रह्मशब्दव्युत्पत्ति-
वर्णनानुगुणमद्गृह्यन् कथं नाम निर्गुणमाकलयेत ? आनन्दमयाधिकरणे चापरि-
च्छिन्नानन्दशेषधिमनुवर्णयन् अशेषपरिकरसंपत्तिमुपलक्षयामास । अनन्तरमन्त-
रधिकरणे च आ केशात् आ प्रणखाच्च सुवर्णं प्रफुल्लपुण्डरीकदलामलायतलोचन-
मादित्यमण्डलमध्यमध्यासीनं परं ब्रह्मेति प्रतिपादयन्, 'नारूपं ब्रह्म, न च
पुण्डरीकाक्षद्विष्णोरन्यत्' इति निखिलशङ्काकलङ्काङ्कुरनिरोधनेन निरवशेषं निर्धारया-
मासेति किमत्र क्लेशकरूप्यमस्ति ? सर्वव्याख्यानाधिकरणटीकादिकमावर्तयताञ्च
आनायासवेद्यमिदम्, यत् पराक्रान्तं प्राच्यैराचार्यैः परमर्षिंबादरायणसूत्राणां
नारायणपरत्वप्रत्यापन इति । तद् वयमिहोपनिषत्सु कीदृशं तत्त्वमदर्शीति परं
संजिघृक्षामः —

जगन्मिथ्येति तावत् उपनिषदि न कुत्राप्यवादि । केवलमेकत्वं तत्रोदितं
जगन्मिथ्यात्वस्यानभिमतौ न सिद्धयेदिति तदप्यारोपयन्त्यद्वैतिनः । तत्र — 'एकत्व-

मिदं प्रत्यक्षदृष्टप्रपञ्चापलापं विनैव सेत्स्यति । न खलु घटशरावादीनां मृदा स्थित-
 मैक्यम्, कटकमकुटादीनां कनकेनैक्यम्, सांख्यसरण्याऽपि महदादिप्रपञ्चस्य मूल-
 प्रकृत्यैक्यं कार्याणां सत्यतायां न घटत इति कश्चिदनुभवतत्त्ववेदी कलङ्कितचेतनः
 स्यात् ' इति भास्करादिमतस्थानां प्रत्यवस्थानं पदं लेभे । अथ विशिष्टाद्वैतसिद्धान्त-
 निष्णातैः भगवन्नाथमुनिप्रभृतिपरमाचार्यैरित्थं प्रत्यबोधि — ' सत्म्, मिथ्यात्वकल्पनं
 जगतः सर्वथा न घटते । स्वाप्नपदार्थानामपि सत्यत्वमास्थाय परमात्मनः प्रकृ-
 ष्टार्थशक्तिप्रतिपादनेदम्परासु सतीषु उपनिषत्सु निर्बाधनित्यानुभवगोचरं निखिल-
 मिमं प्रपञ्चमपलपितुं कथं प्रवर्तेमहि । एकत्वं तु सर्वसत्यत्वेऽपि संपद्यत इति
 सम्यगेव । परंतु तदपि यथा परस्य ब्रह्मणः प्रकृष्टकल्याणगुणाकरस्य समाभ्यधिकर-
 हितस्य सर्वेश्वररूपेणैव सतः, नित्यनिर्विकारस्यैव सतः, निखिलजडदुःखिविलक्षणस्यैव
 च सतः संपद्येत, तथाविधमेकत्वं भवितुमर्हतीति ।

अथ च घटकश्रुतिसमधिगतं शरीरात्मभावं तन्निबन्धनमैक्यव्यवहारश्चानुप-
 चरितं बहुविधप्रमाणतर्कप्रत्यक्षव्यवहारपरिपाटीप्रदर्शनेन प्रतिपाद्य भगवद्रामानुजा-
 चार्याः शाङ्करभास्करादिसर्वमतनिरासेन व्याससमासाभ्यां वेदवेदान्तशारीरकसूत्र-
 यथावस्थितार्थभाषणेन, प्राज्ञपरिवृढपरश्शतशिष्यमुखविहितेन च प्रचारेण तमेव प्राच्यं
 सिद्धान्तं प्रतिष्ठापयामासुः । अथैतं प्रचारं प्रतिष्ठाञ्चासहमानानाम् अन्यमतस्थायिना-
 माहोपगुणिकाः प्रशमय्य, अस्मिन् सिद्धान्ते प्रमाणप्रमेयपरिस्थितिं निष्कृष्य, परमतेषु
 सर्वत्र प्रमाणप्रमेयद्वैत्यं प्रपञ्च्य, परतत्त्वहितयोः प्रसक्तं क्षोभञ्च परिहृत्य, अल्पज्ञ-
 प्रभृत्यभिमुक्तपर्यन्तारोषवेद्यमेनं सिद्धान्तं विदधिरे वादकेलिभिरिव विविधग्रन्थ-
 विरचनवैखरीभिरपि श्रीभगवद्रामानुजाचार्यप्रवर्तितोभयवेदान्तस्थापनाचार्याः सर्वतन्त्र-
 स्वतन्त्राः कवितार्किककेसरिणो द्रमिडवाङ्मयपारदृश्वानः श्रीमन्तो वेदान्तदेशिकाः ।

एवञ्च, ' यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद् विजानतः । तत्र को मोहः
 कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ' इतीशोपनिषद्वाक्यं जगद्ब्रह्मणोरेकत्वं वददपि न जग-
 न्मिथ्यात्वं निर्गुणब्रह्ममात्रस्थितिसञ्चोपक्रमविरुद्धं वेदयिष्यति । केनोपनिषत्तु विदिता-
 विदितविलक्षणं मतामतविलक्षणं विज्ञाताविज्ञातविलक्षणं ब्रह्म वदन्ती, पश्चात् तस्य
 अभ्यादीनां पुरस्तादतिगौरवार्हेण रूपेणाऽऽविर्भावम् तथापि तेषां तत् पश्यतामेव

त्प्रभाववेदनविरहञ्च विशदयन्ती विस्पष्टमाह विदिताविदितानेकांशपूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मेति । न तत्र तदद्वैतमतं लक्ष्यते । अंशतो ज्ञेयत्वं हि ज्ञाप्यते इह ; न पुनस्तदी-
षदपि न ज्ञेयमिति ।

कठोपनिषदि श्रूयते, 'मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किञ्चन । सृष्टोः
स सृष्ट्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति । वृहदारण्यकेऽप्येष मन्त्रः श्रूयते ।
अत्र परमतवर्णितस्यैवार्थस्यादरणेऽपि, 'ब्रह्मानेकं न भवती' त्येतावदेवार्थतत्त्वं
सिद्धयति, न जगदपलाप इति उपनिषद्भाष्यकारैर्विशदमुपापादि । किञ्च विवेच-
यत—श्रुत्या एकत्वं विधीयते, नानात्वञ्च निषिध्यते । तत्र विधीयमानमेकत्वं
यादृग्रूपं निर्धार्यते, तादृग्रूपप्रत्यनीकमेव नानात्वं निषेधगोचरीभवितुमर्हति, तेनो-
भयोरपि वाक्ययोः सामरस्यं संपद्यत इति । न च जगतो ब्रह्मणश्च तत्तत्स्वरूप-
गतो भेदः शास्त्रविहितस्य शरीरात्मभावनिवन्धनैक्यस्य प्रत्यनीकः । प्रत्युत तदुपजीव्य
इति न स निषिद्धयते इति ।

प्रश्ने मुण्डके चाद्वैतशङ्काङ्कुरावकाशावभासकमपि न किञ्चिल्लक्ष्यते ।

तत्र शैब्यप्रश्ने, 'यत् तच्छान्तमजरममृतमभयं परञ्चे' ति परः पुरुषः प्रणवो-
पास्यो नित्यकविनिवहनिरीक्ष्यब्रह्मलोकनिषण्ण एव परं ब्रह्म वर्ण्यत इति न तत्र
मृषावादस्य तुषमपि पश्यामः । न हि शान्तमिति शब्दश्रवणमात्रेण प्रपञ्चः सर्वः
प्रलीनो बाधित इति सिद्धयेत् । शान्तोऽयं महात्मेति यदि जगति कश्चिन्निर्दिश्येत,
तर्हि नष्टं जगत् सर्वमिति किं निर्धारयेम ? सर्वथा तादृगेवेदमपि । यच्च प्रश्नान्ते,
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः नामरूपरहिताः समुद्र इत्येव प्रोच्यन्ते, तथा
पुरुष इत्येव प्रोच्यन्त इति श्रुतम्, ततो न जीवब्रह्मैक्यं शङ्कितुं शक्यम् — तत्र हि
जीक्संबन्धिनीनां प्राणादीनां जडानां पुरुषं विलयः, पुरुष इत्युच्यमानता च वर्ण्यते ;
न जीवानाम् । मुण्डके पुनः, 'यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति
नामरूपे विहाय । तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम्'
इति नदीसमुद्रप्रासिद्धान्तो जीवब्रह्मप्राप्तावदर्शि । परंतु, 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि
तिष्ठत्येकः' इति दिवि शाश्वतस्थाने स्तब्धं जगदारम्भशीलव्यूहविलक्षणमविचाल्यं
स्थितमाकृतिविशेषविशिष्टं पुरुषमक्षरं प्रागुक्तं 'दिव्यं पुरुष' मिति गृहीत्वा तदुपगमो

विदुषो वर्ण्यते इति कथमिदं निर्गुणब्रह्मैक्यरूपं भाव्येत । उपायनञ्चेदं नैक्यम्, किंतु परमसाम्यमात्रमिति च तल्लैव प्राक्तनवाक्यप्रतिसंधानपूर्वं पठतां बुद्ध्यारूढं भविष्यति; यतः प्रागेवं तत्र श्रूयते, 'तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' इति ।

एवं तावत् — मुण्डकपर्यन्तासूपनिषत्सु प्रतिपदं भेद एव प्रतीयते; विधीयते च; अन्विष्य कथञ्चिदद्वैतसमर्थनार्थं शकले गृहीतेऽपि तदनुकूलोऽर्थस्तत्र दुःस्थो भवतीत्यवादिष्यम् । एवम्भूतपूर्वोत्तरसकलोपनिषदपेक्षया माण्डूक्यं तेषां मनोरञ्जनं मन्येत, यदेवं स्पष्टमद्वैतमाह, 'ऐक्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते' इति । अत्र भेदवादिनः किं ब्रूयुरिति भवेदेव बुभुक्षा विमर्शकानाम् । त एवं ब्रूयुः — प्रणवे पादत्रयं तत्तदर्थभूतांश्च त्रीन् पुरुषानुपवर्ष्य चतुर्थं गृहीत्वा तत्र पुरुषम् अद्वैतमिति निर्दिशन्ती श्रुतिरियं पूर्वत्र द्वैतं मन्यत इति तावत् स्वरसगम्यमेव । एवञ्च तेषु पुरुषेष्वैक्यप्रत्ययसारता शान्तता शिवता तथैवाद्वैतता च न सन्तीति कथने ते पुरुषाः विश्वादयोऽनिरुद्धाद्यपरपर्यायाः व्यूहावतारत्वादाविर्भवन्ति तिरोभवन्ति प्रादुर्भवन्ति चेति प्रतिकल्पं प्रादुर्भावात् सजातीयसाहित्यात् स्वसजातीयद्वितीयराहित्यरूपमद्वैतं न भजन्ते । स तु परमपुरुषः परवासुदेवः नित्यविभूतौ निषण्णः प्राकृतप्रपञ्चव्यापारविधुरः स्तब्धः शान्तात्मा स्वयमुपजनोपशमविदूरो नित्यस्सन् स्वसजातीयद्वितीयराहित्यात् अद्वैत एव राजते इत्येवार्थसत्त्वं प्रकरणानुगुणं प्रमाणान्तरसंज्ञादि सुखमेव प्रतीयते । यदिदं मुण्डकेऽपि प्रागश्रावि, 'वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः' इति । अतो न निर्गुणब्रह्ममात्रपरिशेषः ।

छान्दोग्योपनिषत्प्रतिपादनपद्धतिं तावत् तद्भूमिकायामेव प्रादर्शयाम । तल्लैव सद्विद्यायां तत्त्वमसीति महावाक्यमस्ति, यदेकं गृह्णन्तो जीवब्रह्मैक्ये श्रद्दधते, यत्र द्वैतिनः, अतत् त्वमसीति पदच्छेदमाहत्य द्वैतमेव ततोऽपि साधयन्ति; यस्याद्वैतिसंमतास्वण्डर्थपरत्वे वाक्यलक्षणहानात् वाक्यतैव नास्ति, कुतो महावाक्यतेत्याक्षिपन्ति च परे सर्वे अद्वैतप्रतिपादनप्रवृत्तान् । विशिष्टाद्वैतिनस्तत्र विशिष्टैक्यस्थापकाः पूर्वोत्तरवाक्यप्रत्यायित प्रत्ययितार्थपरित्यागमयुक्तं पश्यन्तः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे' ति शाण्डिल्यविद्यादर्शितजडप्रपञ्चैक्यतुल्ययोगक्षेममेव जीवैक्यमपि ब्रह्मणि परिकलयन्तः ततोऽन्यस्याद्वैतस्यानवकाशमेव प्रदर्शयन्तीति च तत्रैवोक्तप्रायम् ।

तदिह बृहदारण्यकमवशिष्यते । उपनिषदन्तरवत् ; उच्चावचभेदप्रपञ्चनकर-
मिदमपीति सर्वसंप्रतिपन्नम् । अथापि तत्रतत्रैवात्रापि बाष्पशकलमद्वैतमतानुकूल-
मस्ति न वेति अन्वेषयतामन्यान्यप्रकरणगतानीमानि वाक्यान्पुद्गारणीयानि भवन्त्येव ।
यथा —

‘ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेत् अहं ब्रह्मास्मी’त्युपक्रम्य, देवा-
नामृषीणां मनुष्याणाञ्च अहं ब्रह्मास्मीति वेदनं फलेग्रहि अमूत् भवति चेत्यदर्शि ।
तेन जीवब्रह्मैक्यसिद्धिः । तथा, ‘अन्योऽसावन्योऽहमस्मी’ति भेदवेदनं प्रति-
षिद्धयते च । ‘यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र वा अस्य
सर्वमात्मैवाभूत्, तत् केन कं पश्ये’दिति च मैत्रेयीब्राह्मणे । एवम्, ‘मनसैवानु-
द्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥
एकधैवानुद्रष्टव्यम्’ इति च जनकं प्रत्युपदेशे ।

अत्र विशिष्टाद्वैतमतानुरोधेन वर्णनीयं संक्षिप्योपक्षिप्यते । अद्वैतिनां द्वैध-
मस्ति, एकजीववादो नानाजीववादश्चेति । एकजीववादे ‘ब्रह्म वै’इत्युपात्तश्रुतिर्न
घटते, यत्र इयं केषाञ्चिदात्मनां प्राङ् मोक्षस्य निष्पन्नतामन्येषां केषाञ्चिदद्य
निष्पत्तिसंभवञ्च शंसति । तत् नानाजीववादे स्थित्वा किञ्चिदादर्शनीयम् । अत्र
नाधिकं वक्तव्यमस्ति, यतो विशिष्टाद्वैतिनोऽपि अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंधानमेवाद्वियन्ते,
नान्यादृशमनुसंधानम् । अर्थवैषम्ये सत्यपि अनुसंधानाभिलाप उभयेषामविशिष्टः ।
विस्तरो भाष्ये परिष्कारे च द्रष्टव्यः । अन्यदपि किञ्चिदत्तावधेयमस्ति—अस्यानु-
संधानस्य किं तावत् फलं श्रुतिराह ? परं ब्रह्म स्वयम् अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंधाय
सर्वमभवत् ; तत् य एवमद्यत्वेऽप्यनुसंधत्ते स इदं सर्वं भवतीति सर्वभावम् । जीव-
ब्रह्मैक्यानुसंधाने सर्वप्रपञ्चनिवृत्त्या अद्वैतपरिशेषः फलं परेषाम् । तद्विपरीतमिदं
श्रुतिदर्शितं फलम् अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंधातुः सर्वप्रपञ्चभावः प्रपञ्चाविलानेन
प्रपञ्चैकरूपः । न चेदमैक्यं प्रपञ्चाभेदरूपं भवितुमर्हति । न हि देहात्म-
विवेकपूर्वं व्याप्रियमाणो जीवो जडप्रपञ्चभावाय ब्रह्मज्ञानं प्रार्थयते । तस्माद्
ब्रह्मणि सर्वान्तर्यामित्वप्रयुक्तसर्वप्रकारकत्वसत्त्वेन अहमित्यनुसंधीयमानतां विदुषः
तुल्यनयात् स्वात्मनि ब्रह्मणि सर्वप्रपञ्चप्रकारकत्वनिबन्धनं सर्वमित्यनुसंधानं फलं

संशस्यत इति दर्शयन्ती श्रुतिरियं सर्वप्रपञ्चविशिष्टपरब्रह्मानुभवं परमं फलं मुक्तिरूपं प्रतिजीवं संभवदाहेति प्रतिपत्तव्यम् । अनयैव दिशा, 'सर्वमात्मैवाभू'दित्यादिकमपि सुबोधम् ।

अपिच तत्तदुपनिषत्त उपात्तं वाक्यमिदं सर्वं तत्र तत्रोपासनप्रकरण एव श्रूयमाणम् । निर्गुणञ्च ब्रह्म अनुपास्यमातिष्ठमानानां मते तत्प्रकरणे तादृशं ब्रह्म कथं कथ्येत ? तत्त्वमसीति छान्दोग्यवाक्यमपि नानुपासनप्रकरणेऽस्ति ; यतस्तत्राप्युपक्रम एव, 'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात' मिति श्रवणमनन-निध्यानानि निरदेशिषत् । अथोपासनं निर्गुणस्यापीष्यत इत्येव स्वीक्रियते, तत्रापि वक्तव्यं प्रगोवोक्तमासीत्, छान्दोग्यभूमिकायामपि । एवञ्च —

‘उत्तरसिमस्तापनीये शैव्यप्रश्नेऽथ ऋठके ।

माण्डूक्यादौ च सर्वत्र निर्गुणोपास्तिरीरिता ॥’

इति (३७२.) भाष्ये दर्शितो निर्गुणवादश्लोको निराधार इति निर्ज्ञातमासीत् । दशानामुपनिषदामविरोधेनैव परा उपनिषदः परिग्राह्या इति न नृसिंहतापनीये उत्तरस्या-वलम्बनेन निर्गुणसाधने संरब्धव्यम् । अन्यसर्वोपेक्षणेन आदावस्योत्तरस्य परिगणन-मेवान्यत्र निर्गुणसाधकदुर्भिक्षं लक्षयति । उत्तरतापनीयनिरसनञ्चास्मदाचार्यैः तृतीयश्रीरङ्गरामानुजमुनिभिर्भेदसाम्राज्ये विशदं व्यधायीति तत एव तत् अन्यत्रापेक्षितमनुसंधेयम् । आस्वपि चोपनिषत्सु अद्वैतमतानुकूलतया प्रतीयमानेषु वाक्येषु भाष्यमाणेष्विमे प्रथमे श्रीरङ्गरामानुजमुनय एव तत्रतलैव तन्मतानाञ्जस्यमति-निपुणमाविष्कृतवन्तः सन्ति । अस्माभिः पुनरिहैकत्र एतानि विभिन्नश्रुतिगतानि वाक्यानि संकलय्य कया चिद् गमनिकया तद्विमर्शं दिक् प्रादर्शि ।

तदेवं सगुणमेव भवत् ब्रह्म सरूपं विष्णुरूपञ्चेत्यपि आभ्य एवोपनिषद्भ्यो निर्धार्यते । न वयमेकैकाऽप्युपनिषत् विष्णुमेव परं तत्त्वं विस्पष्टवचनव्यक्त्या तदेकप्रसिद्धविष्णुनारायणरमारमणादिपदैरेव प्रतिबोधयतीति ब्रूमः । कचिदुपनिषदि तथैव कथ्यते । कचित्तु तत्परतया प्रमाणनिर्धारितेन पदेन परं तत्त्वमुच्यते । यथैवं निर्धारणे सामग्री उपलभ्यते, न तथा, ततः किञ्चिन्न्यूनभावेनापि वा देवतान्तर-

निर्धारणे सामग्रीति तु तत्त्वमाविश्विकीर्षामः । सर्वप्रपञ्चसृष्टिस्थितिसंहारादिसर्वोश-
निरूपणपरेषु वेदान्तेषु, देवतान्तराणि नाम्नाऽपि न निर्दिश्येरन्निति को नाम
मन्येत ? तदत्र कारणप्रकरणेषु मुक्तिफलौपयिकोपासनविधानप्रकरणेषु वा का देवता
कथ्यमानाऽस्तीत्येव तावत् एतन्निर्धारणप्रवृत्तैरस्माभिरधिजिगमिषितव्यम् ।

तत्र ईशोपनिषदि प्रथमं प्रयुक्तमीट्पदं पश्चात् प्रयुक्तमात्मपदञ्च न निर्वि-
चिकित्सं तत्त्वं समर्पयेत् । [अत्र च आदौ ईट्पदमेव ; न तु ईशपदम् । ईशा
वास्यमिति च पदद्वयम् ; नैकं पदम् ; पदपाठादिप्रामाण्यादिति श्रीदेशिकभाष्य एव
व्यक्तमस्ति ।] उपरि तु पूषमण्डले तेजोव्यूहनसमूहनप्रार्थनेन किञ्चिदुक्तमस्ति,
'यत् ते रूपं कल्याणतमम् , तत् ते पश्यामि, योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मी'
ति । तत्र दिव्यमङ्गलविग्रहः कश्चित् विस्पष्टं निर्दिष्टः । तच्च रूपं कस्येति
जिज्ञासमानैरादित्यमण्डले कस्य रूपं प्रमाणान्तरेषु प्रसिद्धमस्तीति परीक्षणीयम् ।
तद् विष्णोरेवेति विष्णुपुरुणादयो विशदमेव वर्णयन्ति । छान्दोग्येऽपि एष हिरण्य-
पुरुषः पुण्डरीकाक्ष इति प्रादाशि । तथा पुरुषपदमप्यत्र प्रयुज्यमानं भगवन्तं नारायण-
मेव ग्राहयति । 'अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः पुरुषो
नारायणः । अत एवोत्तरनारायणाख्येन 'अद्भ्यः संभूतः' इत्यनुवाकेन लक्ष्मी-
पतित्वेन लक्षितं पुरुषं प्रतिपादयन् सूक्तं पुरुषसूक्तमित्येव प्रथते । ज्योतिरधिकरण-
श्रुतप्रकाशिकायां पुरुषसूक्तस्य भगवत्परत्वे तस्यैव नारायणस्य पुरुषपदमुत्स्यार्थत्वे च
यावद् वक्तव्यं प्रकाशितमस्तीति नेह तन्यते । स्कान्दे च शङ्करशब्दो महादेवे
रूढ इति, पुरुषशब्दं वासुदेवे रूढं दृष्टान्तीकृत्य प्रतिबोधितमस्तीति च तत्र
प्राकाशि, 'यथा पुरुषशब्दोऽयं वासुदेवे प्रतिष्ठितः । तथा शङ्करशब्दोऽयं महादेवे
प्रतिष्ठितः' इति । एवं दृष्टान्तीकरणादत्र निर्विवादप्रसिद्धिरवगमिता भवति । पुरुष-
शब्दस्य तिर्यगादिविसजातीये मनुष्यादिरूपे शरीरे प्रयोगश्च बहुलं श्रुतिषु
प्रसिद्धः । तथा प्रकृतिपुरुषविवेकप्रकरणादिषु चेतनसामान्येऽपि स शब्दः प्रयु-
ज्यते । तत् सकलचेतनविलक्षणतया कस्मिंश्चित् पुरुषे श्रुतिभिः प्रतिपाद्यमाने स
क इति जिज्ञासायां प्रमाणप्रसिद्धिमनुसृत्य परवासुदेव एव प्रकृष्टपुरुषाकारो ग्राह्यो
भवति । भगवान् बादरायणश्च वैश्वानराधिकरणे, 'पुरुषमपि चैनमधीयते',

‘अत एव न देवता भूतञ्चे’ ति सूत्रयन् पुरुषशब्दबलेन भूतव्यावृत्तिमिव देव-
तान्तरव्यावृत्तिमपि दर्शयन् सर्वचेतनविलक्षणव्यक्तिविशेषे विश्रमं दर्शयति पुरुष-
पदस्येति स क इति विचारे, ‘अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः’ इति
गीतकृतं भगवन्तं पुरुषोत्तममेव पुरुषमध्यवसातुं प्रभवामः । ‘ईशावास्यमिदं सर्वं’
मित्युपक्रमश्च वासुशब्दार्थं व्यनक्तीति भवत्ययं वासुदेवः पुरुषः । एवं विभाव-
यद्भिरीशोपनिषदः कीदृशपरदेवताप्रतिपदनैदम्पर्यमिति स्वयं निर्धार्यम् ।

केनोपनिषत्तु ब्रह्मशब्दमेव प्रयुङ्क्ते, नान्यमिति न तत्र ज्ञातिनिर्धारण-
प्रसक्तिः । पुराणवचनप्रामाण्यात्तु विष्णुरेवाध्यवसित इति वर्णयेयुः । यथा स्मर्यते,
‘वेदे भूरिप्रयोगाच्च गुणयोगाच्च शार्ङ्गिणि । तस्मिन्नेव ब्रह्मशब्दो मुख्यवृत्तो
महामुने’ इति ।

कठोपनिषदस्माभिः परमानुकूलं परिग्राह्याऽस्ति । सा हि ब्रह्मशब्दम्,
पुरुषान्न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः’ इति पुरुषशब्दञ्च यथा, तथा,
‘सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद् विष्णोः परमं पदम्’ इति विवादलेशस्याप्यवकाशम-
प्रदाय मुक्तकण्ठं विष्णुशब्दमेव प्रयुज्य वक्तव्यमाह । तस्य विष्णोः पदमेव परमम्;
तदेवाध्वनः पारभूतम्; यत् तमसः पारं दर्शयति श्रुतिरन्यत्; अन्यासां देवतानां
तु पदं न परमम्; न च पारभूतमिति विस्पष्टमेतेन । एवञ्च सामान्यश्रुतानामत्र
विशेषे पर्यवसानं सुज्ञानमेव । ‘ईशानो भूतभव्यस्य’ इति ईशानशब्दप्रयोगेऽपि तत्र
रुद्रो न ग्राह्यः; भूतभव्यस्येत्येतदन्वयाय ईशानरूपवात्पर्यस्य ग्राह्यतया रूढिस्त्वा-
ज्येति स इह न रुद्रवाचीति हि सर्वमतभाष्यसंप्रतिपन्नमेतत् ।

प्रश्नोपनिषदि परं ब्रह्म अन्वेषमाणान् प्रति प्रजापतिं प्रजानां स्रष्टारं प्रथममाह
पिप्पलादः । प्रजापतिशब्दश्च श्रुतिषु चतुर्मुखे चतुर्भुजे चोभयतैव प्रसिद्धः,
दक्षादिप्रजापतिषु च; न पशुपत्यादौ । ‘सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत’ इत्यत्र
‘श्यामा एकरूपा भवन्ति, एवमिव हि प्रजापतिः’ इति वाक्यशेषः श्यामवर्णमेक-
रूपं प्रजापतिशब्दविवक्षितं दर्शयन् नीलतोयदनिभं नारायणमेव प्रतिपादयति । एवं
येयजामहादौ द्रष्टव्यमिति श्रीस्तोत्रभाष्ये, ‘कः श्रीः श्रियः’ इति श्लोके श्रीदेशिक-

भाषितम् । एनमुपर्यपि प्रश्नोपनिषदि, ' जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ' इति अर्चिरादिमार्गेणाऽऽदित्यं संपन्नस्य लोकविशेषप्रातिपूर्वमनुभाव्यं पुरुषशब्देन निर्दिशति । पुरुषशब्दः परवासुदेवपरः इति प्रागेवावोचाम ।

एवं मुण्डकोपनिषदपि सत्यमक्षरं दिवि तिष्ठन्तं दिव्यमेकं पुरुषपदेनैव पौनःपुन्येन निर्दिशति । ' ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ' इत्युपक्रमे उत्पन्नदेवगणतुल्यं चतुर्मुखस्योत्पत्तिवर्णनेन परं ब्रह्म न चतुर्मुख इति स्पष्टमेव । स यतः संबभूव, स इह विवक्षितः पुरुष इति चौचित्यात् ज्ञायते । स च पञ्चनाभ एव ।

माण्डूक्ये तु शिवशब्दः स्पष्टं श्रूयते, ' शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते ', ' प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः ' इति । तत्र शिवस्य वा सगुणस्य ग्रहणम्, अद्वैतस्य वा निर्गुणस्येति विमर्शं, तृतीयः प्रक्तरः प्रादुरस्ति, उपक्रमानुरोधेनोभयमपि ह्युपेक्ष्यम् इति काचित् वैष्णवानां समाधिसरणिः । कीदृगसावुपक्रमः ? उच्यते । प्रणव-निविष्टानामक्षराणामभिधेयतयाऽभिमताः विश्वतैजसप्राज्ञाः प्रक्रमे कीर्यन्ते । ते च श्रीभागवते (१२-११.) वासुदेवमूर्तिव्युहा व्युदपादिषत, ' स विश्वतैजसः प्राज्ञ-स्तुरीय इति वृत्तिभिः ' इति । तत्रोक्तस्तुरीय एवायं चतुर्थ इति साम्प्रतमिति । अल्पमनेन प्रयासेन । सुखं पुनरिदं वक्तुं श्रोतुञ्च, यत् ईडादिपदविलक्षणः ब्रह्म-पुरुषादिशब्दविसदृशश्च विष्णुशब्दो विस्पष्टार्थः कठोपनिषदि मुमुक्षूपास्ये मुक्त-भोग्ये प्रपञ्चकारणे परतत्त्वे प्रायोजि । तदविरोधेन शिवशब्दस्यापि समञ्जसेऽर्थे जाग्रति किमिति विरून्धानमर्थमनुरुन्धानैः कलहायितव्यम् । प्रसिद्धयति च शिवशब्दो यथा शङ्करे, तथा मङ्गलेऽप्यविशेषं रूढ्या, ' रात्रिः शिवा काचन संनिधत्ते ', ' शिवश्च पन्थाः ', ' शिवः शिवानामशिवोऽशिवाना ' मित्येवम् । तस्य च विष्णोः परवासुदेवस्य परमे पदे आजमानस्य प्रापञ्चिकोपप्लवप्रहाणेन प्रादुर्भूत-ब्राह्मरूपैः सर्वप्रकारभोग्यस्य पुष्कलं शिवत्वमिति शंसनीयमेवैतदिहोपनिषत्संदर्भे । रुद्रकपर्दिपशुपत्यादिपदप्रयोगे तत्त्वान्तरशङ्का समुन्मिषति, न साधारणे शिवशब्दे इति निभल्यताम् ।

अथ तैत्तिरीयम् । अत्राप्यन्यस्य प्रकृतनिर्धारणानुपयुक्तत्वात् मोक्षार्थविधा-
 प्रकरणपठितपदमालं परिशीलनीयम् । तत्र, 'तस्मिन्नयं पुरुषो मनोमयः अमृतो
 हिरण्यमयः' इति पुरुषपदं प्रथमं श्रूयते । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद' इत्यत्र
 अनन्तपदं योगशक्त्या त्रिविधपरिच्छेदरूपान्तराहितीभवगमयदेव हृत्वा विष्णुमपि
 स्फोरयतीति च वदन्ति । तत्रैवानन्तरप्रश्ने, 'अम्भस्यपारे', 'यमन्तःसमुद्रे
 कवयोऽव्यन्ती' ति समुद्रशायी श्रियःपतिः प्रक्रम्यते । सहस्रशीर्षानुवाके च,
 'नारायणं महाज्ञेयम्', 'नारायण परं ब्रह्म तत्त्वं नारायणः परः', 'नारायण
 परो ज्योतिरात्मा नारायणः परः', 'व्याप्य नारायणः स्थितः', 'अनन्तमव्ययं
 क्विं समुद्रेऽन्तं विश्वशम्भुवम्' इत्येवं दहरविद्यासंदर्भे सर्वविद्यावेद्यो नारायण
 एवानन्तः समुद्रशायी ; अन्तःप्रवेशबलात् खलु यस्य वैश्वानरवह्निशिखा नीलतोयद-
 मध्यस्था विद्युल्लेखेव विभाति ; य एवमन्तर्यामी भवन् ब्रह्मशिवेन्द्रादिशब्दैः ब्रह्म-
 विद्यादिषु विवक्ष्यते इति नीलमेघश्यामलो नारायणः श्रियःपतिर्मुक्तकण्ठं घुष्यत
 इति कथं प्रमाणशरणानामपेताभिनिवेशानामन्यदेवतापारम्यशङ्काकलङ्कलेपावकाशले
 शोऽपि । एवञ्च, 'तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः' इति महेश्वरशब्दः,
 'तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्' इतीश्वरेषु महान् ईश्वरोऽयं परमत्वात् इति
 व्युत्पादितार्थपरस्सन् नारायणे स्थास्यति ।

उपरि, 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् । ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षं
 विश्वरूपाय वै नमः' इति विरूपाक्षपदमप्यत एव शीतोष्णचन्द्रसूर्यनेत्रतया विष्णावेव
 समन्वितमभाषि । विरूपाक्षान्तर्यामिग्रहणं वा क्रियताम् । साक्षाद् विरूपाक्षमेव
 सर्वज्ञं शम्भुमनुसंधाय प्रणम्य तदनुग्रहभावितपरमार्थज्ञानो वा ब्रह्मविद्यायामवतरतु
 मुमुक्षुः । न पुनरेतन्मन्त्रे रुद्रश्रवणमात्रेण मुक्तये मुख्यतया मुमुक्षूपास्यत्वं तस्य
 सेत्स्यति । यथा अधस्तात्, 'तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि' इति मन्त्रो
 नापेक्षितकिञ्चित्साधकः, तत्र, 'नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमही' त्यपि
 श्रवणात्, दुर्गिदन्तिगरूडनिर्विशेषं पाठाच्च - तथैवायमपि मन्त्रः ।

अथ पुनरादित्यमण्डलान्तर्वर्तित्वयीतनुहिरण्यपुरुषोपासनं तत्सायुज्यसार्ष्टिता-
 फलप्रदं विधीयते । आदित्यमण्डलान्तर्विराजमानश्च विष्णुरिति प्रागेव प्राक्वाशि ।

ऐतरेयोपनिषदि तु आत्मादिपदानि साधारणान्येव सन्ति व्याख्यातभागे ।
अव्याख्यातभागे तु तत्रैव, ' अ इति ब्रह्म ' इति परस्य ब्रह्मणः अकारशब्दवाच्य-
त्वमावेदि । ' अ इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधान ' मिति तु अवेदान्तिनोऽपि
विदन्तीति किमत्र निरूपणीयमस्ति ।

छान्दोग्ये (बृहदारण्यके च) आत्मब्रह्मपुरुषशब्दा एव श्रूयन्ते । अपहतपाप्मा
पुरुषोऽयं पुण्डरीकाक्षत्वादिना प्रसिद्ध इति च, ' य एषोऽन्तरादिस्ये हिरण्यमयः पुरुषो
दृश्यते हिरण्यमश्रुः हिरण्यकेश आ प्रणस्वात् सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं
पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम । स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः ' इत्यत्र
व्यक्तम् । मधुविद्यायाम्, ' तद्वैतद् ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे ' इति
ब्रह्मोपनिषदुपदेष्टृणां मध्ये ब्रह्मा परिगणित इति स न परं ब्रह्मेति स्वरससिद्धम् ।
गायत्रीविद्यायां श्रियःपतिपरपुरुषसूक्तगतः, ' तावानस्य महिमे ' ति मन्त्र उपात्तः ।
पुरुषविद्यायाम्, ' कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्ता ' इत्यत्र आराध्यतया श्राकृष्णो विवक्षित इति
चाभिप्रयन्ति ; एवं संवर्गविद्यायाम्, ' हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिः ' इति हिरण्यकशिपु-
हृदयभेदकवद्भातभयङ्करदंष्ट्रामासुरः श्रोत्रसिंह इति च । वैश्वानरविद्यायां पृथिव्यादि-
पादादिवर्णनेन विश्वरूपो वैश्वानरो वेदिनः, यः विष्णुरिति महाभारतादौ स्मर्यते ।
तदेवं विष्णुपारम्यस्यैव छान्दोग्यादावपि यथायथमुल्लेखः स्पष्टं वा कथमपि वा ;
नान्यस्य ।

पुरुषशब्दनिर्वचनं तु बृहदारण्यके, ' स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्
सर्वान् पाप्मन ओषत तस्मात् पुरुषः ' इति सर्वपूर्वस्थितत्व सर्वपाप्मप्रदाहकत्वाभ्यां
परमात्मन्यकारि । एवञ्जातीयानि बहूनि निर्वचनानि पुराणादिर्बर्णितानि ज्योति-
रधिकरणटीकादिषु द्रष्टव्यानि । एवम्भूतस्य पुरुषस्य सूर्यमण्डलमध्ये समुल्लसतो
रूपमपि, ' तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासः, यथा पाण्डुविक्रम्, यथेन्द्र-
गोपः, यथाऽम्यर्चिः, यथा पुण्डरीकम्, यथा सङ्घट्टिद्युत् ' मित्यनेकप्रकरं प्राकाशि ।
सर्वरूपाश्रयसहस्रकिरणमण्डनस्य सर्वमपि रूपं संभाव्यते । सर्वथाऽपि सरूप एव
स परः । मधुब्राह्मणे च, ' युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ' इति, ' कृष्णरूपाण्य-
नन्तानि ' इतिक्त् अन्तर्यामिणो हरेरनन्तानि रूपाणि दर्शयन्ते । तत्र हरिशब्दो

विष्णौ असाधारण इति आबालमधिगतोऽर्थः । उपरि शाकल्यब्रह्मणे, 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी' ति शाकल्यं पर्यनुयुञ्जानो याज्ञवल्क्यः उपनिषदां प्रतिपाद्यो मुस्त्योऽर्थः पुरुष एव, यथा पुरुषसूक्तस्येति प्रस्त्यापयति । पुरुषश्च वासुदेव इति प्रागावेदितम् । उपरि पूर्णब्राह्मणे च अक्ष्यादित्यमण्डलस्थः पुरुषः प्रत्यपादि ।

तदेवं कठतैत्तिरीयकण्ठोक्त विष्णुनारायणादिपदाभिधेय परमपुरुषविषयकतया पूर्वोत्तरोपनिषद्गतानां साधारणशब्दानामाञ्जम्येन संगमनात् अन्यादृशदेवैकप्रसिद्धस्य पदस्य परविद्याप्रकरणे कचिदपि दशश्वपि आसूपनिषत्सु प्रयोगानुपलम्भात् उपनिषद इमा विष्णुपरा इति एतदनुरोधेन इतरा उपनिषदो निर्वाह्या इति, विशिष्य निरूपणे चोपनिषदन्तराण्यपि विष्णुपारम्यस्य प्रायोऽनुकूलानीति च विभाव्य तदिह संगृह्य सांप्रतं सहृदयहृदयसंप्रीणनाथ शंसनीयम्, अनाग्रहेण शंसितवानस्मि । तत्र आस्तिकोऽनसूयुः प्रमाणम् ।

अस्य परस्य ब्रह्मणो विष्णोरनपायिनी श्रीश्च तत्र तत्रेहोपनिषत्सु गूढमुपदिश्यते । आदित्यमण्डलेऽऽन्तर्हृदये च हिरण्यं पुरुषं प्रतिपादयन्ति बहून्येतदुपनिषदन्तर्गतानि वाक्यानि भगवतः नित्यश्रीसंपर्कं निपुणं दर्शयन्तीति संप्रदायविदः । तैत्तिरीये अन्तर्यामिणो नारायणस्य निरूपणे प्रवृत्तोऽनुवाकः, 'तस्य मध्ये वह्निशिखा अणीयोर्ध्वा व्यवस्थितः - नीलतोयदमध्यस्था विद्युल्लेखेव भास्वरा । नीवारशूकक्त् तन्वी पीताभा स्यात् तनूपमा' इति श्रुतिहृदयमपि निमील्य नेत्रे निपुणं भावनीयम् । बृहदारण्यके च याज्ञवल्क्यो जनकं प्रति, 'इन्धो नाम, यमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण' इति भगवन्तमिव, 'वामेऽक्षिणि तस्य पत्नी विराट्' इति तत्पत्नीमप्युपदिश्य तयोरेष संस्तावः, अन्नम्, प्रावरणम्, स्नातः सञ्चरणीत्येवमन्तर्हृदये द्वयोरनयोर्दम्पत्योः सानन्दनिवासं सम्यगवगमयतीत्यलमधिकेन । श्रियः प्रभावः श्रीसूक्तादिपरशतप्रमाणान्तर - तद्वाण्यादिपरिज्ञेयस्तु नेह प्रस्तूयते ।

हितम्

अस्य च श्रियःपतेरहरहरभ्यासाधेयातिशयं दर्शनसमानाकारं प्रीतिरूपापन्नं ध्यानमुपासनापर्यायं प्रागुक्तमिव प्रपदनमपि परमपुरुषार्थोपाय इति प्राचामादेशः ।

अयमप्यशस्तत्र तत्र निगूढः । यथा ईशोपनिषदि अन्ते, 'ओं क्रतो स्मर कृतं स्मर इति, 'भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम' इति च । कठोपनिषदि, 'यच्छेद् वाङ् मनसं प्राज्ञः — तद्यच्छेच्छान्त आत्मनी' ति वैष्णवं पदमधिगन्तुं, तद्वशीकरणमुपायः प्रदर्शयते । 'तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेवे' ति च विदितवेदितव्यैर्वेदितम् मुण्डकोपनिषदन्ते च, 'संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धोरा युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ती' ति संपूर्णज्ञानसंयमिनः समाधिब्रह्मपरमपुरुषार्थान् प्रोच्य समनन्तरमेव, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे' इति महाविश्वासशालिनां परामृतात् परमपुरुषादेव भक्तिस्थानापन्नात् मुक्तिं प्रेत्सतां प्रतिपादितः संन्यासः प्रपत्तियोग एवेति युक्तं प्रतिपत्तुम् । 'संन्यासस्त्याग इत्युक्तः शरणागतिरित्यपी' ति संन्यासशब्दो भरन्यासे हि प्रसिद्ध एव

तैत्तिरीयोपनिषदन्ते, 'न्यासः प्रोक्तोऽतिरिक्तं तपः' इति च सुप्रसिद्धम् । तत्र हि सत्यतपोदमशमाद्यविशेषं मानसमपि भक्तियोगं परिगणय्य, 'न्यास इति ब्रह्म ब्रह्मा हि परः' इति न्यासस्य सर्वत उत्कर्षं संकीर्त्य, आवृत्तिरहितस्य, अचिरेणानावृत्तिहेतोः पुरुषापेक्षामनुसृज्य यथाहं प्रारब्धपरिक्षपणक्षमस्य अकिञ्चनधनस्यास्य भक्तियोगादतिरेकम्, 'तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः' इति बहुसंवादसूचनपूर्वमुपपाद्यविधाय च तम्, पुनरपि प्रशंसने प्रवृत्तिरधीयत, 'एतद्वै महोपनिषदं देवानां गुह्यम् इत्यादिनेति न्यासप्रमाणनिगमगणगणनावसरे कनिष्ठिकामधितिष्ठति नस्तैत्तिरीयमिति निश्चप्रचमेतत् ।

एतरेयोपनिषद्यपि अव्याख्याते भागे मुमूर्षानिमित्तदर्शिनो मोक्षहेतुमन्त्रज्ञो विहितोऽस्ति । तथा छान्दोग्यमपि मध्य एव पुरुषविद्याप्रकरणे षोडशधिकवर्षशतजीवनं विद्याफलमुपवर्ण्य, 'अपिपास एव स बभूव । सोऽन्तवेलायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येत्' इति मन्त्रत्रयमुपदिश्य, 'उद् वयं तमसस्परि — अगन्मज्योतिरुत्तमम्' इत्यनायासेन अव्याक्षेपेण मोक्षस्थानसंप्राप्तिं संदर्शयन् नूनं न्यासमेव विद्यामभिसंघत्त इति निरूपणनिपुणानां निर्विशयनिर्धार्यमिदम् । परीक्षिन्महाराजः सप्तरात्रत एव श्रेयो लिप्सुः श्रीशुकमहर्षिपरमानुग्रहपात्रीभूय ब्रह्मभूयं गत

इति श्रीभागवते प्रोक्तम्, श्रीविष्णुपुराणे (४-४) वर्णिताञ्च, 'खट्वाङ्गो नाम कश्चिद् राजर्षिः अच्युतात्मकमेव जगदशेषं प्रागधिगतवानपि देवासुरसंग्रामे देवैः साहायकायाम्यर्थितः तेषां प्रियं विधाय तान् दिक्षितवरान् आत्मनः शिष्टमायुः— प्रमाणमनुयुज्य, 'मुहूर्तमालमवशिष्टमस्ती'ति ततः समाकर्ष्य तत्क्षण एवास्वलित- गतिना विमानेन मर्त्यलोकमागम्य, 'भगवन्तं प्राप्स्यामी' त्यध्यवसाय भगवति वासु- देवे स्वात्मानं युयोज, तत्रैव च लयमवाप' इति कथामनुसंघतां स्वरसावगम्यमे- तत्, यदनेकजन्मसंसिद्धानवरतावर्तितेन भक्तियोगेनेव अन्येनापि केनचित् कालानुगुणेन योगेन अकालकाल्यं स्थानं सुप्रापमिति । अत एव खट्वाङ्गः प्रशंसितः, "खट्वाङ्गेन समो नान्यः कश्चिदुर्व्या भविष्यति । येन स्वर्गादिहागम्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् । तयोऽतिसंहिता लोका बुद्ध्या सत्येन चैव हि " इति । नृनं मायाप्रधान- महासुरसंहारसमर्थेन धानुष्कधुरन्धरेण खट्वाङ्गेन ब्रह्मलक्ष्यमपि मायामयप्रधानकवच प्रच्छन्नं प्रणवादिधनुस्संहितेन प्रत्यङ्मयेन बाणेन क्षणमात्रेण विध्वता परब्रह्म- परिपूर्णानुभवपरिवाहभूतं परिचरणसाम्राज्यमात्मसादकारि । तदीदृश एवेह छान्दोग्यपुरुषविद्यावसानेपि तैत्तिरीयपुरुषविद्याप्रक्रम इव कश्चिदुपायोऽभिसंहित इति स्थिते, सोऽयं न्यास इति न्यासविधायिनानाप्रमाणानुसारेण निर्णयते । अन्ते चास्या उपनिषदः श्रूयते, 'श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्ये' इति घन- श्यामे भगवति प्रपत्तिः, फलञ्च, 'धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी' ति, 'प्रजापतेः सभां वेदम प्रपद्ये,' 'लिन्दु माभिगा' मिति च ।

बृहदारण्यकेऽपि ब्रह्मप्रधानविद्यानामवसाने ईशोपनिषन्मत्तः, 'भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेमे'ति प्रपत्तिपरः श्रूयत एव । तदेवम्, श्वेताश्वतरोपनिषदोऽन्ते यथा, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति मोक्षकामस्य भगवति प्रपत्तिरुपायोऽदर्शि, तथा बह्वीष्वीशाद्युपनिषत्त्वपि आस्विति परामर्शे नृनमिद- मपि निवेदनीयं भवति, यत् तत्रभवता श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकेन उपनिषत्स्विव भगवद्गीतासूपनिषत्सु चरमानुसंधापितस्य शरणागतिश्लोकस्य व्याख्यानारम्भे विहिते मङ्गलश्लोके —

‘य उपनिषदामन्ते यस्मादनन्तदयाम्बुधेः
 त्रुटितजनताशोकः श्लोकः स्वयं समजायत ।’

इति भगवत् उपनिषद्विदीप्तस्योपनिषदामन्ते विराजमानतावर्णनम्, तत् तस्य गीतोपनिषदामन्ते मुख्योपनिषदामन्ते चोक्तरीत्या भक्तिस्थानापत्त्या भरस्वीकार-परायणतया स्थितिं सुदूरं परिशील्यैवेति । कस्मादयमर्थः एषु वाक्येषु प्रधानभूत-प्रपत्तीदम्परताप्रख्यापनपूर्वं प्राच्यैराचार्यैर्न प्रत्यपादीति चेत् — यस्माद् भगवता भाष्यकृता पुरुषविद्याधिकरणे तैत्तिरीयवाक्यप्रस्ताव इव भगवद्गीताचरमश्लोकेऽपि गण्यग्रन्थामिसंहितोऽप्यर्थः स्पष्टं नाभाष्यतेति सञ्चिन्त्य संतोऽष्ट्यम् ।

पुरुषार्थः

प्रदर्शिते तत्त्वहिते । पुरुषार्थोऽवशिष्यते । स इह निःश्रेयसात्मा । स च तमसःपरस्तादवस्थिते पुनरावृत्तिरहितं बन्धनिर्मुक्तपुरुषपरिषत्परिरक्षणानुगुणस्थेमभाजि परमे पदे हिरण्ये परमकारणस्य परस्य पुंसः परिचरणेनानुसञ्चरणेन च भवन् परमानन्द इति संग्रहः । प्राय उपनिषत्सु परमं पदमिदं यथायथं प्रतिपादितमे-वास्ति । किं बहुना ? ईशोपनिषदन्तश्रुतो मन्त्र एकस्तावत् क्रियासमभिहारेण अर्थानुसंधानपथमानीयताम् । अधिकरणसिद्धान्तनयेनाशेषा अप्यर्था अधिगता भविष्यन्ति । अधिकरणसिद्धान्तो नाम उच्यमानः कश्चिदर्थः स्वान्यथानुपत्त्या यान् अनेकान् अर्थानवगमयति, यान् स्वस्वार्थान् आश्रित्यायमेकोऽर्थोऽवतिष्ठते, तेषा-मपि सिद्धिः । पश्यतेहैव, ‘अग्ने अग्नेतः ! परमात्मन् ! मां नय ’ इत्यनेन उपरि-तनं स्थानविशेषं प्रति नयनं यदि न भवेत्, न भवेदेव मोक्ष इति सिद्धयति । सुपथेत्यनेन, यद्यपि स्थानं तत् मार्गान्तरेणापि गम्येत, तथापि स्थिरावस्थानकामेन पुंसा शोभनेन पथा गन्तव्यमिति गम्यते । राये इतीदम्, अनपायिधनं भोगोप-करणं बहुलं तत्तास्तीति बोधयति । ‘विश्वानि देव वयुनानि विद्वा ’ निति च यथा तैत्तैरनुष्ठीयमाना उपायाः ज्ञानरूपाः, तथा अयमपि मयाऽनुष्ठितो भक्तियोगः प्रपत्तियोगो वा किञ्चित् विहितं वेदनमेवेति न मे उपेक्षणं भवतो युक्तमिति भगवन्तं प्रति निवेदनं सूचयति । ‘युयोध्यस्त् जुहुराणमेनः’ इति च, ‘सर्वपापविधूननपूर्वकं प्राप्यं तत् स्थानम् । अतः तत्र संभवन् भोगः सर्वोऽपि न कर्माधीनः’ इति

गमयति । 'भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमे' त्यनेन चेदमखिलमनुदर्शितं भवति, यत्—
एकं नमः प्रपदनाख्यमिह कृतवन्तः, 'बद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा नम इत्येव वादिनः'
इति रीत्या भूयोभूयो नमो मनसा वाचा कायेन च करिष्यन्त एव स्थास्यन्ति;
यस्मै नम इह कृतवन्तः, तस्मा एव तत् तत्रापि करिष्यन्तीति प्रापकः प्राप्यइचैक
एव । यस्मान्नमः क्रियते, तस्मात्, 'नीचोच्चयोः स्वभावोऽयं नन्तुनन्तव्यतात्मकः ।
प्रह्वोभवति नीचो हि परे नैच्यं विलोकयन्' इत्युक्तरीत्या परावरभेदः
सार्वकालिक इति । उक्तिमिति कथनेन, वाग्व्यापारस्य विविधस्थानकरणसाध्यस्य
करणकलेबरसव्यपेक्षतया, प्रागेनोविधूननस्य वृत्ततया च तत्र कर्मनिरपेक्षकमनीय-
विग्रहपरिग्रहो मुक्तस्य ज्ञापिनो भवति । विधेमेति महोत्साहव्यञ्जनेन परिचरणस्य
प्रकामभोग्यत्वं प्रख्याप्यते ।

एवमत्रोपनिषदि व्यञ्जितानामर्थानामुपरितनीषु यथायथं कण्ठोक्तिरस्तीति न
केवलमेतावत्, अचिन्तापदान्यपि अनेके अंशाः प्रतिपादिताः सन्ति । यथा —
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति (केन. ४-९.) स्वर्गे लोके न भयं किञ्चनास्ति
न तत्र त्वं — (कठ. १-१२.) , तद् विष्णोः परमं पदम् (कठ. ३-९.) , स
सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्, पुरिशयं पुरुषमीक्षते, यत् तत् क्वयो वेदयन्ते
(प्रश्न. ५.) , वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः, हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म
निष्कलम्, (मुण्डक. १-१; २-२.) , परमे व्योमन् सोऽस्तुते सर्वान् कामान्,
एतत् साम गायन्नास्ते (तै.आ.) , यदक्षरे परमे प्रजाः (तै. १-२. प्र.) , तमसः पारं
दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः, स एकः भवति त्रिधा भवति पञ्चधा — शतञ्च
दश चैकश्च सहस्राणि च विंशतिः, न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् ।
सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः, स यदि पितृलोककामो भवति — यं
यमन्तमभिकामो भवति सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति । तेन संपन्नो महीयते, सर्वं
तदत्र गत्वा विन्दते, सकृद् विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः, अरश्च ह वै प्यश्चार्णवौ
ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि । तदैरम्भदीयं सरः तदश्वथः सोमसवनः तद-
पराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयम्, परंज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यते । स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा

यानैर्वा, प्रजापतेः सभां वेऽम प्रपद्ये ' (छा) इत्येवमादिषु । संप्रत्युपस्थितकतिपयस्थल-
निर्देशमात्रमत्र विस्तरभीरुणा कृतम् । कौषीतवयुपनिषत्प्रकाशे च विशदं विज्ञास्यते ।

एवम्भूतपरतत्त्वहितपुरुषार्थतत्परा इमा उपनिषद् इत्थं भाष्यपरिष्कार-
परिष्कृता मुद्रिताः । अत्र स्थितानि भगवन्नामानि गुणविख्यातानि गणयित्वा सम-
नन्तरे सरे प्रकाशयितव्यानि, यत्रान्यासामपि कासाञ्चिदुपनिषदां पुरुषसूक्तस्य च
प्राच्यैराचार्यैः शारीरकादिषु संवादाथं समाहृत्योद्धृतानां भाष्यं मुद्रणपथमानेष्यते ।

एषाञ्च श्रीरङ्गरामानुजमुनिवराणां श्रीवरदविष्ण्वाचार्या इति प्राचीनाश्रमे
नामधेयमित्यभ्यूहितुमवकाशं ददति एतद्विरचितायाः भावप्रकाशिकायाः तालकेश
इति किञ्चित् संप्रत्युपक्षिपामि, यत् परस्ताद् विमृश्य निर्णयं भविष्यति ।

यथा छान्दोग्यस्य, यथा च बृहदारण्यकस्य, तथैव यथावत् परिशिष्टोप-
निषत्सस्यापि परिष्कृत्य मुद्रणम्, परमेण आदरेण पारमार्थिकस्य परमपुरुषश्रीनिवास-
प्रतिपादकस्य सिद्धान्तस्य प्रपञ्चक्षेमाय परितः प्रचारे बद्धश्रद्धया विशिष्टाद्वैत-
भाष्यप्रकाशकसमित्या समुचितमभ्यर्थिता अपेक्षां व्याजीकृत्यानर्गलमधिकेनोत्साहेन
स्वयमेव प्रवृत्ता श्रीवेङ्कटेशदेवस्थानसमितिः समादिष्टवदस्ति । तदनयोः
द्वयोरपि समित्योर्विषये कर्तव्यं कृतज्ञतानुसंधानं तत्रैव यथावत् करिष्यन् इदमेवात्र
निबिभन्त्सामि, यत् —

पवित्राग्र्यवेदान्ततद्भाष्यमालां

परिष्कारहृद्यार्थ्यसंदर्भभव्याम् ।

समेष्यद्भिरेवं सरेः संघटय्य

स्वयं धर्तुमिच्छत्वयं श्रीनिवासः ॥

श्रीपदपुरी

१०-१२-१५३.

इति,

उत्तमूर. ति. वीरराघवाचार्यः

(उभयवेदान्तग्रन्थमालासंपादकः)

बृहदारण्यकविषयशारोक्तस्थलसूची

बृह.	शारी.	बृह.	शारी.
१-२. अध्यायौ.	३-३-१०.	५-८-७.	३-३-१४.
३-१.	४-१-४.	६-३-९+१०.	३-२-१.
३-२.	१-४-८. (श्रु. प्र.)	६-४-२.	४-२-८.
३-३.	३-३-२.	३-४-६.	३-१-२.
३-४.	१-४-८. (श्रु. प्र.)	”	३-१-२.
३-४-७.	१-४-४.	६-४-१६.	१-३-८. (३१)
”	४-१-२.	६-४-१७.	१-४-३.
३-४-१०.	”	६-४-२१.	३-३-१६.
३-५-३.	२-४-४.	६-४-२२.	३-४-१. (१५)
३-५-१३.	२-४-३.	६-५.	१-४-६.
४-१.	१-४-५.	७-५.	३-३-७.
४-१-१९.	३-२-२.	७-६.	३-३-६.
४-२-३.	१-४-२.	७-१०.	४-३-१.
४-३.	३-२-५. (२१)	८-१.	३-३-३.
४-४.	१-४-६.	८-१-१४.	३-३-५.
५-२-१०+११.	४-२-५.	”	३-४-७.
५-४+५.	३-३-१५.	८-२.	३-१-१.
५-५.	३-४-१२.	८-२-१५.	४-३-१३.
५-७.	१-२-४.	”	४-३-४.
५-७.	१-३-३.	८-२-१६.	३-१-२.

बृहदारण्यवाक्यानां श्रुत्यन्तरसंवादादिस्थलसूचो

बृ. ३—१.	तै. ३. अ. अन्ते.	बृ.		
३-३.	छा. १-२.	६-४-१४.	केन. २-५; कठ. ६-४	
३-३-१९-२१.	१-२-१०-१२ ;	॥	श्वे. ३.	
	ऐ. २-२.	६-४-१५.	कठ ४-५.	
३-४-१.	ऐ. आत्म. १.	६-४-१८.	केन. १-२.	
३-४-४.	सुवा. २.	६-४-१९.	कठ. ४-११.	
३-४-७.	तै. आ. तदात्मानं	६-४-२१.	छा. ८-४-१.	
	स्वयमकुरुत	७-३.	॥ ८-३-३.	
४-१.	कौषी. ४.	७-४.	॥ ८-३-५.	
४-१-१८.	प्रश्न. ३-४.	७-६.	॥ ३-४.	
४-१-१९.	सुवा. ४.	७-७.	॥ ३-१३-८.	
५-८-७.	॥ ३; प्र. ३-६.	७-१५-१-४. ई.	१५-१८.	
६-२-२.	ऐ. आत्म. ३.	८-१.	छा. ५-१; कौ. ३.	
६-४. वदा सर्वे.	कठ. ६-१५.	८-२.	॥ ५-३.	
६-४-१०.	ई. ९.	८-३.	॥ ५-२-४.	
६-४-११.	॥ ३.	८-४-१.	॥ १-१-२.	

बृ. ऋषिदेशादिनामानि.

अयास्य आङ्गिरसः	पु. २९	गौतमः	पु. १४४
वामदेवः	६५	भरद्वाजः	॥
बाल्किर्गार्यः	११६	विश्वामित्रः	॥
अवात्सलः कश्यपः	॥	जमदग्निः	॥

वसिष्ठः	पु. १४४	उद्दालक आरुणिः	२३४, ४५१, ४५४
कश्यपः	,,	कबन्ध आथर्वणः	२३५
अत्रिः	,,	काश्यः, वैदेहः उग्रपुत्रः	२५०
मैत्रेयी	१५५ - ३८४	विदग्धः शाकल्यः	२९४ - २६०
कात्यायनी	१५५ ,,	जित्वा शैलिनः	२८९
दध्यङ् आथर्वण	१९०	उदङ्कः शौल्बादनः	२९१
अश्विनौ	,,	बर्कुः वार्ष्णः	२९२
जनको वैदेहः	१९९	गर्दभीविपीतो भारद्वाजः	२९३
कुरवः	,,	कौरव्यायणीपुत्रः	३९३
पञ्चालाः	,,	प्रातृदः	४०९
अश्वलः	२०१	श्वेतकेतुः आरुणेयः	४२८
जारत्कव आर्तभागः	२०९	प्रवाहणो जैबलिः	,,
भुज्युः लाभ्यायनिः	२१७	गौतमः	४३१
भृञ्जलः काप्यः	,, २३४	वाजसनेयो याज्ञवल्क्यः	४५१
गन्धर्वः	,, २३५	मधुकः पैङ्ग्यः	,,
मुधन्वा आङ्गिरसः	,,	चूलो भागवितिः	,,
शरिक्षिताः	,,	जानकिः आयस्थूणः	,,
उषन्तः चाक्रायणः	२२०	सत्यकामो जाबालः	,,
ह्योलः कौषीतक्यः	२२३	नाको मौद्गल्यः	४५४
गार्गी वाचक्रवी	२४९ - २३२	कुमारहारितः	,,

*

* वंशब्राह्मणं स्थलत्रये (८. ६; ६. ६; ८. ५.) पठितमस्ति । तत्र बहूनां गुरुणां नामधेयान्येव निर्दिश्यन्त इति तत्रैव तानि द्रष्टव्यानि ।

शोधनिका.

१४.	१५.	कर्म (कर्मसु)	१७२.	२.	(अभिवदतीति पूर्वम्.
२५.	२५.	तत्रैकस्यैव			शृणोतीति च पश्चात्
२८.	२१.	रूपफल			क्वचित् पठ्यते एव-
२९.	१९.	दूरत्वं			मुपरि ७४ पुटेऽपि)
५०.	२२.	प्रकारान्तरसृष्टात्	१८१.	९.	<u>जीवत्रन्नाभेदपक्षेऽपि</u>
७४.	२२.	दर्शनवेदनो	१९९.	५.	पञ्चालानां
७७.	५.	निमृणाति		१५.	पञ्चाल
९२.	८, ९.	नोदाननसमानना	२११.	१९.	केवलास्वप्नु
१०३.	२.	स यद्यनेन			
१६९.	११.	विज्ञानघन? (विज्ञा- नमयेति पूर्वकोशेषु स्थितमशुद्धम्!)	२५२.	५, ४.	यद्गतञ्च
			२५४.	२२.	जीवस्य शासना
			२६९.	८, १९.	पञ्चालानां
२९४.	२२.	प्रा (प्र) साद (प्रसादस्थर्नायेति कोशान्तरं पु पाठः)			
३५३	१८.	य इदं मध्वदमिति मन्त्रे (अत्र अङ्गुष्ठमात्र इतीदमशुद्धम्)			

कतिपयमुख्यप्रमाणाकरमुची.

८.	निमित्त.	वि. पु.	१-४-५१.	३७३.	वषायुतेः.	म. भा. कण.	८-३-१५.
७९.	काठिन्य.	॥	१-१४-२८	॥	यथारत्ना.	वामनपु.	७४-४ः
१५२.	आकाश.	याज्ञ.	३-१४३	॥	तेजोबल.	वि. पु.	६-५-८५.
॥	एक एव	॥	३-१४४	॥	यद्दृष्टानः.	तत्त्वसार.	
१८५.	आदित्यः	ऐ. आत्म.	२	॥	समन्त.	वि. पु.	६-५-८५
३००.	अनन्ताः.	याज्ञ.	४-६६	॥	नान्तं	॥	२-५-२४ः
३६५.	वेदोऽनृतः.	शारी.	भास्क. भा.				

बृहदारण्यकोपनिषद्गतश्लोकानामर्धांशाः

			३.
यत् सप्त	८१	तस्मात् तदातृष्णात्	२८४
एकमस्य	"	मांसान्यस्य	"
वीण्यात्मने	"	अस्थान्यन्तरतो	"
तस्मिन् सर्वं	"	यद् वृक्षः	२८५
कस्मात् तानि	८२	मर्त्यः सन्	"
यो वै ताम्	"	रेतस इति	"
स देवान्	"	धानारूहः	"
यतश्चोदेति	१११	यत् समूलं	"
नं देवाश्चक्रिरे	११२	जात एव	"
अर्वाञ्चिलः	१४२	विज्ञानमानन्दं	२८६
नस्यासते	"	स्वप्नेन	३१७
तद्ग्रां नरा	१९१	गुक्रमादाय	"
दृश्यद् ह	"	प्राणेन	"
आथर्वणाय	१९२	स ईयते	"
स वां मधु	"	स्वप्नान्ते	"
पुरश्चक्रे	१९३	उतेव स्त्रीभिः	"
पुरः स पक्षी	१९४	आराममस्य	"
रूपं रूपं	१९५	तदेव सक्तः	३४२
इन्द्रो मायाभिः	"	प्राप्यन्तं	"
यथा वृक्षः	२८४	तस्माल्लोकान्	"
तस्य लोमानि	"	यदा सर्वे	३४७
त्वच एवास्य	"	अथ मर्त्यः	"

	पु.		पु.
अणुः पन्थाः	३४८	मनसो ये	३५६
तेन घीराः	३४९	मनसैव	३५८
तस्मिन् शुक्लं	॥	मृत्योः सः	॥
एष पन्थाः	॥	एकधैव	३६५
अन्धं तमः	३५०	विरजः परः	३६६
ततो भूयः	॥	तमेव धीरः	॥
अनन्दा नाम	॥	नानुध्यायत्	॥
तांस्ते प्रेत्य	॥	एष नित्यः	३८०
आत्मानं चेत्	३५१	तस्यैव	॥
किमिच्छन्	॥	पूर्णमदः	३९१
यस्यानुवित्तः	॥	पूर्णस्य	॥
स विधकृत्	३५२	हिरण्मयेन	४१९
इहैव	॥	तत् त्व पूषन्	॥
य एतत्	॥	पूषन्नेर्कोपे	॥
यदैतम्	३५३	यत् ते रूपम्	४२०
ईशानं	॥	वायुरनिलम्	॥
यस्मादर्वाक्	॥	ओं क्रनो	॥
तं देवाः	॥	अग्ने नय	॥
यस्मिन् पञ्च	३५४	युयोऽध्यस्मत्	४२१
तमेवमन्यः	॥	द्वे सृती	४२९
प्राणस्य	३५६	ताभ्यामिदम्	

मन्थवर्मादि-अब्रह्मविषयभागगत मन्त्राः अमुक्यत्वादिह न प्रदर्शिताः । ते ४४९,
पुटप्रभृति ग्रन्थ एव द्रष्टव्याः ।

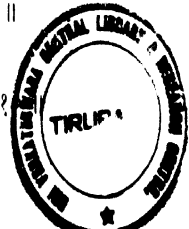
॥ श्रीः ॥

बृहदारण्यकोपनिषद्संग्रहकारिकाः

शुक्ले वाजसनेयाख्ये यजुषि ब्राह्मणं स्थितम् ।
नाम्ना शतपथम् ; तत्र बृहदारण्यकं शिरः ॥ १ ॥
काण्वे माध्यन्दिने चात्र काण्वं भाष्यैर्विभूषितम् ।
अत्रह्यर्थं विमृज्याऽऽद्यं प्रवर्थाध्याययोर्द्वयम् ॥ २ ॥
ब्राह्मणान्यत्र संख्यातान्येवं नार्नीयकादिषु ।
षट् च षट् च नवैवं षट् पञ्चयुग्मदश पञ्च च ॥ ३ ॥

- III. (१) अश्वमेधाश्वसंस्पृष्टमुपःप्रभृतिदर्शनम् ।
उक्तमाद्ये (२) तनो मृत्योरर्काच्चित्याग्निसंभवम् ॥ ४ ॥
संवत्सरस्य तज्जस्य यष्टुरङ्गस्य चाश्वनाम् ।
विदनोऽग्नावश्वमेधे मृत्युर्कादित्यदर्शनम् ॥ ५ ॥
- (३) अमुरम्परिदेवैष्टौ वागाद्युद्गातृवैकलीम् ।
प्राणदाक्ष्यञ्च विज्ञायोद्गातरि प्राणभावने ॥ ६ ॥
पाप्महातिं प्राणनानोपासा अन्ते जपं वरम् ।
असतः मद्गतेर्याच्चापरञ्चाह तृतीयकम् ॥ ७ ॥
- (४) अथो तृतीयतुर्यात् साक्षाद् ब्रह्मनिरूपणम् ।
आत्मा पूर्वमहम्भूतः पुरुषो मिथुनात्मना ॥ ८ ॥
प्रादुर्भूयाकरोत् सृष्टिं विसृष्टिं देवगोचराम् ।
अतिसृष्टिं तथा श्रेयोदेवरूपामिदं यतः ॥ ९ ॥
अव्याकृतं व्याकृतं सत् प्रविश्यान्तर्विराजते ।
अत आत्मेत्युपासीत पदनीयं प्रियञ्च तत् ॥ १० ॥

- अहं ब्रह्मास्मीत्युपासापराः सर्वं भवन्ति च ।
 उपासितुरभूत्यै तु नैव देवा अपीशते ॥ ११ ॥
- अन्यः सोऽन्योऽहमित्येवं न विद्यात् यस्त्वत्त्ववित् ।
 पशुर्भवेत् स देवानाम् ब्रह्म क्षत्रादिसृष्टिकृत् ॥ १२ ॥
- देवलोकेऽप्यतः क्षत्रक्षत्रं धर्मस्त्यजेन्न तम् ।
 आत्मा नाविदितः पाति जायापुत्रधनक्रियाः ॥ १३ ॥
- मनस्स्विनस्स्विमा यानि वाक् प्राणाऽक्षि श्रवो वपुः ।
 (५) अथैतत्पञ्चमे प्रोक्तं सप्तान्नब्राह्मणे त्वदम् ॥ १४ ॥
- प्रसिद्धमन्नं सर्वाथंम् देवार्थे द्वे हुतादिकं ।
 पश्चाद्यर्थं पयश्चान्यत् त्वयं त्वात्मार्थकारुण्यम् ॥ १५ ॥
- अक्षितिः पुरुषोऽक्षाणमेतत्सृक् भुक्तिमुक्तिदः ।
 ते त्वयो वाङ्मनःप्राणाः तान् नाना साधु भावयेत् ॥ १६ ॥
- अथ संप्राप्तिकर्मोक्तं पित्रा पुत्रानुशासनम् ।
 प्रथता दिव्यवागादि लिप्सुनाऽथ च तत्तृये ॥ १७ ॥
- प्राणस्याश्राम्यतः श्रैष्ठ्यम्, बायोश्चान्तं हि नैति सः ।
 नस्मात् प्राण्यादपान्याच्च (६) नामरूपक्रियामयः ॥ १८ ॥
- IV. (१) तुरीयाद्ये तु बालार्काविद्या यत् व्यपोहति ।
 आदित्यपुरुषादीनां ब्रह्मत्वम् तत्त्वमाह च ॥ १९ ॥
- अजातशत्रुर्बालार्किं सुपुंसिस्थानबोधनात् ।
 (२) शिशुः सदास्थूणादिर्विचित्रचमसस्थितः ॥ २० ॥
- उक्तो द्विर्ताये (३) तार्ताये मूर्तामूर्तवपुः परम् ।
 (४) तुर्ये प्रोक्ता च मैत्रेयाविद्या ज्ञानघनात्मदृक् ॥ २१ ॥
- (५) मिथो मधुनि भूतानि पृथ्व्यादीनि च तद्गतम् ।
 ब्रह्मामृतमयं प्राह दध्यङ्ङ्ङोऽश्विनौ मधु ॥ २२ ॥

- (६) स्वयम्भुब्रह्मपर्यन्तो गुरुवंशस्ततः श्रुतः ।
V. (१) गवां सहस्रं जनको ब्रह्मिष्ठायेति दत्तवान् ॥ २३ ॥
अन्येषु जोषम्भूतेषु याज्ञवल्क्य उदाकरोत् ।
अश्वलो नाम होता तमारेभे च परीक्षितुम् ॥ २४ ॥
अतिमोक्षान् संपदश्च सोप्राक्षीटांस्त्वगाश्रितान् ।
(२) ग्रहानर्तिग्रहानार्तभागोऽपृच्छत् तथेनरत् ॥ १५ ॥
प्राप्तोत्तरं, 'मृतः कुत्र भवे'दित्यपि पृच्छकम् ।
नांवा र्हसि संमन्थ्य यथाकर्मैत्यभाषत ॥ २६ ॥
(३) पारिक्षिताः क्वेति भुज्युः अश्वमेधिगतिं परः ।
(४) पृष्टे ब्रह्मण्युपस्नेन त्वपरोक्षेऽर्चिलान्तरे ॥ २७ ॥
प्राणनादिकरं जीवस्यान्तरं तादृशं जगौ ।
(५) नथैवाथ क्वालेन पृष्टो मृत्युन्तदूर्गम् ॥ २८ ॥
बाल्यमौनादिमद्वेद्यं परं ब्रह्म जगौ पुनः ।
(६) अवादिशोकाधाराणां प्रश्नाः नाग्याः समाहिताः ॥ २९ ॥
(७) उद्दालकमवोचत्तु सूत्रं वायुः सभन्तधृत् ।
अन्नयोग्यमृतो जीवात् परश्चिदचितामिति ॥ ३० ॥
(८) पुनर्गाभ्या सर्वेकायाधारं पृष्टस्त्वभाषत ।
अन्याकृत्नाकाशमथ त्वक्षरं ब्रह्म शासकम् ॥ ३१ ॥
(९) प्रष्टुं ब्रह्मिष्ठमप्येनं विदग्धः प्रत्यवस्थितः ।
देवसंख्यादि पप्रच्छ उरुषानष्ट च क्रमात् ॥ ३२ ॥
लब्धोत्तराऽप्यपृच्छन् तं कुट्टं ।दग्देवतादिकम् ।
अथ पृष्टा समानान्ता तःपतिष्ठापरम्परा ॥ ३३ ॥
सर्वमुक्त्वौपनिषदं पुरुषं पुरुषातिगम् ।
पृष्टा विदग्धमाहैष मूर्धेषतमनुत्तरे ॥ ३४ ॥

तस्याज्ञस्यापतन्मूर्धा तस्यास्थोन्यहरन् परे ।

मृते देहे जन्महेतुं पृष्ट्वा विप्रान् जिगाय सः ॥ ३५ ॥

VI. (१) अष्वन्तान् जनकाच्छ्रुत्वा तत्र सूक्ष्मांशवादिना ।

(२) याज्ञवल्क्येन कथित इन्द्रोऽक्षिस्थो गतिश्चिताम ॥ ३६ ॥

(३) किञ्ज्योतिरिति पृष्टश्च सूर्यश्चन्द्रोऽनलश्च वाक् ।

ज्योतिः पुंस इति स्नाह स्वप्ने ज्योतिः स्वमित्यपि ॥ ३७ ॥

विमोक्षं पृष्ट आह स सुषुप्तिं (४) मरणं तथा ।

निष्कामस्य ब्रह्मभोगमिहामुत्र च विस्तृतम् ॥ ३८ ॥

(५) मैत्रेयाब्राह्मणं (६) वंशब्राह्मणञ्चैषदन्यथा ।

VII. (१) प्रणवोपामनं (२) दान्निदयादानार्थशिक्षणम् ॥ ३९ ॥

(३-४) हृदयोपामनं द्वेषा (५) व्याहृतित्रयरूपिणः ।

अहर्नाम्नोऽहमाम्यस्य सूर्यगम्याःक्षगस्य च ॥ ४० ॥

मत्यस्य ब्रह्मणो मुग्ये विहिते द्वे उपामने ।

(६) शाण्डिल्यविद्या (७) ब्रह्मत्वं विद्युतो (८) वाचि धेनुता ॥ ४१ ॥

(९) उदर्यामैरुपशमो (१०) वाग्वाद्यादर्शिताध्वना ।

अशोकलोक्तसंप्राप्तिः (११) व्याधिपीडादिकं तपः ॥ ४२ ॥

(१२; १३) विरचिन्नोकथादिचिन्ता (१४) गायत्रीब्रह्मवेदनम् ।

पादत्रये नुगीयेद्दे दृष्टिः (१५) पूषादियाचनम् ॥ ४३ ॥

VIII. (१) ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणविद्या (२) नतः पञ्चाग्निविद्वानिः ।

(३) मन्थकर्म महत्त्वार्थम् (४) महितापत्यलब्धये ॥ ४४ ॥

कर्तव्यानि (५) तनो वंशः कूटस्थादित्यशोभितः ।

तदन्यरीतिरप्येवं बृहदारण्यकस्थितिः ॥ ४५ ॥

॥ श्रीः ॥

सभाष्यपरिष्कारबृहदारण्यकविषयसूची

आरम्भे शान्तिपाठः — मङ्गलम्		१
अनतरणिका—वेधाद्यधिकरणम्	*	२

३—१. अश्वब्राह्मणम्

अश्वमेधीयाश्वस्याङ्गेषु उपआदिदृष्टिः		३, ४
आदित्यादिमत्यधिकरणम्	*	३
अश्वानुबन्धिषु दृष्टिः		५, ६

३—२. अश्वमेधब्राह्मणम्

अश्वमेधादौ दृष्टिविधानाय मृत्युकर्तृकस्तृष्टवर्णनम्		६-८
प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम्	*	८
मृत्युब्रह्मणोऽर्कत्वनिर्वचनम्		९
चित्यामिसृष्टिः		१०
नदङ्गेषु दृष्टिः		११
मृत्युकर्तृकसंवासरमृष्टिः		१२
संवासरकर्तृकसर्वमृष्टिः		१४
संवासरंण यज्ञार्थं स्वशरीरम्यार्थाकरणम्		१३
अश्वमेधे चित्यामौ च आदित्यस्य प्रागुक्तार्कस्य च दृष्टिः		१७
अर्कादित्ययोरेव मृत्युदेवतात्वम्		१८

३—३. उद्गीथब्राह्मणम्

सुम्यप्राणदृष्टिविधानाय देवामुरम्पर्धाम्यायिका		१९
अन्यथान्वाधिकरणम्	*	२०
वागादिकं प्रति देवोक्तवाक्येषु श्राभाष्यार्थविचारः		२३

वागादीनाम्सुरपराभूतत्वम्		२६
मुख्यप्राणस्य असुरपरिभवितृत्वम्		२७
उद्गातरि मुख्यप्राणद्विष्टः		२८
मुख्यप्राणस्य दूर्नामकत्वम्		२९
मुख्यप्राणेन वागादिष्वापादितदोषबहिष्करणम्		३०
तेन वागादीनां यथावत् रक्षणम्		३१
तेन स्वार्थगृहीतस्यान्नस्य वागादिभ्योऽपि विभजनम्		३२
मुख्यप्राणस्यानेकपर्यादिनामनिर्देशेन तन्निर्वचनम्		३४-३८
मुख्यप्राणाणुत्वाधिकरणम्	❖	३६
अभ्यारोहमन्त्रः		३७

३—४. आत्मब्राह्मणम्

सर्गारम्भे आत्मसद्भावः		४२
अहमस्मीति तदातन्व्याहरणस्यार्थविमर्शः		४३
पुरुषशब्दनिर्वचनम्		४४
स्त्रीपुरुषरूपेणाविर्भूय मनुष्यादिसृष्टिः		४७
अभ्यादिदेवतासृष्टिरूपविस्तृष्टः		५०
अतिसृष्टिः		५१
अव्याकृतरूपेण आदौ स्थितिः		५२
स्वस्य नामरूपाभ्यां व्याकृतत्वम्		५३
तस्यात्मनः सर्वत्वान्तःप्रवेशः		५४
तस्यैव प्राणवागादित्वम्		५५
कारणत्वाधिकरणम्	❖	५६
स्मृत्यधिकरणम्	❖	५७
रचनानुपपत्त्यधिकरणम्	❖	५८
एकैकोपासननिषेधेन आत्मत्वोपासनविधिः		६०-६१
आत्मनः पदनीयत्वं प्रेयस्त्वञ्च		६२

अहंब्रह्मास्मीत्युपासनावधानोद्धातः		६२
एतदुपासनौचित्यनिरूपणम्		६४-६५
उपासकस्य देवैरनभिभाव्यत्वम्		६५
अन्येषां देवपशुत्वम्		६६
आत्मत्वोपासनाधिकरणार्थतत्त्वम्	❁	६७-६८
देवलोके इन्द्रादिक्षत्रसृष्टिः		६९
तत्र वैश्यादिसृष्टिः		७१
क्षत्रक्षत्रभूतधर्मसृष्टिः		७२
लोकद्वयेऽपि ब्राह्मणादिविभागः		७३
ब्रह्मणः अविदितत्वे अरक्षकत्वम्		७४
जीवात्मनोऽपि सर्वभूतलोकत्वम्		७६
आत्मनो जायापुत्रवित्तकर्मापेक्षा		७८
मुमुक्षोः बागादीनामेव जायादिरूपत्वम्		८०

३-५. सप्तान्नब्राह्मणम्

अन्नसप्तकसृष्टिः		८१
अन्नसप्तकविवरणारम्भः		८२
अन्नसप्तकसृष्टिपुरुषोपासनम्		८८
आत्मार्थवल्गुसप्तमनोवाक्प्राणात्मकान्नलयविवेचनम्		८९
मनआदिषु त्रिष्वनेकविधसृष्टिः		९४
मनआदित्रयस्य आधाराधिष्ठातृनिरूपणम्		९५
अनन्तत्वोपासनम्		९७
षोडशकलचन्द्रसाम्यं पुरुषस्य		९८ - १०१
लोकत्रयलम्भकं संप्रतिकर्म		१०० - १०२
पुत्रवलेन पितुः देवलोके दिव्यमनआदिप्राप्तिः		१०३
इन्द्रियाणां श्रमप्रसक्तिः		१०७
सुस्थप्राणस्य अपरिश्रान्तत्वम्		१०९

इन्द्रियाणां प्राणशब्दभागित्वम्		११०
इन्द्रियदेवतानां सार्वदिककार्यकरणसामर्थ्याभावः		१११
प्राणदेवताया अनस्तमितत्वम्		”
प्राणनापाननविधानम्		११२

३—६.

आत्मनो नामरूपकर्मत्रयात्मत्वम्		११३

४—१. बालाकिविद्या

बालाकिना अजातशत्रुवे आदित्यपुरुषादि-स्वजातब्रह्मनिरूपणम्		
अजातशत्रुणा सवस्य तस्य अब्रह्मत्वबोधनञ्च		११६—१२३
बालाकिना तत्त्वज्ञानायाजातशत्रूपसदनम्		१२४
क्षत्रियेण ब्राह्मणस्यानुपनीयोपदेशः		१२५
सुप्रपुरुषप्रबोधनम्		१२५
संबोधनविशेषाणामर्थविशेषविस्तरः		१२६
भाष्याशयाविष्करणम्		१२५
सुप्तपुरुषस्थानभूतपरमात्मोपदेशारम्भः		१२८
कर्त्रधिकरणम्	*	१३३
तदभावाधिकरणम्	*	१३५
प्रबोधकाले परमात्मतः सर्वप्रादुर्भावः		१३५
परमात्मनः 'सत्यस्य सत्य' मिति रहस्यनाम		१३६

४—२. शिशुब्राह्मणम्

मुख्यप्राणस्य शिशुत्वेन रूपणेन दामस्थूणादिविवरणम्		१४०
अर्वाम्बिलचमसविशेषप्रतिबोधनम्		१४०

४—३. मूर्तामूर्तब्राह्मणम्

अधिदैवतमध्यात्मञ्च मूर्तामूर्तसारनिरूपणम्		१४१
अक्ष्यादित्यगतपुरुषरूपनिदर्शनानि		१४०

नेतिनेतीति ग्रहणम् सत्यस्य सत्यमित्येतद्विवरणम्		१४९
उभयलिङ्गाधिकरणम्	*	१५०
भ्राधिकरणम्	*	१५४

४—४. प्रथममैत्रेयी ब्राह्मणम्

संन्यासप्रवृत्तेन याज्ञवल्क्येन मैत्रेय्यै द्रव्यविभजनम्		१५५
विरक्तया मैत्रेय्या विद्योपदेशप्रार्थना		१५६
पत्यादिप्रियत्वस्य आत्मकामाधीनत्वनिरूपणम्		१५७
आत्मनस्तु कामायेत्येदर्थविस्तरः		१५९
आत्मोपासनोपदेशः		१६१
सर्वस्य आत्मतादात्म्यव्युत्पादनम्		१६३
दुन्दुभ्यादि दृष्टान्तीकरणेन इन्द्रियनिग्रहोपदेशः		१६५
सर्वस्य महाभूतपरमात्मनिःश्रसितरूपता		१६६
उदकप्रास्तसैन्धववत् परमात्मनो विज्ञानघनात्मत्वम्		१६९
न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्येतदर्थनिरूपणम्		१७१
यत्र हि द्वैतमिति श्रुत्यर्थविवेकः		१७२
वाक्यान्वयाधिकरणम्	*	१७५
पारिप्लवाधिकरणम् मध्ये	*	१७६
नैकस्मिन्नसंभवाधिकरणम्	*	१७७
अंशाधिकरणम्	*	१८०

४—५. मधुब्राह्मणम्

मित्यो मधुभूतेषु पृथिव्यादिषु चतुर्दशसु, भूतान्तर्गतेषु च तावत्सु तेजोमयामृतमयपुरुषस्थितिनिरूपणम्		१८४—१८८
तस्य सर्वभूताधिपतित्व—सर्वाधारत्वादि		१८९
मधुब्राह्मणमहिमनिरूपणाय दध्यङ्ङश्चिवृत्तवर्णनम्		१९०
परमात्मनः सर्वशरीरित्वविशदीकरणम्		१९३

४—६, वंशब्राह्मणम्

गुरुपरम्परानिर्देशः १९०

५—१. अश्वलब्राह्मणम्

जनक्यज्ञे कुरुपञ्चालदेशीयब्राह्मणसमवायः १९९

जनकेन ब्रह्मिष्ठाय गोसहस्रप्रदानम् २००

याज्ञवल्क्येन शिष्यद्वारा गवामुदजनम् २०१

सदसि परीक्षारम्भे अश्वलस्य मुन्युमोचकहोत्रादिविषये प्रश्नाः

याज्ञवल्क्यस्योत्तराणि च २००

५—२. आर्तभागब्राह्मणम्

आर्तभागस्य प्रहातिग्रहविषये प्रश्नः उत्तरञ्च २०९

मृत्युर्यस्यान्नम्, तत्प्रश्नः उत्तरञ्च २११

मरणकाले प्राणोत्क्रमणभावाभावप्रश्नः उत्तरञ्च २११

मृतपुरुषपरित्यागिवस्तुविषयप्रश्नः उत्तरञ्च २११

मृतपुरुषभवनस्थानप्रश्नः २११

आर्तभागं सजनात् रहसि नीत्वा संमन्वय कर्मानुगुण-
मित्युत्तरकथनम् २११

५—३. भुज्युब्राह्मणम्

भुज्युना पारिक्षिताः कुत्र गता इति प्रश्नकरणम् २११

तदुक्तगन्धर्वाभिहितरीत्या अश्वमेधयाजिगतिस्थानादिवर्णनेन
प्रत्युत्तरणम् २११

५—४. उषस्तब्राह्मणम्

उषस्तेन अपरोक्षसर्वान्तरब्रह्मप्रश्नः २२

प्राणितृत्वादि विशिष्टान्तरात्मनिरूपणम् २२

उषस्ताश्यादिवर्णनं न दृष्टेरिति श्रुत्यर्थं विचारश्च २२१ - २२

५—५. ऋहोलब्राह्मणम्

ऋहोलेन उषस्तप्रश्नस्य पुनरनुवादः		२२३
अशनायाद्यतीतत्वादिवर्णनेनोत्तरणम्		२२४
एषणत्रयव्युत्थानवर्णनम्		२२५
बाल्यपाण्डित्यमौनविधानम्		२२७
अनाविष्काराधिकरणम्	*	२२८
सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्	*	"
अन्तराभूतग्रामाधिकरणम्	*	२२९

५—६. प्रथमगार्गीब्राह्मणम्

गार्ग्या अबाधाधाराणां प्रश्नाः उत्तराणि च		२३२
अतिप्रश्नकरणात् गार्गीभर्त्सनम्		

५—७. उद्दालकब्राह्मणम्

उद्दालकस्य सूत्रान्तर्याम्युभयविषयकः प्रश्नः		२३५
वायुः सूत्रमिति प्रत्युत्तरम्		२३७
पृथिव्याद्यन्तर्वर्तिनः परस्यामृतस्यान्तर्यामित्वोक्तिः		२३८
प्रघट्टार्थविवरणम्		२४०
अन्तर्यामिणः अदृष्टत्वविशिष्टदृष्टत्वादिवर्णनम्		२४३
अन्तर्याम्यधिकरणम्	*	२४४
ज्ञाधिकरणम्	*	२४४
परायत्ताधिकरणम्	*	२४७
ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणम्	*	२४९

५—८. द्वितीयगार्गीब्राह्मणम्

पुनर्गार्ग्या सर्वकार्याधारप्रश्नः		२५०
अव्याकृताकाशकथनेन प्रत्युत्तरम्		२५१
पुनः तदाधारप्रश्नः		२५२

अक्षरस्य प्रशासितुः प्रतिपादनेन प्रत्युत्तरम्		२५३
गार्ग्या ब्राह्मणान् प्रति याज्ञवल्क्यस्य अजय्यत्वनमस्कार्यत्वयो- राविष्करणम्		२५७
अक्षराधिकरणम्	❀	"
आनन्दाद्यधिकरणम्	❀	२५८
संभृत्यधिकरणम्	❀	२५९

५—९. शाकल्यब्राह्मणम्

विदग्धेन शाकल्येन देवसंस्त्यादिप्रश्नाः उत्तराणि च		२६०
आयतनलोकज्योतिःकथनपूर्वकमष्टानां पुरुषाणां विषये क्रमेण प्रश्नाः उत्तराणि च		२६५
तर्जितेनपि शाकल्येन पुनः प्राच्यादिदिग्देवतादिप्रश्नाः उत्तराणि च		२६९
सर्वत्र प्रतिष्ठात्वेनोक्तस्य हृदयस्य प्रतिष्ठाप्रश्नः		२७३
क्रमेण समानपर्यन्तप्रतिष्ठापरम्परोक्तिः		२७४
अथ याज्ञवल्क्येन अनुत्तरे मूर्धपातशापपूर्वकं पूर्वोक्ताष्टपुरुषा- द्यतिक्रान्तौपनिषदपुरुषप्रश्नः		२७५
शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	❀	२७६
शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्	❀	"
महद्दीर्घाधिकरणम्	❀	"
समुदायाधिकरणम्	❀	२७८
फणुपत्यधिकरणम्	❀	२८२
योगप्रत्युत्तयधिकरणम्	❀	"
विदग्धशाकल्यस्य प्रत्युत्तरासमर्थतया मूर्धपातः शिष्याः नीता- नामस्त्रां तस्करैरपहारश्च		"
याज्ञवल्क्येन सर्वान् ब्राह्मणान् प्रति प्रश्नारम्भः		२८३
वृक्षदृष्टान्तविवरणेन शरीरे गते पुनः प्रादुर्भावकारणतत्त्वप्रश्नः		२८४
विज्ञानानन्दब्रह्मवचनम्		२८५

६—१. अण्वन्तब्राह्मणम्

याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति आत्रजनम्		२८६
अपूर्वार्थोपदिदृक्षुणा जनकज्ञातविषयकः प्रश्नः		२८७
जित्वादिविदग्धान्तोपदिष्टार्थनिवेदने तत्तत्तत् वक्तव्योपदेशः		२८७-२९४

६—२. इन्धब्राह्मणम्

एवम्भूतोपनिषद्वेदिनो गन्तव्यदेशमजानते जनकाय अक्षि- गतेन्द्राद्यपूर्वार्थोपदेशः		२९५
नाडीहृदयपुरीतदनुबन्धिविचारः		२९८
तस्य पुनः जीववैलक्षण्यवेदनम्		३०१

६—३. किञ्ज्योतिर्ब्राह्मणम्

ऋगप्रश्नवरदानात् किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति जनकप्रश्नः		३०३
याज्ञवल्क्येन आदित्यादिज्योतिष्टोपपादनम्		३०४
आत्मनि कर्तृत्वानङ्गीकारि-अद्वैतिमतदूषणम्		३०७
वाचस्पत्युक्तजीवाश्रिताविद्यापक्षस्य तदीयमुखेनैव दूषणम्		३०८
ब्रह्माश्रिताविद्यापक्षदूषणम्		३०९
अविद्यान्तःकरणयोरुपाधित्वायोगः		”
स्वप्नस्थाने स्वयंज्योतिष्टुतिरूपणम्		३११
संध्याधिकरणम्	✽	३१५
स्वप्नसृष्टिपक्षे परोक्तदोषनिस्तारः		३१६
स्वप्ने बहिःसञ्चारनिरूपणम्		३१७
गाढसुप्तस्य बोधने दुर्भिषज्यापत्तिः		३१८
जनकेन विमोक्षार्थवक्तव्यप्रार्थना		३२०
याज्ञवल्क्येन प्रबोधस्वप्नसुषुप्तिवर्णनम्		३२१
सुषुप्तौ बाह्यान्तरज्ञानराहित्यम्		३२५
सर्वसंबन्धराहित्यम्		३२६
तदापि ज्ञानस्य विपरिलोपाभावः		३२७

सुषुप्तिस्थानस्य ब्रह्मलोकस्य परमानन्दता		३३१
शतगुणितानन्दपरम्परा श्रोत्रियानन्दश्च		३३२
प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढस्यान्तकाले सर्वप्राणसंश्लेषः		३३५

६—४.

मृतस्य हृदयाग्रप्रद्योते सति गन्तव्यनाड्या निष्क्रमणम्		३३७
प्राणादिसहितस्य विद्याकर्मसमन्वारम्भः		३३८
देहान्तरप्राप्तिः		३३९
तत्र साध्वसाधुकर्मानुरूपत्वम्		३४०
गतागतम्		३४२
निष्कामस्येह ब्रह्मसाक्षात्कारः		३४३
आसृत्युपक्रमधिकरणम्	*	३४४
ऐहिकब्रह्मानुभवकालिकस्थितिः		३४५
देवयानेन आदित्यद्वारा मोक्षस्थानप्राप्तिः		३४७
अविदुषोऽन्धतमसाभिगमनम्		३५०
देवकर्तृकं ज्योतिषां ज्योतिष उपासनम्		३५१
पञ्चपञ्चजनशब्दार्थविचारविस्तरः		३५४—३५५
संख्योपसंग्रहाधिकरणम्	*	३५७
नेहनानास्तीत्येतदर्थविचारः		३५८
मिथ्यात्वनिरासाय बौद्धमतनिरसनाधिकरणानां प्रस्तावः		३५९
उपलब्ध्यधिकरणम्	*	३६०
सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम्	*	३६२
मिथ्यात्वनिर्वचनप्रकाराणां निरासः		३६३
मृषावादे शून्यवादवैलक्षण्यनिरासः		”
प्रपञ्चस्य शशशृङ्गसाम्पायादनम्		३६४
मृषावादे वेदाप्रामाण्यस्य दुर्वारता		३६५
ब्रह्मण एकधाऽनुद्घृष्टवता		३६६

परमात्मनः विज्ञानमयाधारे हृदये स्थितिः		३६७
सर्ववशित्वाद्यस्तद्गुणाः		३६८
क्रामाद्यधिकरणम्	✽	३६९
अस्या हार्दविद्यायाः निर्गुणविद्यात्वस्य परोक्तस्य निवासः	✽	३७०
अपच्छेदनयेन निर्गुणवाक्येन सगुणवाक्यबाधनस्यायोगः	✽	३७२
गुणनिषेधवचसां सत्त्वरजस्तमोगुणविषयत्वम्		"
ब्रह्मणि गुणसामान्यविधायकवाक्यानि		३७३
विविदिषावाक्यम्		३७४
अग्नीन्धनाद्यधिकरणम्	✽	३७५
सर्वापेक्षाधिकरणम्	✽	"
विहितत्वाधिकरणम्	✽	"
विधुराधिकरणम्	✽	३७६
एषणाव्युत्थानम्, नेतिनेतीति ग्रहणम्		३७८
विदुषः पुण्यपापकर्मचिन्ताया अप्रसक्तिः		३७९
शमदमाद्यधिकरणम्	✽	३८१
ब्रह्मण ऐश्वर्यमोक्षोभयप्रदत्वम्		३८२
जनकं प्रत्याशासनम्		३८३

६—५. द्वितीयमैत्रेयीब्राह्मणम् ३८४—३८९

६—६. पुनः वंशब्राह्मणम् ३९०

७—१.

प्रणवप्रशंसा - तदुपासनाय		३९१
पूर्णमद इति मन्त्रार्थविचारः		३९२
दमदानदयाशिक्षणम्		३९४
हृदयविषयकमुपासनम्		३९६—३९७
सत्यशब्दनिरुक्तिः		३९८
अहर्नामकादित्यपुरुषविद्या		४००

अहंनामकाक्षिपुरुषविधा		४०१
संबन्धाधिकरणम्	✽	"
	७—६,	
शाण्डिल्यविद्या		४०२
समानारूपाधिकरणार्थतत्त्वम्	✽	४०३
	७—७,	
विद्युद्ब्रह्मदृष्टिः		४०४
	७—८,	
वाग्धेनृपास्तिः		४०५
	७—९,	
वैश्वानरामिशमनकालः		४०६
	७—१०,	
वाग्वादित्यचन्द्रमोलोकद्वारा अशोकलोकप्राप्तिः		४०७
	७—११,	
व्याधितसंतापादौ तपोदृष्टिः		४०८
	७—१२,	
विराज्जप्राणोपासनम् प्रातृदाय तत्पित्रोक्तम्		४०९
	७—१३,	
प्राणे उक्थादिदृष्टयः		४१०
	७—१४,	
सावित्रीगायत्र्युपाधिकब्रह्मोपासनम्		४१२
त्रिषु पादेषु तिस्रो दृष्टयः		४१३
तुरीयः पादः तत्र दृष्टिश्च		४१४
गायत्रीशब्दार्थवचनम्		४२०
तत्तत्पादचिन्तनानुगुणः बलकप्रतिग्रहविशेषेष्वपि दोषाभावः		४१६

तुरीयपादचिन्तनगतप्रशमनशक्तिं प्रति सर्वप्रतिग्रहदोषाणाम- प्यपर्याप्तता		४१७
गायत्र्युपस्थानम्		"
तदा फलविशेषप्रार्थनप्रकारः		४१८
जनकेन बुडिलाय गायत्रीविद्यानिष्ठाय अग्निरूपमुत्सोपदेशः		४२०

७—१५.

ईशावास्यगताः मुमुक्षुर्कर्तृकप्रार्थनामन्त्राः हिरण्मयेनेत्यादयः		४१९

८—१. प्राणविद्या

ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणविद्या		४२१
वागादेर्वसिष्ठात्वादि		४२१-४२२
मुख्यप्राणवागादीनामहंश्रेयोविवादः		४२३
वागादीनां संवत्सरप्रवासेऽपि जीवनस्याशक्तिः		४२३-४२४
प्राणोत्क्रमणे सर्वैर्जीवनाशक्तैरनुत्क्रमप्रार्थना		४२४
वागादिभिः स्वगतवसिष्ठात्वादेः प्राणेऽर्पणम्		४२५
वलिमपेक्षमाणाय सर्वान्नपानानामन्नवासोरूपत्वनिवेदनम्		"

८—२. पञ्चाग्निविद्या

पञ्चाग्निविद्या		४२६
श्वेतकेतोः पञ्चालराजप्रवाहणप्राप्तिः		"
प्रयत्नाप्यदेशादिविषयाः पञ्च प्रश्नाः		४२७
अजानता श्वेतकेतुना पित्रे गौतमाय तदैवागत्य तदुक्तिः		४३०
गौतमेन प्रवाहणे तदुपदेशप्रार्थना		४३२
द्युर्भर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपपञ्चाम्युपदेशः		४३५
विद्याविदामर्चिरादिमार्गोपदेशः		४३७
वैद्युतात् पुरुष इति पञ्चम्यथोपपत्तिविचारविस्तरः		४३८-४४२
इष्टादिकारिणां धूमादिमार्गेण चन्द्रप्राप्तिः		४४३
आप्यायस्वापक्षीयस्वेतीत्येतत्प्रयोगार्थविचारः		४४४

पुनरावृत्तिप्रकारः		४४५
तृतीयस्थानोपदेशः		४४६

८—३.

मन्थारव्यं कर्म महत्त्वफलकम्		४४७
मन्थं स्वहस्तेनोद्गृह्य प्रार्थनम्		४४९
सावित्र्यादिना आचमनम्		४५०
प्रातरादित्योपस्थानमन्त्रादि		”
मन्थप्रशंसा		४५१
मन्थप्रकृतिद्रव्यगणनम्		४५२

८—४.

विशिष्टापत्योत्पत्तये कर्तव्यम्		४५३
वाजपेयप्रकारदर्ष्टपूर्वकं स्त्रीसंगमप्रशंसा		४५४
रेतःस्कन्दनपतिबिम्बदर्शनप्रायश्चित्तम्		४५५
स्त्रियं वशीकृत्य जपादि		४५६
जारस्य हानिकल्पनायाभिचारिकम्		४५७
पण्डितदुहितृत्पत्तये सर्वोत्कृष्टपुत्रोत्पत्तये च कर्तव्यम्		४५८
नानाप्रकारेण वेदविदां दीर्घायुषां पुत्राणामुत्पत्त्यर्थक्रियाः		४५९
पुत्रोत्कर्षाय पूर्वं पश्चाच्च कर्तव्यानि		४६—४६३

८—५.

वंशब्राह्मणम्		५६४
याज्ञवल्क्यस्य आदित्यात् शुक्लयजुःप्राप्तिः		४६५
गुरुपरम्परान्तरसमावंशः		४६६
भाष्यपूर्तिः		४६७
परिष्कारपूर्तिः		४६८

टिप्पणपरिशिष्टम्

(संगतिप्रदर्शनम्)

अश्वमेधयागो यागेषु श्रेष्ठः ब्रह्महत्यापर्यन्तसर्वपापक्षपणक्षमश्च । श्रेष्ठश्च,
' अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः ' इति प्रशस्तपशुतया श्रुतगवा-
श्वमध्येऽपि वेगबलवीर्यादिसंपन्नतया विशिष्टो योऽश्वः । तद्व्यक्त्वात् सर्वदेवल्लृपजा-
पतिदेवताकत्वाच्च । वक्ष्यते हि द्वितीये ब्राह्मणे, ' तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन
आलभत ; पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहत् ' इति ! ईदृशोऽप्यश्वमेधः, यावत् उत्कृष्टे-
ऽप्यश्वे दृष्टिविशेषैर्वाशिष्टं न संपाद्यते, तावन्न वीर्यवत्सरो भवतीति अश्वे दृष्टयः
प्रक्रमे उपदिश्यन्ते । एवं कर्मप्रवणं जनं कर्मानुष्ठानशेषतयैव प्रथमं ज्ञानमार्गो
आकृष्टमिच्छति श्रुतिः । अथ द्वितीयब्राह्मणे मृत्युजयाय तदश्वमेधानुबन्धिष्वेव
चित्याग्निं संवत्सरादिषु दृष्टिविधानाय मृत्युरूपं परं ब्रह्म प्रस्तूयते । जितमृत्योर्जीवतोऽपि
यावत् उपकरणवशीकरणं न भवति, तावत् वक्ष्यमाणं ब्रह्मनिध्यानं न संपत्स्यत इति
मृत्योपकरणभूतमुख्यप्राणदृष्टरुद्रानरि विधीयते तृतीयब्राह्मणे ; तथा, ' असतो
मां सद् गमये 'त्याद्यभ्यारोहमन्त्रजपश्च । अथ चतुर्थब्राह्मणमारभ्य साक्षाद् ब्रह्म-
प्रस्तावः । तत्र सर्वास्वपि ब्रह्मविद्यासु आत्मत्वेनोपासनस्थानुयायित्वात् तदुपादन-
पूर्वकमुपासनविशेषोपदेशाय आत्मैवेत्यादिनोपक्रमः । तत्र छान्दोग्यसद्विद्या-तैत्ति-
रीयानन्दमयविद्यादिदर्शितरीत्या सर्वप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकतयैवोत्पत्तिः ; अतो विशिष्ट-
ब्रह्मण एव कार्यत्वम् ; अतो राजभृत्ययोरिव न भवति ब्रह्मजीवयोः संबन्धः पृथ-
क्सिद्धिरूपः ; अतस्तथा मतिर्यावदस्ति, तावन्न तत्त्वज्ञाननिष्पत्तिः । अतो ब्रह्मज्ञा-
नामपि परमप्रतितन्त्रभूतस्य शरीरात्मभावस्य तन्निबन्धनैक्यस्य चापरिज्ञाने देवपशुत्व-
मपरिहार्यम् ; तस्मात् तत्र जागरूकः स्यात् ; अहंब्रह्मास्मीत्येव विद्यादिति रहस्यमर्थं
विशदमुपदिशति । अयमंशोऽवश्यमवधेयः ।

एवं तृतीयेऽध्याये जगद्ब्रह्मणोः शरीरात्मभावः, अहंब्रह्मास्मीत्युपासनञ्चोप-
दिश्य एतद्दृढीकरणाय आदित्यपुरुषादीनां जीवानां साक्षाद् ब्रह्मपरिणामत्वब्रह्मांशत्वा-
भावम्, सुषुप्तिस्थानभूतस्य प्राज्ञस्य ब्रह्मणः सुषुप्तजीवापेक्षया अन्यत्वम्, तस्य

सत्यसत्यत्वात् जीवानामपि सत्यत्वसद्भावञ्चोपदेष्टुं बालाकिब्राह्मणमारब्धम् । तत्र विद्यायां प्राणा वै सत्यमित्युक्तं जीवानां प्राणत्वमनन्तरेण ब्राह्मणेनोपपाद्य सत्यस्य सत्यमिति प्रागुक्तं प्रकारान्तरेण विवरीतुं मूर्तामूर्तब्राह्मणस्यारम्भः । परमात्मोपासनस्य वैराग्ये सत्येव सुकरत्वम्, सति वैराग्ये स्त्रियोऽपि विद्योपदेशार्हत्वम्, अपरमात्मनि वैराग्यस्य परमात्मविषयकरागसमृद्धिसमेधनीयतया परमात्मनः प्रियतमत्वञ्च बोधयितुं मैत्रेयीब्राह्मणस्यावतारः । अन्तयामिणो मधुगतमस्य संकल्पसंपर्कायत्तमिदम्, यत् जगति प्राणिनां पृथिव्यादीनाञ्च दृश्यते मधुत्वं भोग्यत्वमिति, पूर्वम् 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती' त्युक्तस्य मुखान्तरेण मनस्पर्पणाय मधुब्राह्मणं प्रस्तुतम् । तत्राश्विभ्यामेतन्मधूपदेष्टा दध्वङ् आथर्वण इत्यभिधानप्रसङ्गेन पुरिशयस्य परस्य पुरुषस्य, 'पुरुषरूप ईयते' इति बहुप्रकाराणि रूपाणि ग्राहितानि । एवमिह तृतीयतुरीयाध्याययोर्ब्राह्मणानां साङ्गत्यस्य दिक् प्रदर्शितेति द्रष्टव्यम् । तदुपरि तु प्रागेवोक्तप्रायम् ।

षष्ठद्वितीये (६-२.) याज्ञवल्क्येन इन्धमिन्द्रनाम्ना व्यवहियमाणं परमात्मानं तत्पत्नीञ्चोपदिश्य उपर्युच्यते, 'अथैनयोरेतदन्नम्, य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः । अथैनयोरेतत् प्रावरणम्, यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव इति । अत्रोपनिषद्भाष्ये. अन्नं भोग्यं प्रासादस्थानीयमेतदेव' इति स्पष्टं दृश्यमानः पाठः । अत्र पाठे एवमर्थनिर्णयः कर्तव्य आसीत् । पुरीततो वस्तुतोऽन्नत्वयोगात् भोज्यकथनं भोग्यपरमित्युच्यते । भोग्यताच, 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च' त्युक्तीत्या पदार्थसामान्यस्य भोगविषयत्वेन परिगणनस्य सर्वदर्शनसंमततया भोगोपकरणप्रासादायमानतया । प्रसिद्धा च परमात्मनः पुरीतति स्थितिः । 'य एषोऽन्तर्हृदये आकाशः तस्मिन् शेते' इति तत्र परमात्मनः शयनवर्णनात् तदर्थप्रासादरूपेण पुरीतद् भाव्यते । उपरि च शयनकालोपयोज्यं प्रावरणं दर्शयत इति । अत्र भाष्ये प्रासादस्थानीयमित्यत्र प्रसादस्थानीयमिति स्याद् वेति सुहृत् प्रास्तावीत् । अन्नं हि प्रसाद इत्युच्यते, न तु प्रासाद इति इति तत्र कारणमुपन्यास्यत । अथ, 'सत्यमेतत् । इदं प्राग् विमृष्टमेव । विमर्शं कारणं न केवलमूहमात्रम्, किन्तु देवनागरीलिपिग्रन्थे तथापाठदर्शनमपि । विमृश्य च प्रसादशब्दस्य अन्नपर्यायतया लोकव्यवहारे वैष्णवैर्भूम्ना प्रयोगेऽपि तथा संस्कृतग्रन्थेषु प्रयोगस्य वा तत्परकोशस्य

वऽनुपलम्भात् न प्रसिद्धयेदयं पाठ इति तदैवोपेक्षितम् । संप्रति प्रश्नकारणात् प्रयोगौचित्यमस्ति न वेति पुनर्विमर्शे प्रवृत्तिर्भक्ती ' ति समाधाय तदर्थं यत्ने कृते-
 प्रसादनशब्दो नैवेद्यवाची कोशे दर्शित उपलब्धः । पद्दल्ल्यातोविशरणार्थकत्वात्
 तण्डुलादेर्विक्लेदनवशाद् विशरणमपि भवतीति प्रसादशब्दो व्युत्पादयितुमपि
 शक्यते । ग्रन्थेषु प्रयोगप्रसिद्ध्यभावेऽपि वैष्णवव्यवहारप्रसिद्धिमनुरुध्य श्रीवैष्णवै-
 र्भाष्यकारैरेवं प्रयोग आहत इति च शक्यते वक्तुम् । एवञ्च अन्नशब्दस्य प्रसिद्धो-
 ऽर्थोऽपरित्यक्तो भवति । वस्तुतोऽस्य भुज्यमानत्वाभावात्, नेदं भोज्यम्, किंतु
 भोग्यम्; तावतैवान्नमित्युच्यत इति ज्ञापयितुमेव भाषितम्, भोग्यमिति । प्रासा-
 दत्वमपि आरोपितमेव न वास्तवम्; तथा प्रसादत्वमेवारोप्यतामिति विमर्शे नेद-
 मयुक्तं भवति । एवञ्च लोहितपिण्डः इति पिण्डशब्दप्रयोगोऽपि संश्लिष्यति ।
 सुबालोपनिषदि एतावति तात्पर्याभावेऽपि लोहितपिण्डशब्दप्रयोग आस्तां नाम ।
 इह स्वारस्यमस्तीति इदं गृह्यतामित्येवोच्यते । एवमेतदर्थस्वीकारे उपपन्ने सति,
 इदं किञ्चिद् वक्तुमप्यवसरो भवति, नूनमन्न भाष्यकारैः प्रसादशब्दप्रयोगः क्रियमाणः,
 सामान्यतः अन्नत्वेन रूपेण न विवक्षा; किन्तु नैवेद्यत्वेन रूपेणेति ज्ञापनार्थ
 इति । तेनास्य लोहितपिण्डस्य भगवते नैवेद्यनया अर्पणभाविश्चिकीर्ष्यते । सूक्ष्म-
 विमर्शे चायं हृदयान्तर्गतो मांसपिण्डः अस्माभिर्भुज्यमानस्यान्नस्याणिष्ठांशपरिणाम
 एवेति सुवचम्; छान्दोग्ये, ' अन्नमःशितं त्रेधा विधीयते — योऽणिष्ठः तन्मनः '
 इति श्रवणात् । शाङ्करमपीह द्रष्टव्यम् । हार्दाय भगवतेऽस्माभिर्भोजनकाले भोजन-
 पात्रस्थमन्नं निवेदनीयम् । तत्र स सूक्ष्मांशं गृह्णातीति च शास्त्रम् । सूक्ष्मांशे
 तेन गृहीते स्थूलांशः प्राणधारणायस्माभिरुपयुज्यत इति मन्महे । वस्तुतो हार्दाय
 निवेदनं नाम, ' भुज्यमानस्य अस्यान्नस्य वैश्वानरकृतेन पाकेन निष्पाद्यमानमणिष्ठांशं
 हृदयान्तर्गतमांसपिण्डरूपेण परिणंस्यन्तं त्वं भोग्यत्वेन स्वीकुरु; तदर्थमस्माकं
 भोजनमनुजानीहीति निवेदनमित्यपि प्रकृते वक्तुं शक्यते । तदेवं प्रासादपदस्थाने
 प्रसादपदपाठौचित्यमनुरुध्याभ्यूह्य एवं निवेदितम् । यदुचितम्, तद् ग्राह्यम् ।

षष्ठतृतीये (६-३-९.) ' स्वयं निहत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन
 ज्योतिषा प्रस्त्रपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ' इति स्वयम्पदे औचित्यमेवं

ब्राह्मम् । यद्यपि जागरकालिकपदार्था इव स्वाप्निकपदार्था अपि परमात्मसृष्टा एव ; तथा परमात्मसृष्टस्वामिकादित्यादिज्योतिरधीनः तदातनवस्तुप्रकाश इत्यपि भवत्येव — तथापि जागरे पदार्थाः बहुजनसाधारणत्वात् बहूनां कर्मणा परमात्मना सृष्टा भवन्ति । स्वप्ने तु केवलं सुप्तपुरुषमात्रानुभाव्यानां तत्पुरुषकर्ममात्राधीनतया प्रधानकारणीभूता तदेकगता सृज्यशक्तिरिति ज्ञापनायैवमुक्तः । तथाच स्वयमिति भोक्तृपुरुषान्तरव्यावृत्तय इति ।

६-३-२३. पश्यन् वै तन्न पश्यति । अत्र पश्यन्निति प्रयोगः दर्शनरूपरिणामस्वरूपयोग्यज्ञानवत्तामात्रेण । इदमन्यत्रापि दृष्टम्, 'पश्यः पश्यति पश्यन्तमपश्यन्तञ्च पश्यति । पश्यन्तं पश्यपश्यत्वात् पश्यापश्ये न पश्यतः' इति यथा । न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते इत्यत्र वि परि इत्युपसर्गद्वयेन विशेषेण परितो लोपो नास्ति, ज्ञानस्य वैशेषिकादिमत इव स्वरूपेणापि लोपो नास्ति; शरीरधारणाद्युपयुक्तावस्थांशेनापि लोपश्च नास्ति ; किन्तु दर्शनरूपावस्थांशेनैव लोप इति ज्ञाप्यते । एवमुपर्यपि ।

६-४-१४. इहैव सन्त इति । अत्र, 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति' (केन. २), इह चेदशकद् बोद्धुं प्राक् शरीरस्य विषसः । ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ यथाऽऽदर्शे तथाऽऽत्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके । यथाऽऽप्सु परीव दृष्टो तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव ब्रह्मलोके ॥' (कठ. ६-४, ५.) इति वचनानि जन्मान्तरे लोकान्तरे च ब्रह्मज्ञानं पश्चादेव संपादनीयमित्युपेक्षावारकाणि स्मरणीयानि ।

६-४-२१. योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु इत्यत्र विज्ञानमयशब्दो जीवपरः, पूर्वं तथैवोक्तत्वादिति तावत् उक्तमेव । यदा तु विज्ञानमय इति परमात्मैवोच्यत इतीष्यते, तदा तस्य प्राज्ञत्वात् विज्ञानमयत्वमितिवत् विज्ञानशब्दवाच्यजीवमयत्वात् तत्प्राचुर्यात् विज्ञानमयत्वमित्यपि सुवचम् । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति तैत्तिरीय इवेहापि अन्तर्यामिब्राह्मणे, 'यो विज्ञाने तिष्ठन्' इति विज्ञानशब्दस्यैव जीवे प्रयोगो लक्ष्यत इति ॥

शुभमस्तु

ஸ்ரீ பத்மாவதீ ஸமேத ஸ்ரீநீவாஸ பரப்ரஹ்மணே நமః

உபய வேதாந்த க்ரந்த மாலை

உபநிஷத்ஸாரம்

ப்ருஹதாரண்யகம்.

இது ஒன்பதுக்கு மேலான உபநிஷத்து. வேதத்தில் கடைப் பாகம் ஆரண்யக மெனப்படுவதால் எல்லா வுபநிஷத்துக்களுமே ஆரண்யகங்களாம். அவற்றில் இது சிறந்த பொருள்களைக் கூறுவதால் பெருமை பெற்றிருப்பது போல் உருவிலும் பெரிதா யிருப்பதாலே ப்ருஹதாரண்யக மெனப்படுறது. இது சுக்லயஜுர்வேதத்தைச் சார்ந்த சதபதப்ராம்மணத்தின் கடைப் பாகம். இது காண்வசாகையிலும் மாத்யந்திரசாகையிலு முள்ளது. மதத்யபாஷ்யங்களும் காண்வபாடத்திற் கேற்பாட்டவை. இதில் அத்யாயங்கள் எட்டு. முதலீரண்டு அத்யாயங்கள் ஜ்ஞானத்தைப் பற்றினவையாகாமே ப்ரவர்க்ய மெனப்படு மொன்றை (ஸோமயாகத்தைச் சேர்ந்த தோர் அங்கத்தை) உரைக்கவந்தவை யானது பற்றி அவற்றை விட்டு மேல் ஆறு அத்யாயங்களுக்கே பாஷ்ய மியற்றியுள்ளனர். ஒவ்வொரு அத்யாயத்தின் உட்பிரிவுகளுக்குப் ப்ராம்மண மெனப் பெயராம். ஒவ்வொன்றிலும் பல ப்ராம்மணங்கள் உள. அவற்றின் பொருள் பின்வருமாறு சுருக்கப்படும்.

கீழ் கர்மகாண்டத்திலே கூறப்பட்ட ஆசரணிகளில் ஆழ்ந்துள்ளவர்களுக்கு அவற்றைச் சிறப்பிக்கவே சிலவற்றைக் கூறுவதுபோல் பிறந்து அவர்களை யிழுத்துப் ப்ரம்ம ஞானத்தில் நிற்கவைப்பதென்பது ஆரண்யகங்கள் கையாண்ட வழியாம். ஆகவே அவ்வாசரணிகளில் மிகச் சிறந்ததான அச்வமேதமென்னும் யாகத்திற்கே இங்கே கூறப்படும் ஜ்ஞானத்தோடு சேர்ந்தால்தான் இடை யூற்றின்றி எளிதில் பலனளிக்கும் பெருமையுண்டெனத் தெளிவிக்கக்

கருதி ஒருவகையான ஜ்ஞானத்தை அபதேசிக்கின்றது முதலில் கொடுக்கும் மன்னனைக் குபேரனாகக் கூறி வர்ணித்தால் கொடையிலும். அதன்படியே சிறிய வஸ்துவைப் பெரிய வஸ்துவாகச் சிறப்பித்தால் அதற்குப் பயன் அதிகமாம். ஆகவே முதல் ப்ராம்மணமானது—

3 - 1. அச்வமேத யாகத்திற்காக வுள்ள அச்வத்தின் அதாவது குதிரையின் தலை, கண், பிராணன் முதலான அங்கங்களை விடியற்காலம் ஸூரியன், வாயு என்றூற் போலுள்ள வஸ்துக்களாகப் பாவிக்கவேண்டுமென்றும், அச்வத்தின் அங்கங்கள் தவிர மற்றும் அதைச் சேர்ந்த சில வஸ்துக்களை, அதாவது அதற்கு முன்னும் பின்னும் வைக்கப்பெற்ற ஸோமஸபாத்திரங்கள் (க்ரஹங்கள்) போன்றவைகளையும் அஹோராத்திரங்கள் போன்றவைகளாகப் பாவிக்கவேண்டுமென்றும் கூறுகின்றது. யாகம் செய்பவன் இந்தப் பாவனைகளையும் தெளிந்து செய்தானாகில் பலன் சிறப்புடன் சீக்கிரம் பெறலாம். இவ்வகைப் பாவனையை விதிக்கும் வாக்க்யத்தையே த்ருஷ்டிவிதி யென்பர். ஒன்றை மற்றொன்றாகப் பார்ப்பதே த்ருஷ்டியென விங்கே கருதப்பட்டுள்ளது.

3 - 2. கீழ்ச் சொன்ன அச்வமென்ற பிராணியைக் கொண்டு நடத்தப்படும் அச்வமேதம் என்ற யாகத்திலும் அதற்கு அங்கமான அக்னியிலும் ஒருவகையான ப்ரம்மத்ருஷ்டியைக் கூறுவது 2-வது ப்ராம்மணம். இதன் பொருள் பின்வருமாறு—

உண்ண வாசை கொண்டும், உலகத்தை யழித்து அதன் அழிவுக்கிடமான மூலவஸ்துவாகியுமிருக்கும் ம்ருத்யுவென்ற பரமாத்மவஸ்துவானது உருவெடுக்கவும் அதனால் தன்னைத் தானே உவப்பித்துக் கொள்ளவும் நினைக்க, அப்போது ஜலம் உண்டாயிற்று. இப்படித் தன்னை உவப்பிக்க ஜலத்தை உண்டுபண்ணதாலே அர்க்கமென்ற பெயரைப் பெற்றது. இந்த ஜலத்தின் ஸாரமாகப் பிறகு பூமி யுண்டாயிற்று. அதில் தளர்ச்சி யுற்றுத் தவங்கி ஆலோசித்திருந்தபோது ஒருவகை அக்ரி வெளிக்கிளம்பியது. பூமியில் இவ்வனம் அக்னியாயிருப்பதே ஆகாயத்தில் வாயுவாகவும், மேலாகில் ஆதித்யனாகவும் யிருக்கிறதென்க. (ஹோமம் செய்வதற்கான வைதிகாங்கிக்கு ஆதாரமாக வேதத்திற் கூறப்பட்டபடியிலே செங்கற்களை யளவிட்டுச் செய்து கருடனூருவைப் போலே யமைக்கப்படுமோர்

இடம் சயன (நயன) மென்னப்படும். அக்னிக்கு ஆதாரமாயிருக்கு நிச்சித்யாக்னியின் அங்க பாகங்களை நான்கு திக்குக்களாகவும் மூன்று லோகங்களாகவும் பாவித்து இவ்வக்னியைக் கீழ்ச்சொன்ன படியிலே ஜலத்தில் ப்ரதிஷ்டை யுள்ளதாகவும் நினைத்தல் வேண்டும். இங்ஙனம் அக்னியென்ற உருவைப்பெற்ற பரமாத்மா ஸம்வத்ஸர மென விரண்டாம் உருவையும் உண்டாக்கியது. (ஸம்வத்ஸரமாவது ஸம்வத்ஸரத்திற்கு அபிமானியாய் பல ஸம்வத்ஸரகாலம் உயிருடன் இருக்கப் பிராணிகளைப் பிறப்பிக்கும் பிராணே யாம்) பிறந்த ஸம்வத்ஸரத்தை யுண்ண வாயைத் திறந்தபோது அது பாண் என வொலித்தது. (பயந்து அழுமதனைப் பார்த்து) இதனை யிப்போதுண்போமாகில் நமக்கு அன்னம் போதாதென்று அந்த ஸம்வத்ஸரத்தைக் கொண்டே சொற்களும் பொருள்களுமான (வேதவேதார்த்தங்களான) உலகினைப் படைத்தது. அந்த ஸம்வத்ஸர தேவதையும் தன்னை யருளின பிராணுக்குப் பெரிபதோர் ஆராதகன் செய்யக் கருதி என் செய்வதென்ற ஆலோசனையி லாழ்ந்த போது அதற்குப் பிராணனை வெளிப்போகும்படியும், உடல் ஊதும்படியு மாயிற்று ஆயினும் அது அவ்வுடலிலேயே நின்ற மனத்துடன் ஊதின தன் உடலையே யாகத்திற்குக் தக்கவாறு அச்வமென்ற பிராணியாக்கியது. உடலுநியதெனப் பொருள்படும் அச்வமென்னும் பதம் குதிரைக்கு வழங்கப்படுவது இதனாற் போலும். இப்படிப்பட்ட (அச்வத்தைக் கொண்டு ஒரு ஸம்வத்ஸர காலத்திற் செய்யப்படும்) அச்வமேதத்தை உத்தராயண தக்ஷிணாயநகதிகளைப் பெற்று ஸம்வத்ஸர ஸ்வரூபியாய் விளங்கும் சூர்யனாகவும், முன் சொன்னபடியிலே உலக வருவாயமைந்த அச்சித்யாக்னியை உலக ஸ்வரூபியான அர்க்கனென்ற பரமாத்மாவாகவும் பாவித்து, அந்த ஸூர்யனென்பவனும் அர்க்கனென்பவனும் ம்ருத்யுவென்று மூலகாரணமாய் முதலில் கூறப்பெற்ற தேவதையே யெனவும் அறியவேண்டும்.

இங்ஙன முபாஸிப்பவன் ம்ருத்யுவை ஜயிக்கப் பரமாத்மாவையறிவான்.

3-3. ப்ரம்மஜ்ஞானம் பிறப்பதற்குத் தடையாம் பாபங்களைப் போக்க மற்றோர் உபாயம் உபதேசிக்கப்படுகிறது—

தேவர்களும் அஸுரர்களும் மூவுலகும் ஆளப் போட்டியிட்டனர். யாகத்திலே உத்கீதத்தை (ஸாமகானத்தைச்) செய்து

வரும் உத்காதாவைக் கொண்டு உடன்பிறந்த த்வேஷிகளை ஒழிக்கப் பார்த்தனர் தேவர். ஆகவே வாக் என்னும் இந்திரியத்தை உத்காதாவாக விருக்கக் கேட்டுக் கொண்டனர். அதுவும் அங்னமே யிருந்து தன்னாலாகக் கூடுமதைத் தேவர்களுக்குச் செய்து தானும் சுபமான பேச்சுப் பேசும் திறமையைத் தனக்கு வேண்டிக்கொண்டு கானத்தி ளீழிந்தது. ஆனால் அஸுரர்கள் அதனைத் தடுத்துவிட்டனர். இவ்வண்ணமே மற்ற இந்திரியங்களும் அசுரர்களால் பரிபவப்படுத்தப்பட்டு உத்காதா வாகக்கூடாதபோது தேவர்கள் ப்ராணவாயுவை ப்ரார்த்தித்தனர். அசுரர்கள் அதையும் பரிபவப்படுத்த முயன்று பாறையி லடிபட்ட மண்கட்டி போல் தாங்களே பொடிபட்டொழிந்தனர். ப்ராணனும் மற்ற இந்திரியங்களிடம் அசுரர்களிட் பாபங்களையும் அப்புறப்படுத்தித் திக்குக்களின் கோடியில் தேசாந்தாங்களி லெறிந்தது. ஆகவே பிறதேசங்களில் பிறப்பதும் இறப்பதும் நேரிடாதபடி பார்த்துக் கொள்ள வேண்டும். பாபங்கள் விலகினதாலே இந்திரிய தேவதைகளெல்லாம் தங்கள் தொழிலை நன்முறையில் நடத்த வியன்றனர். ப்ராணனும் அசுரரை யழித்துத் தேவர்களுக்கு அனுசூல மானதோடு உத்காதாவாக இருந்து தனக்கு அன்னம் முதலியன உண்பதைப் பலனாகக் கொண்டது. ப்ராணன் புசிக்கும் உணவிலேயே மற்ற இந்திரியங்களும் பாகம் பெற்றன. ஆகவே பிராணனின் பெருமையை யறிந்து, யாகம் செய்கின்றவர் உத்காதாவை இப்படிப்பட்ட ப்ராணனாகப் பாவித்தால், விரோதிகளான பாபங்கள் விலகிவிட, தம்மைச் சார்ந்தா ரெல்லோரும் தம்மால் பரிக்கப்பட்டு வாழும்படி விளங்குவர்.

புங்ஙனம் கூறி இந்த ப்ராம்மணம் மேலே, ப்ராணனுக்குப் பல ரிஷிகளின் பேர்-போன்றவற்றைப் பெயராக வைத்து அப்பெயர்களுக்கு வேறு பொருள் உரைத்து, இதுவே எல்லா வுடலிலும் அததற்குத் தக்கப்படி ஸமமாயிருப்பதாலே 'ஸாம' என்னப்படுமென்றும், இந்த ஸாம ப்ராணனைச் சிற்சில வகையி லறிந்தார்க்குச் சில பலன்களுள் வென்றும் பணித்து, பிறகு ஸாமகார ப்ரஸ்தாவ காலத்திலே யஜமானன் கானம் செய்கிறவனைப் பார்த்து, என்னை அஸத்திலிருந்து ஸத்துக்கு, இருளிலிருந்து ஒளியிடத்திற்கு, ம்ருத்யுவினின்று அழியா நிலைக்கு அனுப்ப வேண்டு மென்று வேண்டிக் கொள்ள வேண்டு மென்றும் அதனால் மோகூம் பெறு

சிக்கு மாறிவுக் கிடையூருனவை யெல்லாம் விவக யஜமானன் பலினைப் பெறுவானென்றும் கூறிற்று.

இதற்கு மேல் இவ் வுபநிஷத்தானது பரமாத்மாவையே நேரிட நிறுபிக்கும்.

3-4. புருஷாத்மவீத்யை. முதன் முதல் ஆத்மா வொன்றே புருஷரூபமா யிருந்தது. அப்போது ஜீவஸமஷ்டியான உருவத்தோ டிருந்த அது 'நான் தான் இருக்கிறேன்' என்று பார்த்துக்கொண்டது. ஒவ்வொருவனும் உலகினில் தன்னைச் சுட்டிக் காட்டும்போது 'நான்' என்று கூறுதல் இங்ஙனமே யென்க. பரமாத்மா அப்போது தன்னை நான் என்றதற்கு, 'நான் நானெனப்படும் ஜீவர்களின் ஸமஷ்டியான பிரமனானே' நெனக்க நூத்தாம். இவ்வாத்மாவுக்குப் புருஷனென்ற பெயர் உளது. இது எல்லாவற்றிற்கும் முன்னமே இருப்பதாலும், எல்லாப் பாபங்களையும் எரித்துவிடுவதாலு மாம். அது தானொருவனே தனியே யிருப்பதைக் கண்டு முதலில் பயந்தது. பிறகு, இரண்டாவதொன்றிருந்தால் தானே அதன் மூல மேதேனும் தீங்குண்டா மென்று பயப்பட நேரிடும். அதில் லாதபோது ஏன் பய மென்றாய்ந்தது. பயமும் விலகிற்று. ஆனாலும் தனிமையினால் ஸுகம் பெறாமல் இரண்டாவதொன்றை விரும்பி ஸ்திரீயும் புருஷனும் சேர்ந்தவோர் உருவமாகி ஸ்திரீ வேறு புருஷன் வேறாகப் பிரித்துக்கொண்டது. ஆகவே புருஷனுக்கு ஸ்திரீயை ஒரு பாதியாக உலகம் வழங்குகின்றது. இருவரும் புணரும்போது, 'தானே பிறப்பித்த ஸ்திரீ யோடு தானே புணர்வது தகுமோ' என்று அஞ்சி ஸ்திரீயானவள் பசுவாக மாறினாள். புருஷனும் எருதாக மாறினான். இங்ஙனம் ஒவ்வொரு ஸ்திரீப்ராணியாகவும் புருஷப்ராணியாகவும் மாறி எறும்பு வரையிலான எல்லாப்ராணிகளையும் ஸ்ருஷ்டி செய்துகிட்டு, தன் முகத்தினின்றும் உள்ளங்கைகளினின்றும் அக்னியைப் படைத்து (அக்னியைப் படைத்தவிடமாயாகையாலே முகமு முள்ளங்கையும் மயிரின்றி யுள்.) அதைப் போன்ற மற்ற தேவர்களையும் ஸ்ருஷ்டித்து, இப்படி ஸ்ருஷ்டி, விஸ்ருஷ்டி என்ற விவைகளுக்கு மேலா (ஸநகஸநந்தநாதி களைப் போன்ற விரக்தசிகாமணிகளின் ஸ்ருஷ்டியான) அதிஸ்ருஷ்டியையும் செய்தது அவ்வாத்மா.

இனி இந்த ஆத்மாவானது படைக்கப்பட்ட பிரபஞ்சத்தைக் காட்டிலும் வேறு அல்லது ஒன்றா என வெழும் ஐயத்தை யகற்

றும்—இவ் வாத்மா முதலில் நாமரூபங்களைப் பெருத மூலவஸ்துவாயிருந்து நாமரூபங்களையும் பிறகு பெற்றது. இது உலகில் ஜீவாத்மா நாம ரூபங்களைப் பெறுவது போன்றதாகும். கத்தியானது உறையினிற் புகுந்திருப்பது போலும், அக்னியானது அரணிக்கட்டையில் புகுந்திருப்பதுபோலும் இவ் வாத்மா உடலில் நகநுனி வரையிலாக வுட்புகுந்திருக்கிறது. இதை யறியாதவன் அபூர்ண னாவான். இவ் வாத்மாவே இவ்வண்ணம் ப்ராணன், வாக்கு, கண், காது, மனது எனப் படுகிறது. நாமரூபங்களைப் பெற்று இதுவே யன்றோ அந்தந்த வேலையைச் செய்கின்றது.

இப்படி ஒவ்வொன்றிலும் ஆத்மா உட்புகுந்திருக்க இதை யறியாது உறை போன்ற வெளிவஸ்துவை மாட்டு முணர்ந்திருக்கலாமோ? ஆக எங்கும் உட்புகுந்த ஆன்மாவை நாம் உபாஸிக்க வேண்டும். அடையப்படவேண்டியதும் இவ் வாத்மாவே. இதனைக் கொண்டே எல்லாவற்றையு மறியவேண்டும். இது தான், புத்திரன், பண மென்றும் போலுள்ள எல்லாவற்றிற்கும் மேற்படப்ரியமானது. இதனை யுபாஸிக்கும் முறையை யினி யுணர்த்துவோம். பர்ப்ரம்மமானது, நான் ப்ரம்ம மெனத் தன்னைப் பாலித்துத் தானே ஸர்வமாகி ஸர்வாநுபவம் செய்துவருகிறது. தேவதைகளும், ரிஷிகளும், மற்றும் மனிதரும் இவ்வனம் உபாஸித்து இப்பலனைப் பெற்றுவருகிறார்கள். இவ் வுபாஸநத்தி லீழிந்து வாம தேவ ரென்பவர் தம்மை மனு முதலிய ஸர்வரூபியாக நினைத்தார். ஆகவே நாமும், (நாமாக நாமரூபமெடுத்ததும் இவ் வாத்மாவென்ற பர்ப்ரம்மமே யென்பதை நன்குணர்ந்து) நானும் ப்ரம்ம மென்று உபாஸிப்போ மாகில் ஸர்வரூபியான அவ் வாத்மாவைப் பூரணமாக வனுபவிக்கலாம். 'நான் ப்ரம்மம்' என்ற உபாஸநத்தை நல்லறிவுடன் செய்யவேண்டும். நானென்று தன்னை காஹிக்கும்போது பரமாத்மாவையும் சேர்த்து காஹித்தல் வேண்டும். இவ்வாத்மோபாஸநம் செய்பவனுக்கு ப்ரதிகூலம் செய்யத் தேவர்களும் வல்லவரல்லர். அவர்களுக்கும் இதுதானே ஆத்மா.

இவ் வண்ணம், 'நான் ப்ரம்மம்' என்று சேர்த்து உபாஸியாமே தனக்கு ஆத்மாவான ப்ரம்மத்தை ஆத்மா வன்றென நினைப்பவன் ப்ரம்மத்தை யுள்ளபடி யறியாதவனாய், தேவர்களுக்குத் தானாய் அவர்களுக்கு மாடு போல் உழைப்பவனாகிறான். ஒரு மனிதனுக்குப் பல மாடுகள் உழைப்பதை உலகில் கண்டுகோம். தேவர்

களுக்குத் தாஸனாகிறவன் ஒவ்வொருவனும் ஒவ்வொரு தேவதைக்குப் பல மாடுகள் உழைப்பது போல் உழைக்கவேண்டி யிருக்கிறதைத் திண்ண முணர்க. ஒரு மாடு ஒழிந்தால் கூட வருத்தப்படுவதாயிருக்கப் பல மாடுகளுக்குப் பதிலா யிருக்கு மொருவ னெழிந்தால் கூட தேவர்களுக்குண்டாம் வருத்தத்தை யளவிட முடியுமோ? ஆகவே மனிதர்க்கு ஆத்மஜ்ஞானம் பிறப்பது அவர்களுக்குப் பரியமா.

தேவலோகத்திலும் ப்ராம்மணன் கூத்திரியன் வைச்யன் சூத்திரன் என்ற பிரிவுண்டு. இந்திரன், வருணன், சந்திரன், ருத்ரன், ப்ராஜ்யன், யமன், ம்ருத்யு, ஈசானன் என்றவரை அங்கே கூத்திரியர்களாக ப்ரம்மம் ஸ்ருஷ்டித்திருக்கிறது. வஸு-ருத்ர-ஆதித்ய-விசுவ தேவ-மருத்கணங்கள் வைச்யராவர். பூமி யென்னப்படும் பூஷ தேவதை சூத்ராஜாதி. பிராம்மணனை விட கூத்திரியனுக்கு ஒரு வித்தில் மேன்மை யுண்டு. ஆகவே ராஜஸூயத்திலே, அபிஷேகம் செய்யப் பெற்ற கூத்திரியனுக்குக் கீழே பிராம்மணர் உட்கார்ந்து கௌரவிக்கின்றனர். ஆகிலும் ப்ராம்மணனே கூத்திரியனுக்குப் பலவித்திலும் மேற்பட்டவனாகையால் தனக்கு மூலமான ப்ராம்மண வர்ணத்தைத் தானே அழித்தால் நாடு கெடுமாகையாலே மிகவும் பாபி யாவான். இப்படிப்பட்ட கூத்திரிய ஜாதிக்கும் கூத்ரமாய் அதற்கு நேரிடும் கேட்டைப் போக்கி அதைக் காப்பது தர்மமாகும். தர்மத்திற்கு மேற்பட்டதொன்று கிடையாது. துர்பலனும் பலிஷ்டனை ஜயிப்பது தர்மத்தினாலே யாம். தர்மமாவது ஸத்யம் போன்றதாம். ஆக யாருக்கும் தர்ம மென்பது பெரிது.

இப்படிப்பட்ட ப்ரம்மமானது அறியப்பட்டால்லது நம்மைக் காக்காது. ஸ்தாதபோது ஸேதம் எங்ஙனே உதவும்? அனுஷ்டியாத கர்மத்தின் பலனை யடையக் கூடுமோ? அது போலென்க. ப்ரம்மத்தைப் பறியாதவன் மா பெரும் தர்மத்தைச் செய்தாலும் அதன் பலன் அழிவுறும். ஆத்மாவை ப்ராஸிப்பவனால் அபேகூப்ப தெதுவும் பெறப்படும். அவனுக்கு ஆத்மாவே மிகவும் போக்யமான பலனாகிறது.

உதாரணமாக ஜீவாத்மாவைப் பாருங்கள். நன்னெறியிலுள்ள ஜீவன் யாகஹோபாதிகளைச் செய்வதாலே தேவர்களுக்கும், வேதமோதுவதாலே ரிஷிகளுக்கும், ச்ராத்த தர்பணதிகளாலும் ப்ரஜை

களைப் பெறுவதாலும் பித்ருக்களுக்கும், இருக்க இடமும் உண்ண உணவு மிடுவதாலே மனிதர்க்கும், புல்லும் தண்ணீரும் தருவதாலே பசுக்களுக்கும், பலிகளை யளிப்பதாலே பசுடிகள், நாய், எறும்பு போன்ற பல பிராணிகளுக்கும் எவ்வளவு ப்ரியனாகிறான்? ஸர்வ காரணமாய் ஸர்வபலனையும் அளிக்கும் பரமாத்மா ஸர்வர்க்கும் மிகவும் ப்ரியனாய் மிகவும் போக்யனாவதில் இனி ஐயத்திற் கிட மேது?

அவனை யங்ஙன மனுபலிப்பதற்கு நமக்குச் சில கருவிகள் வேண்டும். ஒருவன் பூர்ணனாவ தென்பது மனைசி, புதல்வன், பணம், நற்செய்கை என்ற நான்கும் பொருந்தின போதே யுண்டாம். பரமாத்மா கூட ஸ்ருஷ்டியின் துவக்கத்திலே இதை யெல்லாம் விரும்பினது. ஆகவே விரக்தனுக்கும் மனைசி முதலான நான்கும் வேண்டும். அவனுக்கு அவை யெவை யென்னில்—அவனுடைய மனத்தை அவனாகவே நினைபுங்கள். அதற்கு வாக்கு மனைசி; ப்ராணன் புதவல்வன்; கண்ணும், காதும் ஐஹிகாமுஷ் மிகமான பணமாம். அவன் உடலே நற்செய்கைகள் வினையும் நிலமாகும். இவைகளோடு இந்த ஜீவன் பூர்ணனாயிருந்து இவற்றைக் கொண்டு அவ்வாத்தாவை உபாஸித்தல் வேண்டும். எல்லாம் பெறப்படும்.

3-5. அனைவர்க்கும் தந்தையா யிருப்பவன் ஆலோசனை செய்து ஏழுவகையான அன்னங்களை ஏற்படுத்தினான். அவற்றில் ஒன்றை எல்லோர்க்கும் பொதுவாக்கினான். தேவர்களுக்கென்று இரண்டை வகுத்து வைத்தான். ஒன்றைப் பசு ஜாதிக்கு மளித்தான். இது ஜங்கமம் ஸ்தாவர மென்ற எல்லாவற்றிற்கு மாவதொன்று. மூன்றைத் தனக்காக வைத்துக்கொண்டான். இவ்வன்னங்க ளெல்லாம் அழியாம லெப்பொழுது மிருக்கின்றனவே. அதற்குக் காரணம் யாதென்பது தெரிந்ததா? அதையறிந்தவனுக்கு இங்கு மன்ன முண்டு. தேவதாஸாயுஜ்யமு முண்டு. பரமான்னமான பரமாத்மாவைப் பெற்றுண்பது முண்டாம். அவ்வன்னங்களில்—, எல்லோருக்கும் பொதுவான அன்னமாவது நாம் தினந்தோறு முண்பதே. இது எல்லோர்க்கும் பொதுவானதாலே வானத்தோர், விரூந்தினர் போன்றார்க்கு மன்ன மளித்தே யுண்ண வேண்டும். இவ்வையேல் பாபமே பெறுவதாம். தேவதைகளுக்கென வேற்பட்ட அன்னங்களாவன வேதத்திலும் ஸ்மருதியிலும் அவர்

கருக்காக விதிக்கப்பட்ட தர்சபூர்ண மாஸங்கள் போன்ற கர்மங்
களைச் சார்ந்தவை. நித்ய கர்மங்களே யவற்றில் நிபுணர்களால்
ஆதரிக்கப்படு மவையாம். பசு ஜாதிக் கு மமைக்கப்பெற்ற அன்ன
மாவது பால். சிறு குழந்தையும், கன்றும் கூட முதன் முதல்
பாலையே யருந்தும். (ஸ்தாவரங்களுக்குப் பாலுக்குப் பதிலாக நீரே
யுள்ளது. அவற்றிற்கு அதே பாலாம்.) இவை யழியாமைக்குக்
காரணமானது இவற்றைப் படைக்கும் பரமாத்மா என்று மழியாத
புறா புருஷனாயிருப்பதே. அவனை யிங்ஙன முபாஸிப்பார்க்கு முன்
சொன்ன பலனுண்டு.

அவன் தனக்காக வைத்துக்கொண்ட மூன்று யாவை யென்
னில்—மனம், வாக்கு, ப்ராணன் என்பவையே. எல்லா இந்திரியங்
களிலும் மனதே முக்கியமானது. மனது வேறிடத்திற் சென்றிருந்
தால், கண்ணிற்பட்டது கூட காணப்பெறாது; செனியிற்பட்டது
கூட கேட்கப்பட்ட தாகிறதில்லை. விரும்புவது, ஸங்கல்பிப்பது,
ஐயப்படுவது, நம்புவது, அவநம்பிக்கையுறுவது, தைர்யம், அதைர்
யம், வெட்கம், அறிவு, பயமென்றும் போலுள்ளவை யெல்லா
மாவது மனதே. பின் பக்கத்திலுள்ளதை முன் பக்கத்திலுள்ள
கண்ணுற் பார்க்க முடியுமோ. மனத்தினு வெதையு மறியலாம்.
இங்ஙனமே வாக்கென்ற இந்திரியமும் ப்ரதானமானது. வைதி
கமோ, வெளகிகமோ, எல்லா சப்தங்களும் வாக்கினாலே சொல்
லப்படும். ஆக அதின் சக்தி அளவிடக் கூடாததாம். மூன்றாவது
ப்ராணன். இது ப்ராண - அபாந - வ்யாந - உதாந - ஸமாநங்க
ளாகப் பல பிரிவாக இருக்கின்றது. இம் மூன்று அன்னங்க
ளாலே ஆத்மா தன்னிலையைப் பெறுகின்றது. இவற்றை மூன்று
லோகங்களாகவும் மூன்று வேதங்களாகவும் மற்றும் மூன்றாயுள்ள
பல வ்யர்ந்த வஸ்துக்களாகவும் பாஷித்தல் வேண்டும். 'இவற்றிற்கு
ஆதாரங்கள் எவை, இவற்றை எவும் தேவதைகள் யாவை' யென்
பதையு மறியவேண்டும். இவை அனந்தங்களென உபாஸிப்பார்க்கு
அனந்தமான பலனுண்டு.

இவற்றில் ப்ராணனுக்குத் தேவதையாவான் சந்திரன். அவ
னுக்குக் கலைகள் பதினாறு. பதினைந்து கலைகள் அழிவுறும் பிரதி
தினம் ஒவ்வொன்றாக. பதினாறாவது கலை யழிவற்றது. அமா
லாயை யன்றைத்தினம் அவன் அந்தக் கலையைக் கொண்டு
அனைத்து ப்ராணிகளுக்கு முட்புகுந்திருப்பான். ஆகவே அன்

றைய தினம் ஓணைப் போன்ற உபயோகமற்ற ப்ராணியைக் கூட உயிரழிக்கலாகாது. இந்தச் சந்திரனைப் போலவே ஒவ்வொரு புருஷனும் பதினாறு கலைகளுள்ளவனாவான். தானே ஒரு கலை. அது அழிவற்றது. அழியுறும் கலைக ளவனுக்குப் பதினைந்து. அதாவது சொத்து. புருஷ னெனப்படும் சரீரத்தைச் சச்சரத்தின் நடுவி லுள்ள குடமாக நினைவுங்கள். அதில் புகுத்தப்படும் இலைகளும் அவற்றிலே பதிந்த வட்டங்களும் போலவாம் அவனவன் ஸம்பா திக்கும் சொத்து. அது அழிந்தாலும் உடலிருக்கு மாகில் சந்திர னுக்குப் பதினைந்து கலைகள் மீண்டு முண்டாவது போல் சொத்துச் சேர்ந்து புருஷன் ஸ்ரீணனாவான்.

இப்படி யுள்ள புருஷன் பெறவேண்டும் லோகங்கள் மூன்றும். மனுஷ்யலோகம், பிதுருலோகம், தேவலோகம் என் பவை யவை. காம்யகம்மங்களைச் செய்தால் பிதுருலோக முண்டு. ஸ்வர்காதிபோகங்களை யங்கே பெறலாம். வித்யை (அதாவது பக் தியோகம்) செய்வன் தேவலோகமெனப்படும் ஸ்தானத்திற்கு (தேவயானமெனப்படும் ஆர்ச்சிராதிமார்க்கத்தாலே) செல்வான். மனுஷ்யலோகத்தைப் பெறுவதற்குத், தான் சரீரத்துடன் இருப்ப தோடு நிற்காமல் புத்ரனையும் பெறுதல் வேண்டும். தான் மரண மடைவதற்கு முன்னே புத்திரனை யழைத்து, 'வேதம், யஜ்ஞமும், லோகமெல்லாம் நீ' என்று அவனிடம் ஒப்படைக்கவேண்டும். அவனும் அதனை யொப்புக்கொண்டு, நான் வேதமும், யஜ்ஞமும், லோகமு மாகிறேனெனல் வேண்டும். அதன் கருத்தென்ன வெனில், 'நான் செய்யவேண்டும் வேதாத்யயநத்தைபும் வேள்வி யையும் நீயே செய்து எனக்கு மேன்மேல் லோகத்தை ஸம்பாதிப் பவனாக வேண்டுமென்று தந்தை கேட்பதும் பிள்ளை யிசைவ துமாம். இப்படிப்பட்ட பிதா போனபிரகும் பிள்ளையினிடம் ப்ரவேசித்து அவன்மூலம் தான் செய்தவற்றில் நேரிட்ட குறைகளை நீக்கக் கொள்ளுகிறான். இங்ஙனம் பிதாவைக் காப்பதாலே புத்திரனைப் புத்ரன் என்கிறது. இவ்வண்ணம் புத்ரன் வாயிலாக இவ்வுலகில் நிலை பெற்ற பிதாவானவன் வானுலகில் தெய்வீகங்களான வாக்கு, மனம், ப்ராணன் என்றவைகளைப் பெற்று விளங்குகிறான். இந்த ப்ராணன் முதலானவற்றின் நிலையை யறிந்தவன் அவற்றின் தேவ னை போலே அனைவர்க்கும் கௌரவிக்கத்தக்கவனாகவும், பாபத்திற் கிடமாகாதவனாயு மிருப்பான்.

இவற்றில் பிராணன் மிக்க மேன்மை யுடையது. வாக்கு முாலானவைகள் பேசுவது முதலான தங்கள் வேலைகளைச் செய்த வண்ணமே யிருக்க நினைத்தன. அவர்களை ம்ருத்யு ப்ரவேசித்து ஓய் வெடுத்துக் கொள்ளும்படி செய்துவிட்டது. ஆகவே அவை எப் பொழுதும் வேலை செய்யத் திறமற்றவை யாயின. பிராணன் இராப்பகலெப்போதும் ஓயாமலுழைத்தும் சனைக்காமலே யிருக்கின்றது பற்றி இதற்கு அவை யெல்லாம் அதீனமாய் நின்று ப்ராணன்பெயரையே தாங்களு மிட்டுக்கொண்டன. குலத்திற்குப் பெரியோனா யிருப்பவளின் பெயரைக் கொண்டு குலத்தை வழங்குவது போல், பிராணன்கள் என்று பிராணன்பெயரை யிட்டே இந்திரியங்களும் சொல்லப்படுகின்றன.

இங்ஙனம் உடலினுள் ப்ராணனுக்கேற்றம் பணிக்கப்பெற்றது. இவ்வண்ணமே ப்ராணதேவதையான வாயுவும் பெருமை யுடையதா மென வறிக. எரித்துக்கொண்டே யிருப்பேனென்றது அக்னி. வெய்யில் காயும் வண்ணமே யிருப்பே னென்றது கதி ரோன். நிலவு வீசினபடியே நிற்பேனென்றது சந்திரன். இப்படி ஒவ்வொரு தேவதையும் நினைத்தது. ஸூர்யசந்திராதி தேவதைகளுக்கெல்லாம் அஸ்தமன மென்பதுண்டு. வாயுதேவதை தான் அஸ்தமியாமல் இராப்பகலெப்போதும் வீசினவண்ணமே யிருப்பது. ஸூர்யாதிகள் வானத்தில் ஸஞ்சரிப்பதற்கும் வாயுயின் ஸஹாயம் வேண்டும். ஆகையால் வாயு உயர்ந்தது. அதனைத் தேவதையாக வுடைய ப்ராணனும் பெரிது. ப்ராணாயாம மென்ற செயலைச் சரிவர நடத்துமவன் அதில் நிஷ்டையுடையவன் ப்ராண தேவதாஸாயுஜ்யம் பெறுவான்.

3 - 6. ப்ராணனுக்குக் கீழ்ப்பட்ட இந்திரியங்களைப் போலே அதற்கு மேற்பட்ட ஜீவாத்மாவும், பரமாத்மாவும் கூட ப்ராணனென வழங்கப்படுகிறதுண்டு. ப்ராணனும் அம்ருதம்; ஆத்மாவும் அம்ருதம். ஆத்மா அழியாதாகையாலே அம்ருத மெனப்படுகிறது. அப்போதும் ஸஞ்சரித்தபடியே யிருப்பதாலும், வாயுவை அம்ருதமென்று சொல்வதுண்டாகையாலும் ப்ராணனும் அம்ருதமாகிறது. ஆத்மாவானது ப்ராணஸம்பந்தம் பெற்றிருக்கும் வரையில் நாமரூபங்களால் மறைக்கப்பட்டே யிருக்கும். நாமரூபங்கள் கர்மங்களுக்குப் பலனாகவும் கர்மங்களுக்கே காரணமாகவும் ஏற்பட்டவை. ஆக ப்ராணனெனப்படும்போது ஆத்மா நாமரூபகர்மயயமா யிருக்கிற தென்ற தாயிற்று.

இப்படி மூன்றா மத்யாயமானது கர்மாநுஷ்டானத்திலேயே யிழிந்தவர்க்கும் ஓர்வகை வித்யை யவசியம் வேண்டுமென வறிவிக்கக் கருதி அச்வமேதத்தைச் சேர்ந்த த்ருஷ்டிவித்யைத் தெரிவித்து, ஜகத்காரணமான ஆத்மாவை நானென உபாஸிக்க வேண்டுமென விதிப்பதற்காக அது செய்யும் ஸ்ருட்டியையும், ஒவ்வொன்றிலும் அது ஆத்பாவாகப் புகுந்திருக்கும் திறமையையும், இந்த சரீராத்மாவை உபாஸிப்பதை யறிந்தவனுக்குத் தேவர்கள் எவ்விதத்திலும் இடையூறு செய்ய வியலாரென்பதையும், அல்லாதபோது இவன் தேவர்களுக்குத் தொண்டு செய்து ஆடுமாடுபோல் உழைத்து வரவேண்டும் படியாமென்று முணர்ந்தி, தேவர்களுக்கும் நான்கு வர்ணங்களும் தர்மநெறியுமுள்ளதை விளக்கி, உபாஸனம் செய்பவனுக்கு வேண்டும் ப்ராணன் முதலிய கருவிகளையும் ப்ராணனின் பெருமையையும் கூற்றிற்று. இப்படி ஜகத்காரணமான ஆத்மாவை உபாஸனம் செய்வது ஒருவாறு கூறப்பட்டதாம். இனி வேறு ப்ரம்மவித்யைகளும் விதிக்கப்படும்.

4-1. பாலாகி வித்யை—பாலாகி என்பானொருவன் தனக்கே ப்ரம்ம ஜ்ஞானம் சிறப்பாகவுள்ளதாகக் கர்வங் கொண்டு அஜாத சத்ரு என்னும் அரசனொருவனிடம் தன் ப்ரம்ம ஜ்ஞானத்தை யறிவித்துக் கொள்ள நெருங்கினான். அஜாத சத்ருவும், என்னிடம் ப்ரம்மத்தைச் சொல்லுகிறேனெனச் சொன்னதற்கே ஆயிரம் பசுக்களைத் தானமளிப்பன். ஜநகர் ஜநகரென்றல்லவோ ஜநங்களோடுகின்றன என்று அவனை வரவேற்றான். பாலாகியும் ஸூர்ய மண்டலம், சந்திரமண்டலம், மின்னல், ஆகாயம், வாயு முதலிய பல விடங்களிலும் அங்கங்கேயேயுள்ள புருஷனை (ஜீவாத்மாவை) ப்ரம்மமாகக் கூற, அஜாதசத்ரு அந்த வாதத்தை யொப்புக் கொள்ளாமல் உண்மையான ப்ரம்மத்தை உணரவில்லையே யென்றான். உடனே பாலாகி அவனிடம் சிஷ்யனாயிருந்து ப்ரம்மத்தை யறியப் பணிந்து நின்றான். அவனை யரசன் ப்ரீதியுடன் கை பிடித்து அண்டையில் உறங்கும் ஒருவனிடம் அழைத்துச் சென்று, பெரியவனே! வெண்ணிற உடையுடையனே! ஸோமராஜனே! என வெழுப்பி, அவன் எழுந்திராமலிருக்கவே கையால் அவனை யசைவித் தெழுப்பி, இங்ஙன முறங்கி இப்போது விழித்த விவன் உறங்கும்போ தெங்கிருந்தான் எங்கு நின்று வந்தான் தெரியுமோ என வினவினான். பாலாகி யதை யறிந்தானல்லன். பிறகு அரசன் அவனுக்குபதேசித்த தாவது—உறங்க கிறங்கும் போது இந்திரியங்களெல்லாம் வெளியி

லான்றும் செய்ய வியலாதபடி வயித்து விடுகிறன. ஜீவன் சொப்பனம் காண்கிறக்கும் நாடிகளிற சென்று உயர்ந்தனவும் தாழ்ந்தனவும் அநுகூலங்களும் பாதிகூலங்களுமான சொப்பனங்களை மனுபவித்து, அங்குகின்ற ஹிதைகளெனப் பெயர்பெற்ற நாடிகள் நெருங்கியிருக்கும் புரீதத்து எனப்படும். ஹ்ருதயத்தினுள் விருக்கும், மாம்ஸபிண்டம் போய்ச் சேர்ந்து, மஹாராஜன் அல்லது பரம பரம்மவித்து அனுபவிக்குமானந்தத்திற்கொப்பான வானந்த அனுபவிப்பான் போலே அங்கே (ப்ராஜ்ஞனையும் ஆரந்தமயனையும் நிரூப்பதாலே) ஆகாச பதத்திற்குப் பொருளாய் விளங்கும் பரமாத்மாவினிடத்திலே உறங்குகின்றான். இவ்வண்ணமே எல்லா ஜீவாத்மாக்களும் அந்தப் பரமாத்மாவின் விடமிருந்து, நெருப்பினின்றும் பொறிகள் கிளம்புமா போலே, பிறகு புறப்பட்டு இந்திரியங்களுடன் சேர்ந்து எல்லா வுணர்ச்சிகளையும் பெறுகின்றனர். இந்தப் பரமாத்மாவிற்கு ஸத்யத்திற்கும் ஸத்யமென இரஹஸ்யப் பெயராம். ப்ராணன்க ளெனப்படும் ஜீவர்களுக்கும் மேலான ஸத்யமென விதன் பொருளாம்—என்றவாறு. கேள்விக்கீ யுபநிஷத்திலே இதன் விரிவு காண்க.

4 - 2. ப்ராண னென்று ஜீவாத்மாவைச் சொல்வதற்குக் ப்ராணத்தை விளக்குமா போலே யமைந்தது மேல் ப்ராம்மணம். இதில் ப்ராணனுக்கும் ஆத்மாவிற்குமுள்ள ஸம்பந்த மொருவாறு தெளியலாகும். ப்ராணனென்பதொரு பசுங்கன்று. இதற்கு கர்ப்பஸ்தானம் ஹ்ருதயம். இது வெளிப்பட்டு விளங்கும் ஸ்தானம் நம் உடல். இதனை ஜீவனென்கிற தூணிலே கட்டியிருக்கிறது. கட்டக்கயிறுவது அன்னமே. இங்ஙனம் உணர்ந்தவர்களுக்கு ஏழ்வகை சத்ருக்களும் எளிதில் அழிவர். முகத்தில் கண், காது, மூக்கு, வாயென்ற ஏழு இந்திரிய துவாரங்கள் ப்ராண ஸஞ்சாரத்திற்குள். அவற்றை வேறப்படும் ராகத்வேஷாதிகளே ஏழு சத்ருக்களாம். கண்ணில் இப்ராணனுக்கு ஸந்திதானம் செய்துள்ள தேவதைகள் ஏழு பேரையும், உலகிலுள்ள உண்கலம் போலே மேற்பக்கத்தில் வாய்ப்புறமில்லாது வாய்ப்புறம் கீழேயுள்ளதாய், மேலே மூடப்பட்டுள்ள வோர் உண்கலமாய்த் தோன்றும் தலையென்ற அவயவத்தில் நிலைத்துள்ளது ப்ராணனென்றதையும், அதில் ஏழு இந்திரியங்களின்ற ரிஷிகள் வலிப்பதையும், ப்ரம்மத்தைப் பேசும் வாக்கும் கூட விளங்குவதையும், அறிந்தார்க்கு அன்னம் குறையாது; எல்லாவகையென்னமு முண்டாமென்றது இந்த ப்ராம்மணம்.

4. - 3. ப்ரம்மத்திற்கு இருவகை ரூபங்களுள். கண்ணுக்கிலக்காயும் பலவகை வுருக்கள் கொண்டங்கங்கே தங்கியிருப்பனவுமான மண், நீர், நெருப்பென்பவை ஒருவகை ரூபம். அங்ஙனமில்லாத வாயுவும் ஆகாயமும் மற்றொரு ரூபம். இந்த ப்ரம்மமானது ஸூர்யமண்டலத்திலும் கண்ணிலும் புருஷவுரு கொண்டிருக்கிறது. ஸூர்யமண்டலமும், கண்ணும் கண்ணுக்கிலக்கான முன்சொன்ன ரூபத்தின் ஸாரமாகும். அங்குள்ள புருஷவுருவம் மற்றொரு ரூபத்தின் ஸாரமாகும். அந்தப் புருஷஉருவத்தின் நிறமானது மஞ்சள்வஸ்திரம், வெண்கம்பளி, இந்திரகோபப் பூச்சி, அக்னிஜ்வலை, செந்தாமரை, மின்னல் என்றவற்றின் நிறத்திற்கொத்ததாம். இதை யறிந்தாணுக்கு மின்னொளிக்கொத்த மேனியுண்டு. இந்த ப்ரம்மத்தை இவ்வளவாகவே யறிய வாகாது. ஸத்யத்திற்கெல்லாம் ஸத்ய மென்ற இதன் பெயரை யாராயுங்கால் இதன் மேன்மை மிக விளங்கும்.

4. - 4. யாஜ்ஞவல்க்யர் தமது மனைவிகளிலொருத்தியான மைத்ரேயியைப் பார்த்து, நான் க்ருஹஸ்தாசாமத்தை விட்டு விலகுவதாயிருக்கிறேன். உனக்கும் காத்யாயனிக்கும் சொத்துப் பிரிவனை செய்துகொடுக்கிறேன் என்றார்.

மைத்ரேயி—இப்பூமி யடங்கலும் பணம் நிறைந்து பெறப்பட்டாலும் அதனால் மோக்ஷம் பெற முடியுமா ?

யாஜ்ஞ— முடியாது. சொத்துள்ளவர் வாழ்கிற வண்ணம் நீயும் வாழலாமே யல்லது பணத்தினால் மோக்ஷம் பெறலாமென விரும்புவதற்கிடமே யில்லை.

மை—மோக்ஷத்திற்காகாததைக் கொண்டு யான் என்ன செய்வது. தாமறிந்திருப்பதையே உபதேசிக்கவேணும்.

யா—நீ எனக்கு ப்ரியை யானமைக்குத் தக்கபடி ப்ரியமே பேசுகின்றாய். வந்து உட்காரு. சொல்லுகிறேன். உற்றுணர்ந்து ஆராய்ந்து கொள்.

மை—உபதேசிக்கலாம்.

யா—புருஷன் மனைவிக்கு ப்ரியனாவது புருஷன் அங்ஙனமாக நினைப்பதாலாகுமோ ? மனைவி கணவனுக்கு ப்ரியமாவது மனைவியின் நினைவாலாவதா ? பிள்ளை பெற்றோருக்கு ப்ரியனாவது பிள்ளை

யின் நினைவு அங்ஙனமிருப்பதா லாகிறதா? பண மனைவர்க்கும் ப்ரியமாயிருக்கிறதே, அது, பணம் தான் அங்ஙனமாக நினைத்தாலா? அல்ல. எதுவும் ப்ரியமாவது ஆத்மா (பரமாத்மா)அதது அங்ஙனமாக வேணுமென்று விரும்பினதைப் பற்றி யென வறிக. இப்படி அவன் விரும்பினால் ப்ரியமாயும், இல்லை யேல் வேறாகவும் தோன்று மெல்லாவற்றையும் விட்டு எப்பொழுதும் ப்ரியமாகவே யிருக்கும் பரமாநந்தஸ்வரூபமான அவ் வாத்தமாவையே உபதேச மூலமாகக் கேட்டாராய்ந்து த்யானத்திலே பார்த்தனுபவிக்க வேண்டும். இவ்வித மிதைக் கண்டால் எல்லாவற்றையும் கண்டதாம். எந்த வஸ்துவும் ஆத்மாவை விட்டறியப்பட்டால் அவ்வறிவிையைப் பரிப சித்துவிடும். எல்லாம் ஆத்மாவே யாம். இதை பறிவதற்கு இந்தி ரியங்களை யடக்கவேண்டும். வினை முதலான வாத்தங்கள் வாசிக் கப்பெற்றால் சப்த முண்டாகாமலிருக்குமோ. சப்தம் கேட்கக் கூடாதென நினைத்தால் வாசிப்பதைத் தடுக்கவேண்டும். தன்னை யும் தன் இந்திரியங்களையும் அடக்கிக்கொண்டால் புலங்களிலே பற்றுதல் பிறவாது. உப்புக்கட்டி நீரில் கரைந்து கலந்து பார்த்திருப் பது போல் அளவிட வொன்றை அப் பெருஞ்சேதநன் விஜ்ஞாநா த்ம்ஸ்வரூபனாய் பஞ்சபூதங்களோடு கலந்து பிறந்து மிறந்தும் வரு கிறது. விஜ்ஞாநாத்மா இறந்தபோது ஸம்ஜைஞயை யிழக்கின்றது.

மை—முடிவில் சொன்னது எனக்கு மோஹ மளிக்கின்றதே. (விஜ்ஞாநாத்மாயிருப்பது ஸம்ஜைஞயை யிழக்கமுடியுமோ).

யா—அறிவே யில்லை யென்று நான் சொல்லவில்லை. அறிய வியன்றதே அது. (மறுபடி பிறவாதபடி இறந்தால் அதற்கு நேஹாத்ம் ப்ரமம் போன்ற ஸம்ஜைஞக்கிடமில்லை யென்கிறேன்). எல்லாம் ஆத்மாவே யென்றறியாதவன்—அறிகிறவன், அறியும் கருவி, அறியப்படுவது என்றவற்றை வெவ்வேறாகப் பார்ப்பான். எங்கும் விபாசித்த ஆத்மாவாகவே யெல்லாவற்றையும் காண்பவ னுக்கு அப்படி வேறுபாடு தோற்றது. அவனைக் கொண்டதான் எதைடி மறியவேண்டும். அவனை யெதைக் கொண்டறிவது? என்வழு மறிந்த அவனை எதலைறிவது? (எளிதி லறியமுடியாது. இந்திரியங்களை யடக்கி முன் சொன்னவாறு முயன்றே யறிய வேண்டும்).

4. - 5. இது மதுப்ராம்மண மெனப்படும். இன்னது மது வென்பதை இது விளங்கக் கூறுகிறது. ஒவ்வொரு பிராணியிலும்

பல அம்சங்கள் இருக்கின்றன. அவையாவன—உடல், சுக்லம், பிராணன், மனம், கண், காது, வாக்கு முதலான இந்திரியங்கள், ஜாடாக்கி, சப்தம், ஹ்ருதயாகாசம், தர்மம், ஸத்யம், மனித வமைப்பு, ஜீவாத்மா என்றும் போன்றவை. இவற்றில் ஒவ்வொன்றுக்கும் அதிஷ்டான தேவதை யுண்டு. ப்ருதீவி முதலான அத்தேவதைகள் வாயிலாக இவற்றிற்கு எல்லாம் அமைவதால் இவற்றிற்குத் தேவதைகள் மது = அனுசூலமென்றபடி. தேவதைகளிஷ்டப்படி யிவை யிருப்பதால் இவை அவர்க்கு மது = அனுசூலங்கள். இவற்றிற்கும் இத்தேவதைகளுக்கு முள்ளே அழிவற்றுத் தானே ப்ரகாசித்துவரும் பரமபுருஷு னென்ற அந்தர்யாமி யிருக்கிறான். அவனே ஆத்மா, அவனே அம்ருதம், அவனே ஸர்வ ஸ்வரூபமான ப்ரம்மம். (இவன் உள்ளே இருப்பதாலே அவை ஒன்றுக்கொன்று மதுவாகிறது).

இந்த மதுரஹஸ்யத்தை தத்யங் (दृश्यं) என்ற மஹர்ஷி னிடத்திலே அச்சினி தேவதைகள் பெற்றார்கள். இந்த ரஹஸ்யத்தை யவர்கள் வந்து உபதேசிக்கக் கேட்டபோது, 'இந்த ரஹஸ்யத்தை வெளியிட்டால் தலையை வெட்டி கிடுவேனென்று இந்திரன் செல்லியிருக்கிறான். ஆகவே அஞ்சுகிறேன்' என்றார் அம் மஹர்ஷி. ஆகில் நாங்கள் முதலில் உம்முடைய தலையை வெட்டித் தனியாகப் பாதுகாத்து உமக்குக் குதிரையின் தலையைச் சேர்த்து வைக்கிறோம். உபதேசம் செய்த குதிரைத்தலையை இந்திரன் வெட்டின பிறகு உமது தலையையே உமக்குச் சேர்த்தமைத்துவிடுகிறோம். நாங்கள் சிறந்த தேவவைத்யர்க ளல்லோமோ என்றனர் அவர்கள். மஹர்ஷியு யிசைந்தார். அங்ஙனமே எல்லாம் நடந்தேறியது—அவ்வளவு அருமையான இரஹஸ்ய மிது. இதிலிருந்து பரமாத்மாவின் நிலை நன்கு கிளங்கும். அவன் இருகால் நாலுகால் ப்ராணிகளென்ற வெல்லாவற்றிலும் பக்ஷமுள்ளவனாய்ப் புகுந்து புருஷனெனப் பெயர் பெறுகிறான். உள்ளும் வெளியு மெங்கும் அவன் பரந்திருப்பதாலே அவனில்லாத விடமே கிடையாது. உலக வ்யவஹாரத்தை நடத்துவதற்காக ஒவ்வோருருவிலும் அவன் உரு வெடுத்திருக்கிறான். ஸர்வைச்வர்யமுள்ள அவன் தனது பலவகை ஸங்கல்பங்களாலே பல ரூபங்களை யெடுக்கின்றான். ஆகவே ஹரி யென்ற அவன் ஒரு ஹரியா யிராமே ஆயிரக் கணக்கான ஹரிகளாகிறான். இந்த ப்ரம்மமானது எல்லாக் காலத்திலும் எல்லாத்தேசத்

திலும் இருந்து கொண்டு ஸர்வஜ்ஞத்வம் முதலான ஸகல குணங்களுக்கும் பண்டாரமாயிருக்கும்.

4 - 6. இது வம்ச ப்ராம்மணம். இது, வித்யையை யுப தேசிக்கும் குரு முதற் கொண்டு எம்பெருமான் வரையிலுள்ள குருபரம்பரை பொன்றைப் படிக்கிறது. இதற்கு எல்லோரும் தங்கள் தங்கள் குருபரம்பரையை ஸ்வாசார்யனைத் தொடங்கி குல முதல்வனளவாக வனுஸந்திக்க வேண்டு மென வறிவிப்பதிலே கோக்காம்.

5 - 1. விதேஹதேசத்தாசனான ஜநகன் விசேஷமாக தக்ஷிணையளித்து யஜ்ஞமொன்றை நடத்தினான். அங்கே குருதேச பஞ்சாலதேசத்து ப்ராம்மணர்கள் ஒன்று சேர்ந்தனர். இவர்களில் எவர் வேத வேதாங்காத்யயனம் செய்து ப்ரம்மவித்யை வரையிலுள்ள ஸர்வ வித்யையிலும் சிறந்து விளங்குபவரென்பதை யறிய வாவல் கொண்டான் ஜனகன். பத்துப் பத்துப் பாதங்களளவு (பாதமாவது ஒரு பலத்தில் நான்கிலொன்றும்) கொண்ட பொன்றாற் செய்த கொப்பியைக் கொம்புகளி லமைக்கப் பெற்ற ஆயிரம் பசுக்களை யொன்று சேர்த்து நிறுத்தி, 'சிறந்த ப்ரம்மவித்தாயிருப்பவர் இப் பசுக்களைப் ப்ரதிக்ரஹிக்க வேணு'மென்று கோரினான். ப்ரம்மணர்கள் துணிவு பெறவில்லை. 'நானே சிறந்தவன்' என்று நினைக்க வவருக்கும் கூடவில்லை. அப்போது யாஜ்ஞவல்க்யர் தமது சீடனை யழைத்து, அப்பா! 'ஸாமசர்வஸ்ஸே! பசுக்களை நம்மில்லத்திற்கு ஒட்டு' என்றார். ப்ரம்மணர்கள் முனிந்தனர்; நமக்குள் இவர் வப்படிச் சிறந்தவரெனப் பேசினார். அவரிற் கலந்த அச்வலரென் றவரொருவர், ஜநக ராஜனின் ஹோதா, யாகத்தைச் செய்து வருமோர் ருத்விக்கு, யாஜ்ஞவல்க்யரை யழைத்து 'நீரே சிறந்த ப்ரம்ம வித்தோ' என வினவினார். அதற்கு யாஜ்ஞவல்க்யர், 'சிறந்த ப்ரம்மவித்தை சிரஸா வணங்குகிறேன். நமக்குப் பசுக்கள் வேண்டியிருப்பது மாத்திரம்' என விநோதமாக மறுமொழி கூறினார். அப்பொழுதே ஸதஸ்ஸில் அச்வலர் அவரைப் பரீக்ஷிக்க மென்று சில கேள்விகளைக் கேட்கத் தொடங்கினார். யாகத்தில் யஜமானன் மரணத்தினின்று விடுபட்டு மோக்ஷம் பெறுவதற்காக ஹோதா, அத்வர்யு, உத்காதா, ப்ரம்மா என்ற ருத்விக்குகளினிடம் நடவா நிற்கும் பாவனைகளைப் பற்றியும், ஹோதா ஓதும் ருக்குகளை யும், உத்காதா ஸாமகானம் செய்யும் ருக்குகளையும், ப்ரம்மா யஜ்ஞத்

தைக் காக்க நோக்கும் தேவதைகளையும் பற்றியும் அங்கங்கே நேரும் பலனைப் பற்றியும் கிணைக்களை கிடுத்து கிடை பெற்றொழிந்தார்.

5-2. பிறகு ஆர்த்தபாகரென்னும் மற்றொரு ப்ராம்மணர் சில கேள்விகளைக் கேட்க யாஜ்ஞவல்க்யரும், க்ரஹங்கள் எட்டு, அவை மூக்கு, வாக்கு, நாக்கு, கண், காது, மனது, கை, த்வக்கு என்றவை. அவற்றின் கிஷயங்களே அதிக்ரஹங்கள். ஆகவே அவையு மெட்டாம். ம்ருத்யுவாவது அக்னி. அதை அன்னமாக வுடையது ஜலம். ஜீவன் மாணமடையும்போது ப்ராணன்கள் அவனை கிடுவதில்லை. உலகில் எல்லா மவனை கிட்டாலும், அவன் பேர் மட்டும் அவனதாகவே யிருக்குமென்று கூறி, எல்லா மயக்க ஜீவன் எங்கே போகிறானென்ற கேள்விக்கு மறுபொழி மொழிய வேற்பட்டபோது, 'வாரீர் ஆர்த்த பாகரே! இது ஸாதன் ஸிற் சொல்லத்தகாதது, (அறியாதார் பலருளர்) ஏகாந்தத்திற் சொல்லுகிறேன் கேண்மின்' என்று கை பிடித்தெழுந்து தனியே சர்ச்சை செய்து புண்பம் பாபம் என்ற கர்மாநுகுணமாகச் செல்லுகிறானென கிடை யளித்தார்.

5-3. பிறகு புஜ்யர் என்பவர் சொன்னதாவது, 'யத் தேசத்திலே நாங்கள் அத்யயனம் செய்துவந்தபோது பதஞ்சல ரென்பவரின் இல்லத்திற்குச் சென்றோம். அவருடைய பெண்ணை ஒரு கந்தர்வன் (மனிதனல்லாததொன்று. ஒரு வகைப் பிசாசும்) பிடித்திருக்க, அவனை, 'நீ யார்' என கினகினேயம். 'நான் ஸுதந்வா என்பவன். ஆங்கிரஸகோதரன்' என்றானவன். அவனை லோகங்கள் கிஷயமாகச் சிலவற்றைக் கேட்டபோது பாரிசுத்தர்கள் எங்கே போயிருந்தனரென்று கேட்டோம். அக் கேள்வியை உம்மைக் கேட்கிறேன் என்றது.

யாஜ்—பாரிஷிதர்கள் அச்வமேத யாகம் செய்பவர் பேரு மிடத்திற்குப் போயினர்.

புஜ்—அச்வமேத யாகம் செய்பவர் எங்கே போகின்றனர்.

யாஜ்—'ஸூர்யனுடைய ஒரு நாளை ஸஞ்சாரத்தினால் ப்ரகாசம் செய்கிக்கப் பெறு மளவுகள் முப்பத்திரண்டுள்ளதாய் கிசாக் மாயுள்ள லோக மிது. இதனை இதற்கு இரண்டு மடங்குள்ள பூமி சுற்றிக் கொண்டிருக்கிறது. அதற்கு இரண்டு மடங்கு கிஸ்தார்

முள்ளது ஸமுத்ரம். அங்கே அண்டகடாஹத்திலே, கத்தி முனை. கொசுளின் இறகளவு கனமுள்ள சந்தில் பாரிஷிதர்கள் போயினர், இந்திரன் அவர்களை கருட பக்ஷியாயிருந்து சுமந்து சென்று வாயுவி னிடம் சேர்த்தான். வாயு அவர்களை அச்வமேத யாகம் செய்தவர் உள்ள இடம் சேர்த்தான். இங்ஙனம் தானே அந்தக் கந்தர்வன் சொல்லி வாயுவே வ்யஷ்டி ஸமஷ்டி யெல்லாமென்று, லோகங் களுள்ள விடத்திலும் இல்லாதவிடத்திலு மெங்கும் ஸஞ்சரிக்கும் வாயுவைக் கொண்டாடினான்.

புற்யுளின் கேள்விக்குப் பிறகு உஷஸ்தரும் கஹோளரும் கேட்டனர்.

5 - 1. உஷஸ்தர்—பாத்யக்ஷபாயுள்ள ப்ராம்மம் எல்லாவற் றிற்குமுள்ளே யிருக்கு மாத்மா என்கின்றனர். இது யாது?

யாஜ்—உமக்காத்மாவா யிருப்பதே யது. ப்ராணபநாதி வாயு வைக் கொண்டு ஜீவித்திருப்பதை நடத்தும் ஆத்மா தான் அது.

உஷ—இதென்ன பேச்சு. 'இது மாடு; இதுவே குதிரை' யென்றும் போஷிள்ளதே.

யாஜ்—சாவணம், மணம், த்யானம், தர்சன மென்றவற் றைச் செய்யு மாத்மாவை யான் எல்லாவற்றிற்கு முள்ளிருக்கு மாத்மாவாகச் சொன்னதாக நினைக்கவேண்டாம். நான் சொன்ன ஆத்மாவைத் தவிர்த்து மற்றது அழிவுற்றதாம்.

5 - 5. கஹோளர், உஷஸ்தருடைய கேள்விக்கு மறுமொழி கூறின் உபக்கு எது அந்த ஆத்மாவெனக் கருத்திலுள்ளதென்று கேட்க நினைத்து உஷஸ்தருடைய கேள்வியை யப்படியே தாமும் கேட்டார்.

யாஜ்—'பசி, தாகம், சோகம், மோஹம், மூப்பு, மரண மென் றவை யில்லாத ஆத்மா அது. இதனை யறிந்துதான் ப்ராம்மணர்கள் புத்திரன், பணம், உலகம் என்ற மூன்றிலும் பற்றற்று (ஸர்யா ஸம் செய்து கொண்டு) பிசைஷயால் தேஹயாத்ரையை நடத்திக் கொள்ளுகின்றனர். ப்ராம்மணன் பாண்டித்யத்தைப் பெற்று பாலன் போலே அஹங்கார மற்றிருக்கவேண்டும். பிறகு எப் போது மவ்வாத்மாவையே சிந்தனையில் நிறுத்தி த்யானத்தை நன்கு செய்ய சியன்று ப்ராம்மண னெனப்படுவான்.

5 - 6. பிறகு கார்கி என்னுமொரு ஸ்த்ரீ வினவினள். இப் பூமிக்கெல்லாம் ஆதாரமானது ஜலம். அதற்கு எது ஆதார மென்று முதல் கேள்வி. இங்ஙனம் மேன்மேல் லோகங்களை யாக்ஞுவல்க்கியர் சொல்லிவர, கார்கியும் மேன்மேல் ஆதாரத்தைக் கேட்டு வந்தாள். கடைசியாக ப்ரம்ம லோகங்களுக்கும் ஆதார மெதென வினாள். கேட்கத் தகாதபடியை யுணராமல் கேட்டால் தலை விண்டு மன்றூர் இவர். உடனே அவள் கேள்வியை நிறுத்துக் கொண்டாள்.

5 - 7. பிறகு உத்தாலக ரென்பவர்—‘மத்ர தேசத்திலே பதஞ்ஜலருடைய இல்லத்திலே நாங்கள் அத்தயயனம் செய்திருந்த போது அவருடைய மனைவிய ஒரு கந்தர்வன் (ஓர்வகை பிசாசம்) பிடிக்க அவனை யாரென்று கேட்டோம். ‘நான் ஆதர்வணன் கபந்தன்’ என்றானவன். பிறகு பதஞ்ஜலரையும் எங்களையும், ‘எல்லா வுலகத்தையும் எல்லா ப்ராணிகளையும் தரித்திருக்கும் ஸூத்ரம் (மணிகளிலே கோக்கப்பட்ட நுல் போன்றது) என்பதையும் இப்படியே யிவை எல்லாவற்றையு முள்ளே யிருந்து நியமிக்கும் அந்தர்யாமியையும் நீங்கள் அறிவீர்களோ’ என்றும் கேட்டான். இதை யறிந்தவன் தான் ப்ரம்மம், லோகம், வேதம் போன்ற வெல்லாவற்றையு மறிந்தவனாவான் என்று சொன்னான். அந்த ஸூத்ரத்தை யும், அந்த அந்தர்யாமியையு மறியாமலே பசுக்களை யோட்டிக் கொள்வீராகில் உமது தலை விண்டு விழும்’ என்றார்.

யாஜ்—யான் அவ்விண்ணடையு மறிவேன்.

உத்—அறிவே னென்று சொல்ல எவனு மியல்வான். அறிந்த படி சொல்லும்.

பிறகு யாக்ஞுவல்க்கியருர் அந்த ஸூத்ரமாவது ப்ராணனென்றும், அந்த அந்தர்யாமிதான் பூமி முதலிய எல்லாத் தேவதைகளுக்கும், எல்லா ப்ராணிகளுக்கும், எல்லா இந்திரியங்களுக்கும், எல்லா ஆத்மாக்களுக்கும், ஒன்று விடாமல் எல்லாவற்றிற்கு முள்ளே யுருந்து நியமிக்கிறவன்; உமக்கு முள்ளே யுள்ளவன்; அழிவில்லாதவன்; அவனுக்கு மேற்பட்ட அறிவாளியில்லை யென்று மறுமொழி கூறினார்.

வெகு ப்ராஸித்தரான ப்ரம்மசித்து உத்தாலகர். அவருடைய கேள்விக்கே விடை கிடைத்த பிறகு இனி அந்த ஸதஸ்ஸிலே

இவரை வெல்ல யாரு மியலார். இதை யுணர்ந்த கார்கி யென்றவள் சான் முன்னே கேட்கத் தொடங்கி நின்றிருப்பதாலே மறுபடியு யாருவாறு கேட்க இடமுண்டாக வேணுமென்று கருதினவளாய் அதன்ஸிலுள்ள ப்ராம்மணர்களைப் பார்த்துக் கீழ் வருமாறு விண்ணப்பித்து வினவ முன் வந்தாள்.

5 - 8. 'ப்ராம்மணர்களே ! இவரை நான் இரு கேள்விகள் கேட்கப் போகிறேன். அவற்றிற்கும் விடையளிப்பாராகில் உங்க ளில் யாரும் இவரை ஜெயிக்க முடியாது' என்றாள். கேள் என் றனர் அந்தணர்.

கார்கி—யாக்குவல்க்கியரே ! காசியிலோ விதேஹ தேசத்திலோ நிறந்த சூரன் வில்லை வளைத்து நானேற்றி விரோதிகளை வதைக்கும் பாணங்கள் சொருகினை சரங்களிர்ண்டை விடுமா போலே நான் இரு கேள்விகளை விடப்போகிறேன். விடையளியும்.

யாஜ்—கேட்கலாம், கார்கி !

கார்கி—வானுலகுக்கு மேலும் பூவுலகுக் கீழு முள்ளவைக ளோடு சேர்ந்த காயங்களினத்தும், முன்காலம், மேற் காலம், கீழ்கால மென்ற அந்தந்த காலத்திலே மட்டு மிருக்கும் வஸ்த்துக் ளுமெல்லாம் எதை யாதாரமாக யுடையனவோ, எது கார னமோ, அது யாது ?

யாஜ்—அது ஆகாச மெனப்படுவது (அவ்யாக்குதாகாசம். மூலப்ர்க்ருதி).

கார்கி—இரண்டாம் கேள்வியை உற்றுக் கேண்மின். ஸர்வத் துக்கு மாதாரமாகச் சொல்லப்பெற்ற ஆகாசத்திற்கும் ஆதாரமா யிருப்ப தெது ?

யாஜ்—இதனைத் தான் அக்ஷா மென்கின்றனர். இது பெரிது என்று, சிறிதுமன்று, நீண்டது மன்று; குறுகினது மன்று; நெடும், நைப்பு, நிழல், இருள் என்றாற் போலுள்ளவை யில்லா தது மல்லாததுமானது; வாயு, ஆகாசம், கண், காது போன் னவைகளுள்ள அந்தந்த வஸ்துவைப் போலன்றி யிருப்பது; ள்ளே மட்டு மிருப்பதும் வெளியிலே மாத்திரமிருப்பது மன்று, இது எதையு முண்பது யில்லை; இதனை யுண்பவ னெவனு மில்லை. இதன் ஸங்கல்பத்தினாலே ஸூர்யன் சந்திரன் ஸ்வர்கம் பூமி முத

லானவை தரிக்கப் பட்டிருக்கின்றன. நதிகள் மலைகளினின்று ப்ரவஹிக்கின்றன. பிறர் கொண்டாடும்படி கொடுப்பதும், யாகம் செய்வதும், ச்ராத்தம் செய்வது மெல்லாம் இதன் ஸங்கல்பத்தினாலேயே யாம். இதற்கு மேற்பட்ட அறிவும் சக்தியும் வாய்ந்தது கிடையாது. இவ்வகூடம் தன்னிலே முன் சொன்ன ஆகாசம் பிரியாதபடி புணைதலுற்றிருக்கிறது.

இதை யெல்லாம் கேட்டுக் கார்கி யென்பவள் ப்ராம்மணர்களைப் பார்த்து, இனி இவரை ஜயிக்கமுடியாது. நமஸ்காரம் செய்து விடுதலுற்று நில்லுங்கள் என்று கூறி யொழிந்தனள்.

5 - 9. இதற்குப் பிறகும் விதக்த ரென்பவர் சில கேள்விகள் கேட்கப் புறப்பட்டார். முதலில் மூன்று பேர் கர்மானுஷ்டானத்தையும் புனர்ஜன்மத்தையும் சேர்ந்த பல கேள்விகளைக் கேட்டான பிறகு, உஷஸ்தர் முதலானோர் ப்ராம்ம விஷயத்திலே பல வினாக்களை யெழுப்பி நன்கு விடையளிக்கப்பட்ட பிறகு, யாக்ருவல்க்யர் எல்லோரையும் ஜயித்து ப்ரம்மிஷ்டரானு ரென்று கார்கியும் ஸதஸ்ஸில். கோஷித்த பிறகு ப்ரம்ம ஜ்ஞானம் செவ்வனே பெறாத விதக்தர் வீண் ஆடம்பரத்துடன் வினவ முன்வந்தது மிகத்தவறானது. ஆயினும் யாஜ்ஞவல்க்யர் ஈறிது நேரம் பொறுத்த வண்ணமே மறுபொழி கூறலானார். தேவதைகள் எத்தனை பேர், அவர்கள் யாவரென்றதைப் பலபடியாகக் கேட்டு விடை பெற்றார் விதக்தர். பிறகு மவர்கேட்ட கேள்விகளுக்கு உத்தரம் சொல்கின்றவராய், சாரீரபுருஷன், கர்மய புருஷன், ஆதித்ய புருஷன், காதைச் சேர்ந்த புருஷன், நிழற் புருஷன், கண்ணடி புருஷன், நீர்ப் புருஷன், புத்ரமய புருஷன் என்ற எட்டு புருஷர்களை யடைவாகக் கூறி இவரு மவரை யப்பப்போது அந்தந்த புருஷனுக்கு அதிஷ்டானதேவதை யாரென்று கேட்டு விதக்தரிடமிருந்து விடையும் பெற்றார். இதற்கு மேலும் தளராமலும் தயங்காமலும் கேள்வி கேட்டவண்ணமே யிருப்பார் போலிருந்தார் அவர். ஆகவே யாஜ்ஞவல்க்கியர் அவரைப் பார்த்து, 'என்ன, சாகல்யரே! இந்த ப்ராம்மணர்கள் உம்மைத் தணற் குழியிலே தள்ளிவிட்டார்கள் போலிருக்கின்றது' என்றார். (நீர் விதக்தர் சாகல்யரென்ற பேர்களுக்குத் தக்கபடி சகலங்களாகப் போவதோடு தவிர்க்கப்படும் போயிர் போலிருக்கிறதே. இனி நீர் விணை எனது சாபத்தியிலே அழிந்து உயிரிழப்பீர் போலிருக்கிறது எனக் கருத்து).

இசுனைக் கேட்ட பிறகாவது பிராம்மணர்கள் ஒன்று சேர்ந்து அவரைத் தடுத்திருக்க வேண்டும். அவரே யாவது தம் ப்ராணனைக் காக்கத் தாமே கருதி விலகியிருந்தால் மிக நன்றியிருக்கும். ஒன்றும் நடைபெறவில்லை. மறுபடியும் கோபித்துக் கேட்கவே தொடங்கினார்—

‘சூருதேச பஞ்சாலதேச ப்ராம்மணர்கள் இத்தனை பேரையும் இவ்வளவு அலக்ஷ்யமாக்கிப் பேசுகின்றீரே, என்ன உமக்கு ப்ராம்மஜ்ஞானம் சிறந்திருப்பதாக நினைத்தா? அல்லது திக்குகளைப் பற்றி அவற்றின் தேவதைகள், ஆதாரங்களுள்பட நன்றாகத் தெரியுமென்று நினைத்தா? தெரியுமாகில் கேட்கிறேன்; கூறு மென்று தீவ்ரமாகப் பேசி ஒவ்வொரு திக்கைப் பற்றியும் கேட்டார். கூற வேண்டியவை யெல்லாம் இவரால் கூறப்பெற்றன. அங்கே மேன்மேலாதாரங்களைப் பற்றி ப்ராச்னம் ஏற்பட்டபோது ப்ராண அபாந்யாந உதாந மைநாந வாயுக்கள் அடைவாக இவரால் குறிக்கப்பட்டன. இவ்வளவு கேட்டவண்ண மிருக்கும் விதக்கரை, முன்னமே தாம் கேட்க வேண்டியிருந்த கேள்வியை, ‘இதுவும் தருணம். இப்போதாவது அந்தச் சேதநாசேதந விலக்ஷணமான புருஷனைக் கேட்கவேண்டு’ மென நினைத்து, ‘ஓ அஹல்லிகா! முன் எட்டு புருஷர்களைச் சொன்னேனே, அந்தப் புருஷர்களுக்கும் அவர்களின் ஆதாரம் முதலானவற்றிற்கும் (இப்போது சொன்ன ஸமாநவாயுவுக்கும்) மேற்பட்டு அவற்றை யெல்லாம் நியமித்தடக்கும் ஓளபநிஷதபுருஷன் உபநிஷதத்துக்களிலே விரித்துரைக்கப்படும் புருஷன் யார்? அவனை இன்னொருவன் நீர் சொல்ல வல்லீரல்லீராகில் உம் தலை விண்டு விழு’மென்று வெகுண்டு வாதித்தார். அந்தப் பரம புருஷனை விதக்தர் அறிந்தவரல்ல ராகையாலே அவர் தலை விழுந்துவிட்டது. அவருடைய சீடர்கள் அவர் அஸ்திகளை யாவது அவரில்லம் கொண்டு சேர்ப்போமென்று எடுத்து மூட்டையாகக் கட்டிக்கொண்டு போயினர். நடுவழியில் திருடர்கள் இது இவர்கள் ஸம்பாதித்துவரும் பணமூட்டை யென்று ப்ரமித்துப் பிடித்திழுத்துப் பிடுங்கிக் கொண்டோடிவிட்டனர். (இதெல்லாம் ப்ராமித்தி விடம் அபாரதப்பட்டதின் பலனென வுணர்க.)

இப்படி வாதிப்பது வலித்து நின்றபோது யாஜ்ஞவல்க்யர் அங்கே ஸ்தஸ்ஸிலுள்ள ஸர்வ பிராமணர்களையும் பார்த்து, ‘உங்களில் யாராவது என்னை ஏதாவது கேட்க விரும்பினால் கேட்கலாம்.

எல்லோரு மொன்று சேர்ந்து வேண்டுமானாலும் கேட்கலாம். இல்லையேல் நான் உங்களைக் கேட்கிறேன்' என்ன, அவர்கள் நடு நடுங்கி நிற்க, இவரும் உடலை ஒரு விருட்சமாக உருபித்து கிருட்சத்திற்குள்ள வண்ணமே இதற்கு மெல்லா மிருப்பதை விரித்துரைத்து, 'மரமானது, முறிந்தால் மறுபடி வேரிலிருந்து வளர்ந்து விடுகிறதே, உடல் ஒடிந்தொழிந்தால் மறுபடி உடல்பெறுவதற்குக் காரணம் யாது? விதையிலிருந்து கிருட்சம் உண்டாகின்ற வண்ணம ஜீவனுக்குடல் உண்டாவதற்கு மூலகாரண முண்டு. அது எது?' என்று வினவினார். பிறகு ஸதஸ்ஸு கலைதலுற்றது. பாரம்மமே மூலகாரண மென்று யாராவது தெளிந்துரைப்பாரோ என அவர் நினைத்தார். இப்படியால் யாஜ்ஞவல்க்யர் பரம்மிஷ்டர் என்றது தேறினது.

6. - 1. ஜனகராஜன் ஆஸநத்தில் உட்கார்ந்திருந்தபோது யாஜ்ஞவல்க்யர் அங்கே வந்தார். என்ன? பசுக்கள் வேண்டு மென்று நினைத்துத் தாங்கள் வந்தபடியா, அல்லது ஸூக்யம்மங்களான சில வேதார்த்தங்களுக்காகவோ என்றான் அரசன். இரண்டுக்கு மாகவேதானென்று மறுமொழி கூறி மஹரிஷியானவர், 'உபதேசம் செய்யாமே ஒன்றும் வாங்கிவரவேண்டா மென்று எமது தந்தையருளினார். உமக்குச் சிலர் உபதேசித்திருப்பவற்றை முன் நம்மிடம் சொன்னால் அதன் மேல் சொல்லவேண்டுமென்ன வென வாராய்ந்து சொல்லலா' மெனவு முரைத்தார். அதன் மேல் அரசனும் விதக்தர் அளவாக ஆறு பேர் அப்போதைக்கப்போது சொல்லியிருந்த விஷயங்களை யெல்லா மெடுத்துரைக்க, யாஜ்ஞவல்க்யரும், 'சொன்னவர்கள் மாதா, பிதா, குரு என்ற பெரியோர்களுக்குப் படிந்து தெரிந்து கொண்ட பரமார்த்தங்களையே சொல்லியிருக்கின்றனர். ஆகிலும் பூரணமான உபதேசம் ஏற்படவில்லை, யென்று அவரவர் சொன்னவற்றிலே மிகுதியாய் நின்றவற்றை யுபதேசித்துவிட்டு, அரசன் ஆயிரம் பசுக்களைக் கொடுக்க, இவரும் உபதேசம் செய்யாமல் ஒன்றும் பெற வேண்டாமென்று தந்தையருளிரே யென்றார்.

6. - 2. உடனே அரசன் ஆஸநத்திலிருந்து எழுந்து வணங்கி அருகே வந்திருந்து கேட்க கிரும்பினான். இவ்வளவு ஸம்பத்தும் உபநிஷத்தும் பலர் மூல மறிந்த இரஹஸ்யமும் பெற்றுள்ள நீர் பின்னிட்டு இவற்றைக் கொண்டு எங்குச் செல்வதாக நினைத்

திருக்கிரீர் என்றார் இவர். அது எனக்கு விளங்கவில்லை யென்றான் அரசன்; உபதேசிக்கவும் கோரினான். அதன் மேல் யாஜ்ஞவல்க்யரும், 'மஹாராஜரே! வலக் கண்ணிலே புருஷனொருவன் இருக்கிறான். அவனுக்கு இந்த்தன் எனப் பெயர். இந்த்தனையே இந்திரனென மறைமுகமாகச் சொல்வர். ஏனெனில் தேவதைகளுக்கு மறைமுகமாகச் சொல்வதே ப்ரியமானது. இடக் கண்ணில் அவனுடைய பத்னி யிருக்கிறாள். மனித யுருவிலுள்ள இவ் விருவார்க்கும் ஹ்ருதயாகாசமே வாஸஸ்தானம். அங்குள்ள (புரீதத்து என்ற) பிண்டாகாரமான மாம்ஸமே அன்னம். ஹ்ருதயத்தினுள் ஒன்றோடொன்று சேர்ந்து வலைபோலுள்ள நாடிகளே பட்டவஸ்தரம். (அவர்கள் ஸஞ்சரிக்கும்) பரமபதத்தில் அவர்களைப் பெற விருக்கும் மார்க்கமானது ஹ்ருதயத்திலிருந்து மேலே எழுந்து தலை வரை சென்ற நாடி. (ஸுஷுமநா நாடி)யாம். ஹ்ருதயத்தினுள்ளே ஆயிரமாகப் பிரிந்த, மயிர்போன்று மெல்லிய பல நாடிகள் ஹிதை யென்ற பெயர் பெற்றவை யிருக்கின்றன. அவற்றின் வாயிலாகவே ஜீவன் ஸம்ஸரிக்க வெளிக் கிளம்புகிறான். வலக் கண்ணிலே யுள்ள புருஷன் இந்த ஜீவாத்மாவைக் காட்டிலும் வேறு வகை யாஹார முள்ளவன். ப்ராணனுக்கும் இந்திரியங்களுக்கும் பவ்யப்பட்ட ஜீவனைக் காட்டிலும் பாத்யக்ஷத்திற் கிலக்காகாதவனும், பற்றற்றவனும், அயற்றவனும், அழிவற்றவனுமான பரமாத்மா வேறுபட்டவன். மஹாராஜரே! இப் பரம புருஷனை யறிந்த நீர் அபயம் பெற்றீர்' என்றார். அரசனும், தன்னையும் தனது தேசத்தையும் அவருக்கே சேஷமாக்கிக்கொண்டான்.

6. - 3. (மற்றொரு ஸமயம் நடந்த விருத்தாந்த மிந்த ப்ராம்மணத்திலே பணிக்கப்படுகின்றது.) யாஜ்ஞவல்க்யர் ஜநகரிடம் சென்றார். இப்போது ஜநகருக்கு ஒரு விசேஷார்த்தமும் சொல்வதில்லை யென்று நினைத்திருந்தார். ஆனால் அக்னிஹோத்ரவிஷயமான ஸம்வாதம் இருவருக்கும் நடந்ததில் அரசனுடைய ஜ்ஞானத்தைக் கண்டு அவனுக்கு வரமளிப்பதாக யாஜ்ஞவல்க்யர் சொல்ல நேரிட்டதன்பேரில் அவ்வரசனும் தனக்கு இஷ்டமானதெதையும் கேட்பதாக வரித்துத் தத்துவவிஷயமாய்க் கேட்க முன்வந்து, புருஷனுக்கு ஜ்யோதிஸ்ஸு எது? புருஷன் அறிவு பெறுவதெதலே? என வினவினான்.

யா—‘ஸூர்யன்தான் ஜ்யோதிஸ்ஸு. அதனால் தானே எங்கும் செல்வதும் வேலையைச் செய்வது மெல்லாம் நடைபெறுகின்றன’.

ஜ—ஸூர்யன் அஸ்தமித்தபோது?

யா—அப்போது சந்திரன்.

ஜ—இருவரும் இல்லாத காலத்தில்?

யா—‘அப்போது அக்னி (விளக்கு முதலானவை).

ஜ—‘அதுவு மில்லாதபோது?

யா—வாக்கு. தனது கைகூடத் தெரியாத விருளிவே நின்று ஒருவன் பேசினால் பேச்சைக் கொண்டு அவனை யறிவது மணுகுவதும் செய்வதுண்டே?

ஜ—வாக்கு மில்லாத காலத்திலே?

யா—அப்போது ஆத்மாவே இவனுக்கு ஜ்யோதிஸ்ஸாம்.

ஜ—ஆத்மாவாவது எது?

யா—ஹ்ருதயத்திலே ப்ராணவாயு, இந்திரியங்க ளெல்லாமிருக்க அறிவுக்கு ஆதாரமாயிருப்பவனே ஆத்மா. அவனே இரு வலகங்களிலும் ஸஞ்சரிப்பவன். ஸ்வப்நலோகத்தைச் சேரும்போது துக்க ரூபமான இந்த வலகைக் கடக்கிறான். உடலோடு சேர்ந்திருக்கும் வரையில் பாபங்களைச் செய்கிறான். உடலினின்று விடுபட்டவனுக்குப் பாபம் நேரிடாது. ஸ்வப்ந ஸ்தானத்தி லீவன் இந்த லோகம் பரலோகமெல்லாம் கலந்தனுபவிப்பான். இவ்வளவனுபவமுள்ள ஸ்வப்நகாலத்திலே விழித்திருந்த காலத்தி லீவனுக்கு ஜ்யோதிஸ்ஸுக்களாயிருந்த சூரியன், சந்திரன், அக்னி, வாக்கு என்பவையால் சிறிதும் ப்ரகாசம் கிடையாது. தன்னாலேயே, அதாவது தனது சொப்பனத்திற்காக வேறப்பட்டவைகளைக் கொண்டு தானே அவற்றை யறிகிறான். சொப்பனத்திலீவன் எத்தனையோ வண்டிகள், குதிரைகள், வழிகள், குளங்கள், குட்டைகள், ஆறுகள், என்றவாறு ஆனந்தக் காட்சிகளைக் காண்கிறானே, அவை மெல்லாம் விழித்தபோதிருக்குமவை யல்ல. சொப்பனத்திற்காக ஸ்ருஷ்டிக்கப் பெற்றவை. இவன் இவ்வளவு ஸ்ருஷ்டி செய்ய வல்லதே என்ன வேண்டா. அவன் (ஸ்ருஷ்டியைச் செய்பவனாக வேத லோகங்களிலே ப்ரசித்தி பெற்றவன்) அல்லதே இவற்றை

யிற்றுக்கிறவன். இவ் விஷயத்தைப் பற்றிய பத்யங்களும் சில வுள்—அவற்றின் பொருளாவது—

உடலிலெல்லாம் உறங்கிக் கிடக்கும்போது உடலை யசையாத படி செய்துகொண்டு ஸ்வப்னங்களை யனுபவித்துவிட்டு தனக்குத் தானே ப்ரகாசமான அந்தப் புருஷன் திரும்பவும் விழிகருவிகளுடன் முன் இருந்த இடம் வந்து சேருகிறான். ப்ராண வாயுவைக் கொண்டு தன் கூட்டைக் காப்பவனாய் அழியாதபடி வெளியிலே தனக்கு இஷ்டமான இடமெல்லாம் திரிந்து பிறகு திரும்புகிறான். சொப்பனத்திலே பாவகை ரூபங்க ளெடுக்கிறான். அழகிய ஸ்திரீகளோடு ஆனந்த மனுபவிப்பதும், உண்பதும், ஒரு சாமயம் பயங்கர வஸ்துக்களைக் கண்டு பயப்படுவதானாக இருக்கிறான். இப்படிப்பட்ட ஆக்மாவை யார் அறிகிறார்கள். அதற்கு போகத்திற்குக் கருவிகளாக வுள்ள உடல் முதலியனவே உணரப்படுகின்றன. தூங்குபவனை விரைவிலெழுப்பக் கூடாதென்பார். வினையில், அவன் எல்லா இந்திரியங்களோடு வெளியிலே சென்றவன். இவர்களுக்காக விரைவில் வந்து புகும்போது நானுமானாக இடம் மாறி இந்திரியங்களைப் புகுவித்தானாகில் பிறகு சுகித்தைக்கு வழி யேது? இப்படிச் சொப்பன காலத்திலே ஆக்மா தனக்குத் தானே ஜ்யோதிஸ் ஸாகிறதென வாராய்க.

இதை யெல்லாம் கேட்டு ஜனகராஜன் தெளிந்து ஆயிரம் கோக்களை யளித்து, 'இனி எனக்கு மோக்ஷத்தைப் பற்றி யருள வேண்டும்' என்றான். யாஜ்ஞவல்க்யரும் கீழ்ச் சொன்ன நிலைகளைச் சுருங்கச் சொல்லி, உறங்கும் நிலையை யுணர்த்தி, அந் நிலையிலே பரமாத்மாவோடு இவ் வாத்மா சேர்ந்து, காதலியைக் கட்டியணைத்திருக்கும் காதலன் ஒன்றுமே யறியாதிருக்குமா போலே யிருக்கிறனென்றும், இவனுக்கு உற்றார், உறவினர், உவர், உலகம், புண்யம், பாவம், துக்கம் என்றவாறுள்ளவற்றில் ஒன்றேறும் இணைப்பு அப்போதில்லை யென்றும், அவனடைந்துள்ள பரமாத்மா பரமானந்தமான வஸ்து வென்றும், அந்த வானந்தமானது, (தைத்திரீயோபநிஷத்தில் தெரிவித்தவாறு) மனுஷ்யானந்தம், பித்ருக்களின் ஆனந்தம், தேவானந்தம், சதுர்மகனானந்தம் என மேன்மேலுள்ள ஆனந்தங்களுக்கும் நூறு மடங்கு மேற்ப்பட்ட தென்றும், அவ்வளவு ஆனந்தம் ஜ்ஞானவைராக்யங்களாலே பாபங்களினின்று விடுபட்டவனுக்கு முண்டென்றும் கூறி, இந்த விழிப்பு, சொப்

உபநிஷத்ஸாரம்

பனம், உறக்கம் என்ற நிலைகளுக்கு மேலான இறப்பென்ற நான்காம் நிலையையும், அப்போது பரமாத்மாவினால் அவன் வேறிடம் கொண்டுபோகப்படுவதையும், புண்யபாபங்களுக்குத் தக்கவாறு புதிய சரீரம் பெறுவதையும் தெரிவித்து, மோக்ஷம் பெற ப்ரம்மஜ்ஞானத்தி லமர்ந்தவன் இங்கு ப்ரம்மானுபவம் செய்வதையும், அப்போது பாம்பினுறிக்கப்பட்ட தோல்போல் அவனுடல் கிடப்பதையும், பிறகு புனர்ஜன்ம மின்றி தேவயாநமாரக்கத்தி லீழிந்து ஸூர்ய மண்டலம் புகுந்து மோக்ஷம் பெறுகின்றமையையும், கிடைக்காத மானிடப் பிறவிகிடைத்ததற்கேற்ப இப்போதே யிங்கு ப்ரம்மஜ்ஞானம் பெறுகிடில் பெருங்கேடு கிளைபு மென்பதையு மறிவித்தார்.

அவனே ப்ராணேந்திரியங்களுக்குச் சக்தியளிப்பவன், மன தொன்றாலே தான் அவனைப் பார்க்கவேண்டும், அவன் ஒருவனே எங்குமுள்ளன். அவன் மேன்மைக்கு அளவில்லை. அழியாதவன். ஒரு கித குற்றமு மில்லாதவன். அவனைப் பற்றினவைகளைத் தவிர்த்து வேறு சொற்களைக் கற்கலாகாது. கர்மாதீனமான பிறப்பில்லாத இப்பரமாத்மா ப்ராணன்களோடு சேர்ந்து விஜ்ஞான ஸ்வரூபியான ஆத்மாவுக்கு அந்தர்யாமியாய் ஹ்ருதயாகாசத்தி லிருக்கிறான், அவனே ஸர்வத்திற்கும் தாரகனும் நியமனம் செய்பவனும் ஸ்வாமியுமாயிருக்கு மாத்தமா. அவன் புண்யம் செய்து புதிதாக ஸம்பாதிக்க வேண்டிய தொன்றுமில்லை. பாவம் செய்தானென நேரும் குறைவு மவனுக்கில்லை. இவ் வுலகங்களை யெல்லா மொன்றே டொன்று மோதி யழியாதபடி நிலையில் நிறுத்துகின்றவன். இவனை வேதாத்யயநம், யஜ்ஞம், தானம், தபஸ்ஸு என்ற தர்மங்களை நிஷ்காமமாகச் செய்து அந்தணர் அறிய விரும்புகின்றனர். இவனையே யோக காலத்திற் போல எப்போதுங்கூட நினைத்தவண்ண யிருப்பார். இவனைப் பெறுவதற்காக ஒன்றிலும் பற்றின்றி ஸந்யாஸமும் செய்து கொள்கின்றனர். ப்ரபஞ்சத்திற் போலன்றி விலக்ஷண யான விவனை யுபாஸிப்பவனுக்கு, 'புண்யமும் பாவமும் ஏராளமாகச் செய்துள்ளோமே. அவற்றை யனுபவிக்கத் தான் நம் கால மெல்லாம் செல்லும். நமக்கேது மோக்ஷம்?' என்ற கவலை கிடையாது. இவனை யுபாஸிப்பவனுக்குப் புண்யபாபங்கள் லேபியா; பயன்படா. ஆகவே இப் பரமாத்மாவைக் கேட்டறிந்து இந்திரியங்களை அடக்கி, தீய வினைகளையும் காம்ய கர்மங்களையும் செய்

யாமே, சீதோஷ்ண ஸுகதுக்கங்களை யெல்லாம் பொறுத்துக் கொண்டு மனதை நன்கு செலுத்தித் தனக்குள்ளே இருக்கும் இவ்வாத்மாவை மனத்தினாலே பார்த்துப் புண்ப்பாபங்களைக் கழித்து கிளங்குகிறான். இவ்வாத்மாவே பரப்ரம்மம் என்றவாறெல்லாம் யாஜ்ஞவல்க்யர் உபதேசிக்க ஜனகராஜனும் அவருக்குத் தனது இராஜ்யத்தை யளித்து, தன்னையும் அடிமையாக்கிக் கொண்டே நென்றான். இந்தப் பரமாத்மா மோக்ஷந்தானளிக்கு மென நினைக்க வேண்டா. அன்னம், பணமென்றவாறு ஐச்வர்யமனைவற்றையு மளிக்கும். அச்சம் மூப்பு இறப்பென்றவாறான தோஷமொன்று மில்லாத இதனை யுபாஸிப்பார்க்கு இது ஸம்ஸாரபயத்தைப் போக்கி மோக்ஷமு மளிக்கும்.

6. - 5. முன் மைத்ரேயீப்ராம்மணத்திற் கூறப்பட்டதே இங்கு மொரு வகையில் மறுபடி கூறப்பட்டுள்ளது. ஒரு தரத்திற்கு இரண்டுதரமாகச் சொன்னால் உள்ளது மனதிற்படியும்; மற்றொரு முண்டாகும். இங்ஙன முபதேச மெல்லாம் செய்த பிறகே யாஜ்ஞவல்க்யர் துறவறம் துவங்கினது.

6 - 6. முன் போல் மறுபடி யொரு குருபரம்பரையைக் கூறினது இந்தப் பராம்மணத்தில்.

7, 1—5. முதலில் ப்ரணவத்தை ப்ரம்ம மென்றும், ஹ்ருதயத்தை ப்ரணைகளுக்குப் பதியானவ நென்றும் ப்ரம்ம மென்றும் உபாஸிப்பதையும், உபாஸகனிடம் தர்மம், தானம், தயை என்ற மூன்று மிருக்கவேண்டு மென்றும் கூறி மேலே இருவகை யுபாஸைகளை விதிக்கின்றது. அதற்காக முதன் முதல் இவ்வாறு கூறியுள்ளது—அது, இது எல்லாம் பூர்ண மென்பதேயாம். பூர்ணத்தினின்றும் பூர்ணம் உத்க்ருஷ்டமானது. பூர்ணத்தைச் சார்ந்த பூர்ணத்தை அழித்துப் பூர்ண மொன்றே முடிவிலும் நிற்கிறது என்ற தாம் அது. இதன் கருத்தென்ன வெனில்—இவ்வுலகம் மேலுலக மெல்லாம் வேதத்திற் கூறியபடி பிரம்மனால் ஸ்ருஷ்டிக்கப்படுகின்ற தாகையாலே வேத மெதிலும் நிறைந்திருக்கிறது - காரணமான வேதம் கார்யமான ப்ரபஞ்சத்தைக் காட்டிலும் மேலானது - கார்யமாய், காரணம் நிறைந்துள்ளதுமான உலகத்திற்கு மேலான வ்யாஹ்ருதி (பூ: - புவ:, ஸுவ:) என்னப்பட்டவைகளுக்கு வயஸ்தானமாய் ஸர்வத்திற்கும் காரணமான ப்ரணவமே கடைசியில் மிகும். இப்படியுள்ள ப்ரணவத்தை ப்ரம்மமாக உபாஸிக்கவேண்டும்.

ப்ராஜைகளுக்கெல்லாம் ஸ்வாமியா யிருப்பவனின் ப்ராஜைகள் மூன்று சாதியின ராவர்—தேவதைகள், மனிதர்கள், அசுரர்களென்றவாறு. மூன்று வகுப்பினரும் தகப்பனரை யாச்ரயித்தனர். அவரில் தேவர்கள் உபதேசிக்குக் கேட்டுக் கொண்ட பொழுது 'த' என்று உபதேசித்துத் தெரிந்து கொண்டீர்களா? சொல்வது தெரிந்ததா? என வினவினார் - 'தெரிந்தது. தமம் வேண்டும். அதாவது இந்திரிய நிகரஹம் செய்யவேண்டு மென்றபடி' என்றனர் தேவர். ஆம் என்றார் தந்தை. தேவதைகள் எப்போதும் ஐச்வரிய மிகுதியாலே போகங்க ளிளிழிந்தவர்களாகையாலே அது வேண்டாமென்று தங்களைச் சிஷிப்பதாக வுணர்ந்த 'த' என்பதற்கு தமம் என்று பொருள் கொண்டனர் தேவர். இவ்வண்ணமே மனிதரிடம் 'த' என்ற போது, அவர்கள் உலோபிகளான படியாலே தானம் செய்யுங்கோள் என்கிறாரென வுணர்ந்தனர்- அஸூரர்களிடம் அந்தச் சொல்லைச் சொன்னபோது, அவர்கள் கொடுமை செய்பவராகையாலே தயை புரியுங்கோள் என்கிறாரென்றறிந்தனர். இம்மூன்று தர்பங்களையும் சேர்த்துச் சொல்வது போல் தோன்றுகிறது, வானத்தில் மேகமானது த, த, த டீ, டீ, டீ என்று கர்ஜிப்பதைக் கேட்கும்போது. ஆகையால் இம்மூன்றையும் அனுஷ்டித்தல் வேண்டும்.

ஸத்யமென்று பரப்ரம்மத்திற்குப் பெயராம். ப்ரம்மத்தினின்றி பிறந்த ப்ராஜாபதியின் புதல்வர்களான தேவர்கள் ஸத்யத்தையே யுபாஸிக்கின்றனர். ஸத்திய மென்ற சொல்லில் ஸத், தி, யம் என மூன்று பதங்கள் உள. சேதநாசேதநேச்வரர்களை இப்பதங்கள் அடைவே கூறும். இந்த ஸத்யப்ரம்மம் தான் ஆதித்ய மண்டலத்திலேயும் கண்ணிலு யிருப்பவன். இவனுக்கு பூ, புவ, ஸுவ எனற வியாஹருதிகளே உடலின் முக்கியமான அவயவங்கள். ஸூர்யமண்டலத்தில் உபாஸிக்கப்படும் ரூபத்திற்கு அஹ: எனப் பெயராம். கண்ணி லுபாஸிக்கப்படும் ரூபத்திற்கு அஹம் எனப் பெயர். இவ்வுபாஸைகளி லொவ்வொன்றுக்கும் பாபங்கள் கழிந்து விளங்குவது பலனாம்.

7, 6—11. இதற்குமேல் சாந்தோக்யத்திலே செவ்வளவு சொல்லப் பெற்ற சாண்டில்ய வித்யையும், மின்னலை ப்ரம்மமாக உபாஸிப்பது, வாக்கைப் பசுவாக உபாஸிப்பது, மரணகாலத்திலே வயிற்றினுள்ள அக்சிக்கு ஆஹாரத்தைப் பக்குவம் செய்யச்

சுத்தியில்லாமை, மோக்ஷம் போகிறவன் தேவயாநமார்க்கத்தினாலே ஆத்யாத்மிக ஆதிபௌதிக ஆதிதைவிக தாபங்களுக்கிடமாகாத ப்ரம்மலோகம் போய்ச் சேர்ந்து அங்கேயே காலமனைத்தும் களித்திருப்பது போன்றவையும் பணிக்கப்பெற்றன.

7 - 12. அன்னத்தையும் பிராணனையும் சேர்த்து ப்ரம்மமாக உபாஸிக்க வேண்டு மென்று நினைத்திருந்த பிராந்ருத நென்னும் சூன்னையைப் பார்த்து அவர் தகப்பனார், அன்னத்தை வி என்றும் ப்ராணனை ரம் என்றும் உபாஸிக்கவேண்டும். ஸர்வபூதங்களும் அன்னத்திலே வியாபித்து ப்ரவேசித்திருப்பதாலே அன்னம் 'வி' யாம். அவை ப்ராணனாலே ரமிக்கின்றமையால் ப்ராணன் 'ரம்' ஆகும் என வுபதேசித்தார்.

7 - 13. ப்ராணனையே ருக்காகவும், யஜுஸ்ஸாகவும், ஸாம ராகவு முபாஸித்தல் உரைக்கப் பெற்றது.

7 - 14. காயத்ரிப்ரம்மோபாஸநம் இங்கே விரிவாகக் கூறப்படுகிறது. காயத்ரியின் முதற்பாதத்தை மூன்று லோகங்களாக வுபாஸிப்பவன் மூவுலகி லெதையும் பெறுவான். இரண்டாம் பாதத்தை மூன்று வேதங்களாக வுபாஸிப்பவன் அவற்றில் கூறப்படும் பலனை யெல்லாம் பெறுவான். மூன்றாம் பாதத்தை ப்ராண - அபாந - வ்யாநங்களாக வுபாஸித்தால் ஸர்வ ப்ராணிகளையும் வசமாக்கிக் கொள்வது பெறப்படும். நான்காம் பாதமு மிதற் றிருக்கின்றது. அதற்கு தர்சதபத மென்று பெயர். அது பேலே ஸர்வமண்டலமாகத் தரிசிக்கப் படுகிறதன்றோ! இது பரோ ஜஸுஸு. ரஜஸ்தமோ லோகங்களைக் கடந்து மிருப்ப தொன்று. இதனை யிதன் பொருளான ப்ரம்மமாக வுபாஸித்தால் புகழும் ஸம்பத்தும் பெறப்படும். இந்த காயத்ரி நான்காம் பாதத்திலும், அது ஸத்யமாயுள்ள கண்ணிலும், கண்ணானது பலமாயுள்ள ப்ராணனிலும் ப்ரதிஷ்டை பெறுகிறதாகவு முபாஸிக்க வேண்டும். ப்ராணன்களுக்கு கய (गय) மெனப் பெயராம். கயங்களைக் காப்ப காலே இது காயத்ரி யெனப்படுகிறது. காயத்ரிஸாவித்ரியை வுபாஸிப்பவன் எதை ப்ரதிஶ்ரஹித்தாலும் கெடுவதில்லை. அதனால் அவனுக்கு தோஷம் சிறிதும் கிடையாது. காயத்ரிக்கு உபஸ்தா நம் செய்யச் சில முறைகளுள். அதை யனுஷ்டிப்பவன் தான் இஷ்ட பலனைப் பெறலாம்; சத்ருவானவன் பலனைப் பெறாதபடி யும் செய்யலாம். ஜநகர் புடிலரென்பவரைப் பார்த்து, காயத்ரியின்

உபாஸனம் செய்வதாகச் சொன்னீரே; ஏன் யானை சுமக்க வேண்டுமாறு கிடக்கும் இவ்வளவு பாபங்களைச் சுமக்கிறீர் என்று கேட்டு அவருக்கு அக்னி யென்றதை முகமாக வுபதேசித்தார். அக்னி எரிக்குமா போலே யப்போது இவ் வுபாஸனம் எல்லாப் பாபங்களை யெரித்துவிடும். உபாஸிப்பவனும் பரிசுத்தனும் ப்ரம் மத்தைப்பெற விரகுடையவனும் மூப்பு இறப்புகளினின்றும் மீள் வான்.

7 - 15. ப்ரம்மோபாஸனம் செய்பவனுக்கு ப்ரார்த்தனைக்காக நான்கு மந்த்ரங்கள் இங்கே யோதப்படுகின்றன. இவை யீசா வாஸ்யத்திலு முள்ளவையே. இவற்றின் பொருளாவது— பொன்மயமான பாத்திரத்தினாலே முகம் மூடப்பட்டிருக்கிறது— அதனால் ஸத்தியத்திற்கு இயற்கையாயுள்ள தர்சனம் இராமலீருக் கிறது— அதை நீக்கவேண்டும். ஸூர்யபகவானே! உக்ரங்களான கிரணங்களை யொதுக்கிச் சிறந்த ப்ரகாசத்தைச் சேர்த்தமைத்துக் கொள்வாயாக. யான் உனது திவ்ய மங்களரூபத்தைக் காண் பேன். அந்த உயர்ந்த புருஷனாக யானாகின்றேன். ஆத்மா அழியாத தொன்று. உடல் பஸ்மமாய் விடக் கூடியது. ப்ரணவத்தின் பொரு ளான பரம புருஷனே! ஸர்வகர்மஸாமாராத்யனே! யான் செய்யும் நற்செயலை நினைவுறுவாயாக. நல்ல மார்க்கத்தாலே பெண்ணே எனது சொத்துள்ளவிடத்திற் கொண்டு சேர்க்கவேண்டும். எல் லாவகையான அறிவுகளையு மறிந்தவ னல்லையோ நீ. வலித்து வதைக்கு மெனது பாபங்களைப் போக்கவேணும். உனக்கு உயர்ந்த நமஸ்காரச் சொற்களைச் செய்துவருவேன்' என்றதாம்.

8 - 1. 2. 3. ப்ராணவியை, பஞ்சாக்ஷியை, மந்த்ரகர்ம என்ற மூன்றும் இம்மூன்று பிராமணங்களிலே முறையே கூறப் பெற்றன. இவற்றைச் சார்த்தோக்யோபரிஷத்ஸாரத்திலேயே விரித்துள்ளோம். மந்த்ரகர்மாவில் இங்குச் சிறப்பாகவுள்ளது கீழ் வருமாறு— நெய்யினால் ஹோமங்களைச் செய்த பிறகு மந்த்ரமென் கிற வஸ்துவை ப்ராணனைப் புகழும் மந்த்ர மொன்றை யுரைத்துக் கொண்டே கையில் வைத்துக்கொண்டு, காயத்ரியினாலும் மற்றும் சில மந்த்ரங்களாலும் விதிப்படி ஆசமனம் செய்து கையைக் கழுவி அக்னிக்கு மேற்கிலே கிழக்கில் தலை வைத்து இரவில் படுத்திருந்த உதயத்தில் ஸூர்யனுக்கு உபஸ்தானம் சில மந்த்ரங்களைக் கொண்டு செய்ய வேண்டும். இந்த மந்த்ர திரவியத்தின் மாஹாத்மயத்தை

உத்தாலகர் தமது சீடரான யாஜ்ஞவல்க்யரிடமும், அவர் மதுகரிடமும், மதுகர் பைங்க்யரிடமும், பைங்க்யுள் சூலரிடமும், அவர் ஜாநகியென்பவரிடமும், அவர் ஸத்யகாமரிடமும், ஸத்யகாமர் தமது பல சிஷ்யர்களிடமும் சொன்னார்கள், - 'இந்த மந்தத்திரவியத்தாலே உலர்ந்த கட்டையை நனைத்தால் அது கூட துளுத்துக் கப்பும் கிளையுமாய்விடும் என்றதா மது. இந்த மந்தக்கர்மாவிற்கு வேண்டிய ஸ்ருவம், சமஸம், இத்மம், உபமந்தி என்ற கருவிகள் அத்திமரத்தி னின்று செய்யப்படவேண்டும். மந்தத் திரவியங்க ளாவன - கிராமத்தில் கிளையும் ரெல், யவம், எள்ளு, உளுந்து, அணு, பிரயங்கு, கோதுமை, மஸூரம், கல்வம், கலசூலமென்ற பத்துத் தானியங்களாம். இவற்றை யரைத்துத் தயிர், தேன், ரெய் இவற்றில் ஊவைக்க வேண்டும். ஷோமங்களை யெல்லாம் ரெய்யைக் கொண்டே செய்ய வேண்டும்.

8 - 4. இந்த பிராம்மணத்திலே பிறந்த பிள்ளை, தனக்கும் தன் தகப்பனுக்கும், சிறந்த பலன்களை மேலுலகிற் பெறுவிகும்படியிருப்பதற்காக, பிள்ளை பெறுகிறவன் முன்னமே என்னவிதமாக நடந்து கொள்ள வேண்டும், என்ன கார்பங்களைச் செய்யவேண்டுமென்றவாறு பல விஷயங்களும், ஒருவேத மோதுபவன், இருவேதங்களோதுபவன், மூன்று வேதங்களை யோதுபவன், எல்லா வேதங்களையுமோதுபவன் என்ற படி களி லொன்றையும் தீர்க்கமான ஆயுளையும் பிள்ளைக்கு விரும்பினாலும், படித்து பிரஸித்தி பெறும் பெண் பிறக்க வேண்டுமென விரும்பியிருந்தாலும் செய்ய வேண்டும் சில நன்முறைகளு மோதப் பெற்றன.

8 - 5. இது வம்ச ப்ராஹ்மணம். தனக்கு உபதேசம் செய்யுமாசார்யனைத் தொடங்கி பரப்ரம்ம மென்கிற பரமபுருஷனை ப்ரத மாசார்யனளவாகக் குருபரம்பரையை யநுஸந்தித்தல் வேண்டுமென்பதை யறிவிக்க இது பிறந்தது.

இக் குருபரம்பரை முன் கூறப்பெற்ற பரம்பரைகளை விட வேறானது. பரப்ரம்மம், ப்ரஜாபதி யென்ற அடைவில் வரும் பரம்பரை யொன்று ஆதித்யபகவானிடமிருந்து வரும் பரம்பரை யொன்றென்ற இரு பரம்பரைகள் பிறகு ஒன்றுசேர்ந்தவண்ண மிங்கே யுள்ளது.

ஆதித்யனிடம் பாக்ஞவல்க்யர் சக்ஷயஜூஸ்ஸுக்களைப் பெற்றாரென்பதும் இங்கே குறிக்கப்பட்டது. பாக்ஞவல்க்யர் முத

லில் வைசம்பாயநரின் சீடராயிருந்து பிறகு அவரை விட நேரிட்ட போது நேராக ஸூர்யனை யுபாஸித்து யாரு மறியாத சுக்லயஜுஸ் ஸுக்கனையு மறிந்துகொண்டாரென விஷ்ணுபுராணம் முதலியவற் றில் விரிவாகக் கூறப்பட்டுள்ளதை வேறிடத்தில் வெளியிட்டிருக் கிறோம்.

இங்ஙனம் ஒவ்வொரு ப்ராம்மணத்தையு மெடுத்து அதில் கூறப்பட்டது இன்னதெனச் சுருக்கமாக வரைந்தனம்.

இது ப்ருஹதாரண்யகோபநிஷத்தின் ஸாரமாம்.

ஸ்ரீமதே ரங்கராமாத்ஜ மஹாதேசிகாய நம :

ஸ்ரீலக்ஷ்மீ ஹயவந பரப்ரஹ்மணே நம :

சு ப ம ஸ து.

श्रीः

श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः
शुक्लयजुर्वेदकाण्डशाखान्तर्गत-

बृहदारण्यकोपनिषत्

ॐ - पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णान् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवा-
वशिष्यते ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

श्रीः

श्रीश्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः ।

येनोपनिषदां भाष्यं रामानुजमतानुगम् । रम्यं कृतं प्रपद्ये तं रङ्गरामानुजं मुनिम् ॥

श्रीरङ्गरामानुजमुनिवरविरचितं प्रकाशिकामिधानं भाष्यम् ।

अतसीगुच्छसच्छाद्यमञ्चितोरःस्थलं श्रिया । अञ्जनाचलशृङ्गारमञ्जलिर्मम गाहताम् ॥

यासं लक्ष्मणयोगीन्द्रं प्रणम्यन्मान् गुरुनपि । बृहदारण्यकव्याख्यां करोमि विदुषां मुदे ॥

मुद्रित ग्रन्थाक्षरादिकोशः क. श्रीवेङ्कटेश्वरप्राच्यविद्यालयस्थो लिखितकोशः ख. पूना-
मुद्रितः ग । अयं ग. कोशः बहुवाक्योपेक्षया संगृह्यान्यथान्यथामुद्रित इति भावश्यकस्थलमात्रे
तत्रत्यं प्रदर्शयते ।

1. रचयेऽहं यथामति ख. ग.

श्रीः

श्री श्रीनिवासपरब्रह्मणे नमः । श्रीमद्भूयो रङ्गरामानुजमहादेशिकेभ्यो नमः ।

उपनिषद्भाष्यपरिष्कारः

इन्द्रे यं देवमाहुर्विधुत्कलिबलं विश्वभद्रावतारं
विख्याते वेङ्कटाद्रौ विहितनिजपदाम्भोजसेवोपदेशम् ।

प्राच्य-श्रीभाष्यकारप्रकटित-शुभसिद्धान्तनिर्धारणार्थ-

प्राप्तश्रीवेङ्कटेशाम्भिधगुरुवपुषं पूरुषं श्रीनिधिं तम् ॥ १ ॥

त्वां श्रीश ! योगपदवैशकशोष्यचित्तवाग्देहजीव्यतिराजपथैकवेद्यम् ।

दृश्यं धरन् श्रुतिमयो गिरिरेष शेषस्त्वद्गन्दिनो मम दृशोः पदमस्तु नित्यम् ॥ २ ॥

दद्याचारविज्ञानवैराग्यभक्तिप्रकर्षा हि यस्येह मूर्त्या जयन्ति ।

तमेतं जगद्गन्धपादारविन्दं यत्तीन्द्रं भजे रङ्गरामानुजाख्यम् ॥ ३ ॥

हयप्रीषः साक्षादयमनघविद्याविहरणः तमोनिष्ठाशेषक्षणनिपुणश्चेति महितः ।

गुरुर्धनैकैकोऽप्यतिशयितचर्यामहमिमां प्रपन्नः पक्वति स्या भणितबृहदारण्यकगुणः ॥ ४ ॥

वाजसनेयिवेदाख्यस्य शुक्लयजुर्वेदस्य द्वाण्णमाष्यन्दिनमेदमिषस्य ब्राह्मणमपि द्वातपथाख्यं

अष्टाध्यायात्मके बृहदारण्यके प्रवर्ग्योपसत्प्रतिपादकप्रथमद्वितीयाध्यायावुपेक्ष्य उत्तराध्यायगणो व्याख्यायते; यद्यपि उषावाअश्वस्येत्यादिकमप्यश्वमेधादि-
कर्मविषयकमेव — तथापि ब्रह्मदृष्टिविधिरूपतया ब्रह्मात्मकत्वप्रतिपादनपरतया च
यथाकथञ्चिद्ब्रह्मसंबन्धित्वेन तद्व्याख्यानस्योचितत्वात् । अत एव अश्वमेधब्राह्मणादेः
ब्रह्मपरोपनिषद्भागसङ्गतिरुपपद्यते । न च प्रवर्ग्योपसत्प्राध्यायद्विकस्य ब्रह्मपरारण्यक-
मध्ये विद्यासन्निधौ पाठात् विद्यार्थत्वं शङ्क्यम्; “ वेधाद्यर्थभेदा ” दित्यधिकरणे,
' शुक्रं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य, ' ' तेजस्वि नावधीतमस्तु ' इत्यादीनां^१ शतुहृदय-
वेधाध्ययनादिप्रकाशकानां मन्त्राणां, ' देव ह वै सत्त्वं निषेदुः ' इति बृहदारण्यका-

१. उत्तराध्यायगः क. २. चकारः न क कोशे ३. त्यादिना ङ. ग.

द्विविधं भवति । तत् माध्यन्दिनशाखायां चतुर्दशकाण्डारमना विभक्तम् । तत्रान्तिमे काण्डे
बृहदारण्यकनामनि प्रवर्ग्याध्यायत्रयमारम्भे पठ्यते । परन्तु तदनन्तरं न ' उषावाअश्वस्ये '
त्यादि; किंतु ' द्वाहाहप्राजापत्या ' इति तृतीयब्राह्मणमेवोपक्रमे । उषावा इत्यादिब्राह्मणद्वयं तु तत्र
शाखायां दशमे काण्डे षष्ठेऽध्यायेऽन्तर्मवति । तच्छाखानुरोधेन बृहदारण्यकव्याख्याया
भर्तृप्रपञ्चः । प्रकृतञ्च भाष्यं शाङ्करादिप्रचारानुरोधेन काण्वशाखाकल्पितम् । अत उषावा
इत्यारभ्य भाष्यरचनमुपपद्यते । परन्तु अत्र प्रवर्ग्यप्रतिपादकभागस्य बृहदारण्यके प्रवेशाभावात्
कथं तदुपेक्षया उत्तराध्यायगणमात्रव्याख्यानवाच्योक्तिर्घटते इति कश्चिन्मा शङ्कितेति अष्टा-
ध्यायात्मक इति विशेषणनिर्देशः । अयं भावः — काण्वब्राह्मणं केचित् षोडशधा विभजन्ति;
केचित् सप्तदशधा । तत्रोत्तरपक्षे प्रवर्ग्यभागः षोडशे गत इति षडध्यायेव बृहदारण्यकम् ।
षोडशधाविभागक्षे च प्रवर्ग्यभागो बृहदारण्यकनिषिष्टः । यद्यपि, ' सेयं षडध्यायी ' ति
शाङ्करभाष्यदर्शने सप्तदशधाविभागः शाङ्करादृतः प्रतीयते; तावदंशस्यैव बृहदारण्यकत्वोक्तैः —
अथापि वैयासिकन्यायमालायां वेधाद्यधिकरणे, ' काण्वानामुपनिषदादौ प्रवर्ग्यब्राह्मणं मित्युक्त-
त्वात्, प्रायशः शाङ्करभाष्यकोशेषु उषावा इत्यादेः तृतीयाध्यायत्वेनैव गणनाञ्च काण्वब्राह्मणस्य
षोडशधाविभाग एव प्राचीनः; न सप्तदशधेति प्रवर्ग्यब्राह्मणमत्रैव निषिष्टमिति अष्टाध्यायेव
बृहदारण्यकम् । अथापि तु न व्याख्यायते प्रवर्ग्यपरमध्यायद्वयम्; कर्मविषयकत्वादिति ।

प्रवर्ग्योपसत्प्रतिपादकेति । प्रवर्ग्यप्रतिपादकमेवाध्यायद्वयमपि चेत्—प्रवर्ग्यस्योपसद्दिन-
कर्तव्यत्वादुपसदां प्रस्तावादेवमुक्तमिति प्राह्यम् । इदं हेतुगर्भविशेषणम् । प्रवर्ग्यप्रतिपादकत्वात्
कर्मविषयकत्वादुपेक्ष्यत इति । तर्हि कर्मविषयकत्वात् उषावा इत्यादिब्राह्मणद्वयमप्युपेक्ष्य
द्वयाहेत्यादिकमेव व्याख्येयमिति शङ्कामनूद्य परिहरन्नेव उषावा इत्यादिविशिष्टोत्तरभागव्याख्याने
हेतुमाह यद्यपीत्यादिना । तथाच ब्रह्माविषयकत्वमेव अब्याख्याने हेतुः । उषावा इत्यादिकमपि
कथञ्चिद् ब्रह्माविषयकमिति । उपनिषद्भागसङ्गतिः अध्यायान्तर्भावः । प्रविष्येति

तत्र तृतीयोऽध्यायः

हरिः ओम् — उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वातः

रम्भपठितब्राह्मणप्रतिपादितप्रवर्ग्यादेश्च कर्मणः लिङ्गादिबलेन अन्यत्र विनियुक्तत्वेऽपि विद्यासन्निधिपाठानर्थक्यपरिहाराय विद्यार्थत्वमिति पूर्वपक्षे, विद्यासन्निधिपाठस्य दिवा-कीर्त्यन्वारण्यपाठ्यत्वादिसौकर्यार्थतयाऽप्युपपत्तेः बलवद्भिल्लिङ्गादिभिरभिचाराध्ययन-ज्योतिष्टोमा[द्य]र्थत्वमिति “वेधाद्यर्थभेदा”दिति सूत्रेण सिद्धान्तितत्वात् । तस्य च 'सूत्रस्यायमर्थः — मन्त्रप्रतिपाद्यस्य वेधाद्यर्थस्य विद्यार्थत्वाभावेन विद्यार्था-द्वेदात् न तत्प्रकाशनद्वारा विद्याशेषत्वम्; अपि तु अभिचारादिशेषत्वमिति । ततश्च न विद्यार्थत्व^१शङ्काया अवकाशः ॥

सर्वकर्मश्रेष्ठाश्वमेधाङ्गभूतेऽश्वे, 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति कर्मवीर्यवत्तरत्वापादिका विध्वरूपत्वोपासना उपदिश्यते—उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः । मेधः यज्ञः, तमर्हतीति मेध्यः । 'यज्ञार्थस्य पशोः यत् शिरः, तत्^२ उषाः ब्राह्मो मुहूर्तः । लिङ्गव्यत्ययः छान्दसः । उषसोऽहर्मुखत्वेना-हश्शिरस्त्वात् पशोः शिरसि तद्भुद्धिरूपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ।

“आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते” रित्यधिकरणे 'य एवासौ तपति तमुद्गीथ-मुपासीते'त्यत्र कर्माङ्गभूते उद्गीथे आदित्यदृष्टिः कर्तव्या, उत आदित्ये उद्गीथदृष्टिरिति विशये, “ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षा”दिति सूत्रोक्तन्यायेन उक्तदृष्टेरेवापकृष्टे कर्तव्यत्वात् कर्माङ्गस्योद्गीथस्य कर्मोपकारकत्वेनोक्तदृष्टतया तद्भुद्धिरेवादित्ये कर्तव्येति पूर्वपक्षे प्राप्ते—“आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते” रिति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । अत्र चशब्दोऽवधारणे । अङ्ग एवादित्यादिमतयः कार्याः; कर्माराध्यतया आदित्यादीना-

१. तस्य चायमर्थः २. विद्यार्थत्वमिति शङ्कायाः ३. यहजाननस्य ४. सः स्व. ग.

लोष्मन्मपुरुषैकवचनम् । वेधन्तं कुर्वित्यर्थः । लिङ्गादीत्यादिपदेन, 'पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रवृणक्ति' इति प्रवर्ग्यविनियोजकवाक्यपरिग्रहः । सौकर्येति । रात्रावपि कीर्त्यं प्राप्तेऽपि पाठं यत् तन्मन्त्रगतत्वे, एतदपि एतदन्तं दिवाकीर्त्यमरण्येपाठ्यञ्चति सुखबोधयोगः; एतदुपेक्षया पूर्वापरभागमात्रे दिवारण्याध्ययनं विनापि फलवत्त्वग्रहणमवधानकार्यञ्चेति क्लेश इत्यसौकर्यमिति ।

कर्मवीर्यवत्तरत्वापादिकेति । द्वितीयब्राह्मणोक्तविद्याया इव प्रथमब्राह्मणोक्त्याः पृथक्फलनिर्देशात् साधारणं फलं छान्दोग्योक्तं स्वोक्त्यर्थमिति भावः । अस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्म-विषयकत्वाभावेऽपि ब्रह्मविद्याशेषभूतकतुवीर्यवत्तरत्वापादकप्रतिपादकत्वात् कश्चिद् ब्रह्मविषय-

प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माऽश्वस्य मेध्यस्य । द्यौः पृष्ठ-
मन्तरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवान्तरदिशः पश्चिम ऋतवोऽ-
ङ्गानि मासाश्चाद्धमासाश्च पर्वाण्यहोरात्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो
मांसानि । उवर्ष्यं सिकताः सिन्धवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता

मेवोक्तदृष्टत्वस्योपपत्तेरिति तदर्थः । ततश्चाश्वस्य शिरःप्रभृत्यवयवेषु कर्माङ्गभूतेष्वेव
उषादिबुद्धिः कार्या, न तु उषादौ शिरादिबुद्धिः । सूर्यश्चक्षुः । अश्वस्य चक्षुः
सूयः । 'सूर्याधिष्ठातृकृत्वात्तद्बुद्धिस्तत्र कार्येत्यर्थः । वातः प्राणः । अश्वस्य प्राण एव
वातः । वाय्ववस्थाविशेषत्वात् प्राणस्य तद्बुद्धिस्तत्र कार्येत्यर्थः । व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः ।
विवृतं मुखमेव वैश्वानरोऽग्निः । 'अग्निवाङ् भूत्वा मुखं प्राविश'दिति अग्नेर्मुखाधिष्ठातृ-
त्वात् तद्बुद्धिस्तत्र कार्येत्यर्थः । संवत्सर आत्मा अश्वस्य मेध्यस्य । आत्मा स्वरूप-
मित्यर्थः । ऋतवोऽङ्गानीत्यादिना संवत्सरावयववर्तुमासादीनां 'तदवयवत्वेन निरूप-
यिष्यमाणत्वात् संवत्सरस्यावयवविशरीरात्मकत्वम् । अश्वस्य मेध्यस्येति सर्वतानुषङ्गार्थ
पुनर्वचनम् । संवत्सरशब्देन संवत्सराभिमानी प्रजापतिर्वा विवक्षितः । द्यौः पृष्ठम् ।
ऊर्ध्वत्वसामान्यात् । अन्तरिक्षमुदरम् ; अवकाशत्वसाम्यात् । पृथिवी पाजस्यम्-
भुजान्तरमित्यर्थः । 'द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमित्यमुर' इत्यग्नेरुरसि पृथिवीदृष्टिदर्शनात् ।
दिशः पार्श्वे । दिशः दक्षिणोत्तरत्वाद्याश्रयत्वात् पार्श्वे । अत्रान्तरदिशः पश्चिमः-
बायव्याद्या अवान्तरदिशः पार्श्वस्थितिनि । ऋतवोऽङ्गानि । स्पष्टोऽर्थः । मासाश्चार्धमासाश्च
पर्वाणि । पर्वाणि—अङ्गसन्धयः । समविभागसाम्यात् । अहोरात्राणि प्रतिष्ठा । पादा
इत्यर्थः । नक्षत्राण्यस्थीनि । शुक्लत्व^१साम्यात् । नभो मांसानि । अस्थ्यात्मकनक्षत्रसं-
पृक्तत्वात् । उवर्ष्यं सिकताः—अर्धजीर्णं घासाद्यशनं सिकताः । विश्लिष्टावयव-
साम्यात् । सिन्धवो गुदाः । गुदा इत्यवयवाभिप्रायेण बहुवचननिर्देशः । सिन्धवः
नद्य इत्यर्थः । यकृच्च क्लोमानश्च पर्वताः—हृदयस्याधःप्रदेशवर्तिदक्षिणोत्तरमांसखण्डौ
यकृत्क्लोमशब्दवाच्यौ । क्लोमान इति एकस्मिन् व्यत्ययाद्बहुवचनम् । पर्वताः

1. चक्षुरधिष्ठातृत्वात् ग. 2. अवयवतदवयवत्वेन ख. ग 3. शुद्धत्व ग. 4. वयवत्व. ग.

इत्यम् । न चेदमुत्तरशेषमेवेति वाच्यम्—तथासति द्वयोरेकब्राह्मणत्वापातात् । उक्तपृष्ठव-
स्योपपत्तेरिति । इदमुपलक्षणम् । अश्वशिरसि उषोदृष्टौ तस्य शिरसोऽन्यार्थतायाः क्लृप्तत्वात्
आश्रयत्वं षटते । उषसस्तु स्वरूपतो वाऽन्यार्थतया बोद्धेयत्वयोर्गात् न तत्र शिरोदृष्टिरिति
रीतिरपि ध्येयेति । पुनर्वचनमिति । पूर्वोक्तं षष्ठ्यन्तं सर्वत्रानुक्त्यमाणं अवयवत्ववि-

ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि । उद्यन् पूर्वार्धो निम्लोचन् जघनार्धो
यद्विजृम्भते तद्विद्योतते यद्विधूनुते तत् स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति
वागेवास्य वाक् ॥ (कण्डिका. १)

अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमाऽन्वजायत तस्य पूर्वं समुद्रे योनिः ।
रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत । तस्यापरे समुद्रे योनिः । एतौ वा अश्वं

काष्ठिन्योन्नतत्वपिण्डाकारत्वसाम्यात् । ओषधयश्च वनस्पतयश्च लोमानि, सूक्ष्म-
त्वसाम्यात् । उद्यन् पूर्वार्धः । सूर्य इति शेषः । उद्यन् सूर्यः शरीरपूर्वार्ध इत्यर्थः ।
निम्लोचन् जघनार्धः । निम्लोचन् अस्तं गच्छन् सूर्यः अपरार्धः, पूर्वापरत्वसाम्यात् ।
यद्विजृम्भते तद्विद्योतते । मुखव्यादानमेवान्तरप्रकाशहेतुत्वाद्विद्युत् । यद्विधूनुते
तत् स्तनयति । रोमविधुननमेव स'शब्दत्वात् मेघनिर्घोषः । यन्मेहति तद्वर्षति ।
मूर्त्तौत्सर्जनमेव सेचनत्व'साम्याद्वर्षणम् । वागेवास्य वाक् । नात्र कल्पनापेक्षा ॥ १ ॥

२. अहर्वा—अजायत । अश्वस्याग्रतः पृष्ठतश्च सौवर्णराजतौ महिमास्त्वौ 'ग्रहौ
पातविशेषौ स्तः । तयोर्मध्ये अश्वं पुरस्तात् अश्वस्य पुरस्तात् यः महिमा महिमास्त्वौ
ग्रहविशेषः, सः अहरेव अन्वजायत समपद्यत । तत्राहर्भावना कर्तव्येति यावत् ।
अह इव सौवर्णपातस्यापि पीतप्रभत्वात् । तस्य पूर्वं समुद्रे योनिः—पूर्वः समुद्रो
योनिः—आसादनस्थानम् । सौवर्णपातग्रहासादनस्थाने पूर्वसमुद्रबुद्धिः कार्येत्यर्थः ।
यद्वा महिमान्वजायतेत्यत्र अनुर्लक्षणार्थः । कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगे अश्वमिति
द्वितीया । रात्रि—न्वजायत । एनं अस्याश्वस्य पश्चात् यो राजतो महिमास्त्वौ
ग्रहविशेषः, स रात्रिरन्वजायत रात्रिः समपद्यतेत्यर्थः । चन्द्रिकाधवळ्वसाम्यात् ।
तस्यापरे समुद्रे योनिः, पश्चिमः समुद्रः तदासादनस्थानमित्यर्थः । एतौ—संब-
भूवतुः । एतौ वै महिमास्त्वौ ग्रहौ अश्वस्य पूर्वोत्तरपार्श्वयोः प्रतिष्ठितावित्यर्थः । अतः

१. सच्छब्द. ग २. सामान्यात्. ग. ३. श्रुतौ. ख. ग.

भावार्थकम् । अतोत्र राहोःशिर इतिवत् अमेदार्थकं षष्ठ्यन्तमन्यत् प्रयुक्तमिति गूढ आशयः ।
सिन्धवोगुदाः स्यन्दनसाम्यात् । वागेवास्यवागिति वागिन्द्रिये वाग्देवतादृष्टिः स्यात् ।

अश्वस्याध्यात्मिकभागेषु दृष्टिरुक्ता । अश्वस्य संबन्धिन्यन्यत्र दृष्टिरुच्यते अहरिस्तादिना ।
पुरस्तात्पदयोगे अश्वमिति द्वितीयानुपपत्तिं पर्यालोच्य अन्यथा व्याख्याति यद्वेति ।
महिमानाविति । महिमास्त्वौग्रहयोरश्वपूर्वोत्तरान्तगतत्वाद्शबिभूतित्वम् । महिमा हि नाम

महिमानावभितः संवभूवतुः । हयो भूत्वा देवानवहद् वाजी गन्धर्वांर्वा-
ऽसुरानश्वो मनुष्यान् । समुद्र एवास्य बन्धुः समुद्रो योनिः ॥ (२)

इति तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् । (अश्व ब्राह्मणम्)

३— २ (अश्वमेधब्राह्मणम्)

नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् ।

‘सर्वतो महिमशाल्यश्व इति स्तुत्वा हयवाज्यर्वाश्वरूपैश्चतुर्भिर्जातिविशैषैर्देवगन्धर्वासु-
मनुष्यबोद्धत्वेनाश्वं स्तौति हयो-मनुष्यान् । उक्तोऽर्थः । समुद्र एवास्य बन्धुः ।
अस्य अश्वस्य समुद्रो बन्धुः । तत्र बन्धुदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—समुद्रो
योनिः । उच्चैश्श्वसोऽश्वस्य वारुणाश्वानाञ्च तस्मादुत्पत्तिदर्शनात् समुद्रो योनित्वेन
ध्यातव्य इत्यर्थः ॥ (३. १.)

अश्वमेधाङ्गभूतचित्यामौ तदङ्गभूतसंक्तरकाले च ब्रह्मदृष्टिं विधित्सन्
प्रथमतोऽग्नेरुत्तिप्रकारमाह — नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् । केचित्तु, ‘नात्र
दृष्टिर्विधीयते । अपितु तात्त्विकतदात्मकत्वानुसंधानसिद्धये परमात्मन उत्पत्त्यादिक-
माज्ञायते’ इत्याहुः । नोभयथापि विरोधं पश्यामः ।

इह जगति किञ्चन परिदृश्यमानं स्थूलवस्थं वस्तु अग्रे सृष्टेः प्राक्
नैवासीत् । अत्र अग्रे नैवासीदित्यनेन न शून्यत्वमुच्यते । असत्कार्यानभ्युपगमात् ।
तथा हि सति शशविषाणादेरप्युत्पत्तिप्रसङ्गात् । घटः प्राङ् नासीदिति प्रतीतेः
घटत्वावस्थापूर्वभाविपिण्डत्वावस्थाविषयकत्वदर्शनेन इहापि, ‘नाग्र आसी’दिति

1. सर्वथा. ख. ग.

विभूतिरपि । स्तौतीति । स्तुतिरियं यज्ञियाश्वे हयत्वादिभावनापूर्वमेतद्ब्राह्मणेषु देवत्वादि-
भाषनार्थमपि घटते ; अश्वबन्धके अश्वयोनौ च समुद्रदृष्ट्यर्थश्च । समुद्र एवेत्येवकारः आसादन-
तयोक एव बन्धुरित्यर्थं दर्शयति । समुद्रः परमात्मैव बन्धुः बन्धक इति शाङ्करम् । २

द्वितीये ब्राह्मणे मृत्युना चित्वापिसृष्टिः, संक्तरसृष्टिः, संक्तरात्मकप्रजापतिमुक्षेत्
जगत्सृष्टिः, तदत्तकम्, संक्तरात्मकप्रजापतेर्मेध्याश्वभावः, अग्न्यश्वमेधयोरर्कदित्यदृष्टिः
अर्कदित्ययोरुपक्रान्तमृत्युना सहामेदश्चोच्यन्ते । फलञ्च यथायथं बोध्यते । अत्र उपक्रान्तस्य
मृत्योरान्तमस्ति संबन्धः । तत्रादौ सोकामयतेत्यतः पूर्वभागमात्रमवतारयति अश्वमेधाङ्गे
स्यादिना । संबन्धरकाले चेति । ननु संक्तरसृष्ट्युक्तावपि तत्र ब्रह्मदृष्टिर्न प्रतीयत इति
श्वेन — ‘आत्मन्वी स्या’ मिति चित्वाधिक्यात्मकसृष्ट्या चित्यामौ ब्रह्मदृष्टेः ‘द्वितीयो म आत्म

मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनायया । अशनाया हि मृत्युः । तन्मनोऽङ्कुरुत
आत्मन्वी स्यामिति ।

प्रतीतेः परिदृश्यमानस्थूलावस्थाविरोध्यवस्थान्त्रमेवार्थः । ननु परिदृश्यमानमिदं
जगत् दृश्यमानस्थूलावस्थाविरोधिनीं कामवस्थामभजदित्यत आह — मृत्युनैवेद-
मावृतमासीदशनायया । कारणवाक्यत्वादत्त मृत्युशब्देन मृत्युसंज्ञकाचिच्छरीरक-
परमात्मोच्यते । 'यस्याव्यक्तं शरीरं, यस्याक्षरं शरीरं, यस्य मृत्युश्शरीरं, एष
सर्वभूतान्तरात्मा अपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति सुबालश्रुतौ
मृत्युशब्दस्य तमसि प्रयुक्तत्वात् । अत्राशनाया नाम सञ्जिहीर्षा । 'अशनायोदन्या-
धनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु' इति बुभुक्षार्थे निपातितोऽशनायाशब्दः सञ्जिहीर्षा लक्ष-
यित्वा तद्वति लक्षितलक्षणया वर्तते । ततश्चायमर्थः — सञ्जिहीर्षुणा तमश्शरीरेण
परमात्मना परिदृश्यमानं स्थूलावस्थं जगत् आवृतमासीत् तिरोहितस्थूलावस्थ-
मासीत् । स्थूलावस्थां विहाय तमश्शरीरकपरमात्मावस्थमासीदित्यर्थः । अशनाया-
शब्दस्य मृत्युशब्दिते परमात्मनि प्रयोगे हेतुमाह—अशनाया हि मृत्युः । लोके
भुक्षाविशिष्टो हि पुरुषो जन्तून् हिनस्ति । अतो बुभुक्षायाः मरणहेतुत्वेन मृत्युत्वं
सिद्धमित्यर्थः । यद्यपि तत्रत्याशनायामृत्युशब्दयोर्भिन्नत्वात् प्रकृते मृत्युशब्द-
रतिपाद्यस्य तमश्शरीरकपरमात्मनः सञ्जिहीर्षावाच्यशनायाशब्दप्रयोगविषयतायां न
त उपपादकम्, तथाप्येकशब्दरूपितत्वेनार्थद्वयैकीकरणेन श्रुतिप्रवृत्तिरूपद्यत इति
दृश्यम् । तन्मनोऽङ्कुरुतात्मन्वी स्यामिति । तदिति लिङ्गव्यत्ययः
शन्दसः । सः मृत्युः तमश्शरीरकः परमात्मा, अहं आत्मन्वी — शरीरी=
वेतनाचेतनप्रपञ्चशरीरकः स्यामिति सङ्कल्प्य मनः कृतवानित्यर्थः । न च

पायेते'ति संवत्सरस्रष्टया संवत्सरे ब्रह्मदृष्टेश्च लभ्यात् । मृत्युसंज्ञकाचिदिति । अतो न
शनायामात्रं प्रसिद्धमृत्युर्वा तदर्थं इति भावः । उपरि मनस्कारलिङ्गाच्च तद्विशिष्टपरमात्मपर्यन्त-
ग्रमः । तिरोहितस्थूलावस्थमित्यर्थानुगुणश्रुतिसंदर्भस्वारस्यात् श्रवस्थानामपि प्राक् सत्ता,
स्थूलावस्था अनभिध्यक्तिसाम्राज्यमिति न मन्तव्यम्—लोकानुभव—सद्विद्यायागमविरोधादित्याशयेन
स्थूलावस्थां विहायेति । संकल्प्य मनः कृतवानिति । यद्यपि द्वितीयो म आत्मेति
स्यमागैकरूप्याय आत्मशब्देन चित्वाग्निरूपात्मग्रहणमेव युक्तम् । एवमात्मन्वी स्यामित्येतद्वा-
रकसंकल्प एव मनोऽङ्कुरतेत्यनेनोच्यते; न तु तदनन्तरनानासृष्टिः । "मनस्कारश्च

सोऽर्चनचरत् ।

सञ्जिहीषोः सिसृक्षाकार्यमनस्सृष्टिर्विरुद्धेति वाच्यम् । सृष्ट्वा संहरिष्यामीत्येकम्भूत-
सृष्टिसंहारलक्षणविहारेच्छाया एवाशनायाशब्देन विवक्षितत्वात् । अत मनश्शब्देन
' मनोमहान्मतिर्ब्रह्मे ' ति नामपाठत् महत्तत्त्वमुच्यते । तच्चोपलक्षणमहङ्कारादिभूता-
वधिकस्सृष्टेरपि । मनश्शब्दस्यान्तःकरणार्थकत्वेऽपि मनश्शब्दः स्वपूर्वभाविमहदा-
दीनामप्युपलक्षकः । महदादिसृष्ट्यभावे मनस्सृष्ट्यभावात् । अन्यत् सर्वं
पूर्ववत् । आत्मन्शब्दात्, ' तदस्यास्त्यस्मिन् ' इत्यर्थे विनिप्रत्ययः छान्दसः ।
सोऽर्चनचरत् । अर्चन्-प्रीणयन् । आत्मानमिति शेषः । कर्मकारकञ्च स्वयमेव ।
अश्रुताध्याहारादपि प्रकृतस्यैव कर्मत्वोपपत्तेः । अर्चन्नित्यत्र ' लक्षणहेत्वोः क्रियायाः '
इति हेतौ शतृप्रत्ययः । जगद्व्यापारलीलया स्वात्मानं प्रीणयितुमचरदित्यर्थः । उक्तं
हि भगवता बादरायणेन जगत्सृष्टेर्लीलारस एव प्रयोजनमिति ।

तथाहि — द्वितीयाध्याये स्मृतिपादे — जन्मजरामरणादिदुःखबहुलं जगत्
सृजतोऽवाससमस्तकामस्य परमात्मनः प्रवृत्तेः स्वार्थत्वपरार्थत्वासंभवात्, प्रयोजनानु-
द्देशेन प्रेक्षावत्प्रवृत्तेरयोगात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इति “ न प्रयोजनवत्त्वात् ” इति सूत्रेण
पूर्वपक्षं कृत्वा, “ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्, वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि
दर्शयति, न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च, सर्वघर्मोप-
पत्तेश्च ” इति चतुर्भिः सूत्रैः सिद्धान्तितम् ।

तेषाञ्चायमर्थः—यथा महाराजस्यापि केवललीलाप्रयोजनाः कन्तुकादिक्रीडाः
दृष्टाः, एवं परमात्मनोऽपि केवललीलार्था जगत्सृष्ट्यादिप्रवृत्तिरिति “ लोकव ” इति
सूत्रस्यार्थः । ननु विषमं देवमनुष्यतिर्थगादि सृजतः परमात्मनो वैषम्यं प्रसजेत्,
अतिघोरनरकादिसृष्ट्या निर्घृणत्वञ्च प्रसजेदिति चेत्—न । तत्कर्मानुसारेण कर्मसापेक्ष-
तया सृजतो न पक्षपातादिप्रसक्तिः । ' साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति,'

“ निमित्तमात्ममेवासौ सृज्यानां सर्गकर्माणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥ ”

परमात्मत्वसाधकः ” इति व्यासार्थसूक्तिधेममेवार्थं दर्शयति — अथापि श्रुत्यन्तरसिद्धस्याधिकस्या-
पीह लाभार्थं शाङ्करच्छायया व्याख्यातम् ।

। स्यार्चत आपोऽजायन्त । अर्चते वै मे कमभूदिति । तदेवार्कस्यार्कत्वम् ।

तमात्रं साधारणमित्यर्थः । सृज्यशक्तयः = कर्माणीत्यर्थः — इति श्रुतिस्मृतिलक्षणं प्रमाणं दर्शयति । अतो वैषम्यनैर्घृण्ये नेति वैषम्यनैर्घृण्यसूत्र-
स्यार्थः । 'ननु प्रळये जीवस्य ब्रह्मणा अविभागेन, तदाश्रितानाञ्च कर्मणामभावात् सर्गाद्यसृष्टौ स्वेच्छया तरतमभावापन्नं जगत् सृजतो वैषम्यादिकमपरिहार्यमिति, "न कर्माविभागा" दिति सूत्रखण्डेन परिचोद्य, "नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते वे"ति सूत्रखण्डेन परिहृतम् । जीवानामनादित्वात्, तदानीं कर्मणामपि प्रत्वाच्च वैषम्यादिप्रसङ्गः । न च जीवानामनादित्वे, प्रळये 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दिति अविभागो नोपपद्यत इति वाच्यम् — अविभक्तानामरूपतया मेदका-
कारास्फुरणमात्रेणाविभागव्यवहारोपपत्तेः । तदनादित्वञ्च श्रुतिस्मृतिषूपलभ्यते, 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्,' 'प्रकृतिं पुरुषञ्चैव विद्वद्यनादी उभाक्पी'तीति सूत्रार्थः । "सर्वधर्मोपपत्तेश्च" । प्रधानादिष्वसंभावितानामपि सृष्ट्युपयुक्तसर्वव्य-
वशक्तत्वादिसकलधर्माणां परमात्मन्येवोपपत्तेश्च परमात्मैव जन्तकारणम् इति श्रेणीलाभप्रयोजनत्वं स्थितम् ।

अतः सौर्चन्नचरदित्यस्योक्त एवार्थः । तस्यार्चत आपोऽजायन्त । अर्चतः — प्रीणनाय प्रवृत्तस्य तस्य परमात्मनस्सकाशादाप उत्पन्ना इत्यर्थः । त चापां प्राधान्यात् अच्छन्दप्रयोगः । अपां सृष्टिश्च स्रष्टुर्नारायणत्वे लिङ्गम् । एको ह वै नारायण' इत्युपक्रम्य 'ता इमा आप' इति श्रुतेः । अर्चते वै मे कमभूदिति । वैशब्दोऽवधारणे । अर्चनप्रवृत्ताय मे — मन्त्रं कं जलमभूदिति । परमात्मा अमन्यतेत्यर्थः । तदेवार्कस्यार्कत्वम् । यस्माद्धेतोरेवमप्यत, तत 'एतादृशमननमेवार्कशब्दितस्य परमात्मनः अर्कशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमित्यर्थः । अर्कशब्दितत्वञ्च परमात्मनः, "अर्को वाजसनिःशृङ्गी" इति भगवन्नामसहस्रपाठादिति

। एतत् तदेव क.

अर्कत्वम् । अर्चनकर्तृत्वे सति कर्मत्वमर्कत्वम् । अर्च क इत्यत्र चस्य कत्वे अर्क इति मिति भावः । अर्कशब्दः चित्वाग्निपर इति शाङ्करम् । आपो वा अर्क इत्येतदागतप्रतीती

कं ह वा अस्यै भवति, य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥ (१)

आपो वा अर्कः । तद् यदपाँ शर आसीत् तत् समहन्यत । सा पृथिव्यभवत् । तस्यामश्राम्यत् । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताभिः ॥ (२)

द्रष्टव्यम् । एतत् सर्वं सर्वव्याख्यानाधिकरणे व्यासार्थैः स्पष्टमुक्तम् ॥ नामनिरुक्ति-
ज्ञानस्य फलमाह — कं ह वा अस्यै — वेद । कं सुखं । [हः प्रसिद्धौ ।]
वैशब्दोऽवधारणे । सुखमेवेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥

अण्डस्य भगवदात्मकभूतपरिणामत्वं वक्तुं अपां भगवदात्मकत्वमाह — आपो
वा अर्कः । आपः अर्कशब्दितभगवदात्मिका इत्यर्थः । तद्यदपां शर आसीत् ।
दध्नो मण्डांश इव भूतान्तरसंसृष्टानामपां यः शरः — सारांश आसीत्, तत् सम-
हन्यत — बाधेन तेजसा पच्यमानं सत् संघातभावमापद्यत । सा पृथिव्यभवत् ।
तत इति शेषः । ततः संहन्यमानेभ्यो भूतेभ्यः सा पृथिवी अण्डरूपा ^१पृथिव्य-
भवत् । 'ता—आपः तद्विरण्मयमण्डमभवत्' इति महोपनिषद्वैकथ्यात् । तस्या-
मश्राम्यत् । तस्यां — अण्डाकारेण परिणतायां पृथिव्यां । सत्यामिति शेषः ।
मृत्युशब्दितः परमात्मा । अश्राम्यत्—अल श्रान्तिशब्दः कारणलक्षणया यत्नपरः ।-
अयततेत्यर्थः । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजोरसो निरवर्तताभिः । तस्य-
परमात्मनः । श्रान्तस्य — कृतयत्नस्य, तप्तस्य — सृज्यवर्गपर्यालोचनवतः शरीरत्
तेजोरसः — तेजस्सारभूतोऽग्निर्निरवर्तत । एवमेव व्यासार्थैरुक्तम् ॥ २ ॥

१. सा पृथिवीरूपा अभवत्. ख. ग.

अर्कशब्दस्य षोडशत्वं मन्येत । तत्त्वार्थस्तु व्यासार्थदर्शित एवेति अर्कः परमात्मेति क्वचुमाह
एतत् सर्वमिति ।

अपां शर इति । 'शरस्तेजवके बाणे द्युम्रे ना शरं जले' इति मेदिनी । श्वतं
पयो दधि भवति । तत्र मण्डांशः शरः । तद्वादिहास्तु उपरिभवनंशो विवक्षित इति
दर्शयितुं दध्नो मण्डांश इवेत्युक्तम् । यत्नपर इति । सोऽविभेदित्यादौ विशेषणभूत-
प्रजापतिगततया भयस्येवात्र श्रान्तेः संगमनं दुष्करम् । तादृशविशेषणस्याश्रवणात् । अतो
लक्षणा । परंतु लोके शरीरिणः श्रान्तितापाग्न्याविर्भाक्त्वां यत्नसंस्करणप्रकृतान्न्याविर्भाक्-

स त्रेधात्मानं व्यकुरुत आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् । स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ । अथास्य प्रतीची दिक् पुच्छमसौ चासौ च सकथ्यौ । दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे ।

स त्रेधात्मानं व्यकुरुतेति । सः अग्निः आत्मानं त्रेधा व्यभजदित्यर्थः । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम् । अग्न्यादित्यवाय्वात्मना त्रेधा विभक्त इत्यर्थः । अग्न्याणां मन्त्रे चित्याग्निः अंशी ; वाय्वादित्यौ अंशाविति भावः । अग्निवायवपक्षया आदित्यस्य तृतीयत्वम् । अग्न्यादित्यापेक्षया वायोस्तृतीयत्वम् । स एष प्राणस्त्रेधा विहितः । यः त्रेधा विभक्तः अग्निवाय्वादित्यात्मना — वाय्वादित्यांशको यः षोऽग्निः — स एष प्राणः परमात्मेत्यर्थः । तत्र तद्दृष्टिः कर्तव्येति यावत् । ३ एपोऽभिरर्क इत्युत्तरत्वाग्नौ अर्कशब्दितपरमात्माध्यासस्य वक्ष्यमाणत्वादिति द्रष्टव्यम् । तस्य प्राची दिक् शिरः । तस्य अग्नेः शिरआदौ प्रागादिबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । शिरसः प्राचीसंबन्धित्वात् तत्र तद्बुद्धिः कर्तव्या । एवमुत्तरापि द्रष्टव्यम् । असौ चासौ चेर्मौ । १ ऐशान्याग्नेय्यौ । ईर्मौ बाहू । श्वास्य प्रतीची दिक् पुच्छम् । पुच्छे प्रतीचीत्वबुद्धिः कर्तव्या । तत्संबन्धित्वादिति भावः । असौ चासौ च सकथ्यौ । वायव्यनैर्ऋत्यौ सकथिनी ऋ इति यावत् । सकथ्याविति छान्दसः प्रयोगः । दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे । दक्षिणोत्तरपार्श्वे अपि दक्षिणोत्तरदिग्द्वयं । तद्दिग्वर्तित्वादिति भावः ।

1. ऐशान्याग्नेय्यौ. क. ख.

पार्श्वेकशब्दरूपप्रयुक्तः चमत्कारो न लज्जयत इति भावः । नन्वग्निशब्दः चयनसंस्कृत-पुर्णाद्याकारस्थण्डिलविशेषप्रसिद्धः । स इहाश्वमेधाङ्गत्वात् गृह्यते । अत एव तस्य प्राची दिक् शिर इत्यादिना शिरःपार्श्वदिनिर्देशो घटते । नचैवं सति वास्तवाग्नेरिहानुक्त्या, अग्निर्नैव देवेषु ब्रह्माभवत्' (३-४-१५) इति वाक्ये एवकारेण प्रसिद्धाने धीर्तितोत्पत्तिक्रान्तिर्देशो नोपपद्यत इति वाच्यम्—'स मुखान् योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमसृजते'ति तत्संनिहितवाक्यत एव तत्सिद्धेरित्यत्राह एवमेव व्यासार्थेति । अयं भावः — अवश्यं चित्वाग्निश्च विवक्ष्यते । एतन्तु तत्राग्निशब्दप्रयोग आहवनीयाग्न्याधारत्वप्रयुक्त इति तन्मुखेन । अत एव तेजोरस इति वचनमपि संगच्छते । एवम्, 'आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीय'मिति बुलोकान्तरिक्ष-श्लोकैकवक्तोर्भ्रह्मणमपि पृथिवीलोकदेवताभूताग्निग्रहणे लिङ्गम् । तस्य पृथिवीत आभिर्भावश्च दग्निमानिदेवतात्वात्पुपपद्यत इति न तदर्थमपि चित्वाग्निप्रमात्रहणनिर्बन्ध इति ।

द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितः । यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं (ति य एवं) विद्वान् ॥ (३)

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति । स मनसा वाचं मिथुनं समभवदशनाया मृत्युः ।

द्यौः — उरः । इयं पृथिवीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितः । स एषः अग्निः । अप्सु 'प्रतिष्ठितत्वञ्चोक्तरीत्या तन्मूलोत्पत्तिकत्वादिति द्रष्टव्यम् । यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्येवं (ति य एवं) विद्वान् । एवं विद्वान् यत्र क्व च प्रदेशे एति—गच्छति । तदेव तत्रैव प्रतितिष्ठति—प्रतिष्ठां लभत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवमर्कप्राणशब्दितपरमात्मदृष्टिविशिष्टमश्वमेधाङ्गभूतचित्याग्निमुत्पत्त्यादिप्रका-
रोपेतमुपवर्ष्य अश्वमेधाङ्गभूतसंवत्सरकालं मृत्युशब्दितपरमात्मदृष्टिविशिष्टं प्रतिपाद-
यितुमुपक्रमते सोऽकामयत — मृत्युः । सः अशनाया मृत्युः — पूर्वोक्तः
सञ्जिहीर्षुर्मृत्युशब्दितः परमात्मा पूर्वसृष्ट्याग्निरूपात्मापेक्षया द्वितीय आत्मा —
आत्मान्तरं मे जायतामिति संकल्पं कृतवान् । संकल्प्य च त्रयीलक्षणां वाचं
मनसा मिथुनं — द्वन्द्वभावं समभवत् संभावितवान् । स्रक्ष्यमाणप्रपञ्चपरिज्ञानाय,
'नाम रूपञ्च भूतानां कृत्यानां च प्रपञ्चनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार
सः' इति न्यायेन साक्षाद्वा चतुमुखशरीरकतया वा[मनसा] त्रयीं पर्यालोचित-
। अप्रतिष्ठित. स्व. ग.

प्रतितिष्ठति य एवं विद्वानिति । एषमर्कत्ववेदनस्य अप्रतिष्ठितत्ववेदनस्य च पृथक्कल-
भ्रवणेऽपि सर्वमिदं सर्वलोकस्मके चित्याग्नौ अर्कदृष्टेर्विधास्यमानाया उपयुक्तमिति ध्येयम् ।

संभावितवानिति । संपूर्वकभूधातोः संगमोऽर्थः । अत्र मनस एष पुंसो वाचा स्त्रिया
मैथुन्येन संगमस्य विवक्षितत्वात् परमात्मनः साक्षात् संभक्कृत्वाभावात् गिजयौ निवेक्षितः ।
संगमितवानित्यर्थः । चतुर्मुखशरीरकतयेति । प्रागेव चतुर्मुखसद्भावे संवत्सरस्मकप्रजापत्यु-
त्पत्तिवर्णनं ततः कथमिति चेत्—संवत्सरस्मकप्रजापतिरन्य इत्याशयः । यद्वा चतुर्मुखशरीर-
कतयेत्यस्य चतुर्मुखरूपेण जामिष्यमाणजीवशरीरकतयेत्यर्थः । प्रजापतेः संवत्सराभिमामित्वं
तत्परिमितायुष्कप्रजासर्गकरत्वात् । विभिन्नजातीयतुष्टकस्मकः संवत्सर एष पुनःपुनरावर्तत
इति संवत्सरः आयुःपरिमाणम् । अत एव घातसंवत्सरः पुरुषः घातायुरित्युच्यते । प्रजापतिश्च
स्वयं संवत्सरमुखेन परिगणनीयायुष्करस्सन् तादृशप्रजासर्गकरोऽपि भवति ।

तद्यद्रेत आसीत्, स संवत्सरोऽभवत् । न ह पुरा ततः संवत्सर आस ।
तमेतावन्तं कालमबिभः, यावान् संवत्सरः । तमेतावतः कालस्य
परस्तादसृजत । तं जातमभिव्याददात् । स भाण'मकरोत् सैव
वागभवत् ॥ (४)

1. भाणकरोत्. पा.

वानित्यर्थः । तद्यद्रेत आसीत् स संवत्सरोऽभवत् । मनसा तृतीयपर्यालोचन-
लक्षणसंभोगे यद्रेतः बीजं कारणमुत्पन्नम् — इदमित्थं कर्तव्यमिति निश्चयात्मकम्,
तेन संवत्सरः — संवत्सरलक्षणकालशरीरकः 'संवत्सरो विश्वकर्मा', 'संवत्सरः
प्रजापतिः', 'प्रजापतिः संवत्सरो महान् क' इति संवत्सराभिमानितया प्रसिद्धः
प्रजापतिः' द्वितीय आत्मा अभवदित्यर्थः । यद्यपि संवत्सरकालस्यैवाश्रमेधाङ्गत्वम्;
न तदभिमानिप्रजापतेः, — तथापि तयोरभेदोपचारेण श्रुतिप्रवृत्त्युपपत्तिरिति द्रष्ट-
व्यम् । न ह पुरा ततस्संवत्सर आस । ततः तस्मात् इदमित्थं कर्तव्यमिति
निश्चयरूपात् रेतश्शब्दितात् कारणात् पुरा प्रथमतः — सद्य एवेति
यावत् — सद्य एव संवत्सररूप आत्मा न बभूव । द्वादशमासपरिमाणस्य संवत्सरस्य
सद्यो 'निष्पत्त्यसंभवादिति भावः । तमेतावन्तं कालमबिभः यावान्त्सं-
वत्सरः । यावता कालेन संवत्सरः पूर्णोऽभवत्, तावन्तं कालं रेतश्शब्दितकारणा-
कारेण अबिभः—भरणं कृतवानित्यर्थः । अबिभ इति 'डुभृञ् धारणपोषणयोरिति
धातोर्लङि रूपम् । तमेतावतः कालस्य परस्तादसृजत । द्वादशसु मासेषु पूर्णेषु
संवत्सररूपं द्वितीयमात्मानमसृजते(?)त्यर्थः । तं जातमभिव्याददात् । जातं तं
संवत्सरमभि — अभिमुखीकृत्य । व्याददात् विशिष्य पुत्रत्वेन परिजग्राहेत्यर्थः ।
स भाणमकरोत् । सः संवत्सर आत्मा बाल्स्वभाक्त्वात् भाणिति शब्दमकरोत् ।
सैव वागभवत् भूरादिव्याहृतिरूपा वागभवदित्यर्थः ॥ ४ ॥

1. प्रजापतः इति पदं न ख. कोशे । 2. निष्पत्त्यभावात् क. 3. भृञ् भरणे क.

पुरेति द्वादशमासात्मकसंवत्सरकालतिलङ्घनात् प्रागेवेत्यर्थः । व्याददादिति । आङ्गो-
ऽनास्यविहरणे आत्मनेपदविधानात् अत्र परस्मैपदध्रुवगात् अन्वर्थमिदं व्याख्यानमक्षनाया-
परोत्स्य । ततः स भाणमकरोत् भजितो भवेयमिति भयादित्यर्थोऽपि प्रायः ।

स ऐक्षत, यदि वा इमममिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य इति । स
तया वाचा तेनात्मना इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च ऋचो यजूषि सामानि
च्छन्दांसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवासृजत तत्तदत्तुमध्रियत ।
सर्वं वा अचीति तददितेरदितित्वम् ।

स ऐक्षत—करिष्य इति । यद्यहमिमं संवत्सरं सृष्ट्वा आत्मानं कृतकृत्यतया
अमिमंस्ये, ततः अन्नं कनीयः करिष्ये—अन्नमल्पीय एव स्यादिति यावत्—
अत्तव्यस्य भूयसोऽर्थस्याभावात् इति सः मृत्युरैक्षत—अचिन्तयदित्यर्थः । स
तया—किञ्च । सः मृत्युशब्दितः परमात्मा तया वाचा संवत्सरात्मनिष्पादि-
तया भूरादिव्याहृतिलक्षणया वाचा तेनात्मना—संवत्सररूपेणात्मना च निमित्त-
भूतेन, यदिदं किञ्च, तत्सर्वमसृजतेत्यर्थः । 'स भूरिति व्याहरत्', 'आदौ
वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रसूतयः' इत्यादिना भूरादिशब्दस्य सृज्यमानप्रपञ्च-
हेतुत्वब्रह्ममात, संवत्सरास्यकालस्यापि कार्यमात्रहेतुत्वाच्चेति भावः । यदिदं
किञ्चेत्येतत् प्रपञ्चयति ऋचो यजूषि—पशून् । छन्दांसि—गायत्र्यादीनि ।
शिष्टं स्पष्टम् । ननु त्रय्या मिथुनीभूतया कथं ऋगादीनां सृष्टिः, तेषां तदभिन्न-
त्वादिति चेन्न । कर्म (कर्मसु विनियुक्तत्वावस्थाविशिष्टतया ऋगादीनामुत्पत्तिसंभवात् ;
सर्वप्रत्यक्षगोचरतया वा । स यद्यत्—अध्रियत । सः मृत्युः परमात्मा यद्यदेवा-
सृजत, तत्तत् सृष्टं सर्व अत्तुं—संहर्तुं अध्रियत—ऐच्छदित्यर्थः । सर्वं वा
अचीति तददितेरदितित्वम् । अदितेः—अदितिशब्दवाच्यस्य परमात्मनः ।

उक्ता प्रजापतिसृष्टिः । अथ तन्मूलकव्यष्टिसृष्टिः सर्वाऽप्युच्यते स ऐक्षतेत्यादिना ।
अत्र प्रजापतिसृष्टुः परमात्मनः सर्वस्रष्टृत्वसंहर्तृत्वयोरप्युक्ततया एकस्यैव सर्वकारणत्वं
सिद्धम् ।

अमिपूर्वको मन्यतिर्हिंसार्थक इति शाङ्करम् । समन्वितश्च तत् । प्रसिद्धार्थनिर्वाहाय तु
इहार्थान्तरमुक्तम् । एवं 'सृष्ट्वा' इत्यध्याहारं विना इमममि = इमममिमुखोक्त्य मंस्ये इति
वा, इमममत्वेनामिमंस्ये इति वाऽप्योऽपि सुवचः ।

अध्रियतेति । षड् अवस्थाने । ऐच्छदिति शाङ्करानुसारी अर्थः तात्पर्यार्थः ।

सर्वस्यैतस्यात्ता भवति, सर्वमस्यान्नं भवति, य एवमेतददिते रदितित्वं वेद ॥ (५)

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्राम्यत्; स तपोऽतप्यत । तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशोवीर्यमुदक्रामत् । प्राणा वै यशोवीर्यम् । तत् प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरं श्रयितुमाध्रियत । तस्य शरीर एव मन आसीत् ॥ (६)

सर्वतृत्वदेवादितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताददितित्वमित्यर्थः । नामनिरुक्तज्ञानस्य फलमाह सर्वस्य—वेद । अत्ता भवति अनुभविता भवति । अन्नं भवति अनुभाव्यं भवति । न चैकस्य भोक्तृत्वोक्तौ तत्प्रतिसंबन्धिन् इतरस्य भोग्यत्वं सिद्धमिति तत्कथनवैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । तद्वाढ्यार्थतया तत्प्रपञ्चनरूपत्वेन अदोषात् ॥ ५ ॥

एवमश्वमेधाङ्गभूतयोरग्निसंवत्सरयोः सृष्टिप्रकारादिकमुक्त्वा अश्वस्य सृष्टिप्रकारं अश्वमेघनिर्वचनं अश्वमेघे आदित्यदृष्टिञ्च वक्तुमारभते—सोऽकामयत । सः प्रजापतिशरीरकः परमात्मा अकामयत । किमिति । भूयसा—महता यज्ञेन परमात्मानं भूयः—मुहुर्मुहुः यजेयेति । यद्वा भूयश्शब्दो भूमवाची । भूमानं परमात्मानं यजेयेतीत्यर्थः । सोऽश्राम्यत् । महायज्ञसामग्र्यसंपत्त्या श्रान्त इवाभवत् । स तपोऽतप्यत । परमात्मानमुद्दिश्य तपश्चारेत्यर्थः । तस्य श्रान्तस्य—उदक्रामत् । यशश्च वीर्यञ्च यशोवीर्यम् । यशोवीर्यशब्दार्थमेवाह—प्राणा वै यशोवीर्यम् । यशसो वीर्यस्य च प्राणायत्तत्वात् प्राणा एव यशोवीर्यमित्यर्थः । ततश्च यशोवीर्यमुदक्रामदित्यस्य प्राणा उदक्रामन्नित्यर्थः । तत् प्राणेषूत्क्रान्तेषु—अध्रियत । प्राणेषूत्क्रान्तेषु सत्सु तत्—प्रजापतेःशरीरं श्रयितुमाध्रियत—उच्छ्रूयतां गन्तुं प्रवृत्तम् । तस्य शरीर एव मन आसीत् । तस्य प्रजापतेः शरीरत् निर्गतस्यापि तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । मया त्यक्तं स्थूलं शरीरमुच्छ्रूयं हेयमासीदिति शरीरविषय एव चिन्ता सर्वदा संवृत्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

1. निमित्तमदितित्वम् क.
2. निरुक्ति ग.
3. चक्र ग.

सोऽकामयत्—मेध्यं म इदं स्यात्, आत्मन्व्यनेन स्यामिति । ततोऽश्वस्समभवत् । यदश्वत्' तन्मेध्यमभूदिति । तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद, य एनमेधं वेद । तमनवरुध्यै'वामन्यत । तं संवत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत ।

1. अश्वयत्. पा०. 2. अनवरुध्येव, मा.

सोऽकामयत् - स्यामिति । एवं चिन्ताविशिष्टः प्रजापतिः मे - मदीय-मिदं शरीरं मेध्यं - यज्ञार्हं स्यात् । अनेन च शरीरेणाहं आत्मन्वी - शरीरी स्यामित्येवं अकामयत् - समकल्पयत् । एवं सङ्कल्प्य पुनरपि सप्राणः सन् प्रजापतिः तत्र प्रविष्ट इति भावः । ततोऽश्वस्समभवत् । ततः प्रजापतिना पुनरनुप्रविष्टात् स्थूलशरीरात् उपादानभूतादश्वरूपस्सन् प्रजपतिरूपत्र इत्यर्थः । यदश्व [य] त् - अभूदिति तदेव - मेधत्वम् । यत् - यस्मात्कारणात् प्रजापतेः शरीरमुत्क्रान्तेषु प्राणेषु अश्वयत् - उच्छूनम्, तत एव मेध्यञ्चाभवत्, तदेव पश्चादश्वरूपं मेध्यमभूत् । तत एवास्याश्वरूपस्य प्रजापतेरश्वमेधत्वं । अश्वय-दित्यश्वः । मेघार्हत्वान्मेधः । यद्यप्यश्वमेधशब्दो यागनाम, तथापि यागद्रव्य-योरभेदोपचारात् तथोक्तिरूपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । 'यागपरत्वेऽपि न दोषः, यज्ञार्थक-मेधशब्दस्वारस्यात्' इति वदन्ति । एष ह वै - वेद । य एनं पशुं एवं यथोक्त-निर्वचनं वेद, स एवाश्वमेधवेत्ता (दिता?), नान्य इत्यर्थः । तमनवरुध्यै-वामन्यत । तं - अश्वरूपं पशुं अनवरुध्य - अवरोधनमकृत्वा संवत्सरमात्रमुत्सृष्ट-बन्धनमेव कृत्वा, परमात्मानमनेन यक्ष्य इत्यमन्यतेत्यर्थः । तं संवत्सरस्य - आलभत । संवत्सरस्य परस्तात् - पूर्णे संवत्सरे ततः परं प्रजापतिः, आत्मने - स्वन्तर्यामिणे परमात्मने । तं - अश्वं आलभत । अश्वालम्बं कृतवान् ।

नन्वस्याश्वत्वमेधत्ववेदनं प्रसिद्धाश्वमेधयोगवेदनरूपं कथमिलाशङ्कते यद्यपीति । यागपरत्वेऽपीति । तदा तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वमित्यस्य इदंशमेध्याश्वकत्वमेधाश्वमेध-यागस्याश्वमेधत्वमित्यर्थः । अश्वोत्पत्तिप्रकारविस्तरबलात्, तमनवरुध्यैवेत्यत्र तमिति अश्वस्य प्राणात्त्वत् एष वा अश्वमेध इत्यादित्यदृष्टिरश्वे युज्यते । अत्र एव दृष्टेर्नित्यात् । 'आदित्यादिमतयथाङ्ग' इति च सूत्रम् । तथाच प्रथममप्यश्वमेधस्येति पदमश्वपरं युक्तमिति स्वामिप्रथः ।

पशून् देवताभ्यः प्रत्यौहत् । तस्मात् सार्वदैवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते ।

एष ^१ वा अश्वमेधो य एष तपति; तस्य संवत्सर आत्मा । अयमग्निरर्कः; तस्येमे लोका आत्मानः । तावेतावर्काश्वमेधौ ।

१. सर्वदैवत्यं, पा०. सर्वदेवत्यं? २. एष ह वा, पा०.

पशून्—प्रत्यौहत् । ग्राम्यानारण्यानप्यन्यान् पशून् अग्नीन्द्रादिभ्यः देवताभ्यः प्रत्यौहत्—^१प्रति विभज्यालभतेत्यर्थः । तस्मात्सार्वदैवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्ते । तस्माद्धेतोरिदानीन्तना अपि यजमानाः सर्वदेवतासमष्टिभूतप्राजापतिरूपपरमात्मदेवताकत्वेन सार्वदैवत्यं ^२ प्रोक्षणपर्यग्निकरणादिसंस्कृतं प्राजापतिदेवताकमश्वमालभन्ते इत्यर्थः ।

एष [ह] वा अश्वमेधो य एष तपति । तप्त आदित्यस्य दृष्टिरश्वमेधे कर्तव्येत्यर्थः । तत्र युक्तिमाह—तस्य संवत्सर आत्मा । तस्य—अश्वमेधशब्दितस्याश्वस्य संवत्सर आत्मा । “अश्वस्य मेध्यस्ये”ति पूर्वब्राह्मणे उक्तत्वात् संवत्सरात्मकत्वं सिद्धम् । संवत्सरादिकालचक्रप्रवर्तकस्या [प्या] दित्यस्य संवत्सरात्मकत्वात् संवत्सरात्मके मेध्येऽश्वे संवत्सरात्मकादित्याध्यासो युज्यत इत्यर्थः । अयमग्निरर्कः । अयं चित्याग्निः अर्कः पूर्वं अर्कशब्दनिर्दिष्टः परमात्मेत्यर्थः । तत्र तदध्यासः कर्तव्य इति यावत् । तत्र युक्तिं वक्ति—तस्येमे लोका आत्मानः । तस्य—अध्यस्यमानस्य परमात्मनः स्वर्गाद्या इमे लोका आत्मानः—शरीरभूता इत्यर्थः । ‘द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदर’मित्यादिना चित्याग्नेः सर्वलोकशरीरकत्वस्य प्रतिपादितत्वात् द्युलोकादिशरीरके चित्याग्नेौ प्रतीके तादृशस्य परमात्मनोऽध्यसनम्, अश्वस्य च ‘संवत्सर आत्मे’त्युक्तत्वात् तस्मिन्नश्वमेधे संवत्सरात्मकादित्याध्यसनञ्च युज्यत इति भावः । तावेतावर्काश्वमेधौ । अर्कशब्देन ‘अयमग्निरर्क’ इत्यकशब्दितश्चित्याग्निरुच्यते । तावेतौ चित्याम्यश्वमेधौ प्रागुक्तेदृशमहिमशालिना-

१. परिविभज्य, क. २. सर्वदेवताकं, ख.

सो पुनरेकैव देवता भवति मृत्युरेव ।

अप पुनर्मृत्युं जयति, नैनं मृत्युरामोति, मृत्युरस्यात्मा भवत्येता-
सां देवतानामेको भवति ॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

३—३.

द्वया ह [वै] प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ।

वित्यर्थः । सो पुनरेकैव देवता भवति । उशब्दोऽवधारणार्थः । अन्यश्व-
मेधाभ्यामेतादृशदृष्टिविशिष्टाभ्यां प्रीणनीया देवैकैव भवतीत्यर्थः । सा केत्या-
शब्क्याह — मृत्युरेवेति । परमात्मैवेत्यर्थः । यद्वा — तावेतावन्मश्वमेधौ अप्यय-
काले मृत्युशब्दितः परमात्मैवेत्यर्थः । एतादृशानुसन्धानविशिष्टान्यश्वमेधयोः
प्रयोजनमाह — अप पुनर्मृत्युं जयति । अपमृत्युं जयतीत्यर्थः । नैनं मृत्यु-
रामोति । एनं संसारो नामोतीत्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञानसध्यायाः संसारनिवृत्तेः कथं
दृष्टिविशिष्टचित्याभ्यश्वमेधसाध्यत्वमित्यत्राह — मृत्युरस्यात्मा भवति । मृत्युः
परमात्मा अस्य अश्वमेधा(धस्या)नुष्ठातुः आत्मा भवति आत्मत्वेनावगतो भवती-
त्यर्थः । नित्यसिद्धस्यात्मत्वस्यासाध्यत्वात् । ततश्चान्यश्व [मेध] योर्ब्रह्मात्मकत्वाव-
गमद्वारा संसारनिवृत्तिहेतुत्वमुपपद्यत इति भावः । एतासां — भवति ।
अग्निन्द्रादिसायुज्यकामस्य तदपि भवतीत्यर्थः ॥ ३-२ ॥

अथ कर्माङ्गभूतोद्गातरि मुख्यप्राणदृष्टिं विधातुमास्यायिकामाह — द्वया ह
[वै] प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च । हशब्दो वृत्तार्थस्मरणे । प्रजापतेरपत्यानि
प्राजापत्याः । 'दित्यदित्यादित्ये' त्यादिना अपत्यार्थे ष्यप्रत्ययः । द्वयाः = द्विवि-
धाः । द्विप्रकारा इत्यर्थः । 'द्विविभ्यां तयस्यायज्वे' त्ययचप्रत्ययः । के ते ?

सोपुनरिति वाक्यं अग्न्यश्वमेधयोः मृत्युभूतार्कादित्यदृष्टिविधानव्युत्पादनार्थं स्यात् ।
अपमृत्युं जयतीत्यर्थं इति । शाङ्करे पुनश्शब्दवैयर्थ्याय पुनर्मृत्युं पुनर्मरणमपजयतीत्यर्थं
उक्तं । "प्रतिषेधा"दिनि सूत्रभूतप्रकाशिकायां (५-२-१०) 'अपपुनर्मृत्युं जयती'ति
वाक्यस्य मृत्युमपजयतीत्येवार्थं उक्तं । तद्वदिह अपेत्यस्योपसर्गत्वमेव युक्तम् । अथापि नैनं
मृत्युरामोतीत्यनेनापौनकत्वाय अपमृत्युं जयतीत्यर्थवर्णनमिति ग्राह्यम् ।

ततः कानीयसा एव देवाः, ज्यायसा असुराः । त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ।
ते ह देवा ऊचुर्हन्ताऽसुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ (१)

देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयसाः - असुराः । ततः तत्र तेष्वित्यर्थः । देवाः
कानीयसाः - कनीयांसः । स्वार्थे अण् । अल्पीयांस इति यावत् । ज्यायसाः =
ज्यायांसः, भूयांसः । 'भूयांसोऽसुरा' इति श्रुत्यन्तरात् । त एषु लोकेष्व-
स्पर्धन्त । ते देवासुराः एषु लोकेषु - तैलोक्यराज्यनिमित्ते अस्पर्धन्त -
परस्परविजिगीषां कृतवन्त इत्यर्थः । ते ह देवा ऊचुः - अत्ययामेति ।
हन्तेत्यसुरविजयोपायदर्शनजहर्षे । अतोद्गीथशब्दः उद्गातृपरः । उत्तरत्रोद्गातु-
त्वाभ्यस्तप्राणभावस्योपास्यताप्रतीतेः । त्वं न उद्गाय, उद्गात्वात्येष्यन्तीति उत्तरत्र
बहुकृत्व उद्गातृशब्दस्याभ्यसिष्यमाणतया तदनुरोधेन प्रकमस्यस्याप्यस्योद्गीथशब्दस्यो-
द्गातृ'परत्वस्य वक्तव्यत्वात् । सति बाधके कर्मवाचिशब्दस्य लक्षणया कर्तृपरत्वयोगात्^१ ।
(यद्वा भगवता भाष्यकृता, 'अन्यथात्वं शब्दात्' इत्यधिकरणे, "न चोद्गातुरुपास्यत्वे
उद्गीथेनेत्युपक्रमविरोधः शङ्कनीयः । उद्गीथस्योद्गानकर्मभूतस्यावश्यापेक्षितत्वात्
तस्यापि परपरिभवाख्यफलं प्रति हेतुत्वात्" इति भाषितत्वात्, श्रुतप्रकाशिकायाम्,
'बृहदारण्यकेऽध्यस्तप्राणभावस्योद्गातुरुपास्यत्वे उपक्रमविरोधः' इत्याशङ्क्य, 'न ह्युप-
क्रमाधिकरणे उपक्रमानवगतमुपसंहारावगतं त्याज्यमित्युक्तम्; किन्तु उपक्रमावगतस्य

१. लक्षणयोद्गातृ. ख. ग. २. त्वस्य युक्तत्वात् ग. एतदुपरि यद्वेत्यारभ्य कुण्डिलितं
पाठान्तरं ख. ग. कोशयोः भाष्यश्रुतप्रकाशिकाप्रदर्शनपूर्वं लक्षणां विना निर्बाहपरं वक्ष्यमाण-
यद्वेत्यादिस्थाने । तत्र भाष्यानुवादादिकमपि नास्ति ।

कानीयसाः ज्यायसाः इत्यत्र यद्यपि अनन्तरोत्पन्नत्वरूपः पूर्वोत्पन्नत्वरूपबाधोऽपि
स्माद् प्रहोतुं शक्यते । असुराणां पूर्वदेवत्वात् । पूर्वमृजुमार्गे स्थिता असुरा ऐश्वर्यमदेन
अन्यथाभूता इति च महाभारते इन्द्रं प्रति लक्ष्मीराह । अत एव प्रजापतिविषोक्तरीत्या बुद्धि-
विर्यासात् सत्यपि ज्यायस्त्वे त्रैलोक्याधिपत्यक्षतिस्तेषाम् । न च देवसामान्यस्य कनीयस्त्वम्,
असुरसामान्यस्य ज्यायस्त्वञ्च कथमिति शङ्क्यम् - प्रधानभूतयोर्ध्यायस्त्वकनीयस्त्वसिद्धौ
अन्येषां तवीयत्वेन ज्यायस्त्वकनीयस्त्वमभवात् । अत एव न स्वार्थे अणित्यस्य स्वीकार्यतापि -
अथापि भूयांसोऽसुरा इति शाङ्करदक्षितश्रुत्यन्तरसंबादादर्शान्तरमुक्तम् । न चासुराणां पूर्व
अचित् देवकत् साधुत्वपरवचनमात्रेण तेषां पूर्वजत्वसिद्धिरपि । तदपेक्षया प्रकृतवाक्यत एव
विसिद्धिरिति तु युक्तं वक्तुम् । श्रुत्यन्तरैकरस्याय त्वैकमुक्तम् ।

भङ्गो न कार्य इति । अत्र तु उपक्रमावगतमधिकञ्च स्वीक्रियते । उद्गीथेनात्य-
यामेति उद्गातुद्गीयमानोद्गीथे तात्पर्यं 'मित्युक्तत्वाच्च नोद्गीथशब्दस्योद्गातृलक्षकत्वम् ।
अपितु उद्गीथशब्दः उद्गातृविशेषणभूतोद्गीथपरः ; न तु, 'तद् देवा उद्गीथ-
माजहुः अनेनैनानभिभविष्याम' इति छान्दोग्यगतोद्गीथशब्दवत् स्वतन्तोद्गीथपर
इति वदन्ति ॥ १ ॥)

यद्वा उद्गीथशब्दः उद्गातृविशेषणभूतोद्गीथपर इति न लक्षणा । तथाच असुरान्
अस्मिन् यज्ञे यज्ञाङ्गभूतेनोद्गीथेन अध्यस्तप्राणभावेनोद्गानकर्ता— यज्ञाङ्गभूतोद्गातरि
प्राणदृष्टिरूपोपासनेनेति यावत् — अत्ययाम — अतितरेम, जयेम ; अन्यथा भूयसा-
मसुराणां अल्पीयोभिः स्वैः ह (दुः?) ष्टोपकरणैर्जेतुमशक्यत्वादिति देवा हर्षेणान्योन्य-
मुक्तवन्त इत्यर्थः ।

तथा हि गुणोपसंहारपादे अन्यथात्वाधिकरणे— 'अत्रोद्गीथशब्दः केवलोद्गीथ-
पर' इति "अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्" इति सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा "न वा
प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत्, संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि, व्याप्तेश्च समञ्जस"-
मिति त्त्रिभिः सूत्रैः, 'अत्रोद्गीथशब्दस्योद्गातृगीयमानोद्गीथपरतया कृत्स्नोद्गीथगान-
कर्तारि मुख्यप्राणदृष्टिरूपाया अस्या उद्गीथविधायया उद्गीथाङ्गभूते प्रणवे मुख्यप्राण-
दृष्टिरूपा छान्दोग्योपात्तोद्गीथविद्या भिद्यत इति सिद्धान्तितम् । इत्थं हि तत्र भाष्यम्—

"अस्ति षुद्गीथविद्या वाजिनां छन्दोगानाञ्च । वाजिनां तावत् — 'द्वया ह
प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चे' त्यारभ्य 'ते ह देवा ऊचुः हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे'
स्युद्गीथेनासुरविध्वंसनं प्रतिज्ञाय, उद्गीथे वागादिमनःपर्यन्तदृष्टावसुरैरभिभवमुक्त्वा
'अथ हेममासन्नं प्राणमूचु' रित्यादिनोद्गीथे प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा,
'भवन्त्यात्मना परास्य द्विषन् आतृज्यो भवति य एवं वेदे' ति शत्रुपराजयफलायोद्गीथे
प्राणदृष्टिर्विहिता । एवं छन्दोगानामपि, 'देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर' इत्यारभ्य
'तद् देवा उद्गीथमाजहुः अनेनैनानभिभविष्याम' इत्युद्गीथेनासुरपराभवं प्रतिज्ञाय तद्व-
देवोद्गीथे वागादिदृष्टौ दोषमभिधाय, 'अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपा-

साञ्चक्रि' इत्यादिनोद्गीथे प्राणदृष्ट्याऽसुरपराभवमुक्त्वा 'यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते एवं ह वै स विध्वंसते य एवंविदि पापं कामयत' इति शत्रुपराभवयो-
द्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । वेदनविषयविधिप्रत्ययाश्रवणेऽपि फलसाधनत्वश्रवणात्
वेदनविषयो विधिः कल्प्यते । उद्गीथविद्यायाः क्रत्वर्थत्वेन क्रतुसाद्गुण्यफल-
कत्वेऽप्यार्थवादिकमपि फलं तदविरुद्धं ग्राह्यमेवेति देवताधिकरणे प्रतिपादितम् ।
तत्र संशय्यते, किमत्र विधैक्यम् उत नेति ।

किं युक्तं? विधैक्यमिति । कुतः? उभयत्रोद्गीथस्यैवाध्यस्तप्राणभावस्य
उपास्यत्वश्रवणात् चोदनाद्यविशेषात् । फलसंयोगस्तावत् शत्रुपरिभवरूपो न विशिष्यते ।
रूपमध्यध्यस्तप्राणभावोद्गीथास्त्योपास्यैक्यादविशिष्टम् । चोदना च विदिधात्वर्थ-
गताऽविशिष्टा । आख्या चोद्गीथविधेत्यविशिष्टा । अत्र सिद्धान्तच्छायया परिचोद्य परि-
हरति, "अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात्" इति । यदुक्तं विधैक्यमिति,
तन्नोपपद्यते, रूपभेदात् । रूपान्यथात्वं हि शब्दादेव प्रतीयते । बाजसनेयके
हि—“अथ हेममामन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगाय”-
दित्युद्गानस्य कर्तारि प्राणदृष्ट्या असुरपराभवमुक्त्वा, 'य एवं वेदे'ति कर्तार्यैव प्राण-
दृष्टिरेवंशब्दादवगम्यते । छान्दोग्ये — 'अथ ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासां-
चक्रिरे' इत्युद्गानस्य कर्मण्येवोद्गीथे प्राणदृष्टिर्विहिता । अत एकत्र कर्तारि प्राणदृष्टि-
शब्दात्, अन्यत्र कर्मणि प्राणदृष्टिशब्दाच्च रूपान्यथात्वं स्पष्टम् । रूपान्यथात्वे च
विधेयभेदे सति केवलचोदनाद्यविशेषोऽकिञ्चित्कर इति विद्याभेद इति चेत्-
तन्न । अविशेषात् । अविशेषेण ह्युभयत्रोद्गीथसाधनकः परपरिभव उपक्रमे प्रती-
यते । बाजसनेयके—“ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे” त्युपक्रमे
श्रूयते । छान्दोग्येऽपि — “तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्याम” इति ।
अत उपक्रमाविरोधाय “तेभ्य एष प्राण उदगाय” दित्यध्यस्तप्राणभाव उद्गोथः
उद्गानकर्मभूत एव पाकादिष्वोदनादिवत् सौकर्यातिशयविवक्षितः ।
अन्यथा उपक्रमगत उद्गीथशब्दः कर्तारि लाक्षणिकः स्यात् अतो विधैक्यमिति
प्राप्ते प्रचक्ष्महे —

60127 : 24

15 J 54

“ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् ” । न वेति पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, यत् विधैक्यमिति । कुतः ? प्रकरणभेदात् । “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते” इति प्रकृतमुद्गीथावयवभूतं प्रणवं प्रस्तुत्य “ एतस्य वा अक्षरस्योपव्याख्यानं भवति । देवासुरा ह वै यत् संयेतिरे ” इत्यारभ्य, “ अथ ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिः ” इत्युद्गीथावयवभूतप्रणवविषयमुपासनं छन्दोगा अधीयते । वाजसनेयिनस्तु तादृशप्राचीनप्रकरणाभावात् “ हन्तासुरान् यज्ञ उद्गीथेनात्ययामे ” इति कृत्स्नमुद्गीथं प्रस्तुत्य “ अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गाये ” त्यादि कृत्स्नोद्गीथविषयमधीयते । ततः प्रकरणभेदेन विधेयभेदः, विधेयभेदे च रूपभेद इति न विधैक्यम् । किञ्च “ अथ ह य एवायं मुख्यप्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिः ” इति पूर्वप्रकृत उद्गीथावयवभूतः प्रणव एवाध्यस्तप्राणभावः छन्दोगानामुपास्यः ; वाजिनां तु कृत्स्नस्यैवोद्गीथस्य कर्तोद्गाता प्राणदृष्टचोपास्य इति । “ अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति, तथेति तेभ्य एष प्राण उद्गाय ” इत्युद्गातरि प्राणाध्यासं निर्दिश्य, य एवं वेदेत्युद्गातैर्वाध्यस्तप्राणभाव उपास्यो विधीयते । अतश्च रूपभेदः । न चोद्गातर्युपास्ये विहिते ‘ उद्गीथेनात्ययामे ’ त्याख्यायिकोपक्रमविरोधः शङ्कनीयः । उद्गातुरुपासने उद्गीथस्योद्गानकर्मभूतस्यावश्योपेक्षितत्वात् तस्यापि परपरिभवाख्यं फलं प्रति हेतुत्वात् । अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति चोदनाद्यविशेषेऽपि न विधैक्यम् । “ परोवरीयस्त्वादिवत् ” । यथा एकस्यामेव शाखायामुद्गीथावयवभूते प्रणवे परमात्मदृष्टिविधानसाम्येऽपि हिरण्यपुरुषदृष्टिविधानात् परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टदृष्टिविधानमर्थान्तरभूतम् ॥ “ संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ” । उद्गीथविधेति संज्ञैक्यात् तत् विधैक्यमुक्तञ्चेत्, तत् संज्ञैक्यं विधेयभेदेऽप्यस्त्येव । यथा अग्निहोतसंज्ञा नित्याग्निहोते कुण्डपायिनामयनाग्निहोते च । यथा चोद्गीथविधेति छान्दोग्यप्रथमप्रपाठकोपात्तासु बह्वीषु विद्यासु ॥ “ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ” । छान्दोग्ये प्रथमप्रपाठके उत्तरास्वपि विद्यासुद्गीथावयवस्य प्रणवस्य प्रथमप्रस्तुतस्योपास्यत्वेन व्याप्तेश्च तन्मध्यगतस्य “ तद्ध देवा उद्गीथमाजहुः ” इत्युद्गीथशब्दस्य प्रणवविषयत्वमेव समञ्जसम् । अवयवे च समुदायशब्दः पटो दग्ध इत्यादिषु दृश्यते । अतश्चोद्गीथावयवभूतः प्रणव एवोद्गीथशब्दनिर्दिष्ट इति

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यो वागुदगायत् ।

स एव प्राणदृष्ट्योपास्यः छान्दोग्ये प्रतिपत्तव्यः । वाजसनेयके तु कृत्स्नोद्गीथविषय उद्गीथशब्द इति कृत्स्नोद्गीथस्य कर्तोद्गाता प्राणदृष्ट्योपास्य इति विधानानात्वं सिद्धम् ” इति ।

अतोऽन्नोद्गीथशब्दः उद्गातृगीयमानोद्गीथपर एव । न तु “ तद्ध देवा उद्गीथमाजहुरनेनैनानभिभविष्यामः ” इति छान्दोग्यगतोद्गीथशब्दक्त् स्वतन्त्रोद्गीथपर इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति । त्वं न उद्गाता भवेति वागभिमानिनीं देवतां प्रार्थितवन्त इत्यर्थः । तथेति तेभ्यो वागुदगायत् । तथेत्यङ्गीकृत्य तेभ्यः देवेभ्यो वाक् उद्गानं कृतवतीत्यर्थः । दृष्टिविधिप्रकरणत्वात् [असंभक्दर्थ-कत्वाच्च] “ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्ते ” रिति न्यायेन ऋत्विग्भूते उद्गातरि

ते ह वाचमूचुरित्यादि । नन्वस्तु तावदुद्गातरि प्राणदृष्टिरत्र विधीयत इति । अथापि, ‘ ते ह वाचमूचुः त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यो वागुदगायत् ’ इत्यादिवाच्येषु अन्यथात्वाधिकरणपूर्वपक्षे अस्थस्तवागादिभावे उद्गीथे उद्गानकर्मणि उद्गानकर्तृत्वोपचार इति, सिद्धान्ते उद्गातरि वागादिदृष्ट्योपासनं वाक्यार्थं इति किमर्थं क्लिष्ट गतिराश्रयते; यथाश्रुतार्थत एव सामञ्जस्यात् । तथाहि — उद्गीथेनात्ययामेति उद्गीथस्यैव शत्रुपराजयसाधनत्वं प्रागुदितम् । तादृशोद्गीथनिर्वर्तनाय वागाद्यो देवताः देवैः प्रार्थिताः । उद्गीथनिर्वर्तनकाले च असुर्विद्वान्नु तासु मुख्यप्राण एकः उद्गानं निरवीकृत, यतोऽसुराः तं व्यधुं न प्राभूवन् । ततो देवाः फलं प्रापुरिति यथाश्रुतवाक्यार्थः । न चोद्गीथस्य कर्माङ्गस्य कर्मफलेन फलवतः कथं शत्रुपराजयरूपफलान्तरसाधनत्वमिति वाच्यम् — “ (२८) अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः ’ इत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या पवमानातिरिक्तस्तोत्रेषु गानकाले स्वात्मसंबन्धिवलकामनायाः, पवमानेषु याजमानफलकामनायाश्च उद्गातरि अवगमेन शत्रुपराजयरूपफलकामनया उद्गीथकरणोपपत्तेः । वचनबलेन अस्यापि फलस्य आयुरादिमन्त्रेष्विव स्वीकारात् । तर्हि वागादिभिः कृते उद्गीथे कथं न तत् फलमिति न शङ्क्यम् — शत्रुभिरास्कन्दनाद् वागादिभिस्तदनिर्वर्तनादेव न फलमिति प्रतीतेः । न तु अनुष्ठानेऽपि न फलमिति —

अतोच्यते । कः पुनरस्योपाख्यानस्योपयोगः ? न हि वागादीन् विहाय प्राण एवोद्गातृतया ऋणीय इत्यस्मान् प्रति उपदेशार्थमिति वक्तुं शक्यते । अतोऽस्मद्वृत्ते उद्गातरि तादृश-प्राणदृष्टौ तत् फलं भवतीति च एवं वेदेति वाक्येन ज्ञापनात् तदर्थमिदमुपाख्यानमिति वक्त-

म्यम् । तत्र किं प्राणदृष्टेरिदं फलम्, उतोद्गीथस्य? अन्त्ये आद्यरिवकोद्गतुक्तोद्गीथवशात् फलसिद्धया प्राणप्रशंसनोपाख्यानस्य वैयर्थ्यमेव । आद्ये प्राणदृष्टेरिव फलसाधनत्वे प्राणकृता-
 दुद्गीथात् विद्यारहितात् कथं देवानां तत् फलमासीत्? तदा तस्य तथात्वे कथमिदानीं तन्न भवेत्? अतः य एवं वेदेत्येतदनुसारेण प्रागपि वेदनादेव फलं विवक्षणीयम् । एवञ्च उद्गीथेनात्ययामेलस्य उद्गीथसंबन्धिविद्यया फलमित्येवार्थः । एवमुद्गीथेनेत्यस्य यथाश्रुतार्थे निर्वातिते, उद्गीथविषयकप्राणदृष्टया वा उद्गीथकर्तृविषयकप्राणदृष्टया वा कया दृष्टया फलमित्यन्यतर-
 निर्धारणे कार्ये, अन्यथात्वाधिकरणं प्रवृत्तम् । तत्र उद्गीथविषयकप्राणदृष्ट्यङ्गीकारेऽपि छान्दोग्यस्योद्गीथविषयप्रणवमात्रपरतया तद्विधैक्यस्येहायोगात्, प्रणस्योद्गीथताया उपर्यनुक्तेः उद्गीथाद्यदिति उद्गातृताया उक्तेः, य एवं वेदेत्यस्य उद्गाता प्राण इति वेदनेनेत्यर्थावगतेश्च उद्गातरि प्राणदृष्टेस्त्वर्थोऽवधार्यते ।

यत्तु उद्गीयादित्यत्र यथाश्रुतार्थत्यागः कथमिति—तन्नोच्यते । यथाश्रुतार्थस्याभा-
 वितत्वे उपाख्यानार्थस्योपेक्षणयोगात् वागादीनां गानासामर्थ्यं प्राणस्य गातृत्वञ्च कण्ठोक्तं प्राह्यमेव । अन्वयानुपपत्त्यभावे, 'औदुम्बरो यूपो भवती' त्यादाविव वाक्यार्थस्य स्थितेः । परन्तु विद्यार्थां तात्पर्यस्योक्तरीत्याऽऽवश्यकत्वात् अत्र वाक्ये विद्यापर्यन्तार्थविवक्षाऽपि लक्षणया । तत्र पूर्वपक्षे, वागादिकं स्वकृतोद्गीथे स्वदृष्टिमकरोदित्यर्थः । सिद्धान्ते तु, 'य एवं वेदे'ति वाक्येन उद्गाता प्राण इत्येवंविदः फलक्रीतेनात्, उद्गीथः प्राण इत्येवंविदः फलमित्यनवगमात्, उद्गा-
 त्रात्येप्यन्तीति पुनःपुनरुक्तेश्च वागादिकमुद्गातृ भूत्वा उद्गातरि स्वामेदमपश्यदिति वाक्यार्थः । 'यो वाचि भोगः तं देवेभ्य आगाय'दिति वाक्यतोपि सोऽर्थो ज्ञायते । तन्मागायदित्यस्य तत्फलसाधनभूतोपासनाश्रयं गानमकरोदित्यर्थात् । वाचि भोग इत्यस्यापि वागादिदृष्टयधीनं फलमित्यर्थः । तथाच वागादिकं कल्याणवदनादिसामर्थ्यं स्वस्मिन्नाशास्य तथाभूतवागादिदृष्टि-
 विधाय देवेभ्यः फलमदित्सत् । असुराश्च कल्याणवदनादिवैकल्यभापाय वागादिकमसमर्थं कृत्वा दृष्टिं न्यरुन्धन्विति विश्विश्रयः । दृष्टिरियं यथार्था अयथार्था वेल्यन्यदेतत् ।

एवञ्च वागुद्गीयादित्यादेः वागादिकं दृष्टिशिंषविशिष्टोद्गानकर्तृ अभूदित्येव वाक्यार्थः सुवच इति श्रीभाष्ये कर्मणि कर्तृत्वोपचारादिकल्पनप्रयासः किमर्थमाश्रित इति शङ्का परमवशिष्यते ।

तत्रेदं वक्तव्यम्—वागादिपदेनाच्चेतनमात्रग्रहणे तत्रोद्गानकर्तृत्व—दृष्टिकर्तृत्वबाधात् श्रीभा-
 ष्योक्ता लक्षणा सुखा । उपरि, 'सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽधिरभवत्' इत्यादिवाक्ये प्राणाधीनवृत्तिसंपत्त्यनन्तरमेव वागादिनियामकत्वस्यागत्यादौ वागाद्यच्चेतनस्यैव प्राङ्मृत्युमत्त्वस्य च प्रतीतिरित्यादिकमनेकं अच्चेतनदृष्टौ नियामकं विमृश्यम् । अत एव भावप्रकृष्टिकायां मुख्य-
 प्राणस्योद्गातृत्वं बाधितमित्युक्तम् । परन्तु अत्र "वागमिमानीनीं देवतां प्रार्थितवन्तः" इति वागादिपदस्य देवतापरत्वं स्वारस्यसिद्धं गृहीत्वैव व्याख्यानात् तद्वाचो दुर्बलः । देवानामपि कर्माधिकारात् । तदयं श्रीभाष्याशयः—छान्दोग्य इवेहापि उद्गीथे वागादिदृष्टया फलमिति वदन् पूर्वपक्षी इदमपि मन्यते, 'उद्गीथे वागदृष्टिः वाचैव कार्या, प्राणदृष्टिस्तु प्राणेन, चक्षुर्दृष्टि-
 क्षुभुषे'ति विशेषव्यक्त्यायां प्रमाणाभावात् वागदृष्ट्यर्थं वाचं प्रति प्रार्थनम्, अन्यदृष्ट्यर्थमन्यं प्रति

यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् ; यत् कल्याणं वदति तदात्मने ।
ते ऽविदुरनेन वै न उद्गात्नाऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् ।

वाग्दृष्टिं कृतवन्त इत्यर्थः । यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् यत् कल्याणं
वदति तदात्मने । वाचि निमित्ते यो भोगः गानादिजन्यो यः सुखानुभवः, तं
भोगं देवेभ्य आगायत् । देवानां भोगमुद्दिश्यागायत् गानं कृतवती । गानेन देवानां
भोगं संपादितवतीति यावत् । यत् कल्याणवार्ताभिलषनरूपं वागिन्द्रियकार्यम्,
तदप्यात्मने वाक् संपादितवतीत्यर्थः । तेऽविदुः— अत्येष्यन्तीति । ते असुराः
अविदुः ज्ञातवन्त इत्यर्थः । किमिति ? अनेन वाग्रूपेणोद्गात्वा नः अस्मान्
अत्येष्यन्ति जेष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन् । तं— उद्गातारं
अभिद्रुत्य शीघ्रं प्राप्य पाप्मना अविध्यन्— पापेन संयोजितवन्तः । स यः

इत्येवं प्रतीतोऽर्थोऽनपेक्षितत्वादुपेक्ष्यते । बागादिषु केनापि वा अद्यतनोद्गात्रेवान्येनापि वा अपेक्षित-
दृष्टिकरणसंभवात् । अतः ते ह वाचमूचुरित्यादेः, त्वमुद्गीथो भवेति वाचमूचुः ; वाक् च तथेति
उद्गीथोऽभूदित्येवमेवार्थः । अतः कर्मणि कर्तृत्वोपचारः । देवाः उद्गीथं बागादिरूपेणोपासाद्य-
क्त्रि इति तु तात्पर्यार्थ इति । इमं पूर्वपक्ष्याशयमनुबन्धानेन च सिद्धान्तिना, त्वमुद्गीथो
भवेति न खरसोऽर्थः ; अपितु त्वमुद्गाता भवेत्येव ; अत उद्गातयैव बागादिदृष्टिरिति प्रति-
विहितमिति । अत्र सिद्धान्ते श्रीभाष्याविरुद्ध एवमप्यर्थो भवेत्— वाचमूचुः = स्वस्मिन्
वाक्त्वाभ्यासकरणनिपुणं कश्चिदुद्गातारमूचुः, त्वं न उद्गायेति । तथेति वाक् बागभ्यासनिपुणः
उदगायत् । यो वाचि भोगः तं देवेभ्य आगायत् = स उद्गाता बागगतं भोगं देवेभ्य
उपासनेन संपादयितुमारभत । यत् कल्याणं वदति तदात्मने = बागगतं कल्याणवदनं स
उद्गाता स्वस्मै आगायदिति । यदुचितम्, तद् प्राह्यम् । बागादिकमुत्कृष्टं मत्वा तद्दृष्टिरुद्गातरि
क्रियते । ततः तत्र निकर्षकल्पनार्थं पाप्मना वेधनं बागादेरसुरकृतम् । अत्र भाष्ये दृष्टिविधि-
प्रकरणत्वादित्येतदनन्तरं असंभवदर्थकत्वाच्चेति पाठः क्वाचित्कः । तत्राचेतनस्योद्गातृ-
त्वोक्तौ असंभवः स्पष्टः । चेतनदेवताप्रहणे तु श्रीभाष्याशयवर्णने दक्षितो व्यवस्थाया असंभवो
प्राह्यः । किञ्चात्र प्राणदेवता वायुरेवोक्तः ; न सुबालोपनिषदीव पृथिवी । मुख्यप्राणदेवताऽपि
वायुरेव, 'सैषाऽनस्तमिता देवता यद् वायु' रिति वक्ष्यते । तत्रकस्यैव बायोः पाप्मविद्वत्त्वा-
विद्वत्त्वे दुर्बले । अतो दक्षिणेशेषविकक्षयैव दशमेदेन तन्निर्वाह्यमित्याशयः स्यात् ।

स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव । स पाप्मा ॥ (२)

अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यः प्राण उदगायत् । यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायत् ; यत् कल्याणं जिघ्रति तदात्मने । तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्वात्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविष्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव । स पाप्मा ॥ (३)

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायत् । यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् ; यत् कल्याणं पश्यति तदात्मने । तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्वाऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविष्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव । स पाप्मा ॥ (४)

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यश्श्रोत्रमुदगायत् । यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य आगायत् ; यत् कल्याणं शृणोति तदात्मने । तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्वाऽत्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविष्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति स एव । स पाप्मा ॥ (५)

अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति । तथेति तेभ्यो मन उदगायत् । यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायत् ; यत् कल्याणं सङ्कल्पयति तदात्मने । तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्वात्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽविष्यन् । स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं सङ्कल्पयति स एव । स पाप्मा ॥

स पाप्मा—स पाप्मा । यः स पाप्मा तद्वेधनसाधनभूतः, स तु यदेवेदं अप्रतिरूपं अनुचितमर्श्यात्^१ नृतपैशुन्यादि वदति, स एव तद्रूप एव; स पाप्मेत्यर्थः । अयं भावः— वाग्निन्द्रियमसुराः क्रोधाद्युत्पादनद्वारा परुषतिवादपैशुन्यादिदूषितमकुर्वन्ति ।^२ ततश्चासुरबुद्धिकार्या तत्तदिन्द्रियाणां पापप्रवृत्तिरिति भावः ॥ २ ॥

अथ ह प्राणमूचुरित्यादि । प्राणं प्राणम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३+४+५- ॥

१. मष्ठावा, क. २. नेदं वाच्यं ग कोशे ।

वेधनसाधनं पाप्मैवेत्युपपाद्यते स य इति । यः सः पाप्मेत्यत्र स इत्यस्य वेधनसाधनभूत इत्यर्थः । यस्स पाप्मेत्युक्तः, स क इति चेत्—यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव । अप्रतिरूपवदनस्य पाप्मत्वं प्रसिद्धमित्याह स पाप्मेति । तथाच पाप्मनैवाविध्यन्तितीक्ष्णुपपादितं भवति ।

एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरुपासुजन् । एवमेनाः पाप्मनाऽवि-
ध्यन् ॥ (६)

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वन्न उद्गायेति । तथेति तेभ्य एष
प्राण उदगायत् । तेऽविदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यन्तीति । तमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽविव्यत्सन्^१ । स यथाऽऽमानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत, एवं
हैव विध्वंसमाना विष्वञ्चो विनेशुः । ततो देवा अभवन् पराऽसुराः ।

1. अवित्सन्. पा०

उक्तमर्थं निगमयति - एवमु - उपासुजन् । उशब्दोऽवधारणे । एवमेव
खलु=उक्त्या रीत्या एता देवताः वागाद्याः उक्ता अनुक्ताश्च पाप्मभिः अनृतवद-
नादिलक्षणैः उपासुजन् उपगतवन्त^१ इत्यर्थः । एवमेनाः पाप्मनाऽविध्यन् ।
एवं उक्त्या रीत्या । असुराः एनाः वागादिदेवताः । पाप्मना अविद्वद्यन्
अनृतादिपाप्मना वेधनं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुः । आसन्यम् आसनं = मुख्यमित्यर्थः ।
यद्वा आस्ये भवः - आसन्यः । आस्यशब्दस्य 'पहन्' इत्यादिना आसन्नादेशः ।
मुख्यमिति यावत् । तं प्राणं देवा ऊचुः उक्तवन्तः । किमिति ? त्वं न उद्गायेति ।
स्पष्टोऽर्थः । तेभ्य एष प्राण उदगायत् । उद्गातरि मुख्यप्राणद्विष्टं कृतवन्त इत्यर्थः ।
तथैव हि व्याख्यातं व्यासार्थैः, " अन्यथात्वं शब्दात्—" इत्यधिकरणे । तेऽविदुः-
अविव्यत्सन् । अविव्यत्सन्^२ व्यद्भुमैच्छन् । व्यध ताडने । तस्मात् सनि नेद् ।
अकिञ्चात् न संप्रसारणम् । शिष्टं स्पष्टम् । स यथाऽऽमानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेत-
विनेशुः । यथा अश्मचूर्णनाय प्रक्षिप्तो लोष्टः पांसुपिण्डः अश्मानं पाषाणं ऋत्वा
प्राप्य विध्वंसेत चूर्णीभवेत् । सः दृष्टान्तो यथा, तथा अध्यक्षतमुख्यप्राणभावोद्गात्र-
पासनानिष्ठान् देवान् प्राप्य विध्वंसमानाः चूर्णीभवन्तः विष्वञ्चः नानागतयः विनष्टा
अभवन्नित्यर्थः । ततो देवा अभवन् पराऽसुराः । ततः परं देवाः देवा
जाताः । द्योतमाना अभवन्नित्यर्थः । यद्वा देवाः अभवन् - सत्ताम्लभन्तेत्यर्थः ।
विजयिनोऽभवन्निति वाऽर्थः । असुरास्तु पराऽभवन् — पराभूता अभवन् ।

1. उपगतवन्तः क. २. अवित्सन् वेद्भुमैच्छन् क.

भवत्यात्मना, पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥ ७ ॥

भवत्यात्मना पराऽस्य द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद^[१]यः उद्गातारमभ्यस्तप्राणभावमुपास्ते, स आत्मना भवति उत्तरो भक्तीत्यर्थः । यद्वा, आत्मना—मनसा समीचीनेन युक्तो भक्तीत्यर्थः ।] अस्य द्विषन्— 'द्विषद्शतुर्वावचन' मिति कर्मणि षष्ठी — एनं प्रति द्वेषं कुर्वन् शत्रुः पाप्मा च पराभूतो भक्तीत्यर्थः । “ भवत्यात्मना परास्य द्विषन् भ्रातृव्यो भवति य एवं वेदेति शत्रुपराजयफलायोद्धोथे प्राणदृष्टिर्विहिते”ति भाष्यस्योपलक्षणतया पाप्मपराभवस्य, आत्मना भवनस्य च फलत्वप्रतिपादनस्य न विरोध इति द्रष्टव्यम् । यद्वा अस्य द्विषन् भ्रातृव्य आत्मना स्वत एव पराभवति, पाप्मा च भवति—निन्दादियुक्तश्च भक्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

१. ख. ग. कोशयोः भवत्यात्मनेत्येतदर्थवर्णनं न ।

भवत्यात्मनेति । यथा पितृव्यः, तथा भ्रातृव्यो भ्रातृव्यः सपत्न्या मातुः पुत्रः । स यदि देवान् असुरा इव स्वात्मानं द्विषन्न स्यात्, पराभवति । तत्पराभवने स्वस्य स्वरूपेण भवनमर्थसिद्धं भवत्यात्मनेत्यनूयते । यदि तु परपराभवेपि स्वभवनस्यार्थि-
कत्वमसिद्धम्, तर्हि तदपि फलत्वेन विषक्षणीयम् । तदा च पाप्मपराभवोऽपि पृथक् फलं समुच्चीयताम् । पाप्माभिन्नत्वस्य भ्रातृव्ये बाधेन समुच्चयस्यैव युक्तत्वात् । 'द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्य' इति पाप्मशब्दघटितश्रुतिपाठस्यैव शाङ्करेऽप्याहृतत्वात् । अर्थं च पाप्मपराभवः किरूप इति च 'सा वा एषा दूर्नामे'त्यादिविस्तराद् ज्ञास्यते इत्याशयेन ब्रह्मण्यमित्यन्तमुक्तम् । अस्येत्यस्य सन्निहिते द्विषन्नितिपदेऽन्वयसंभवे व्यषहितभ्रातृव्यपदान्त्वयो न युक्त इति कर्मणि षष्ठीत्युक्तम् । शत्रुपराजयरूपलमात्रस्वीकारेणैव निर्वहति यद्वेति । अस्मिन् पक्षे षष्ठ्यमाणं पाप्मापदद्विरूपं फलं दूस्त्वानुसंधानजन्यं भाष्यम् । वस्तुतस्तु द्विषन् पाप्मा भ्रातृव्य इत्यत्र पाप्मैव. देवानामसुर इव, द्विषद्भ्रातृव्योऽस्माकमिति रूपेण तात्पर्यमिति पाप्म-
पराभव एव शत्रुपराभवत्वेन देवत्वफलसाम्प्रदाय श्रीभाष्ये निर्दिष्टः । प्राणदृष्टेः ब्रह्मविद्योप-
योगिसर्वकारणवर्गीकरणार्थताया एव प्रकृते युक्तत्वात् । एवं विरोधिभूतपाप्मच्छिन्नादेव हि इन्द्रियेषु अरिषद्गुण इति व्याहार इति ।

ते होचुः, क नु सोऽभूत्, यो न इत्थमसक्तेति । अयमास्ये-
ऽन्तरिति । सोऽयास्य आङ्गिरसः । अङ्गानाँ हि रसः ॥ ८ ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूर् ह्यस्या मृत्युः । दूर् ह वा अस्मा-
न्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

ते होचुः क नु सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेति । ते ह देवाः ऊचुः ।
किमिति ? । यः मुख्यप्राणः नः अस्माकं इत्थं उक्तरूपं शत्रुपराजयं असक्त
संयोजितवान् । षञ्जेः सिचि व्यत्ययेनात्मनेपदे 'झलो झली' ति सिजलोपे तस्य
छान्दसेन^१ सिद्धत्वेन अनिदितामित्यनुनासिकलोपः; कुत्वम् । यः संयोजितवान्,
स क नु कस्मिन् देशे प्रतिष्ठितः इत्यूचुः^२ संमन्त्रयाञ्चकुरित्यन्वयः । एवं संमन्त्र्य
ददृशुः, अयमास्येऽन्तरिति—रसः । अन्तरास्येऽयमिति प्रत्यक्षतो दृष्टो यः प्राणः
सोऽयास्यः आ रिसोऽङ्गानाँ हि रसः । अङ्गानां प्राणो हि रसः, अतः
आङ्गिरस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

सा वा एषा देवता दूर्नाम दूर् ह्यस्या मृत्युः । हि यस्मात् कारणात्
अस्याः मुख्यप्राणरूपाया देवतायाः मृत्युर्दूरं भवति, तस्मात् प्राणस्य दूर्नामत्व-
मित्यर्थः । दूर्नामकत्वेन प्राणविद्यायाः फलमाह — दूर् ह वा — वेद ।
स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

१. छान्दसेन चित्त्वे सिद्धत्वेन. क. २. मन्त्र. क.

तदिदं पाप्मपहरितरूपं फलमुद्दिश्य दूस्त्वासंनु-वानमपि सह घटयिष्यन् प्राणस्य दूश्चान्द-
वाच्यं दूस्त्वं न पुरुषदूरवर्तित्वात् तस्य, किन्तु पाप्मदूरवर्तित्वादित्युपपादयितुं पुरुषान्तःस्थत्वात्
पुरुषदूरवर्तित्वं न भवतीति गमयन् प्राणस्य अयास्याङ्गिरसनाम किञ्चिदाह ते होचुरिति ।
एतेन 'अयास्यनामकथनं बृहस्पत्यादिनामनिर्देशस्थले समुचिततावसरम्; करिष्यते च तत्र
समनन्तरमिति कथमत्र कथनम्' इति शङ्का शमिता । दूस्त्वकथनशेषत्वादिहैतस्य ।

षञ्जेरिति । षच समवाये इति धातोः सेदत्वात् आत्मनेपदसत्त्वेऽपि तदुपेक्षा । शक
मर्षणे इत्यस्य शसयोरभेदेन ग्रहणे तु अशक्तेति रूपं सिद्धयति । तदा यः नः अस्माकं
मध्ये अशक्त समर्थोऽभूदित्यर्थः । ननु सिजलोपस्यासिद्धत्वात् कितो लुङः परत्वाभावात्
अनिदितामिति नलोपो न भवति । न च, 'सिजलोप एकादेशे सिद्धो षकव्य' इतिषत् अत्र
लोपस्यासिद्धत्वाभावाजुष्वासनमस्ति । तत्राह छान्दसेन सिद्धत्वेनेति । संयोजितवानिति
तत्पर्यायः । वाच्यार्थस्तु — यो नः अस्मभ्यमित्यसक्त आसक्तिमान् अभूदिति ।

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्य ^१ यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयाञ्चकार । तदासां पाप्मनो विन्यदधात् ।

तस्मान्न जनमियात्, नान्तमियात्; नेत् पाप्मानं मृत्युमन्व-
वायानीति ॥ १० ॥

1. यत् तासां. मा.

सा वा एषा — गमयाञ्चकार । सा उद्गातरि अध्यस्योपासिता एषा मृत्युदूरत्वेन दूर्नामिका मुख्यप्राणरूपा देवता पूर्वमसुरैः अनृतादिपाप्मभिः संयोजितानां बागादिदेवतानां मृत्युं मरणादिदुःखहेतुतया मृत्युशब्दितं पाप्मानं अपहृत्य बागादिदेवताभ्य आच्छिद्य, यत्र आसां दिशामन्तः सर्वदिगन्तप्रदेशः तद्गमयाञ्चकार । दूर्नाम्त्वादूर्ं मृत्युं निनायेत्यर्थः । तदासां पाप्मनो विन्यदधात् । आसां बागादिदेवतानां पाप्मनः पापानि तत् तेषु दिगन्तदेशेषु विन्यदधात् विशिष्य निधानं कृतवतीत्यर्थः ।

तस्मान्न जनमियान्तमियात् । यस्मात् कारणात् प्रत्यन्तदेशानां बागादिदेवताविनिर्मुक्तानृतादिलक्षणपापनिधानाश्रयतया स्लेच्छदेशत्वम्, अत एव तत्र देशे जनं जननं — उत्पत्तिमिति यावत् — अन्तं मरणं च नेयात् न प्राप्नुयात् । तत्र देशे उत्पत्तिमरणे अशोभने इति इति यावत् । नेत् पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति । नेत् — नैवेत्यर्थः । पाप्मानं मृत्युं नैवान्वायानि=नानु-
गच्छेयमिति भीतस्सन्नत्युत्पत्तिमरणे तत्र न प्राप्नुयादित्यन्वयः । उत्पत्तिमरणे तादृश-
देशे^१ यथा न भक्तः, तथा यतेतेति यावत् ॥ १० ॥

1. तादृशे यथा. क.

तस्मादिति । तस्मिन्निति सप्तम्यन्तमवश्यमपेक्षितम् । अस्य तु षष्ठम्यन्तत्वात् हेतुपरत्वेनेतत् पृथीत्वा तत्र देशे इत्यर्थसिद्धाभ्याहारः कृतः ।

सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहृत्याथैना
मृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत्, सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत, सोऽग्नि-
रभवत् । सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

अथ प्राणमत्यवहत् । स यदा मृत्युमत्यमुच्यत, स वायुरभवत् ।
सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥

अथ चक्षुरत्यवहत् । तद् यदा मृत्युमत्यमुच्यत, स आदित्योऽभवत् ।
सोऽसावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तस्तपति ॥ १४ ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत, ता दिशोऽभवन् ।
ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥

सा वा एषा — मृत्युमत्यवहत् । सैषा मुख्यप्राणदेवता । आसां
वागादिदेवतानां पाप्मानं मृत्युं अपहृत्य तत आच्छिद्य अथ तदनन्तरं एनाः
वागादिदेवताः मृत्युमतीत्यावहत्, मृत्युमतिक्रान्तं स्वरूपं प्रापयदित्यर्थः ॥ ११ ॥

तदेव प्रपञ्चयति — स वै वाचमेव । — सः प्राणः प्रथमां इतर-
देवतासु प्रधानभूतां वाचं अत्यवहत् मृत्युमत्यकामयदित्यर्थः । सा वाक् यदा
मृत्युमत्यमुच्यत मृत्योरतिमुक्ता अत्यन्तमुक्ता आसीत्, सोऽग्निरभवत् । तदेति
शेषः । स इत्यग्न्यपेक्षया पुल्लिङ्गनिर्देशः । यद्यपि वागभिमानिनी देवता सर्वदा
अग्निरेव — तथाप्यपगतदोषतया अग्रनयनादिप्रवृत्तिनिमित्तपौष्कल्यशालितयाऽग्नि-
रभवत् । ‘अद्य रामस्य रामत्व’ मित्यादिवदिति भावः । तदेवाह — सोय-
मग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते । एवं मृत्युमतिक्रान्तोऽग्निः निरस्तपापरूप-
मल्लतया मृत्युं परेण मृत्योः परस्ताद्दीप्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

एकमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् । अतिक्रान्ताः । अत्र भान्तीति शेषः ।
दिकृच्छब्दो दिग्देवतापरः ॥ १३+१४+१५ ॥

प्रधानभूतामिति । उपरि प्राणस्य वाग्निश्चित्याञ्चसंधानस्य षष्ठ्यमाणत्वात्, वाचः
इतरापेक्षया प्राधान्यम् ।

अथ मनोऽत्यवहत् । तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत, स चन्द्रमा अभवत् ।
सोऽसौ चन्द्रः^१ परेण मृत्युमतिक्रान्तो भाति । एवं ह वा एनमेषा देवता
मृत्युमतिवहति, य एवं वेद ॥ १६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् । यद्धि किञ्चान्नमद्यते, अनेनैव तदद्यते ।
इह प्रतितिष्ठति ॥ १७ ॥

1. चन्द्रमाः-पा०

एवं ह वा एनमेषा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद । यः पुमान्
वागाद्यभिमान्यन्यादिदेवतानां मृत्युवतिवहनकर्म^१ वेद, तमेनमेषा प्राणदेवता मृत्यु-
मतिवहति^२ अतितारयतीत्यर्थः । [शिष्टं स्पष्टम्] ॥ १६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमागायत् — । ‘यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य आगायत्
यत् कल्याणं वदति तदात्मने’ इति यजमानगामिफलव्यतिरिक्तं कल्याणवदनादिकं
यथा वागाद्या देवता आगायन्, तथा प्राणोऽप्यात्मने अन्नाद्यमागायत् । अन्नम-
त्तीत्यन्नादः । तस्य भावः अन्नाद्यम् । आदिवृद्धयभावः छान्दसः । अथवा अन्नञ्च
तत् आद्यञ्च अन्नाद्यम् । आद्यं अदनाहर्मम् । भक्षणार्हमित्यर्थः । आगायत् गान-
सामर्थ्येन^३ उपास्थापयत् । संपादितवानित्यर्थः । यद्धि किञ्चान्नमद्यते, अने-
नैव तदद्यते । अत्र अनशब्दः प्राणवाची । अद्यमानं सर्वं प्राणेनैवाद्यत इत्यर्थः ।
इह प्रतितिष्ठति । इह अत्रे सत्येव प्राणः प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः । तस्मादन्नस्य
प्राणाहारत्वादन्नादत्वं सिद्धमिति भावः ॥ १७ ॥

1. क्रमं. ग. 2. अतिक्रमयति. स्व. 3. आपयत्. ग.

एवं तावत् दृष्ट्वविशिष्टप्राणदृष्टेः कृतायाः याजमानं फलं पाप्मरूपद्विषद्भ्रातृव्य-
पराभव इत्युक्तम् । अथोद्गातुरात्मीयं फलं प्राणदृष्टिजन्यं दर्शयति अथात्मने इति । आगा-
यद्विद्यत्र प्राण इति कर्तुरनुषङ्गः । प्राणाध्यासकरणनिपुण उद्गातेति तत्पर्यवसितार्थो भवेत् ।

आदिवृद्धयभाव इति । अन्नपदेनैव आद्यस्यापि ग्रहणसंभवात्, पूर्वं ‘यत् कल्याणं
जिघ्रती’त्यादिवत् यदन्नमत्तीत्येवात्र वक्तव्यत्वात्, ‘अन्नमद्यते’ इत्युपर्युक्तेष्वेवं व्याख्या ।
सर्वप्राणाद्यपदभ्रूतिशैलीमहोपाध्यायानुसृत्य द्वितीया ।

ते देवा अब्रुवन्, एतावद्वा इदं सर्वं यदन्नम् । तदात्मन आगासीः ।
अनु नोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति । ते वै माऽभिसंविशतेति । तथेति तं समन्तं
परिण्यविशन्त । तस्माद्यदनेनान्नमत्ति, तेनैतास्तृप्यन्ति । एवं ह वा एनं
स्वा अभिसंविशन्ति, भर्ता स्वानां श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं

ते देवा अब्रुवन् । वागाद्याः ते देवाः प्राणमब्रुवन् । किमिति ? एतावद्वा
इदं सर्वं—आभजस्वेति । यदिदमन्नमस्ति, एतावद्वै सर्वमिदम् । तत् तादृश-
मन्नमात्मने स्वार्थं आगासीः । वयञ्चान्नार्थिनः, अन्नं विना स्थातुमशक्यत्वात् ।
तस्मादस्मिन्नन्ने अनु त्वद्भोगानन्तरं नः अस्मान् आभजस्व—आह ईषदर्थे
अन्तर्भावितप्यर्थोऽयं भजिः— भाजय, अल्पाल्पभागवतः कुर्वित्यर्थः ॥

[स] एवमुक्तः प्राणः प्रत्याह—ते वै माऽभिसंविशतेति । ते वै तादृशाः
अन्नार्थिनः यूयं मा माम् अभि अभितः संविशत उपविशतेत्यब्रवीत् । तथेति
तं समन्तं परिण्यविशन्त । वागाद्या देवताः तथेति प्रतिश्रुत्य समन्तात् परितः
न्यविशन्त निविष्टा इत्यर्थः । भागिनश्चाभवन्निति भावः । तस्माद्यदने-
नान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यन्ति । तस्माद्धेतोरनेन प्राणेन सहितस्सन्^१ जीवो यदन्न-
मत्ति, तेनैवात्नेन वागाद्याः तृप्यन्ति । प्राणे अन्नेनाऽऽप्यायिते वागाद्याः प्राणा
अन्नेनाप्यायिता भवन्तीत्यर्थः ।

एतद्वेदनस्य फल्माह एवं ह वा एनं—वेद । यस्त्वेवं वेद उपास्ते,
तादृशमेनं विद्वांसम्, यथा वागाद्याः प्राणस्य परितो निविष्टाः, एवं स्वाः ज्ञातयः
अभितस्संविशन्ति परित उपासते; [एषः ?] स्वानां ज्ञातीनां भर्ता पोषकः
श्रेष्ठश्च पुरएता अग्रेसरः अन्नादः अरोगदृढगात्रतया अभिमतान्नभोक्ता अन्येषा-

1. सहितस्सन् इत्येतत्स्थाने 'करणेन' इति क.

वेद । य उ हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रतिबुभूषति, न हैवालं भार्येभ्यो भवति । अथ य एवैतमनुभवति, यो वै तमनु भार्यान् बुभूषति, स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः । प्राणो वा अङ्गानां रसः । प्राणो हि वा अङ्गानां रसः । तस्मात् यस्मात् कस्माच्चाङ्गात् प्राण उक्तामति, तदैव तच्छुष्यति । एष हि वा अङ्गानां रसः ॥ १९ ॥

1. प्रतिपत्तिः पा.

मधिपतिश्च भवतीत्यर्थः । य उ हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रति बुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवति । एवंविदं एतादृशप्राणविद्यानिष्ठं प्रति स्वेषु ज्ञातिषु प्रति प्रतिभटः — छान्दसस्सुलोपः — बुभूषति भवितुमिच्छति, प्रतिस्पर्धी भवितुमिच्छतीत्यर्थः । प्रतिपत्तिर्बुभूषतीति पाठेऽपि स एवार्थः । सः भार्येभ्यः भर्तव्यभार्यापुत्रादिभ्यः—भार्यापुत्रादिभरणायेति यावत्—नालं भवति । पुत्रकळत्नादिभरणेष्यसमर्थो भवतीत्यर्थः । अथ य एवैतमनुभवति यो वैतमनु भार्यान् बुभूषति । अथशब्दः प्रकृतमपेक्ष्यार्थान्तर[पर]त्वे । ज्ञातीनां मध्ये य एतं प्राणविदमनु भवति अनुगतो भवति, यो वा एतं प्राणविदम् अनु अनुसृत्य भार्यान् भर्तव्यान् पुत्रकळत्नादीन् बुभूषति भर्तुमिच्छति । भृजः सनि 'उदोष्ठ्यपूर्वस्ये' ल्युत्वम् । स एवालं भार्येभ्यो भवति । उक्तोऽर्थः ॥ १८ ॥

पूर्वमुक्तमेवायास्यत्वमाङ्गिरसत्वञ्च विद्याभेदभ्रमापनुत्तये पुनराह — सोऽयास्य इत्यादिना । सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः इत्यन्तेन उक्त एवार्थः स्मारितः । पुनस्तमेवार्थं प्रसिद्धयोपपादयति प्राणो हि वा—रसः । हि यस्मात् प्राणानामङ्गरसत्वम्, तस्मात् यस्मात् कस्माच्चिदङ्गात् प्राण उक्तामति, तदैव तदङ्गं शुष्यति । नीरसत्वादिति भावः ॥ १९ ॥

एष उ एव बृहस्पतिः । वाग्वै बृहती । तस्या एष पतिः । तस्माद्बृहस्पतिः ॥ २० ॥

एष उ एव ब्रह्मणस्पतिः । वाग्वै ब्रह्म । तस्या एष पतिः । तस्माद्ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

एष उ एव साम । वाग्वै सा अमैषः । सा चामश्चेति तत्साम्नस्सामत्वम् । यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण, तस्माद्वैव^१ साम ।

1. तस्माद्वेव मा.

एष उ एव बृहस्पतिः । उश्चार्थे । बृहस्पतिश्च एष एवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह वाग्वै बृहती — बृहस्पतिः । बृहत्याख्यच्छन्दसो वाग्मूपत्वादिति भावः । तस्याः तादृश्या वाचः एषः प्राणः पतिः रक्षक इत्यर्थः । वागादिसत्तायास्तदधीनत्वादिति भावः ॥ २० ॥

एष उ एव—ब्रह्मणस्पतिः । ब्रह्मशब्दो वेदपरः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ २१ ॥

एष उ एव साम । एष उ एव = वाग्निशिष्टो मुख्यप्राण एव साम ; सा चामश्चेति सामशब्दनिर्वचनात् । सा इति स्त्रीलिङ्गेन तच्छब्देन वाक् परामृश्यते । “अम गतिभाजनशब्देषु” इति गमनार्थाद^१मतेरः । अमति गच्छतीत्यमः प्राणः । तदुपपादयति वाग्वै सा अमैषः— [उक्तोऽर्थः ।] प्रकान्तरेण सामशब्दनिर्वचनमाह यद्वेव—तस्माद्वैव साम । यद्वेव यत् उ एव इति पदच्छेदः । उशब्दो वार्थः । यस्मादेव वा प्लुषिणा पुत्तिकाशरीरेण समः, मशकशरीरेण समः, हस्तिशरीरेण समः, समष्टिजीवभूतलैलोक्यशरीरकब्रह्मणः शरीरेणापि समः, देवमनुष्यादिसर्वप्राणिशरीरेणापि समः, यथा घटप्रदीपप्रभा तावन्मातृव्यापिनी, प्रासादप्रदीपप्रभा च प्रासादव्यापिनी, एवं प्राणोऽपि ब्रह्मादिपिपीलिकान्तशरीरेषु तत्तच्छरीरानुरूपव्याप्तिमत्त्वेन समः, तस्माद्वैव साम = तस्मादेव वा सामेत्यर्थः ।

1. अमतेरः । ग. अमतेः क.

अश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति, य एवमेतत् साम वेद ॥ २२ ॥

एष उ वा उद्गीथः । प्राणो वा उत् । प्राणेन हीदं सर्वमुत्तन्धम् ।
वागेव गीथा उच्च गीथा चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितायनेयो राजानं भक्षयन्नुवाच—अयं त्यस्य

एतदेव वाक्यमवलम्ब्य मुख्यप्राणस्य विभुत्वं पूर्वपक्षीकृत्य इन्द्रियाणामिव मुख्यप्राणस्याप्युत्क्रान्त्यादिश्रवणादणुत्वमिति प्राणपादे “ अणुश्च ” इति सूत्रेण सिद्धान्तितम् ।

एतज्ज्ञानस्य फलमाह — अश्नुते साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवमेतत् साम वेद । साम्नः सामशब्दितप्राणस्य सायुज्यं प्राणदेवता-समानभोगतां अश्नुते, सलोकतां जयति सालोक्यं प्राप्नोति, य एवं वेद सामशब्दनिरुक्तं^१ सर्वदाऽनुसन्धते ॥ २२ ॥

एष उ वा उद्गीथः । एष उ वै=एष एव वाक्प्राणसमुदायः उद्गीथः उद्गोथाख्यसामभक्तिरित्यर्थः । तदुपपादयति प्राणो वा उत् — स उद्गीथः । उत्तन्धं धृतमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २३ ॥

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितायनेयो राजानं भक्षयन्नुवाच । तत् तत्र । आख्यायिकेति शेषः । हशब्दः प्रसिद्धौ । आख्यायिकाऽपि प्रसिद्धाऽस्तीत्यर्थः । चैकितायनेयः । ^२ चिकितस्यापत्यं चैकितिः । “ अत इज् ” । ^३ तस्य गोह्यापत्यं युवा चैकितायनः । ^४ फक् । तस्यायनादेशः । चैकितायनस्यापत्यं चैकितायनेयः । चैकितायनेयो ब्रह्मदत्तनामा ऋषिः राजानं सोमं भक्षयन्नुवाच । किमिति ? अयं त्यस्य राजा मूर्धानं विपातयतात् । अयं भक्ष्यमाणः राजा सोमः त्यस्य

1. निरुक्ति, ग. 2. चिकितस्य, क. 3. तस्यापत्यं ग. 4. ‘ यजिजोश्च ’ इति फक् ख, ग.

तद्वापि ब्रह्मदत्त इति वाक्यमेकोनविंशकण्डिका अयास्याङ्गिरसत्वेनोपपादनपूर्वमुक्तस्य

राजा मूर्धानं विपातयतात्, यदितोऽयास्याङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति ।
वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥ २४ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वम् । तस्य वै
स्वर एव स्वम् । तस्मादात्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत् ।

स तथा वाचा स्वरसंपन्नयाऽऽत्विज्यं कुर्यात् । तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं

1. अयास्य आङ्गिरसः शां. पा० ।

अन्यस्य शिरः विपातयतु । ननु किं तेनापराद्धमित्याशङ्क्याह—यदितोऽयास्या-
ङ्गिरसोऽन्येनोदगायदिति । यत् यस्मात् कारणात् (यत् यः) इतः अस्मात्
अयास्याङ्गिरसः मुख्यप्राणात् अन्येन देवतान्तरेण [अन्यः] उदगायत्
उद्दानं कृतवान् । अयास्याङ्गिरसशब्दितमुख्यप्राणवेदनमन्तरेण देवतान्तरदृष्टिं कृत्वा
यस्तुद्गायति, तस्य सोमं पिबतो मूर्धा पतत्वित्यर्थः । इतिशदो ब्रह्मदत्तवचस्समाप्तौ ।
वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायत् । हि यस्माद्धेतोः सोमं पिबन् शपथं
कृतवान्, तस्मात् ब्रह्मदत्तः अयास्याङ्गिरसशब्दितवाक्सहितप्राणवेदनमेव कृत्वा
उद्दानं कृतवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वम् । एतस्य
प्रकृतस्य सामशब्दवाच्यस्य तस्य प्राणस्य यः स्वं वेद, तस्य स्वं धनं भवति
इति प्रथमतः प्रलोभ्य शुश्रूषामुत्याद्याह — तस्य वै स्वर एव स्वम् ।
स्वरः कण्ठध्वनिः । तस्मादात्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत् ।
ऋत्विजः कर्म आत्विज्यं औद्गात्रादिकं करिष्यन् वाचि स्वरं कण्ठध्वनिमिच्छेत् ।
इच्छेतेति पदव्यत्ययश्लान्दसः । यथा कण्ठध्वनिर्भवति, तमुपायं मधुपिप्पली-
सेवादिलक्षणं कुर्यादित्यर्थः । स तथेत्यादि स्पष्टम् । तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं

प्राणस्य विंशैर्विंशद्वाविंशत्रयोविंशकण्डिकादर्शितरीत्या वाग्विश्रितयाऽनुसंधानकर्तव्यत्वपरम् ।
मूले इत इत्यस्य वाग्विश्रित्यदित्यर्थः ।

तस्य हेत्यादि । प्राणब्राह्मणेऽत्र गीतिरूपसामग्रहणेऽनौचिस्यात् तस्य हैतस्य साम्न
इति साम्नि प्राणरूपत्वकथनात् उपरि, 'वाचि ह खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयत' इति
प्राणरूपत्वकथनाच्च द्वाविंशकण्डिकोक्तीरीत्या सामभूतप्राणपरतथैवेदं व्याख्यातम् । स्वरः कण्ठ-
ध्वनिरिति । कण्ठगतं माधुर्यमिति शाङ्करम् ।

दिदृक्षन्त एव; अथो यस्य स्वं भवति । भवति हास्य स्वम्, य एवमेतत् साम्नः स्वं वेद ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यस्सुवर्णं वेद, भवति हास्य सुवर्णम् । तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । भवति हास्य सुवर्णम्, य एवमेतत् साम्नः सुवर्णं वेद ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद, प्रति ह तिष्ठति । तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते

दिदृक्षन्त एव । यस्मात् स्वर एव साम्नः स्वम्, तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तमेव स्तोतारं दिदृक्षन्ते । जना इति शेषः । अथो यस्य स्वं भवति । यस्य स्वं धनमस्तीत्यर्थः । अथोशब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे । अत्यल्पमिदमुच्यते स्वरवन्तं दिदृक्षन्त इति ; 'यस्य यस्य स्वं धनमस्ति, तं सर्वं दिदृक्षन्त इत्यर्थः । अतः स्वर एव स्वमिति निर्दिष्टस्वरवतो दिदृक्षितत्वं युज्यत इत्यर्थः । सामस्वरे स्वत्ववेदनस्य फलमाह — भवति हास्य स्वं — वेद । स्पष्टोऽर्थः ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णम् ।
 २ साम्नः प्रकृतस्य सामशब्दितस्य प्राणस्य । अन्यः स्पष्टार्थः । एवं फलप्रदर्शनेन शुश्रूषामुत्पाद्याह — तस्य वै स्वर एव सुवर्णम् । ऋष्यप्रथमादिलक्षणसाम^३-स्वरविदः स्वर एव सुवर्णं भूषणमित्यर्थः । सामस्वरे सुवर्णत्वज्ञानस्य फलमाह — भवति हास्य सुवर्णं — वेद । स्पष्टोऽर्थः ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति । एवं फलप्रदर्शनेन 'पूर्ववच्छुश्रूषामुत्पाद्याह—तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा । [तस्य सामशब्दितस्य प्राणस्येत्यर्थः ।] कुत इत्यत्राह—वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीयते [ऽन्ने]

1. यस्य यस्य, ग. यस्य. क. २. स्पष्टोऽर्थः इत्येतावदंशे ग कोशे । ३. सप्त. ख. 4. पूर्व. ग.

अथोशब्दो वाक्यान्तरोपक्रम इति । अप्यर्षोऽपि प्राह्यः, यथा ४-१४, वाक्ये । स्वरः स्वं = धनम् । स्वरवानपि दिदृक्ष्यतं लोके ; स्वरानपि । तस्मात् दिदृक्षाविषयत्वसाम्यात् स्वरः स्वमिति । भवति हेत्यादिना पूर्वोक्तफलोपसंहारः उपक्रमन्तस्य अत्र समाप्तियोक्तः ।

इत्युहैक आहुः (गीयतेऽन्न इत्युहैक आहुः) ॥ २७ ॥

अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तुयात्, तदैतानि जपेत् - असतो मा सद्गमय, तमसो मा ज्योतिर्गमय, मृत्योर्माऽमृतं गमयेति ।

1. तस्माद्वेव. मा. 2. अथ पाठः ज्ञां. 3. प्रस्तुयात्. मा.

इत्युहैक आहुः । एष मुख्यप्राणो वाचि वाग्निन्द्रियस्थानभूतजिह्वामूलादिस्थानेषु प्रतिष्ठितस्सन् एतत्साम गीयते सामभावमापन्न उद्गीयत इत्येक आहुः । उशब्दो ऽवधारणे । पूर्वत्र इह प्रतितिष्ठतीति प्राणस्यान्नप्रतिष्ठितत्वोक्तः वाक्छब्दित-जिह्वामूलादिप्रतिष्ठितत्वं एकीयन्तमिते भावः ॥ २७ ॥

एवमुद्रातृप्राणविद्योपदेशानन्तरं एवम्भूतप्राणविदमुद्रातारं प्रति प्रार्थनारूपाणां ब्रह्मलोकाभ्यारोहहेतुतया अभ्यारोहशब्दितानां मन्त्राणां प्रयोगकालं मन्त्रार्थञ्चाह अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः । बहिष्पवमानमाध्यन्दिनपवमानाऽऽर्भवपवमान-भेदभिन्नानां त्रयाणां पवमानानामेवाभ्यारोहः अभ्यारोहमन्त्रः । [इति संज्ञेति शेषः] नेतरेषामाज्यपृष्ठादिस्तोत्राणामित्यर्थः । एतेषामभ्यारोहमन्त्राणां जपकालं वक्तुं प्रथमं प्रस्तोतृसंज्ञार्थमाह-स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति । यः साम प्रस्तौति, स एव खलु प्रस्तोतेत्यर्थः । स यत्र प्रस्तुयात्तदैतानि जपेत् । सः प्रस्तोता यत्र यदा प्रस्तौति, तदा एतानि यजूषि यजमानो जपेदित्यर्थः । यजूषि पठति-असतो मा सद्गमय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति ।

1. एवम्भूतं ग. 2. इदं क. कोशे । 3. प्रस्तु. ख.

इत्युहैक आहुरिति पाठो भाष्यसंमतो लक्ष्यते; वाचि प्रतिष्ठितत्वस्यैव एकीयन्तत्वे-नोक्तेः । अन्न इत्युहैक आहुरिति शाङ्करपाठः । प्राणस्य वाग् वा प्रतिष्ठा, अन्नं वेति सर्वसंमतम् । अत्रान्नशब्देनान्नमयस्य देहस्य ग्रहणं प्राक् शाङ्करोक्तम् । वाक्छब्दश्चेह जिह्वामूलादिस्थानपर उक्तः; वाग्निन्द्रियस्य प्राणाधीनतया प्राणप्रतिष्ठात्वायोगात् । तथाच देहे जिह्वामूलादौ प्रतिष्ठित इति अविरोधसंभवे विकल्पः कथमुक्त इति चेत् - एवमविरोधेऽपि वाक्प्रतिष्ठानं वा भावनीयम्, सामान्यतो देहप्रतिष्ठानं वैत्यनुष्ठानविकल्प इति । एषा तावत् सामभूतप्राणप्रतिष्ठा । सामगति-विश्रान्तिभूमिस्तु आकाशः परमात्मेति शिल्पादिकथान्ते निर्णीतं छान्दोग्ये (१-९.) ।

एवमुद्रातृकर्तृकं वेदनमुक्तम् । अथ यजमानकर्तव्यो मन्त्रजपः कथ्यते अथात इति । पवमानानामेव । येषु उद्राता याजमानं फल्मागायति, तेषामेवेत्येव काराभिप्रायः । मन्त्रत्रय-

स यदाहासतो मा सद्गमयेति, मृत्युर्वा असत् सदमृतं मृत्योर्मा-
ऽमृतं गमय अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । तमसो मा ज्योतिर्गमयेति ।
मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम् । मृत्योर्माऽमृतं गमय अमृतं मा कुर्वित्येवै-
तदाह । मृत्योर्माऽमृतं गमयेति । नात्र तिरोहितमिवास्ति ।

अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् । तस्मादु तेषु

एतानि यजूषि स्वयमेव व्याचष्टे — स यदाह असतो मा सद्गमयेति मृत्युर्वा
असत् सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह । मा असतः
सद्गमय = मां मृत्योरमृतं कुरु । मृत्योः संसारादुद्धृत्यामृतं कुर्वित्यर्थः । स यदाह
अनेन मन्त्रेण यत् प्रतिपाद्यमाह, तदमृतं मा कुर्वित्येतदाहेत्यन्वयः^१ । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् । मृत्योर्माऽमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति । तृतीयपर्यायः
स्पष्टार्थ इत्यर्थः ।

अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत् ॥ यस्मात्
कारणात् त्रिष्वपि पवमानेषु उद्गाता एभिर्धनुर्मन्त्रैः यजमानेन स्वगतं फलं
याचितः, अतः यजमानगामि फलमुद्दिश्यैवागायेत् । पवमानत्वव्यतिरिक्तेषु
आज्यादिषु नक्सु स्तोत्रेषु आत्मने स्वार्थमन्नाद्यमुद्दिश्यागायेदित्यर्थः । तस्मादु तेषु

१. स्वर्थः स्व.

मेकार्थकमित्याह स्रयदाहेत्यादिना ; नानाफलानां युगपत् काम्यत्वायोगात् । पूर्वं प्राणवेदनस्य
पाप्मापहतिः फलमित्युक्तम् । पाप्मा मृत्युरिति च पश्चाद् दर्शितम् । तदेव फलं मृत्युशब्द-
प्रयोगेणैव विवक्षतीति ज्ञायते । तथाचामृतप्राप्त्युपयोगिमृत्युरूपपाप्मापहतिफलसंपत्तौ वाग्प्राण-
चक्षुरधोत्रमनोमुखैर्विपाप्मसिः सहकारिसिः संपन्नः प्रधानभूतं मुख्यप्राणमाश्रयन् देही ब्रह्मवेदनं
यथावद्वन्वा अमृतं गच्छतीति सारोऽत्र सिद्धः । वागादीनां ब्रह्मवेदनकरणतया प्रतिवेदान्तं श्रवणञ्च
केनोपनिषदुपक्रमप्रभृति वेदितमेव । इहापि बृहदारण्यके तेषां तथात्वोपदेशेन प्राणप्राधान्यं
दर्शयिष्यते च । व्यक्तीभविष्यति चेदमनया दृष्टया यथावदुपरितनभागानामनुसंधान इत्यलम् ।

वरं वृणीत यं कामं कामयेत तम् । स एष एवंविदुद्राताऽऽत्मने
वा यजमानाय वा यं कामं कामयते तमागायति ।

तद्वैतल्लोकजिदेव । न हैवालोक्यताया आशास्ति, य एवमेतत् साम
वेद ॥ २८ ॥

इति तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वरं वृणीत यं कामं कामयेत तम् । तस्माद्धेतोः तेषु पक्वमानव्यतिरिक्तस्तोत्रेषु यं
कामं कामयेत तं वरं वृणीतेत्यर्थः । स एष एवंविदुद्राता — तमागायति
तमुद्दिश्यागायति । आगानेन तं संपादयतीत्यर्थः । तद्वैतल्लोकजिदेव । [ह
प्रसिद्धं] पूर्वोक्तं तदेतत् प्राणवेदनं लोकजिदेव ब्रह्मलोकसाधनमेवेत्यर्थः । न हैवा-
लोक्यताया आशास्ति, य एवमेतत् साम वेद । सामशब्दनिर्दिष्टं प्राणं एवं
अथास्याङ्गिरसत्वादिप्रागुक्तगुणविशिष्टं यो वेद य उपास्ते सः, अलोक्यतायाः
—लोक्यता लोकार्हाता तदभावः अलोक्यता—ब्रह्मलोकार्हात्त्वाभावतो भीत्या
न हैवाशास्ति नैवाशास्ते । साधनान्तरं नाभिलषति, तस्य कृतार्थत्वादिति
भावः ॥ २८. ॥ ३-३.

अथ नारायण—तदुपासन—तत्प्राप्तीनां परमतत्त्वहितपुरुषार्थत्वम्, तत्पसङ्गत्
सनकादियोगीश्वरविषयसृष्टि'लक्षणातिसृष्टेर्विसृष्ट्यपेक्षयाऽतिशयितत्वं च वक्तुमुपक-

1. सृष्टिपदं क कोशे न ।

न हैवालोक्यताया आशास्तीति । शासुधातुरनुशिरूपेऽर्थे परस्मैपदी । इच्छारूपे
आत्मनेपदी ; तदा आहपूर्वकत्वं प्रायिकम् । अत इष शाङ्करे आशा अस्तीति पदच्छेदः
कृतः । इह भाष्ये तु व्यत्ययाश्रयणेन स आशास्ते इति व्याख्यातम् । आशा अस्तीति
छेदे स इत्यनुक्त्वा तस्येति प्रयोज्यम् । अलोक्यतायै इति चतुर्थी शाङ्करे इष्टा ; अत्र
पञ्चमी । अलोक्यता स्यादिति हेतोरिति तदर्थः । य एवमेतत् साम वेदेति । सामशब्द-
विशक्तिं प्राणं यो वेदेत्यर्थः । यद्वा सामप्रस्तावे प्रस्तोतृकार्ये यजमानजप्यमन्त्रविशेषसङ्ग्राहं यो
वेदेत्यर्थः । तद्भेदने हि याजमानो जपः औद्गात्रं वेदनं च निष्पद्येयात्तामिति भावः ।

३—४.

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः । सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्म-

मते आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः । इदं जगत् अग्रे सृष्टेः प्राक् पुरुषविध आत्मैवासीत् । अस्य वाक्यस्य कारणवाक्यत्वादात्मशब्दो नारायण-परः । 'स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः प्रतिष्ठितं वेद', 'अन्वयं पुरुषविधः' इत्यादौ पुरुषविधशब्दस्य भगवति प्रयुक्तत्वाच्च, पुरुषस्य विधेव विधा यस्य स पुरुषविधः पुरुषाकार इत्यर्थः । "अस्यात्मनः पुरुषविध-त्वच्चाऽऽनन्दमयत्वं ज्ञापयति, 'आत्मन आकाशः संभूत' इत्युपक्रम्य, अन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय' इत्युक्त्वा तस्य पुरुषविधत्वप्रतिपादनात्" इति व्यासार्थैः सर्व-व्याख्यानाधिकरणे ह्युक्तम् ।

सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यत् । सः पुरुषः अनुवीक्ष्य अन्वीक्ष्य (अन्वीक्षमाणः) साक्षात्कुर्वन् आत्मनोऽन्यं विभक्तं नापश्यत् । सृष्टेः प्राक् 'तमः

१. चकारो न ग. कोशे ।

अश्वमेधाङ्गे अश्वे विश्वरूपदृष्टिः, तत्र अग्नौ च अर्कादिपदवाच्यब्रह्मदृष्टिः, उद्गातरि ब्रह्मलोकप्राप्त्यर्थं विद्यापेक्षितकरणशुद्धिरूपशत्रुपराजयार्थप्राणदृष्टिश्च ब्राह्मणत्रयेण विहिता । अथ साक्षात् ब्रह्मनिरूपणमेवारभ्यते आत्मैवेत्यादिना । एतदन्ते च उक्तप्राणायामकरणानामुपयोगोऽपि दर्शयिष्यते । तस्यानुक्तस्य समुच्चयार्थः अतिशयितत्वञ्चेति चकारः । अत्र सृष्टिनिरूपण-व्याजेन सोमवदस्मान् अन्नं विभाव्य अदतां देवानां यजनरूपात् काम्यकर्मणः उपरम्य सनकादिवत् आत्ममात्रप्रवणैरस्माभिर्भाव्यमित्युपदिश्यते आदौ ॥

नात्र शुभूर्धत्वादिना पुरुषविधत्वमुच्यते, लोकानामितः परमेव स्रष्टव्यत्वात् । किन्तु, तस्य प्रियमेव शिरः 'इत्यादिकल्पिताकारेण ; तस्याऽऽनन्दमये नित्यत्वादिति दर्शयति अस्या-त्पन्न इत्यादिना ।

एकैकस्यापि आत्मनः स्वं स्वं प्रति प्रत्यक्त्वेनाहमर्थत्वात् परमात्मनोऽपि तत्त्वप्रकृतम् ; 'हन्ताहमिमास्तिस्रो देवताः' 'बहूनि मे व्यतीतानि' इत्यादौ प्रसिद्धम् । तन्निबन्धनः अहमस्मीति व्याहारः न केवलमग्रे, किन्तु अद्यापीति सर्वदा । अतः अग्रे इत्येतदनुसारेणार्थान्तरं विवक्षित्वा अस्मीत्येतदपि स्यामिति परिवर्तितम् ।

नोऽपश्यत् । सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् । ततोऽहन्नामाभवत् ।

परे देव एकीभवती' त्युक्तीत्या अयःपीताम्बुक्त् चिदचित्पञ्चस्य परमात्मनोऽ'-
विभक्तत्वादिति भावः । सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत् ततोऽहन्नामाभवत् । अह-
मिति हिरण्यगर्भनाम । अहमभिमानाश्रयव्यष्टिपुरुषाणां प्रथमजत्वाद्विरण्यगर्भस्य ।
उक्तञ्च मोक्षधर्मे भृगुभरद्वाजसंवादे —

‘तस्मात् पद्मात् समभवत् ब्रह्मा वेदमयो निधिः ।

अहङ्कार इति स्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ॥’

इति । तस्मादयमर्थः—अहमस्मि अहङ्कारः स्यात्, चतुर्मुखस्स्यामिति सङ्कल्प-
वाक्यं अग्रे ब्रह्मसृष्टिपूर्वकाले व्याजहार । ततोऽहन्नामा चतुर्मुखोऽभवदिति ।

मोक्षधर्म इति । अत्र इदमपि महाभारतवचनमनुसन्धेयम् —

तदण्डमभवत् हैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ।

अहङ्कृत्वा ततस्तस्मिन् ससर्ज प्रभुरीश्वरः ॥

हिरण्यगर्भं विश्वात्मा ब्रह्माणं जलबन्धुनिम् । (अनु. ३८-४४.)

इति । अत्र, ‘अहङ्कृत्वे’ ति अहं स्यामिति संकल्पकथनात् । यद्यपि सङ्कल्पमात्रमलम्, अथापि
तद्वाक्यायैव तथा व्याहारः, ‘स भूरिति व्याहरत्’ इतिवत् ।

अत्र श्रुतप्रकाशिकायां आनन्दवाधिवरणे अत्रत्यपुरुषविधपदस्य हिरण्यगर्भद्वारा सशरीर
इत्यर्थः पक्षान्तरपरीक्षावसरे अन्धैरुक्तोऽनूदितः; न तु दूषितः । अतःसर्वव्याख्यानाधिकरणे
सोक्तरीत्या ‘अहंनामाभव’ दिति हिरण्यगर्भकथनात् पुरुषविध इति न तदग्रहणमिति
दूषणाकरणात् तदर्थानुमतिरपि गम्यते । तदित्यमपि प्रकरणार्थः पर्यालोचनीयो भवति—नान्य-
दात्मनोऽपश्यदितिदं तावत् स्वरसतः सोविभेदित्यनेनान्वितम्; अन्यादर्शनस्य भयहेतुत्वात् ।
एवं स वै नैव रेमे इत्यत्रापि तदन्वयः; औचित्यात् । तत्र यदि अन्यादर्शनानन्तरं
चतुर्मुखसृष्टिः कृता स्यात्, तर्ह्यन्यदर्शनात् भयमरतिश्च न भवतः । अन्यादर्शनं परमात्मनः,
भयादि तु चतुर्मुखस्येति वैयधिकरण्यं वा कल्प्यम् । अतः पूर्वमेव चतुर्मुखद्वारकमेवान्यादर्शने
उक्ते सति चतुर्मुखेतरसृष्टेः प्राक् भयारतिवर्णनं घटते । तस्मात् पुरुषविध इति हिरण्य-
गर्भशरीरकपरमस्तु । सप्तदशकण्डिकावक्ष्यमाणरोत्या जायादिसंपत्त्युपयोगिपुरुषत्वमपि चतुर्मुखे
पुरुषविध इति पदेन ज्ञायते । अहमस्मीत्यस्य तु अहं केवलोऽस्मीत्यर्थः । यद्वा सोऽह-
मस्मीत्यादिवाक्यं अन्यादर्शनवतोऽन्यदर्शनसंपादनसामग्रीसाहित्यप्रदर्शनार्थम् । अन्यदर्शनं हि
अन्यजीवसृष्ट्या कार्यम् । तसंसृष्टिश्च जीवानामङ्गत्वनिबन्धना तदङ्गत्वनिवर्तनफला, अन्यथा
नैर्घृण्यापत्तेः । तादृशसृष्टौ स्वस्य शक्तत्वमप्यपेक्षितम् । शक्तिभोपकरणसत्त्वे । तत् सर्वमत्रो-

तस्मादप्येतर्हामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रव्रते यदस्य भवति ।

स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्, सर्वान् पाप्मन औषत्, तस्मात् पुरुषः।

तस्मादप्येतर्हामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽथान्यन्नाम प्रव्रते यदस्य भवति । यस्माद्धेतोर्भगवता प्रथमतश्चतुर्मुखे अहंशब्दः प्रयुक्तः, तस्माद्धेतोः एतर्हपि अस्मिन्नपि काले केनचित् पुंसा आमन्त्रितोऽयं जनः अहमित्येवाग्रे उक्त्वा अथ पश्चात् अस्य यत् पित्रादिकृतं नाम भवति तद् वदतीत्यर्थः ॥

स यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्, सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मात् पुरुषः।

सः आत्मा यस्मात् कारणात् अस्मात् दृश्यमानाज्जगतः सर्वस्मात् पूर्वः, यस्माच्च हेतोः सर्वान् पाप्मन औषत् अददत्—“ उष दाहे”—तस्मात् कारणात् पुरुषशब्दवाच्य इत्यर्थः ।

अत्र स इत्यनेन नान्यवहितस्या [प्य] हन्नाम्नो ग्रहणमुचितम्; तस्य कर्म-
कश्यस्य स्वयं सर्वपापप्रदाहकत्वाद्यसंभवादिति द्रष्टव्यम् । पूर्वत्वं चात्र कारणत्वम् ।
ततश्च सर्वकारणत्वे सति सर्वपापप्रदाहकत्वं पुरुषशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

“ पुरसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।

शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥ ”

इति भगवदसाधारणपुरुषशब्देनोपक्रमात् इयमुपनिषत् नारायणपरेत्यवगन्तव्यम् । तद्वे-

1. परमात्मना. क. 2. स्वयं कर्मवश्यस्य पाप्म. ग.

च्यते । सः चतुर्मुखशरीरकपरमात्मा देहात्मभ्रमररूपमहमभिमानाश्रयजीवच्छिप्रयोजकब्रह्महार-
तत्त्वाभिमान्यस्तीति व्याहृत्य स्वस्य तथाविधशक्तिं निश्चिकाय । अतोऽहंशब्दात् अहम् । ईदृशाहं-
राभिमानित्वव्याहारस्य तेन पदेन स्वस्मिन् कृतत्वात् तत् पदं हृदया प्रत्यगात्मवाच्यपि निरुद्ध-
कक्षणाया तदसाधारणनाम संपन्नमित्यर्थ इति ।

‘ भक्तवत्स्य शक्तिः । एवं खलु दुःखयोर्नौ जगति जीवान् चतुर्मुखद्वारा सृजन् निर्बुणः
स्यात् ’ इत्यत्र तत्पृष्टिः सर्वपापप्रदाहरूपमोक्षपर्यवसानार्थेति श्रुतिः स्वयं तस्य पुरुषनामनिर्व-
चनेन दर्शयति स यत् पूर्वं इत्यादिना । पूर्वोऽस्मादिति निर्वचनेन अक्षयमस्यैवैतत्संविधानं
प्राप्तमिति दर्शयते । तथाच पूर्वत्वे सति पाप्मदाहकत्वं पुरुषत्वमिति निरुक्तं भवति ।

ओ(औ)षति ह वै स तं योऽस्मात् पूर्वो बुभूषति, य एवं वेद ॥ १ ॥

सोऽविभेत् । तस्मादेकाकी विभेति । स हायमीक्षाञ्चक्रे - यन्म-
दन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति । तत एवास्य भयं वीयाय । कस्माद्द्वय-
भेष्यत् ? द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥

दनस्य फल्माह-औषति ह वै स तं योऽस्मात्पूर्वो बुभूषति य एवं वेद । य
एवं पुरुषत्वनिरुक्तिक्रमं वेद निरन्तरमनुसन्धते, स तमौषति दहति । क'मित्यत्राह
योऽस्मात् - । पूर्वो बुभूषति श्रेष्ठो भवितुमिच्छति । योऽस्मात् उपासकात्
श्रेष्ठो भूयासमितीच्छति इत्यर्थः । विजिगीषुं तिरस्करोतीति पिण्डितार्थः ॥ १ ॥

सोऽविभेत् । सः अहन्नामा चतुर्मुखः अविभेत् आत्मन एकाकितां दृष्ट्वा
अस्थानभयाविष्टोऽभवदित्यर्थः । अत्र स इति न परमप्रकृतस्य परमात्मनः परामर्शः
संभवति, तस्यापहतपाप्मत्वेन भयसंबन्धाभावादिति द्रष्टव्यम् । तस्मादेकाकी विभेति ।
अत एव हि लोके अद्यत्नोऽप्यसहायो विभेतीत्यर्थः । स हायमीक्षाञ्चक्रे । हशब्दः
वृत्तार्थस्मरणे । सोऽयं चतुर्मुखः एवमीक्षाञ्चक्रे इत्यथमचिन्त्यदित्यर्थः । किमिति ?
यन्मदन्यन्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति । यत् कस्माद्धेतोः मत् मवः अन्यत् मत्प्र-
तिद्वंद्वि वस्त्वह नास्ति, कुतोऽहं विभेमीति । लोके हि प्रतिद्वंद्विसत्त्वे असहायत्वं
भयहेतुः । तदभावे तु असहायत्वं न भयहेतुरिति भावः । तत एवास्य भयं वीयाय ।
तत एव विवेकरूपात् ज्ञानादस्य हिरण्यगर्भस्य भयं वीयाय वीतमित्यर्थः । उक्तमर्थं
श्रुतिः स्वयमेवानुमोदते-कस्माद्द्वयभेष्यत् द्वितीयाद्वै भयं भवतीति । द्वितीयस्य
प्रतिद्वन्द्विन एव भयहेतुत्वम्, अतस्तस्यैवाभावे कुतो भयं प्राप्स्यतीति भावः ।

हिरण्यगर्भस्यापि शरीरपरिग्रहानन्तरमेव भयोत्पत्तेः शरीरित्वं कष्टमिति भावः ।

अत्र अद्वैतसाक्षात्काराद्भयं निवृत्तमिति नार्थः । तथासति आत्मरतेस्तस्योत्तरत्र
'नैव रेमे' इत्यादिना अतिरिंसाप्रतिपादनविरोधात् । प्रारब्धकशादरतिरिंसानु-
वृत्तौ भयमपि तद्द्रशात् कुतो नानुवर्तेतेत्यास्तां तावत् ॥ २ ॥

१. किमि. क. २. अद्यत्वेऽपि. ख. ग.

पूर्वो बुभूषतीत्यस्य पूर्वं जनिदुमिच्छतीत्यर्थस्यासंभवात् अर्थान्तरमाह श्रेष्ठो भवितु-
मिच्छतीति ।

स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । स द्वितीयमैच्छत् । स
हैतावानास, यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ । स इममेवात्मानं द्वेधाऽपातयत् ।

स वै नैव रेमे । सः चतुर्मुखः नैव रेमे । इष्टार्थसंयोगजा प्रीतिः रतिः;
तां न लब्धवानित्यर्थः । तस्मादेकाकी न रमते । यस्मादेकाकिनश्चतुर्मुखस्य न रतिः,
अत एवाद्याप्यसहायस्य रतिर्नोपलभ्यत इत्यर्थः । स द्वितीयमैच्छत् । सः प्रजापतिः
द्वितीयं रन्तुमैच्छदित्यर्थः । स हैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ ।
इशब्दो वृत्तार्थस्मरणे । यथा — लोके स्त्रीपुंसौ रत्यर्थं संपरिष्वक्तौ — यत्परिमाणौ
स्याताम्, तत्परिमाणो विवृद्धो बभूवेत्यर्थः । स इममेवाऽऽत्मानं द्वेधाऽपानयत् ।
सः प्रजापतिः इमं विवृद्धमात्मानं शरीरं द्वेधा अपातयत् । ततः पतनादेव
पतिपत्नीशब्दवाच्यौ दम्पती अभवतामित्यर्थः । उक्तञ्च श्रीविष्णुपुराणे —

“ब्रह्मणोमून्महान् क्रोधः तैलोक्यदहनक्षमः ।

भ्रुकुटीकुटिलात् तस्य ललाटात् क्रोधदीपितात् ।

समुत्पन्नस्तदा रुद्रो मध्यार्हार्कसमप्रभः ।

अर्धनारीनरवपुः प्रचण्डोऽतिशरीरवान् ।

विभजाऽऽत्मानमित्युक्त्वा तं ब्रह्माऽन्तर्दधे ततः ।

तथोक्तोऽसौ द्विधा स्त्रीत्वं पुरुषत्वं तथाऽकरोत् ॥”

भयस्य चतुर्मुखद्वारैवोपपादनीयत्वेऽपि अरतेः परमात्मनि साक्षादप्युपपादनं भवति । सृष्टेः
प्राक् सृष्टधर्मीनलीलारसानुभवरूपाया अरतेः सुक्वत्वात् । अत एव परमात्मविषयतया
एतद्वाक्यग्रहणं स्तोत्रभाष्यादिषु ।

पतनादेवेति । पतिपत्नीशब्दौ पतधातुमादाय निर्वाच्याविति भावः । एवं पतनप्रयुक्त-
पतिपत्नीशब्दप्रयोगविषयभावयोः तयोः प्रसिद्धपतित्वपत्नोत्वे अप्यभूतामित्युक्तं भवति ।
अमून्महान् क्रोधः, सनकदिषु वीतरागेषु सृष्टिविमुखेषु लोके प्रजासिद्धिद्विरहदर्शनात् ।

अर्धनारीनरवपुरिति । अर्धनारीश्वररूपं यथा पादादिशिरोन्तं एकतोऽर्धपुरुषाकारम्,
अन्यतोऽर्धनारीमयम्, तथेति नार्थः; किंतु पूर्णं नारीवपुरेकं नरवपुरेकञ्च मिथः परिष्वक्तं
पिण्डितमेकं यथा स्यात्, तथा पूर्णनारीनररूपार्धद्वयविशिष्टमित्यर्थः । प्रकृतमूलश्रुत्यनुरोवात् ।
एवं जाते पुरुषं स्त्रियञ्च पृथक् पृथक् विभक्तशरीरात् क्रोधांशपनयार्थमेकादश शरीराप्या-
विर्भाव्य पृथक्कृत्य क्रांशेष्वेव गतेषु तत् नरवपुः स्वयम्भूललाटात् पूर्वमाविर्भूतं शुद्धमासीत् ।
अस्यैव स्वायम्भुवमनुत्वेन कल्पनं सहजातनारीवपुषा संगमनञ्च ब्रह्मणा विहितम्; यद् दक्ष्यति

ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम् । तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह साह
याज्ञवल्क्यः । तस्मादयमेकांशः (आकाशः) स्त्रिया पूर्यत एव । तां समभवत् ।
ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

इति । श्रीभागवते च —

“कस्य रूपमभूद्देहा यत् कायमभिचक्षते ।

ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ॥ ” इति ।

तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति ह साह याज्ञवल्क्यः । तस्माद्धेतोः
इदं शरीरं स्वः स्वस्य — आत्मन इतियावत् । विभक्तियत्ययश्छान्दसः— विवाहात्
प्राक् अर्द्धबृगलमिव अर्धविदळमिव इति ह याज्ञवल्क्य आह स उक्तवान् । तस्मा-
दयमेकांशः स्त्रिया पूर्यत एव । यस्मात् विवाहात्प्राग् अर्धविदळम्, तस्मादेकांशः
पुरुषशरीरार्धभागः विवाहे सति स्त्रिया पूर्यते । “अर्द्धो वा एष आत्मनो
यत् पत्नी ” इति श्रुतेरित्यर्थः । ‘आकाशः स्त्रिया पूर्यत ’ इति पाठेऽपि आकाशः
पूरणीयावकाश इत्यर्थः । तां समभवत् । तां शतरूपस्यां आत्मनो दुहितरं
स प्रजापतिः समभवत् मैथुन्यमुपगतवान् । ततो — अजायन्त । ततः तस्मात्
सङ्गमात् मनुष्या उत्पन्ना इत्यर्थः । उक्तञ्च विष्णुपुराणे—

“शतरूपाश्च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् ।

स्वायम्भुवो मनुर्देवः पत्नीत्वे जगृहे प्रभुः ॥ ” इति ॥ ३ ॥

शतरूपाश्चेति श्लोकप्रदर्शनं । तस्मादिदमर्धबृगलमिव स्व इति । बृगलशब्दो विक्रमार्थ
इत्यानन्दगिरिः । बृगलं विदळम् एको भागः । अर्धभूतं बृगलमर्धविदळम् । तस्मात्
ब्रह्मोत्पन्नद्विराद्दृशरीरे एवं दर्शनात्, इदं लौकिकपुरुषशरीरमपि स्वः संपरिष्कृतीपुरुषसमुदाय-
रूपेणैव स्वशब्दात्मशब्दवाच्यस्यार्धविदळमर्धरूपो भागः । विभक्तियत्यय इति । स्वशब्दात्
परस्य हसः प्रत्ययस्य आदेशं विना प्रयोगे स्व इति रूपं भवेदपि । तदपेक्षया शब्दसाधुत्वात्
व्यत्यय एव युक्तः । स्वशब्दोऽमरस्वरसात् नपुंसकलिङ्ग इव ; मेदिनीकेशात् पुङ्क्तिज्ञोऽपि ।
'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वे'ति सूत्रात् स्वशब्दस्य स्वे इति सप्तम्यां रूपमिति स्वे आत्मनि
इदमर्धबृगलमिवेत्यपि सुवचम् ।

सो हेयमीक्षाञ्चक्रे—कथन्नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति ? हन्त तिरोऽसानीति । सा गौरभवत्, ऋषभ इतरः । ताँ समेवाभवत् । ततो गावोऽजायन्त । बडबेतराऽभवत्, अश्ववृष इतरः; गर्दभीतरा, गर्दभ इतरः । ताँ समेवाभवत् । तत एकशफमजायत । अजेतराऽभवत्, बस्त इतरः; अविरितरा, मेष इतरः । तांताँ समेवाभवत् । ततोऽजावयोऽजायन्त । एवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमा पिपीलिकाभ्यः, तत् सर्वमसृजत ॥ ४ ॥

सो हेयमीक्षाञ्चक्रे । सा उ ह इयमिति पदच्छेदः । सेयं ह प्रसिद्धा शतरूपा कन्या ईक्षाञ्चक्रे इत्थमचिन्तयदित्यर्थः । चिन्ताप्रकारमेवाह—कथन्नु माऽऽत्मन एव जनयित्वा संभवति । नु इति क्तिर्के । कथं नु=कथं वा मा मां आत्मन एवोत्याद्य संभवति उपगच्छति । इति वितर्क्य, ततस्तलोपायं निश्चित्याह—हन्त तिरोऽसानीति । हन्तेत्युपायदर्शनजहर्षे । तिरोसानि जात्यन्तरेण तिरोहिता भवानीति निश्चितवतीत्यर्थः । इतीक्षित्वा सा शतरूपा गौरभवत् । वृषभ इतरः । इतरः मनुः वृषभः पुंगवोऽमूत् । तां गोरूपां शतरूपां समेवाभवत् समभवदेव । पुनरपि मैथुन्यमुपगतवानित्यर्थः । ततो गावोऽजायन्त । स्पष्टोऽर्थः । बडबेतराऽभवत् । इतरा शतरूपा बडबा अश्व अभवत् । अश्ववृष इतरः । इतरस्तु मनुः अश्ववृषः पुिमशोऽभवदित्यर्थः । वृषः—“वृष सेचने”—रेतस्सेत्तेत्यर्थः । गर्दभी—एकशफमजायत । अश्वश्वतरगर्दभास्याः (भादयः) अजायन्तेत्यर्थः । इतरत् स्पष्टम् । अजेतराभवद्वस्त इतरः । बस्तः छागः । तां ताँ समेवाभवत् । [तां तामिति वीप्सा] तांअजां तां अविञ्च समभवदेवेत्यर्थः । ततो—असृजत । [इतरस्य] स्पष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

आत्मन एव जनयित्वेति । ननु ब्रह्मण उत्पन्नविराट्छरीरे मिथुनाकारे द्विधम्भूते पुष्पांशो मनुः अंशान्तरं शतरूपां समभवत् । न तु ब्रह्मा । तत् कथमुच्यते आत्मन एव जनयित्वेति । उच्यते । पितैव पुत्ररूपेण जायत इत्युभयोरभेदकल्पनयेदम् । शतरूपा तं नित्तुल्यं गौरवितवती एकमाहेति भाष्यम् । अत एव श्रीविष्णुपुराणे, 'ततो ब्रह्माऽऽत्मसंभूतं पूर्वं स्वायम्भुवं प्रभुम् । आत्मानमेव कृतवान् प्राजापत्ये मनु' मिति मनौ तद्भेदोक्तिः । यद्वा मनोरेव स्वात्मात् श्रीधारीरविभाजकत्वाज्जनयितृत्वात् । यद्यपि, 'तपोनिर्धूतकल्मशा' मिति, 'देव' इति च दोषपरिहारकाकारवत्त्वसिद्धौ संभवो न दोषाय—अथापि शास्त्रदोषपरिहार-भावोऽपि अस्तिक्वात्तिरेकत्वं पूर्ववासनाकृतात् मनस्संकोचादेवममिसंविद्यत्त इति ।

सोऽऽवै (वे)दहं वाव सृष्टिरसि, अहं हीदं सर्वमसृक्षीति । ततः सृष्टिरभवत् । सृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति, य एवं वेद ॥ ५ ॥

अथेत्यभ्यमन्थत् स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याश्चाभिमसृजत । तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतः । अलोमका हि योनिरन्तरतः ।

सोऽऽवै(वे)दहं वाव सृष्टिरसि अहं हीदं सर्वमसृक्षीति । हि यस्मात् अहं इदं सर्वं जगत् असृक्षि सृष्टवानसि । तस्मात् अहं वाव अहमेव सृष्टिः । सृज्यत इति सृष्टिः जगदुच्यते । अहमेव सृष्टिरिति, [मत्सृष्टमिदं जगदहमेवेति] स प्रजापतिरवै(वे)त् ज्ञातवानित्यर्थः । ततः सृष्टिरभवत् । यस्माद्धेतोः प्रजापतिः अहमेव सृष्टिरित्यभेदोपचारेण स्वस्मिन् सृष्टिशब्दं प्रायुङ्क्त, ततः स सृष्टिनामा अभवदित्यर्थः । सृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति, य एवं वेद । य एवं सृष्टिनिरुक्तिं वेद, सः अस्य प्रजापतेः एतस्यां सृष्टौ=ब्रह्मसृष्टौ इ प्रसिद्धः मुख्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथेत्यभ्यमन्थत् । स चतुर्मुखः अथेति मङ्गलशब्दोच्चारणपूर्वकमभ्यमन्थत् । स-असृजत । एवं मुखाच्च हस्ताभ्याश्च मन्थनं कृत्वा योनेः कारणभूतात् मुखात् हस्ताभ्याश्चाभिमसृजतेत्यर्थः । तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतः । एतदुभयं फूत्कारनिर्मन्थनसाधनमुखहस्तात्मकसुभयं तस्मात् अभ्येयोनित्वात् अन्तरतः मध्ये अलोमकं लोमशून्यमित्यर्थः । अभियोनित्वात् मुखस्य हस्तयोश्चान्तरतो लोमशून्यत्व-सिद्धयर्थं योनेरन्तरतो निलोमकत्वप्रसिद्धिं दर्शयति-अलोमका हि योनिरन्तरतः ।

1. कुण्डलितं. क. कोशे.

सृष्ट्यां भवनस्य प्रागेव स्थितत्वात् विशेषेण भवनं वक्तव्यम् । तं ह्यशब्दतो गृहीत्वाऽऽह इ प्रसिद्ध इति ।

अभ्यमन्थदिति । अभिमन्थनं कस्येति चेत् हस्ताभ्यां मुखत्वैवेति शाङ्करम् । मुख्यस्य हस्तयोश्च योनित्वकथनात् अरणिक्तं मभ्यमानत्वं गम्यते । लोकप्रसिद्धं फूत्कारनिर्मन्थनसाधनत्वमपि संभवात्परित्याज्यमत्रोक्तम् । मुखहस्तामथनवशात् तद्देहस्थोऽभिरैवाभिदेहत्वेनाविर्भादित

तद् यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं देवम्, एतस्यैव सा विसृष्टिः । एष उ ह्येव सर्वे देवाः ।

अथ यत् किञ्चेदमार्द्रम्, तद् रेतसोऽसृजत । तद् सोमः । एतावद्वा इदं सर्वम्, अन्नञ्चैवान्नादश्च । सोम एवान्नमभिरन्नादः ।

स्पष्टोऽर्थः । तद्यदिदमाहुरमुं यज—विसृष्टिः । तत् तस्माद्धेतोः यजे यज्ञिकाः अमुं यज अमुं यजेति यदिदं क्वचनमेकैकं देवं इन्द्रादिलक्षणं निर्दिश्याऽऽहुः, सा तद्वचननिर्दिष्टेन्द्रादिदेवविषयिणी सर्वा विसृष्टिः विविधसृष्टिः एतस्य प्रजापतेरेव । ['अग्निद्वारा सर्वदेवतासृष्टिरपि प्रजापतिकर्तृकैवेत्यर्थः । सर्वस्य यष्टव्यदेवजातस्याग्न्यधीनसत्ताकत्वादिति भावः ॥] एष उ ह्येव सर्वे देवाः । अत्र एव तत्सृष्टत्वादेव सर्वे देवाः एष उ ह्येव एष प्रजापतिरेव । कार्यकारणयोरभेदोपचारात् तथोक्तिः ।

अथ—रेतसोऽसृजत । अथेति वाक्यान्तरोपक्रमे । यत्किञ्चेदं कार्यमार्द्रं द्रवरूपं दृश्यते, तद्रेतसोऽसृजत=तत् रेतसा^१ प्रजापतिरसृजतेत्यर्थः । 'शिश्नाद्रेतो रेतस आपः' इति श्रुतेः । तद् सोमः । उरवधारणे । तद् तद् द्रवद्रव्यमेव सोमः सोमरसः । एतावद्वा इदं सर्वम् । इदं सर्वं कार्यजातं एतावद्वा एतावदेव । किं तत्? अन्नं चैवान्नादश्च । अन्नान्नादात्मकमित्यर्थः । सर्वस्य जगतोऽन्नान्नादात्मकत्वे अग्नीषोमात्मकत्वमायातमित्याह—सोम एवान्नमभिरन्नादः । सोमस्य भक्ष्यमाणत्वादन्नत्वम्, अन्नेस्तद्वाहकतया अन्नादत्वम् । अतो जगत् अग्नीषोमात्मकमिति भावः ।

1. कुण्डलितं क. कोशे । 2. रेतसः ग.

इत्येवंरीत्या सर्वे देवाः तद्देहांशा एव भाव्या इत्याह तत् यदिदमिति । आहुरमुं यजामुं यजेति क्वचनं परदेवतैकान्त्यं परित्यज्य ये काम्यकर्मप्रवणाः, तान् परिहसितुम् । अथेत्यादिना पूर्वं मनुष्यभादिरूपेण भूत्वा मिथुनीभूय रेतस्सृष्टं सर्वं प्रकारान्तस्त्रत् अग्न्यादेर्विलक्षणमिति ज्ञाप्यते । तद् सोम इत्यादिना अस्माकमन्नत्वं देवानामन्नादत्वञ्च सूच्यते । भोज्यं सर्वं सोमेनाप्यायितं खातुं भवति, भोक्ताः सर्वे अग्निदेवेनोद्भरनिविष्टेनोपहिताः भुञ्जत इति अन्नादरूपं सर्वमिदमग्नीषोमात्मकं भवति । एकैकोऽप्यद्यमानत्वावस्थया सोमः, अतृत्वावस्थयाऽभिरिति भाव्यम् । अथेति सोम इत्यन्तमेकवाक्यमिति पक्षे तद्रेतस इत्येकं पदम् ।

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः, यच्छ्रेयसो देवानसृजत । अथ यन्मर्त्यस्सन्
अमृतानसृजत, तस्मादतिसृष्टिः । अतिसृष्ट्याँ हास्यैतस्यां भवति, य
एवं वेद ॥ ६ ॥

सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिर्यच्छ्रेयसो देवानसृजत । यत् यस्मात् श्रेयसः
श्रेष्ठान् ऊर्ध्वरेतसः सनकसनन्दनादीन् देवानसृजत, सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः ।
अतिशयिता सृष्टिरतिसृष्टिः । कथमतिशयितसृष्टित्वमित्यत आह — अथ यन्मर्त्य-
स्सन्नमृतानसृजत, तस्मादतिसृष्टिः । अथ यत् यस्मात् प्रजापतिः स्वयं
मर्त्यस्सन् मरणधर्मा सन् अमृतान् मुक्तियोग्यान् ज्ञानवैराग्यादिसम्पन्नान् मुमुक्षून्
सनकसनन्दनादीन् असृजत, तस्मात् सा अतिसृष्टिरित्यर्थः । 'अतिसृष्ट्याँ
हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद । य एवंप्रकारेण ज्ञानवान्, स एतस्मिन् अस्य
चतुर्मुखस्य अतिसृष्टौ ह प्रसिद्धः मुख्यो भवतीत्यर्थः । ज्ञानवैराग्यमुमुक्षासंपन्ने
भवतीति यावत् ॥ ६ ॥

एवं सृष्टिर्विसृष्टिश्चोक्ता । उपरि अतिसृष्टिपदेनापि विसृष्टिरेव विवक्षितत्वे नामान्तरनिर्देश-
वैयर्थ्यात्, प्रजापतेर्मर्त्यत्वनिर्देशपूर्वकमग्न्यादिदेवानाममृतत्वस्य मर्त्यः सन्नमृतान् इति
वाक्ये विवक्षणायां गात्रं शाङ्करमुपेक्ष्य सनकादिविषयतया व्याख्याति सैषेति । अत एव श्रेयस
इति देवान्तरव्यावर्तकं विशेषणं द्वितीयान्तम् ; न तु पक्षम्यन्तं ब्रह्मविशेषणम् ; वैयर्थ्यात् ।
न चैकादशकण्डिकायां इन्द्रादीनां श्रेयोरूपत्वात्तिसृष्टिविषयत्वश्रवणात् विसृष्टिरेवातिसृष्टिरिति
वाच्यम्—मर्त्यस्यामृतसृष्टेरिहोक्त्या तदयोगात् । तत्र भूक्षत्रापेक्षया बुक्षत्रेऽतिशयादिमत्या
विसृष्टिर्वोक्तिसंभवात् । तथा च अमुंयजांमुंयजेति परिहासस्य कृतत्वात्, 'तर्हि कथं
भाव्य'मित्यत्र सनकविवद भाव्यमिति ज्ञानायेदमारब्धमिति भावः । सृष्टिर्न सृष्टिः ।
विवचे 'य एवं वेदे'ति फलाकीर्तनं ब्रह्मप्राप्त्युपायानुष्ठानानुकूलः सृष्टिः सृष्टिः ।
एषितव्यः ; देवभावस्तु हेयत्वादुपेक्षितव्य इति सूचनाय । वेदविशेषिकायां तु सनकादि-
मन्मापेक्षा युक्तेत्युच्यत इह ।

तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् । तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत असौ-
नामाऽयमिदंरूप इति ।

ननु आत्मैवेदमग्र आसीदित्युक्तम्, ^१ 'यदिदं किञ्च मिथुनम् पिपी-
लिकाभ्यस्तत्सर्वससृजते' ति सृष्टतया निर्दिष्टस्य मिथुनादिरूपस्य प्रञ्चस्येदंश-
ब्दनिर्दिष्टस्य आत्मभिन्नत्वेन 'आत्मैवेदमग्र आसी'दिति वक्तुमयुक्तत्वादित्याशङ्क्य
इदमादिनामरूपभाक्त्वादिदंशब्दवाच्यमपि तच्छरीरं ब्रह्मैव । तस्य च आत्मैवेदमग्र
आसीदित्यात्मशब्दवाच्यसूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्माभेद उपपद्यत इत्येतदर्थोऽत ^२ (!)
सन्दर्भ आरभ्यते—तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत ।
इशब्दो वृत्तार्थस्सरणे । तदिदं मिथुनादिलक्षणं जगत् तर्हि तदा=सृष्टेः प्राक्
अव्याकृतमासीत्=अव्यक्तमासीत्, अव्यक्तशरीरकं ब्रह्मासीदित्यर्थः; नामरूपाभ्यां
न व्याकृतमिति व्युत्पत्त्या अव्याकृतशब्दस्याव्यक्तवचनत्वात् । अव्यक्तत्वञ्च नामरूप-
विशिष्टतयाऽनभिव्यक्तत्वम् । अव्याकृतशब्दस्य तच्छरीरकब्रह्मपरत्वे युक्तिः सम-
न्तरमेव स्पष्टयिष्यते । तदेव अव्याकृतशरीरं ब्रह्मैव—नामरूपाभ्यामिति इत्थंभावे
तृतीया—नामरूपवतया व्याक्रियत व्याकृतमासीत् । व्याङ्भ्यामुपसर्गाभ्याम्,
विविच्य समन्तात् कृतमासीदित्यर्थः । तदेव दर्शयति—असौनामायमिदंरूप
इति । असौनामा देवमनुष्यादिनामा, इदंरूपः करचरणादिरूपवानित्येवं अयं पूर्वोक्त

१. एतदनन्तरं ग. कोशे, 'ब्रह्मणो मर्त्यत्वे तत्पुत्राणाममर्त्यत्वं सनन्दनादित्वे लिङ्गे ज्ञायत
इत्युक्तम्' इति प्रक्षिप्तमस्ति । २. तदर्थोत्तरसंदर्भ इति स्यात् । एतदर्थो ग्रन्थसंदर्भः ग.

एवं सनकादिष्वद्वुभुषुं प्रति इतःपरम्, आत्मानमेवोपासीतेत्येवोपदेष्टव्यम् । मध्ये
तद्वेदं तर्ह्येत्यादिकं प्रसक्तान्तरशङ्कापरिहारार्थम् । तदाह नन्विति । 'नान्यदात्मनो-
ऽपश्यदिति प्रागुक्ताऽन्यसृष्टिरेव कृतेत्यवगमात् आत्मैवेदमिति समानाधिकरणनिर्देशोऽनु-
पपन्नः; यद्वा प्रजापतेः सृष्टिरस्मीतिप्रहणवत् उपचरितार्थकम्' इति मतिव्युदासार्थं तद्वेद-
मित्यादिकमिति भावः । नान्यदित्यत्रान्यत्वं विशेषणीभूतचतुर्मुखाव्यक्तरूपं वा प्रकृतविशिष्ट-
विषयकप्रतीतिविषयत्वात्मकारिभाषिकभेदरूपं वा विभक्तत्वं वेति भाष्यम् ।

तदिदंमिथुनादिलक्षणं जगदिति । ननु तदिदमित्यस्य जगदर्थकत्वे ब्रह्मणो व्याक्रि-
यमाणत्वं कथं लभ्यते । उच्यते । अव्याकृतपदस्य अव्याकृतशरीरकब्रह्मेत्यर्थस्वीकारात् । 'स एषइह
प्रविष्ट' इति स इतिपदेन चेतनग्रहणात्, पूर्वं तस्योक्तत्वावश्यकत्वात् । वस्तुतः इदमित्यस्यैव
मिथुनादिलक्षणं जगदित्यर्थः । तस्याभेदेनाव्याकृतेऽन्यः तदित्यस्य आत्मैवेदमिति प्रस्तुत

तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौनामायमिदंरूप इति ।

आत्मैव व्याक्रियतेत्यर्थः । तदिदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ-
नामाऽयमिदंरूप इति । अनेन वाक्येन सृष्ट्यादिकालिके अप्रत्यक्षे अव्याकृत-
नामरूपव्याकरणे सुग्रहत्वाय निदर्शनमुच्यते । तत् = पूर्वं तथा नामरूपाभ्यां
व्याकरणाद्धेतोः एतदपि इदानीमपि इदं उत्पद्यमानं चराचरव्यक्तिजातम्, इदं
रूपोऽयं एतादृशसंस्थानवानयम् असौनामा देवदत्तयज्ञदत्तादिनामवानिति नामरूपा-
भ्यामेव व्याक्रियते । इत्थमेव आदावपि नामरूपाभ्यां व्याकरणमवधेयमित्यर्थः । उभयत्र,
असौनामेति छान्दसोऽलुक् । अदोनामेति वक्तव्ये, असौनामेति लिङ्गव्यत्ययोऽपि
छान्दसः । ततश्च नामरूपवत्त्वमव्याकृतशब्दितस्य ब्रह्मणः सिद्धमिति सर्वाणि च
नामानि तत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतानि च रूपाणि तदीयान्येव । अतः इदमादिशब्दैरपि
तस्यैव निर्देशसंभवात् आत्मैवेदमग्र आसीदित्यभेदनिर्देशे नानुपपत्तिरिति भावः ।

नामरूपाभ्यामेवेत्यत्रैवकारो भिन्नक्रमः । तदेव नामरूपाभ्यां स्वयमेव

आत्मा अर्थः । इदमित्याद्यनुसारेण स्त्रीवनिर्देशः । पूर्वोक्त आत्मा जगदभिवाच्याकृतप्रधान-
मासीत् । तत् स आत्मा नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतेत्यर्थ इति नानुपपत्तिः । छान्दस इति । ननु
नामशब्दस्य समाख्याधीनप्रसिद्धार्थकत्वम्, ' रामो नाम जनैः श्रुतः, ' प्राणमेव प्राणो नाम
भवति ' इत्यादौ दृष्टमिति असौ नाम देवदत्तादिनाम इत्यधोऽस्तु । न । अयमिति देवदत्ता-
देर्दृष्टीतत्वात् नामप्रदेन नाम गृहीत्वा तद्विशेषणत्वमेवासावित्यस्य युक्तम् इदंरूप इतिवदिति ।

भिन्नक्रम इति । ननु इदमप्येतर्हि नामरूपाभ्यामेवेत्यत्र एवकारो न भिन्नक्रमः ।
तथासति तन्तुमृत्पिण्डादिकं स्वयमेव नामरूपाभ्यां व्याक्रियते इत्यर्थस्यापत्तेः । अतोऽत्रापि यथा-
स्थानमेवास्तु । नामरूपवदेव व्याक्रियते, न तु नामान्तरवाच्यावयविरूपद्रव्यान्तरविशिष्टं व्याक्रियते
इति तार्किकमतनिराकरणेवकारफलमिति चेन्न — कर्त्तव्यस्यात्मनश्च भेद इति साङ्गागसिंहारायणकृतस्य
संदर्भस्य, तदेव नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति भिन्नक्रमत्वे तस्य स्पष्टं प्रतीतिरित्याह्वयात् । तदेवे-
त्येवकारेण तद्भिन्नं नामरूपवन्नेत्येतावत्त्वमभ्यते । कर्त्तृकर्मैक्यज्ञापकः स्वयमेवेत्यंशस्तु वस्तुस्वरूप-
विमर्शनिष्ठः । आत्मनः कर्त्तृत्वस्य स्पष्टत्वात् आत्मनो नामरूपवरणोक्तौ कर्त्तृकर्मैक्यसिद्धिः ।
मृत्पिण्डाद्येव नामरूपवदित्युक्तं । तु न तत्सिद्धथापत्तिः, मृत्पिण्डस्याकर्तृत्वात् । किंतु तत्रात्म-
व्यन्तरनिषेधमात्रम् । इह तुभयसिद्धिरिति । ननु कर्तापि कर्त्रन्तराधीननामरूपव्याकरणकर्मास्तिवति
चेन्न — आत्मैवेदमिति तदा कर्त्रन्तरनिषेधात्, ' तदात्मानं स्वयमकुर्वत ' इति श्रुत्यन्तरतश्च
कर्त्तृकर्मैक्यनिश्चयात् । एवञ्च कर्मकर्त्र्थाविषक्षया कर्मण्येव लक्ष्यविषक्षायामपि कर्त्तृकर्मैक्यसिद्धया

स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः, यथा क्षुरः क्षुरधानेऽवहितः
स्वात्, विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये ।

व्याक्रियतेत्यर्थः । व्याक्रियतेत्यत्र कर्मकर्तारि लकारः । कर्त्रन्तराक्षेपे गौस्वत् ;
“ तदात्मानं स्वयमकुरुते ” त्यनेनैकार्थ्यात् । उक्तञ्च भगवता भाष्यकृता—“ तदेवा-
विभक्तनामरूपं ब्रह्म सर्वज्ञं सत्यसङ्कल्पं स्वेनैव विभक्तनामरूपं स्वयमेव व्याक्रियते-
त्युच्यते ” इति । ननु अव्याकृतमासीदित्यत्र क्तप्रत्ययस्य कर्मार्थकत्वमेव वक्तव्यम् ;
न तु कर्मकर्तृर्थकत्वम् । न च कर्मकर्तृर्थपि कर्मवद्भावेन क्तप्रत्ययसिद्धिरस्त्विति
वाच्यम् — लान्तस्य यः कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता, तस्यैव कर्मवद्भावविधानात् ।
कृत्यक्त^१ स्वलक्ष्येषु कर्मवद्भावाभावात् अवश्यं कर्मण्येव क्तो वक्तव्यः । ततश्च
^२ तदवैरूप्याय व्याक्रियतेत्यापि कर्मण्येव लकारोऽस्त्विति चेन्न — एवकारेण
कर्त्रन्तरव्यवच्छेदात् कर्त्रन्तराक्षेपे गौरवाच्च व्याक्रियतेति लकारस्य कर्मकर्तृर्थे-
वाभ्युपगन्तव्यत्वात्, वैरूप्यस्यापि सोढव्यत्वात् ।

नन्वात्मनः कथं देवमनुष्यादिनामरूपकत्वम्, देवमनुष्यादिशरीरे तस्य
अवर्तमानत्वादितीमां शक्तां व्यावर्तयति स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः ।
एषः अव्याकृतशरीरकः सः पूर्वमात्मशब्दितः परमात्मा इह कार्यवर्गे आनखाग्नेभ्यः
प्रविष्टः कारणावस्थायां चिदचितोऽर्थाप्य स्थितत्वात् कार्यावस्थायामपि तयोः परिपूर्ण
एव स्थित इत्यर्थः । प्रविष्टः । अन्तर्यामिरूपेणेति शेषः । तत्र दृष्टान्तमह यथा

क्षुरधानेऽवहित

धीयतेऽस्मिन्निति क्षुरधानम् [—अधिकरणे ल्युट्—] क्षुरकोशः । तस्मिन् यथा क्षुरः
अवहितः पिहितप्रविष्टः, विश्वं विभर्ति वैश्वानरामि^३रूपेणेति विश्वम्भरः अग्निः^४
तस्य विश्वम्भरस्याग्नेः कुलाये नीडे — दारुणीति यावत् — यथा पिहितप्रविष्टः तथा

1. ब्रह्मसंज्ञं. पा. 2. कृत्यर्षस्वलक्ष्येषु. क. 3. तदवैरूप्याय. ग. 4. राम्यादि-
कृतेन. ग. 5. अग्निः । सः तस्य क.

तद्विक्रान्ता न युक्तेति ।

इत्थं नामरूपवत्त्वं निर्दिष्टारे ब्रह्मणि न साक्षात्, किन्तु शरीररूपभावात् । न चात्मा
लक्ष्यवर्तमानः । क्षुरादिवत् अवश्यमानत्वेऽप्यवर्तमानत्वाभावात्सुच्यते स एष इति । सः

तं न पश्यति^१ अकृत्स्नो हि सः ।

प्राणञ्चैव प्राणो नाम भवति, वदन् वाक्, पश्यंश्चक्षुः, शृण्वन् श्रोत्रम्, मन्वानो मनः ।

१. श्यति. शां.

इह प्रविष्ट इति पूर्वैणान्वयः । तन्न पश्यत्यकृत्स्नो हि सः । यस्तिलनैलकत् सर्वस्वरूपव्याप्तं परमात्मानं न पश्यति, सः अकृत्स्नः अपूर्णस्वरूपः । अस्तकल्प इति यावत् ।

परमात्मन एव सर्वनाम्नरूपवत्त्वमुपादयति प्राणञ्चैव प्राणो नाम भवति—कर्मनामान्येव । प्राणञ्चैव प्राणनक्रियां कुर्वन्नेव परमात्मा प्राणनामा भवति । प्राणितीति प्राण इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । वदन् वाक् = वदनक्रियां कुर्वन्नेव वाङ्नामा भवति । वक्तीति वाक् । पश्यंश्चक्षुः = दर्शनक्रियां कुर्वन् चक्षुर्नामा भवति । चष्ट इति चक्षुः । शृण्वन् सन् श्रोत्रं भवति । शृणोतीति[हि] श्रोत्रम् । मन्वानः मननं कुर्वन्नेव मनो भवति । म्नुत इति [हि] मनः ।^१ तान्येतानि प्राणादिनामानि अस्य परमात्मनः पाचकत्वावकादिवत् कर्मनामान्येव । अतः स परमात्मैव प्राणवागादिद्वारा प्राणनवदनादिकर्ता, तथा तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतजातिगुणक्रियाद्याश्रयः स एवेति तस्यैव तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तकचराचरशब्द-

१. 'तानी' त्सारभ्य 'अवगन्तव्य' इत्यस्य स्थाने, 'तान्येतानि प्राणादीनि नामानि पाचकं शब्दादिवत् कर्मनामान्येवास्त्य अन्तःप्रविष्टस्य नारायणत्वेव । अतः सर्वनामरूपाश्रयत्वं परमात्मनोऽस्तीति भावः' इत्येतावदेव ग. कोशे ।

अत्मैवेदमित्युक्तः । एषः तद्देदमित्युक्तः । अकृत्स्नो हि स इति तच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतपरामर्शित्वायोगादेवशाक्यत्वासंभवात् न पश्यतीत्यत्र यच्छब्दाध्याहारेण तत्प्रतिबंधित्वं तस्येष्यते । अपूर्णस्वरूप इति । कृत्स्नस्तु तं पश्येत् । कृत्स्नता च मनमादिसामग्र्याः चथावत् संरताविति वक्ष्यते सप्तदशकण्ठिकायाम् । एवं वक्ष्यमाणकृत्स्नत्वप्रयोजकतया प्राणादीनामकृत्स्नपदादुपस्थितत्वात्, पूर्वप्राणेषु प्राणादीनां प्रस्तुतत्वात्, प्राणादीनां ब्रह्मज्ञानार्थमात्मव्यक्तया प्राप्तमुपपाद्यमानानां ब्रह्मनिश्चयतयैव कार्यकरत्वमिति केनोपनिषद्दुक्तीति उपदेष्टव्येत्यभिप्रायाच्च प्राणादीनां विशिष्य ग्रहणेन परमात्मनः सर्वान्तर्ध्याप्तिं दर्शयति प्राणञ्चैवेति । ननु प्राणादिगतं रूपं तावत् प्राणनादिक्रियाकर्तृत्वमित्यतः तत्क्रियाकरणत्वात् । तद्वत्त्वेन हि परमात्मनि नामरूपावत्त्वमुपपाद्यम् । तत् कथं प्राणनक्रियाकर्तृत्वमादाय तदुपपाद्यते । एवं हि सति मुह्य-

तान्यस्यैतानि कर्मनामान्येव ।

वाच्यत्वमपीति सर्वनामरूपाश्रयत्वं परमात्मनोऽस्तीति भावः । अत्र प्राणनादिकरणेषु प्राणादिषु कर्तृत्वोपचारः प्राधान्यादवगन्तव्यः ।

(१) इदञ्च वाक्यं “कारणत्वेन चाकाशादिषु” — इत्यधिकरणे समन्वयाध्याये चिन्तितम् । तथाहि — “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इति क्वचित् सत्पूर्विका सृष्टिराज्ञायते । “असद्वा इदमग्र आसीत्” इति क्वचिदसत्पूर्विका । अतो वेदान्तेषु ‘सृष्टिरव्यवस्थितेति जगतो ब्रह्मैककारणत्वं निश्चेतुं न शक्यम् । “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियते”ति अव्याकृतकर्तृकसृष्टेरान्नातायाः सांख्य-स्मृत्यनुरोधित्वात् प्रधानमेव जगत्कारणम् । अत ईक्षणादयो गौणा नेतव्याः’ इति पूर्वपक्षे प्राप्ते — “कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः”, “समाकर्षात्” इति सूत्राभ्यां सिद्धान्तितम् । “जन्माद्यस्य यतः” इत्यादिसूत्रेषु प्रतिपादितं सर्वज्ञं सत्यसंकल्पं ब्रह्म यथाव्यपदिष्टमित्युच्यते । तस्यैव, ‘आत्मन आकाशस्संभूतः’ इत्यादिषु वाक्येषु आकाशादिकारणत्वेनोक्तेः । “समाकर्षात्” । ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्यत्र ‘सोऽकामयते’ति प्रकृतस्य ब्रह्मण एव ‘तदप्येष श्लोको भवती’ति समाकृत्य ‘असद्वा इदमग्र आसीत्’ इत्यभिधानात् असच्छब्दः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरः; ‘तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्’ इत्यत्रापि अव्याकृतस्य ‘स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः, पश्यंश्चक्षु’ इत्यादिनोत्तरत्र समाकृत्यमाणत्वात् ।

1. स्रष्टुरव्यवस्थितेः ग.

प्राणादिगतस्वरूपत्वं नोक्तं स्यादित्यत्राह अत्र प्राणनादिकरणेषु चिन्तिते । करणे मुख्यप्राणादौ कर्तृत्वमपि विवक्षित्वा तद्रूपस्य परमात्मन्युपपादने कृतमिति भावः । अत्र प्राग्बंध प्राणश्च भवती-त्येवमभ्रवणात् प्राणादिपदवाच्यत्वमेव परमात्मन उच्यते इति प्रतीयते । अत उपचारः स्वीकृतः । उपचारानिष्टौ च प्रथमार्थ एवं भाव्यः प्रतीयते । प्राणन्नेव प्राण इत्यादिवाक्यं परमात्मनः कर्तृकरणदिसर्वान्तर्यामित्वपरम् । पूर्वं, ‘आनखाग्नेभ्यः प्रविष्ट’ इत्युक्ततया तदनुवादसूत्रनार्थ-मेवकारः । एवं जीवान्तर्यामी भवन् यः प्राणन् वदन् पश्यन्निति वक्तव्यो भवति, स एवं भवन्नेव प्राणवाक्चक्षुरादिरपि भवति, करणान्तर्यामित्वस्यापि भाषादिति । तानीत्यादेशः । ज्ञानि-प्राणजिति प्राण इति चैवमादीनि कर्तृत्वकरणत्वद्वारा कर्मपदवाच्यक्रियाप्रवृत्ति-भिन्नित्वज्ञानि नामानि अस्त्यैव भवन्तीत्यर्थे इति ।

असच्छब्दः सूक्ष्मेति । ‘सदेवे’तिवाक्ये तु सर्वमीक्षत्यधिकरणदौ व्यक्तमुक्तमेवेति भावः ।

‘पश्यत्त्वादीनामचेतनेऽभावात् । अव्याकृतशब्दोऽप्यव्याकृतशब्दिताव्यक्तशरीरक-
परमात्मपर एवेत्यर्थ इति निर्णीतम् ।

(२) तथा साङ्ख्यस्मृतिश्च नानुरोद्धव्येति, स्मृतिपादे, “ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग
इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ” इत्यधिकरणे स्थितम् । तत्र हि ‘ सदेव
सोभ्येदमग्र असीत्’, ‘ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् ’ इत्येवंरूपश्रुतीनां परस्परविरुद्धार्थ-
तया प्रतीयमानानां स्वतोऽर्थनिर्णयासमर्थानां तत्त्वप्रतिपादकसर्वज्ञकपिलपणीतस्मृ-
त्यनुसारेणैवार्थो निर्णेतव्यः । इतरथा सांख्यस्मृतेर्मन्वादिस्मृतिवत् कर्मस्वरूपे
सावकाशत्वाभावेन अनवकाशत्वरूपो दोषः प्रसज्येतेति पूर्वमक्षं कृत्वा—, “ यद्वै
किञ्च मनुरवदत् तद् भेषजम् ” इति श्रुतिप्रतिपादितप्रामाण्यानां श्रुत्यविरुद्धानां भूय-
सीनां मन्वादिस्मृतीनां प्रधानकारणवादेऽनवकाशप्रसङ्गेन श्रुतिविरुद्धायाः अता-
दृश्या एकस्याः सांख्यस्मृतेरेवानादरणीयत्वमुचितम् । मन्वादिस्मृतयो हि ऐक्यपन्थेन
सर्वज्ञं परमात्मानं जगत्कारणमभिदधति । यथाऽऽह मनुः— ‘ आसीदिदं तमोभूतम् ’
इत्यारभ्य —

‘ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।

महामृतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ॥

सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।

अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमपासृजत् ॥’

इति ।

भगवद्गीतासु च —

‘ अहं कुरुत्नस्य जगतः प्रभवः प्रळयस्तथा ।’

‘ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते ॥’

इति ।

महाभारते च —

‘ कुतः सृष्टमिदं सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।

प्रळये च कल्प्येति तं मे ब्रूहि पितामह ॥’

1. हेतुरयं ग. कोशे । 2. स्वरूपेप्यवकाशाभावेन. ग, 3. मन्वादीनां. क.

इति पृष्ठ आह —

‘नारायणो जगन्मूर्तिरनन्तात्मा सनातनः ।’ इति ;

तथा —

‘तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।’ इति ;

‘अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्क्रिये संपलीयते ।’ इति च ।

आह च भगवान् पराशरः —

‘विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत् तत्रैव च स्थितम् ।

स्थितिसंयमकर्ताऽसौ जगतोऽस्य जगच्च सः ॥’ इति ।

आह चाऽऽपस्तम्बः —

‘पूः प्राणिनः सर्वे एव गुहाशयस्याहन्यमानस्य विकल्मषस्य’

इत्यारभ्य,

‘तस्मात् कायाः प्रभवन्ति सर्वे स मूलं शाश्वतिकः स नित्यः’

इति । न च मन्वादिस्मृतीनां कर्मस्वरूपे सावकाशत्वम् । कर्माराध्यपरमात्मस्वरूपेऽपि तात्पर्यात् ॥

ननु कपिलेन मन्वाद्यभिमतस्य परमात्मनोऽनुपलब्धेः तस्याप्रामाणिकत्वमिति चेत्, तत्राह — “इतरेषाञ्चानुपलब्धेः” । इतरेषां मन्वादीनां वैदिकानां बहूनां साङ्ख्योक्तप्रकारेण तत्त्वानुपलब्धेः साङ्ख्योस्मृतिरननुगोद्धव्या इति सिद्धान्तः कृतः ॥

(३) तथा सांख्याभिमतस्य प्रधानस्य जगत्सृष्टृत्वं न युक्तिसहमिति तर्क्यादे “रचनानुपपत्तेः—” इत्यधिकरणे स्थितम् । तथाहि — “रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च” । सत्त्वरजस्तमोमयसुखदुःखमोहात्मकं जगत् तत्स्वरूपोपादानकं कार्यत्वादित्यनुमानसिद्धं सांख्याभिमतं प्रधानं न जगत्कारणः—अनुमीयत इति व्युत्पत्त्या अनुमानशब्दः आनुमानिकप्रधानपरः—तादृशस्य प्रधानस्य तादृशस्वभावाभिज्ञचेतनाधिष्ठितत्वेन विचित्रप्रपञ्चरचनासामर्थ्यानुपपत्तेः । तादृशचेतनाधिष्ठितस्यैव दार्वादे-

।, ‘सर्वेगुहाशयस्य अहन्यमानस्य’ इति पाठो वृत्तानुगुणः ।

स्चेतनस्य कार्यप्रवृत्तेर्दर्शनाच्च न प्रधानं जगत्कारणमित्यर्थः । “पयोम्बुवच्चेत्
 तत्रापि” । ननु पयसश्चेतनानधिष्ठितस्यापि दधिभावेन परिणामवत्, वारिदमुक्तजलस्य
 नाळिकेररसाद्यात्मना परिणामवत् चेत्तनानधिष्ठितस्यापि प्रधानस्य परिणामः किं न
 स्यादिति चेन्न — तत्रापि प्राज्ञाधिष्ठानमस्त्येव; तस्यापि पक्षत्वादित्यर्थः । “अन्यत्वा-
 भावाच्च न तृणादिवत्” । धेन्वाद्युपयुक्ततृणादेः प्राज्ञानधिष्ठितस्यापि क्षीराकारेण
 परिणामदर्शनादित्युदाहरणान्तरावलम्बनेन शङ्का । धेन्वाद्युपयुक्ततृणवत् अनडुदा-
 द्युपयुक्ततृणादेः क्षीरभावेन परिणामाभावत् तत्रापि प्राज्ञाधिष्ठानमपेक्षितमिति परि-
 हाराभिप्रायः । “पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि” । दृक्छक्तिर्युक्तपुरुषसन्निधानात्
 दृक्छक्तिशून्योऽप्यन्धो यथा प्रवर्तते, यथा अयस्कान्ताश्मसन्निधानादयसोऽचेतनस्य
 प्रवृत्तिः, एवं चिन्मात्रात्मकपुरुषसन्निधानादचेतनं प्रधानं जगत्सर्गे प्रवर्तते इति
 चेत्— तथाऽपि प्रधानस्य स्रष्टृत्वं नोपपद्यते । पुरुषस्य चिन्मात्रवपुषः तदनुगुणो-
 पदेशादिव्यापाराभावात्, सन्निधानमात्रस्य प्रयोजकत्वे नित्यसर्गप्रसङ्गात् । “अङ्गि-
 त्वानुपपत्तेश्च” । प्रळये सांख्यावस्थानां सत्त्वरजस्तमसामुत्कर्षापकर्षलक्षणाङ्गाङ्गिभाववशेन
 जगत्सृष्टेर्वक्तव्या । सा नोपपद्यते । कालविशेषे अङ्गाङ्गिभावे नियामकाभावादेत्यर्थः ।
 “अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्” । दूषितप्रकारातिरिक्तप्रकारेण प्रधानानु-
 मानेऽपि ज्ञातृत्वशक्यभावात् जगत्सृष्टृत्वं प्रधानस्य नोपपद्यते । “अभ्युपगमेऽप्यर्था-
 भावात्” । आनुमानिकप्रधानाभ्युपगमेऽपि पुरुषस्य तन्मते चिन्मात्रत्वेन निष्क्रियत्वेन
 भोगापवर्गयोरभावात् पुरुषभोगाद्यर्था प्रधानप्रवृत्तिरिति नोपपद्यते । अतो व्यर्थः
 प्रधानाभ्युपगमः । “विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम्” । ‘पुरुषो न संसरति, न मुच्यते’
 इत्युक्त्वा, पुरुषभोगाद्यर्था प्रधानप्रवृत्तिरित्याद्युपपादयत् सांख्यदर्शनं पूर्वोत्तरविरोधाच्च
 असमञ्जसमिति स्थितम् ।

ततश्च सांख्याभिमतप्रधानस्य तुच्छत्वात्, ‘तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासी’ दित्यत्र
 न तत्प्रतिपादकत्वशङ्कावकाशः । प्रकृतमनुसरामः—

1. प्रधानाद्युपगमः ग.

स योऽत एकैकमुपास्ते, न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषोऽत

स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद । ^१ अतः अस्माद्धेतोः सर्वनाम-
रूपविशिष्टं परमात्मानं विहाय, एकैकं एकैकनामरूपविशिष्टं जीवमुपास्ते [यः?],
न स वेद = स नोपास्ते । तदुपासनमुपासनमेव न भवतीत्यर्थः । उपासनशब्द-
मध्यपठित्वाद्द्विदिरुपासनपरः । उक्तं च व्यासार्थैर्लघुसिद्धान्ते—‘ न स वेदे ’-
त्यस्य, ‘ स योऽत एकैकमुपास्ते ’ इत्येतद्वाक्यपूर्वकत्वाद्दुपक्रमोपसंहारयोरुपासनशब्दः,
मध्ये वेदनशब्दः ’ इति । कुत इत्यत्राह—अकृत्स्नो ह्येषोऽत एकैकेन भवति ।
अतः ब्रह्मण एव सर्वनामरूपविशिष्टतया सर्वात्मत्वात् एकैकेन नामरूपेण
विशिष्टः एषः जीवः अकृत्स्नः अपूर्णो भवतीत्यर्थः । एकैकेनेति इत्थं-
भूतलक्षणनृतीया । तस्माद्धेतोः, आत्मैत्येवोपासीतात्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति ।
एकैकनामरूपं जीवं विहाय सर्वनामरूपभाजं परमात्मानमुपासीत । अत्र
परमात्मनि हि यस्मात् सर्वे पदार्थाः शरीरतया एकं भवन्ति । न तु स्वरूपैक्यम्,
जडाजडयोरैक्यासंभवात् ; शरीरशरीरिणोश्च पृथक्स्थित्याद्यभावेन एकत्वव्यवहारस्य
दृष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् । तत्रश्च देवदत्तस्यात्मा यज्ञदत्तस्यात्मेति किञ्चित्प्रतियोगिकृतयो-
पासने हि न सर्वान्तर्भावः, आत्मैत्येनैवोपासने संकोचकभावात् असङ्गुचितं
सर्वात्मत्वं लभ्यत इति भावः ।

यद्वा—स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद । यस्मान्नामरूपात्मक-
प्रपञ्चविशिष्टं ब्रह्म, अतः यः एकैकं विशेषणांशं विशेष्यांशं वा पृथक्सद्गतयो-
पास्ते, न स वेद । तत् उपासनमेव न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत्राह—

१. स य इत्यादंरत्रत्या प्रथमव्याख्या ग. कोशे नास्ति ।

ठ्यासार्थैरिति । अत्रोद्धृतः श्रुतप्रकाशिकापाठः प्रकृतोपनिषदानुपूर्व्यनुसारी ।
मुद्रितभावप्रकाशिकाप्रस्थाहता मुद्रितश्रुतप्रकाशिकापाठस्त्वन्य इत्यलमिदानीम् ।

देवदत्तस्यात्मेति । देवदत्तशरीरस्यात्मेत्यर्थः । एकैकनामरूपत्वात् जीवस्य तदुपासनेऽपि
देवदत्तस्यात्मेवरीत्योपास्यम् ; न तु आत्मेति । केवलेनात्मशब्देन हि जीवनिर्देशो न स्वरस
इत्याशयः । अत्रास्त्वान् पक्षान्तरं यद्वेति । अन्योसावन्योऽहमित्युपासनं न कार्यमिति

एकैकेन भवति । आत्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति ।

अकृत्स्नोऽख्येषोऽत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीत । हि यस्मात् एषः विशिष्ट-
पदार्थः एकैकेन विशेषणांशेन विशेष्यांशेन वा अकृत्स्नः अपूर्णो भवति—
केवलविशेषणांशेऽपि पूर्णता नास्ति, केवलविशेष्यांशेऽपि पूर्णता नास्ति [यतः],
अतः आत्मेत्येव नामरूपात्मकचिदचित्प्रपञ्चापृथक्सद्विशेष्यत्वेनैवोपासीतेत्यर्थः ।
अत्र ह्येते सर्व एकं भवन्ति । अत्र हि विशिष्टे सर्वे पदार्थाः एकं
भवन्ति=अन्तर्भवन्तीत्यर्थः । विशिष्टे विशेषणविशेष्ययोरन्तर्भूतत्वादिति भावः ।
एतदेवाभिप्रेत्य “आमेति तूपागच्छन्ती” त्यत्र व्यासार्थैः, ‘अकृत्स्नः
अपूर्णः । विशिष्ट एव हि पूर्णः’ इत्युक्तम् ।

विशिष्टार्थः । अत्र पक्षे व्यासार्थसूक्तिं प्रमाणयति एतदेवेति । पूर्वं चेतनाचेतनोभयान्तर्यामित्वं
प्राणन्नेवेत्यादिना विवक्षितमिति स्वीकारे स योत इत्यादरेवमर्थः स्यात् । अत्र चेतनाचेतनयो-
रेकैकं चेतनमचेतनं वा य उपास्ते - यः प्रतीकालम्बनो भवतीति यावत्—, न स वेद । हि
यस्मात् चेतनाचेतनामात्रोपासनं एषः अकृत्स्नः, तस्मात् यथावस्थितोपासकत्वाभावात् आत्मे-
त्येवोपासीतेति । एकपदं विशेष्यविशेषणद्वयान्तर्गतविशेषणमात्रार्थकम् । वीप्सा चेतनाचेतनयोः
पृथक्पृथक् विवक्षया । पूर्वं द्वयोः प्रकृतत्वात् । नेतिनेतीतिवत् । व्यासार्थसूक्तेषु, ‘यस्माद्
विशिष्ट एव पूर्णः, तस्माद् गुणभूतविशेषणमात्रोपासको न पूर्ण इति अकृत्स्न’ इत्यर्थ इति ।
अथापि विशेषणमात्रोपासननिषेधपक्षे, अत्मानमेवोपासीतेत्येव विध्यानुपूर्वा स्यात् । आत्मेत्ये-
वेति इतिशब्दानिर्देशात् आत्मत्वप्रकारं विहाय ब्रह्मण एव प्रकारान्तरमात्रेणोपासननिषेधः
प्रतीयते । इदमेव श्रुतिवाक्यम्, “आत्मेति तूपागच्छन्ति ग्राहयन्ति च” इति सूत्रकारेण
गृहीतम् । तत्रात्मत्वाद्यन्वयं प्रकारेणोपास्यम्, ‘आत्मेति’ इति इतिशब्देन मनो ब्रह्मेत्युपासी-
तं तत्रैव आत्मत्वस्यारोपितत्वात्प्रतीतिरिति पूर्वपक्षे, यत् उपास्यं ब्रह्म तत्रात्मत्वरूपप्रकारो न
स्याज्य इति प्रकृते आत्मत्वदाढ्यमेव ततः सिद्धयतीति सिद्धान्तात् । तथाच, ‘अन्योसादन्योह-
मस्मीति न स वेद’ इति दशमस्कण्डब्रह्मवाक्ये, अत्र च वाक्ये क्रियमाणो निषेध एकविधयः ।
अत एव ‘अन्योसा’ विति निषेधवाक्यग्रहणपूर्वकं ‘आत्मेत्येवोपासीत’ इति प्रकृतविधिवाक्यस्य
भाष्यादौ तत्र तत्र निर्देशः । प्रकृतनिषेधवाक्यस्य तन्निषेधवाक्यैर्कार्थ्यज्ञापनार्थत्वात् तथा
कृत्वा निर्देशस्य । एवमभिप्रेत्य पुरुषकुनोपासननिषेधपरतथैवं व्याख्यातमिति ध्येयम् । एकशब्दस्य
‘एके मुख्यान्वयकंशब्दः’ इति अन्यादायैकत्वमस्तीति अन्यान्यतपोपास्त इत्युक्तोऽपि भवेत् ।

तदेतत् पदनीयमस्य सर्वस्य, यदयमात्मा । अनेन हेतत् सर्वं वेद ।
यथा ह वै पदेनानुविन्देत्, एवम् । कीर्तिं श्लोकं विन्दते, य एवं वेद ॥ ७ ॥

तदेतत् प्रेयः पुत्रात् [प्रेयो मित्रात्] प्रेयो वित्तात् प्रेयोऽन्यस्मात्
सर्वसादन्तरतरो^१ यदयमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं

1. प्रेयोमित्रादिति न शांकरे. न च मध्ये २. अन्तरतरं. शां. मा.

तदेतत् पदनीयमस्य सर्वस्य । तदेतत् परमात्मस्वरूपम् अस्य सर्वस्य
नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य पदनीयं प्रपदनीयम्, प्रपत्तव्यमित्यर्थः । पदार्थातोः अनीयर्
प्रत्ययः । अथवा पदनीयं ज्ञातव्यमिति वाऽर्थः । तत्र हेतुमाह— यदयमात्मा ।
अस्य सर्वस्येत्येतदत्रापि काकाक्षिन्यायेनान्वेति । यत्=यस्मात् कारणात् अस्य
सर्वस्यायमात्मा, अत इत्यर्थः । 'तमेवैकं जानथात्मान' मिति आत्मन एव ज्ञात-
व्यत्वाभिधानादिति भावः । अनेन हेतत् सर्वं वेद । अनेन आत्मनाऽभिज्ञातेन
सर्वं वेद सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह— यथा ह वै पदेनानुविन्दे-
देवम् । ह वैशब्दः^१ प्रसिद्धौ । यथा चोराद्यपहृतं गवादिधनं पदेन तत्पदाङ्कित-
प्रतिपदेन लभते, एवं पदनीयत्वेन प्राङ्निर्दिष्टेन सर्वस्य पदभूतेन ब्रह्मणा
सर्वमनुविन्देत् वेदेत्यर्थः । अनुषङ्गिकञ्च फलमाह— कीर्तिं श्लोकं विन्दते य
एवं वेद । कीर्तिं स्यातिसामान्यम्, श्लोकं पुण्यश्लोकत्वञ्च लभत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेतत् प्रेयः पुत्रात् प्रेयो मित्रात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वसादन्तरतरो
यदयमात्मा । यत् यस्मात्कारणात् अयं सेवषा^२मन्तरतरः अभ्यन्तरतरः
अत्यन्तान्तरङ्गः—मुख्य इति याक्त्—तादृश आत्मा, तत् तस्माद्धेतोः एतत् एषः
पुत्रमित्रादिप्रियान्तरापेक्षयाऽतिप्रियतर इत्यर्थः । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं

1. ह वै शब्दो. ग. 2. अन्तरः अभ्यन्तरः आप्तो मुख्यः ग.

उक्तमन्त्रप्रयुक्तप्रियत्वातिशयभाक्तादपि तस्योपास्यत्वमित्याह तदेतदिति । आत्मत्वं
श्रेयस्त्वं सति स्यात् । शेषित्वञ्च स्वगतानिशयमात्रार्थतया शेषवचनम् । तस्मात् विवेकिनः
शेषस्य श्रेयस्येव प्रियतम इति । रोत्स्यतीतीश्वर इत्यत्र क्रियायाः कर्तृसापेक्षत्वात् इतिशब्द-
मीश्वरपदद्वयान्तरं योजयित्वा वाक्यार्थं उक्तः । शाङ्करे तु प्रियं रोत्स्यति प्रियं नद्व्यस्यतीति
यदि ब्रूयात्, तथैव स्यात्; ईश्वरो ह—यस्मात् वक्ता वक्तुं समर्थ इति व्याख्यातम् । ईश्वर-
पदं क्रियाधीनि कैश्चिदुक्तवाप्रसिद्धया दूषितम् । पक्षद्वयेऽपि स य इति वाक्यारम्भे
प्रतिषेधबन्धि किमिति विचार्यम् । यः इत्यस्य यः कश्चिदिति शाङ्करेऽर्थ उक्तः

ब्रूयात् प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् । आत्मानमेव प्रियमुपासीत ।
स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते, न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥

तदाहुः — यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते,
किमु तद् ब्रह्मावैत्^१, यस्मात् तत् सर्वमभवदिति ॥ ९ ॥

१. अवेत् इति सर्वत्र शांकरे, माघं च

ब्रूयात् प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात् । स यः = एवंवित् आत्म-
नोऽपि परमात्मापेक्षयाऽपि अन्यत् प्रियमस्तीति ब्रुवाणं प्रति^१ व ईश्वरः प्रियं
रोत्स्यति = प्रियनिरोधमीश्वरः करिष्यतीति यदि ब्रूयात्, तथैव भवेदित्यर्थः ।
आत्मानमेव प्रियमुपासीत । तस्माद्धेतोः निरतिशयप्रियं परमात्मानमेवोपासीते-
त्यर्थः । परमात्मनोऽ^२नुभूयमानस्य निरतिशयानन्दतया प्रियत्वमानन्दबल्ल्यादिसिद्धं
द्रष्टव्यम् । स य आत्मानमेव—भवति । प्रमायुकं ऋष्टं मायुः मरणं यस्य
तत् । प्रमायुकं न भवति=अविनुष्टं भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

तदाहुः । तत् वक्ष्यमाणं आहुः पप्रच्छुरित्यर्थः । यद् ब्रह्मविद्यया—
सर्वमभवत् । इदं हि वक्यं व्यासार्थैः, “यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्तः=
सर्वशब्दवाच्यपरमात्मपर्यन्ताविर्भावकामाः मनुष्या मन्यन्ते, किमु तद्ब्रह्मावैत् यस्मा-
त्तत्सर्वमभवदिति=तत् ब्रह्म किं वेद्यं वस्त्वन्तरमवैत् यस्माद्धेदनात् तत् सर्वमभव-
दिति ब्रह्मणोऽपि परं तदुपास्यं वस्त्वस्ति न वेति बुभुत्सा उत्थापिता” इति
सर्वव्याख्यानाधिकरणे व्याख्यातम् ॥ ९ ॥

१. षः इति नं ग. कोशे । २. परमात्मनो हि. क.

स य इति यच्छब्देन सहैव तच्छब्दं निवेश्य बहुलं प्रयोगेऽपि, उपरि प्रतिसंबन्धिपदान्तर-
प्रयोगो नियमेन दृष्टः । न चेदिदमेव स इति पदं तथा प्रहीतुमुचितम् । एवञ्च स इत्यस्य
तथैव स्यादित्यन्वयः । तथाच, ‘अयमात्मनोऽन्यमतिष्ठात्प्रियं ब्रूते, आत्माऽस्य प्रियं
रोत्स्यती’ति परमात्मनो रोधकत्वं तत्त्ववित्त्वादयमाह । एवं ऋद्धयं तथैव वाग्द्वारा रोधक
एव स्यात् इति श्रुत्यर्थः । तत्रेश्वरपदस्य पूर्वमपकर्षे तत् पदं परमात्मारम् । यथास्थानं स्थितौ
वक्तृगतसामर्थ्यपरम् । यद्वा स ईश्वरः तदन्तर्यामी भवन् ईश्वरः=तथा रोधक एव स्यादित्यर्थ इति ।
स यः यस्य = यादृशतादृश इत्यर्थे तु यद्विद्यान्वाभ्याहाराद्विज्ञेयोऽस्ति ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । तदात्मानमेवावैदहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात् तत् सर्वमभवत् ।

तद् यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत, स एव तदभवत् ; तथर्षीणाम् ; तथा मनुष्याणाम् । तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं

ब्रह्म—सर्वमभवत् ॥ इदमपि वाक्यं व्यासार्थैः “ उपास्यान्तर-
शून्यमित्युत्तरमाह —तदात्मानमेवावैदहं ब्रह्मास्मीति, तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ।
आत्मनमेवावैत् । न त्वन्यदुपास्यम् । तस्मात् तत् सर्वमभवदित्यर्थः । अन्यवेदन-
स्योपायत्वनिषेधे तात्पर्यम् ; न तु स्ववेदनस्योपायत्वविधाने । यथा, ‘ स कारणं
करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनितान् न चाधिपः ’ इति कारणान्तरनिषेधेन
परमकारणत्वसिद्धिः, एवमुपास्यान्तरनिषेधेन ब्रह्मणः परमोपास्यत्वमिह विवक्षितम् ” इति
सर्वव्याख्यानाधिकरणे विवृतम् । अत्रात्मेतरत्वावैदिति वक्तव्ये, ‘ आत्मानमेवावैदहं
ब्रह्मास्मीति ’ त्युक्तिः, ‘ तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मी ’ त्यादिना
वक्ष्यमाणब्रह्मवेदनप्रशंसाहेतुसिद्धयर्थः । ‘ ब्रह्म वा इदमग्र आसी ’ दिति तस्य ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वोक्तिश्च, ‘ कारणं तु ध्येयः ’ इति कारणस्यैव ध्येयतया सर्वकारणस्य
ब्रह्मणः कारणान्तराभावादेव ध्येयान्तरं नास्तीति द्योतनार्थेति तात्पर्यं द्रष्टव्यम् ।

एवमुपास्यान्तरशून्यं ब्रह्म ज्ञातवतः फलमाह—तद्यो यो देवानां—तथा
मनुष्याणाम् । देवानामृषीणां मनुष्याणां वा मध्ये योयो ब्रह्म प्रत्यबुध्यत, स सर्व
एव तदभवत् सर्वमभवत् । सर्वशब्दवाच्यपरमात्मपर्यन्ताविर्भावान् अभवदित्यर्थः ।
सर्वात्मभूतपरमात्मकोऽभवत् । सर्वेणैकात्म्यं प्राप्तवानिति यावत् । ऐकात्म्यस्य
नित्यप्राप्तस्य प्राप्तव्यत्वासंभवात् तत्साक्षात्कारः फलमिति फलति । तदेवाह —
तद्वैतत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्चेति । हशब्दो
वृत्तार्थस्मरणे । तदेतत् ब्रह्म पश्यन् उपासीनो वामदेवर्षिः अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति
मदात्मैव मन्वादीनामात्मेति प्रतिपेदे । मन्वादिना सर्वेण स्वस्थैकात्म्यं साक्षात्कृत-

एवं तावत् आत्मत्वात् प्रियतमत्वात् अस्माकञ्च तच्छब्दत्वात् तदनुकूलमेवास्मदनुकूलम्,
तत्प्रतिकूलं प्रतिकूलमिति सुज्ञानमिति आत्मत्वस्योपास्यकारत्वे आदरोऽदर्शि । अथ तत्रापि
ब्रह्म मन्वात्मेत्येवंरूपं नोपासनम्, किंतु अहं ब्रह्मास्मीत्येवमिति दर्शयते ब्रह्मवा इति । ब्रह्मणा
अहं ब्रह्मास्मीति वेदितुं युक्तम् ; तस्य ब्रह्मत्वात् । अस्माभिस्तु अस्ति ब्रह्मेत्येवोपास्यम्, न त्वहं

सूर्यश्चेति । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेद अहं ब्रह्मास्मीति, स इदं सर्वं भवति ।
तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते । आत्मा ह्येषां स भवति ।

वानित्यर्थः । तदिदमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति । एतर्ह्यपि एतस्मिन्नपि काले तदिदं ब्रह्म अहम् [स्मि सर्वात्मक-ब्रह्मात्मकोऽहम्] स्मीत्येवं योयो वेद, स सर्वोऽपि इदं सर्वं भवति एतत्सर्वात्मकब्रह्मपर्यन्ताविर्भावान् भवतीत्यर्थः । ततश्च ब्रह्मात्मकत्वोपासनस्य सर्वैकस्य-साक्षात्कारहेतुत्वं पूर्वकार एव, नास्मिन् काल इति न मन्त्रव्यमिति भावः ॥

तस्य ह न देवाश्चनाभूत्या ईशते । तस्य ब्रह्मविदः देवाश्च न देवा अपि अभूत्यै मुक्त्यैश्वर्यविघाताय नेशते न समर्थाः; कुनोऽन्ये इति भावः । [१ चनशब्दोऽप्यर्थः । व्यवधानं छान्दसम् (?)] । तत्र हेतुमाह — आत्मा ह्येषां स भवति । सः ब्रह्मवित् यस्मात् देवानामपि आत्मा नियन्ता भवति । ब्रह्मविद्याप्रभावेन वशित्वादिसिद्धिमत्तया तानपि नियन्तुं शक्त इत्यर्थः । [अतस्तस्य मुक्त्यैश्वर्यव्याघाते न कोऽपि समर्थ इत्यव्याहता एवंविदो मुक्तिरिति भावः ।]

1. कुण्डलितं न ग. कोशे । योय इति बीप्साऽपि न । २. कुण्डलितं न ग. कोशे ।

ब्रह्मास्मीति; जीवन्मयोर्भेदादिति न मन्तव्यम् — यत्र व्यक्तौ ब्रह्मत्वं ब्रह्मणा गृह्यते, तत्रैवास्माभिरपि तद् ग्राह्यम् । परन्तु न 'परं ब्रह्मास्ती'ति औदासीन्येन ग्रहणम्, किंतु स्वगत-तच्छेषत्वप्रतिपत्तिसंबन्धिं 'अहं ब्रह्मास्मी'ति ग्रहणं स्वमुक्त्युपयोगि इति दर्शयते, य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति । स्वाहमर्थे ब्रह्माभेदः मन्वाद्यभेदवत् अहंशब्दस्य विशिष्टपरतया संपाद्य इति अहं मनुरभवमित्यादिना सूचितम् । यादृशे अहंब्रह्मास्मीत्यनुसंधाने जीवन्मयोर्भेदोऽपि भावितो भवेत् तादृशमनुसंधानं कार्यमिति च, 'पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वा'इति श्रुत्या दर्शितम् । तर्हि किमनेन प्रयासेन ? ममात्मा ब्रह्म, अहमन्यः सोऽन्य इत्येव विशदं गृह्यतामिति चेत् — तथासति सर्वेऽकारब्रह्मत्वात्तन्मन्त्रं स्वस्मिन्ननुसंहितं न भवेत् । अतः स्वातन्त्र्यस्य लेशतोऽप्यभानाय अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंधानम् । तदुक्तमाचार्यैरधिकरणसारावलौ,

“व्यक्तिर्जांशभेदे व्यधिकरणपदैर्भावने स्यात् तथापि

ब्रह्मायतस्वरूपमिति सुदृढतासिद्धयेऽङ्गुह्योक्तिः” ॥

इति ।

आत्मा ह्येषां स भवतीत्यस्य, 'एतदुपास्यस्यैव देवान् प्रत्यप्यात्मत्वात् तस्यात्मनः प्रेरणात्वरहे देवानामपि विप्रविधानप्रवृत्त्ययोगान् न ते अभूत्या ईशते' इत्यर्थवर्णनापेक्षया रस्यतरमर्थान्तरमाह स ब्रह्मविदित्यादिना । एवमात्मत्वोपासकस्यानुषङ्गिकमात्मत्वाविर्भावरूपं फलं प्रदर्श्य, कृतो देवः मनुष्याणामभूत्यै प्रवर्तन्त इत्यत्र कारणमेवमनुपासकस्य निन्दनमुखेनाह

अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति, न स वेद । यथा पशुरेवै स देवानाम् । यथा हवै बहवः पशवो मनुष्यं भुञ्ज्युः, एवमे[वै]कैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति ।

एवं ब्रह्मात्मविदां कृतार्थतामुक्त्वा अतादृशा[ना]मनर्थं दर्शयति—अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् । यः पुमान् धारकत्वनियन्तृत्वादिना स्वस्मात् आत्मत्वेनान्यां देवतां पर-
मत्पररूपाम्, असौ देवतारूपः ' अन्यः धारकत्वनियन्तृत्वादिना आत्मभूतादन्यः, अहं च धार्यत्वनियाम्यत्वादिप्रयुक्ततच्छरीरत्वाश्रयादन्यः भिन्न इत्युपास्ते, न स वेद = सः अज्ञ इत्यर्थः । यथा — देवानाम् । यथा लोके पशुः मनुष्याणां शेषभूतः, एवं स देवानां पशुः । तत्किङ्करतया शेषभूत इत्यर्थः । यथा हवै—
भुञ्ज्युरेवमैकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति । हवैशब्दः^१ प्रसिद्धार्थे । यथा बहवः पशवः एकं मनुष्यं दोहवाहादिक्रियाभिः भुञ्ज्युः परिपालयन्ति, एवमेकैकः
अब्रह्मविन् पुरुषः शुश्रूषयाऽमीन्द्रादीन् देवान् भुनक्ति परिपालयति, प्रीणयति । तत्किङ्करो भवतीति यावत् । एतावांस्तु विशेषः — बहवः पशवः एकस्य किङ्कराः ।

1. देवता. क. 2. हवैशब्दौ. ग.

अथय इति । अयमर्थः—अमुंयजामुंयजेति प्रोत्साहनवशविस्तृतैः काम्यकर्मभिः स्वर्गं नीते यथा देवानां पशुवत् कार्यकरो भवति । अयं विशेषः—मनुष्येण दोहवाहादिक्रमपेक्षितं कार्यं बहुपशुद्वारा निष्पाद्यते । देवास्तु एकैकं यशरं बहुपशुस्थाने परिक्लम्य बहु साधयन्ति । किञ्च भुवि काम्यचित् पशुः तद्वत् पृथगन्यस्य कार्याय नोपयुज्यते । यथा तु स्वर्गे एकैकस्यापि देवस्य कार्येषु नियम्यते । अतो मनुष्यस्य पशुहानां यद् दुःखम्, तादृक् दुःखं बहुगुणं भवति एक्यश्रहानाबाप प्रतिदेहम् । अतस्ते ब्रह्मवेदने विघ्नमाचरन्ति । तदुक्तम्, 'संसारन्यूनता-
भीताच्छिदशाः पारपथिनः' इति । एवञ्च यदि ब्रह्मवेदने प्रवृत्तः परमात्मानं तमनात्मानं मन्येत, तर्हि यथावस्थितज्ञानचिकलं ते पशुः कुर्येवेति ।

अत्र अन्यां देवतामुपास्त इत्यस्य परमात्मनोऽन्यां देवतां वस्तुगत्या तस्याः स्वस्य च भिन्नत्वात् अन्योऽसौ अन्योऽहमिति यथावदुपास्ते इति नार्थः । तस्य देवतान्तरवेदिनः परमात्म-
वेदनाभिव्याप्तिकसिद्धतया, न सवेदेति निषेधात्प्रसक्तैः । अतः उक्तसर्वान्तरात्मत्वरूपपरमात्म-
भाषं विना वेदनमभेदनत्वेन निन्यत इति युक्तम् । अन्योऽसाविति पुष्टिज्ञानवेदेषः देव इति विशेष्याभिप्रायेण । अन्योऽसावन्योऽहमित्यस्य ब्रह्म न मे शुद्धस्यात्मा, नाहं तच्छरीरभूत इत्यर्थः ।

एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति ; किमु बहुषु ? तस्मादेषां तन्न प्रियम् , यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

अब्रह्मवित् पुरुषस्तु एकैक एव सर्वदेवानां किङ्कर इति । ततः फलिमाह — एकस्मिन्नेव पशावादीयमानेऽप्रियं भवति ; किमु बहुषु । तस्मादेषां तन्न प्रियम् , यदेतन्मनुष्या विद्युः । लोके हि पशुस्वामिन आच्छिद्य राजचौरादिभिः, एकस्मिन् पशावादीयमाने गृह्यमाणे अप्रियं भवति, किमुत बहुषु पशुषु हियमाणेषु । तस्मादेषां देवानां तन्न प्रियं न भवति । मनुष्या ब्रह्म विद्युः ब्रह्मज्ञानिनो भवन्तीति यदेतन्न, तन्न प्रियमित्यन्वयः । अतः स्वकिङ्करतया पशुभूता मनुष्याः ब्रह्मविद्यां प्राप्य पशुभावान्मुच्येरन्निति बुद्ध्या यथाशक्ति देवास्तेभ्यो विघ्नमाचरन्तीति भावः । अतः, 'श्रेयांसि बहुविघ्नानी'ति न्यायेन विघ्नबाहुल्यजटिलेऽपि ब्रह्मज्ञाने विघ्नवारणक्षमभगवत्प्रणामार्चनादिकम्मुतिष्ठन् अवहितो ब्रह्मविद्यायां यतेतेति भावः ।

आत्मेत्येवोपासीतेति वाक्यं भगवता बादरायणेन चतुर्थाध्याये चिन्तितम् । तत्र हि — 'पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेती'ति जीवेश्वर-पृथक्त्वज्ञानस्यामृतत्वसाधनत्वश्रवणात् स्वत्मानं प्रति अपृथक्सिद्धविशेष्यत्वक्षगमात्मत्वं ब्रह्मणो नास्त्येव । अत एव 'आत्मेत्येवोपासीते'ति इतिकरणेन दृष्टिविधिवं

आत्मत्वं ब्रह्मणो नास्त्येवेति । ननु अंशो नानाव्यपदेशादित्यादिबहुधिकरणसिद्धस्य शरीरात्मभावस्य कथं सहसा प्रतिज्ञेय इति चेत् — अयं भावः — नामरूपव्याकरणश्रुत्यादिनैव शरीरात्मभावो रदेशात् उपादानोपादेयभावोऽथो-गी शरीरात्मभावः ज्ञानसंकोचरूपसांसारिकावस्था-विशिष्टजोषविषयकः । शुद्धात्मत्वं प्रति तु न स आत्मा ; पृथक्त्वेनोपासनस्य विहितत्वात् । मुक्त्यर्थं च शुद्ध एवानुसंश्लेष इति तं प्रति आत्मत्वं ब्रह्मणो नास्त्येवेति ।

अत्रायं पूर्वपक्ष्याप्तयः — अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंधानं न पराविद्यारूपम्, ब्रह्मणः शुद्धं प्रति अनात्मत्वात् । अभेदस्य च सर्वथैवायोगात् । किञ्च 'यद् ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्त' इत्युप-कम्य पठितम्, अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यम्, तत्र ब्रह्मकर्तृकं तथानुसंधानं यथा अहमर्थे ब्रह्मा-भेदविषयकम् तद्वत् मनुष्यादिकर्तृकं तदनुसंधानमपि तत्तदहमर्थे ब्रह्माभेदविषयकमेव युक्तम्, न तु अहमर्थान्तर्यामि ब्रह्मेति ; वैरूप्यात् । तथा च तत्र ब्रह्माभेदत्यारोपितत्वात् दृष्टिरूप-मिदम् । तत्कलत्र आत्मा होषां स भवतीत्युक्तं ब्रह्मवत् कश्चित् कलं देवपर्यन्तनियमन-शक्तम् । तदुपरि, योऽन्वां देवतामुपास्त इत्यदिना च परमात्मातिरेकदेवतोपासकस्योक्त-विधवेदनविरहात् देवपशुन्वमुच्यते । ननु आत्मेत्येवोपासीतेति आत्मरतोपासनविधानात् आत्मत्वं

सूच्यते । तादृशी च दृष्टिर्न मोक्षार्थोपासनविषया । ततश्च मोक्षोपासने तात्त्विक-
विषयत्वावश्मभावेन अतस्मिंस्तदारोपरूपदृष्टिविधेरयुक्तत्वात् पृथक्त्वेनैवानुसन्धानं
कार्यम्, न तु अपृथक्सिद्धविशेष्यत्वरूपत्वत्वेनेति पूर्वपक्षे, 'पठति -- " आत्मेति तूप-
गच्छन्ति ग्राहयन्ति चे " ति । ' त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते, अहं वै त्वमसि
भगवो देवते ' इति पूर्वे उपासितारः आत्मत्वेनोपगच्छन्ति = उपासत इत्यर्थः ।
' य आत्मनि तिष्ठ ' न्नित्यादीनि च शास्त्राणि प्रयगात्पापेक्षया आत्मतां ग्राहयन्ति=
प्रतिपादयन्ति । न च पृथक्त्वानुसन्धानस्य विरोधः शङ्क्यः । किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादि-
लक्षणभेदकाङ्क्षस्य पारमार्थिकत्वात् भेदरूपं पृथक्त्वमस्त्येव । नियमेनाधारत्व-
लक्षणमपृथक्सिद्धविशेष्यत्वरूपमात्मत्वमप्यस्त्येव । न हीदृशमात्मत्वं भेदविरोधि ।
अतः आत्मत्वेवोपासीतेति विधिवशादात्मत्वेनैवोपासनं कर्तव्यमिति स्थितम् ॥
प्रकृतमनुसरामः ॥ १० ॥

1. वदन्ति. ग. ∴. पदमिदं न क. कोशे ।

तात्त्विकं सार्वदिकमिति. अत एव शुद्धावस्थवाचि अहम्पदमपि परमात्मपर्यन्तमिति च ज्ञायते इति
अहं ब्रह्मास्मीति तादृशं मुक्त्यर्थोपासनं संभवतीति चेन्न--आत्मेतीति इतिकरणात् दृष्टिविधित्व-
प्रतीतेः । तथाच संसारदशायां यः स्वं प्रति आत्मा, तद्दृष्टिः स्वस्मिन् विधीयते । तत्फलञ्च
कीर्तिं श्लोकं विन्दते य एवं वेदेत्युक्तं कीर्त्यादि । पूर्वं एकैकमुपासते न स वेदेत्यनेन
स्वस्मिन् आत्मार्थसं दृष्टि परित्यज्यान्यथोपासनं न प्रकृतदिवक्षितकाम्यवेदनरूपं भवतीत्युच्यते ।
किञ्च शरीरात्मभावस्य सार्वदिकत्वेऽपि अहंब्रह्मास्योत्पुपासनं न युक्तम्, तस्य जीवेशभेदानभि-
व्यञ्जकत्वात् ; भ्रमापादकत्वात् ; पृथगात्मानं प्रेरितारश्च मत्वेति शास्त्रनिषिद्धत्वाच्चेति ।

अत्र सिद्धान्तः, " आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चे " ति । ' त्वं वा अहमस्मि
भगवो देवते, अहं वै त्वमसि ' ति मुक्त्यर्थोपासनश्रवणात् अहंब्रह्मास्मीत्यस्य न स्वात्ममात्रे ब्रह्मा-
भेदविषयकत्वम् । देवाः ऋषयो मनुष्याश्चात्मत्वेनैवात्रोपगच्छन्ति ; न दृष्टितया । योयोदेवाना-
मित्यादिवाक्यात् । यत्तु ब्रह्मकर्तृकतादृशानुसंधानवैरूप्यं स्यात् अहंपदस्यान्तर्यामिपरत्वे इति -
तन्न - स्वन्मतां तद्गतमनुसंधानं पारमार्थिकम्, जीवगतं तु दृष्टिरूपमिति वैरूप्यसत्त्वात् ।
अतो यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यन्त इति मुक्त्यर्थोपासनोपक्रमविहङ्गं वैरूप्यं परित्यज्य
विशिष्टपरत्वमेव प्राप्यम् । यदपि शुद्धं प्रति अनात्मत्वादिदं न युक्तमिति, तदपि न । ग्राहयन्ति
हि शास्त्राणि सर्वदेवात्मत्वम्, ' य आत्मनि तिष्ठन् ' इत्यादीनि । एवञ्च आत्मेत्येवोपासीते-
त्येतदपि आत्मत्वरूपप्रकारमुपास्यमिति करणं दर्शयति । अन्यथा कदाचिदात्मत्वात् आत्मस्वो-
पलक्षितो यः, स स्वात्मनः पृथगुपास्य इति स्यात्, यदि आत्मानमुपासीतेति वाक्यं स्यात् ।
एतदनुगुणञ्च सर्वमिह ध्रुत्यर्थवर्णनं प्रागुक्तं भाव्यमित्यलं विस्तरेण ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदकमेव । तदेकं सन्न व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूप-
मत्यसृजत क्षत्रम्, यान्येतानि देवता क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः
पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति ।

‘स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्चाग्निमसृजते’ इति, ‘तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य
तेजोरसो निरवर्तनाग्नि’ इति च ब्राह्मणवर्णाग्निसृष्टिः प्रागुक्ता । इदानीमिन्द्रादि-
रूपशक्तादिसृष्टिं क्तुम् । आत्मैवेदमग्र आसीदित्यादिनोक्तमेव प्रपञ्चय्य ब्रह्मोपादान-
कत्वम्, ‘बहुकृत्वोऽपि पथ्यं वदितव्य’ इति नानामनुसृत्य शिष्यावधानाय पुनरपि
स्मारयति — ब्रह्म वा इदमग्र आसीदकमेव । स्पष्टोऽर्थः । तदेकं सन्न व्य-
भवत् । न व्यभवत् वैभवं न प्राप्तमित्यर्थः । न चाग्निसृष्टयनन्तरं ब्रह्मणः
कथमेकत्वोक्तिरिति वाच्यम् । तदविवक्षया एकत्वोक्त्युपपत्तेरिति द्रष्टव्यम् । तच्छ्रेयो-
रूपमत्यसृजत क्षत्रम् । क्षत्रं क्षत्रियाख्यं श्रेयः श्रेष्ठं रूपं शरीरभूतं
अत्यसृजत अतिक्रान्ततया सर्वाधिकतया ससर्जेत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति — यान्ये-
तानि — ईशान इति । देवता देवेषु । ‘देवमनुष्ये’ त्यादिना सप्तम्यर्थे
त्वाप्रत्ययः । देवेष्विन्द्रवरुणादीनि यान्येतानि क्षत्राणि, तानि ससर्जेत्यर्थः । ‘ब्रह्म
बृहस्पतिः, क्षत्रमिन्द्रः, मरुतो वै देवानां विशः’ इति श्रुतेः इन्द्रादीनां क्षत्रियत्वम् ।
देवेष्वपि तपोविशेषण वर्णविशेषसंभवाद्ब्रह्मिमानित्वाद्वा क्षत्रियत्वं द्रष्टव्यम् । उभय-

1. पाठवं पठितव्यम् . ग.

मनुष्याणामिव देवानामपि चानुर्दण्यभाक्त्वात् धर्माधर्मविवेकपूर्वकवृत्तिशालित्वान् तदनि-
शयितपरमात्मोपासनादिधर्मबलेन तन्वियःतृत्वस्यापि संभवात् न तेषां मनुष्योपजीव्यत्वम् । ‘न
हि भिक्षुको भिक्षुकान्तरं याचते’ इति न्यायात् जीवस्य जीवान्तरं न गतिरिति परमात्मन
एवोपास्यत्वमित्युच्यते ब्रह्म वा इत्यादिना । क्षत्रियादिसृष्टेरकारिकथनात् क्षत्रियस्य ब्राह्मण-
योनिरूपस्य समनन्तरं वर्णनाच्चात्र ब्रह्मशब्दो ब्राह्मणवर्णपर इति न मन्तव्यम् — सर्वव्याख्या
नाधिकरणटीकायां ब्रह्मशब्दस्याप्य परब्रह्मपरत्वप्रयत्नान् । न हि इदमग्र आसीदिति कारण-
वाक्यसारूप्यं ब्राह्मणपरत्वे यत्ने । ब्राह्मणे जगदभेदायोगात् । किञ्च तदेतद् ब्रह्मक्षत्र-
मिति वाक्ये अत्रत्वादिवत् ब्रह्मण्यत्वं विवेच्यम् । अतः तदेतदिति परब्रह्मग्राहकमिति ब्रह्मण्य-
मादौ परब्रह्मपरमेवेति ।

तदविवक्षयेति । वक्ष्यमाणनामरूपाविभागाविशेषराहित्यमात्रे एक मित्युक्तिसंभवादिति
भावः । तपोविशेषे गति । श्रीगुरुभक्त्येव योनब्राह्मण्यत्वे के ब्राह्मणमत्तापिनुजन्त्यत्वं प्रयोजकम् ।
कुम्भजादिवत् स्थलान्तरे उत्पत्तां मनुष्यत्वादाविव ब्रह्मण्यत्वादावपि प्राग्जन्मकृततपःप्रभृति-
विशेषः प्रयोजक इतीन्द्रादौ तत्संभव इति भावः । अग्निमानित्वाविति । भौमततद्गर्णाग्निमानि-

तस्मात् क्षत्रात् परं नास्ति । तस्मात् ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्ता-
दुपास्ते राजसूये । क्षत्र एव तद् यशो दधाति ।

सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद् ब्रह्म । तस्माद् यद्यपि राजा परमतां गच्छति,
ब्रह्मैवान्तत उपनिश्रयति स्वां योनिम् । य उ एनं हिनस्ति, स्वां स

मपि व्यासार्यैर्वर्जितम् । तस्मात् क्षत्रात् परं नास्ति । यस्माद्धेतोरिन्द्रादयो
देवश्रेष्ठा अपि क्षत्रियाः, तस्मात् क्षत्रियात् परं श्रेष्ठं नास्तीत्यर्थः । तस्माद्ब्राह्मणः
क्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये । यस्मात् क्षत्रियः श्रेष्ठः, तस्मात् ब्राह्मणोऽपि
राजसूयज्ञे क्षत्रियमधस्तात् क्षत्रियस्याधस्तात् — 'ततोऽन्यत्वापि दृश्यते' इति
द्वितीया — उपास्ते उपविशतीत्यर्थः । क्षत्र एव तद्यशो दधाति । राजसूये
राज्ञा ब्रह्मज्ञित्यामन्त्रितः ऋत्विक् राजानमाह — 'त्वं राजन् ब्रह्मासी' नि [इतिः]
श्रवणात् तद्यशः ब्राह्मणत्वप्रयुक्तं यशो राजसूये क्षत्रे श्रत्रिये एव ब्राह्मणो यस्मा-
त्कारणादादधाति, तस्माच्च हेतोः क्षत्रिय एव श्रेष्ठ इत्यर्थः ।

सैषा क्षत्रस्य योनिर्यद्ब्रह्म । एवंविधस्यापि क्षत्रस्य, ब्रह्म = ब्राह्मण
इति यत्, सा योनिरित्यर्थः । राजसूये क्षत्रियगतातिशयस्यापि ब्राह्मणाधीनत्वात्
यजनाध्ययनयोस्तदधीनत्वाच्च क्षत्रियस्य श्रेष्ठ्यं ब्राह्मणानुग्रहप्रयुक्तमिति भावः ।
योनिशब्दाभिप्रायेण सैषेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । *तस्माद्यद्यपि — योनिम् ।
तस्मादेव हेतोः यद्यपि राजसूयाभिषेकदशायां परमतां श्रेष्ठतां राजा क्षत्रियो
गच्छति, कर्मावसाने तु स्वां योनिं स्वयोनिभूतं ब्रह्म ब्राह्मणमेव उपनिश्रयति
याजनादिकार्याय ब्राह्मणसमीपमुपेत्य निहीनतया श्रयतीत्यर्थः । य उ एनं हिनस्ति
स्वां स योनिमृच्छति । य उ = यस्तु क्षत्रियः एनं ब्राह्मणं हिनस्ति, सः

दत्तात्वादित्यर्थः । भौमवर्णकार्ये राज्यपालनादिव्यापारकरणनिबन्धनं अहं क्षत्रिय इत्येवमभिमान-
मात्रम्; तस्मादिति वा ।

योनिरिति स्थितिस्थानं ब्राह्मणे उत्पत्तिस्थानमाचोबुक्तिः ।

योनिमृच्छति । स पापीयान् भवति, यथा श्रेयांसं हिंसित्वा ॥ ११ ॥

स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत, यान्येतानि देवजातानि गणश
आख्यायन्ते — वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति ॥ १२ ॥

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । इयं वै पूषा ।
इयं हीदं सर्वं पुष्यति, यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥

स नैव व्यभवत् । स तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ।

स्वां योनिं स्वोत्पत्तिस्थानमेव मृच्छति हिनस्तीत्यर्थः । ^१ मातृहा पितृहा भवतीति
यावत् । तदेव विवृणोति स पापीयान्— हिंसित्वा । यथा श्रेयांसं पित्रादिकं
हिंसित्वा पापीयान् भवति, एवं पापीयान् भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

स नैव व्यभवत् । स विशमसृजत । सः परमात्मा ^२ क्षत्रं सृष्ट्वापि
न व्यभवत् । विभुत्वं नाप्तवान् । ततो विशं वैश्यमसृजतेत्यर्थः । तदेव
दर्शयति यान्येतानि देवजातानि — मरुत इति । देवजानानि देव-
समूहाः गणशः गणरूपेणाख्यायन्ते । वसुरुद्रादित्यविश्वदेवमरुतां गणदेवता-
त्वप्रसिद्धेः ॥ १२ ॥

स नैव व्यभवत् । स शौद्रं वर्णमसृजत पूषणम् । स्पष्टोऽर्थः । इयं वै
पूषा, इयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च । इयं पृथिव्येव पूषेत्युच्यते । हि=
यस्मात् यदिदं किञ्च दृश्यमानम्, इदं सर्वं पुष्यति । अतः पृथिव्या एव सर्वकार्य-
पोषकत्वात् पृथिव्येव पूषेत्यर्थः । यथा अग्नीन्द्रादीनां ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वाश्रयत्वम्,
एवं पृथिव्या अपि शूद्रत्वाश्रयत्वं तदभिमानित्वं वा द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

स नैव व्यभवत् । तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् । एवं चातुर्वर्ण्य-
सृष्ट्यानन्तरमपि सः आत्मा नैव व्यभवत् विभूतिं नाऽऽप्तवान् । अतो विभूति-
वृद्धयर्थं तच्छ्रेयोरूपं तस्य श्रेयोरूपत्वेन प्राङ्निर्दिष्टस्य क्षत्रियस्यापि श्रेयोरूपं धर्मं
सृष्टवानित्यर्थः ॥

तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रम्, यद्धर्मः । तस्मात् धर्मात् परं नास्ति ।
अथो अबलीयान् बलीयांसमाशंसते धर्मेण, यथा राज्ञैवम् । यो वै स
धर्मः सत्यं वै तत् । तस्मात् सत्यं वदन्तमाहुः धर्मं वदतीति, धर्मं वा वदन्तं
सत्यं वदतीति । एतद्ध्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः । तदेतत् धर्म इत्युक्तेतद्वस्तु क्षत्रस्य
क्षत्रं सर्वं नियन्तृतया उग्रादपि क्षत्रानियन्तृतया उग्रमित्यर्थः । तस्माद्धर्मात्परं
नास्ति । तस्मात् धर्मात् परं अधिकं किमपि नास्तीत्यर्थः । अथो अबलीयान् व ग्री-
यांसमाशंसते धर्मेण, यथा राज्ञा, एवम् । अथोशब्दः अप्यर्थः । अबलीयानथो=
अबलिष्ठोऽपि पुमान् बलीयांसं पुमांसं जेतुमाशंसते धर्मेण धर्मबलेन । यथा राज्ञा,
एवम् । यथा राजबलमवलम्ब्य दुर्बलो बलीयांसं जिगीषति तथेत्यर्थः । लोकेऽस्मिन्
दुर्बलस्य दारादिकमपहरन् बलवानपि बाधितो दृष्टः । अतो बलवत्तस्य धर्म-
विरोधिनस्तद् दण्डनं धर्मेणैव कृतमिति गम्यत इति भावः । यो वै स धर्मः, सत्यं
वै तत् । यः क्षत्रादपि श्रेयोभूतः वै प्रसिद्धो धर्मः, सः सत्यं वै सत्यवदन-
मेवेत्यर्थः । तत्र युक्तिमाह तस्मात्सत्यं — सत्यं वदतीति । स्पष्टोऽर्थः ।
एतद्ध्येवैतदुभयं भवति । एतद्ध्येव सत्यवदनमेव एतदुभयं 'सत्यधर्मलक्षणो-
भयरूपं भवति । तस्मान् सत्यवदनं सर्वशेषिभूतमिति भावः ॥ १४ ॥

१. सत्यधर्मोभयरूपं ग.

एवं द्वेषेषु क्षत्रादिविभाग उक्तः । अथ तेषां धर्मवश्यत्वमाह चतुर्दशश्लोकिकया ।
क्षत्रस्य क्षत्रम् । क्षत्रियस्वात् सर्वान् वर्णान् यथावद् बर्तयन् क्षत्रात् प्राण इति क्षत्रम् ।
तस्य यथेच्छाचरणरूपात् क्षत्रात् प्राणं धर्मेण क्रियत इति धर्मः क्षत्रस्यापि क्षत्रम् । धर्मस्य
सर्ववर्णोपयोगमाह अथो अबलीयांसमिति । धर्मो नाम घृतिहेतुः । घृतिः प्रीतिः । यस्य
यः प्रीतिहेतुः, तस्य स धर्म इति न मन्तव्यम् । किन्तु यद् लोकवेदोभयाविरोधि,
तदेवेत्येतदुपलक्षणार्थं सत्यवदनं धर्म इत्युक्तम् । ' दत्तमिष्टं द्रुतस्यैव तप्तानि च तपसि च ।
वेदाः सत्यप्रतिष्ठानाः ' इति च जाबालि प्रति श्रीरामगद्गः । अत्रेदं शाङ्करवाक्यमप्यनुसंधेयम् —
'सत्यमिति यथाशास्त्रार्थता । स एव अनुष्ठेयमानो धर्मनामा भवति, शास्त्रार्थत्वेन ज्ञायमानस्तु
सत्यं भवति' इति ।

तदेतद् ब्रह्म क्षत्रं विद्च्छूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवत् ; ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः ।

उक्तां चातुर्वर्ण्यसृष्टिं निगमयति — तदेतद्ब्रह्म क्षत्रं विद्च्छूद्रः । तत् तस्मात् = उक्तरीत्या ब्राह्मणक्षत्रादिवर्णानां ब्रह्मणो जातत्वात् एतद्ब्रह्मैव ब्रह्मक्षत्रविद्च्छूद्रात्मकमिति भावः । ननु ब्रह्मणः कथं 'चातुर्वर्ण्यस्वरूपत्वम् । क्षत्रादिवर्णत्वस्यसृष्टिर्भुक्ता ; न ब्रह्मवर्णसृष्टिरत्रेत्यपेक्षायामाह — तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवत् । अग्निनेतीत्यंभावे तृतीया । 'स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजते' ति, 'तेजोरसो निरवर्ततामि' रिति च सृष्टत्वेन प्रागुक्तेनाग्निनैव विशेषं सत् तत् परं ब्रह्म देवेषु ब्रह्माभवत् ब्रह्मणोऽभवत् । अग्निरूपं ब्रह्म ब्राह्मणत्वजातिमत । 'काठिन्यवान् यो बिभर्ति तस्मै भूष्यात्माने नमः' इतिक्त् । अतः ब्रह्मणोऽग्निद्वारा ब्राह्मणत्वमित्यग्निरूपो ब्राह्मणोऽभवदिति अर्थवसितोऽर्थः । एवमेव इन्द्रादिरूपविशिष्टं ब्रह्म तद्वारा क्षत्रियत्वजातिमदभूत् ; वसुहृदिहिरूपविशिष्टं ब्रह्म तद्वारा वैश्यत्वजातिमदभूत् ; पृथिवीरूपविशिष्टं ब्रह्म तद्वारा शूद्रत्वजातिमदभूदिति सिद्धम् । एवं परब्रह्मणो देवेषु ब्राह्मणत्वक्षत्रियत्वादिजातिमत्त्वममीन्द्रादिवारकमित्युक्त्वा मनुष्येषु ब्राह्मणत्वादिजातिमत्त्वप्रकारं ब्रह्मणो दर्शयति — ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण शूद्रः । ब्राह्मणो मनुष्येष्वित्यत्र ब्राह्मणेनेत्यध्याहर्तव्यम्, ब्राह्मणेन ब्राह्मण इति । क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्युत्तरग्रन्थानुसारात् । ततश्च देवेष्वग्न्यादिवारेणैव मनुष्येष्वपि परं ब्रह्म ब्राह्मणद्वारा ब्राह्मणत्वजातिमदभवत् । क्षत्रियवैश्यादिवारा क्षत्रियत्वादिजातिमदभवदित्यर्थः ।

1. चतुर्वर्ण. क.

ननु परमात्मनो देवेषु क्षत्रादिभावः प्रागुक्तो ज्ञानः, ब्राह्मणभावस्तु न ज्ञायते तत्राह तदग्निनैवेति । अग्नेर्भुक्त्वजन्यत्वस्योक्त्या ब्राह्मणत्वमुक्तप्राथम्यमिति भावः । पूर्वोक्तत्वदर्शक एवकारः । अनुक्तोऽपि बृहस्पतिरस्ति ब्राह्मणः । अस्तु सः । उक्त एव कस्मिंश्चिदस्ति ब्राह्मणत्वमिति च एवकारभावः । ब्राह्मणेनेत्यध्याहर्तव्यमिति । टीकायां तु ब्रह्माभवदिति ब्रह्मपदस्याप्यत्र परमनुषङ्गं विधाय परं ब्रह्म ब्राह्मणः मनुष्येषु ब्राह्मणरूपभाक् सत् ब्रह्माभवत् — ब्राह्मणोऽभवदित्युक्तम् । अत्र तु ऐकरूप्याय, 'ब्रह्मणो मनुष्ये' धिति स्यात् पूर्वब्रह्मपदानुषङ्गे इति तृतीयान्ताप्याहारः कृतः ।

तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते, ब्राह्मणे मनुष्येषु । एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् ।

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति, स एनमविदितो न भुनक्ति, यथा वेदो वाऽननूक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् । यदि ह वा अप्य-

प्रसङ्गादग्निब्राह्मणौ प्रशंसति — तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येषु । तस्मात् बुद्धिस्थाद्वक्ष्यमाणाद्धेतोः, पूर्वोक्तहेतोर्वा — देवेष्विति निर्धारणसप्तमी — देवेषु देवानां मध्ये लोकमग्नावेव इच्छन्ते इच्छन्ति । लोकं फलम् । अग्नाविति निमित्तसप्तमी । अग्नेर्निमित्तादेवेच्छन्ति लोकम् । मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणादेव निमित्तात् लोकमिच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा — देवानां मध्ये अग्नावेव हुत्वा, मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मण एव दत्त्वा लोकमिच्छन्तीत्यर्थः । तस्मादिति पूर्वपरामृष्टं प्राशस्त्यहेतुमाह — एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । प्रथमत इति शेषः । एताभ्यामग्निब्राह्मणरूपाभ्यां हि यस्मात् परं ब्रह्म प्रथमतो विशिष्टमभवदित्यर्थः । अतोऽग्नेर्देवेषु, ब्राह्मणस्य मनुष्येषु अप्रजत्वात् प्राशस्त्यमिति भावः । यदभवत्, तस्माल्लोकमिच्छन्तीति पूर्वोणान्वयः ।

एवं निखिलजगत्कारणत्वादिगुणकमात्मस्वरूपमुक्त्वा तद्वेदनस्यावश्यकत्वं व्यत्व-
माह अथ यो ह वा अस्माल्लोकात् — कर्माकृतम् । अथशब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे ।

एवं देवानां मनुष्याविशेषादनुगास्यत्वमुक्तम् । अथ परमात्माऽपि नोपासितव्यः, तस्यात्म-
त्वात्; स्वामिनः स्वरक्षणस्य च स्वतः प्राप्तत्वादित्यत्र, 'संसारतन्त्रवाहित्वात् रक्षापेक्षां प्रतीक्षते' इति तन्नियमं दर्शयति अथेत्यादिना । 'यो विदित्वा प्रैति, तं विदितो भुनक्ति' इत्युक्तौ वेदनं विनऽपि स्वातन्त्र्याद् रक्षणं व्यक्तिविशेषे कदाचित् शङ्क्येतापीति सर्वत्र वेदना-
वश्यकत्वादित्याय व्यतिरेकमुल्लेखनोक्तिः । तच्च वेदनं विहितज्ञानविशेष इति उपासीतेत्यनेन दर्शितम् । अत्र अदृष्ट्या, अविदितः, उपासीत इति पदानां प्रयोगेण दर्शनबदनोपासनाना-
मक्यं प्रत्याप्यते । अत एव श्रीभाष्ये वाक्यकारवचनात् वेदनस्योपासन इव उपासनस्यापि दर्शने पर्यवसानं कृतम्, 'दर्शनसमानाधरा प्रतिपादिता' इतीति सूक्ष्ममोक्ष्यम् । श्रुतिरिषं तत्प्रतिपादिकेति ।

यदि ह वा अपीति । ह वा अपीत्यस्य अनिप्रसिद्धोऽपीत्यर्थोऽभिमतः स्यात् ।
शाङ्करेण, 'अदभुनक्त कश्चिन्महात्माऽपी' त्युक्तम् । अत एव 'यत् इह' इति विभज्य इह संसारे इति न व्याख्यातम् ।

नेत्रंविन्महत् पुण्यं कर्म करोति, तद्वास्यान्ततः क्षीयत एव । आत्मान-
मेव लोकमुपासीत । स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते,

हवैशब्दः प्रसिद्धौ । लोकयते दृश्यत इति लोकः । नित्यसूरिभिः सर्वदा
[आ]लोकयमानत्वात् परमात्मा लोक इत्युच्यते । एवंभूतं^१ स्वं स्वीयमन्तरात्मानम्
अदृष्ट्वा दर्शनसमानाकारेण ज्ञानेनाविषयीकृत्य^२ यः पुमानस्माद्धोक्तात् प्रैति लोका-
न्तरं गच्छति, तमेनें सः परमात्मा स्वभूतोऽपि^३ न भुनक्ति न परिपालयति ।
कस्य हेतोरित्यत आह — अविदितः । अनुपासित इत्यर्थः । उपासनाभावे वस्तुगत्या
शेषितया आत्मभूतोऽपि संसारं न निवर्तयतीत्यर्थः । यथाऽऽह [वेदान्तसारे^४] योगी
याज्ञवल्क्यः —

‘गत्रां सर्पिः शरीरस्थं न करोत्यङ्गोषणम् ।

निम्सृतं कर्मचरितं पुनस्तस्यैव भेषजम् ॥

एवं स हि शरीरस्थः सर्पिवत् परमेश्वरः ।

विना चोपासनां देवो न करोति हितं नृणाम् ॥’ इति ।

तत्र दृष्टान्तमाह — यथा वेदो—अकृतम् । वेदस्य सर्वोपकारार्थप्रवृत्ततया सर्वसा-
धारण्येऽपि [यथा सः ?] अनधीतो न पालयति, यथा ज्योतिष्टोमादि वैदिकं कर्म अन-
नुष्ठितं नोपकरोति, नथेश्वरः स्वस्य शेषिभूतोऽपि अनुपासितः संसारं न निवर्तयती-
त्यर्थः । यदि ह वा आप्यनेत्रंविन्महत्पुण्यं कर्म करोति, तद्वास्यान्ततः क्षीयत
एव । हशब्दः प्रसिद्धौ ! अनेत्रं वित् अत्रहवित् यदि वाऽपि (वै अपि?) महदश्वमेधादि
पुण्यं कर्म करोति कुर्यात्, तत् अस्य अत्रहविदः कर्म अन्ततः सुदूरं
गत्वाऽपि — बहुकालं स्थित्वापीति यावत् — क्षीयते नश्यत्येवेत्यर्थः । क्षीणफलं
भवतीति यावत् । ‘यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा अस्मिन् लोके जुहोति यजते
तपस्ताप्यते बहूनि वर्षसहस्राणि, अन्तवदेवास्य तद्भवती’ति श्रुतेरिति भावः ।
अतः किं कार्यमित्यत आह — आत्मानमेव लोकमुपासीत । इतरत् परित्यज्य

१. स्वात्मानं. ग. २. अविषयीकृत्वा. ख. ३. स्वः आत्मभूतोपि. ख. स्वात्मभूतोपि?

४. परमिदं ख. कोशे । ५. ‘तथेत्यर्थः’ इत्येतद्वचनं. ग ।

न हास्य कर्म क्षीयते । अस्माद्भवेवात्मनो यद्यत् कामयते, तत्तत्
सृजते ॥ १५ ॥

अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । स यज्जुहोति यद्
यजते, तेन देवानां लोकः ।

आत्मानमेव लोकमुपासीतेत्यर्थः । लोकयत इति लोकः फलम् । उपायभूत-
मात्मानमेवोपेयभूतं भजेतेत्यर्थः । एवंसति न पूर्वोक्तो दोष इत्याह स—न हास्य
कर्म क्षीयते । उक्तरीत्या परमात्मोपासकस्य कर्म न क्षीयत इत्यर्थः । अत्र
कर्मशब्द उपासनापरः ; तदङ्गभूतकर्मशरो वा । आत्मोपासकस्येतरकर्माप्रसक्ते-
रिति द्रष्टव्यम् । कर्मणः क्षणिकस्य अत्र निषिध्यमानं क्षयिकं नाम क्षयिफलकत्व-
रूपम् । कर्मणश्चाक्षयफलकत्वमुपासनाद्वारेति द्रष्टव्यम् । 'तस्माद्भवेवात्मनो यद्य-
त्कामयते तत्तत् सृजते । तस्मादेव ब्रह्मवेदनाद्वेतोः— हिशब्दः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं
दर्शयति— अयमुपासकः, 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्करुपादेवास्य पितरः
समुत्तिष्ठन्ति', "सङ्करुपादेव तच्छ्रुते" रिति श्रुतिसूत्रोक्तरीत्या आत्मनः
स्वस्य यद्यत् कामयते यद्यदभिलषितम्, तत् सर्वं सङ्करुपमात्रेण सृज-
तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु आत्मानमेव लोकमुपासीतेत्युक्तमयुक्तम् । लोको हि नाम प्राणिभोग-
स्थानविशेषः । तथात्वमात्मनः कथमित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन परब्रह्मणो लोकत्वं
दर्शयितुं प्रत्यागात्मन एव सर्वोपाकारकत्वेन सर्वभूतोपेयत्वात् सर्वभूतलोकत्वं प्रथम-
माह— अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः । अथोशब्दो वाक्यान्त-
रोपक्रमे । धैशब्दोऽवधारणे । अयं अहामिति प्रत्यक्षसिद्धः आत्मा वै जीवात्मैव
सर्वेषां भूतानां लोक इत्यर्थः । तदेवोपपादयति— स यज्जुहोति यद्यजते तेन
देवानां लोकः । सः प्रत्यागात्मा जुहोतीति यत्, यजत इति च यत्, आभ्यां

1. अस्मात्. क.

इतरकर्माप्रसक्तेरिति । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति इतर-
कर्मक्षयस्य वक्तव्यतया अस्य कर्मत्वत्वात् उपासकेन तदानुष्ठेयमानं कर्मेति वाच्यं इति भाषः ।

एतावत् प्रस्तुत आत्मा, अथो इत्यादिना प्रस्तूयमानवैक इति अत्रभ्युदासायावतारयति
नन्विति । परमात्मनो लोकत्वं कथमित्यपेक्षया जीवात्मनो लोकत्वमात्राभावं प्रदर्शय कैमुति-

अथ यदनुब्रूते तेनर्षीणाम् । अथ यत् पितृभ्यो निपृणाति^१ यत् प्रजामिच्छते,
पितृणाम्

थ यत् पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति, तेन पशूनाम् । यदस्य
गृहेषु श्वापदा वर्योस्यापिपीलिकाभ्य उपजीवन्ति, तेन तेषां लोकः ।

१. निर्मृणाति, निर्मृणाति. पा.

यागहोमाभ्यां देवानामुपकारकत्वेन लोक इत्यर्थः । अथ यदनुब्रूते तेनर्षीणाम् ।
अनुब्रूते स्वाध्यायमधीते इति यत्, तेन अध्ययनेन ऋषीणां लोक इत्यर्थः ।
अथ यत् पितृभ्यः निपृणाति । पिण्डोदकादि प्रयच्छतीति यदित्यर्थः । निर्मृणा-
तीति ाठे निर्मर्णनं^१ (?) और्ध्वदैहिकः । मृण (?) हिंसायामिति हि धातुः ।
यत् प्रजामिच्छते । प्रजामुत्पादयतीति यदिति यावत् । तेन पितृणाम् ।
लोक इति शेषः । अथ यन्मनुष्यान् — मनुष्याणाम् । अथ अपिच ।
घासयते गृहे शयनासनावकाशप्रदानेन अतिथीन् वासयते इति यत्, कसद्भ्यश्चात्रं
ददातीति च यत्, ततो मनुष्याणां लोक इत्यर्थः । अथ यत्पशुभ्यः—पशूनाम् ।
तृणानि च उदकञ्च तृणोदकं पशुभ्यो गवादिभ्यो विन्दति लभयतीति यदि-
त्यर्थः । तेन पशूनाम् । लोक इति शेषः । यदस्य गृहेषु — तेषां लोकः ।
आपिपीलिकाभ्य इत्यत्र आङ् अभिविधौ । श्वापदाः धादयः । वर्योसि
काकादीनि । [कण] बलिभाण्डप्रक्षालनादि यदस्य गृहस्थस्य गृहे श्वपक्षिपिपीलि-
कादय उपजीवन्ति, अतस्तेषां लोक इत्यर्थः ।

१. निर्मृणाति.....निमर्णन. ग

अध्यायेन तत्र तत् स्थायित्वमित्यं लोकासीमांसा । एवं द्वयोर्भेदः श्रुत्यभिमत इति अत्र अर्थ
वा आत्मेति अयम्यदप्रयोगादेव ज्ञायत इति । स्वयं लोकायेति । आत्मात्मीयत्वाच्चिनः
स्वशब्दस्य सर्वनामत्वात् स्वायेतिरूपं छान्दसम् । यद्वा स्वयं धनय । यथा लोके धनस्य
भोगोपहरणस्याविनाशमिच्छति, एवमस्येत्यर्थः । एवं स्वं लोकमिति पूर्वत्रापि स्वशब्दस्य
धनारत्वं संभवति । परमात्मन एवानन्तरधनशब्दः । 'अनन्तं वत मे वित्तम्,' 'धनमार्जय
सुस्थिरम्,' 'अस्ति मे हस्तिरूपे वस्तु पैतामहं धनम्,' 'प्रासिर्दायधनकमात्,' 'अग्ने
नय सुरथा रथे' इत्यादिकमनुसंधेयम् ।

यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्ट (ष्टि) मिच्छेत् ।

एवं हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टि (ष्टः) मिच्छन्ति ।

तद् वा एतद् विदितं मीमांसितम् ॥ १६ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव ।

एवं स्वात्मनः सर्वभूतलोक्त्वपरिज्ञानस्य फलमाह — यथा हैवै स्वाय लोकाय — इच्छन्ति । हैवैशब्दः प्रसिद्धौ । यथा लोके जनः स्वाय लोकाय स्वभोगस्थानाय । अरिष्टम् । रिष्टं नाशः । ^१ रिष हिंसायामिति हि धातुः । भावे क्तः । अरिष्टं = अनाशमिच्छति । एवमेवात्मनः सर्वभूतलोक्त्वविदे । सर्वाणि देवपितृप्रभृति आपिपीलिकं भूतानि अरिष्टं क्षेमं वाञ्छन्तीत्यर्थः ।

एवं परमात्मनो लोक्त्वोपपादनोपयुक्तं प्रत्यगात्मनः सर्वभूतलोक्त्वमुपपाद्य, अथ तदुपजीवनेन परमप्रकृतं परमात्मनो लोक्त्वमुपसंहरति — तद्वा एतद्विदितं मीमांसितम् ॥ तद्वै एवं प्रत्यगात्मनः सर्वभूतलोक्त्वदर्शनादेव एतत् परमप्रकृतं परमात्मनो लोक्त्वं ^२ मीमांसितं कैमुतिकन्यायतर्कानुगृहीतं सत् विदितमित्यर्थः । उक्तरीत्या प्रत्यगात्मन एव सर्वभूतलोक्त्वे प्रत्यक्षसिद्धे सर्वात्मनः परमात्मनः सर्वभूतलोक्त्वं न संदेगव्ययमिति यावत् ॥ १६ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव । इदं जायापुत्रादिविभागवज्जागत् अग्रे तत्सृष्टेः पूर्वकाले जायापुत्रादिविभागशून्यतया एक ^३ एव आत्मैवासीत् । परं ब्रह्म

१. ऋष. क. २. 'लोक्त्वं' 'विदितं मीमांसितं' कैमुतिकन्यायतर्कानुगृहीतत्वेत्यर्थः । इत्येतावन्वेष ग. कोशे । ३. एकः पुंस्वरूप एव स्थित इत्यर्थः. ग.

इच्छेदित्येकवचनं यथादर्शनं यस्यकस्यचिद् दृशन्ततया ग्रहणार्थम् । यदि तु प्रकृत-परमेकान्ती गृह्यते, स्वाय लोकायेति च पूर्वं स्य लोकाभित्युक्तः परमात्मा, तदा यथा परमेकान्ती स्वस्य शाश्वतं धनं परमात्मास्वयं लोकं प्रति अरिष्टिमिच्छेत्, तत्सृष्टिपरत्वात्, तस्य, तथा सर्वाणि भूतानि एनं जीवमेव लोकं प्रति अरिष्टिमिच्छन्तीत्यर्थोऽपि स्यात् ।

एवं परमात्मानमावेद्य तस्योपासनप्रकारं लोक्त्वञ्च मीमांसित्वा अथ पूर्वब्रह्मणप्रस्तुतानां प्रणाशानां तदुपासनपरिकरत्वं बोधयितुं भूमिकामारचयति आत्मैवेदमिति । अशुद्धावस्थायी शुद्धावस्थायी च सर्वदा जीवस्य परमात्मरूपविशेषध्यानात् कृत्वता प्रागुक्ता । संसारिणः

सोकामयत् जाया मे स्यात्, अथ प्रजायेय, अथ वित्तं मे स्यात्, अथ कर्म कुर्वीयेति । एतावान् वै कामः । नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्ये तर्होकाकी कामयते—जाया मे स्यादथ प्रजायेय, अथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति । स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोति, अकृत्स्न एव तावन्मन्यते ।

(परमात्मा ?) जायापुत्रादिसृष्टेः पूर्वं केवलपुरुषरूप एव स्थित इत्यर्थः । सोऽकामयत् — कुर्वीयेति । सः पुरुषरूपः परमात्मा अकामयत् । किमिति ? मे मम जाया भूयात्, अथ तदनन्तरं पुत्रादिरूपेण प्रजायेय, अथ वित्तञ्च मे भवतु, तेन यज्ञादिकर्म कुर्वीय करवाणीत्यकामयतेत्यर्थः । परमात्मनः सर्वनामरूपाश्रयत्वात् कर्मानुगुणं प्रथमं पुरुषरूपेण सृष्टजीवद्वारा एतादृशकामनाश्रयत्वम्, 'काठिन्यवान् यो विभर्ति तस्मै भूम्यात्मने' इतिवन्मुख्यमेव द्रष्टव्यम् । एतावान् वै कामः । जायापुत्रवित्तकर्मव्यतिरेकेण संसारिणां कामः कामनाविषयः कोपि नास्ति । किन्देतावानेवेत्यर्थः । नेच्छंश्चनातो भूयो विन्देत् । चन-शब्दोऽप्यर्थः । इच्छन्नपि चिन्तयन्नपि' अतो भूयः एभ्यो जायापुत्रवित्तकर्मभ्योऽधिकं त्रैगुण्यनिष्ठो न लभत इत्यर्थः । तस्मादप्येतर्हि—कुर्वीयेति । तस्माद्धेतोः एतर्ह्यपि अद्यत्वेऽपि एकाकी पुरुषः जायापुत्रवित्तादिरहितः जायापुत्रवित्तकर्माण्येव कामयते इत्यर्थः । अत इदानीन्तनैकाकिपुरुषे दृश्यमाना एषा कामना, 'एवमेवाधेऽप्यभूत्' इत्यत्र ज्ञापिकेति भावः । स यावदप्ये-तंपामेकैकं -- मन्यते । सः एकाकी पुरुषः यावत् यावन्तं कालं एतेषां जायादीनां चतुर्णां मध्ये एकैकमापि न प्राप्नोति, तावत्कालं अकृत्स्नः एकांशहीन इत्येव स्वात्मानं मन्यते इत्यर्थः । अत इदानीन्तनदर्शनानुगुण्येनाग्नेऽप्ये-तेषां जायादीनां चतुर्णामपि कामनाविषयत्वमवधेयमिति भावः ।

१. चिन्तयन्नपि इतोऽप्यन्यत् काम्यन्तरमस्तीति चिन्तयन्नपि. ग.

वृत्तता क्वचिदस्ति जायादिविशिष्टारूपा । सा चतुर्मुखप्रभृति सर्वस्येत्युच्यते प्रथमम् । पुरुषरूपेण सृष्टजीवेति चतुर्मुखप्रहणम् । उक्तं हि प्राक्, 'स इममेवात्मानं द्वेषाऽगतयत्' इति । एवम्भूतेन एतदर्थमेव सृष्टत्वात् सर्वोऽपि जीव ईदृशकृत्स्नतापेक्षीति । एवं लोकस्थितिप्रदर्शय विरक्तस्यान्नादृश जायापुत्रादितः कृत्स्नत्वमेवापेक्षितमिति प्रधानार्थमाह तस्योऽकृत्स्नतेति । शुद्धावस्थस्य बागादिरूपजायापेक्षाविरहात् उपासनसाधनमनोरूपोपाधिविशिष्टस्यैव तदपेक्षितत्वात्

तस्यो कृत्स्नता—मन एवास्यात्मा । वाग् जाया । प्राणः प्रजा । चक्षुर्मानुषं
वित्तम् ; चक्षुषा हि तद् विन्दते ; श्रोत्रं दैवं श्रोत्रेण हि तच्छृणोति ।
आत्मैवास्य कर्म । आत्मना हि कर्म करोति । स एष पाङ्क्तो यज्ञः ;

यस्तु वैराग्येण वा अलाभेन वा जायापुत्रवित्तकर्मान्यतमहीनतया अकृत्स्नः ;
तस्य कृत्स्नतासंपत्तिप्रकारं दर्शयति—तस्यो कृत्स्नता । उशब्दोऽवधारणे ।
तस्य तादृशस्य कृत्स्नता पूर्णता एवमेव भवतीत्यर्थः । मन एवा-
स्यात्मा । अस्य अकृत्स्नत्वं मन्यमानस्य पुरुषस्य मन एव आत्मा त्रिवर्ग-
प्रधानस्वरूपतय कल्पनीयमित्यर्थः । मनसः प्रधानत्वादिति भावः ।
वाग् जाया । वाचो मनोधीनवृत्तिकत्वात् श्रोत्रसाग्याच्च वाचं जायां कल्पयेदिति
भावः । प्राणः प्रजा पुत्र इत्यर्थः । वाङ्मनसाधीनत्वात् प्राणस्य, प्राणं पुत्रत्वेन
कल्पयेदित्यर्थः । दैवमानुषभेदेन वित्तञ्च द्वेषा विभज्य दर्शयति—चक्षुर्मानुषं
—तच्छृणोति । तत् हिरण्यपश्चादिकं मानुषवित्तं हि यस्मात् चक्षुषा
विन्दते, अतः मानुषवित्तोऽपलम्भकत्वाच्चक्षुरेव मानुषं वित्तं कल्पनीयम् । तत्
दैवशब्दितादृष्टं तत्प्रतिषेदकश्रुतिस्मृतिद्वारा श्रोत्रेण हि यस्माच्छृणोति, तस्मात्
तदुपलम्भकत्वात् श्रोत्रं दैवं वित्तं कल्पयेदित्यर्थः । आत्मैवास्य कर्म आत्मना हि
कर्म करोति । अत्रात्मशब्दः शरीरपरः । ऐहिकामुष्मिककर्मकरणत्वाच्छरीरं कर्म
कल्पयेदित्यर्थः । स एष पाङ्क्तो यज्ञः । आत्मजायापुत्रवित्तकर्मलक्षणपञ्चक-
निर्वर्त्यः स एष समुदायः 'पञ्चाक्षरा पङ्क्तिः पाङ्क्तो यज्ञ' इति निर्दिष्टपाङ्क्त-

मनोविशिष्टस्यात्मत्वमसिंधाय मन एवात्मेत्युक्तम् । आत्मैवास्य कर्मेति । 'अत्मना हि
कर्म करोति' इति कर्तारं प्रति साधनतया तृतीयया निर्देशात् आत्मशब्दः साधनपरः । 'शरीर-
माद्यं खलु धर्मसाधनम्' । चेन्नश्रयत्वञ्च शरीरलक्षणमिति शरीरं कर्मेति निर्दिश्यते ।
तैत्तिरीये च भृगुवल्क्यां अन्नादिप्रस्तावपरायां शरीरमिदमन्नमयत्वात् अन्नमित्युक्तम्, 'अन्नं
प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाच' मिति सहैमिहाकरणेः । एवं तावत् प्राणादीनां पूर्वप्रकान्ताना-
मुपाश्रितुरपेक्षितत्वमुपपादितम् । ऐतरेयोपनिषद्यपि (१-३-८) ब्रह्मोपासनस्य देवराशस्य निष्काम-
संबन्धिनः वाक्छ्रोत्रचक्षुर्मनःप्राणाः ईषादण्डचक्र्युग्मसंप्रदीत्रधिष्ठानृक्षा इति वर्धितम् । प्राणस्य
सर्वप्रधान्यमिहाप्यभिमतम् । वक्ष्यते च ।

पाङ्क्तो यज्ञः । 'स एष यज्ञः पञ्चविधः अग्निहोत्रं दक्षिण्यं मन्त्रो वाङ्मार्गानि पञ्चः

पाङ्क्तः पशुः; पाङ्क्तः पुरुषः; पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किञ्च । तदिदं सर्वमामोति, य एवं वेद ॥ १७ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

३—५.

यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत् पिता ।

एकमस्य साधारणं द्वे देवानभाजयत् ॥

त्वीण्यात्मनेऽकुरुत् पशुभ्य एकं प्रायच्छत् ।

तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न ॥

यज्ञान्ना, पञ्चत्वसंख्यासामान्यादित्यर्थः । तथा पाङ्क्तः पशुः । पशोरपि पाञ्च-
भौतिकत्वात् पाङ्क्तत्वम् । अतो मनआदिपूर्वोक्तसमुदायोऽपि पञ्चत्वसंख्याश्रयत्वान्
पाङ्क्तः पशुरित्यर्थः । पाङ्क्तः पुरुषः । पुरुषस्यापि पाञ्चभौतिकत्वेन पाङ्क्तत्वम् ।
अतो मनआदिपञ्चकसमुदायोऽपि पञ्चत्वसंख्यासामान्यात् पाङ्क्तः पुरुष एवेति
भावः । पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किञ्च । यदिदं किञ्चिद् दृश्यते
लोकैः, तस्य सर्वस्यापि पाञ्चभौतिकत्वात् पाङ्क्तत्वमित्यर्थः । अतो
मनोऽलक्षणात्मादि (मनआदि) समुदायस्यापि पञ्चत्वसंख्याश्रयत्वेन पाङ्क्तत्वात्
पाङ्क्तयज्ञत्वपाङ्क्तपशुत्वपाङ्क्तपुरुषत्वपाङ्क्तसर्वत्वदृष्टिः तत्र कर्तव्येति भावः ।
एतद्दृष्ट्युपासनस्य फलमाह — तदिदं सर्वमामोति य एवं वेद । मनोभावप्राण-
बहुश्रोत्रलक्षणसमुदायमात्मजायापुत्रवित्कर्मरूपेण पूर्वोक्तक्रमेण पाङ्क्तयज्ञत्वपाङ्क्त-
पशुत्वपाङ्क्तपुरुषत्वपाङ्क्तसर्वत्वरूपेण य उपास्ते, स तदिदं सर्वं पाङ्क्तशब्दिदं
निखिलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३—४ ॥

[यत् सप्तान्नानि मेधया तपसाऽजनयत्यितेत्यादिप्रथमखण्डश्लोकाः श्रुत्यैव

मोमः' (२-३-३.) इति ऐतरेयारण्यके । पाङ्क्तः पशुः । 'पशुषु पञ्चविधं सामायासीत्' इति
छन्दोग्ये (२ ६.) । पाङ्क्तः पुरुषः ब्रह्मक्षत्रविद्वह्रदंकरभेदाद्वा; देवब्रह्मक्षत्रविद्वह्रद-
भेदाद्देवतिरीक्षा तत्तत्पाङ्क्तत्व चिन्तनसंभवेऽपि एवं करानभ्यासं विना पाञ्चभौतिकत्वेनैव पाङ्क्तत्वं
यथामंभयमुक्तम् ।

मुखासुख्यसर्वप्राणानां मध्ये जगादयः पञ्च यथोपनिषदन्तरं प्राधान्येनैवं प्रशंसिताः ।
तत्रापि कर्मानः प्राणानां त्रयाणां प्राधान्यं वर्तुं सप्तान्नान्नगमारभ्यते यत् सप्तेति ।

अथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ।

केन ये अग्ने उक्ते, ते हुतञ्च प्रहुतञ्चेति व्याचक्षत इत्यर्थः । हुतं औपासनम्, प्रहुतम् अग्निहोत्रादि । यस्माद्हुतप्रहुते देवेभ्यः परमात्मना दत्ते । तस्माद्देवेभ्यः देवकुन्दि-
शैव जुहति प्रजुहति च । हुतप्रहुते वैदिकाः कुर्वन्तीत्यर्थः । एतस्यैव मन्त्रांशस्य
व्याख्यान्तरमाह अथो आहुर्दर्शपूर्णमासाविति । तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् ।
अथो इति पक्षान्तरोपन्यासे । केचन दर्शपूर्णमासावेव, 'हुतप्रहुताख्य-
तया पूर्वपक्षे व्याख्याते, देवान्ने इत्याहुः । यस्माद्दर्शपूर्णमासयोर्देवान्त्वम्,
तस्मात् इष्टियाजुकः' तदतिरिक्तकाम्येष्टियजनशीले न स्यादित्यर्थः । यद्वा —
तस्मात् दर्शपूर्णमासयोरेव हुतप्रहुततया (?) देवान्त्वत्वात् तत्र कियत्यप्यपचारे देशः
कुप्येयुरातं नेष्टियाजुकः स्यात् दर्शपूर्णमासयोरातिजयं न कुर्यादित्यर्थः ।

1. हुतप्रहुताख्यं देवान्ने इत्याहुः । ग. 2. याजुकः ग.

हुतम्, होमव्यतिरिक्तबलिदरणाद्युपयुक्तं प्रहुतमिति नार्थ इति परिकल्प्य स्मार्तधर्महोमार्थेण
निष्पाद्यमानान्नरतया हुतप्रहुतशब्दौ व्याख्याति हुतमौपासनमित्यादना । अग्निहोत्र-
दीत्यादिपदेन सर्वश्रौतकर्मग्रहणम् । तदर्थं हविरेति प्रकृतं विवक्षितम्; अन्नविभजनात् ।
दर्शपूर्णमासाविति नित्यश्रौतमात्रग्रहणम् । पूर्णमासश्च दर्शश्च दर्शपूर्णमासौ । अस्मि-
न्तरत्वात् दर्शपदस्य पूर्वनिपातः । पूर्णमासः पूर्वननुष्ठेयः । स आग्नेयो गंशुयाजाम्नीषोमीय-
त्रयम्; दर्शः आग्नेययाग — ऐन्द्रदधिपयोयागत्रयम् । यागानां षट्त्वेपि पार्णमासमात्रास्या-
काद्व्यक्तं व्यसमुदायद्वयमिप्रायेण द्वित्वेन निर्देशः । नन्वग्निहोत्रज्योतिष्टोमार्शनित्यस्याग्रह-
न्यूनता; ग्रहणे च द्वित्वहानिरिति चेन्न — आधानाग्निहोत्रपूर्वमेव वैदिकामौ दर्शपूर्णमासयोः
कार्यतया तं उक्ते एव । ज्योतिष्टोमस्तु नित्योऽपि न सर्वनियतः; शक्तिविशेषशालिन एव तदा-
वश्यकतायाः स्मरणादित्याशयात् । छिद्यगतिग्रहणे चैवं वक्तुं शक्यम् — दर्शपूर्णमासाविति
द्विविधनित्यान्नग्रहणरत्नम् । तत्र हि पुरोडाशः साम्नायञ्चेति द्वयद्वयम् । प्रथममौषधम्,
द्वितीयं पशुप्रभवम् । 'साम्नायं वा पशुप्रभवत्वा' इति जैमिनिस्त्वोक्तरीत्या पशोरपि पशुप्रभवत्वात्
पशुप्रभवत्वाद्युपयुक्तद्वयमपि गृह्यते । औषधमिति च औषधिपक्कञ्चभूतद्वयमात्रविषया; किं
औषधिसंबन्धित्वेन सामरसस्यापि । तथाच औषधं पुरोडाशसोमरसादि, पशुप्रभवं दधिपय-
आज्याजादि इति द्वे नित्यान्नभूते अग्ने देवान् अभाजयदिति । अत्र धृता द्वे अग्ने इत्यस्यैव
दर्शपूर्णमासाविति व्याख्या; न तु हुतप्रहुतपदयोः । एवञ्च भाष्ये दर्शपूर्णमासयोरेव
हुतप्रहुततयेत्यादिनिर्देशः हुतप्रहुतकृपसामान्यशब्दयोर्विशेषेऽत्र पूर्ववसानं द्वितीयव्याख्यम्

पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति । तत् पयः । पयो होवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति । तस्मात् कुमारं जातं घृतं वैवाग्रे प्रलिलेहयन्ति, स्तनं वा नु धापयन्ति । अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति ।

१. प्रलिलेहयन्ति. क. प्रलिलेहयन्ति, पा.

क्रमप्राप्तं त्रीण्यात्मनेऽकुरुतेति मन्त्रं वक्तव्यबाहुव्यादन्ते व्याचिकीर्षुः तदतिक्रम्य तदुत्तरमन्त्रं व्याकर्तुं पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति प्रतीकं धृत्वा तद्व्याचष्टे - तत् पयः । पयो होवाग्रे - अतृणाद इति । तत् पयः । तत् पशुभ्यो दत्ततया मन्त्रोक्तमन्त्रं पयो'रूपमित्यर्थः । अत एव हि मनुष्याः पशु-
वश्च अग्रे प्रथमतः पय एवोपजीवन्तीत्यर्थः । अत्र मनुष्याश्चोपजीवन्तीत्युक्त्या 'पशुभ्य एकं प्रायच्छ' दित्यत्र पशुशब्दो द्विपाञ्चतुष्पात्साधारणो द्रष्टव्यः । तस्मात् पयसो द्विपाञ्चतुष्पादन्नत्वादेव जातं कुमारं जातकर्मसंस्कारे घृतं वैव पयोविकारं घृतमेव अग्रे प्रथमतः प्रलिलेहयन्ति आस्वादयन्तीत्यर्थः । लिहेर्घातोर्णिचि द्विर्वचनं शब्दसम् । स्तनं वा नु धापयन्ति । जातकर्माद्यकरणे स्तनं वा धापयन्ति धापयन्तीत्यर्थः । नुशब्दः स्वत्वर्थे । अथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति ।

१. यः क्षीररूपमित्यर्थः । क.

इत्यत इत्यपि निर्वाहसंभवं मनसि कृत्येति वक्तव्यमेवमेव पाठे । यद्वेति आर्त्विज्यनिषेधपरतया व्याख्यानां प्रथमपक्षेपि नित्यमात्रग्रहणे कर्म्येष्टिनिरासपरतया व्याख्यानामप्रसक्तमित्याशयेन । स्वरसव्याख्या तु प्रथमैव । याजुक इति ताच्छौल्ये उक्तम् । अजनशील इत्यर्थः । न तु याजक इति । इष्टिपदस्य कर्म्येष्टिपरत्वं शतपथीये प्रसिद्धमिति च शाङ्करे । अतः पूर्वोक्त-
गीतौ वा, हुतं होमोपयुक्तं प्रहुतं प्रस्मृतमित्यादिकान् प्रशब्दार्थविक्षया होमानुपयुक्तमित्यर्थे वा नित्यमात्रमेव हुतप्रहुतपदप्राप्त्यमिति दर्शयितुमेव तस्मात्प्रोष्टीति कर्म्यनिषेध इति । तस्मात् इत्यस्य नित्यनिर्णयार्थमादित्यर्थः ।

वक्तव्यबाहुव्यादिति । तत्र परं वक्तव्यबाहुव्याकरणं तदंशस्य प्रकृते प्रथान्तत्वादिति ध्येयम् तदर्थमेव सप्तमश्राद्धाणारम्भात् । यद्विदमद्यते इति कठिनस्यानस्य प्रागुक्तत्वात् इववक्तव्य-
सामान्यविक्षया पयशब्दे युक्तम् । अत एव घृतस्य तोयस्य चोपरिवचनम् । द्विपाञ्चतुष्पादिति दुग्धमात्राभिप्रायेण । वृक्षादेरपि पयःप्रतिष्ठितत्वस्योपरिवचनात् । पयः क्षीरमेव, वृक्षादेरपि तेन वर्धयितुमर्हत्वादिति मायाः ।

तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति । पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम्, यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदिदमाहुः संवत्सरं पयसा जुहुदप पुनर्मृत्युं जयतीति, न तथा विद्यात् । यदहरेव जुहोति, तदहः पुनर्मृत्युमपजयति ।

एवं 'विद्वान् सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति ।

1. य एवं विद्वान् स सर्वं हि. पा.

अथशब्दो वाक्योपक्रमे । पयसः पश्वन्नशदेव ज्ञातमात्रं वत्सं अतृणाद इति पयोमात्राहार इत्याहुरित्यर्थः । तथा च यवव्रीहितृणाद्यदनायोभ्यकालेऽपि पयस एव पशुभिराह्वियमाणत्वात् पयः पश्वन्नमिति युक्तमिति भावः ।

तस्मिन्त्सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति व्याख्येयग्रहणम् । तद् व्याचष्टे—पयसि हीदं सर्वं प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च नेति । यत् प्राणिति चेष्टते मनुष्यपश्वादिकम्, यच्च न चेष्टते वृक्षादिकम्, तदिदं सर्वं पयसि प्रतिष्ठितं पयोधीनजीवनं हि प्रसिद्धमित्यर्थः । स्थावरप्रतिष्ठाहेतुभूतजल-स्यापि पयश्शब्देन ग्रहणात् स्थावराणामपि पयोन्नकत्वं संभवतीति भावः । तद्यदि-दमाहुः संवत्सरं — न तथा विद्यात् । संवत्सरं कालं पयसा जुहुत् पयोहोमं कुर्वन् अपमृत्युं जयतीति यदाहुः, तत्पुनस्तथा न विद्यात् । तर्हि कथं ज्ञातव्यमित्य-त्रह — यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयति । 'यस्मिन्नहनि पयसा जुहोति, तदहर्मात्रसाध्यपयआहुत्यैव तस्मिन्नेवाहनि अपमृत्युं जयतीत्यर्थः । [अप मृत्युशब्दयोर्व्यवधानं छन्दसम्] । एतज्ज्ञानस्य फलमाह — एवं विद्वान् सर्वं हि देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रयच्छति । अन्नाद्यमित्याद्यशब्देन पयभाज्यादिकमुच्यते । एवं विद्वान् एकाहमात्रसाध्यपयोहोमस्यापमृत्युजयफलकत्वज्ञानवान् यद्यत् अन्नाद्यं स्वयमिति, तत् सर्वं देवेभ्य एव ददातीत्यर्थः । देवेभ्यस्तद्दानेन यत् फलं लभते, तल्लभत इति भावः ।

1. एकाहमात्रसाध्यपयआहुत्यैवापमृत्युं जयतीत्यर्थः । ग.

यदिदमाहुरिति पक्षः शाह्वरे बहुविधतोऽस्ति । मृत्युमपजयतीत्यत्रापमृत्युजय इतिवत् मूलोपपजय इत्यर्थेविशेषाऽपि प्रागदर्शि ।

(त)^१ कस्मात् तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदेति ।
पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं पुनःपुनर्जनयते ।

१. कस्मात् शां. मा.

तस्मात् तानि न क्षीयन्ते अद्यमानानि सर्वदेति व्याख्येयग्रहणम् ।
अत्र तस्मादितिशब्दार्थं व्याचष्टे — पुरुषो वा अक्षितिः स हीदमन्नं पुनः
पुनर्जनयते । वैशब्दोऽवधारणे । अक्षितिः अक्षय^१ इत्यर्थः । यस्मादक्षयः^२
पुरुषः परमात्मा प्रत्यहमन्नानि पुनः पुनः प्राणिकर्मानुसारेण जनयति, तस्माद्दे-
तोरहरहरद्यमानान्यप्यन्नानि न क्षीयन्त इति मन्त्रार्थ इत्यर्थः ।

१. अक्षतः. क. २. यस्मात् अक्षतः (अक्षितिः?) अक्षयः. क.

कस्मात्तानि न क्षीयन्ते इति किंशब्द एव ध्रुताविद्, माध्यन्दिने च पठ्यते । कस्मा-
दिति प्रश्न इति शाङ्करम् । कस्मात् सुक्तरूपादिति च माध्वम् । तत् कथं तस्मादिति भाष्यगाढ
इति चेत्—अत्रेदं वक्तव्यम् । तस्मादिति श्रुतिपाठोऽस्ति चेत्—अन्वयः समाधसः । तथा
हि—यत् सप्तान्नानीत्यारब्धं यत्पदं तावत् तत्तदसापेक्षमवतिष्ठते । एकमस्येत्यादिवाक्यानि
सप्तान्नानीत्येतत्परिगणनाय प्रवृत्तानि प्रथमवाक्येऽनुवृत्तानि । एकं साधारणम्, द्वे देवेभ्यः,
त्रीण्यात्मने, पञ्चभ्य एकमित्येवं सप्तान्नानि यस्मादजनयत् तस्मादिति वा, अजनयदिति वा
तस्मादिति वाऽर्थः । 'यत् पूर्वोऽस्मात् सर्वस्मात्, तस्मात् पुरुषः' इतिवत् यदित्यस्य तस्मा-
दिति प्रतिसंबन्धि । एवञ्च तस्मादित्यस्य नित्यसर्वज्ञपितृजन्यमानत्वादित्यपेक्षितार्थसौलभ्यमपि ।
अन्यथा तु कस्मात्तानि न क्षीयन्ते इति प्रश्नरत्वात् श्लोकस्य, श्लोके उपरि समाधानभावाद्दो-
षितम् । यत् पुरुषो वा अक्षितिरिति ब्राह्मणं तत्समाधानरूपमिति—तत्र युक्तम्—
ब्राह्मणनिरपेक्षमेव श्लोकत एव समाधानस्य प्रतिपत्तव्यत्वात् । अन्यथा ब्राह्मणस्य श्लोकव्याख्यान-
रूपतायाः पूर्वोक्तसिद्धायाः भङ्गप्रसङ्गात् । अतः कस्मादिति पाठेऽपि, कस्मात् तानि न
क्षीयन्ते, सर्वपितृर्जनकरवादेव । स हि पितृव, न तु पुत्रः । अतो न जनयत इति न क्षीयते, तेन
पित्रा जन्यमानत्वादितिरीत्या प्रश्नवाक्यं प्रश्नमुखेन समाधानमेव मनसिकृत्य प्रवृत्तमिति वक्तव्यम् ।
अन्ततः कस्मादित्यस्य तस्मादित्यत्रैव पर्यवसानमिति तथैव श्रुतिपाठो वाऽस्तु, अर्थो वा सोऽस्तु
अन्यथापाठेऽपीति । यद्वा एकमस्येत्यारभ्य, 'कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदे'त्यन्तं
प्रश्नवाक्यतया पूर्वमनुसंधाय, यत् सप्तान्नानि मेधया तरसाऽजनयत् पिता तदिति प्रथमवाक्य-
मुत्तरत्वेनानुसंधेयम् । अथवा यथावदेवानुसंधाय कस्मादित्यतः प्राक् इतोऽन्यस्मादिति
पूरणीयम् । इतोऽन्यस्मात् कस्मात् न क्षीयन्ते, एतस्मादेव न क्षीयन्त इति । एवञ्च भाष्यमर्थ-
सिद्धयन्तत्वरूपमिति ।

पुरुषो वा अक्षितिरित्यत्र अक्षितिपदस्य बहुव्रीहिसूक्ततया पुंलिङ्गस्य परमात्मपर-

यो वै तामक्षितिं वेदेति । पुरुषो वा अक्षितिः । स हीदमन्नं धिया
धिया जनयते कर्मभिः । यद्वैतन्न कुर्यात्, क्षीयेत ह ।

सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेति । मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् ।

यो वै तामक्षितिं वेदेति प्रतीकग्रहणम् । तद्वाच्ये — पुरुषो वा
— क्षीयेत ह । [अत्राक्षितिशब्दार्थः पुरुषो वै पुरुष एव । परमात्मैवेत्यर्थः ।
तस्यैव पुरुषशब्दमुत्स्यार्थत्वात् ।] धिया संकल्पेनेत्यर्थः । उत्पाद्यान्नव्यक्त्य-
भिप्रायात्^१ धियाधियेति वीप्सा । स हि पुरुषशब्दितः परमात्मैवेदमन्नं
धिया धिया = संकल्प्य संकल्प्य^२ कर्मभिर्जनयते = प्राणिनां कर्मभिस्सहित-
स्सन् जनयते । प्राणिकर्मानुगुणं जनयतीत्यर्थः । अत्र कर्मभिरित्युक्तिरीश्व-
रस्य वैषम्यनैर्घृणपरिहाराय । “वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वा” इति न्यायादिति
भावः । एतन् अन्नं यद् = यदि हि स परः पितेत्युक्तः [पुनः पुनः]
प्रत्यहं न कुर्यात्, अन्नं क्षीयेत ह । अतः प्रत्यहमन्नकरणान्न क्षीयत इति भावः ।
एतादृशमक्षितिं परं ब्रह्म यो वेदेति मन्त्रार्थ इत्यर्थः ।

“सोऽन्नमत्ति प्रतीकेनेत्यंशं व्याचष्टे — मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् ।
अत्र मुखमिति व्याख्यानम्, प्रतीकमिति व्याख्येयम् । मुखेनेत्येतत् । प्रती-
केनेत्यनेन मन्त्रवचनेन मुखेनेत्युक्तं भवतीत्यर्थः । अनुभवमात्रेऽपि अतीति प्रयोग-
संभवात् मुख्यभोजनप्रतीत्यर्थं मुखेनान्नमत्तीत्युक्तम् । ततश्चात्रादनस्य मुखमात्त-

1. नेदं ग. कोज. 2. मिप्राया धियेति वीप्सा. ग. 3. 'अत्र प्रत्यहं पुनः पुनः'
इत्यधिकं क. कोशे । 4. एतादृशीमक्षितिं यो वेद. ग.

त्वेऽपि तामक्षितिमित्यत्र अक्षितिपदस्य लीलिङ्गतया अक्षितिपुरुषश्चेत्क्रियासन्निहारश्रुत्या-
मन्नस्याक्षितिमित्यर्थः, स च क्षीयेतहेत्यापादनमुखेन श्रुत्या दक्षितः । तत्र हेतुभूतं पुरुषस्या-
क्षितिकत्वञ्च पितृतेजोऽनं सावधारणेन गणितमित्युक्तमेव ।

मुख्यभोजनेति : प्रतीकशब्दस्य मुखरूपेण ब्राह्मणेनोक्ते सति मुखं नाम मुख्यं=
प्राधान्यमिति परिकल्पनं, प्राधान्येन वेदेत्यन्वयकरणञ्च शाङ्करं न प्राह्यम् — पुरुषवेदनफलत्वं-
ब्राह्मणे निदिष्टे संवर्गदेशान्तरविद्यादिविषय परमपुरुषरूपात्मानुभवः फलत्वेन पृच्छते । तत्तु फलं
तस्यान्नमन्निर्देशपूर्वं वक्ष्यत एव, स इजमुपजीवतीति । तद्द्वयानुभवरूपमन्नमुपेक्ष्य
साध्यान्मुखकरणकं अन्नरूपमन्नमेव प्रथमं माह्यमिति ज्ञापकञ्च प्रतीकेनेतिपदप्रयोगः

म देवानपिगच्छति स ऊर्जमुपजीवतीति प्रशंसा ॥ २ ॥

लीण्यात्मनेऽकुरुतेति । मनो वाचं प्राणम् । तान्यात्मनेऽकुरुत ।

साध्यत्वात् मुखेनेत्यस्य वैयर्थ्यं न चोदनीयम् । स देवानपिगच्छति स ऊर्ज-
मुपजीवतीति प्रतीकधारणम् । तत् तात्पर्यकथनेन व्याचष्टे — प्रशंसेति ।
ऊर्जम् अन्नम् । निरतिशयभोग्यं परमात्मानमित्यर्थः । प्रशंसा । [प्रशंसारूपाः]
फलश्रुतिरिति यावत् । अत्र प्रशंसेत्येतत् ब्राह्मणवाक्यं सोऽन्नमतीत्यादि-
मन्त्रखण्डत्रयस्यापि तात्पर्यकथनरूपम् । तत्र प्रतीकेनेति पदस्य व्याख्येयत्वान् सोऽन्न-
मतीति खण्डः पृथग्गृहीतः । तत्र सप्तान्नस्रष्ट्वादिपूर्वोक्तगुणविशिष्टब्रह्मोपासकस्य
सोऽन्नमतीति प्रथमखण्डेनैहिकान्नभोक्तृत्वम्, स देवानिति द्वितीयखण्डेन सर्व-
देवतासायुज्यरूपममुष्मिकं फलम्, स ऊर्जमिति तृतीयखण्डेन, 'अहमन्नमन्नमदन्न-
मन्नि' इत्यादिषु परब्रह्मवाचकतया प्रतिपन्नस्यान्नशब्दस्य पर्यायभूत ऊर्ज (ऊर्जमिति?)
शब्दः परब्रह्मवाचक इति तदुपजीवनरूपब्रह्मानुभवो मोक्षाख्यं फलमुच्यत इति
विवेको द्रष्टव्यः ॥ २ ॥

लीण्यात्मनेऽकुरुतेति व्याख्येयग्रहणम् । तद्व्याचष्टे — मनो वाचं प्राणं
तान्यात्मनेऽकुरुत । पूर्वोक्तः पिना सर्वेश्वरः मनोवाक्प्राणरूपाणि त्रीण्यन्नानि आत्मने
सर्वस्मै जीववर्गाय अकुरुत कृतवानित्यर्थः । उक्तञ्च व्यासार्थे ज्योतिरधिकरणे सप्ता-
न्नब्राह्मणव्याख्यानदशायाम् — "परमात्मनः संकल्पात् देहि(जीवा)नामुपजीव्यत्वेनात्र-
शब्दवाच्यानां सप्तानामुत्पत्तिमुक्त्वा, तत्र प्रसिद्धानम्, दर्शपूर्णमासौ, पयश्चेत्यत्रचतुष्ट-
यस्य मानुषदेवतिर्यक्षु विनियोगमुक्त्वा, लीण्यात्मनेऽकुरुतेत्यवशिष्टान्नत्रयस्य सर्व-

अत्रैकदेशमुखरूपाथोविवक्षयेति भवः । न मनसा अस्ति, किंतु केनचित् प्रतीकेनेत्याशयेन
प्रतीकशब्दप्रयोगः । प्रशंसेत्यस्य आदिब्रह्मवाच्यार्थवाद इत्यर्थमतिव्युदासाय फलश्रुतिरिति
व्याख्याय विवृणोति अत्रेत्यादिना ।

आत्मने इत्यस्य पिता स्वात्मने इत्यर्थशङ्का मा भूदिति व्यासार्थान् प्रमाणयति
उक्तञ्चेति । पितृशब्देन परमात्मभरणे मनःवाक्प्राणैः तस्य कार्यभावेन स्वात्मार्थमिति न
संभवेति । चतुर्मुखग्रहणे अन्नान्तराणि अन्येभ्यः प्रदाय स्वयमेतान्येवात्र निजप्रहेति वक्तव्यम् ।
न च चतुर्मुखेन एतान्ब्रह्मन्ते । एतदहनं नाम एतेषामुपकरणीकरणमेवेति चेत् — तत् अन्यजीव-
न्त्यविशिष्टम् । दुर्ग्रहचात्र चतुर्मुखः, 'पुरुषो वा अस्ति' इति तस्य नित्यत्वध्वङ्गात्

अन्यत्रमना अभूवम्, नादर्शम्; अन्यत्रमना अभूवम्, नाश्रौषमिति ।
मनसा ह्येव पश्यति, मनसा शृणोति ।

विधप्रवृत्तिहेतुत्वात् सामान्येन सर्वभोक्तृवर्गशेषमकरोदित्युक्ते ” २ ति । उक्तं
मनोवाक्प्राणानां सर्वजीवसाधारणोपकारकत्वं क्रमेणाह —

अन्यत्रमना अभूवं नादर्शमन्यत्रमना अभूवं नाश्रौषमिति । अत्र
लोकः प्रत्येतीति शेषः । अन्यत्र मनो यस्य सोऽन्यत्रमनाः । मनसो व्यासङ्ग-
दशायामिन्द्रियसंबन्धेऽप्यर्थे विषयानुभवभावोऽनन्तरास्मरणलिङ्गेनानुभूयत इति
भावः । ततः किमित्यत्राह मनसा ह्येष पश्यति मनसा शृणोति । मनसो
यस्मात् व्यासङ्गदशायां दर्शनश्रवणाभावः, तस्मात् दर्शनश्रवणे मनःकरणके इति

1. दिशेषं । क. 2. इत्युक्तमिति वाक्यं सनाप्य मनोवाक्प्राणानामिति वाक्यारम्भेण
मुद्रणमशुद्धम् । उक्तमित्यारम्भात् । अतः एवमेवेति इति वाक्यसमाप्तिः । उक्तं मनो-
वाक्प्राणानामिति च उपरितनवाक्यम् ।

तस्माज्जवानां भोग्यत्वेनोद्योगायाश्चान्तराणि भोगोपकरणत्वेनोपयोगाय इमानि त्रीणि चाकृ-
तेत्यर्था युक्त इत्याशयः । वाङ्मनःप्राणनामत्रत्वं वाङ्मयध्यानमयजीवनमयामृतबहत्वादि
भवति । ‘पानीयं प्राणिनां प्राणाः’ इति च दर्शयिष्यते । छान्दोग्ये च, ‘अत्रमशितं त्रेधा विधी-
यते’ इत्युपक्रम्य, जोऽणिष्ठः तन्मनः, सा वाक्, स प्राण इति पृथीव्यपेजोरुपाक्षतसारतमत्वं
विशिष्येषां त्रयाणामुक्तमिति तद्रीत्याऽप्येतानि अत्रानि ।

नापश्यं नाश्रौषमिति चक्षुःश्रोत्रमात्रप्रस्तावः पूर्वं तयोरेवमिः त्रिभिः सह प्रस्तुतत्वात् ।
तेन पद्यानां मध्येऽपि द्वयोः कथं त्याग इति शङ्का क्षमिता भवति । चक्षुःश्रेत्रयोरपि मनो
विना कार्यकरणाक्षमत्वात् मनस्येवान्तर्भाव इति भावः । एवञ्चान्येषां बहिरिन्द्रियाणां तदन्तर्भावो
दृष्टापुपायितः ।

इन्द्रियसंबन्धेऽप्यर्थे इति । संबन्धे इति पाठादर्शनात् अर्थे इति व्यधिकरणसप्तमी ।
अर्थानुयोगिकेन्द्रियप्रतिबन्धिसंबन्धे सत्यपीत्यर्थः ।

अनन्तरास्मरणलिङ्गेनेति । ननु विषयानुभवो न जात इति कथमित्याशङ्क्यां तत्र
प्रमाणोपन्यासोऽयम् । स यदि जातः स्यात्, अनुभूतो विषयोऽनन्तरं स्मर्येत । ज्ञानानां
स्वयम्प्रकाशत्वात् विषयानुभवोऽपि प्राक् प्रकाशितः स्मर्येत । अतोऽस्मरणनियमाद्नुभवा-
भावोऽनुमीयत इति ।

कामस्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्धीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एव । तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति ।

यः कश्च शब्दो वागेव सा ।

भावः । अत्यल्पमिदमुच्यते दर्शनश्रवणे मनःकरणके इति, कामादिक्रममपि मनः-
करणकमेत्याह कामस्संकल्पो — सर्वं मन एव । कामः विषयाभिलाषः,
संकल्पः व्यवसायः, विचिकित्सा सन्देहः, श्रद्धा कर्मणु आस्ति-
क्यबुद्धिः । अश्रद्धा तद्विपरीतबुद्धिः, धृतिः प्रीतिः, अधृतिः अप्रीतिः,
हीः लज्जा, धीः प्रमाणजन्यज्ञानमात्रम्, भीः आगामिदुःखशङ्का,
एतत् सर्वं मनः मनःकरणकमेवेति ^१ फलेकार्यः । कार्यं (ये ?) कर-
णोपचारात् कामादीनां मन एव प्रधानं साधनमित्युक्तम् । मनसो ज्ञानकरणत्वे
हेतुर्भूतमाह — तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति । तस्मात्
मनसो ज्ञानकरणत्वेन सर्वजीनोपकरणत्वादेव पृष्ठतः रूपग्रहणयोग्यचक्षुरागोचरेऽपि
प्रदेशे वृश्चिकादिनोपस्पृष्टो मनसा विजानाति वृश्चिकादीन् अनुमिनोति । अन्यथा
तत्र वृश्चिकादिज्ञानं न स्यात् । तस्मादपि हेतोर्मन एव ज्ञानकरणमेति भावः ।

एवं मनस आत्ममोगार्थत्वमुक्त्वा वाचस्तदाह — यः कश्च शब्दो वा-
गेव सा । परेषां स्वाभिमतार्थज्ञापनाय प्रयुज्यमानो यः कश्च सर्वाऽपि शब्दो
वागेव वागिन्द्रियाधीनोच्चारणकर्मैत्यर्थः । ततश्च शब्दाभिवदनमेव जीवानां वागि-
न्द्रियसाध्योपकार इति भावः । अत्र सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो विधेयाभिवायिवाक्य-
व्याभिप्रायेण । कार्यकरणोपचारनिर्देशश्च पूर्ववदेव द्रष्टव्यः । अत्र एव पूर्ववाक्ये
कामादीनां मनःपरिणामरूपत्वज्ञादश्च परास्तः । तथासति वैरूप्यप्रसङ्गादित्युक्तमेतत् ।

१. मनःकरणकमेवेत्यर्थः । गं.

कामः सङ्कल्प इत्यादिना बहिरिन्द्रियनिरपेक्षं मनसो बहुत्र करणत्वादपि तस्य
साधनमित्युक्तं भवति । धीः प्रमाणजन्यज्ञानमात्रमिति । टीकायां तु धीः चिन्ते-
त्युक्तम् । तदा तस्मादपि पृष्ठत इति वाक्येन अनुमानोपन्यासात् प्रमाणजन्यं ज्ञानं तत्र
विधानेन सम्भवति ।

एषा ह्यन्तमायत्ता ; एषा हि न ।

प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव ।

एषा ह्यन्तमायत्ता । एषा वाक् सर्वस्यान्तं सर्वपदार्थानामियत्तामायत्ता प्राप्ता । सर्वेषामियत्तां प्रकाशयितुं शक्नोतीत्यर्थः । एषा हि न । एषा हि वाक् स्वयं नान्तमायत्ता अन्यैरपरिच्छिन्नेत्यर्थः । वाक् स्वयमन्यापरिच्छेद्या सती इतरेषां तु परिच्छेदिकेत्यर्थः ।

क्रमप्राप्तं प्राणस्यात्मोपकारकत्वप्रकारमाह — प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत् सर्वं प्राण एव । प्राण एव प्राणनापानन व्याननोदनन-समननाख्य व्यापारैः प्राणापानव्यानोदानसमाननामकरसन् तद्वृत्तिद्वारा उपकारकः, अन इति सामान्यनामकश्चेति यावत् । सूत्रितञ्च — “ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्यदिश्यते ” इति ।

इत्थं हि तदधिकरणम्—मुख्यः प्राणः किं वायुमात्रम्, उत तदीयस्फन्द-नक्रिया, उत वायुरेव कञ्चिदवस्थाविशेषमापन्न इति विशये, ‘ यः प्राणस्स वायुः ’ इति श्रुतेः वायुमात्रं प्राणः । अथवा उच्छ्वासनिश्वासात्मकवायुक्रियायां प्राण-शब्दप्रसिद्धेः क्रिया वा स्यादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते—, “ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ” । ‘ एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । स्वं वायुर्ज्योतिराप ’ इति वाद्यपेक्षया

आयत्तत्वात् आयत्तत्वयोर्मिथो विरोधात् विषयभेदं दर्शयति स्ववैस्येत्यादिना । इन्द्रियरूपा वाक् नित्यानिर्लभ्यरूपशब्दप्रवर्तिका ; अपभ्रंशानपभ्रंशोभयात्मकशब्दप्रवर्तिका ; ब्रह्मातिरिक्तविषये अन्तमायत्ता, ब्रह्मविषये तु न पारं गच्छति ; यावदर्थं वाचकशब्दाः सन्ति भगवत्कृता इति पदार्थानामन्तमायत्ता, अथाप्यर्थानामसंख्यत्वात् प्रत्यर्थं वाचकशब्दानामनेकत्वात् प्रतिशब्दं शक्य-लक्ष्यार्थानग्याञ्च नान्तमायत्तेत्येवमापि भाव्यम् । अनइत्यस्य उक्तप्राभादिवृत्तिव्यतिरिक्तनाग-कूर्मादिवृत्तिविशेषमात्रपरत्वे, ‘ पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ’ इति सूत्रे पञ्चेत्युपलक्षणं वाच्यम् । तदपेक्षया अन इति सामान्यनिर्देश इति निर्वाहो युक्त इत्याशयेनाह अन इतीति । कामादीनां मनोधीनत्वात् सर्वं मन एवेति युक्तम् ; अपानादीनां प्रथमप्राणरूपता तु कथमिति शङ्कासमनाय अन इति सामान्यनिर्देशः । अन एव हि विशेषणभेदावशेषितः प्राणापानादि-र्भवति । स एव मुखनासिकसञ्चार्यत्वरूपविशेषणे प्रशब्दविवक्षितं प्रथमः प्राणः ; नानाविशेषण-शक्तिरात्म्यप्रकर्षे प्रशब्दच्छाते तु सर्वोऽन्यः प्राणो भवतीति भावः ।

एतन्मयो वा अयमात्मा ; वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

पृथगेव द्रव्योत्पत्तिप्रकरणे व्यपदेशात् न वायुमालं तत्क्रिया वा प्राणः । तर्हि किम-
प्रिवद्भूतान्तरम् ? नेत्याह — “ चक्षुरादिवत्तु तत्सहस्रिष्ट्यादिभ्यः ” । चक्षुरादि-
बदयं जीवोपकरणविशेषः, न तत्त्वान्तरम् । प्राणसंवादादिषु चक्षुरादिभिः सह
प्राणस्य शासनं श्रूयमाणं हि तत्साभ्यमवगमयति । तथा मुख्यः प्राण इत्यादिव्यप-
देशोऽपि प्राणशब्दितचक्षुरादिसाजात्यमेवावगमयति इत्यर्थः । ननु प्राणस्यापि
जीवोपकरणत्वे तद्वदुपकारकक्रिया वक्तव्या ; तदभावान् नोपकरणत्वमित्यत्राह —
“ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति ” । करणं क्रिया । उपकारकक्रिया-
राहित्यात् यो दोषः, स न संभवति । शरीरधारणलक्षणोपकारकक्रियां हि श्रुतिरेव
दर्शयति, ‘ अहमेवैतत् पञ्चधाऽऽत्मानं विभज्यैतद्वाणमवप्रभ्य विधारयामि ’ इति,
‘ प्राणेन रक्षणपरं कुलाय ’ मिति च । नन्वेवं नामभेदाच्च कार्यभेदाच्च प्राणापाना-
दयस्तत्त्वान्तरं स्युः । नेत्युच्यते, “ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्यपदिश्यते ” । यथा ‘ कामः
संक्लपो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धे ’ त्यादिवचनात् मन एव कार्यभेदात् यथा (!)
कामादिशब्दैर्व्यपदिश्यते, कामादयो न मनसस्तत्त्वान्तरम्— ‘ एवं प्राणोऽपानो व्यान
उदानः समान इत्येतत्सर्वं प्राण एवे ’ ति [वचने प्राणस्यैकस्यैव कार्यभेदात् प्राणा-
पानव्यानोदानादिषु] बचनान्न तत्त्वान्तरं प्राणापानादयः [इति सिद्धान्तितम् । अत्र]
न च धर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषाः कामादयो मनसस्तत्त्वान्तरमेवेति कथं कामादीनां
तत्त्वान्तरत्वनिषेध इति वाच्यम् — कामादिरूपज्ञानपरिणामहेतुत्वावस्थस्य मनस एव
कामादिशब्दैरभिधानात् । “ न तत्त्वान्तरं ‘ कामस्संक्लप ’ इत्यादिवाक्ये कामादि-
शब्दतः” मिति व्यासार्थैरुक्तत्वात् । प्रकृतमनुसरामः ।

एतन्मयो वा अयमात्मा । वैशब्दः प्रसिद्धौ । अयमात्मा = जीवः ।
एतन्मय इत्यस्यार्थमाह --- वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः । प्राचुर्ये मयद् ।
मनोवाक्प्राणप्रचुर इति यावत् ॥ ३ ॥

1. चकारो नास्ति शा. शा. दीपिकयाम् । 2. अस्मिन् क पाठे पूर्वपक्षे प्राप्ते
इत्यस्य सिद्धान्तित मित्यत्रान्वयः । स्वयं किञ्चिदधिगन्माहात्म्य परिहरति अत्रेत्यादिना ।
अत्र न च इत्यत्र अत्र च न इति पाठः स्यात् ।

त्रयो लोका एत एव । वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः
प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥

त्रयो वेदा एत एव । वागेवर्गवेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥ ५ ॥
देवाः पितरो मनुष्या एत एव । वागेव देवा मनः पितरः प्राणो
मनुष्याः ॥ ६ ॥

पिता माता प्रजैत एव । मन एव पिता वाङ् माता प्राणः प्रजा ॥ ७ ॥
विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव । यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्त-
द्रूपम् । वाग्धि विज्ञाता । वागेवैनं तद्भूत्वाऽवति (८) ।

वाङ्मनःप्राणान् सर्वात्मकत्वेन स्तौति — त्रयो लोका एत एवेत्या-
दिना । त्रयो लोका इत्यस्य, एतच्छब्दस्य चार्थं स्वयमेव विभज्याह—वागेवायं
— असौ लोकः । अयं लोकः पृथिवीलोक इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः
मुक्लोक इत्यर्थः । असौ लोकः 'तदूर्ध्वलोक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

त्रयो वेदा एत एव—वेदः । — मनुष्याः । स्पष्टार्थम् ॥ ५-६ ॥

पिता माता प्रजैत एव — प्रजा । प्रजा पुत्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥

'विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव' इति प्रतिज्ञातं वाङ्मनःप्राणानां
विज्ञातादिरूपत्वं क्रमेणोपपादयति खण्डत्रयेण । तत्र प्रथमं वाचो विज्ञातरूपत्वमुप-
पादयति—यत्किञ्च विज्ञातं वाचस्तद्रूपम् । यत् वाग्व्यवहारविज्ञातं भवति, तत्
सर्वं वाचो रूपमित्यर्थः । तदेव प्रसिद्धं [द्वया] दर्शयति—वाग्धि विज्ञाता^२ वाचा
विज्ञायमानाः सर्वेऽपि वागेव हि । तदधीनप्रकाशत्वात् भवेत्यर्थः । ततश्च किमित्यत्राह—
वागेवैनं तद्भूत्वाऽवति । तत् वाचा विज्ञायमानं पदार्थजातं एनं विज्ञातारं यत्
अवति रक्षति—उपकरोतीति^३ यावन्—तत् विज्ञायमानं वागेव भूत्वा अवति ।
वाचा विज्ञायमानेन पदार्थेन य उपकारो भवति, स सर्वोऽपि वागधीन एव ।
तस्माद्वाच आलोपकारकत्वं सिद्धमिति भावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

१. गुलोक. ग. २. विज्ञाताः. क. ३. उपकरोति यदिति यावत्. क.

विज्ञातेति । अर्थगतं विज्ञानत्वादिकं करणेष्वागेपिनम् । अतः स्त्रीलिङ्गता । ततः
सिद्धमर्थमाह वाचेति ।

यत्किञ्च विजिज्ञास्यम्, मनसस्तद्रूपम् । मनो हि विजिज्ञास्यम् ।
मन एनं तद् भूत्वाऽवति (९) । यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपम् ।
प्राणो ह्यविज्ञातः । प्राण एनं तद् भूत्वाऽवति ॥ १० ॥

तस्यै वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः ।

तद् यान्त्येव वाक्, तावती पृथिवी, तावानयमग्निः ॥ ११ ॥

यत्किञ्च विजिज्ञास्यं — अर्वाति । विजिज्ञास्यं विचिन्तनीयमित्यर्थः ।
यत् चिन्तितं देवादिकमुपकरोति, तद्भूत्वा मन एवापकरोति । चिन्तितैर्देवादि-
भिरात्मने क्रियमाण उपकारः तच्चिन्तनकरणभृतमनःप्रयुक्त एवेति भावः ॥ ९ ॥

यत्किञ्चाविज्ञातं --- प्राणो ह्यविज्ञातः । हि=यस्मान् प्राण इन्द्रिया-
गोचरः, तस्मात् सोऽविज्ञातः । अतः प्राणस्याविज्ञातत्वादविज्ञातमात्मोपकारकं
सर्वं वस्तु प्राण एवेति भावः । प्राण एनं तद्भूत्वाऽवति । पूर्वसुकृत-
वशादचिन्तितं यदुपकरोति, तद्भूत्वा प्राण एवोपकरोतीत्यर्थः । प्राणवति हि जीवे
अदृष्टादिवशादचिन्तितं वस्तुपकरोति, अतस्तदुपकारः प्राणमयुक्त इति भावः ॥ १० ॥

एवं प्रशस्य त्रयाणामाधारान् अधिष्ठातृश्च दर्शयति — तस्यै वाचः
पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निः । तस्यै तस्याः । विभक्तिव्यत्ययः छान्दसः ।
तस्य वाग्निन्द्रियस्य पृथिवी शरीरं आयतनम् । 'कण्ठादिस्थानाष्टक [रूप-
विज्ञा?] गोळस्थं पार्थिवांशमाश्रित्य वाग्निन्द्रियं तिष्ठतीत्यर्थः । ज्योतीरूपं ज्योति-
र्मयमधिष्ठातृदेवतास्वरूपम् अयमग्निरित्यर्थः । तद्यावन्त्येव वाक् तावती पृथिवी
तावानयमग्निः । तत् एवं पृथिव्यभ्योर्वाग्निन्द्रियं प्रति आधारत्वादधिष्ठातृत्वाच्च
यावती वाक् यत्र यत्र वाग्निन्द्रियं वर्तते, तावती पृथिवी तत्र तत्र तदधिष्ठान-
तया पृथिव्यप्यस्ति; तावानयमग्निः तदधिष्ठातृतयाऽग्निरप्यस्तीर्थः ॥ ११ ॥

1. जिह्वगोलस्थम्' इत्येतावदेव. ग.

प्राण इन्द्रियागोचर इति । इन्द्रियागोचरत्वरूपमधिष्ठातृत्वं वाङ्मनसयोरप्यविशिष्टम् ।
अतः, 'वाग्नि विज्ञाता' 'मनो हि विजिज्ञास्यम्' इति पूर्वोक्तैरुप्याय च इन्द्रियागोचरव-
स्तुपकारप्रयोजकत्वमेवाविज्ञातपदाभिसंहितमिति ध्येयम् ।

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद् यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यः । तौ मिथुनं सभैताम् । ततः प्राणोऽजायत । स इन्द्रः । स एषोऽसपत्नः । द्वितीयो वै सपत्नः । नास्य सपत्नो भवति, य एवं वेद ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः । तद् यावानेव प्राणस्तावत्य आपः तावानसौ चन्द्रः ।

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । इह द्युशब्द आकाशपरः, न तु लोकविशेषपरः ; अनुपपत्तेः । न हि स्वर्गलोक एव मनसोऽधिष्ठानम् ; अन्येषाममनस्करूपसङ्गात् । द्युशब्दो हि लोकविशेष इव नभोमात्रे च वर्तते ; 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रिया' मितिबत्, 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बर' मिति च त्रिकण्डोक्तेः । तत्रापि सामर्थ्यात् हृदयाकाशे पर्यवस्यति । हृदयच्छिद्ररूप आकाश आयतनमित्यर्थः । ज्योतीरूपमसावादित्यः । तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्य इत्यस्य पूर्ववदर्थः । अत्र मनस आदित्याधिष्ठानकत्वमपि श्रुतिप्रामाण्यादभ्युपगन्तव्यमिति द्रष्टव्यम् । तौ मिथुनं सभैताम् । तौ अम्यादित्यौ मिथुनं सभैतां मिथुनीभावमगच्छताम् । ततः प्राणोऽजायत । अस्याथमभिप्रायः—आदित्याधिष्ठेयमनःपूर्विका अभ्यधिष्ठेयवाकभवृत्तिः । तदुभयपूर्विका पञ्चवृत्तिप्राणार्थानां शरीरप्रवृत्तिरिति । स इन्द्रः । सः प्राणः इन्द्रः परमैश्वर्यशालीत्यर्थः । इन्द्रियान्तरापेक्षया प्राणस्येश्वरत्वादिति भावः । स एषोऽसपत्नः । प्राणः असपत्न इत्यर्थः । प्राणस्यासपत्नत्वं चक्षुरादिषु स्वसदृश [स्व] प्रस्पर्धिरहितत्वम् । सपत्नशब्दार्थकथनेन श्रुतिस्तदंशं विवृणोति—द्वितीयो वै सपत्नः । एवं मनोवाक्यवृत्तिपूर्वकशरीरप्रवृत्तिहेतोः प्राणस्येन्द्रत्वासपत्नत्वगुणवेदिनः फलमाह — न हास्य सपत्नो भवति य एवं वेद । स्पष्टोऽर्थः ॥ १२ ॥

अथैतस्य प्राणस्यापः — चन्द्रः ! 'प्राणा वा आपः' इति हि श्रुतिः । 'पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मय' मित्यायुर्वेदविदः । अतः प्राणस्य आप एव आयतनं आधार इत्यर्थः । चन्द्रो ज्योतीरूपमधिष्ठता प्राणस्य । अनो यत्र प्राणः, तत्र तदाधिष्ठानमापः ; अधिष्ठता चन्द्रश्चास्तीत्यर्थः ।

त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः । स यो हैतान् अन्तवत उपास्ते, अन्तवन्तं स लोकं जयति । अथ यो हैतान् अनन्तानुपास्ते, अनन्तं स लोकं जयति ॥ १३ ॥

न एते सर्व एव समाः । त एते बाह्वमनःप्राणाः सर्व एव समाः हस्तिमशकादीनां सर्वेषां शरीरेषु समानाः । यथा दीपप्रभा 'घटगृहप्रासादादिविषमपरिमाणाबाहुरैः असमपरिमाणाऽपि तत्तदाधारवशेन संकोचविक्रसौ याति, तथा प्राणा अपि मशकमातङ्गादिदेहवशेन तत्तद्देहपरिमाणानुगुणसंकोचविक्रसौ यान्तीत्यतः प्राणाः सर्वशरीरेषु तत्तच्छरीरपरिमाणत्वेन समा इत्यर्थः । सर्वेऽनन्ताः । आनन्त्यञ्च बाह्वमनःप्राणानां आकल्पस्थायित्वात् मनःप्राणवाग्व्यष्टिभेदाच्चेति द्रष्टव्यम् । तस्मात् फलार्थिना आनन्त्येनैवेते मनोवाक्प्राणा उपासनीयाः । अन्तवत्त्वेनोपासने तु न तत्फलप्राप्तिरित्याह स यो हैतान् अन्तवत उपास्ते—जयति । लोकं फलम् । अन्तवन्तं लोकं जयति । उद्दिष्टफलपूर्तिर्न स्यादित्यर्थः । अनन्तं लोकं जयति= उद्दिष्टं फलं पूर्णं प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रानन्तशब्दः चिरकालस्थायित्वाभिप्रायः ।

प्राणपादे हि 'सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः' इत्यानन्त्यश्रवणात् प्राणशब्दितानामिन्द्रियाणां विमुक्तमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते, "अणवश्चे" ति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तत्र, 'तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूत्क्रमती' त्यादिषुःक्रान्त्यादिश्रवणात् 'परिच्छिन्नत्वे सिद्धे उत्क्रान्त्यादौ पार्श्वस्थैरनुपलभ्यमानत्वादनवश्च प्राणा भवन्ति । 'अनन्तानुपास्ते' इत्यानन्त्यश्रुतिस्तु दर्शनश्रवणाद्यनन्तकार्यविशिष्टतया तदुपासनविधिपरेति स्थितम् । प्रकृतम्नुसरानः ॥ १३ ॥

1. घट गृह प्रासादाधारासमपरिमाणापि. ग. 2. परिमितत्वे. ग.

(९६-७.) आदित्याधिष्ठानकृत्वमपीति । उक्तं हि ऋषासुरैः, "मनःप्राणयोरभिमानिदेषान्तरश्रवणंऽपि धृतित्वाविशेषादेवमपि संभवतीत्यभ्युपगन्तव्यम्" इति ।

त एत इति । उपरि चन्द्रमात्रोक्त्या ततः प्रागत्र अग्न्यादित्यचन्द्राणां ग्रहणमिति न—तेष्वपि अनन्तत्वस्य स्वरूपतोऽभावेन तदधिष्ठेयबाह्वमनःप्राणकार्यानन्त्यमादायैव तस्योपास्यतया प्रधानप्रकृतबाह्वमनःप्राणग्रहणस्यैव युक्तत्वादित्याद्येन बाह्वमनःप्राणा इति व्याख्यातम् । नन्वत्र प्रयाणमेवाग्न्ये स्वीर्यमाने सर्वेषामिन्द्रियाणामानन्त्यमत्रोक्तमिति प्राणपादे क्वमुक्तमिति चेत्—मुख्यप्राणस्यैव बाह्वमनस्योरपि आनन्त्यमिष्यते चेत्, अविशेषा-

... प्रजापतिः ...
 कलाः; ध्रुवैगस्य षोडशी कला । स रात्रिभिरेव आ च पूर्यतेऽप च क्षीयते । सोऽमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं प्राणभृदनु-
 प्रविश्य ततः प्रातर्जायते । तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छि-
 न्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्यै ॥ १४ ॥

स एष संवत्सरः — क्षीयते । अत्र स एष इति 'सौम्यो वै देव-
 तथा पुरुषः' इति श्रवणात् प्राणाधिदेवनाभूतः पूर्वोक्तश्चन्द्रः परामृश्यते । अत एव
 च स प्रजापतिरित्युच्यते । 'चन्द्रमाष्वड्ढोता स ऋतून् कल्पयाती' ति प्रका-
 रेण सर्वर्तुप्रवर्तकतया स एव च संवत्सरसंज्ञः । स तु षोडशकलः । तस्य
 चन्द्रस्य तत्र पञ्चदश कलाः, रात्रय एव रात्रिशब्दितास्तिथय एव । कथं पुनः
 कलानां तिथित्वमित्यत्राह — स रात्रिभिरेवा च पूर्यतेऽप च क्षीयत इति ।
 राज्यधीनोपचयापचयवत्त्वात् कलानाम्, कला रात्रय एवेत्युक्तिरौपचारिकी संगच्छत
 इत्यर्थः । षोडशकलत्वेनोक्तस्य चन्द्रस्य पञ्चदशकलासु राज्यधीनोपचयापचयासु
 कथितासु, षोडशी कला किंरूपेत्यत्राह ध्रुवैवास्य षोडशी कलेति । षोडश्याः
 कलाया नाशाभावाद्भवत्वमिति द्रष्टव्यम् । सोमावास्यां—जायते । सः चन्द्रमाः
 अमावास्यां रात्रिं अमावास्यायां रात्रौ एतया ध्रुवत्वेन पूर्वोक्तया षोडश्या कलया
 सर्वमिदं प्राणभृत् प्राणिजातभ्नुप्रविश्य, ततः अरेद्युः प्रातर्जायते इत्यर्थः ।
 तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः—अपचित्यै । तस्मादेतां रात्रिम् अमावास्यायां रात्रौ
 कृकलासस्यापि प्राणिनः प्राणं न विच्छिन्त्यात् न हिंस्यात् । यस्य प्राणिनो हिंसान
 निषिद्धा स्वल्पदोषा, तादृशस्य प्राणिनोऽपि कृकलासस्य प्राणं न हिंस्यात् । कस्य
 हेतोः ? एतस्या एव चन्द्ररूपायो देवतायाः सर्वप्राणिजातप्रविष्टायाः अपचित्यै
 पूजायै । पूजासिद्धयर्थमित्यर्थः । इतरथा तदपचारः स्यादिति भावः ॥ १४ ॥

दन्येषामपि तद् भवेत् । वक्ष्यते च अश्वलं प्रातः याज्ञवल्क्येन, 'अनन्तं मनः; अनन्ता
 दिश्वे देवाः' इति सर्वेन्द्रियानन्त्यम् । एतत्सूचनायैव सर्वे इति श्रूयत इत्याशय इति ।

बाह्यमनःप्राणप्रस्तावे प्राणगतेन्द्रत्वासपन्नत्वः;दनफलं प्रागुक्तम् । तथा तद्देवतावेदन-
 विशेषफलं कृकलाह स एष संवत्सर इति । फलं पुरुषस्य कलाक्षयेऽपि पुनः पुनरिति वक्ष्यते ।

यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित् पुरुषः । तस्य वित्तमेव पञ्चदश कलाः, आत्मैवास्य षोडशी कला । स वित्तेनैव आ च पूर्यतेऽप च क्षीयते । तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा, प्रधिर्वित्तम् । तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते

षोडशकलचन्द्रविद्याफलमाह यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः—पुरुषः ।
 'अत्रापि संवत्सर—प्रजापतिशब्दौ पूर्वचन्द्रपरौ । योऽयमेवंवित् पुरुषः पूर्वोक्तसंवत्सस्त्वप्रजापतित्वादिगुणविशिष्टचन्द्रवेत्ता (वेदिता?), सः अयमेव चन्द्र एव भवतीत्यर्थः । कथं चन्द्रो भवतीत्यत्राह — षोडशकल इति । यथा चन्द्रः षोडशकलः, एवं तद्वेत्ता (दिता?) पुरुषोऽपि षोडशकलो भवतीत्यर्थः । पुरुषस्य षोडशकलत्वमेवोपपादयति तस्य वित्तमेव — क्षीयते । उपचयापचयशालि गवादिवित्तं पञ्चदशकलास्थानीयम्, उपचयापचयशालित्वादेव । आत्मा शरीरं तु ध्रुवकलास्थानीयम्; वित्तवदुपचयापचययोः पदेपदे अभावात् । अतः षोडशकलत्वं पुरुषस्य संभवतीत्यर्थः । 'आ च पूर्यते, अप च क्षीयत' इत्यत्र व्यवधानं छान्दसम् । आत्मशब्दितस्य शरीरस्थोक्तं ध्रुवकलात्वमेवोपपादयति—तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तम् आत्मा शरीरं नभ्यम् । नाभिर्नर्हतीति नभ्यम् । नाभेः, 'नाभि नम चे'ति नभादेशः । षोडशकलाविशिष्टचन्द्रवत् वित्तविशिष्टः पुरुषश्चक्रतुल्यः । तत्र शरीरं नाभिस्थानीयमिति यावत् । वित्तं तु प्रधिः परिवार-भूतमरनेमिस्थानीयमिति द्रष्टव्यमित्यर्थः । तदेवोपपादयति तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयते, आत्मना च जीवति, प्रधिनागादित्येवाहुः । सर्वज्यानिम् । ज्या वयोहानौ । ज्यानिः नाशः । सर्वस्वनाशो यथा भवति, तथेति यावत् । जीयते^१ इति 'गृह्णिये—'ति संप्रसारणम् । नश्यतीत्यर्थः । यस्मात् शरीरवित्ते

1, अत्रापित्यादि सर्वस्थाने, 'यथा चन्द्रः षोडशकलः, एवं तद्वेत्ता पुरुषोऽपि षोडशकलो भवतीत्यर्थः' । ग. २. प्रतीति शेषः . क. ३. जीयतेः . क.

ज्यानि जीयत इति क्रियाविशेषणत्वात् कर्मता । क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वमिति किंकोक्तिः प्रामादिकी ; अनियतलिङ्गस्थले सामान्ये नपुंसकं प्रवर्तत इत्याशया । कर्मस्वपुनोन्यत्रापि ह्ययत् इति कचबाद् । सर्वे भ्रान्त्यमिन्न भ्रान्तिमान् यवै भवेदित्यर्थः ।

आत्मना चेज्जीवति, प्रधिनाऽगादित्येवाऽऽहुः ॥ १५ ॥

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति ।
सौर्यं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जग्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको

नामप्रधिस्थानीये, तस्मादेव हेतोः पुरुषो यद्यपि सर्वज्यानि जीयते = पुरुषस्य सर्वस्वनाशो यद्यपि भवति—तथापि आत्मना शरीरेण चेज्जीवति, तदा प्रधिना प्रधिस्थानीयेन परिवारभूतेन वित्तेन अगात् 'गतवान्, विनष्ट इत्येवाहुः शास्त्रज्ञाः । न तु शरीरेण नष्ट इत्याहुः । अतः शरीरस्य भ्रुकलत्रत्वमित्यर्थः । अयमभिप्रायः — कान्तारे सर्वस्वापहरणेऽपि शरीरमात्रं जीवति चेत्, सर्वं वित्तमाप्यते^१ । वित्तस्य चन्द्रकलावत् अपक्षयविनाशस्वभावत्वात् विद्यामहिम्ना स्वयमेव पूर्णं भविष्यतीति विद्वांस आहुरिति । अत एव व्यासार्थैः तदर्थकथनदशायाम्, ' तद्वेदनफलञ्चोक्त ' मित्युक्तम् । अतोऽयं सन्दर्भः पूर्वोक्तषोडशकलचन्द्रविद्याफलप्रतिपादनपरो द्रष्टव्यः ॥ १५ ॥

मनोवाक्प्राणानां प्रकारान्तरणात्मोपकारकत्वं दर्शयितुं पीठिकामारचयति — अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति । अथेत्युपकारप्रकारान्तरापन्यासे । वावशब्दोऽवधारणे । स्पष्टोऽर्थः । सोऽयं मनुष्यलोकः — कर्मणा । उक्तेषु त्रिषु लोकेषु अयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जग्यः प्राप्यः, न कर्मादिनेत्यर्थः । नाऽन्येन कर्मणेत्यत्र अन्येनेत्यस्य कर्मणेति विवरणम् । कर्मणेति विद्याया अप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् । कर्मणा पितृलोको

1. 'अगात् संगतवान् इत्येवाहुः । कान्तारे सर्वहरणेपि — ' ग. 2. आप्यते षोडशकलपुरुषवेदी. क.

प्रधिनेति । चक्रपरिवृत्तो मरुनेमिभागः अंशतोऽपयन्नपि अंशत आयन् ह्यस्ति । न सर्वथा क्षीयते । प्रधिचन्दनं प्रशुभैकधाधातुनिष्यन्नेन पुनः पोषणादेन अगादिसर्वैरामनात् वित्ते नष्टेऽपि पुनर्वित्तं भवतीति सिद्धयति ।

पुत्रेणैवेति । कर्मविद्यासंभरणस्थानभूते मनुष्यलोके चिरजीविनाऽपि सायुष्मन्नात् पश्चात् तत्संभरणं पुत्रेणैव कार्यं भवति । संभृतकर्मविद्याफलं तु स्वयमेव पितृदेवलोकयोर्भोज्यम् । ननु पुत्रमिरपेक्षं स्वयमेव पितृदेवलोकानुभाव्यसर्वकलासंभरणार्थमधिकं कर्म किञ्चित् कर्म भुवि स्थित्वा सर्वं सञ्चरेत् इत्यत्र तत्रकं कर्म कर्त्तव्यं भुविरेकह व्याख्येनेति ।

विद्या देवलोकः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्माद्विद्यां प्रशंसन्ति ॥ १६ ॥

अथातस्संप्रति: - यदा प्रैष्यन् मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याह - अहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति । यद्वै किञ्चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ।

विद्या देवलोकः इति । केवलकर्मणा अन्तरिक्षलोकः प्राप्यो भवति । कर्म्य-
विद्याविशेषेण देवलोकप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः । तस्मा-
द्विद्यां प्रशंसन्ति । अत्र देवलोकशब्दस्य भगवन्नोकपरत्वं 'विद्याशब्दस्य ब्रह्म-
विद्यापरत्वमपि स्वारसिकं द्रष्टव्यम् । यतो विद्याया एव 'श्रेष्ठभूतदेवलोकसाधनत्वम्,
अतो विद्यां विद्वांसः प्रशंसन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मनुष्यलोकस्य पुत्रेण जग्यत्क्यकारमाह - अथातस्संप्रति: । संप्रति:
संप्रदानम् । संप्रतिरिति कक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । पुत्रे हि स्वात्मव्यापार-
संप्रदानं करोत्यनेन प्रकारेण पिता । तेन संप्रतिसंज्ञमिदं कर्म । त्त् कस्मिन्
काले कर्तव्यमित्यत्राह - स यदा प्रैष्यन् मन्यते अथ पुत्रमाह । स पिता
यदा यस्मिन् काले प्रैष्यन्मन्यते अरिष्टदर्शनेन मरिष्यामीति मन्यते, अथ तदा
पुत्रमाह=पुत्रमाहूयाहेत्यर्थः । किमिति? त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति ।
स पुत्रः प्रत्याह = पितुः उक्तामुक्तिं प्रत्युत्तरयति । किमिति? अहं
ब्रह्माऽहं यज्ञोऽहं लोक इति । अस्यार्थं श्रुतिरेव व्याचष्टे । तत्र त्वंब्रह्मेति
पितुः प्रथमवाक्यस्यार्थमाह - यद्वै किञ्चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ।
यत्किञ्च अनूक्तं अघोतमनधीतञ्च, तस्य सर्वस्यैव ब्रह्मेत्येतस्मिन् पदे एकता एकत्व-
मित्यर्थः । योऽध्ययनन्यापारो मे कर्तव्य आसीदेताकृतं कालं वेदविषयः, सः

१. परत्वमपि स्वरसामिति द्रष्टव्यम् अ. ग. २. श्रेष्ठलोकसाधनत्वम् अ. ग.

अनूक्तमित्यस्य पित्रधीतमिति नार्थः । अपितु पूर्वपुरुषैरधीतमिति । यदा भूतकाले न
विवक्षित इति अध्ययनकर्मसाहै सर्वमुच्यते इत्यभिप्रेत्याह अधीतमनधीतञ्चेति । अनुक्त
एव अनुनक्षदिति अन्यत्त्वं ।

ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता । एतावद्वा इदं सर्वम् । एतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽभ्युनजदिति । तस्मात् पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः तस्मादेनमनुशासति ।

ब्रह्मशब्दार्थभूतः, इत ऊर्ध्वं त्वं त्वमेव = त्वकर्तृकोऽस्त्वित्यर्थः । अथ द्वितीयं त्वं यज्ञ इति पितुर्वाक्यं व्याचष्टे - ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता । ये यज्ञाः मयाऽनुष्ठिता अननुष्ठिताश्च, ते सर्वे त्वं यज्ञ इत्यत्र यज्ञ-शब्दस्यार्थः । ततश्च यो यज्ञादिव्यापारो मया अननुष्ठित एतावन्तं कालम्, मे कर्तव्यः, स यज्ञशब्दार्थस्सर्वोऽपि त्वमेव = त्वदधीनोऽस्त्विति यावत् । अथ त्वं लोक इति तृतीयपितृवाक्यस्यार्थमाह - ये वै के च लोकास्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकतेति । ये के च लोका जिता अजिताश्च, ते सर्वे लोकशब्दार्थः । ततश्च ये लोक मया एतावन्तं कालमजिताः जेतव्यश्च, लोकशब्दार्थभूताः ते सर्वे त्वमेव = त्वया साध्या इति त्वं लोक इत्यस्यार्थ इति भावः । अतः अहं ब्रह्मेत्यादिपुत्रवाक्यानामप्येवमेव पितृक्तवाक्यत्रयार्थाभ्युपगमोऽर्थ इति च भावः । अथैवं पुत्रं प्रति वक्तुः पितुः तात्पर्यमाह श्रुतिः - एतावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोऽभ्युनजदिति । लोकं गृहिणां कर्तव्यं सर्वमेतदं वेदयज्ञलोककालकम् एतावद्देव एतावदेव । एतत् सर्वं वेदयज्ञलोककालकम् अयं पुत्रः स्वयमेव भूत्वा - स्वासंपादितवेदयज्ञलोकच्छिद्रदूरको भूस्विति यावत् - इमं भारं स्वत्मानि निधाय, इतः अस्मात्त्रोक्तात् मा मां 'अभ्युनजन् पालयिष्यति इत्यभिप्रायवान् पिता पुत्राय अन्तकाले एवं ब्रवीतीति शेषः । लडर्थे लङ् । इतिः मन्त्रव्याख्या-स्मात् । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । तस्मात् = एवं ' त्वं ब्रह्मे ' त्यादि-मन्त्रेणोक्तत्वात् एवं पिताऽनुशिष्टं पुत्रं लोक्यं लोकसाधनमाहुः । तस्मात् = तथा तस्य पुत्रस्य लोक्यत्वसिद्धिहेतोः । लोक्यत्वसिद्धयर्थमिति यावत् । एतं पुत्रमनुशासति । पितर इति शेषः ।

स यदैवविदस्मान्लोकात् प्रैति, अथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमावि-
शति । स यद्यनेम किञ्चिदक्षण्या कृतं भवति, तस्मादेनै सर्वस्मात् पुत्रो
मुञ्चति । तस्मात् पुत्रो नाम । स पुत्रेणैवास्मिन् लोके प्रतिनिष्ठति ।

एवमनुशासनस्य फलमाह — स यदैवविदस्मान्लोकात् — प्रैति आविशति ।
एवंवित् एवं पुत्रानुशासनं कृतवान् सः पिता यदा अस्मान्लोकात् प्रैति परलोकं
गच्छति, अथ तदा एभिरेव स्वीयैः प्राणैः बन्धनःप्रभृतिभिः पुत्रमाविशति
पुत्रो भूत्वा यज्ञादिकमयमेव करोति । एवमनुशिष्टेन पुत्रेण कृतं सर्वं पुण्यं कर्म
परलोकगतस्य पितुः स्वानुष्ठितसुकृतवत् उपकारकं भवतीत्यर्थः । किञ्च, स
यद्यनेन—मुञ्चति । तस्मात् पुत्रो नाम । सः एवमनुशिष्टः पुत्रः—, यदि
कदाचित् अनेन पित्रा किञ्चित्कर्तव्यमक्षण्या कोणच्छिद्रतः अन्तरा अकृतं
न कृतं भवति, तस्मात् कर्तव्यरूपात् पित्रा अकृताल्लोकप्राप्तिप्रतिबन्ध^१रूपात्
सर्वस्मात् पुत्रो मुञ्चति मोचयति । पित्रा यद्यत् न कृतं, तत् सर्वं स्वय-
मनुतिष्ठन् पितुर्न्यूनतां पूरयित्वा तेन पूरणेन त्रायत इति [^१भावः । तस्मात्
पुत्रो नामेति । एवमनुशिष्टः पुत्रोऽपि पूर्वोक्तरीत्या पूरणेन पितृरूपात्] पुत्रो
नाम भवतीत्यर्थः । ततश्चैवमनुशासनग्रहणं तथाऽनुष्ठानञ्च पुत्रस्य, न केवलं
पितुरेवोपकारकम्, किन्तु पुत्रस्यापि, अन्यथा हि तस्य पुत्रत्वसिद्धिरेव न स्यादिति
भावः । उपपादिनं पुत्रेण मनुष्यलोकजयप्रकारं निगमयति — स पुत्रेणैवास्मिन्
लोके प्रतिनिष्ठति । सः पिता एवंविधेन पुत्रेण, मृतोऽपि सन्, अमृतोऽस्मि-
न्नेव लोके प्रतिनिष्ठति । एवमसौ पिता पुत्रेण मनुष्यलोकं जयतीति भावः ।

एवं पूर्वप्रतिज्ञानार्थेषु पुत्रेण पितुर्मनुष्यलोकजयप्रकारमुक्त्वा अवशिष्टम्,
'कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक' इत्युक्तमर्थमुपपादयितुं प्रस्तौति—

१. प्र-बन्धक. ग. २. नेदं ख. ग. कोशयोः

पुत्रमाविशतीति न वास्तवांशविषया । अनुशष्टपुत्रकृतं स्वकृततुल्यमिति ज्ञापनाय
तथोक्तिरिति दर्शयति एवमनुशिष्टेनेति । सर्वस्मात् पुत्र इति । मुञ्चतेः पुत्र-^२र्तृत्वात्
मोचयतीत्यर्थ इति ज्ञापनार्थं पुनः पुत्रपदप्रयोगः ।

अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति (१७) । पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति । सा वै देवी वाक्, यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति (१८) । दिवश्चैनमादित्याश्च दैवं मन आविशति । तद्वै दैवं मनो येनानन्देव भवत्यथो न शोचति (१९) । अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवं

अथैनमेते देवाः प्राणा अमृता आविशन्ति । अथ एनं एवं पुत्रे निक्षिप्तभारं परलोकगतं पुण्यविधाकर्माणं पुरुषममृताः अमोघाः, तत्र हेतुः देवाः मानुषेन्द्रिय-विरक्षणः प्राणशब्दवाच्या मनआदयः आविशन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेव प्रपञ्चयति-पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति । पृथिव्यै चेति चतुर्था पञ्चम्यर्था । अग्नेरित्यन्तरदर्शनत् । पृथिव्याश्चाम्नेश्च दैवी वाक् एनं परलोकगतं पुरुषमाविशतीत्यर्थः । 'एतस्यै वाचः पृथिवी क्षरीरं ज्योतीरूपममग्निः' इति प्रागुक्तेः वाचः पृथिव्यायतनकत्वात् अभ्यविष्टितत्वाच्च ताभ्यां हेतुभ्यां दैवी वागाविशतीति भावः । दैव्या वाचो लक्षणमाह सा वै दैवी वाक् यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति । यया वाचा यद्यत् वदति अनुकूलं प्रतिकूलं वा, तत्तद् भवत्येव चेन्नियमेन, सा दैवी वाक् । शापनुग्रहादिसमर्था वाक् दैवीत्यर्थः ॥ १८ ॥

दिवश्चैनमादित्याश्च दैवं मन आविशति । 'अथैतस्य मनसो षोडशरीरं ज्योतीरूपमसावादित्यः' इति पूर्वमुक्तत्वात् मनसोऽधिष्ठानमूलायाः दिवः आकाशात् अधिष्ठानुरादित्याश्च हेतोरेनं परलोकिकं पुण्यकर्माणं दैवं मन आविशतीत्यर्थः । दैवमनसो लक्षणमाह — तद्वै दैवं मनो येनाऽऽनन्देव भवत्यथो न शोचति । येन मनसा पुरुषः सदा सुखी भवति, न च शोकं प्राप्नोति, तत् दैवं मनः । अमोघसंक्रमणानन्दैककारणं मनो दैवं मन इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अद्भ्यश्चैनं चन्द्रमसश्च दैवः प्राण आविशति । 'अथैतस्य प्राण-स्वाप्नक्षरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः' इति पूर्वमुक्तत्वात्, अधिष्ठानमूलाभ्योऽद्भ्यः,

अग्नेरिति चेति । विषय, अद्भ्यश्चेति अनन्तरवर्षणादित्यत्र भाष्यम् ।

प्राण आविशति । स वै दैवः प्राणो यस्सञ्चरंश्चासञ्चरंश्च न व्यथनेऽथो न रिष्यति ।

स एवंवित् सर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथैषा देवतैवै स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवै हैनविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति ।

अधिष्ठतुश्चन्द्राच्च हेतोरेनं परलोकिनं दैवः प्राण आविशतीत्यर्थः । तस्य लक्षण-
माह सञ्चरंश्चासंचरंश्च न व्यथने, अथो न रिष्यति । अत्र असञ्चरन्निति
दृष्टान्तार्थम् । यथा असञ्चरन् न व्यथते न श्रान्नो भवति, तथा संचरन्नपि
यो न व्यथते, अथो अपि च न रिष्यति — रिड् क्षये । न नश्यति, स वै
स एव दैवः प्राण इत्यर्थः । अप्रतिहतगमनादिव्यापारहेतुः हिंसानर्हः प्राणो दैवः
प्राण इति भावः । पृथिव्यग्निद्यादित्याप्चन्द्ररूपदेवताप्रसादादेवास्य मनोवाक्प्राणा
एवंविधा भवन्तीत्यर्थः ।

एवं जीवोपकरणानां तेषां मनोवाक्प्राणानां परलोके आत्मोपकारकत्व-
शक्त्यतिशयमुक्तुं एवंविदः फलमाह स एवंवित्सर्वेषां भूतानामात्मा
भवति, यथैषा देवतैवम् । यथा एषा पूर्वोक्ता वाग्निन्द्रियादिदेवता
सर्वेषां भूतानामात्मा भवति, — अत्र वाङ्मनःप्राणदेवतानां सर्वभूतात्मत्वं
नम सर्वभूतान्तर्वर्तिज्ञानतत्त्वेरणसामर्थ्यम् —, एवं सः अयमपि भवति, य
एवंवित् । प्राणादीनां परलोके आत्मोपकारकत्वशक्त्यतिशयं जानन् सर्वभूतात्मा
भक्तीत्यर्थः । अत्रैषा देवतेति जातावेकवचनम्, पृथिव्यग्नि्यादित्यादीनां बहुत्वा-
दिति द्रष्टव्यम् । स यथैतां देवतां — भूतान्यवन्ति । स यथा स
दृष्टान्तो यथा, एवमेवेदमित्यर्थः । तदेव विवृणोति — एनामित्यादिना । एतां
वागादिदेवतां यथा सर्वेऽपि जन्तवः अवन्ति, -- अव रक्षणगतिकान्त्यादिषु । पूज-
यन्तीत्यर्थः, एवंविदं पूर्वोक्तवागाद्युपकारविशेषविदमप्येवमेव सर्वाणि भूतानि पूज-

स यथेच्यस यथाशाङ्करमर्थमाह स दृष्टान्त इति । एवमेव प्रायः श्रुतिशैली । अप्र
जात्मा भवतीत्यन्तमेकं वाक्यम् ; यथैषा देवता, एवं स इति द्वितीयम् ;
यथैतामित्यादि तृतीयमित्यपि सुक्चम् । बहु किञ्चेति वाक्ये । प्रजानामेतच्छोचनार्थ
प्रस्तावपि तत् फलमस्य न भवति ; सुखमात्रभागितादत्येत्यर्थविवक्षायां पुण्यपराशब्दयोः

यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां तद्भवति । पुण्यमेवासुं गच्छति ।
न ह वै देवान् पापं गच्छन्ति ॥ २० ॥

अथातो व्रतमीमांसा —

यन्तीत्यर्थः । नन्वेवंविदः सर्वभूतप्रेरकत्वे तानि तानि भूतानि तत्तत्पापकर्मसु
प्रेरयतस्तस्य तत्पापं प्रयज्येतेत्याशङ्क्याह यदु किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यमैवासां
तद्भवति । 'यदु यस्माद्वागादिदेवतोपासकप्रेरणप्रयुक्तादेव पापाद्धेतोरिमाः प्रजाः
किञ्च किञ्चन शोचन्ति, तत् प्रजाशोकनिमित्तं पापं आसां प्रजानामेव भवति ।
अमा सह; सद्य इत्यर्थः । 'अना सह समीपे चे' ति नैघण्टुकाः । न त्वेवंविदः
प्रेरयितुरपि तत् पापं भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह — पुण्यमेवासुं गच्छति ।
यस्मादमुमु उपासकं पूर्वोक्तगुणविशिष्टवागाद्युपासनप्रयुक्तं पुण्यमेव गच्छति प्राप्तम्,
तेन च पुण्येनायं पूर्वोक्तवागादिदेवतासायुज्यं प्राप्तः, अतस्तदेवतावदेव अस्यापि न
पापसंबन्धगन्ध इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं उक्तार्थसिद्धयर्थं दृष्टान्तं शिक्षयति न ह वै
देवान् पापं गच्छति । तत्तत्पापकर्मसु प्रवर्तकानामपि इन्द्रियाधिष्ठातृदेवानां
यथा तत् पापं न प्राप्नोति,— तादृशो महिमा हि तेषाम् । अतः — तद्वदेव
तद्विदोऽपि तस्मायुज्यं प्राप्तस्य न सर्वभूतंप्रेरणकृतपापप्रसक्तिरिति भावः ॥ २० ॥

एवमत्र वाङ्मनःप्राणानां साधारण्येनोपास्यत्वमुक्तम् । तत्र पाणस्य श्रेष्ठ्य-
निर्धारणायाऽऽरभते अथातो व्रतमीमांसा । अथ अनन्तरम्, अतः
एतावत्यर्थान्तं सामान्येन वाङ्मनःप्राणानां त्रयाणामप्युपासनस्योक्तत्वात् व्रतस्य
उपासनात्मकव्रतस्य मीमांसा विचारः । प्रवर्तत इति शेषः । एतेषां त्रयाणां मध्ये

1. शोचन्तीत्यस्य शोचयन्तीति विवरणमात्रं ग. कोशे । नान्यतः । 2. देवतानां क.

सुखदुःखरूपकल्पपरत्वं कल्पयन् । अतो यथाश्रुतार्थरक्षणाय यथावदवतारयति नन्वेवंविद इति ।

प्राणादिषु पञ्च प्रथमं प्रस्तुताः । तेषां श्रवणमननध्यानदर्शनोपयुक्तत्वात् । वाग्निन्द्रियं
प्रवचनविधया मननहेतुः । अत एव मननस्थाने, 'नायमात्मा प्रवचनेन' इति प्रवचनोक्तिः ।
तत्र त्रयो वाङ्मनःप्राणः दिक्षिष्य गृहीताः अत्राप्येजांशितसारत्वादेहेतोः । अधीतविद्यः
पश्चादन्वो बधिरश्च भवन्नपि वाङ्मनःप्राणान् आन्तमपेक्षते मोक्षोपायानुष्ठानयेति । तद्देहनफलश्च
देवतादिशेषसायुज्यं कीर्तितम् । अयं कानुकसर्वेन्द्रियापेक्षया मुख्यप्राणस्य श्रेष्ठ्यविषयमुपासन-
मुपदेष्टुं तन्निर्धारणायारम्भः अथात इति । अत्रान्तव्यापृतत्वात् इन्द्रियव्यापारहेतुत्वाच्च
श्रेष्ठ्यमस्य । यद्यपि व्रतमीमांसेत्यस्य तत्कृतसंकल्परूपव्रतस्य सत्यत्वासत्यत्वविचार इत्यप्यर्थः

प्रजापतिर्ह कर्माणि ससृजे । तानि सृष्टान्यन्यान्येनास्पर्धन्त ।
वदिष्याम्येवाहमिति वाग् दध्रे । द्रक्ष्याम्यहमिति चक्षुः । श्रोष्याम्यहमिति
श्रोत्रम् । एवमन्यानि कर्माणि यथाकर्म । तानि मृत्युश्श्रमो भूत्वोपयेमे ।

किंविषयकमुपासनं मुख्यतया कर्तव्यमिति विचार्यत इति यावत् । प्रजापतिर्ह
कर्माणि ससृजे । हः प्रसिद्धौ । प्रजापतिश्चतुर्मुखः, प्रजापतिश्चन्द्रमुख्यार्थः सर्व-
श्रोत्रो वा चतुर्मुखद्वारा, कर्माणि कर्मज्ञानेन्द्रियाणि व्यष्टिरूपाणि ससृजे सृष्टवा-
नित्यर्थः । तानि सृष्टान्यन्यान्येनास्पर्धन्त । एवं सृष्टानि तानि इन्द्रियाणि पर-
स्परं स्वस्वव्यापाराधिक्याभिमानेन स्पर्धां कृतवन्तीत्यर्थः । कथं? वदिष्याम्ये-
वाहमिति वाग् दध्रे । ^१ धृङ् अवस्थान इति हि धातुः । अहमेव वदिष्यामि,
नान्यः कश्चिन्मतो वक्तुं समर्थ इति वाक् दध्रे अभिमन्यमाना स्थितवतीत्यर्थः ।
द्रक्ष्याम्यहमिति — श्रोत्रम् । स्पष्टोऽर्थः । एवमन्यानि कर्माणि यथा-
कर्म । एवं अहमेव स्पर्क्ष्यामि, अहमेव गृह्णामीत्यादिप्रकारेण अन्यान्यपि कर्माणि
इन्द्रियाणि यथाकर्म यथास्वविषयमभिमन्यमानानि अवस्थितवन्तीत्यर्थः । तानि
मृत्युश्श्रमो भूत्वोपयेमे । तानि एवं दुरभिमानेन अविरतं स्वस्वव्यापारेषु वर्त-
मानानि वाक्चक्षुरादीनि मृत्युः व्यापारनिरोधको देवताविशेषः श्रमो भूत्वा

१. धृञ् धारण इति धातुः । नान्यः कश्चित् मतो वक्तुं समर्थ इत्यभिमानं दध्रे धृतवती
ग एतदनुगुणमुपर्यप्यन्यथा ।

स्यात् । वदिष्याम्येवाहमिति क्रियापदोपर्येवकारश्रवणात्, 'अहं वदिष्याम्येव, न तु
क्दाचिदुपरंत्ये इति वाक् व्रं = संकल्पं चकार । श्रमेणावहत्वाद् भवन्नता साऽऽसीत् ।
एवमन्यान्यपि । सर्वत्रैवकारानुबन्धात् । प्राणस्तु उच्छ्वासनिश्वासां निद्राकालेषु वर्तयन् सत्यव्रत
आसीदिति प्रकरणार्थः । एतदुपासनं य एवं वेदेत्युच्यते । एवं ज्वलिष्याम्येवेत्यादावपि
यथास्थानमेव एवकारं रक्षित्वा व्रतमेवं मन्तव्यम् । न तु अहमेव ज्वलिष्यामीति — अथापि
तन्मादेकमेव व्रतं चरेत् इत्यत्र व्रतमुपासनमिति वक्ष्यमाणतया तथैवेहायुक्तम् ।
एवकारपरिवर्तनञ्च प्राणादीने वदनादिव्यापारे स्वमात्राधीनत्वव्रम एवमासीत्, 'अस्थैव सर्वे
रूपसाम्ये' ति विवेकात् प्राणिति ज्ञापयितुमिति निर्वाणम् ।

तान्याप्नोत् । तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्धत् । तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्,
श्राम्यति चक्षुः, श्राम्यति श्रोत्रम् ।

अथेममेव नाम्नोत्, योऽयं मध्यमः प्राणः ।

तानि ज्ञातुं दधिरे—अयं वै नः श्रेष्ठो यः सञ्चरँश्वासञ्चरँश्च

म्बनिरूपस्सन्नुपयेमे समीपं प्राप्त इत्यर्थः । तान्याप्नोत् । श्रमरूपो मृत्युः तानि
इन्द्रियाणि आप्नोत् प्राप्तवान् । तान्याप्त्वा मृत्युरवारुन्धत् । तानि इन्द्रि-
याणि आप्त्वा प्राप्य अवारुन्धत् अवरोधं कृतवान् । कार्यासमर्थान्य-
करोदित्यर्थः । अत्र उपयेमे आप्नोत् अवारुन्धदिति क्रमोक्तिः, श्रमस्य क्रमा-
भिवृद्ध्या कार्यासामर्थ्यप्रयोजकताभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । अत्र प्रत्यक्षं प्रमाणयति—
तस्मात् श्राम्यत्येव श्रोत्रम् । श्राम्यति श्रमं प्राप्नोतीत्यर्थः । निरन्तरव्यापारे
वागादीनां श्रमप्राप्तिरद्यापि दृश्यमाना पूर्वमप्येवमेव समभवदित्यर्थे ज्ञापिकेत्यर्थः ।
वागाद्युक्तिः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्था ।

अथ विवक्षितं मुख्यप्राणस्य श्रेष्ठ्यं वक्तुं तस्येन्द्रियेभ्यो वैलक्षण्यमाह —
अथेममेव नाम्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः । योऽयं प्रसिद्धः मध्यमः देहमध्ये
वर्तमानः प्राणः, तमेव, निरन्तरमुच्छ्वासादिव्यापारे वर्तमानमपि वागादीनिव
श्रमो नाम्नोदित्यर्थः । अद्यापि हि प्राणस्योच्छ्वासादौ श्रमाभावो दृश्यतेऽत एवेति
भावः ।

तानि ज्ञातुं दधिरे । तानि श्रान्तानि वागादीनीन्द्रियाणि, 'अस्माकं
निरन्तरं व्यापारं कुर्वतां मध्ये यं श्रमरूपो मृत्युर्न प्राप्तः, स श्रेष्ठो भविष्यति ।
अतोऽस्मात् श्रमरहितः कः श्रेष्ठः' इति ज्ञातुं दधिरे निश्चयेन प्रवृत्तानीत्यर्थः ।
'धृङ् अवस्थाने' इति हि धातुः । अयं वै नः श्रेष्ठो यः—अभवन् । एवं ज्ञातुं
प्रवृत्तानीन्द्रियाणि निरन्तरव्यापारेऽप्यश्रमं मुख्यप्राणं दृष्ट्वा इति निश्चितवन्तः (न्ति!) ।
किमिति ? अयं वै अथेममेव मुख्यप्राणः नः अस्माकं प्राणानां मध्ये श्रेष्ठः ।

न व्यथते, अथो न रिष्यति । हन्तास्यैव सर्वं रूपमसामेति । त एतस्यैव सर्वं रूपमभवत् ।

योऽयं सञ्चरन्नप्यसञ्चरन्निव न व्यथते न श्रमं प्राप्नोति । अत्र असञ्चरन्निति दृष्टान्तार्थम् । अथोशब्दः अप्यर्थः । न रिष्यति न हिंस्यतेऽपि । 'रुष रिष हिंसाया' मिति हि धातुः । हन्तेत्यनुरूपप्रधानलाभजे हर्षे । तस्मादयमेवास्माकं श्रेष्ठ इति हेतोरस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे कथं वागादयो रूपमसाम तदधीनप्रवृत्तयो भवेम इति इत्येवं निश्चित्य ते सर्वे वागादयः एतस्यैव मुख्यप्राणस्य रूपमभवन् तदधीनप्रवृत्तयोऽभवाच्चित्यर्थः ।

अत एव "त इन्द्रियाणी" त्यधिकरणे सर्वेन्द्रियाणां मुख्यप्राणाधीनवृत्तित्वेन वृत्तिवैलक्षण्याच्च मुख्यप्राणस्येन्द्रियान्तर्भाव इत्युक्तम् । तथा हि तत्र किं सर्वे प्राणशब्दनिर्दिष्टा इन्द्रियाणि उत मुख्यप्राणव्यतिरिक्ता एवेति विशये जीवोपकरणत्वाविशेषात्, प्राणशब्दवाच्यत्वाविशेषाच्च मुख्यप्राणाश्चे (मुख्यप्राणोऽन्ये प्राणाश्चे?) इन्द्रियाणीति पूर्वपक्षे प्राप्ते — "त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठत्", "भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च" इति सूत्रद्वयेन सिद्धान्तितम् । अयमर्थः — त एव वागादय इन्द्रियाणि; न तु श्रेष्ठप्राणः । ततः (!) श्रेष्ठप्राणादन्यत्रैव = इतरेष्वेव, 'इन्द्रियाणि दशैकश्चे' तीन्द्रियत्वव्यपदेशात् । किञ्च भेदश्रुतेः = 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इति प्राणापेक्षया इन्द्रियाणां भेदव्यपदेशात् न श्रेष्ठः प्राण इन्द्रियम् । न च तत्रैव 'मनस्सर्वेन्द्रियाणि चे'ति मनसोऽपि भेदव्यपदेशादिन्द्रियत्वाभावः शक्यशङ्कः । 'मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि', 'इन्द्रियाणि दशैकश्चे' त्यादीनां मनस इन्द्रियान्तर्भावग्राहकप्रमाणानां परोक्षरीत्या, 'गामधिं ब्राह्मणञ्चैव तीणि तेजांसि न स्पृशे' दित्यत्र अन्तेजोभ्यां गोब्राह्मणाभ्यां तेजस्संख्यापूरणवत्, 'वेदानध्यापयामास महाभारतपञ्चमा' नित्यादाववेदेन भारतेन वेदसंख्यापूरणवच्च अनिन्द्रियेण मनसेन्द्रियसंख्यापूरकत्वाऽन्यथासिद्धत्वेऽपि, 'इन्द्रियाणां मनश्चास्मि' इत्यनन्यथासिद्धप्रमाणसङ्गावेन मनस इन्द्रियत्वप्रौव्यात्; मुख्यप्राणे इन्द्रियत्वग्राहकप्रमाणाभावाच्च । अतः,

रिष हिंसायामिति । फलव्यापारयोर्भावार्थयोः फलमत्र गृह्यते, हिंसा नाम हिंस्यमानतेति ।

तस्मादेत एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति ।

तेन ह वाच तत्कुलमाचक्षते यस्मिन् कुले भवति, च एवं वेद ;
य उ हैवंविदा स्पर्धते, अनुशुष्य हैवान्ततो म्रियत इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥

अथाधिदैवतम्—ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे, तप्स्याम्यहमित्या-

‘प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि’ इति श्रुतौ प्राणे न गोबलीवर्दन्यायवतारः, मनसि तु तदवतारोऽस्त्येवेति द्रष्टव्यम् । वैलक्षण्याच्च । ‘एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्’ इति चक्षुरादीनां तदर्धानप्रवृत्तित्वलक्षणकार्यवैलक्ष्ण्यदर्शनाच्च इन्द्रियेभ्यो भिन्न एव प्राण इति । प्रकृतमनुसरामः ।

तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति । यस्मात् कारणात् वागाद्याः प्राण-
स्यैव रूपमभवन्, तस्मादेते वागादयः एतेन प्राणनाम्नैव प्राणा इत्येवोच्यन्ते ।
अतो मनोवागाद्यपेक्षया प्राणस्यैव श्रेष्ठमिति स एव मुख्यतयोपास्य इति भावः ।

एवमध्यात्मोपास्यविषयमीमांसां परिसमाप्त्योपासकस्य फलमाह — तेन ह
वाच तत्कुलमाचक्षते यस्मिन् कुले भवति य एवं वेद । यः एवं पूर्वोक्ता-
कारेण मुख्यप्राणं वेद, सः यस्मिन् कुले भवति [जायते] तत् कुलं तेन वाच
तन्नाम्नैव ह प्रसिद्धमाचक्षते; यथा रघुकुलं यदुकुलमिति । कुलश्रेष्ठो भवतीति
यावत् । य उ हैवंविदा स्पर्धते, अनुशुष्य हैवान्ततो म्रियते । उशब्दोऽव-
धारणे । हशब्दः प्रसिद्धौ । यः पुमानेवंविदा उक्तगुणविशिष्टप्राणविदा साकं
स्पर्धते, सः अनुशुष्यैव शुष्को भूत्वाऽन्ततः बहुकालेन म्रियते । चिरकालं
रोगादिशुष्कशरीरो म्रियते ; न सहसेत्यर्थः । ह प्रसिद्धं प्राणोपासनमाहात्म्यमि-
त्यर्थः । इत्यध्यात्मम् । प्राणोपासनप्रकार उक्त इति शेषः ॥ २१ ॥

अथाधिदैवतम् । उपासनाप्रकार उच्यत इति शेषः । ज्वलिष्याम्य-
वाहमित्यग्निर्दध्रे । अहमेव ज्वलिष्यामि ; मत्समः कोपि ज्वलनव्यापारे नास्तीति
अग्निर्दध्रे धृतवान् ; निश्चित्य निरन्तरज्वलनपरो बभूवेत्यर्थः । तप्स्याम्यहमित्या-

भवतीति । जातो वर्तत इत्यर्थः । जनिष्यत इति वा ।

दित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या देवता यथादैवतम् । स
यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः, एवमेतासां देवतानां वायुः । म्लोचन्ति
ह्यन्या देवताः, न वायुः । सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः (२२) ।

अथैष श्लोको भवति—

यत्श्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छतीति । प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति ।

दित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । स्पष्टोऽर्थः । एवमन्या देवता यथा-
दैवतम् । एवमेवान्याः श्रोत्राद्यभिमानिन्यो दिगादिदेवताः यथादैवतं तत्तद्देवता-
वृत्तिमनतिक्रम्याभिमेनिरे ; तथा निरन्तरं स्वस्वव्यापारपराश्चाभूवन्नित्यर्थः । स
यथैषां — वायुः । यथा अद्यात्ममितरेषां वागादिप्राणानां मध्ये हृदयमध्य-
वर्ती सः पूर्वोक्तो मुख्यप्राणः श्रेष्ठः, एवमधिदैवतं इतरासाभमिसूर्यादिदेवतानां मध्ये
वायुः श्रेष्ठ इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह म्लोचन्ति ह्यन्या देवताः, न वायुः ।
इतराः अभिसूर्याद्याः देवताः म्लोचन्ति अस्तं गच्छन्ति; न वायुः;
तस्याहोरात्रमेकरूपत्वादिति भावः । सैषाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः । यदिति
लिङ्गच्यत्ययश्छान्दसः । यो वायुरित्युच्यते, सैषाऽनस्तमिता देवता । तस्मादधिदैवतं
वायुरेव श्रेष्ठत्वेन निर्धारितः पूर्ववदभिसूर्यादिभिर्देवतैः । अतः प्राधान्येन स एवो-
पास्य इति भावः ॥ २२ ॥

उक्तार्थे साक्षितया मन्त्रं पठितुमाह अथैष श्लोको भवति । प्रकृतविष-
येऽयं श्लोकः संवादको भवतीत्यर्थः । 'यत्श्चोदेति सूर्योऽस्तं यत्र च गच्छती' त्यमुं
पठितं श्लोकार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेऽस्तमेति ।
अत्र प्राणशब्दार्थो वायुः । वायुप्रेरणाधीनत्वादादित्यादिगतेः अभ्यादित्यादेरुद्या-
त्तमयौ वाऽवधीनावित्यतो वायोरेव भवन्तीति भावः । श्लोकस्योत्तरार्थमाह —

यथादैवतमिति । देवताया इदं दैवतम् । तत्तद्देवताकार्यम् । तदाह तत्तद्देवतावृत्तिमिति ।

वायोर्वा एष उदेति, वायावस्तमेति इति वक्तव्ये, प्राणाद्वा इत्याद्यक्तिः प्राणनापानम-
भस्य विधास्यमानस्यानुगुण्याय । प्राणाभिन्नत्वाद् वायोः प्राणे कथिते वायुरेव कथितो
भवतीति ।

तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति ।

यद्वा एतेऽमुर्द्धाधियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्—प्राण्याच्चैवापान्याच्च, नेन्मा पाप्मा मृत्युरान्नुवदिति । यद्यु चरेत् समापिपयिषेत् ।

तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति । तं प्राणमेव देवाः अध्यात्मं वागाद्यः, अधिदैवतमग्न्यादित्याद्यश्च धर्मं चक्रिरे । प्राणोपासनमेव श्रेयस्साधनमिति निश्चितवन्तः । अतः स एव धर्मोऽद्याप्यनुष्ठेयः ; श्वोऽप्यनुष्ठेयः इति । अमुमेव मन्त्रोत्तरार्धस्यार्थं स्वयं संक्षिप्याह श्रुतिः यद्वा एतेऽमुर्द्धाधियन्त तदेवाप्यद्य कुर्वन्ति । वैशब्दोऽवधारणे । यत् यस्मात् कारणादिते वागाद्या देवाः अमुर्द्धि अमुष्मिन् काले मुख्यप्राणमधियन्त उपास्यत्वेनावधृतवन्तः, तस्मादद्यापि तदेव कुर्वन्ति मुख्यप्राणोपासनमेवानुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

एवं श्रुतिः मीमांसां परिसमाप्य तत्र निश्चितमर्थमाह तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् । तस्मात् उक्तहेतुभिः एकं व्रतं मुख्यप्राणोपासनमेव चरेत् आचरेत् अनुतिष्ठेदित्यर्थः । एवं मुख्यप्राणोपासनप्रकारं विधाय अथ तत्प्रकारमाह प्राण्याच्च — नेन्मा पाप्मा मृत्युरान्नुवदिति । उक्तप्राणोपासनारम्भसमये प्राण्यादपान्याच्चैव । प्राणनापानने = रेचकपूरके उपासनाङ्गतया कुर्यात् । किमर्थम्? मां माम् — इच्छब्दोऽवधारणे — पाप्मा पापरूपः श्रमरूपो मृत्युर्नान्नुवत् । शतन्तोऽयं शब्दः । मां नावाप्यादिति बुद्ध्या इत्यर्थः । अन्यथा प्राणनापाननाकरणे श्रमेण व्यापारोपरोधः स्यादिति भावः । किञ्च, यद्यु चरेत् समापिपयिषेत् । यदीदं प्रथममुपक्रमेत, तर्हि समापिपयिषेत्

तं देवा इत्यादेरिहोक्तार्थो विमृश्यः । प्राणापानव्यापारस्मकरोचकपूरकरूपं धर्ममेव सर्वं देवाश्चक्रिरे । स एव सर्वदा धर्मः । अतो इदनास्तीन्द्रियव्यापारं परित्यज्य प्राणवृत्तिं परं चरेत् । तदुच्यते एकमेव व्रतं चरेत् प्राण्याच्चैवापान्याच्चैति । यत् प्राणोपासनं कश्चिन्मन्त्रं, तत् प्राणोक्तम् । इह तु परविद्यानिष्ठस्याप्येक्षितं प्राणायामरूपमज्ञमुच्यते इति एवमर्थसंभवेऽपि, 'एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयती' ति फलं श्रवमाणमुपासनजन्यतया स्वीकर्तुमुचितमिति उपासनपरतया व्याख्यातमिति । नेदित्यव्ययं परिभवे । मृत्युरान्नुवदिति मिवा प्राण्यादिति साहचर्यम् ।

तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यै सलोकतां जयति ॥ २३ ॥

इति तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

३—६.

त्वं वा इदं नाम रूपं कर्म ।

तेषां नाम्नाम् — वागित्येतद्देशामुक्तम् । अतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम ; एतद्धि सर्वैर्नामभिस्समम् ।

समापनं कर्तुमिच्छेत् । समापनं कुर्यादेव । मध्ये विच्छेदं न कुर्यादित्यर्थः । एवं साङ्गमुपासन्मुक्त्वाऽथ तत्फलमाह — तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति । उशब्दोऽवधारणे । एतस्यै देवतायै इति विभक्तिव्यत्ययः छान्दसः । एतस्या देवताया इत्यर्थः । तेन अनुष्ठितेन प्राणोपासनेन एतस्याः प्राणदेवताया एव सायुज्यं समानगुणयोगं सालोक्यञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ३-५.

त्वं वा इदं नाम रूपं कर्म । चेतनाचेतनात्मके जगति इदं परिदृश्यमानमचेतनात्मकं जगत् त्वमेव । किं तत् ? नाम रूपं कर्मेति—अत्र कर्म जीवीयपुण्यपापात्मकमचेतनस्य नामरूपात्मकपरिणामे कारणम् । तत्कार्यं देवमनुष्यादिनामरूपात्मकं जगत्—एतत्तितयरूपमेवेत्यर्थः । तेषां नाम्नां वागित्येतद्देशामुक्तम् । तेषां नामरूपकर्मणां मध्ये एषां नाम्नां देवो मनुष्यो घटः पट इत्यादीनां वागिति-शब्दनिर्दिष्टमेतत् वागिन्द्रियात्मकं वस्तु उक्तम् उत्पादनमित्यर्थः । तदेव प्रदर्शयति अतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति । वागिन्द्रियाधीनत्वात् सर्वेषां नाम्नामभिलापस्य अतः वागिन्द्रियादेव सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति जायन्त इति हि प्रसिद्धमित्यर्थः । कथमेकेन वागिन्द्रियेणानन्तनामाभिलाप इत्यत्राह एतदेषां साम । वागित्येतद्देशां सर्वेषां नाम्नां सामेत्यर्थः । तत्र सामपदार्थं विवृण्वन्नेतदुपपादयति एतद्धि सर्वैर्नामभिः समम् । कर्मानुरूपत्वात् कारणस्य सर्वैर्नामभिस्समं सर्वनामनुरूपमेव वागिन्द्रिय-

एकमुपकरणशीकरणोपदेशः कर्माधीननामरूपभाजः उक्तमुख्यप्राणसंस्तुक्तया प्राणशब्द-व्यपदेश्यस्य जीवस्य नामरूपादिच्छन्नत्वविमुक्त्यर्थे इति ज्ञापयितुमनन्तरब्राह्मणम् । अत्र प्राण-शब्दो जीवपरः, यथा चतुर्थद्वितीयब्राह्मणे । अयं प्राणश्छन्नः इत्यत्र अयमिति पदमपि अयमात्मेत्यत्रैव जीवात्मपरतां ज्ञापयतीति न परमात्मपरः ।

एतदेषां ब्रह्म ; एतद्वि सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥ १ ॥

अथ रूपाणाम् — चक्षुरित्येतदेषामुक्तम् ; अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम ; एतद्वि सर्वैरूपैः समम् । एतदेषां ब्रह्म ; एतद्वि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् — आत्मेत्येतदेषामुक्तम् ; अतो हि सर्वाणि कर्माण्युत्तिष्ठन्ति । एतदेषां साम ; एतद्वि सर्वैः कर्मभिस्समम् । एतदेषां ब्रह्म ; एतद्वि सर्वाणि कर्माणि विभर्ति ।

मित्यर्थः । समत्वमेव सामत्वमिति भावः । एतदेषां ब्रह्म । वागित्येतदेषां नाम्नां ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मशब्दार्थविकरणेनैतदुपपादयति एतद्वि सर्वाणि नामानि विभर्ति । भर्तृत्वमेव बृहत्स्वरूपं ब्रह्मत्वम् । अतः एतद्वाग्निन्द्रियं सर्वाणि नामानि विभर्तीति भर्तृत्वाद्वाग्निन्द्रियस्य नामानि प्रति ब्रह्मत्वमिति भावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथ रूपाणां चक्षुरित्येतदेषामुक्तम् । पूर्ववदर्थः । अतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति । रूपज्ञानस्य चक्षुरुत्थितत्वात् रूपस्य चक्षुरुत्थितत्वञ्चकार औपचारिकः । एतदेषां सामैतद्वि सर्वैरूपैस्समम् । सर्वरूपज्ञानजनकत्वाच्चक्षुषः कारणस्य कार्यसम्बन्धोक्तिः । एतदेषां ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति । चक्षुषो रूपज्ञानभर्तृत्वाद्रूपभरणं तज्ज्ञानद्वारा द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

अथ कर्मणाम् — विभर्ति । अत्र कर्मशब्दः पुण्यपापकर्मपर इति पूर्वमुक्तम् । आत्मशब्दो जीवपरः । आत्मन एव पुण्यपापानि जायन्ते । स च सर्वपुण्यपापकर्तृत्वानुरूपः, सर्वपुण्यपापानां भर्ता चेत्यर्थः । पदानामर्थः स्पष्टः ।

विभर्तीत्यस्य पोषयतीत्यर्थे बृहणत्वरूपं ब्रह्मत्वमुक्तं भवेत् ।

रूपाणां चक्षुरिति । ननु नामरूपान्तर्गतं रूपं हि द्रव्यगतावस्थानिशेषः ; न तु नीलादिवर्णः । तत् कथं तत्र चक्षुष एव कारणत्वोक्तिः । उच्यते । भूम्ना चक्षुर्प्राणत्वादवर्णानां चक्षुषो विशिष्योक्तिः । सर्वोन्द्रियोपलक्षणमेवेदमिति । जीवपर इति । देहप्राणसंघातापन्नात्मपर इत्यर्थः । अत्र कण्ठकात्रयेऽपि नाम्नां रूपाणां कर्मणामित्येतदन्तरम्, निरूपणं क्रियत इति शेषपरणं युक्तमिव । एषामिति पदस्य पश्चात् पठनात् ।

तदेवम् आत्मनोऽमृतत्वात् तत्सिद्धये नामरूपविपरीतकर्मभ्यः सर्वमुपसंहृत्य प्राणवापाननव्याघृतप्राणसहायः प्रयतेतेत्युक्तं भवति ।

तदेतत्तृयं सदेकमयमात्मा । आत्मो एकस्सत्त्वेतत्तृयम् । तदेतदमृतं सत्येन
च्छन्नम् । प्राणो वा अमृतम्, नामरूपे सत्यम् । ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् । इति बृहदारण्यके तृतीयोऽध्यायः ॥

तदेतत्तृयं सदेकमयमात्मा । एवं नामरूपकर्मात्मकस्याचेतनस्य चेतनभूतत्
प्रत्यगात्मनो जीवादत्यन्तवैलक्षण्येऽपि नामरूपकर्मलक्षणं तदेतत्तृयम् एकं सद्य-
मात्मा । नामरूपकर्माण्यात्मना अगृहीतविवेकानि पामराणामेकमिव भवन्तीत्यर्थः ।
तदेतत् द्रढयति आत्मो एकस्सत्त्वेतत्तृयम् । विवेकिनां त्रयमेतत् अविवेकिनामेक
आत्मैवेत्यर्थः । उशब्दोऽवधारणे । अविवेकिभिरात्मा पृथक् कुतो न ज्ञायत इत्यत्राह
तदेतदमृतं सत्येनच्छन्नम् । तदेतद्वाक्यम् अमृतसत्यशब्द विवरणपूर्वकं श्रुतिः
स्वयमेव व्याचष्टे प्राणो वा अमृतम् नामरूपे सत्यम् ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः ।
अत्र प्राणशब्दो बद्धजीवपरः । 'प्राणो वा आशाया भूयान्' इत्यादौ प्राणशब्दस्य
बद्धजीवे प्रयोगात् । सत्यं पुण्यपापकर्मफलमित्यर्थः । 'ऋतं पिबन्ता' वित्यादौ
सत्यापरपर्यायस्य ऋतशब्दस्य कर्मफले प्रयोगदर्शनात् । कर्मफलं ह्यनश्यम्भावितया
सत्यं भवितुमर्हति । तथा च पूर्ववाक्ये अमृतमित्युक्तः प्राणः जीवात्मा । सत्य-
शब्दोक्ते च नामरूपे । ताभ्यां नामरूपाभ्यामयं प्राणशब्दतः प्रत्यगात्मा छन्नः । अतः
पामरैर्न ज्ञायते विविच्येति पूर्ववाक्यार्थः ; ततश्च कर्मफलभूताभ्यां नामरूपाभ्यां
संपिण्डितोऽयं स्वयममृतः अपहतपाप्मत्वादिमाने वात्मा व्याधकुल्लसंबर्धितराजकुमारवत्
ताभ्यां प्रच्छन्नो भवति, नामरूपाभ्यामगृहीतविवेको भवतीति पूर्ववाक्यफलितार्थ
इत्यर्थः ।

केचित्तु— प्राणशब्दविवृतोऽयममृतशब्दः निरुपाधिकासृतप्राणशब्दवाच्य-
परमात्मपरः । तथा च स एव नामरूपात्मकजगतोऽन्तर्यामी सन् जीवकर्मफलतया
स्वसृष्टाभ्यां ताभ्यां स्वयमेव विशिष्टो भवतीति वाक्यार्थः । ततश्च 'तद्देदं
तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नाःरूपाभ्यां व्याक्रियत' इति आदौ प्रपञ्चितस्य परमात्मन एव
सर्वनामरूपभक्तत्वमित्यस्यार्थस्य निगमनपरोऽयं ताभ्यामयं प्राणश्छन्न इत्यन्तसन्दर्भ
इत्यपि वदन्ति ॥ ३ ॥ ३-६.

इति बृहदारण्यकपकाशिकायां तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

४—१.

दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । स होवाचाजातशतुं काश्यम्,
ब्रह्म ते ब्रवाणीति । स होवाचाजातशतुः, सहस्रमेतस्यां वाचि दद्यो

तृतीयाध्याये, 'तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इत्युपक्षिप्तस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वस्य प्रपञ्चनाय अयमध्याय आरभ्यते — दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस । दृप्तः गर्विष्ठः बलाकस्यापत्यं बालकिः । दृप्तश्चासौ बालकिश्चेति स तथोक्तः । हशब्दो वृत्तार्थस्सरणे । अनूचानः अज्ञाध्यायी । 'एकां शास्त्रामधीत्य श्रोत्रियोऽज्ञाध्याय्यनूचानः' इति स्मृतेः । अतश्च अमीमांसितवेदार्थ इत्युक्तं भवति । गार्ग्यः गोत्रतो गार्ग्यः । आस बभूव । स होवाचाजातशतुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति । सः बालकिः काश्यं काशीराजमजातशतुनामानं प्राप्य, ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युक्तवानित्यर्थः । महाब्रह्मवित्समीपे अयं बालः कथं वक्तुमुत्सहत इत्याश्चर्यार्थो हशब्दः । स होवाचाजातशतुः । अत्र हशब्देन तस्य राज्ञो ब्रह्मवित्सु वात्सल्यातिशयं दर्शयति श्रुतिः । तामेवाजातशत्रोर्लुकिं दर्शयन्ती तथैव

श्रीः । अथ विद्याविशेषः प्रस्तूयते । अयं बालाक्यजातशत्रुसंवादः कौषीतक्युपनिषद्यपि श्रूयते । तत्रत्यं प्रकरणमेव जगद्वाचित्वाधिकरणविषयः । 'यस्यवैतत् कर्म', 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवती' त्यादिवाक्यानां तत्रैव सत्त्वात् । परं जीवातिरिक्तपरमात्मप्रतिबोधनार्थं प्रकरणमित्युपपादनाय अत्रत्यं वाक्यमपि गृहीतं सूत्रे, "अपिचैवमेके" इति । एतद्विद्याफलञ्च स्वाराज्यमिति तत्रैवोक्तम् । एतद्विद्योपास्यस्य, सत्यस्य सत्यमिति रहस्यनाम अत्रैवोक्तम्; न तत्र । अत्र आदित्यादिपर्यायाः द्वादशैव; तत्र षोडश, स्तनयित्तुपुरुष—प्राज्ञ-दक्षिणाक्षिपुरुष—सव्याक्षिपुरुषपर्यायाश्चत्वारोऽपि इति । तत्र आदित्यपर्याये स्थितं बृहन्पाण्डुरवासाः इति अत्र चन्द्रपर्याय एव श्रूयते । एषमन्यान्योऽपोषद् मेदो भाव्यः ।

दृप्तबालाकिर्हेति । समासकरणात् तथैव तस्य प्रसिद्धिरपीति सूच्यते इव ।

जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासाधादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः, अतिष्ठास्सर्वेषां भूतानां भूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति ।

तेषु तद्वात्सल्यं सहेतुकं विशदयति सहस्रमेतस्यां वाचि द्बो जनको जनक इति वै जना धावन्ति । ब्रह्म ते ब्रवाणाल्येतस्यामेव वाचि निमित्ते गवां सहस्रं प्रयच्छामः । मत्समीपमागत्य, ब्रह्म ते उपदिशामीति शब्दप्रयोक्ता कोऽप्येतावन्तं कालं न दृष्टः । सर्वेऽपि हि ब्रह्मविदः, जनक एव ब्रह्म शुश्रूषुः जनक एव दाता चेति जनकस्य समीपमेव धावन्ति । भवांस्तु मत्समीपमागत्य ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युक्तवान् । अतोऽनेनैव वाक्येन तोषितोऽहं गवां सहस्रम्, ब्रवाणीति वाङ्मात्रेणैव प्रयच्छामीति भावः ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासाधादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपासे इति । आदित्ये आदित्यमण्डले योऽयं पुरुषोऽभिमानितया वर्तते, एतमेव आदित्य-पुरुषमहमुपासे । तदेव ब्रह्म । अतः त्वमपि तद्ब्रह्मोपास्वेति भावः । स हो-वाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः । स चाजातशत्रुरेतच्छ्रुत्वोवाच । कि-मिति ? मा मां प्रति एतस्मिन् आदित्यपुरुषविषये मा संवदिष्टाः संवादं मा कार्षीः । अज्ञाते हि विषये संवादः कर्तव्यः, अयं तु ज्ञात एवेति भावः । कथ-मित्यत्राह अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां भूर्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति । वैशब्दोऽवधारणे ; प्रसिद्धौ च । अतीत्य=सर्वानतीत्य तिष्ठतीत्यनिष्ठाः—'आतो

जनकोजनक इतीदमपि अजातशत्रुवाक्यमेव ; न श्रुतिवाक्यम् । अन्त एव इति-शब्दात् । द्विरुक्तिः, जनक एव श्रोता, जनक एव दाता, जनक एव शुश्रूषुः, जनक एव दित्सुरेति बुद्धयेत्यर्थविषययोत् साहचर्यम् । तदेवेह प्रश्नरान्तरेणोक्तम् जनक एव ब्रह्मशुश्रूषुः, जनक एव दाता चेति ।

अज्ञाते हि विषये इति । नन्वज्ञाते विषये त्रिवादो वादश्च भवतः । संवादस्तु ज्ञाते एव । सार्धमित्येकीभावं । स्वकीयवादेनैकीभूतो वादः संवादः । यत्रैकोक्तं शृण्वन् परः तथैवेत्यङ्गीकृत्य क्वात्, तत्र संवादः । 'मा मैतस्मिन् संवादयिष्ठाः' इति णिजन्तं कौषीतकिवाक्ये । मामेतद्विषये त्वद्वाक्येकीभूतवाद्भवन्तं त्वं न कृतवान् । त्वदुक्तं मया न संमन्यत इति तदर्थः । अत्रापि स एवाऽऽशयः । मां प्रति त्वं संवादवान् नाभूः । मदभिमतवाक्यसमानार्थकवाक्यवान् नाभूरिति वाच्यार्थात् । सर्वथा मा इति निषेधः, न विषयस्य ज्ञातत्वात् । किंतु विपरीतत्वमिति चेत्—

स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्ठास्सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥

मनिन् ' इत्यादिना विचुप्रत्ययः —, सर्वेषां भूतानाञ्च मूर्ध्वेव मूर्धा श्रेष्ठः, दीप्तिगुणोपेतत्वादराजा इति एतैरतिष्ठात्वसर्वभूतमूर्ध्वराजत्वैर्विशिष्टमेतम् आदित्यपुरुषमहमुपासे । अतोऽस्य ज्ञातत्वादस्मिन् विषये संवादो न कर्तव्य इत्यर्थः । स्वोक्तस्य फलं दर्शयति स य एतमेवमुपास्ते अतिष्ठाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति । य एतमादित्यमेवमुक्तगुणविशिष्टमुपास्ते, सोऽयमतिष्ठात्वादिगुणविशिष्टादित्योपासनकशात् स्वयमपि तत्रतुन्यायात् तद्गुणयुक्तो भवतीति भावः । अत्र ' य एषोऽन्तरादित्ये ' इत्याद्युक्तः परमात्मोच्यत इति न भ्रमितव्यम्; उत्तरस्वण्डेषु वक्ष्यमाणाब्रह्मभूतचन्द्रादिपुरुषसहपाठात्, अस्य परब्रह्मत्वनिषेधाच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ २ ॥

1. अयं स्व. पाठः । अन्यत्र ' राजत्वविशिष्ट ' इति ।

सत्यम् । अत्रायमभाष्यः—इतत्त्वाद् बालाकिः, ' राजाऽस्मामिः प्रतिबोधनीयः ' इति मया समेयाय । प्रबुद्धो राजा न तेनोपदेष्टव्यो बभूव । अथापि, ' अस्यार्थेषु एवं वा तथा वेति संदेहः स्यात्; अस्मत्संबादेन स व्यपेतु ' इति स्वयं मन्वानो बालाकिः, ब्रह्म ते ब्रवाणीति बभाण । अथ तं प्रति राजोक्तिः सहस्रमित्यादिः । तत्र द्वेषा आशयः सुद्वचः—एतस्यां वाचि सहस्रं ददमः । न तु उपरि ब्रह्मवादार्थे किञ्चिद् देयं भविष्यति । वक्ष्यमाणस्य अब्रह्मवादत्वात् । अथापि ब्रह्मैवात्मभ्यं वक्तव्यमिति विवेकस्तं जात इति संतुष्यामः । जनकतुल्यप्रभावाश्च कथं, तद्वादो न ब्रह्मवाद इति जानीमः । इत्येकं अर्थव्यञ्जना । इमां वृषजानां विज्ञाय किञ्चित्संकुचितप्रवृत्तिर्बालाकिः, ' एतमेवाहं ब्रह्मोपासे । भवत एतस्मिन् संमतिरस्ति न वेति न जाने ' इति हीनस्वर एवकारं प्रयुज्य दर्शयामास । नाहं संमन्ये इत्येष चोपरि नृप आहेति । इत्येकं रीतिः । अन्मा तु अभिज्ञोऽप्यज.तद्यत्रुः अदत्तः अभिज्ञमुदारच जनकं प्रशंसन्, ' अतादृशस्य मे सविधमेत्य ब्रह्म विवक्षवे भवते एतद्वागर्थमपि सहस्रं गवां ददामि; यथावद् वषणानन्तरमभिक्रमपि ' इति शिनीत एष क्सलः प्रत्युवाच । इतस्तु बालाकिः, ' यद्यत् अस्मामि-वैक्ष्यते, तत् सर्वमयमविशदमेवैतावत् ज्ञातवान् स्यात् । तस्मादस्मत्संबादेन एतद्गृहीतांशप्रामाण्या-ऽऽभावकेन अयं नृपो भवतु ' इति अहङ्कृत्याच, एतमेवाहं ब्रह्मोपासे इति । निरूपकोऽहं अस्मादेतमेव ब्रह्मरत्नोपासे, तस्मात् ते अयं ब्रह्म न वेति संदेहलेभोऽपि मा भूत् इत्याशयः, तत्र राजा प्रत्युवाच, यदि त्रिषद्वा अज्ञातः संदिग्धः स्यात्, तर्हि भक्ता संवादः कर्तव्यो भवेत् । मया त्वेतदुपासनमपि सुश्रुतम्; एतत्कलादिक्रमपि । भक्तैवायमज्ञात इति भक्तसंवाद इह न भवतीति । इयमेव द्वितीया रीतिः दूयोर्वास्तवचित्तवृत्तिप्रदर्शिका भाष्ये आश्रितं । तथा च राज्ञा स्वानुगतकामिमानं बालाकिगतमपनेतुं यद् वक्तव्यम्, तद् दर्शितम् अज्ञात इत्यादिनेति ।

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टा बृहन् पाण्डरवासास्सोमो
राजेति वा अहमेतमुपास इति, स य एतमेवमुपास्ते अहरहर्ह सुतः प्रसुतो
भवति ; नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ चन्द्रे— । चन्द्रे चन्द्रमण्डले तदभिमानि-
तया वर्तते यश्चन्द्रपुरुषः, तमहमुपास इति गार्ग्य आहेत्यर्थः । स होवाचाजात-
शत्रुः । पूर्ववत् । बृहन् पाण्डरवासास्सोमो राजेति वा अहमेतमुपास इति ।
बृहन् महान्, पाण्डरं शुक्लं किरणरूपं वासः वस्त्रं जगदाच्छादकं यस्य स
पाण्डरवासाः,—उक्तञ्च व्यासार्थैः, “पाण्डरैरंशुभिर्जगदाच्छादकत्वात् पाण्डरवा-
सस्त्व ” मिति —, सोमो राजा यज्ञसाधनभूतसोमराजशब्दितल्लाविशेषेणैकशब्दा-
भिलापप्रयुक्ततदभेदेन वा, चन्द्रस्यैषधीशतया सोमराजशब्दवाच्यल्लाविशेषलक्षणौ-
षधीनामीशतया ईशेशितव्यसंबन्धकृताभेदेन वा सोमो राजेति चैतैर्गुणैः एतं चन्द्र-
पुरुषं अहमुपास इत्यर्थः । सोमल्लाऽभिन्नत्वेनोपासनफलमाह स य एतमेव-
मुपास्ते अहरहर्ह सुतः प्रसुतो भवति ; नास्यान्नं क्षीयते । सुत इति प्रसुत
इति च कर्त्तरि क्तः । उक्तगुणविशिष्टचन्द्रोपासकः अहरहः सोमं सुतवानित्यर्थः ।
प्रकृतिविकृतिभेदविवक्षया सुतः प्रसुत इत्युक्तिः । चन्द्रस्यान्नभूतसोमशब्दवाच्यल्ला-
त्मकत्वेनोपास्यत्वादन्नाक्षयत्वफलकथनमपि तत्कृतुन्यायात् युज्यत इति द्रष्टव्यम् ।

केचित्तु—चन्द्रस्य स्वत एव देवान्नभूतसोमत्वात् तत्त्वेनोपासनस्यैवान्नक्षया-
भावः फलम् । तस्यैव सोमराजशब्दमुख्यार्थत्वेनोपासनस्य यथार्थसंभवे सोमराज-
शब्दवाच्यल्लाऽभेदोपासनाभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् । न चैवं सुतः प्रसुत इति

गार्ग्य आहेत्यर्थ इति । अत्र सर्वत्र आहेति पदं तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम् उवाचेत्ये-
तदर्थपरं ब्राह्मम् ।

सुतः प्रसुतः इति सोमल्लाभिषव्रूपफलानुरोधेन उपासनेपि सोमल्लाविषयत्वं
संपादयन् अर्थमाह यद्येति । ल्लाविशेषेणैकेति । ल्लाविशेषवाचकशब्दरूपशब्देत्यर्थः ।
कर्त्तरि क्त इति । आहारे तु सोम इति पदमन्याहृत्य अस्य सोमः अहरहरभिषुतो भवतीत्युक्तम् ।
प्रकृतिविकृतिः । प्रकृतियाग विकृतियागरूपभिन्नभिन्नसोमयागाभिप्रायेणैत्यर्थः ।

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः, तेजस्वीति वा अहमेत-
मुपास इति, स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह भवति, तेजस्विनी हास्य
प्रजा भवति ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवाभ्रमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः, पूर्णमप्रवर्तीति वा
अहमेतमुपास इति, स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते ह प्रजया पशुभिर्ना-
स्यास्माल्लोकात् प्रजोद्वर्तते ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मो-
पास इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः, इन्द्रो वैकुण्ठो-
सोमसुत्वरूपफलकीर्तनमयुक्तमिति वाच्यम्; चन्द्रस्य सोमराजत्वेनोपासने सोमराज-
शब्दवाच्यलताविशेषस्वरूपफलकीर्तने विरोधाभावात्; एकशब्दरूपितत्वरूपप्रत्या-
सत्तिसत्त्वादिति वदन्ति ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति — । विद्युति विद्यमानस्य
विद्युदभिमानिनः पुरुषस्य तेजस्वित्वेन गुणेनोपासने स्वयमपि तेजस्वी भवति तदु-
पासकः; तत्पुत्रश्च तेजस्वी भवतीत्यर्थः । प्रजा पुत्र इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे- । आकाशे विद्यमानस्य तदभि-
मानिनः पुरुषस्य पूर्णत्वविशिष्टोपासनायाः फलं प्रजया पशुभिश्च परिपूर्णत्वम्; पूर्ण-
त्वप्रयुक्त निर्व्यापारत्वलक्षणाप्रवर्तित्वविशेषणविशिष्टोपासनायाः फलं प्रजासन्तानावि-
च्छित्तिरिति विभागो द्रष्टव्यः । उद्वर्तते । उद्वर्तनम् = लोकान्तरगमनम् ।
अस्योपासकस्य प्रजा अस्माल्लोकाल्लोकान्तरं न गच्छतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायौ — । इन्द्रः परमैश्वर्यशाली
'योऽयं पवते एष देवानां गृहाः' इति वायोर्देवलोकत्वप्रसिद्धेः देवलोकत्वसामा-

ल्लोकान्तरं न गच्छतीति । पुराकालादिति कौषीतक्युक्तमिह घटनीयम् ।
संतानाविच्छित्तिरिति पूर्वं वर्णनात्, 'संतानमनुत्पाद्य' इत्यपि पुराकालादित्यत्राभिमतम् ।
छान्दोग्ये (३-१२-९.) पूर्णत्वाप्रवर्तित्वोपासनाफलं मोक्ष इत्युक्तम् ।

ऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति, स य एतमेवमुपास्ते जिष्णु-
र्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टा विषासहिरिति वा अहमेतमुपास
इति, स य एतमेवमुपास्ते विषासहिर्ह भवति विषासहिर्हास्य प्रजा
भवति ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः प्रतिरूप इति वा अहमेतमुपास
इति, स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं हैवैनमुपगच्छति नाप्रतिरूपमथो
प्रतिरूपोऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

न्याद्वैकुण्ठत्वम् । मरुतां गणत्वपसिद्धेरपराजिता सेनेत्युक्तिः । जिष्णुः जय-
शीलः । अपराजिष्णुः अपराजितः । अन्यतस्त्यजायी = अन्यतो भवाः
अन्यतस्त्याः । शत्रव इति यावत् । तान् जेतुं शीलमस्येत्यन्यतस्त्यजायी ।
'सुप्यजाता' विति णिनिः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ — । विषासहिः सोढुमशक्यः
शत्रुभिरित्यर्थः । मर्षणशील इति वाऽर्थः । विषासहित्वगुणविशिष्टाग्निपुरुषो-
पासनेन स उपासकः, तत्पुत्रश्च विषासहिर्भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु — । प्रतिरूपः प्रतिबिम्बः ।
सदृशप्रतिबिम्बोपेतत्वादपाम् अप्पुरुषस्य प्रतिरूपत्वविशिष्टोपासनोपपत्तिः । यथाक्रतु-
न्यायादेव तदुपासकस्येदं फलम् । प्रतिरूपं सदृशमेव कल्लादिकमे-नम् उपासक-
मुपगच्छति प्राप्नोति । नाप्रतिरूपं प्राप्नोति । प्रतिरूपः सदृश एव पुत्रोऽस्मा-
ज्जायत इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टा रोचिष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति, स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वास्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टा असुरिति वा अहमेतमुपास इति, स य एतमेवमुपास्ते सर्वे हैवास्मिन् लोक आयुरेति नैनं पुरा कालात् प्राणो जहाति ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संवदिष्टाः द्वितीयोऽनपग इति वा अहमेत-

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शे — । आदर्शे विद्यमानस्य प्रतिबिम्ब-
पुरुषस्य रोचिष्णुत्वं आजमानत्वम् — स्वच्छत्वमिति यावत् । तदुपासकः,
तत्पुत्रश्च रोचिष्णुरेव भवति । अथो अपि च यैः संनिगच्छति यैः संगतो
भवति, सर्वास्तान् अतिरोचते अतिक्रम्य प्रकाशते । समानानामुत्तमश्लोको भव-
तीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेति— । यन्तं
गच्छन्तम् । शब्दमिति अस्य विशेष्यं ग्राह्यम् ; उत्तरत्र शब्द इति श्रवणात् ।
तथाच अग्रं गच्छन्तं शब्दं अनु अनुसृत्य यः पश्चाच्छब्दः प्रतिध्वनिरुदेति
मूलशब्दानन्तरमुदेति, तस्य प्रतिशब्दस्य प्राणकार्यत्वात् असुरित्यहमुपास इत्यर्थः ।
असुः प्राणः । प्राणजन्य इति यावत् । तदुपासनस्य फलम्, अस्मिन् लोके
उपासकशरीरे यावदायुः प्राप्तम्, तत् सर्वमेति । नैनं पुरा कालात् प्राणो
जहानि । आयुरन्तकालात् पुरा एनमुपासकमपमृत्युर्न प्राप्नोतीत्यर्थः । शिष्टं
स्पष्टम् ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु — । दिशां युग्मभूताधिदेवत्व-
त्वात् द्वितीयवेनोपासनोपपत्तिः । द्वितीयत्वं द्वितीयवत्त्वम् । अनपगतम् अवि-

मुपास इति, स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवान् ह भवति नास्माद्गण-
च्छिद्यते ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति । स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संदिष्टा मृत्युरिति वा अहमेत-
मुपास इति, स य एतमेवमुपास्ते सर्वे हैवास्मिन् लोक आयुरेति नैनं पुरा
कालान्मृत्युरागच्छति ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति । सहोवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन् संदिष्टा आत्मन्वीति वा अहमेत-
मुपास इति, स य एतमेवमुपास्ते आत्मन्वी ह भवत्यात्मन्विनी हास्य
प्रजा भवति ।

च्छिन्नत्वम् । दिशां परस्परविच्छेदाभावादनपगन्वोपपत्तिः । तत्र द्वितीयत्वेनोपासना-
फलं द्वितीयवानिति । सहायवानित्यर्थः । अविच्छिन्नत्वलक्षणानपगत्वोपासनाफलं
नास्माद्गणच्छिद्यते इति । गणः बन्धुवर्गः अस्मात् उपासकान् चिच्छद्यते
नान्तरितो भवति । उपासकस्य बन्धुविरुद्धो न भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं छायामयः — । छायामयः पुरुषः
पुरुषच्छाया । तस्याः मृत्युवर्तीत्वद्वाद्भयङ्करत्वाच्च मृत्युत्वेनोपासनोपपत्तिः । शिष्टं
पूर्ववत् स्पष्टम् ॥ १२ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि — । आत्मनि शरीरादौ अह-
मित्यभिमान्यमानो यः पुरुषः, तं स्वात्मानं वै एव ब्रह्मोपास इत्यर्थः । अथवा
प्रत्यगात्मसामान्यं ब्रह्मोपास इत्यर्थः । आत्मन्वी आत्मशब्दात् प्रशंसायां छान्दसो
विनिप्रत्ययः । प्रशस्तशरीरेन्द्रियादिमत्त्वाज्जीवम्यात्मन्त्वोपपत्तिः । एवं तदुपासकः,
तत्पुत्रश्च आत्मन्वी भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।

आत्मनि पुरुष इति । शरीरः पुरुष इति कौषीतकिश्रुतेः आत्मपदं शरीरपरमिति
स्पष्टम् ।

स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू ३ इति । एतावद्धीति । नैतावता विदितं भवतीति । स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानीति ॥ १४ ॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमं वै^१ तद्यद्ब्राह्मणः

1. चैतत्. शां.

स ह तूष्णीमास गार्ग्यः । ततः परमुत्तरापरिस्फूर्तेः गार्ग्यः तूष्णीं वसु-
वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू इति । नू इति प्रश्ने प्लुतः ।
एतावदेव किं त्वया ज्ञातमिति सोजातशत्रू राजा उवाच पप्रच्छेत्यर्थः । गार्ग्य आह
एतावद्धीति । एतावदेव मया ज्ञातम् ; नेतोऽधिकमित्यर्थः । पुनरजातशत्रुराह
नैतावता विदितं भवतीति । ब्रह्मस्वरूपमिति शेषः । एतावता ज्ञातेन ब्रह्मस्व-
रूपं न विदितं भवतीत्यर्थः । त्वज्ज्ञातेभ्योऽन्यदेव ब्रह्मस्वरूपमिति भावः ।

स होवाच गार्ग्यः । एवमजातशत्रुणोक्तो बालकिर्गताभिमानः 'नीचा-
दप्युत्तमां विद्याम्', 'आपस्कृत्यो ब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगः' इति शास्त्रमनु-
सृत्य क्षत्रियादप्यजातशत्रो ब्रह्मविद्यामुपादित्सुः^१, 'नानुपसन्नाय ब्रह्मोपदेष्टव्य' मिति
शास्त्रार्थं जानन् गार्ग्यः स्वयमेवाहेत्यर्थः । इशब्दो ब्रह्मविद्याप्राप्तौ गार्ग्यस्य तादा-
त्विकमभिनिवेशं सूचयति । किमित्यत आह उप त्वा यानीति । त्वा त्वाम्
उपयानि शिष्यस्सन्नुपगच्छामि । मह्यं ब्रह्मविद्यां देहीत्यर्थः ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः एवमुपसन्नं बालकिमजातशत्रुत्वाचेत्यर्थः । हेति
शङ्कतस्य निरभिमानत्वप्रशंसार्थम् । किमित्युवाच ? प्रतिलोमं वैतत् —

1. उपादित्सन्, क.

नैतावता विदितं भवतीति । एतदुपरि, 'यो वै बालके एतेषां पुरुषाणां क्तं
यस्य वैतत् कर्म स वै वेदितव्य' इति अधिकं कौषीतक्युक्तम् ।

ननु बालकिना प्रथममादित्यपुरुषः, 'एतमेवाहं ब्रह्मोपासे' इत्युक्तः । तद्ब्रह्मत्वे राजोक्ते
ष्वनुरपुरुषस्तथोक्तः । एवमुपर्युपरि । इत्थं बहुपासको बालकिः कति ब्रह्मणि मन्यते । कथं न
विचारयति कथमिदं सर्वं ब्रह्म? एकं हि लोके ब्रह्म । नूनमेषु अतो ब्रह्मत्वारोपमात्रमिति । उच्यते-
एकमेव ब्रह्म आदित्यपुरुषाद्यनेकरूपेण साक्षाद् विभक्तमस्तीति शङ्कर-भास्कर-यादवप्रकाश-
मतेष्वेकतममनुकथ्य गृहीतं बालकिना । अजातशत्रुणा तेषां पुरुषाणां ब्रह्मणश्च भिद्यो भेदोऽस्ति ।
अधिकं हि तादृशं सर्वकर्तृत्ववचनेन, सुष्ठुपुरुषमुपगम्य तज्जोर्वातिरिक्तत्वप्रतिबोधनं
व । तथा च 'आत्मैवेदमप्र आसीत्', 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्', 'स एष इह प्रविशः'
इति पूर्ववाग्निहितस्यातिरिक्तत्वमत्रैवमुपपादितं भवतीति ध्येयम् ।

क्षत्रियमुपेयात् ब्रह्म मे वक्ष्यतीति, व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति ।

नं पाणावादायोत्तस्थौ । तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः । तमेतैर्नाभिरामन्त्रयाञ्चक्रे, बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्निति । स नोत्तस्थौ । तं व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति । प्रतिलोमं विपरीतं वै तत् । किं तत् ? यत् ब्राह्मणः उत्तमवर्ण आचार्यत्वेऽधिकृतः क्षत्रियम् अनाचार्यस्वभावम्, 'ब्रह्म मे वक्ष्यती'ति शिष्यवृत्त्या उपेयात् उपगच्छतीति । एतत् आचारविधायकशास्त्र-विरुद्धमिति भावः । कथं तर्हि विद्याप्राप्तिरिति न वाच्यम् ; आचार्यकमस्वीकृत्य मैत्र्यैव केवलं विज्ञापयिष्यामीत्याह व्येव त्वा ज्ञापयिष्यामीति । त्वा त्वाम् । केवलमेव विज्ञापयिष्यामि बोधयिष्यामि । ब्रह्मेति शेषः । वे व्यैवधानं छान्दसम् ।

तं पाणावादायोत्तस्थौ । एवमुक्त्वा तं पाणावादाय हस्ते गृहीत्वा, गार्ग्योपदिष्टजीवातिरिक्तब्रह्मज्ञापनायाऽऽसनादुदतिष्ठत् । तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः । तौ गार्ग्याजातशत्रू तस्मिन् राजभवने सुप्तं कञ्चित् पुरुषं प्राप्तवन्तौ । तमेतैर्नाभिरामन्त्रयाञ्चक्रे । एवं सुप्तपुरुषसमीपं गार्ग्यं नीत्वाऽजातशत्रुः तं सुप्तं पुरुषमेतैः वक्ष्यमाणैर्नाभिरामन्त्रयाञ्चकार । तानि नामान्याह बृहन् पाण्डरवासः सोम राजन्निति । अत्र, " प्राणो वात्र ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चेति ज्येष्ठ्यश्रेष्ठ्यगुणेन प्राणस्य बृहत्त्वात् बृहन्नित्यामन्त्रणम् । अञ्वासस्त्वञ्च प्राणधर्मः ; 'किं मे वासः' इति प्राणेन पृष्टे, ' आपो वासः' इति अपां प्राणवासस्त्वोक्तेः । तासाञ्चापाम्, ' यच्छुक्लं तदपा' मिति शुक्लवर्णाश्रयत्वात् पाण्डरत्वं युक्तम् । सप्तान्नब्राह्मणे, ' अथैतस्य प्राणस्यापश्शरीरं ज्योतीरूपमसौ चन्द्रः' इति प्राणस्य चन्द्रसंबन्धप्रतीते-र्लक्षणया सोमेति प्राणस्य संबोधनम् । प्राणो वै सम्राट्' इति श्रवणात् राजन्नित्या-मन्त्र्यते " इति व्यासार्थैरुक्तम् ।

पाणावादायोत्तस्थौविलनेन लज्जां शिष्यभावञ्चासनीयं बालाकिनुस्ताहयामासेति ध्वनितम् । बृहन्नित्यादेर्मुख्यप्राणविषयतया योजनं इत्यासार्थैरुक्तमर्थतोऽनुवदति अत्रेत्यादिना । सोमेति प्राणस्येति । सोमपदवत् सर्वोप्यपीमाने नामानि चन्द्रपुरुषे बालाकिनेह प्रयुक्तानि च । प्राणो वै सम्राडिति । 'प्राणो वै सम्राट् परं ब्रह्म' (बृ. ६-१-३) इति वाक्ये सम्राट्पदस्य जनकसंबुद्धिरूपत्वात् प्राणस्य राजत्वं ततो न सिद्धयेत् । अथवा वाक्यमिदं श्रुत्यन्तरे कापि स्यादिति विद्युत्प्रयमिति, व्यासार्थैरुक्तमिलनेन सूच्यते ।

पाणिना पेवं^१ बोधयाञ्चकार । स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

1. पाणिनाऽऽपेवं. छां. 'पेवं कृत्वा' इति माष्विबिबरणम् ।

स नोत्तस्थौ । तं पाणिना पेवं बोधयाञ्चकार । एवमामन्त्रितोऽपि सः सुप्तो नेदतिष्ठत् । ततोऽजातशत्रुस्तं सुप्तं पाणिना पेवम् — 'हिसार्थानाञ्च समानकर्मकाणा' मिति पिषेः तृतीयायामुपपदे णमुल् । 'तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्या' मिति विकल्पात् समासाभावः — पाणिना पिष्ट्वा बोधयाञ्चकार प्रबोधयत् । स होत्तस्थौ । सः एवं पाणिना पिष्टः सुप्तपुरुषः, पेषणात्पश्चादुदतिष्ठत् ।

एवं प्राणनामभिरामन्त्रणेऽपि अनुत्थानप्रदर्शनं जीवत्वनः प्राणान्यत्वज्ञापनार्थम् । सुषुप्तिदशायामुपरतव्यापारेभ्यः शरीरेन्द्रियेभ्योऽन्यत्वस्य जीवे सुज्ञानत्वात् तस्यामपि दशायामनुपरतव्यापारात् प्राणादन्यत्वमेव ज्ञापनीयमिति, प्राणनामभिरामन्त्रणेऽप्यनुत्थानेन, पाणिपेषणेनोत्थानप्रदर्शनेन च जीवस्य प्राणव्यतिरेकः प्रदर्शितो भवति ।

तथाहि—सुप्तस्य प्रबोधानन्तरम्, 'सुखमहमस्वाप्स'मिति सौषुप्तिकानन्दप्रतिसन्धानेन सुषुप्तिकाले जीवशब्दितस्य सिद्धयन्ती आनन्दस्फूर्तिः तस्मिन्नुपरतव्यापारे न संभवतीति तस्योपरतव्यापारेभ्यः शरीरेन्द्रियेभ्यो वैलक्षण्यं सिद्धमेव । तदानीमप्यनुपरतोच्छ्वासादिव्यापारः प्राण एव यदि जीवशब्दवाच्यः स्यात्, तर्हि तन्नामभिरामन्त्रणे तदुत्थानमावश्यकम् । लोके स्वनाम्ना आमन्त्रितग्योत्थानदर्शनात् । अतः प्राणनामभिरामन्त्रणेऽप्यनुत्थानात् प्राणस्य न जीवशब्दार्थत्वमिति तदतिरिक्तजीवसिद्धिरिति ।

न च, 'प्रत्यगात्मन्, विज्ञानमये' त्यादिजीवनामभिरामन्त्रणेऽप्यनुत्थानदर्शनात् त्वदभिमतस्य शरीरेन्द्रियप्राणातिरिक्तस्यापि जीवशब्दत्वं (शब्दार्थत्वं ?) न स्यादिति वाच्यम् — देहाद्यतिरिक्ते स्वस्मिन् आत्माभिमानशून्यस्य संसारिणः शुद्धजीव्वाचिशब्दैरामन्त्रणेऽप्यनुत्थानस्यादोषत्वात् । यत्र पुनर्देवदत्तादिनामसङ्केपाणिना पेषमिति । यथा चिक्रेपेति श्रुत्यन्तरम् ।

इन्द्रियातिरिक्तत्वप्रतिबोधनार्थं मनस आमन्त्रणमिति पक्षान्तरस्य टीकोक्तत्वेऽपि न तत्र तद्वत् इत्याशयेन मुख्यप्राणविषयनयैव व्याख्यायोपपादयति सुषुप्तिदशायामिच्छन्ना ।

तितशरीरादिसंघाते स्वात्मत्वमभिमनुते, तन्नाम्ना आमन्त्रणे उत्थानदर्शनाच्च । न चायं समाधिः प्राणस्यैव जीवशब्दार्थत्वेऽपि संभवतीति वाच्यम् — प्राणस्यैव संघाताभिमनित्वे अनुपरतव्यापारस्यैव तस्य पाणिपेषणानन्तरं पूर्वमसतः प्रबोधस्य प्राप्त्या उत्थानासंभवात् । न च जीवस्याप्यनुपरतव्यापारस्य तदसंभवः शङ्क्यः, तस्य स्फुरणात्मकव्यापारसत्त्वेऽपि तदानीमप्रबोधत्वात् । प्राणस्य तु तदानीमपि शरीरे सञ्चरतः स्वनामभिरामन्त्रणाश्रवणमचेतनत्वमापादयत्येवेति चेतनस्य तद्वैकल्प्यं सिद्धयत्येवेति द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

आमन्त्रणाश्रवणमचेतनत्वमापादयत्येवेति । पाणिपेषण इवाऽऽमन्त्रणेऽपि प्राणेन प्रबुद्धेन भाव्यम् । अप्रसिद्धेन अगृहीतसंकेतेन नाम्ना आमन्त्रणे अप्रबोवो न दोषयेति चेत्—न । 'मुःयप्राणस्येदमिदं नामे' ति प्रतिबोधित एव यदा सुप्तः, तदाऽप्येवमामन्त्रणे अप्रबोधात् । 'मुख्यप्राण एवाहमिति विरेकोऽप्यपेक्षितः । स तु देहादौ आत्मभ्रमवशान्नास्तीति नोत्तिष्ठती' ति चेत्—अस्तु । अथापि प्राणस्यानुपरतव्यापारत्वात् सर्वदैव प्रतिबुद्धतेति कथमामन्त्रणाश्रवणम् ? तथा च महमाहूत इति ज्ञानाभावाद्नुत्थानेऽपि, अश्रवणं कथम् । अतोऽचेतन एव प्राण इति भावः ।

नन्वाश्रवणं मनसः पुरीतति प्रवेधात् इन्द्रियाणामुपरतत्वादुपपद्यते । अत आमन्त्रणाणुत्थानं पाणिपेषप्रतिबोधनञ्च न प्राणव्यतिरेकमिन्द्रियव्यतिरेकं वा साधयेदिति, श्रुत्यर्थो यथाश्रुत एव कथिदस्तु । तथा हि—अजातशत्रुणा प्रतिबुबोधयिषितस्य तत्र सुषुप्तस्य जीवस्य सोम इति संज्ञेति स आमन्त्र्यते, हे बृहन् पाण्डरवासः सोम राज्ञिति तद्विषयैः अनेकैर्नामिः । तदाऽनुत्थानेन तस्य तदीयोपकरणवर्गस्य च स्वस्वस्थानेषु स्थित्यभाव आविष्क्रियते । अथ पाणिपेषणेन नाडीनामन्तश्चालनात् यथास्थानमागतिश्च ज्ञाप्यते । एतदाशयाच्चिन्त्यैव चोपरि, 'क्वैष तदाभूत्, कुत एतदागात्' इति प्रश्नः ; उपन्यासश्चेति । उच्यते । देहेन्द्रियाणामुपरततया जीवस्तद्व्यतिरिक्त इति सिद्धम् । उपलभ्यस्योच्छ्वासनिःश्वासरूपव्यापारस्य प्राणसंबन्धितया प्राण एव जीव इति शङ्क्यते । तत्र प्राणो देवताधिष्ठित इतीष्यते, उत्तानधिष्ठित इति । आद्ये सप्ताब्दाद्ग्राणे प्राणाधिष्ठितदेवता चन्द्र इत्युक्तमिति, स च बृहन् पाण्डरवासः सोमो राजेति विदितमिति च प्राणदेवतातिरिक्तो जीव इह देहे मा भूदिति शङ्का स्यात् । सा व्युदस्यते एवमामन्त्रणेन । देवताया अप्रबुद्धत्वाभावेन तन्नाम्ना आमन्त्रणे जीवभूतायास्तस्या उत्थानं व्यावृत्तमिति । ज्ञानवैबानुत्थाने च पाणिपेषणानन्तरमप्युत्थानं न स्यात् । देवतानधिष्ठितः प्राण इत्युक्तौ च तस्य स्वयं व्यावृत्तस्य प्रबुद्धत्वमेष्टव्यम् । तथा बहिरेष मनोवस्थानमपि । तथा तदेवताव्यतिरेकत्वनास्मिमतानां पदानामपि तदर्थकत्वमवैषितव्यम् । अत आमन्त्रणाश्रवणं पश्चात् प्रबोधश्च न स्यात्ताम् । इदं हि यानि नामानि क्वचिन्नमम वाऽप्यस्य वा, तान्यहं नाश्रौषमिति । प्राणदेवतोभयव्यतिरिक्तत्वे च जीवस्य, देवताकृतं प्राणस्य व्यावृत्तत्वं,

स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्, य एष विज्ञानमयः पुरुषः, कैष तदाऽभूत् कुत एतदागादिति, तद् ह न मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

एवं देहेन्द्रियमनःप्राणव्यतिरिक्तं जीवं प्रदर्शय ततोऽप्यन्यं परमात्मानं प्रदर्शयितुमारभते स होवाचाऽजातशत्रुः । एवं जीवं प्रदर्शयजातशत्रुः गार्ग्य-माहेत्यर्थः । किमिति ? यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः—कैष तदा-भूत् कुत एतदागादिति । यत्र यदा एषः एतत्सुप्तोऽभूत् 'एतत् स्वापं सुप्तोऽभूत् । स्वापं प्राप्तोऽभूत् । एतदित्यनेनैव स्वपिधात्वर्थस्य सिद्धत्वात् सुप्त इत्येतत् प्रत्ययार्थमात्रपरम् । पाकं पचतीतिवत् । यद्वा एतत् ईदृशं सुप्तं यस्य सः एतत्सुप्तः । क एष इति निर्दिष्ट इत्यत्राह य एष विज्ञानमयः पुरुषः । 'यः संप्रबुध्यमान एव सर्वेन्द्रियार्थविज्ञानमयतयोत्तिष्ठति, स एष पुरुषः । कैष तदा भूत् । अयं तदा पाणिपेषणोऽथापनात् प्राक् स्वापदशायां क स्थितः । एतत् एतस्मिन् काले कुत आगात् कुत उद्गत इतीत्यर्थः । इति आह पप्रच्छेति पूर्वेण संबन्धः । एवं जीवसुषुप्तेः स्थानतया प्रबोधपादानतया च जीवात् परमीश्वरं दर्शयितुमेवमजात-क्षणणा पृष्टोऽपि गार्ग्यः, तद् ह न मेने तत्प्रश्नार्थं न ज्ञातवान् । उशब्दोऽव-धारणे । हशब्दो वृत्तार्थस्मरणे ॥ १६ ॥

1. एतत् स्वप्नं सुप्तो भूत् स्वप्नं प्राप्तो भूत् । ग. 2. यस्तु प्रबुद्धमान. ग.

जीवस्य निर्ब्यापारस्याप्रबोधत्वं च युज्यते । एवं प्राणतद्देवतोभयव्यतिरिक्ततया जीवसाधनार्थमेव सुषुप्तसंबन्धितया संभावितानि अन्यानि नामान्युपेक्ष्य ईदृशतविशेषणदेवतानामनिर्देश इति युक्तमिति । श्रीभाष्ये, प्राणनामभिरिति, प्राणादिष्वयतिरिक्तमिति च पदयोः प्राणदेवता-प्यभिसंहितेति ध्येयम् । अत्र आमन्त्रणाश्रवणनिरूपणेन नायं स्वप्नदृक्, किंतु सुषुप्त इति ह्यप्यते । प्राणनामभिरामन्त्रणात् प्राणातिरेकबोधनमिति च भाष्यम् ।

ननु कुत एतदागादिति प्रश्ने व्यर्थः, यत्र अगात्, तत् आगमनस्य लोकसंप्रतिपन्नत्वात् । नैवम् । उद्गमनापादानस्योपादानत्वं चिदचिद्विशिष्टवेषेण । तस्यैव लयस्थानस्य सुषुप्त्याधारत्व-मन्तर्यामिषिप्रहविशिष्टतयाऽपीति व्युत्पादनाय प्रश्नद्वयमिति । श्रुतौ अन्तर्हृदय आकाश इत्यत्र आकाशपदं उच्यतेःपदवत् आस्त्रविप्रहविशिष्टपरमिति ।

स होवाचाजातशुलुः एतत्सुप्तोऽभूत्, य एष विज्ञानमयः पुरुषः, तदैषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिञ्छेते ।

तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्पुरुषः स्वपिति नाम । तद् गृहीत एव

स होवाचाजातशुलुः । एवं स्वपृष्टेऽर्थे विमूढं गार्ग्यं तदर्थं स्वयमेव ज्ञाप्यन् अजातशत्रुराह । किमिति ? यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुषस्तदैषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते । यत्र यदा, य एष विज्ञानमयः पुरुषः, एषः एतत्सुप्तोऽभूत्, तदा तस्मिन् शेते इति संबन्धः । अत्र, “प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय प्राणशब्दवाच्येन्द्रियजन्यं ज्ञानं मनसा सहादायेत्यर्थः । उपरतव्यापारं मनः कृत्वेत्यर्थः । अनेनेन्द्रियाणामपि व्यापारोपरतिः फलिता । तेषां मनस्सापेक्षत्वात् ” इति व्यासार्थैर्विच्युतम् । ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः’ इति जीवस्वापस्थानपरतया निर्दिष्ट आकाशशब्दः परमात्मपरः । ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते’, ‘आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता’ इत्यत्राकाशशब्दस्य परमात्मनि प्रसिद्धेः, कौषीतकिनामुपनिषदि समानप्रकरणे, ‘अथास्मिन् प्राण एवैक्या भक्ती’ ति प्राणशब्दितस्य सुषुप्त्वाधारत्वश्रवणात्, “अत एव प्राणः”, “प्राणस्तथाऽनुगमा” दित्यादौ प्राणशब्दस्य परमात्मपरत्वस्य साधितत्वात्, आकाशप्राणशब्दयोः श्रौतनिरूढद्यनुसारेण परमात्मपरत्वेनाविरोधसंभवे तत्परित्यागस्य अनुचितत्वात्, ‘सता सोम्य तदा संपन्नो भक्ती’ ति सुषुप्तौ ब्रह्मसंपत्तेः श्रुत्यन्तर-सिद्धत्वाच्चाकाशशब्दस्य ब्रह्मैवार्थः । तत्र च शयनं नाम तदेकतापत्तिः । एकत्वञ्च देक्त्वमनुप्यत्वादिलक्षणभेदकाकारास्फुरणम् । ततश्च सुषुप्तौ जीवो देक्त्वाद्यहमभिमानानुगुणज्ञानप्रसररूपकर्यावस्थाप्रहाणेन स्वद्वारा तद्राहित्यरूपकारणावस्थावति स्वशरीरिणि ब्रह्मण्यवतिष्ठत इति वाक्यार्थः ।

एवं सुप्तः परमात्मन्यवतिष्ठत इत्यत्र स्वपितीति व्यवहारं प्रमाणमाह — तानि — स्वपिति नाम । तानि इन्द्रियाणि यदा गृह्णाति स्वस्थानेभ्यो

1. अयं टीकास्थितः पाठः । अत्र तु इन्द्रियव्यापारेति ।

स्वपितीत्यस्य उपसंहृतेन्द्रियो भक्तीत्यर्थो न मूल्यभिधेतः । किंतु इन्द्रियोपसंहारा-नन्तरं ‘य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते’ इत्येवमभिहितेऽर्थे स्वपितीति नाम प्रयुज्यत

प्राणो भवति, गृहीता वाग् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः ॥ १७ ॥

स यत्रैतत्स्वप्नयया चरति, ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवन्त्यु-
तेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छति ।

1. स्वप्नया मा. स्वप्नया नाड्येति तदर्थं उक्तः ।

यदोपसंहरति—इन्द्रियजन्यज्ञानानुकूल्यत्नवान् यदा न भवतीति यावत्—, अथ
अनन्तरमेव 'पुरुषः स्वपिती'त्येतन्नाम भवति । पुरुषः स्वपितीति शब्दः प्रयुज्यत
इति भावः । अत्र, 'स्वमपीतो भवति, तस्मादेतं स्वपितीत्याचक्षते' इति
छान्दोग्यश्रुत्यनुसारेण स्वस्मिन्=कारणवस्थस्वशरीरकपरमात्मनि अपीत इति स्वपिति-
शब्दार्थोऽभिप्रेतः । तदानीमिन्द्रियोपसंहारमेवोपपादयति तद्गृहीत एव प्राणो-
मनः । तत् तदेत्यर्थः । अत्र प्राणशब्द इन्द्रियप्रकरणत्वात् प्राणेन्द्रियपरः
न तु मुख्यप्राणपरः । मुख्यप्राणस्य तदानीं सञ्चारदर्शनात् । स्वस्वस्थानेभ्यो प्राण-
वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनःप्रभृतीनीन्द्रियाण्युपसंहृतानि भवन्तीत्यर्थः । गन्धादिविषयग्रहण-
वदनादिव्यापारयोरदर्शनादिति भावः ॥ १७ ॥

सुप्तेः स्वप्नवैलक्षण्यं वक्तुं स्वप्नमुपक्षिपति — स यत्रैतत् स्वप्नयया
चरति । एतत् एष इत्यर्थः । लिङ्गव्यत्ययदृष्टान्दसः । स एषः=शरीरेन्द्रियप्राण-
विलक्षणतया प्रदर्शितो जीवः यत्र यदा स्वप्नयया स्वप्नावस्थया स्वप्नावस्थमनसा
युक्तस्मन् स्वप्नस्थाने संचरतीत्यर्थः । ते हास्य लोकाः । तदेति शेषः । ते
ह प्रसिद्धाः स्वर्गादिलोका अस्य स्वामिकजीवस्य भवन्ति ।

तदुतेव — महाब्राह्मणः । तत् तदा — उतशब्दोऽप्यर्थः —
महाराज इव साम्राज्यादिगुणविशिष्टो भवत्यपि । महाब्राह्मण इव श्रोतव्यत्वादिगुण
युक्तोपि भवतीत्यर्थः । उतेवोच्चावचं निगच्छति । उच्चावचमिदं देवत्व-

1. पुरुषः स्वपितीति नाम भवति. ग.

इति इति दर्शयितुं छान्दोग्यमादत्तं अत्र स्वमपीत इत्यादिना ।

कौषीतकिश्रुतौ स्वप्नस्थानसुप्तस्थानयोः पृथक् पृथक् कीर्तनवत् इह कीर्तनविरहात्
पृथं पश्चाच्च सुषुप्तेरेवैतेः मध्ये स्वप्ननिरूपणं सुषुप्तौ स्वप्नवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थमित्यवतारयति
सुप्तेरिति । कौषीतकिश्रुतौ स्वप्नस्थाननिरूपणं किमर्थमिति चेत्—तत्र प्राज्ञपर्याये स्वप्नावस्थस्य
प्रकारं बालकमममिति तस्मिन्कारणाय जीवस्यैव स्वप्नावस्थेति व्युत्पादनमेति सुवचनम् ।

स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथाकामं परिवर्तते^१, एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते ॥ १८ ॥

३. परिवर्तते, ज्ञां.

तिर्यक्त्वाद्युक्तृष्टापकृष्टगुणविशिष्टशरीरमप्यचिन्तितं प्राप्नोतीत्यर्थः । स्वप्नपदार्थानां तत्काले तत्तत्सूक्ष्मपुण्यपापानुगुण्येन परमात्मसृष्टतया यथार्थत्वस्य, 'य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्माणाः । तदेव शुक्रममृतम्', 'अथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजते....स हि कर्णे' त्यादिभिः प्रामाणिकत्वात् । अत्र इवशब्दो न स्वप्निक्रवस्तुमिथ्यात्वपरः, अपि तु जाग्रद्वस्तुमादृश्यपर एवेति द्रष्टव्यम् । अत एव हि सूत्रकृता "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्" इति सूत्रिनम् ।

स यथा महाराजो जानपदान्—परिवर्तते । सः जागरप्रसिद्धो यथा महाराजो जानपदान् जनपदप्रभवान् भोग्यपदार्थान् गृहीत्वा उपादाय उपसंहृत्य स्वे जनपदे स्वीयकुलराजधान्यां यथेष्टं परिवर्तते सञ्चरति, एवमेवैष स्वप्नदृक् पुरुषः एतत् एतस्मिन् काले प्राणान् गृहीत्वा स्वस्थानेभ्य इन्द्रियाण्युपसंहृत्य स्वे शरीरे यथेष्टं परिवर्तते सञ्चरति=विहरतीत्यर्थः । न च 'प्राणेन रक्षणपरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वे' ति बहिष्कुल्ययसञ्चरणस्य श्रुतत्वात्, स्वप्ने शरीरादिसृष्टेश्च प्रमाणप्रतिपन्नत्वात् 'स्वे शरीरे यथाकाम' मिति अनुपपन्नमिति वाच्यम्—स्वप्नदृष्टव्याप्नमनुष्यादिदेहान्तरस्यापि जाग्रच्छरीरवत् स्वकर्मनुगुणमीश्वर-सृष्टतया स्वीयत्वेन स्वे शरीर इत्यस्याविरोधात् ।

नन्वेवं स्वे शरीर इति व्यर्थम्, अव्यावर्तकत्वात् । स्वप्ने व्याप्नमनु-
ष्यादिशरीरेण हिमवदादिदेशगमनस्थानुभूयमानतया पूर्वशरीराद्बहिर्गमने प्राप्ते तद्व्या-
वर्तकतया हि, 'स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते' इति वाक्यं सफलं स्यादिति
चेन्न — स्वे शरीरे इत्यस्य स्वप्नदृक् स्वप्ने स्वीये शरीरे यत्न कापि परिवर्तते,

स्वप्नयेति । स्वप्नयेति माध्वपाठः । स्वप्नयेति पदे, 'आह्वयाजगारमुपसंख्यानम्' इति सूत्रव्याख्याने स्वप्नेनेत्यर्थे अयाच् दर्शितः । तेहेति जागरातिप्रसिद्धानुभव उक्तः । तदुत्तेचेत्यादिना अचिन्तितनि चित्रानुभव उक्तः । बहिष्कुल्ययसञ्चरणस्येति । कुलायाद्

न तु, जाग्रच्छरीर एवेति जाग्रदृशायामिव नियमोऽस्तीत्येतदर्थपरत्वाद् वाक्यस्य ।
इतरथा बहिष्कुलायश्रुतिविरोधात् ।

न च बहिष्कुलायश्रुतिः कुलायाद्बहिरिव चरित्वेति भाक्ततया व्याख्येयेति
वाच्यम् — तथात्वे जीवस्य स्वशरीर एव स्थिततया जाग्रदृशायामिव 'स्वातन्त्र्येण
शरीररक्षणस्य सिद्धतया, 'प्राणेन रक्षणपरं कुलाय' मिति प्राणद्वारा रक्षकत्वोक्तिः,
अत एवामृतत्वोक्तिश्चानुपपन्ना स्यात् । अतो बहिष्कुलायश्रुतिः उपपत्तिरूपतापर्य-
लिङ्गानुगृहीततया प्रबलत्वात् भाक्ततया व्याख्येयेति 'स्वे शरीर' इति श्रुतिस्त-
दनुरोधेन पूर्वोक्तार्थपरेत्येव युक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

इदञ्च वाक्यं वियत्पादे, "उपादानाद्विहारोपदेशाच्च" इति सूत्रे चिन्ति-
तम् । तत्र हि —

जीवो न कर्ता, तस्यानाधेयतिशयत्वेन आत्मनि कृतेरसंभवात्, 'असज्जो-
क्षयं पुरुष' इति श्रुत्या असज्जत्वावगमेन कृतिनिमित्तं संयोगाद्यभावाच्च ।

'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतदचेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते ॥'

इति आत्मनः कर्तृत्वस्य प्रतिषिद्धत्वात्,

'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविन्दतात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥'

'नाप्त्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।

१. तद्रक्षणस्य. ग. २. निमित्तं. क.

बहिः बहिष्कुलायम् । तत्र सञ्चरणस्येत्यर्थः एतदर्थपरत्वादिति । ज्ञाने व्याघ्रमनुभ्यादि-
यद्यदभिमानशास्त्री भवति, तत्तत्र न प्रतीतिमात्रम् । किंतु स्वकर्माजितं वास्तवं शरीरमेवेति
दृशयितुमेतदुक्तिरिति भावः । न च स्वप्नाद्यस्थानुभूतिदेशान्तरलोकांतररादीनामपि स्वप्नशरीरस्य
तदात्मनस्यैव जागरस्वप्नपदाश्रयोः प्रतिघातादिसर्वविधविरोधाभावस्वीकारेण तस्य सर्वस्य
स्वशरीरस्थान एवोत्पत्तिः सुवचं स्वकार्यमेव स्वशरीरे इत्युक्तम् । तथा च स्वे शरीरे
इदयावत्तु शयान एव तत्रैवविरोधेन सर्वं सृष्टमनुप्रवेद्य विहरीतीत्यर्थं इति वाच्यम्—अस-
ज्जरीरान्तः अतिमहतां देशान्तरादीनामवस्थितिकथनस्य श्लिष्टत्वात् । बहिष्कुलायश्रुतिवत्सांश-
सृष्टितयाऽप्यसज्जोक्षयं विवक्ष्यन्ने-स्वात्मदृष्टेरज्ञीकृतत्वात् ।

इत्यादिस्मरणान्तःकरणरूपेण परिणता त्रिगुणात्मिका प्रकृतिरेव कर्त्री, न जीव इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—

“कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” । आत्मैव कर्ता, न प्रकृतिः; ‘ज्योतिष्टोमेन यजेत’ इत्यादिशास्त्राणामर्थवत्त्वावश्यम्भावात् । शास्त्रं हि प्रवर्त्यस्य^१ प्रवर्तक-ज्ञानोत्पादनद्वारा प्रवृत्तिमुत्पाद्य साफल्यं गच्छेत्^२ । अन्तःकरणादेरचेतनस्य प्रवर्त्यत्वे तस्याचेतनत्वेन प्रवर्तकज्ञानोत्पादनसंभवात् शास्त्रं विफलमेव स्यात् । न चात्मनोऽनाधेयातिशयत्वात् कृत्यभावः शङ्क्यः । सुखदुःखाद्यतिशयस्य प्रत्यक्ष-सिद्धत्वेनानाधेयातिशयत्वासिद्धेः । न च कृतिनिमित्तसंयोगाभावः । ‘आत्मेन्द्रिय-मनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः’ इति निमित्तसंयोगस्य श्रुत्या प्रतिपादनात् । असं-गत्वश्रुतेस्तु जाग्रद्दशायां स्वप्नदृष्टेन जीवस्य संबन्धाभावमात्रपरत्वात् । ‘हन्ता चेन्म-न्यते हन्तु’ मिति श्रुतेः हननक्रियायां नित्यस्यात्मनः कर्तृकर्मभावनिषेधपरत्वेन कर्तृत्वसामान्यप्रतिक्षेपकत्वाभावात् । यच्च, ‘प्रकृतेः क्रियमाणानी’ त्यादिना गुणानामेव कर्तृत्वं स्मर्यत इति — तत् सांसारिकप्रवृत्तिष्व्वात्मनः कर्तृता सत्त्वजस्तमोगुणसंसर्गकृता, न स्वरूपप्रयुक्तेति प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणानामेव कर्तृ-त्वमित्युच्यते । तथाच तत्रैवोच्यते, ‘कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु’ इति । अत एव —

‘अधिष्ठानं तथा कर्ता करणञ्च पृथग्विधम् ।

विविधा च पृथक्चेष्टा दैवञ्चैवान्न पञ्चमम् ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।

पश्यत्यकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्मतिः ॥’

इति, अधिष्ठानादिसापेक्षे सति आत्मनः कर्तृत्वे, यः केवलमात्मानं कर्तारं पश्यति, स न पश्यतीति केवलस्यैवात्मनः कर्तृत्वं निषिध्यते ।

१. हि अग्रवृत्तस्य. २. भजेत. ग.

तद्विधिः । यत् स्मर्यत इति, तत् उच्यते इत्येतादृशेषामन्यथार्थः । तच्छब्दार्थस्य अनेकेन उच्यते इत्यत्र धातुर्वेदोऽन्वयः ।

“उपादानाद्विहारोपदेशाच्च” । ‘स यथा महाराज’ इति प्रकृत्य, ‘एवमेवैष एतत् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते’ । इत्युपादानविहारयोः कर्तृत्वोपदेशात् ।

“व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः” । ‘विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चे’ति वैदिकलौकिकक्रियासु कर्तृत्वव्यपदेशाच्चात्मा कर्ता । ननु न विज्ञानशब्देनात्मनो व्यपदेशः, किन्तु बुद्धेरिति चेत् — तथासति बुद्धेः करणत्वात् ‘विज्ञानेन यज्ञं तनुत’ इति निर्देशः स्यात् ।

“उपलब्धिबदनियमः” । यथा त्वात्मनो विभुत्वे सार्वत्रिकोपलब्धिः स्यादित्युपलब्धिबदनियमः प्रसज्यते, एवमात्मनोऽकर्तृत्वे प्रकृतेश्च कर्तृत्वे तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात् सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय स्युः । अन्तःकरणादयोऽपि नियामकाभावादनियताः स्युः ।

“शक्तिविपर्ययात्” । बुद्धेः कर्तृत्वे भोक्तृत्वस्य कर्तृत्वसामानाधिकरण्याद्भोक्तृत्वमपि बुद्धेरेव स्यात् । ततश्च ‘पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावा’दिति सांख्यदर्शनमसंगतमेव स्यात् ।

“समाध्यभावाच्च” । प्रकृतेः कर्तृत्वे आत्मनश्चाकर्तृत्वे प्रकृतिविविक्तात्मज्ञानलक्षणसमाधिश्च लुप्येत; प्रकृतेस्तादृशज्ञानासंभवात्, आत्मनो निष्क्रियस्य कर्तृत्वानङ्गीकाराच्च ।

ननु आत्मनः कर्तृत्वे स्वाभाविके सति सर्वदा कर्तृत्वं स्यात्, तत्राह — “यथा च तक्षोभयथा” । यथा तक्षा सत्यामिच्छायां वास्यादिसहकारिसंपत्तौ करोति, नान्यदा—तथा आत्मापि इच्छादिसंपत्तौ करोति, इतरथा न करोति इत्युपपद्यते । न च कर्तृत्वस्यानौपाधिकत्वे यावद्द्रव्यभावित्वमिति नियमः । बदरफले श्यामरक्तरूपयोरनौपाधिकयोरपि यावद्द्रव्यभावित्वादर्शनादिति सिद्धान्तितम् ।

अनेनैवात्मनः कर्तृत्वसमर्थनेन बुद्धिगतं कर्तृत्वमात्मनि अध्यस्यत इति वदन्तो मृषावादिनोऽपि पराकृताः । अन्तःकरणमिति लोकेवेदयोः करणत्वेन प्रसिद्धाया बुद्धेः कर्तृत्वासंभवात् । “शक्तिविपर्यया”दिति सूत्रे, “बुद्धेः करणशक्तिर्हीयेत । कर्तृशक्तिश्चापद्येत । सत्याश्च कर्तृशक्तौ कर्तृशक्तियुक्तायाः तस्याः करणमन्यत् कल्प-

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद, हिता नाम नाड्यो द्वासप्तति सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ।

1. द्वासप्ततिः . शां.

नीयं स्यात् । शक्तोऽपि हि कर्ता लोके करणमुपादाय प्रवर्तत इति । ततश्च नाम-
मात्रे विवादः स्यात् ; नार्थभेदः कश्चित् । करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् ”
इति परैरुक्तत्वात्, “ गुहां प्रविष्टा ” विति सूत्रे च, “ वस्तुतो नैकस्यापि कर्तृ-
त्वम् ; बुद्धेरचेतनत्वादात्मनो निर्विकारत्वा ” दिति परैरेवोक्तत्वाच्चान्तःकरणगतं कर्तृ-
त्वमात्मन्यध्यस्यत इत्युक्तिः पूर्वापरविरुद्धैवेत्यास्तां तावत् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १८ ॥

एवं स्वप्नं निरूप्य तद्विलक्षणां सुषुप्तिमाह अथ यदा सुषुप्तो भवति ।
अथ स्वप्नानन्तरं यदा यस्मिन् काले सुषुप्तो भवति । यदा न कस्यचन
वेद = यदा च न किञ्चिदपि जानातीत्यर्थः । अत्र, ‘ यदा न कस्यचन
वेदे ’ त्यनेन सुषुप्तो भवतीत्युक्तसुषुप्तिस्वरूपमत्यन्तज्ञानसंकोच इत्युक्तं भवति ।
हिता नाम नाड्यः — शेते । तदेति शेषः । हिता नाम आत्मनो हिता-
कृतत्वात् हिता इति प्रसिद्धाः, द्वासप्ततिसहस्राणि द्विसहस्राधिकमसतिसहस्राणि,
नाड्यः सिराः हृदयात् हृदयं प्रविश्य पुरीततमभि पुरीतच्छब्दितहृदयान्त-
र्वर्तिमांसपिण्डमभिमुखीकृत्य प्रतिष्ठन्ते प्रस्थिता भवन्ति । ताभिः नाडीभिः
प्रत्यवसृप्य करणगणोपसंहारपूर्वकं ताभिः द्वारभूताभिः नाडीभिः प्रत्यागत्य पुरी-
तति स्थाने शेते । अत्र पुरीतति वर्तमाने ब्रह्मणि शेते इत्यर्थः । ‘ य एषोऽन्तर्हृ-
दय आकाशस्तस्मिच्छेते ’ इति परमात्मनः सुषुप्त्याधारत्वप्रतिपादकपूर्ववाक्यानुसा-
रात्, पर्यङ्कास्तरणयोः शयानपुरुषाधारत्वत् पुरीतद्ब्रह्मणोरपि समुच्चित्य सुप्तपुरुषा-
धारत्वस्योभयलिङ्गादे, “ तदभावो नाडीषु — ” इत्यत्र समर्थितत्वात् ।

तथाहि—‘ तद्यत्तैत्सुप्तस्समस्तस्संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति आसु तदा
नाडीषु सृप्तो भवति ’, ‘ ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते ’, ‘ य एषोऽन्तर्हृदय

तदेति शेष इति । तदेत्यस्य प्रत्यवसृप्य शेते इत्यत्रान्वयः । नाड्यो द्वासप्त त-
सहस्राणीति प्रयोगात् सहस्रादिपदं बहुवचनाद्यन्तमपि संख्येयसमानाधिकरणं प्रयोगार्हमिति
ज्ञायते ।

स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिर्घ्नीमानन्दस्य
गत्वा शयीत, एवमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

आकाशस्तस्मिन्छेते' इति नाडीपुरोतद्ब्रह्मणां सुषुप्तिस्थानत्वश्रवणात्, समुच्चये
सप्तम्यवगतनिरपेक्षाधारत्वप्रतीतिभङ्गप्रसङ्गात्, युगपदनेकस्थानवृत्त्यसंभवाच्च विकल्प
इति पूर्वपक्षे, "तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरत्मानि च" । तदभावः = पूर्व-
निर्दिष्टस्वप्नाभावः — सुषुप्तिरिति यावत् — नाडीषु, आत्मानि = परमात्मनि,
चकारत् पुरीरति चेत्यर्थः । तच्छ्रुतेः = पूर्वोदाहृतवाक्येषु नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां तया-
णामपि सुषुप्तजीवाधारत्वश्रुतेरित्यर्थः । नाडीमार्गेणैव गत्वा पुरीतदाख्यं 'हृदय-
वेष्टनमांसपिण्डम्, तत्र हृदयान्तर्बर्तिनि ब्रह्मणि शयाने जीवे, 'प्रासादे शेते,
खट्वायां शेते, पर्यङ्के शेते' इतिवत्, नाडीषु शेते, पुरीतति शेते, ब्रह्मणि शेते
इति निर्देशः "त्रयस्याप्युपपत्तेः समुच्चये संभवति पाक्षिकबाधगर्भो विकल्पो नास्ती-
कार्यः । साक्षात्स्थानं तु ब्रह्मैवेति सूत्रार्थः ।

"अतः प्रबोधोऽस्मात्" । यतः ब्रह्मैव सुषुप्तिस्थानम्, अत एव सुप्तस्य,
'सत् आगम्य न विदु' रिति ब्रह्मण एव नित्यवत् प्रबोधः श्रूयमाण उपपद्यत इति
[सिद्धान्तितम्] । ऋत्तमनुसरामः ।

स यथा—स यथा=स दृष्टान्तो वक्ष्यमाणो यथेत्यर्थः । कुमारः राज-
तनयः, महाराजः सप्तद्वीपपतिः, महाब्राह्मणः अनवरतब्रह्मानन्दपरो ब्रह्मवित्,
एतदन्यतमो यथा आनन्दस्य अतिर्घ्नी अतिशयं गतां मात्रां गत्वा शयीत तिष्ठेत्,
एवमेवैषः सुप्तो जीवः एतत् एतस्मिन् काले स्वापदशायामतिशयितामानन्दस्य दशां
प्राप्य पुरीतति शेते अवतिष्ठत इत्यर्थः । एतच्छब्दः पुरीतपरो वा द्रष्टव्यः ।
एतत् = एतस्यां पुरीततीत्यर्थः । एवं स्वप्नसुषुप्तयोर्वैलक्षण्यं निरूपितम् । तथा
जागरस्य त्वा (ता ?)भ्यां वैलक्षण्यस्य पाणिपेषोत्थानादिभिः स्फुटतया प्रसङ्गादि-
स्थम्बस्वात्रयं वैराग्यायोपपादितं भवति ॥ १९ ॥

1. गत्वा पुरीतदाख्यहृदयवेष्टनमांसपरिकृत हृदयान्तर्बर्तिनि. ग. 2. निर्देशात्. क.

स यथा कुमार इत्यादिना स्वरूपानन्दस्फूर्तिस्त्वदातनी दर्शिता । कुटुम्बव्यापारणं
विनैव सुख्यन्तीत्यस्य सर्वं कुमारेषु सुख्यन्तेऽपि तत्रान्यानन्दातिशयसंपत्तये राजतनय इत्युक्तम् ।

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् , यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा
व्युच्चरन्ति—एवमेवास्मादात्मनस्सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि
भूतानि व्युच्चरन्ति ।

एवं पूर्वोक्तप्रश्नयोः 'कैष तदाऽभू' दित्यस्योत्तरमुक्तम् । अथ 'कुत
एतदागा' दित्यस्योत्तरमाह स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत् । सः प्रसिद्धः
ऊर्णनाभिः लतास्यः कीटविशेषः तन्तुजालमध्यस्थितः आहारग्रहणाय यथा तन्तुना
तन्तुद्वारा बहिः 'उद्गच्छेदित्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा
व्युच्चरन्ति । अलोद्गमनापादानस्य ब्रह्मणः उद्गच्छत्सर्वभूतापेक्षया, 'अध्यतिष्ठ-
इशाङ्गुल'मित्युक्तवैपुल्यम्, 'ब्रह्मण एकस्य कथं सर्वभूतलयाधारत्वं'मित्येतच्छङ्का-
वारणायोक्तं प्रथमदृष्टान्तेन । द्वितीयेन त्वेकदैव सर्वभूतोद्गमनं निदर्शितम् । अथवा
यथा ऊर्णनाभिरेक एव सन् नानाविधतन्तुरूपेण विजिहीर्षुरुच्चरति, एवमेव ब्रह्म
नानाभूतरूपेणेति प्रथमदृष्टान्तार्थः । तदानीं तन्तुना नानातन्तुरूपेणेत्यर्थो द्रष्टव्यः ।
व्युच्चरन्ति ^१ उद्गच्छन्तीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । एवमेवास्मादात्मनः—व्युच्च-
रन्ति । एवमेव उक्तदृष्टान्तद्वयवदेव । अस्मात् सुषुप्त्याधारात् परमात्मनः । सर्वे
प्राणाः । प्राणशब्दो जीवपरः । सर्वे जीवा इत्यर्थः । सर्वे लोकाः । लोकशब्दो
ज्ञानपरः । लोकं लोक इति व्युत्पत्तेः । सर्वाणि ज्ञानानीत्यर्थः । सर्वे देवाः
सर्वाणीन्द्रियाणीत्यर्थः । देवशब्द इन्द्रियपरः । सर्वाणि भूतानि देवमनुष्यादि-

1,2. निर्ग. ग.

वैपुल्यमिति । अस्य उक्तमित्यनेनान्वयः । प्रथमदृष्टान्तेन प्रथमदृष्टान्तवाक्येन ।
यथोर्णनाभिः विपुलतन्तुमध्यस्थित एव सन् आहारग्रहणाय आत्मानं बहिः प्रसारयति, तथा
प्राणलोकदेवभूतानि परमात्मास्थितान्येव कार्यकरणाय व्युच्चरन्तीत्युक्तौ ब्रह्मणो वैपुल्यमुक्तं
भवतीति भावः । तावता तन्तोर्णनाभिजन्यत्वत्वात् परमात्मनः प्राणाद्विजन्यत्वं न सङ्गमम्—सर्वांशे
एतददृष्टान्तीकरणभावात् । दृष्टान्तनिर्देशस्य सर्वत्र किञ्चिदंशविषयकत्वात् । अथवेति योजनायां
कैवल्योर्णनाभेः तन्तुविधिद्योर्णनाभिष्वत् परमात्मनः प्राणादिशरीरकमङ्गारूपकर्ष्यनिर्गमोऽभिमतः ।

रूपा जीवाः सर्वे च । सर्वे द्रष्टारः सर्वाणि दर्शनानि सर्वाणि तत्करणानि च सुषुप्त्याधारभूतादेकस्मात् ब्रह्मण एव युगपदेव व्युच्चरन्तीत्यर्थः ।

नन्वत्र सुप्त^१तज्जीवमात्रोद्गमनापादानप्रभे, 'कैष तदाऽभूत् कुत इतदागादिति कृते ^२सर्वभूतोद्गमनापादानत्वकीर्तनस्य किं फलमिति चेत् — न; सर्वभूतोद्गमनापादानस्य परमात्मनः सुप्तैतज्जीवोद्गमनापादानत्वे को भार इत्येतदर्थपरत्वात् तस्य ।

न च समानप्रकरणे कौषीतकिनामुपनिषदि, 'एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते; प्राणेभ्यो देवाः; देवेभ्यो लोकाः' इति क्रमान्तरं वर्णितमिति विरोधः शङ्कनीयः । [यतः ?] यथा 'आत्मन आकाशस्संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतेः; 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । सं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' इति श्रुतेश्च, "विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च—" इति न्यायेनाविरोधसमर्थने, 'एतस्माज्जायत' इत्यादियौगपद्यरूपक्रमश्रुतेः 'आत्मन आकाश' इत्यादिपरम्परा-रूपक्रमोपस्थापकश्रुत्यनुसारेणार्थो वर्णितः — एवमिहापि 'एतस्मादात्मनः प्राणाः' इति कौषीतिकिश्रुत्यनुरोधेनैतच्छ्रुत्यर्थस्य वर्णनीयतया परमात्मनो जीवाः, तेभ्यः प्राणिभ्य इन्द्रियाणि, तेभ्यो ज्ञानानि व्युच्चरन्तीत्यर्थादविरुद्धत्वं द्रष्टव्यम् ।

अत्र जगद्वाचित्वाधिकरणे प्राणनामामन्तणाश्रवणप्राणिपेषोत्थानादिभिः प्राणाद्यतिरिक्तजीवप्रदर्शनं तदतिरिक्तपरमात्मप्रतिपत्त्यर्थमिति, "अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्याम् —" इति सूत्रेण स्थापितम् । इदमधिकरणञ्च कौषीतिकि-प्रकाशिकायामुपन्यस्तं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

इत्थं शरीरेन्द्रियप्राणविलक्षणतया प्रदर्शिताजीवात् तत्सुषुप्त्याधारत्व-तत्त्वबोधापादानत्वाभ्यां विलक्षणतया प्रतिपादितस्य परब्रह्मणः सुषुप्तिदशायामानन्दप्रापकत्व-कथनेन मोक्षरूपाया ब्रह्मप्राप्तेः परमानन्दरूपत्वं कैमुत्यन्यायेन सूचयन् अजातशत्रुः

१. सुप्तजीवमात्र. २. सर्वोद्गमन. ३.

युगपदेवंति । ब्रह्मानन्तरूपक्रमेणेत्यर्थः ।

कौषीतिकिप्रकाशिकायामिति । जगद्वाचित्वाधिकरणनिष्कर्षोऽपि स्वपरिष्कार एव वर्णयितव्यः ।

तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् ; तेषामेष सत्यम् ॥ २० ॥

इति चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

प्रासङ्गिकजागराद्यवस्थानिरूपणनिर्विण्णाय मुमुक्षवे गार्भ्याय ब्रह्मप्राप्तिसाधनभूतोपासनाप्रकारमुपदिशति तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमिति । तस्य परमात्मनः सत्यस्य सत्यमिति उपनिषत् रहस्यनामेत्यर्थः । एतन्नामार्थं स्वयमेव विवृणोति प्राणा वै सत्यम् ; तेषामेष सत्यम् । प्राणाः ^१ जीवात्मान इत्यर्थः । तेषामचेतनवत् स्वरूपान्यथाभावरूपविकाराभावात् सत्यता = निर्विकारतास्तीति ते सत्यमित्युच्यन्ते । वैशब्दः प्रसिद्धौ । एवं जीवानां स्वरूपविकाराभावेऽपि स्वभावभूतधर्मभूतज्ञानेन विकारितया न निरवधिकं सत्यत्वम् । परमात्मनस्तु जीवानामिव पुण्यपापप्रयुक्तस्य धर्मभूतज्ञानसंकोचविकासलक्षणस्वभावस्यान्यथाभाव (लक्षणस्य स्वभावान्यथाभाव) स्याऽप्यभावात् तदपेक्षयाप्यधिकसत्यतेति सत्यस्य सत्यतेत्यर्थः । [^२ अत्र सत्यस्येत्येकवचनं जात्यभिप्रायम् ; प्राणा वै इति विवरणात् । तेनैकजीवादेव्युदासः । सत्यस्येति षष्ठी च निर्धारणार्था । तेषामेष सत्यमिति विवरणस्वारस्यात् । तेन जीवब्रह्मैक्यवादेव्युदासः । ततश्चोक्तगुणविशिष्टस्योक्तनामोपासनं मोक्षसाधनम्, अतस्त्वमप्येवमुपास्वेत्यजातशत्रुराहेत्यर्थः] ॥ २० ॥ ४-१.

१. आत्मानः . ग. २. कुण्डलितं न स्वादि कोशे ।

एवं सुषुप्तश्चरीरे जीवातिरिक्तं परमात्मानं प्रतिबोध्य, तेन, 'जीवधरयोर्भेदे जीवो देहादिदेव; देहादितो भेदे च ईश्वराभिन्न एव जीवः; न तु आत्मद्वयम्' इति मस्ति व्युद्दस्य एतन्न्यत्येन प्रागुक्तानुक्तादित्यपुरुषादिसर्वजीवातिरिक्तत्वं मन्तव्यमिति प्रतिबोधयितुं तदुचितं रहस्यनामोपदिशति तस्योपनिषदिति । एतद्विवरणरूपमुपरितन ब्राह्मणद्वयमिति शाङ्करेऽप्युक्तम् ।

ब्रह्म सत्यस्येत्यादिरधिकाराठः । स च षष्ठी च निर्धारणार्थेऽस्मिन्भेदे चिन्त्यः । सत्यपदस्य जीवात्मार्यकत्वस्य प्रागुक्त्या निर्धारणषष्ठ्युक्तौ व्याख्यातात् । प्रकृतैतावत्स्वप्नश्रीभाष्ये, "प्राणशब्देन प्राणसाहचर्यात् जीवाः परामृश्यन्ते । ते तावत् सत्यम्-तेभ्योऽप्येव परमपुरुषः सत्यम्" इति व्याख्याततया तद्विरोधाच्च । तृतीयब्राह्मणभ्रमरूपस्त्वोक्तिविरोधाच्च ।

४—२.

यो ह वै शिशुं साधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदानं वेद, सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यानवरुणद्धि ।

अथ प्राणा वै सत्यमित्यत्र जीवानां प्राणशब्दवाच्यत्वं प्राणविनाभाव-
संबन्धेन भवतीत्युपपादयितुमिदं ब्राह्मणमारभ्यते यो ह वै — अवरुणद्धि ।
आधानप्रत्याधानस्थूणादामविशिष्टं शिशुं यो वेद, तस्येदं फलं ह प्रसिद्धम् । किं तत् ?
सप्त ह द्विषतो भ्रातृव्यान् अवरुणद्धि । सप्त पुरुषपर्याप्तान्^१ द्वेषयुक्तान् शत्रून्

१. पुरुषपर्यन्तान्. क.

सत्यस्य सत्यमित्येऽद्विषयकमेकमुपासनमुक्तम् । पुनरप्येतद्विषयकमुपासनान्तरं वक्ष्यते
द्वे वाव ब्राह्मण इति । मध्ये प्रथमसत्यशब्दार्थभूतानां प्राणानां जीवानां प्राणत्वं मुख्यप्राण-
विशिष्टत्वादिति जीवमुख्यप्राणसंबन्धप्रकारं प्रदर्श्य तत्रावान्तरोपासनाभेदः फलभेदश्च व्यर्थते
योहवैशिशुमिति । प्रथमखण्डेन आधानप्रत्याधानस्थूणादामविशिष्टशिशुरूपमुख्यप्राणवैदनफलं
द्विषद्भ्रातृव्यसप्तकारोध इत्युक्तम् । द्वितीये अक्षयंशसप्तकद्वारागतदेवतासप्तकोपस्थेयस्य अक्षिगत-
प्राणस्य विज्ञानफलमप्राक्षय इति । अथैतद्विवरणभूतः अर्वाग्बलश्लोकः । प्राणस्येन्द्रियवत्
भोगौपायिकदर्शनादिक्रियाकर्तृत्वस्य साक्षादभावात् तदक्षमवत्सतुल्यतया शिशुत्वम् । शिशुप्रस्तावे
आधानपदं गर्भरूपाधानं वक्तुमर्हतीति औचित्यादाधानं तत्प्रथमनिक्षेपस्थानम्, हृदयम् ।
प्रत्याधानं ततो बहिराविर्भाव इति प्रसरस्थानं शरीरं प्रत्याधानम् । स्थूणा जीवः । दाम
चाक्षमिति । द्विषन्तो भ्रातृव्याः सप्त के इत्यत्र शाङ्करे, 'भ्रातृव्या हि द्विधा भवन्ति द्विषन्तः
अद्विषन्तश्च । तत्र द्विषन्तो ये भ्रातृव्याः तान् अवरुणद्धि । सप्त ये शीर्षेभ्यः प्राणाः,
विषयोपलब्धिद्वारा हि तत्प्रभवा विषयरागाः सहजत्वात् भ्रातृव्याः' इत्युक्तम् । पदान्तरागामर्थ-
विषये शाङ्करोपेक्षायामप्ययमर्थोऽत्र गृहीतः स्यात् । उपरि 'तस्यासत् ऋषयः सप्त तीरे' इति
सप्तशीर्षेभ्येन्द्रियप्रस्ताभात् तन्मूलविरोधिसप्तकस्य ग्रहणं हि नानुपस्थितम् । अतः पुरुषपर्याप्तान्
इति प्रतिपुरुषं प्रसिद्धं स्थितान् इत्यर्थकं ह्यशब्दविवरणम् ।

अस्य च शिशुप्राह्मणस्यान्यः कश्चिदाशयोपि सुवचः, यो वेदान्तपुरुषाञ्च ङावस्मभि-
र्दक्षितः । तस्मिन् एवम् — मुख्यप्राणः शिशुः आधानशब्दवाच्यस्थितिस्थानरूपमुखाद्यव्यक्तम-
शरीरविशिष्टः, प्रत्याधानशब्दवाच्यगतिस्थानभूतशीर्षेभ्यसप्तकदीन्द्रियविशिष्टः, स्थूणाशब्दवाच्यो
यः प्राणो जीवान्तर्यामी तत्र बद्धेन = तस्मै निवेदनीयेन अत एव परमप्राणनेन अन्नेन क्षाम्ना
बद्धः = तादृशाशसेवनात् भगवत्प्राणनर्कस्थानमात्रसञ्चारी इन्द्रियलौक्यरूपरागद्वेषादीन् शत्रून्
अवरुणद्धीति । तथाच आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्ययमंश इहोपनिबन्धते, एतद्वेदनफलञ्च कीर्त्यते
इति । परन्तु सर्वेषां जीवानां प्राणशब्दवाच्यत्वमुपपादयितुं प्रवृत्तत्वादस्य संदर्भस्य अगवनि-
वेदिताशसेवनकार्यमात्रे पर्युत्थानं न युक्तमिति भाग्योक्तयोजनेनैव मुख्यार्थः ।

अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः प्राणः । तस्येदमेवाऽऽधानमिदं
प्रत्याधानं प्राणस्थूणाऽन्नं दाम ॥ १ ॥

तमेतास्सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते । तद्या इमा अक्षन् लोहिन्यो राजय-

स्ववशीकरोतीत्यर्थः । मन्त्रस्यार्थमाह श्रुतिः स्वयमेव अयं वाव शिशुर्योऽयं मध्यमः
प्राणः—अन्नं दाम । मध्यमः शरीरमध्यवर्ती अयं पञ्चवृत्तिर्यः प्राणः, सोऽयमेव
शिशुः इतरकरणवत् क्रियाकर्तृत्वादिशून्यत्वात् शिशुरिव शिशुरित्यर्थः । वावशब्द
एवार्थः । तस्य शिशोः क्तस्थानीयस्य मुख्यप्राणस्य इदमेव आधानम् । आधीयते-
ऽस्मिन्नित्याधानं गर्भगोळकम् । इदं 'मध्यमः प्राणः' इत्यत्र मध्यशब्दोपस्थापितं
शरीरमध्यदेशरूपं हृदयमेव आधानं गर्भगोळमित्यर्थः । इदं प्रत्याधानम् । इदमिति
प्रत्यक्षोपस्थापितं शरीरमेव प्रत्याधानम् । आहितस्याधानं प्रत्याधानम् । गर्भे आहितो
हि वत्सः पश्चाद्गुमावाधीयत इति प्रत्याधानं प्रसूतिभूमिः ; एवं हृदये लब्धात्मको
हि प्राणः पश्चात् सर्वशरीरव्यापी अभिव्यज्यत इति शरीरं प्राणस्य प्रत्याधानं
प्रसूतिभूमिस्थानीयम् । प्राणः स्थूणा । स्थूणायां हि बद्धो वत्सो भवति ; एवं
प्राणशब्दिते जीवे हि मुख्यप्राणो बद्धो भवति । जीवे शरीरे स्थित एव प्राणस्याव-
स्थितेः । अतो जीवः प्राणस्य स्थूणास्थानीयः । अन्नं दाम । दाम पाश इत्यर्थः ।
यथा वत्सः पाशेन बद्धोऽवतिष्ठते, एवमन्नेन पाशेन बद्धो हि प्राणोऽवतिष्ठते । 'अन्नं
प्राणस्य षड्विंशः' इति श्रुतेः । षड्विंशो हि पाशविशेषः । तथाच हृदयदेशे लब्धसत्ताकः
शरीरेऽभिव्यक्तः पञ्चवृत्तिः प्राणोऽन्नेन जीवे निबद्धो वर्तत इति प्राणे क्तससादृश्यं
विभावयतः पूर्वोक्तं फलं भक्तीति मन्त्रार्थ इत्यर्थः ॥ १ ॥

तमेतास्सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते । तमेतं चक्षुष्यारूढं प्राणम् एताः वक्ष्य-
माणाः सप्त अक्षितयः उपतिष्ठन्ते उपस्थिता भवन्ति । न विद्यते क्षितिः क्षयो
येषां ते तथोक्तः । अक्षितित्वञ्च तेषां वक्ष्यमाणानामपेक्षिकं द्रष्टव्यम् । ता एव
सप्ताक्षितीराह तद् या इमा अक्षन् — द्यौरुत्तरया । तत् तत्र अक्षन्
अक्षन्निति छान्दसं रूपम् — या इमाः लोहिन्यः लोहिताः राजयः

एताः सप्ताक्षितय इत्यत्र अक्षितिशब्दस्य लोलेकत्वेऽपि येषां ते इत्येवं बहुव्रीहि
विग्रहः वक्ष्यमाणानां वद्वत्दीनां पुंस्त्वात् संभवमात्रेण । अतश्च तेवथोक्तः इत्यस्य वद्वत्त्व

स्ताभिरेनै रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षभापस्ताभिः पर्जन्यो या कनीनिका
तयाऽऽदित्यो यत्कृष्णं तेनाभिर्यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽधरयैर्न वर्तन्या पृथि-
व्यन्वायत्ता द्यौरुत्तरया । नास्यासं क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तदेष श्लोको भवति—

अर्वाग्विलश्वमस ऊर्ध्वबुधस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपम् ।

तस्यासत् ऋषयस्सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदाना ॥ इति ।

अर्वाग्विलश्वमस ऊर्ध्वबुध इति । इदं तच्छिरः । एष ह्यर्वाग्वि-
लश्वमस ऊर्ध्वबुधः ।

रेखाः सन्ति, ताभिर्द्वारभूताभिः एनं प्राणं रुद्रः अन्वायत्तः उपस्थितो भव-
तीत्यर्थः । अथेति वाक्यान्तरोपक्रमे । याः अश्वन् अक्षिणि शुण्ठ्यादिकदुद्रव्य-
संयोगेनाभिव्यज्यमाना आपः, ताभिः द्वारभूताभिः पर्जन्यो देवतात्मा उपतिष्ठते;
या कनीनिका अक्षिण या कनीनिका तारका — तेजोमयी दृक्छक्तिरिति
यावत्—, तथा तद्द्वारा आदित्य उपतिष्ठते; अक्षिण यत् कृष्णं रूपम्, तेना-
भिरुपतिष्ठते; यदक्षिण शुक्लं रूपं दृश्यते, तेनेन्द्रः उपस्थितो भवतीत्यर्थः ।
अधरयैर्न वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता । अधरया वर्तन्या अधरेण पक्षमणा एनं
प्राणं पृथिवी अन्वायत्ता उपस्थितेत्यर्थः । द्यौरुत्तरया । वर्तन्येति वर्तते ।
उत्तरया वर्तन्या उत्तरेण पक्षमणा द्यौर्देवतात्मोपस्थितेत्यर्थः । सप्ताक्षित्युपस्थेय-
च्छुर्निष्ठप्राणज्ञानस्य फलमाह । नास्यासं क्षीयते, य एवं वेद । स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

तदेष श्लोको भवति । तत् तस्मिन् मुख्यप्राणविषये = तत्प्रतिपादकः
एषः वक्ष्यमाणः श्लोको भवतीत्यर्थः । ' अर्वाग्विलश्वमस ऊर्ध्वबुधः ' इत्यादिनो-
पात्तममुं मन्त्रं श्रुतिरेव व्याचष्टे । तत्र, ' अर्वाग्विलश्वमस ऊर्ध्वबुधः ' इति मन्त्र-
खण्डमुपादाय तेनोच्यमानमर्थमाह । इतीदं तत् शिर इति । इति मन्त्रखण्डे-
नोक्तं तत् इदं प्रसिद्धमेव शिरः; कण्ठादुपरिभाग इति यावत् । कथं तदर्थस्तदि-
त्याद्यद्वाह । एष ह्यर्वाग्विलश्वमस ऊर्ध्वबुधः । चम्यते अनेनेति चमसः

एष श्रीलिङ्गाक्षितिपदार्थतयोक्ता इत्यर्थः । उपरि ताएवेति खयमेवोक्तेः । आपोक्षिकम् । न
तु ' पुरुषो वा अक्षिभिः ' इति परमात्मन इव निरुपाधिकम् ।

तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति । प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणानेतदाह । तस्यासत् ऋषयस्सप्त तीरे इति । प्राणा वा ऋषयः । प्राणानेतदाह । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति । वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संविता ^१ ॥ ३ ॥

१. संविता. झां. संविता. मां.

भक्षणसाधनमित्यर्थः । एषः उक्तो मुखरूपश्चमसः अर्वाग्बिलः । अधोविद्यमानस्याऽऽस्यस्य बिलरूपत्वाद् अर्वाग्बिलत्वम् । ऊर्ध्वबुध्नः । शिरस ऊर्ध्वस्थूलमूल-भाररूपबुध्नाकारत्वाद् ऊर्ध्वबुध्नत्वम् । लोके हि प्रसिद्धश्चमस ऊर्ध्वविलः तिर्यग्बुध्नः । अयं तु कण्ठोर्ध्वभाग उक्तगुणो विलक्षणश्चमस इति भावः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमितीत्युपात्तं मन्त्रखण्डं विवृणोति प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह । इति एतत् 'तस्मिन् यश' इत्यादिबन्धक्यं प्राणानाहेति प्रतिज्ञा । तत्र हेतुमाह प्राणा वै यशो निहितं विश्वरूपम् । प्राणस्य प्राणापानादिबहुरूपतया विश्वरूपत्वम् । यशोक्त् प्रसृमरत्वात् यशस्त्वेन रूपणम् । वृत्तिभेदात् प्राणा इति बहुवचनम् । एतादृशो मुख्यप्राणः तस्मिन् मुखरूपे चमसे निहित इति मन्त्रखण्डार्थ इत्यर्थः । तस्यासत् ऋषयस्सप्ततीरे इतीत्युपात्तमन्त्रखण्ड-स्यार्थमाह प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह । * नासाक्षिश्रोत्रास्योपाधिसंबन्धिनः सप्त शीर्षण्याः प्राणाः ऋषय इति मन्त्रोक्ताः । अतः तस्यासत् ऋषय इत्येतत् अयं मन्त्रखण्डः प्राणानाहेति । तथा च सप्त शीर्षण्याः प्राणाः तस्य मुखचमसस्य तीरे समीपे वर्तन्त इत्यर्थ इत्यर्थः । वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेतीत्युपात्तं मन्त्रभागं व्याचष्टे वाग्ध्यष्टमी ब्रह्मणा संविता । वागेवाष्टमी । ननु सप्तमी-त्वेनोक्ताया वाचः कथमष्टमीत्वमित्यत्राह ब्रह्मणा संविदाना । ब्रह्मणा वेदेन ^१ चतुर्मुखेन वा संविदाना संवादं कुर्वती वागष्टमीत्यर्थः । तथा च वाचो वक्ष्यमाणप्रकारेणात्तृत्वेन रूपेण सप्तमत्वेऽपि वेदवक्तृत्वेन रूपान्तरेणाष्टमत्वमुपपद्यत इति मन्त्रार्थ इत्याह ब्रह्मणा संविता । समित्येकीकरे । वित्तशब्दो ^२ ज्ञानपरः । ब्रह्मणा एकप्रत्यया एकबुद्धिः ब्रह्मणा वेदेन ^३ एककण्ठा । वेदवादिनीति याक्त् ॥ ३ ॥

१. चतुर्मुखेन वेति क. कोशे । २. ज्ञानपरः, ग. ३. वेदेनेति क. कोशे न.

* ग. कोश इष ख. कोशेपि बहुभाष्यवाक्ययोगेन मुह्यशासमात्र संप्रहृत्य अत्र स्थले साक्षिश्रोत्र नासिक्त्वेति अशुद्धेरपि तथैव सत्त्वात् ग. कोशस्य ख. कोशोऽपि नूनं मूलम् ।

इमावेव गौतमभरद्वाजौ अयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजः; इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयं जमदग्निः; इमावेव वसिष्ठ-
कश्यपौ अयमेव वसिष्ठोऽयं कश्यपः ।

वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यतेऽत्रिह्रिवै नामैतद्यदत्तिरिति । सर्वस्यात्ता
भवति, सर्वमस्यान्नं भवति, य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

1. अत्रिह्रिवै नामैतत् यदत्तिरिति. शां.

सप्त ऋषयः के इत्यत्र श्रोत्राक्षिनासास्योपाधिसंबन्धिनः सप्त प्राणान्
सप्तर्षित्वेन रूपयन्ती श्रुतिः प्रथमं कर्णौ प्रदर्शयन्त्युवाच इमावेव गौतम-
भरद्वाजौ । इमौ दृश्यमानौ कर्णावेव गौतमभरद्वाजौ सप्तर्षीणामन्यतमा-
वित्यर्थः । तत्र पुनर्विभज्य दर्शयति अयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजः । दर्शितयोः
कर्णयोर्मध्ये एको गौतमः एको भरद्वाज इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । चक्षुषी
उपदिशन्त्युवाच—इमावेव—जमदग्निः । चक्षुषी एव विश्वामित्रजमदग्नी ।
तत्रापि चक्षुषोर्मध्ये एकं विश्वामित्रः, अरं जमदग्निरित्यर्थः । नासिके उपदि-
शन्त्युवाच इमावेव—कश्यपः । पूर्ववदेव नासिकयोर्मध्ये एकं वसिष्ठः अपरा
कश्यप इत्यर्थः । वागेवात्रिर्वाचा ह्यन्नमद्यते । वागिन्द्रियाधिष्ठानभूतेन आस्ये-
नान्नमद्यत इति तदुपाधिद्वारकात्त्वत्त्वात् वागिन्द्रियमेवात्रिरित्यर्थः । अत्रिह्रिवै
नामैतद्यदत्तिरिति । यदत्तिरिति नामैतत्=एतत् वागिन्द्रियं यत् यस्मादत्त्वा-
दत्तिरित्येवं नामवत्, तस्मादत्रिह्रिवै अत्रिरिति प्रसिद्धं परोक्षेणोच्यते इत्यर्थः ।
वागित्त्वज्ञानस्य फलमाह सर्वस्य—वेद । य एवं वागित्त्वं वेद, स सर्वस्यात्ता
भवति सर्वस्य भोक्ता भवति । अत्र 'सर्वस्यात्ता भक्ती'त्यनेनैव 'सर्वमस्यान्नं
भक्ती' त्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् सिद्धस्य कीर्तनमनुकूलभोग्यत्वकीर्तनमिति
द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ (४-२.)

४—३.

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तश्चैवामूर्तश्च, मर्त्यश्चामृतश्च, स्थितश्च यच्च, सच्च त्यच्च ॥ १ ॥

तदेतन्मूर्तं यदन्यद् वायोश्चान्तरिक्षाच्च; एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ।

द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे । ब्रह्मणो द्वे रूपे शरीरे । वावशब्दः प्रसिद्धौ । के ते द्वे रूपे इत्याह मूर्तश्चामूर्तश्च — सच्च त्यच्च । मूर्तं कठिनम्, अमूर्तम् अकठिनम् । मर्त्यं मरणधर्मात्मकम् । विनश्वरमित्यर्थः । अमूर्तं तदितरत् । स्थितम् अव्यापकम् । यत् व्यापकम् । एति गच्छति सर्वानिति यत् — व्यापकमिति यावत् । सत् चाक्षुषप्रत्यक्षोपलभ्यम् । स्वतो रूपवदिति यावत् । त्यत् तदितरदित्यर्थः ॥ १ ॥

एवं ब्रह्मरूपत्वेन प्रतिज्ञाते मूर्तामूर्ते दर्शयन्ती श्रुतिस्तत्र प्रथमं नूर्तमर्त्य-स्थितसदात्मकं रूपं दर्शयति तदेतन्मूर्तं — सत् । यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च = वाय्वन्तरिक्षव्यतिरिक्तं पृथिव्यप्तेजोलक्षणं यदस्ति, तदेतत् कठिनत्वेन मूर्तम् । एतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत् । तथा नूर्तत्वेनोक्तमेतदेव रूपं

(पु.१४४.) अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिखरः इति वाक्यार्थः, “चमसमदविशेषात्” इति सूत्रे दृष्टान्ततयोपन्यस्तः । संवित्ते इति क्रियापदम्; न तु वित्तपदं परेषां श्रुतिपाठे ।

यच्चेति । यत् गच्छन् इत्यर्थः । तत्तदर्थार्थं उच्यते व्यापकमिति । बाह्यपृथिव्यप्तेज-सार आदित्यमण्डलम्; तत्रत्यः पुरुषाकारः बाह्यवाय्वाकाशरूपामूर्तसारः । शारीरपृथिव्यप्तेजस्सारः चक्षुः; शारीरवाय्वाकाशसारः तत्रत्यपुरुषाकारः । तत्पुरुषद्वयस्य च रूपं मादृजजनन्नादितुल्यम् । नैवं मूर्तामूर्तद्वयाक्षिप्तमेव ब्रह्म; इतोप्यति शयसद्भावत् । प्राणानां सत्यमित्यपि तत्र सत्यस्य सत्यमित्युच्यते इति अनेन ब्राह्मणेन वर्णयते । अत्र किञ्चिद् वेदान्तपुण्याङ्गलावभ्यधाम — पृथिव्यादित्रिकं सत्; वाय्वाद्विद्विकं सत् । सतो रसः आदित्यमण्डलमक्षि च; त्यस्य रसः उभयत्र पुरुष इति अत्र श्रुतत्वात् सत्यस्य सत्यमित्यस्य नाम्न एकं व्याख्या एवं कृता भवति । सत्यस्य = सत् सत् इत्युक्तस्य त्रिवस्य द्विकस्य च सारभूतं सत्यम् = सदित्युक्तमानसूर्यमण्डल-दक्षिणाक्षिस्थं सत्यित्युक्तपुरुषरूपम्, सद्द्विगिष्ठस्य सारभूतं सद्द्विगिष्ठं सत्यदिति । एवं व्याख्यायो-च्यते — ‘एतावदेव न । प्राणाः सत्यम् । तेषामेष सत्यमित्यपि सत्यस्य सत्यमित्युच्यते’ इति । सत्यशब्दे सत्-ति-यम् इति विभज्य चिदचिन्नियन्तृत्वरूपार्थस्य स्थलान्तरे कथनवत् अयमपि कश्चिदत्रोपासनार्थमाहितो निर्वाहप्रकार इति ।

तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष
तपति । सतो ह्येष रसः ॥ २ ॥

अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षञ्च; एतदमृतमेतद्यदेतस्यत् । तस्यैतस्या-
मूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य य एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन् मण्डले
पुरुषः । त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

अथाध्यात्ममिदमेव मूर्तं यदन्यत् प्राणाच्च यश्चायमन्तरात्मज्ञा-
काशः; एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत् ।

विनश्वरत्वाव्यापकत्वचक्षुषप्रत्यक्षोपलभ्यत्वरूपधर्मयुक्ततया मर्त्यास्थितसच्छब्दवा-
च्यमित्यर्थः । अत्र काठिन्यमतेजसोः करकासुवर्णादौ द्रष्टव्यम् । तस्यैतस्य मूर्त-
स्य — रसः । य एष तपति लोकं तेजोमण्डलरूपेण, एषः तदेतदादित्य-
मण्डलं हि यस्मात् सच्छब्दितस्य तेजोवन्नस्य रसः —, तेजोवन्नवत् मण्डलस्य
प्रत्यक्षोपलभ्यमानत्वादिति भावः — तस्माद्देवतोरादित्यमण्डले मूर्तत्वमर्त्यावस्थितत्व-
सत्त्वरूपधर्मचतुष्टययुक्ततेजोवन्नरसत्वबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ २ ॥

अथामूर्तम् । रूपमुच्यत इति शेषः । तदेवाह वायुश्चान्तरिक्षञ्च —
त्यत् । अत्र वाग्वाकाशयोरमृतत्वयत्त्वरूपाविनश्वरत्वव्यापकत्वे आपेक्षिके मन्तव्ये,
त्यत्त्वञ्च स्वतो रूपवत्त्वाभावपर्यवसन्नं ग्राह्यम् । अनस्तयोर्विनाशित्वकार्यत्वप्रत्यक्षत्वादे-
रविरोधः । तस्यैतस्यामूर्तस्य — रसः । हि यस्मादादित्यमण्डलस्यपुरुषोऽस्मादादि-
प्रत्यक्षगोचरत्वात् त्यस्य रसः, तस्मादमूर्तत्वःमृतत्वयत्त्वत्यत्वलक्षणधर्मचतुष्टयाश्रयवा-
य्वन्तरिक्षरसत्वबुद्धिरादित्यमण्डलस्यपुरुषे पञ्चतानि कर्तव्येत्यर्थः । इत्यधि-
दैवतम् । इति उक्तरीत्या अधिदैवतमुपासनकर्तव्यताप्रकार उक्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । इतःपरमध्यात्मं मूर्तमूर्तसोपासनचिन्ताप्रकारो वर्ण्यते
इत्यर्थः । अध्यात्मम् आत्मनि । देह इत्यर्थः । इदमेव मूर्तं — सत् । यत्
मुख्यप्राणादन्यत्, यश्चान्तरात्मन् शरीरान्तः आकाशः तस्माच्चान्यत्, सर्वमिदं
मूर्तमित्यर्थः । आकाश इत्यत्र तस्माच्चेति शेषः । एतन्मर्त्यम्, एतदेव स्थितम्,

तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो यच्चक्षुः ।
सतो ह्येष रसः ॥ ४ ॥

अथामूर्तं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्नाकाशः; एतदमृतमेतद्यदेतत्तस्य ।
तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैव रसो योऽयं
दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । त्यस्य ह्येष रसः ॥ ५ ॥

एतदेव सचेत्यर्थः । तस्यैतस्य मूर्तस्य — रसः । चक्षुर्गोळस्य प्रत्यक्षोपलभ्यत्वेन
सद्रसत्वसंभवाच्चक्षुर्गोळे मूर्तत्वमर्त्यत्वस्थितत्वसत्त्वरूपधर्मचतुष्टयविशिष्टप्राणशरीरा-
न्तराकाशोभयान्यशरीरवर्तिवस्तुरसत्वबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । पदार्थाः पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अथामूर्तम् । रूपमुच्यत इति शेषः । प्राणश्च — त्यम् । प्राणहार्दा-
काशयोरमूर्तत्वामृतत्वयत्त्वयत्त्राख्यधर्मचतुष्टयवत्त्वस्य पूर्वोक्तरीत्या संभवादमूर्तत्वा-
दिधर्मचतुष्टयाश्रयप्राणहार्दाकाशयोः दक्षिणाक्षिस्थः पुरुषः परमात्मा रसः, तस्या-
सदादिप्रत्यक्षानुपलभ्यत्वेन त्यस्य रसत्वात् । ततश्च दक्षिणाक्षिस्थे परमात्मन्यमूर्त-
त्वादिचतुष्टयविशिष्टप्राणहार्दाकाशरसत्वबुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ।

नन्वहिकुण्डलाधिकरणभाष्ये — “मूर्तामूर्तस्याचित्पञ्चस्य ब्रह्मणो रूप-
त्वम्, ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे’ इत्यादिनोपदिश्यत ” इत्युक्तम् । तत् व्याच-
क्षणैर्व्यासार्थैः, “चिदचिदात्मकप्रपञ्चकथनेन अचित्प्रपञ्चोऽपि कथितस्स्यादि-
त्यर्थः । न त्वन्ययोगव्यवच्छेदः । सङ्गस्थुपयोगित्वेनाचित्प्रपञ्चोपादानं कृतमिति
भाष्यस्थमचित्प्रपञ्चपदं चित्प्रपञ्चस्याप्युपलक्षकमिति व्याख्यातम् । न चास्मिन्
श्रुतिसन्दर्भे चित्प्रपञ्चसमर्पकं किमपि पदं दृश्यत इति चेत् — न । वाचवन्त-
रिक्षादिशब्दानां चित्संसृष्टाचित्प्रपञ्चोपपत्त्या चित्प्रपञ्चस्याप्युपादानसंभवेन चेत्-

वाचवन्तरिक्षादीति । अत्रदे बोध्यम्—आह कुण्डलाधिकरणभाष्ये प्रथमतः चिदचित्-
प्रपञ्चस्य सर्वस्य परमात्मानं प्रति रूपत्वं नित्योत्पत्त्यानामत्यादि नानाप्रमाणसिद्धं प्रदर्श्य तत्राचिद्वत्-
रूपत्वसोऽवनमधिकरणार्थत्वाच्चयत् । अतः ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इत्यादिनोपदिश्यत’ इति भाष्ये
आदिपदेन सत्यस्यसत्यमित्यस्यापि भाष्यत्वात् अचित्प्रपञ्चपदं चिदचित्प्रपञ्चपरम् । चित्तं रूपत्वस्य
रूपशब्दनिर्देशपूर्वं श्रुतावकथनात् तदर्थबलेन रूपत्वातिः सिद्ध इत्येव टोकाशयः । न तु अमूर्तादि-
पदस्य चित्प्रपञ्चं टोकायामागोप्यमिति यद्यपि सुवचम्—अथापि, यस्याक्षरं शरीरमित्यादौ अक्षरपदेन
चित्तोऽपि ब्रह्मणात् सर्वत्रानुप्रविशति स हि तां चिदग्रहणं मुक्तमित्याशयेन एवमेव निर्वाहः कृत इति ।

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासो यथा पाण्डुविक्रं
यथेन्द्रगोपो यथाऽग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं यथा सकृद्विद्युत्तम् ।

सकृद्विद्युत्तेव हवा अस्य श्रीर्भवति य एवं वेद ।

नाचेतनप्रपञ्चस्य 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिना ब्रह्मशरीरत्वप्रतिपादनादिति
ध्येयम् ॥ ५ ॥

अथ न केवलं ब्रह्मणो मूर्तामूर्तारूपचेतनाचेतनशरीरकत्वम्, किन्तु दिव्य-
तेजोविराजमानदिव्यविग्रहोऽप्यस्तीत्याह तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं — सकृ-
द्विद्युत्तम् । यथा माहारजनं वासः (कौसुम्भवस्त्वमिव) 'महारजनं = हरिद्रा' ।
तद्रजितं वासः, यथा पाण्डुविक्रं पाण्डरवर्णः कम्बळ इव, यथेन्द्रगोपः
शक्रगोपकिमिरिव, यथाऽग्न्यर्चिः अग्नेर्ज्वालैव, यथा पुण्डरीकम् अम्भोजमिवे-
त्यर्थः । यथा सकृद्विद्युत्तम् । विद्युत्तमिति द्युतेर्निष्ठा । विद्योतनमिति यावत् ।
सकृत् युगपत् प्रवृत्ता विद्युदिवेत्यर्थः । एवंप्रकारं रूपं तस्यैतस्य मूर्तामूर्तचिदचि-
च्छरीरस्य तद्रसत्वेनोपास्यस्य ब्रह्मणः ह 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्', विद्युतः
पुरुषात्', 'हिरण्यः पुरुषः' इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्धं भवतीति पूर्वोक्तान्वयः ।

सकृद्विद्युत्तेव—वेद । सकृद्विद्युत्तव युगपत्प्रवृत्तविद्युदिवत्स्य श्रीः प्रका-
शमाना (प्रकशमानता ?) भवति । यः एवं पूर्वोक्तरीत्या वेद उपास्त इत्यर्थः ।

1. अयं ग. पाठः । 2. हरिद्रं तद्रजितं वासः. ख. कुण्डलितं तु क. पाठः ।

अनेन ब्राह्मणेन पञ्चभूतात्मकप्रपञ्चभगवद्विषयमङ्गलविग्रहसकलचेतनविशिष्टं ब्रह्म क्रमेण वर्णयता
सर्वेषां विग्रहतुल्यं ब्रह्मशरीरत्वं (उपासान्नेविध्यञ्च) दर्शितमिति ध्येयम् । नन्वत्र ब्राह्मणे दर्शित-
स्योपासनस्य किं फलम्? यत्तु, 'सकृद्विद्युत्तेव हवा अस्य श्रीर्भवति, य एवं वेदे' इति, तद्
अवान्तरांशवेदनफलतया मध्ये उक्तमिति न पूर्णोपासनफलमिति । उच्यते । उपासनस्याकथनात्
तत्त्वस्थितिरियमित्यस्तु । यद्वा, 'सत्यस्य सत्य' मित्यजातशत्रुनिर्दिष्टनामार्थनिरूपणरूपत्वादस्य
तदुपासनान्तर्भाव इति तर्हि सर्वमिदमजातशत्रुवाक्यं स्यादिति चेत्—अस्तु क्लमम्; तत्र
ब्राह्मणे अन्ते इतिशब्दाभावात् वाक्यसमाप्तेस्तत्रानवगमात् । इहापि नेति चेत् । अध्याहार्यं इह
इतिशब्दः । यद्वा तत्र ब्राह्मणे, 'तस्योपनिषत् सत्यस्य सत्यमि' इति इतिरेव तद्राक्य-
समाप्तिद्योतकः । श्रुतिस्तु स्वयं तदुपरि, 'प्राणा वै सत्यम्; नेषामेव सत्यम्' इति तद्राक्यां
विधाय तद्विस्तरमेतावत्ऽकार्षीदिति । एवञ्च सर्वमिदं तदुपासनान्तर्गतमेवेति । शक्यते च
सकृद्विद्युत्तेवेत्यादिना सार्वस्यादि भुक्तिफलमेवोक्तमुपासनाफलमिति वक्तुम् ।

अथात् आदेशो नेति नेति । न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति । अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति । प्राणा वै सत्यम् ; तेषामेष सत्यम् ॥ ६ ॥

इति चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे’ इति मूर्तामूर्तारम्भरूपवत्त्वे ब्रह्मणः कथिते तत्प्रयुक्तेयत्तालक्षणपरिच्छेदरूपप्रकारवत्त्वं प्राप्तं प्रतिषेद्धुमुपक्रमते अथात् आदेशो नेति नेति । आदेशः उपदेश इत्यर्थः । क्रियत् इति शेषः । ‘अथशब्दो वाक्यान्तरोपन्यासार्थः । अतः पूर्वं ब्रह्मणो मूर्तामूर्तशरीरत्वेनोक्तत्वात् तत्प्रयुक्तेयत्तानिवारणायमुपदेशः क्रियत् इत्यर्थः । इतिशब्द इयत्तालक्षणप्रकारवचनः । नेति नेति = नैनं नैवमित्यर्थः । मूर्तामूर्तात्मकरूपद्वयवत्त्वप्रयुक्तेयत्तालक्षणप्रकारयुक्तो (क्तं ?) नेत्यर्थः । इयत्तायाः नेति नेतीति वीष्मा आत्यन्तिकाभावद्योतनार्था । नेति नेतीतीयत्तानिषेध एव ; न पूर्वोक्तप्रकारनिषेध इत्यभिप्रायेणाह — न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति । इति नेति इयत्तारहितं यद्ब्रह्म प्रतिपादितम्, तस्मादेतस्मादन्यद् वस्तु परं न बास्ति । ब्रह्मणोऽयत् स्वरूपतो गुणतश्च परम् उत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । न त्वन्यमात्रस्यात्र निषेधः, तथा हि सति अन्यत् परमिति पदद्वयान्यतरवैयर्थ्यापत्तेरिति द्रष्टव्यम् । तदुपपादयति अथ नामधेयं सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम् । प्रकृतिवत् स्वरूपविकाररहिततया सत्यशब्दवाच्येभ्यः प्राणशब्दनिर्दिष्टेभ्यश्चेतनेभ्योऽपि कदाचिदपि ज्ञानादिसंकोचाभावात् परमात्मा सत्यं निर्विकारमित्यतः तस्य सत्यस्य सत्यमिति नामधेयं भवति । अतः चेतनाचेतनाभ्यां परः स एवेति न ततोऽप्यन्यः पर इत्यर्थः ।

ननु ‘द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे’ इति पूर्वमुपदिष्टस्य मूर्तामूर्तात्मकरूपस्य, ‘तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वास’ इति सन्दर्भेणोपदिष्टस्य वा रूपस्य, ‘अथात् आदेशो नेति नेती’ ल्यनेन निषेधः किं न स्यादिति चेन्न — तथासति रूपिणोऽपि ब्रह्मणः प्रतिषेधः प्राप्नोति । ननु तथासति मानान्तराप्राप्तब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकशास्त्राप्रामाण्यप्रसङ्गात् तन्निषेधो नोपपद्यत इति चेन्न — ‘द्वे

1. अथात्शब्दो वाक्यान्तरोपन्यासार्थः ।

बाव ब्रह्मणो रूपे ' इति ब्रह्मणो मानान्तराप्राप्तमूर्तात्मकरूपद्वयवत्त्वप्रतिपादक-
शास्त्रस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गसाम्यात् । न चोपासनार्थं तदुपदेशसाफल्यमिति वाच्यम् -
ब्रह्मस्वरूपेऽपि तथात्वप्रसङ्गात् । अतः ' नेतिनेती ' त्यनेन इयत्तैव निषिध्यते ।

(?) इदं वाक्यसुभयलिङ्गपादे, " प्रकृतैतावत्त्व " मिति सूत्रे चिन्तितम् । तत्र
हि — संसारिजीवस्यैव ब्रह्मणोपि मनुष्यादिदेहान्तरवस्थित्या तत्प्रयुक्तसुखदुःख
भोक्तृत्वमपि प्रसजेत् ।

यद्यपि परमात्मनो देहान्तरवस्थितिप्रयुक्तभोक्तृत्वमाशङ्क्य परितो दह्यमान-
गृहान्तर्वर्तित्वे देवदत्तयज्ञदत्तयोरविशिष्टेऽपि तत्स्वामिनस्तदाभिमानिनो देवदत्तस्यैव
यज्ञदत्तस्य तत्कृतदुःखादर्शनवत्, देहान्तर्वर्तित्वे जीवपरयोरविशिष्टेऽपि, ' तयो-
रन्यः पिप्लवं स्वाद्वृत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकाशीती ' ति श्रुत्यनुसारेण, देहाभिमानि
जीववत् न परस्य भोक्तृत्वमिति, " संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्या " इति सूत्रे
स्थितम् । तथा स्मृतिपादेऽपि—सर्वस्यापि परमात्मशरीरतया शरीरं प्रति स्वामि-
त्वमपि परमात्मनोऽस्तीति मनुष्यादिशरीरस्वामिनः तदन्तर्वर्तिनः परमात्मनो भोक्तृत्व-
मवर्जनीयमिति जीवेश्वरस्वभावाविभाग इति पूर्वपक्षं प्राप्य — शरीरस्वामित्वेऽपि
तदन्तर्वर्तित्वेऽपि नित्याविर्भूतापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य परमात्मनो न भोक्तृत्व-
प्रसङ्गः । यथा लोके राजशासनानुवर्तिनां तदतिवर्तिनाञ्च राजानुग्रहनिग्रहकृतसुख-
दुःखयोगेऽपि न राज्ञि तत्प्रसक्तिः, एवं न परमात्मनि शासके ' भोक्तृत्वप्रस-
क्तिरिति, " भोक्तापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकावत् " इत्यधिकरणे स्थितम् —

तथाऽपि शासकस्यापि राज्ञः स्वेच्छयाऽपि पूयशोणित्वादिकर्दमिन्ते कारागृहं
वसतो दुःखसंबन्धापरिहारकत् परमात्मनोऽपि स्वेच्छया हेयेषु मनुष्यादिशरीरेषु
वसतो दुःखसंबन्धोऽपरिहार्यः । ब्राह्मणादिशरीरस्वामित्वाच्च ब्राह्मणादिशब्दवाच्यत्वा-
कस्यभावेन, ' ब्राह्मणो यजेते ' त्यादिविधकिकारत्वावश्यभावेन कर्मवश्यत्वादे-
रप्यवश्यभावादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते —

" न स्थानतोपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि " । मनुष्यादिदेहस्थानप्रयुक्तं
भोक्तृत्वं परस्य न संभवति । ' अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपि-

पासः सत्यकामः सत्यसंकरूप ' इति श्रुत्या सर्वत्र हि विद्यमानं परं ब्रह्म हेयप्रत्यनी-
कत्वकल्याणैकतानस्वरूपोभयलिङ्गयुक्तमेव भवति । अतो न भोक्तृत्वप्रसङ्गः ।
“ भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ” । यथा जीवस्यापहतपाम्पत्वादिगुणाष्टक्युक्त-
स्यापि मनुष्यादि देहयोगरूपावस्थाभेदाद्भोक्तृत्वम्, एवं परमात्मनोऽपि ' किं न
स्यादिति चेन्न — अन्तर्यामिब्राह्मणे, ' स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ' इति ' प्रति-
पर्यायमतद्वचनात् = अन्तर्यामिणो निर्दोषत्ववचनात् । जीवस्य तु पराभिध्यानात्
स्वरूपं तिरोहितमिति भावः । अन्तर्यामिणः परस्य ब्रह्मणो नित्याविर्भूतगुणाष्टकत्व-
लक्षणं पृथक्त्वं ^३ श्रयते । अतो न जीवसाम्यम् । “ अपि चैव मेके ” । अपि
च एकै शाखिनः, ' तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीती ' ति
जीवपरयोर्भोक्तृत्वामोक्तृत्वलक्षणं वैषम्यमधीयते । “ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ” ।
सर्वशरीर्यपि ब्रह्म अरूपवदेव अशरीरितुल्यमेव । ' आकाशो ह वै नामरूपयो-
र्निर्वहिता ते यदन्तरे ' ति नामरूपकार्याऽपृष्टत्वे सति नामरूपनिर्वोदृत्वस्य प्रति-
पादनेन मनुष्यादिनामरूपसंबन्धकृतकार्यस्य तत्वाप्रसक्तेः । अतः सर्वत्र विद्यमान-
मपि ब्रह्म उभयलिङ्गमेव ।

ननु ब्रह्मणः कल्याणगुणा न सन्ति । ' अथात आदेशो नेति नेती ' ति
प्रतिषेधादिति चेत् — तत्राह “ प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यात् ” । यथा, ' सत्यं ज्ञान-
मनन्तं ब्रह्मे ' ति श्रुत्यवैयर्थ्याय ज्ञानादिरूपत्वमभ्युपगम्यते, एवम् ' सत्यकामस्सत्य-
संकरूप ' इत्यादिश्रुत्यवैयर्थ्याय कल्याणगुणगणोऽप्यभ्युपगन्तव्यः । ननु ' सत्यं
ज्ञान ' मिति ज्ञानस्वरूपत्वप्रतिपादनादेव ज्ञानस्य गुणाश्रयत्वासंभवादार्थाद्गुणा निषिद्धा
इति चेत् — तत्राह “ आह च तन्मात्रम् ” । ' सत्यं ज्ञान ' मिति श्रुतिः
ब्रह्मणो ज्ञानरूपतामात्रं प्रतिपादयति । न सर्वज्ञत्वादिगुणाश्रयतां प्रतिषेधति । तेजो-
रूपस्य सूर्यस्य प्रभारूपतेजोन्तराश्रयत्ववत् ज्ञानरूपस्यापि ब्रह्मणः सार्वज्ञ्याद्याश्रयत्व-
मुपपद्यते । “ दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ” । दर्शयति च वेदान्तगणः,

1. ' यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि शरीरसंबन्धित्वावस्थाभेदात् ' इत्यधिकं क. कोशे ।
2. प्रतिपर्यायमित्यारभ्य भाव इत्यन्तं ख. कोशोनीतं चेन्नेत्यत्र हेतुसमर्पकत्वाद् गृहीतम्
अन्यत्र कार्यं पाठः । 3. अयं ख. ग. पाठः । अमृतत्वमिति क. कोशे ।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्, 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति ब्रह्मण उभयालङ्कत्वम् । स्मर्यते च, 'यो मामजमनादिञ्च वेत्ति लोकमहेश्वर'मित्यादिभिः ।

“अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्” । यत एव तत्तत्स्थानस्थितस्यापि तद्दोषास्पृष्टत्वम्, अत एव,

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् ।

तथात्मैकोऽप्यनेकस्थो जलाधारेष्विवांशुमान् ॥

एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥”

इति जलगतसूर्यप्रतिबिम्बादिवदिति दृष्टान्तो युज्यते । “अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्” । तुशब्दश्चोद्यं द्योतयति । अम्बुवदिति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः । परमात्मनो न तथात्वम् = सूर्यप्रतिबिम्बादिसाम्यं न संभवतीत्यर्थः । कुतः? अम्बुवदग्रहणात् । अम्बुनि यथा प्रतिबिम्बो गृह्यते, न तथा हि परमात्मा गृह्यते । तत्र हि अजलस्थमेव प्रतिबिम्बं जलस्थमिव गृह्यते । अतः तत्र तद्गतदोषासंस्पर्शो युज्यते । प्रकृते च विकारान्तर्वर्तिनि ब्रह्मणि तद्गतदोषासंस्पर्शो न युज्यते वक्तुम् । “वृद्धिहासभावत्वमन्तर्भावदुभयसामञ्जस्यादेवं दर्शनाच्च” । विकारान्तर्भावप्रयुक्तविकारगतवृद्धिहासादिभावत्वलक्षणो यो दोषः, स नापतति । तद्गततया प्रतीयमानस्यापि तद्गतदोषास्पृष्टत्वांशे आकाशसूर्यरूपदृष्टान्तद्वयसामञ्जस्यसंभवात् । सिंह इव माणवक इत्यादौ विवक्षितकार्यांश एव दृष्टान्तत्वदर्शनाच्च न सर्वथा साम्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरपेक्षितमिति भावः ।

ननु, 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति प्रकृतस्य मूर्तामूर्तात्मिकप्रपञ्चस्य, 'यथा माहारजनं वासः' इत्यादिनोपक्षितस्याऽऽकारविशेषस्य च, 'अथात आदेशो नेति नेती' ति प्रतिषेधात् निर्विशेषमेव ब्रह्म । अतो नोभयलिङ्गत्वमिति । तत्राह “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः” । प्रकृतैः 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यादिना प्रतिषेधितैः रूपैर्ब्रह्मणो यदेतावत्त्वम्=परिच्छिन्नत्वलक्षणो यः प्रकारः, तम् इतिशब्देन परामृश्य 'नेति नेती' ति निषेधति, न तु स्वरूपेण ब्रह्मसंबन्धि

रूपं निषेधति । न हि श्रुतिः स्वयमेव मानान्तराप्राप्तं मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चरूपत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्य स्वयमेव निषेधतीति युज्यते वक्तुम् । ‘ प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरा-
दस्पर्शनं वर ’ मिति न्यायात् । अत एव निषेधानन्तरमपि ब्रह्मणो भूयो गुणजातं
ब्रवीति श्रुतिः । ‘ न द्वैतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती ’ ति स्वरूपतो गुणतश्च सर्वो-
क्तृष्टत्वं प्रतिपाद्यते । ‘ अथ नामधेयं सत्यस्य सत्य ’ मिति नामधेयरूपगुणवत्ता च
प्रतिपाद्यते । अतः ‘ नेति नेती ’ ति प्रकृतैतावच्चमालस्य निषेधः ।

“ तदव्यक्तमाह हि ” । तत् = ब्रह्म अव्यक्तम् = मानान्तरागम्यमिति
श्रुतिराह । ‘ न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचे ’ ति । ततश्च मानान्तरागम्यस्य श्रुत्येक-
समधिगम्यस्य ब्रह्मस्वरूपस्य वा, मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चशरीरकत्वस्य वा न निषेधो
युक्तः ।

“ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ” । संराधनं = सम्यक्प्रीणनम् ।
भक्तिरूपापन्ननिदिध्यासनम् । तस्मिन् सत्येव साक्षात्कारः; नान्यथेति,

‘ ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः । ’

‘ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । ’,

‘ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोर्जुन ॥ ’

इति श्रुतिस्मृतिभ्यामवगम्यते । “ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ” ।
निदिध्यासनजन्यसाक्षात्कारदशायाम् ब्रह्मस्वरूपभूतानन्दज्ञानादितुरुच्यतया, ‘ अहं
मनुरभवं सूर्यश्चे ’ ति ब्रह्मशरीरभूतमनुसूर्यादिप्रपञ्चस्यापि तत्त्वविद्विर्वाग्देवादिभिः
साक्षात्क्रियमाणत्वात् ब्रह्मस्वरूपवत् तच्छरीरभूतभूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चस्यापि अबाधि-
तत्वं सिद्धम् । ब्रह्मस्वरूपप्रकाशश्च कथं भवतीत्याकांक्षायामाह — प्रकाशश्च
कर्मण्यभ्यासादिति । संराधनात्मके ध्यानरूपे कर्मण्यभ्यासात् प्रकाशो भवति ।
‘ ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्नगूढव ’ दिति श्रुत्युक्तेरिति भावः ।

1. कदा. ख. ग.

निगूढवत् = अरण्यनिगूढमधिभिः ।

“अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम्” । अतः=उक्तैर्हेतुभिः अनन्तेन कल्याण-
गुणगणेन विशिष्टं ब्रह्म । तथा हि सत्येव उभयलिङ्गं ब्रह्म उपपन्नं भवतीत्यर्थः ।
इति तत्र (?) स्थितम् ।

(२) न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति वाक्यं तत्रैव पादे, ‘तथान्य-
प्रतिषेधा’ इति सूत्रे चिन्तितम् । तत्र हि उक्तात् परब्रह्मणापि परं किञ्चिदस्ति,
‘य आत्मा स सेतुर्विधृति’ इति सेतुत्वश्रवणात् । सेतुर्हि कूलान्तरप्रापकः । एव-
मस्यापि परस्य ब्रह्मणः प्राप्यान्तरप्रापकत्वमभ्युपगन्तव्यम् । किञ्च, ‘चतुष्पाद्ब्रह्म
षोडशकल’ इति एतस्य ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वावगमात् अपरिच्छिन्नं मुख्यं ब्रह्मेतो
‘जगत्कारणादन्यदिनि निश्चीयते । तथा, ‘अमृतस्यैष सेतु’ इति प्राप्येणामृतेन
संबन्धो व्यपदिश्यते । तथा, ‘परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य’ इति परस्माद्ब्रह्मणः प्राप्यस्य
भेदो व्यपदिश्यते । अतः परब्रह्मणोऽप्यन्यत् प्राप्यान्तरमस्तीति, “परमतः सेतु-
न्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः” इति सूत्रेण पूर्वपक्षं प्राप्य—

उत्तरं पठति “सामान्यात्तु” । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । असंकर-
कारित्वलक्षणसेतुसामान्यात् सेतुरिति ब्रह्मोच्यते । ‘एष सेतुर्विधरण एषां लोका-
नामसंभेदाये’ इति श्रुतेः । प्रसिद्धो हि सेतुः पार्श्वद्वयवर्तिजलासङ्करकारीति भावः ।
“बुद्धयर्थः पादवत्” । ‘चतुष्पाद्ब्रह्मे’ त्युन्मानव्यपदेशः बुद्धयर्थः = उपासनार्थः ।
यथा ब्रह्मप्रतीकभूते मनसि ‘वाक् पादः प्राणः पादः’ इति व्यपदेशः उपास-
नार्थः, तद्वत् । न हि मनसो वागादिपादवत्त्वं वास्तवं संभवति । “स्थानवि-
शेषात् प्रकशादिवत्” । यथा आलोकाकाशादेर्वातायनघटादिस्थानभेदात् परि-
च्छिन्नतयाऽनुसन्धानम्, एवमनुन्मितस्यापि ब्रह्मण उन्मितत्वमुपपद्यत इति भावः ।
“उपपत्तेश्च” । ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः’ इति स्वप्राप्तेः स्वयमेव साधनतया
जोषुष्यमाणे ब्रह्मणि, ‘अमृतस्यैष सेतु’ इति श्रुतस्य प्राप्यप्रापकभावसंबन्धस्योप-
पत्तेरित्यर्थः । “तथाऽन्यप्रतिषेधात्” । यदुक्तम्, ‘परात्पर’ इति परभेदो

४—४.

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः, 'उद्यास्यन् वा अरेऽहमस्मात् स्थानादसि ; हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ १ ॥

सा होवाच मैत्रेयी, 'यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा

व्यपदिश्यत' इति — तत्र । 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती' ति नेतिशब्द-
निर्दिष्टात् एतस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत् परं नास्ति इति अन्यस्य परस्य प्रतिषेधात् । 'परा-
त्परं पुरुष' मिति श्रुतिस्तु, 'अक्षरात्परतः परः' इति अक्षरापेक्षया परस्मात्
सप्तष्टिजीवात् परम् अदृश्यत्वादिगुणकं प्रकृतं भूतयोन्यक्षरपुरुषमेव प्रतिपादयतीत्यर्थः ।
"अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः" । अनेन ब्रह्मणा सर्वस्य जगतो गतत्वं =
व्याप्तत्वम्, 'तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम्', 'अन्तर्बाहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः', 'नित्यं विभुं सर्वगतं सूक्ष्म' मित्यादिभिरायामत्राचिशब्दादियुक्तैः
प्रमाणैरवगम्यते । अत इदमेव परं ब्रह्म सर्वस्मात् परमिति स्थितम् ॥ प्रकृत-
मनुसंज्ञाः ॥ ६ ॥ ४—३.

अमृतत्वप्राप्त्युपायत्व—सर्वजगत्कारणत्व—सर्वात्मत्वादिकरूपाणगुणप्रतिपिपाद-
यिषया चतुर्थं ब्राह्मणमिदमारभ्यते मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः । याज्ञव-
ल्क्यस्य मुने द्वे भार्ये [स्म?] स्तः, मैत्रेयी कात्यायनी चेति । मित्राया अपत्यं
मैत्रेयी । तां मैत्रेयीत्यामन्याऽऽह याज्ञवल्क्य इत्यर्थः । किमितीत्यन्नाह —
उद्यास्यन् वा अरे — अन्तं करवाणीति । अरे मैत्रेयि! अहमस्मात्
स्थानात् गार्हस्थ्यलक्षणगादाश्रमात् उद्यास्यन्नसि ऊर्ध्वं गन्तुमिच्छन्नसि । हन्ते-
त्यनुकम्पायाम् । ते = तव अनया कात्यायन्या सह अन्तं निश्चयं = युवयोः
कल्हशान्तये द्रव्यविभागनिर्णयं करवाणीत्युवाचेत्यन्वयः ॥ १ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । सा मैत्रेयी तं मुनिं प्रत्याहेत्यर्थः । किमिति ? यन्नु म इयं

अथ मैत्रेयीविद्या प्रस्तूयते । विरज्य संन्यस्यतोऽन्याधितरक्षणासंबिधानं पूर्वमनुपेक्ष्य
कर्षमिति गम्यते हन्तेत्यादिना ।

स्यात्, कथं तेनामृता स्यामिति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः; यथैवोपकरणवतां जीवितम्, तथैव ते जीवितं स्यात्; अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति विचेनेति ॥२॥

सा होवाच मैत्रेयी, येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन कुर्याम् । यदेव भगवान् वेद, तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

—कथं तेनामृता स्यामिति । हे भगोः — ‘संबुद्धौ विभाषा भवद्भगवदघवता-
मोच्चावस्य’ इति ओत्वम्, रूत्वम्, विसर्गश्च — हे भगवन् ! सर्वाऽपीयं पृथिवी वित्तेन
पूर्णा यत् यदि मे मम स्यात् वशंवदा स्यादित्यर्थः । तदा तेन वित्तेन कथं कथञ्चिदपि
अमृता स्यां नु ? संसारान्मुक्ता स्यां किमित्यर्थः । नु इति प्रश्ने । नेति होवाच
याज्ञवल्क्यः । सः याज्ञवल्क्यः नेत्युवाच ह । ‘वित्तेन त्वं संसारान्मुक्ता न
स्याः’ इति ह निश्चितमाहेत्यर्थः । तर्हि वित्तेन किं स्यादित्यत्राह यथैवोपकरणवतां
जीवितं तथैव ते जीवितं स्यात् । उपकरणवतां भोगसाधनवतां जीवितं सुखजीवनं
यथा सिद्धयति, तथैव ते भोगोपकरणवित्तवत्याः जीवितं सुखेन जीवनं परं लभ्यते
इत्यर्थः । यथा वित्तेन ऐहिकसुखम्, तथा मोक्षसुखमपि किं न लप्स्यत इति पृच्छन्तीं
पुनः प्रत्याह अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेन । तुशब्दो मोक्षस्य, ‘नान्यः
पन्थाः’ इत्यादिश्रुतिसिद्धं ज्ञानैकसाध्यत्वमाह । अमृतत्वस्य मोक्षस्य वित्तेन साधनेन
प्राप्यत्वाशाऽपि नास्तीत्यर्थः । मोक्षस्य वित्तप्राप्यत्वं संभावनाऽपि नास्तीति यावत् ॥ २ ॥

सा होवाच — ब्रूहीति । सा मैत्रेयी प्रत्युवाच । ह = अहं स्त्रियाः
वित्तत्यागेन मोक्षसाधनापेक्षेति भावः । किमिति । ममामृतत्वप्राप्त्यनुपायभूतेन
वित्तेनाहं किं करिष्यामीति । तर्हि किं तवापेक्षितम् ? तत्राह यदेव — ब्रूहीति ।
भगवान् यत् अमृतत्वप्राप्त्युपायं वेद, तदेव मे ब्रूहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं तेनामृता स्यामित्यत्र कथमित्यस्य कथमपीत्यर्थस्य स्वीकृतत्वात् तत्स्थाने नु इति
प्रश्नपरं योजितम् । यदि स्यादित्यनेनैव वित्तकस्य ज्ञातत्वात् नु इतीदं तदज्ञानपेक्षितमिति ‘अमृता
स्यामित्यत्रान्वितं कृतम् । ज्ञातस्यैव वित्तकस्य स्पष्टप्रतीतये नुर्न्त्युक्तौ तु कथमित्यस्य प्रश्नपरत्वं
प्राप्तम् । यदि वित्तनामृतं भवंत्, तर्हि स भवनप्रकारो जिज्ञास्यतेऽनुष्ठानार्थम् । तदा च सर्वपृथिवी-
संपत्त्यर्थमपि यत्नः कर्तव्य इति । एवं प्रश्नपरेव सती वित्तवैयर्थ्यमेवाद्वाटयामासेति व्येयम् ।

भगवान् ब्रवीतु’ इति प्रयोगे, पत्तिः स्वार्थनां जातु न मन्येतेति ब्रूहीति अत्र परं मध्यम-
पुरुषस्यैवाक्षरः ।

स होवाच याज्ञवल्क्य, प्रिया बतारे नः सती प्रियं भाषसे ।
एहास्व । व्याख्यास्यामि ते ; व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ।
ब्रवीतु मे भगवानिति ॥ ४ ॥

स होवाच-न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु

स होवाच याज्ञवल्क्यः । एवमुक्तो याज्ञवल्क्यः तां प्रत्युवाच । कि-
मिति त्यत्राह प्रिया — निदिध्यासस्वेति । बतंत्यनुकंपायाम् । अरे मैत्रेयि !
त्वं सती साध्वी च सती, नः अस्माकं प्रिया! अनुकूला च सती प्रियं मनोनु-
कूलं वाक्यं भाषसे इति तां प्रशस्यात्यादरेणाह एहि-इह आगच्छ-आस्व-
भस्समीपे उपविश इति । सभक्तिसाध्वसां तां समीपोपवेशने अनुज्ञाय आह
व्याख्यास्यामि ते । अमृतत्वोपायं तवापेक्षितं व्याख्यास्यामि वक्ष्यामि । किन्तु
व्याचक्षाणस्य व्याख्यानं कुर्वतः मे मम वाक्यानि निदिध्यासस्व अर्थतो निश्च-
येन ध्यातुमिच्छ । यद्वा—, व्याचक्षाणस्य तु मे मुग्धं निदिध्यासस्व — निध्यान-
मवलोकनम् — अवलोकितुमिच्छ । अवलोकयेति यावत् । इतिशब्दो वाक्याव-
साने । एवमुक्ता मैत्रेयी सावधाना सती स्वस्य श्रवणावधानं ज्ञापयितुमाह ब्रवीतु
मे भागधनिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ४ ॥

एवमुपसन्नायै मैत्रेय्यै मोक्षोपायं ब्रह्मोपासनमुपदेष्टुमारेभे इत्याह स होवाच ।
किमिति? न वा अरे — । अन्नामृतत्वार्थिन्यै मैत्रेय्यै अमृतत्वसाधनदर्शनविषयतया,
आत्मैव द्रष्टव्य इत्युपदिश्यमान आत्मा परमात्मैत्यवश्यमभ्युपेयः ; 'तमेवं विद्वानमृत इह
भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति तस्यैव परमात्मदर्शनस्य मोक्षसाधनत्वा-
कामात् । 'ब्रह्म तं परादा' दित्यादिना तस्यात्मनः सर्वोपदेक्षकथनात्, 'आत्मनो
वा अरे दर्शनेने' त्यादिना तज्ज्ञानेन सार्वश्यावेदनेन सर्वोपादानत्वप्रतिपादनाच्च
अस्मिन् प्रकरणे द्रष्टव्यतया उपदिश्यमान आत्मा परमात्मेति सिद्धम् । अतः
तदुपपादकस्यास्य संदर्भस्य यथा परमात्मपरत्वं स्यात्, तथाऽर्थो वर्णनीय इति च
सिद्धम् ।

कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति ।

अतोऽस्य वाक्यस्यायमर्थः—न वा इत्यत्र वैशब्दोऽवधारणे । नैवेत्यर्थः । पत्युः कामाय । कामः सकल्पः । कामाय सकल्पाय । संकल्पं सफलीकर्तुमित्यर्थः । ' क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ' इति चतुर्थी । तथा च अरे ! हे मैत्रेयि ! पत्युः प्रियत्वम् , ' अहमस्याः प्रियस्या ' मिति पतिसंकल्पसाफल्याय नैव भवतीति न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यस्यार्थः । जायां प्रति पत्युः प्रियत्वं पतिसंकल्पायत्तं न भवतीति यावन् । ' वेदाध्ययनं सफलीकर्तुं यज्ञः ' इत्युक्ते वेदाध्ययनस्य यज्ञः फलमिति हि सिद्धयति । एवं संकल्पसाफल्याय प्रियत्वमित्युक्ते संकल्पायत्तं प्रियत्वमिति हि सिद्धयति । ततश्च, ' अहमस्या जायायाः प्रियस्या ' मिति पतिः सकल्पयन्नपि न स तस्याः प्रियो भवति, किन्त्वात्मनः कामाय पतिः पत्न्याः प्रियो भवति । पत्युः प्रियत्वात्मानः कामाय । परमात्मनः संकल्पात् पतिः पत्न्याः प्रियो भवतीत्यर्थः । आत्मशब्दस्य परमात्मनि मुख्यवृत्तत्वाद्वात्प्यात्मेति परमात्मैवोच्यते । प्रकरणवैरु-

न वा अरे इति । यद्यपि वेशं पृष्टक्यं तदेवोपदेष्टव्यम्—अथापि वैराग्यस्य पूर्वमपेक्षितत्वात्, यदिदं वित्ते ते वैराग्यम्, तादृशं वैराग्यं पत्नौ मयि मम त्वयीव, तथा पुत्रादिष्वपि भावश्यकमितीदं भङ्गथा सूचयितुमिदं वाक्यजातम् । वैशब्दस्य प्रसिद्धार्थस्त्वं न घटते । पत्यादेः प्रियभावः परमात्मसंकल्पाधीन इत्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावादित्यत्राह वैशब्दोऽवधारण इति । अत्र पतिसंकल्पाधीनं न भवति पत्युः प्रियत्वमित्ययमंशो यद्यपि लोकप्रसिद्धः—अथापि आश्रितयैव तस्योपपाद्यतया वैशब्दस्य प्रसिद्धिरुपायोपेक्षा । सफलीकर्तुमिति दृष्टान्ते प्रयुज्य, दाशान्तिके साफल्यायेति प्रयोक्तुरयमाशय — क्रियार्थोपपदसूत्रात् चतुर्थीसमर्थने, ' परमात्मसंकल्पं सफलीकर्तुं प्रियं भवति ' इति वक्तव्यम् । तुमुनोऽर्थः इच्छाधीनेच्छाविषयत्वम् । न च परमात्मसंकल्पसफलीकरणेच्छाधीना काचित् प्रियभवनेच्छालोकेऽस्तीति तु शङ्का न कार्या । तुमुनेव प्रयोक्तव्य इति निर्बन्वाभावात् । क्रियासाधकक्रियानावकपदसमभिव्याहृतात् अत्रयुक्तक्रियाकर्मभावत्वात् चतुर्थीत्येव सूत्रार्थात् । आत्मनः कामाय प्रियो भवतीत्यस्य परमात्मसंकल्पसफलीकरणहेतुप्रियभवनश्रय इत्यर्थात्, तत्र सफलीकरण-

प्याश्च । ततश्च परमात्मा — यो यस्य प्रियः — भवत्विति तत्तत्कर्मानुगुणं संकल्पयति । स तस्य प्रियो भवतीति वाक्यार्थः । अत्रापि कामायेत्यत्रापि (?) पूर्ववत्तुर्थी ।

क्रियाकर्मतया कामशब्दान्चतुर्थीति । यो यस्येति । अत्र यः इति यच्छब्दस्य न भवत्वित्यत्रान्वयः । अयं प्रियो भवत्विति हि संकल्पाकारः, न तु, यः प्रियो भवत्विति । अत एव योजना—अथ लोके यो यस्य प्रियो दृष्टः, तत्तत्कर्मानुगुणं परमात्मा, भवत्विति = अयमस्य प्रियो भवत्विति संकल्पयति । ततश्च स तस्य प्रियो भवतीति । अथवा यो यस्येत्यस्य स तस्येत्येव प्रति-संबन्धि । देशभाषायाभिवात्रापि एवं प्रयोगः साधुरिति भाव्यम् ।

एवञ्च वस्तुप्रियत्वप्रयोजकसंकल्पाश्रयस्य परमात्मन उपासने स प्रसन्नः उपासितयोरथ-तानुरोधेन वस्तुनि प्रियत्वमापादयेत् । इतरवैराग्यपूर्वकं तदुपासने तु सविभूतिके स्वस्मिन्नेव निरतिशयप्रियत्वमापादयेदिति स आत्मा द्रष्टव्यः । किञ्च पत्यादी प्रियत्वं स्वसंकल्पात् कल्पयन् परमात्मा न हि स्वं प्रियं न कल्पयेत् । प्रत्युत स्वयं निरतिशयप्रियत्वं स्वस्मिन् संकल्प्य अन्येष्वपि लेशतः तत् आदध्यात् । अतो न केवलं पत्यादिमात्रे, किंतु सर्वत्र प्रपञ्चे तद्दीये, तस्मिन् परमात्मनि च प्रियत्वाविर्भावोपयोगितत्संकल्पसंपादनाय स द्रष्टव्यः । अपि च आत्म-शब्दार्थः शेषी । शेषलक्षणशोधने च शेषी प्रियतम इति सिद्धयेत् । तथा च प्रियतमसंकल्पा-धीनं खल्लेषां प्रियत्वम्, न तदासीनयत्किञ्चिद्धीनानेति स प्रियतम एव द्रष्टव्यः । एवम् आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यस्य पूर्ववाक्यैः समन्वय इति ।

आत्मनस्तु कामायेत्यत्र आत्मशब्दस्य जीवपरतया योजनायां तु न परमात्मप्रकरण-घटनेति तदुपेक्षा । तदा तु कामशब्दो न संकल्पपरः । किंतु इष्टफलपरः । लोके पतिः प्रियो भवतीति यत्, तत् न पतीष्टफलसंपत्तये, किंतु स्वैष्टपूर्तये । पत्यादेः प्रियत्वमिच्छाविषयत्वं हि तस्य स्वतः फलःवाभावात् फलोपायतया वाच्यम् । तथाच स्वस्य फलेच्छायां सत्यां तत्फल-सिद्धये पत्यादिरिष्यते । यस्मात् पत्यादिः स्वैष्टसिद्धये इष्यते, तस्मात् पत्यादिकं परित्यज्य स्वात्मा द्रष्टव्य इत्यर्थवर्णने पृष्ठताडनादन्तर्भङ्ग इत्युक्तं स्यात् । एवमर्थवर्णने हि स्वात्मन इष्टत्वात् स्वात्मगतप्रयोजनस्यैष्टत्वम् । तस्यैष्टत्वात् तत्साधनस्य पत्यादेरिष्टत्वम् । पत्यादेरिष्टत्वात् पत्यादिगतफलादेरपीष्टत्वम् । [न तु पत्यादिगतफलेच्छाप्रयुक्तं पत्यादेरिष्टत्वम्; वैपरीत्यात्] इति विवेकमात्रं भवेत् । न तु पत्यादि उपेक्ष्य आत्ममात्रस्यादरणीयत्वं सिद्धयेत् । नन्वात्मनः प्रियत्वमनौपाधिकम्; अन्यगतं प्रियत्वं तु आत्मगतप्रियताप्रयुक्तत्वात् औपाधिकमिति सिद्धयतीति चेत्—किं तेन ? न हि फलापेक्षया फलसाधने प्रियत्वमौपाधिकमित्येतावता फलकामी साधनमुपेक्षेत ।

इत एव च कथ्यम् — स्वामीष्टसाधकत्वेनैव पत्यादेः प्रियत्वात्, यत्र स्वामीष्टसाधकत्वं पुष्कलम्, तत्रैव प्रीतिर्युक्तेति आत्मदर्शनमेव कार्यमिति । एवञ्च सति आत्मदर्शनपदेन परमात्म दर्शनं सम्यक् ग्रहीतुं शक्यते । परन्तु आत्मशब्दयोः पूर्वोत्तरयोर्विभिन्नार्थस्वीकारात् वैकथ्यम् ।

आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

एवमुत्तरत्वापि वाक्यानामर्थो द्रष्टव्यः । ब्रह्म ब्राह्मण इत्यर्थः । क्षत्रं क्षत्रिय इत्यर्थः । लोकाः स्वर्गाद्या इत्यर्थः देवाः उपास्या देवता इत्यर्थः ।

ननु कामशब्दस्य संकल्पार्थकत्वे परमात्मसंकल्पादेव पत्यादेः प्रियत्वमिति, 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाये' तिवत्, 'न वा अरे जायायाः कामाय पतिः प्रियो भवति, आत्मनस्तु कामाये' इत्यपि वक्तव्यं भवेत् । जायागतायां पति-विषयकप्रीतौ जायामंकल्याधीनत्वस्याप्यभावात् । अतः आत्मशब्दः स्वात्मपर एवेति चेन्न-पत्युः कामायेत्यत्र पतिशब्दः परमात्मव्यतिरिक्तसर्वोपलक्षक इति आत्मनस्तु इति तुषब्देन ज्ञापिततयेष्टसिद्धेः ।

ननु आत्मशब्देन स्वात्मविशिष्टपरमात्मा गृह्यताम् । कामश्चेच्छा ! स्वात्मविशिष्टपरमात्मेच्छापूर्तये पत्यादेः प्रियत्वात् स्वात्मविशिष्टपरमात्मा द्रष्टव्य इत्यर्थः । तत्र स्वगतेच्छा फलेच्छारूपा; परमात्मगतेच्छा च संकल्परूपा । इच्छात्वेन रूपेणोभयोरनुगमेन ग्रहणमित्यस्ति चेत् - अस्तु कामम् । सर्वथा परमात्मा प्रकरणार्थः ; अन्यथा अमृतत्वोपायतया द्रष्टव्यत्वादेरनन्वयादिति । अधिकरणसारावलिः श्रीभाष्यञ्च सावधानमिह सेव्ये । आत्मशब्दस्य केवलपरमात्म-परत्व - विशिष्टपरमात्मपरत्वरूपपक्षद्वयत्वाभावात् इत्यलमत्र । द्वितीयमैत्रीयीब्रह्मणे, 'एवं वा अरे अयमात्म' इति आत्मशब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ।

ततः किमित्यत्र आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । तस्मात् पतिजायादीनां प्रियत्वं यत्संकरुपायत्तम्, तस्य परमात्मनः प्रसादाय परमात्मा द्रष्टव्यः । स हि परमात्मा दर्शनेन प्रमत्तस्मिन् तद्दर्शनरूपब्रह्मविद्यैव पतिजायादिषु तत्तत्प्रतिनियतप्रियत्वापादकपुण्यापुण्यात्मकमगवत्सङ्कल्पोपरमे कर्मप्रतिबन्धनिवृत्तेः स्वोपासकाय निरङ्कुशस्वातन्त्र्येण सर्वेषामपि वस्तूनाम्, पतिजायादिवत्, ततोऽधिकं वा प्रियत्वमापादयितुं शक्नोति । मोक्षदशायामानुकूल्यप्रतिकूल्यविभागविरहितं सर्वशरीरकं सविभूतिकं ब्रह्म आनन्दरूपं तत्प्रसादादेव तदुपासकोऽनुभवतीति तत्प्रसादसिद्धयर्थं स एव परमात्मोपास्य इति फलितार्थः । 'न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमामोति सर्वशः' इति श्रवणादिति भावः ।

अत्र स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेन अधीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थदर्शनात् तन्निर्णयाय स्वयमेव गुरुमुक्त्वात् न्याययुक्तार्थग्रहणलक्षणश्रवणे प्रवर्तत इति श्रवणस्य प्राप्तत्वात् श्रोतव्य इत्यनुवादः । स्वात्मनि, एवमेवेति युक्तिभिः श्रु (ज्ञा) तार्थप्रतिष्ठापनलक्षणमननस्य श्रवणप्रतिष्ठार्थतया प्राप्तत्वात् मन्तव्य इति चानुवादः । श्रोतोऽनवरतभावनारूपं ध्यानमेव निदिध्यासितव्य इति विधीयते । उपायदशप्रभृति भगवद्ब्रह्मज्ञानस्यानुकूलवसूचनाय निदिध्यासितव्य इति सन्नन्तपदेन निर्देशः ।

अत्र 'स्मृतिलम्बे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः' इति ध्यानस्थैव मोक्षं प्रत्यव्यवहितहेतुत्वश्रवणात्, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति दर्शनस्यापि मोक्षाव्यवहितकारणत्वश्रवणात्, उभयोरेकार्थत्वस्य वक्तव्यत्वात्, चाक्षुषज्ञानवाचितया दृशिधातोः, चाक्षुषज्ञानस्य च, 'न चक्षुषा गृह्णाते' इत्यचाक्षुषतया प्रतिपत्ने^१ ब्रह्मणि^२ विधातुमसंभवात्, द्रष्टव्य इति दर्शनशब्देन उपचारात् दर्शनसम्पन्नाकारमतिविशदं^३ ज्ञानमभिधीयते । ततश्च द्रष्टव्यो निदिध्यासितव्य

१. अचाक्षुषज्ञानवेद्ये. क. २. विधातुमिति न ख. कोशादौ. ३. दर्शनसम्पन्नाकारमिति विद्यव्ययज्ञानं. क.

मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं
भवति ।

1. भवतीति न . झां. मा.

इत्याभ्यां दर्शनसमानाकारत्वविशिष्टं ध्यानं विधीयते । ' आर्षेयं वृणीते द्वौ वृणीते
त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते ' इत्यत्र ' आर्षेयं वृणीते ', ' त्रीन्
वृणीते ' इत्याभ्यां त्रित्वविशिष्टार्षेयवरणविधानवदिति द्रष्टव्यम् ।

एवं विहितस्य दर्शनसमानाकारत्वविशिष्टविशुद्धतमनिध्यानस्य किं फल-
मित्यत्राह मैत्रेय्यात्मनो—सर्वं विदितं भवति । अत्र वाक्ये विज्ञानशब्दो
निदिध्यासनपरः ; ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः '
इति स्थानप्रमाणात् । वैशब्दोऽवधारणे । तथा च तस्मिन् परमात्मनि श्रवणमन-
नाभ्यां दर्शनसमानाकारध्यानविषयीकृते सत्येव तत्प्रसादादितदं सर्वं विदितं भवति,
अनुकूलत्वेन विदितं भवति । सर्वं प्रियं भवतीति यावत् । आत्मनो दर्शना-
त्मकविज्ञानेनैव सविभूतिकनिरतिशयप्रियब्रह्मप्राप्तिर्भवति, नान्येन विद्यादिनेति

आर्षेयमिति । द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यत्र दर्शनानन्तरं श्रवणमित्यस्यासंभवात् द्रष्टव्य
इतीदं निदिध्यासितव्य इत्येतदनन्तरं निवेद्यम् । ध्यानानन्तरं दर्शनमित्यपि यद्यपि न
वक्तुं शक्यते, परमात्मनोऽतीन्द्रियत्वात्—अथापि ध्यानस्यैवावृत्त्यतिशयादर्शनसमानाकारता संप्रति-
पन्नेति तत्र दर्शनवाचोयुक्तिः । एवञ्च ध्यानदर्शनयोरभेदे ध्यानस्य दर्शनस्य च मोक्षसाधनत्वपरं
द्विविधं क्वचनमपि समञ्जसं भवति । ततश्च वस्त्वभेदे विधिद्वयश्रवणेऽपि एकविधिपर्यवसानमेव ।
अत्र आर्षेयवाक्यं दृष्टव्यः । ' त्रीन् वृणीते ' इति वाक्यमेव विधायकम् । [त्रित्वविशिष्टवरणे
विहिते एकस्य द्वयोश्च तत्रान्तर्भावात्] तत्पूर्वश्रुतम्, ' एकं वृणीते, द्वौ वृणीते ' इति वाक्यद्वय-
मनुवादरूपम् । ततोऽपि पूर्वश्रुतम् ' आर्षेयं वृणीते ' इत्येतत् अन्तिमविधिना ' त्रीन् वृणीते '
इत्यनेन संगतम् । अन्यथा प्रयस्ते आर्षेयरूपा इत्यत्राभात् । प्रयाणात्पूर्वाणां चाभिपत्त्यात्
विहितविधानान्योगात्, प्राप्तार्षेयोद्देशेन अप्राप्तत्रित्वविधिर्षणानानुकूलोद्देश्यविधेयवाक्यपदद्वया-
भावाच्चैकवाक्यतया त्रित्वविशिष्टार्षेयविधिरेव । आर्षेयः गोत्रप्रवर्तकः । सर्वमित्यम्, ' अन्त्यार्षेयस्य
हानं स्यात् ' इति पूर्वमीमांसासूत्रेऽभिप्रेतं मन्तव्यम् । तद्वदिह निदिध्यासितव्य इत्येतत्पूर्वश्रुतं
श्रोतव्यो मन्तव्य इति द्वयमनुवादरूपम् । ततोऽपि पूर्वश्रुतं द्रष्टव्य इतीदमन्तिमविधिना
संगतम् । पूर्ववदेकवाक्यतयाभावात् पृथग्विधेयवस्तुद्वयाभावादिति भावः ।

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्वात्मनो ब्रह्म वेद । ध्वं तं परादाद्योऽन्यत्वा-

वाक्यार्थः । यद्वा निदिध्यासितव्यतया निर्दिष्टस्य परमात्मनः जगत्कारणत्वे सत्येव ध्येयत्वसिद्धिः स्यात् ; ' कारणं तु ध्येय ' इत्यवधारणात् । अतः तस्य जगत्कारणत्वं लक्षणमाह आत्मनो वा इत्यादिना । उपादानोपादेययोरभेदात् तस्मिन्नात्मनि ज्ञाते सर्वं विदितं भवतीत्यर्थः । श्रवणमतिविज्ञानदर्शनानि ज्ञानावस्थाविशेषाः । अत्र सर्वमिदमिति शब्दौ स्थूलवस्थचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरौ । सर्वशरीरकस्य ब्रह्मण एव चराचरव्यपाश्रयसकलशब्दवाच्यत्वस्य, " चराचरव्यपाश्रयस्तु स्या " दित्यत्र समर्थितत्वात् । आत्मशब्दोऽपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टब्रह्मपरः ; तस्य शरीरप्रति-संबन्धिनि रूढत्वात्, सामर्थ्यात् सूक्ष्मचिदचितोः शरीरत्वेन प्रवेशात् । अतः तयोरत्मसर्वपदार्थयोरभेदात् आत्मविज्ञानेन सर्वं विज्ञातमित्युपपद्यते । अनेन जगदुपादानत्वमुक्तं भवति ।

अत्र निदिध्यासितव्य इत्युक्त्वा सर्वोपादानत्वकथनात् जगत्कारणत्वं मकल-परविद्यानुयायीत्युक्तं भवतीति वदन्ति ॥ ५ ॥

ननु कथमात्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्, जगतः तद्विद्यत्वा-दित्याशङ्क्य सर्वात्मत्वमेवाह ब्रह्म तं परदाद्योऽन्यत्वात्मनो ब्रह्म वेद—वेद ।

“ आत्मनि स्वत्वरे दृष्टे इत्यादिना उपास्यलक्षणम् ” इति श्रीभाष्यमनुरुध्य पक्षान्तरमाह यद्वेदि । सद्ब्रह्मायां मृद्दृष्टान्तादिवलेन ' येन श्रुतं श्रुतम् ' इत्यादिवाक्ये उपादानो-पादेयभावनिबन्धनाभेदप्रयुक्त—एकविज्ञानरूपसर्वविज्ञानावगमात् तत्तुल्ये प्रकृतवाक्येऽपि तथेति भावः । एवमुपास्यस्यात्मनो जगत्कारणत्ववर्णनेन, ' अभृतत्वप्राप्तौ स्वात्मावलोकनस्यापि परम्पर-योपयोगात् तदुपदेश एव कृतोऽस्तु ' इति शङ्का शमिता भवति ।

बद्धन्तीत्यस्वरसः । प्रकृतिब्रह्मायां प्रकरणब्रह्मात् तत्सिद्धावपि सर्वत्र तस्मिन्मौ मान-भावात् । ' मोक्षाद्योपास्यभेदे हृष्टुभयमपि समन्वेति विशाखिकत्वा ' इति आधिकरणसारा-वक्तिः कारणत्वं कतिपयोपासनविश्रान्तं दर्शयति ।

इष्टव्याप्त्यात्मनिज्ञाननिदानं स्थितं तत्तद्वस्तुज्ञानं आह्वयम्, तद्व्याप्तं संसारवर्षकमित्याह ब्रह्म तन्निश्चयिणा ।

त्मनः क्षत्वं वेद । लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद । देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान् वेद । भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनस्सर्वं वेद —

ब्रह्म ब्राह्मणवर्गः । क्षत्रादिसहपाठात् । यस्त्वधिकारी ब्राह्मणवर्णम् आत्मनोऽन्यत्र परमात्मनोऽन्यत्र स्थितम्, न तु परमात्मनि स्थितम्, अपरब्रह्मात्मकं स्वनिष्ठं वेद जानीयात्, तं ब्रह्म स ब्राह्मणवर्ण एव परादात् पराकुर्यात् = अभिभवेत् । आत्मनोऽन्यत्वेन = अब्रह्मात्मकत्वेनावगतो ब्राह्मणवर्ण एव तं तथावगन्तारं संसारयतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अतः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमेव स्वरूपमित्युक्तं भवति । अब्रह्मात्मकत्वप्रतिपत्तेः संसारहेतुत्वोक्त्या मिथ्याज्ञानत्वसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । क्षत्वं क्षत्रियवर्णः । लोकाः भूस्वर्गादिलोकाः । देवाः आराध्याः तत्तल्लोकप्रापिकाः देवताः । भूतानि अचित्संसृष्टचेतनवर्गः । इतरः स्पष्टार्थः (स्पष्टोऽर्थः) ।

ननुक्तरीत्या सर्वस्य ब्रह्माधारकतया ब्रह्मात्मकत्वेऽपि ब्रह्मात्मकस्य शरीर-भूतस्य जगतः शरीरिभूतब्रह्मापेक्षया भिन्नत्वेन तथाविधब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञानसंभवात्, तस्मिन् विज्ञाते इदं सर्वं विदितमिति निर्देशो नोपपद्यत इत्याशङ्क्य, सर्वस्यापि तच्छरीरत्वेन, शरीरवाचिनाञ्च शब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वात् इदं सर्वमिति शब्दाभ्याम्, अन्यैरपि शब्दैस्तत्तच्छरीरकं ब्रह्मैवाभिधीयत इति सर्वशरीरिणि ब्रह्मणि

अन्यत्र स्थितमिति । ननु 'इदं सर्वं यदयमात्मे' ति अमेदस्योपदेक्ष्यमाणत्वात् इह भेदप्रतीतिनिषेध एव कर्तव्यः । अतः अन्यत्रेत्यस्य व्यतिरेकेणेत्यर्थः । ब्राह्मणवर्णादिकमात्मनोऽन्यत् यो वेदेत्यर्थः । किञ्च अन्यत्र स्थितमित्युक्तौ, यो ब्रह्मक्षत्रादिकं परमात्मनिष्ठवृत्तित्वेन वेदेत्यर्थः सिद्धयति । न चैवं लोकानुभवः । अतो निषेधाप्रसक्तिरित्यत्रात् स्वनिष्ठमिति । ब्रह्मज्ञानादिपदानां प्रकारमात्रपरत्वात् तत्र प्रकथ्येपेक्षया भेदस्य वस्तुतो वर्तमानत्वेन भेदप्रतीतिनिषेधायोगात्, सप्तम्याः प्रलो बलेन आधाररूपार्थस्य प्रतीतस्याबाधेन न एवमर्थवर्णनम् । तास्यर्थं तु, स्वतन्त्रं वेद परमात्मतन्त्रत्वेन न वेदेत्येव । अन्यपदस्य यत्र हि द्वैतमित्यादिभिः विभक्तमित्यर्थोऽपि भावेतुमर्हति । एवम् अन्यत्रेत्यस्य विनेत्यर्थव्यतिरेकः यः क्षत्रादि यः परमात्मपदवद्भूतं वेदेति सुत्रचोक्तव्यर्थः । अन्यत्रपि क्वचनविद्वान्हीकोक ए

इदं ब्रह्मेदं क्षतमिमे लोका इमे देवा इमानि भूतानि इदं सर्वं
यद्यमात्मा ॥ ६ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छकनुयाद् ग्रहणाय;
दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः । ७ ॥

ज्ञाते तच्छरीरभूततया तदन्तर्गतञ्च सर्वमिदं ज्ञातं भक्त्येवेत्यभिप्रेत्याह इदं ब्रह्मेदं
क्षतं — अयमात्मा । अयमात्मेति यदुक्तं ब्रह्म, तदेव ब्रह्मक्षतलोक-
देवादिसर्वरूपम्; सर्वशब्दवाच्यमित्यर्थः । ततश्चात्मनि विज्ञाते इदं सर्वं विदितं
भवति = एतत्सर्वशरीरकं ब्रह्म विदितं भवतीत्यर्थं उपपद्यत इति भावः ॥ ६ ॥

एवं जगत्कारणत्वविशिष्टपरमात्मोपासनां विधाय उपासनोपकरणभूतमनः-
प्रभृतिकरणनियमनमाह स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य — शब्दो गृहीतः ।
दुन्दुभेरित्यनादरे षष्ठी । ग्रहणशब्द इह निरोधपरः । उपादाननिरोधयोर्द्वयोरपि
ग्रहणशब्दवाच्यत्वात् । यथा गृहीतानि पुष्पाणि, गृहीतश्चोर इति । स यथा =
स दृष्टान्तो यथेत्यर्थः । दुन्दुभेर्हन्यमानस्य = दुन्दुभौ हन्यमाने बाह्यान् ततो
बहिर्निस्सरतः शब्दान् ग्रहणाय न शक्नुयात् = न निरोद्धुं शक्नुयादित्यर्थः ।
कथं तर्हि निरुणद्धीत्यलाह दुन्दुभेस्तु — गृहीतः । किन्तु आहन्यमानं दुन्दुभि-
मनुपेक्ष्य दुन्दुभेर्ग्रहणेन शब्दनिःसरणाधारभूतदुन्दुभिनिरोधेन, दुन्दुभ्याघा-
तस्य वा तदाहन्तृपुरुषस्य निरोधेन वा शब्दो गृहीतः मेर्याः निःसरन्तः शब्दा
निरुद्धचन्त इत्यर्थः । 'मेरीदण्डयोरन्यतरनिरोधेन तत्संयोगनिरोधद्वारा मेरीशब्दा
यथा निरुद्धचन्ते, एवम् — इन्द्रियेषु विषयगणे व्याप्रियमाणेषु बाह्यार्थानुभवो दुर्नि-
रोधः । तस्मात् — विषयापसरणेन वा इन्द्रियनिरोधेन वा विषयेन्द्रियसंयोगनिरोधद्वारा
परमात्मसाक्षात्कारविरोधिबाह्यार्थज्ञानं निरुध्यत इत्यर्थः । एवं निरुध्य, 'निदिध्या-
सितव्यो द्रष्टव्यः' इत्युक्तं दर्शनसमानाकाराविच्छिन्नपरमात्मस्मृतिसन्तानं साधयेदिति
भावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

1. 'दुन्दुभ्याघातस्येति कर्तरि क' इत्याषिष्माठः क. कोशे ।

“अयमत्राकाशार्थः” इति भाष्यवष्टे । यद्यमात्मेति । इदं ब्रह्मेत्सारभ्य सर्वमित्यन्तेनोक्त-
ब्रह्मक्षत्राद्यमेदविधिः आत्मानमुद्दिश्य । तथा च ब्रह्मादिपदं तत्तच्छरीरकारमिह । अत्र यद्वि-
लस्य यस्मादित्यर्थं स्वीकृत्य, यस्माद्यमात्मा ब्रह्मादिसर्वान्तामिहः, तस्मात् ब्रह्मादि परा-
पत्, यथात्रात्मनो वेद्येत्वेकात्म्यताऽपि द्रष्टव्या ।

स यथा शङ्खस्य ष्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छब्दकुयाद् ग्रहणाय;
शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खष्मानस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छब्दकुयाद् ग्रहणाय;
वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथाऽऽर्द्धैर्धाग्नेरभ्याहितात् पृथग् धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा
अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्ग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदो-
ऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः स्रत्नाप्यनुच्या-

1. शङ्खस्य. शं. मा.

स यथा शङ्ख — गृहीतः । शङ्खष्मानस्येति नन्वादित्वात् कर्तरि ल्युः ।
शङ्खष्मातुरित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै — गृहीतः । अत्र वीणायै इति चतुर्थी
षष्ठ्यर्थे । छान्दसो विभक्तियत्ययः । सर्वं पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पूर्वं परमात्मनः सामान्येनोक्तं सर्वकारणत्वं प्रपञ्चयति स यथाऽर्द्धैर्धाग्नेः
अभ्याहितात् पृथग् धूमा विनिश्चरन्ति एवं—निःश्चसितानि । एघशब्दः
अकारान्तः इन्धनवाची । ¹ आर्द्धैर्धविशिष्टाभिग्रहणं ब्रह्मण एव चिदचिद्विशिष्टस्य
सङ्करूपविशिष्टस्य चोपादानत्वनिमित्तत्वयोर्ज्ञापनार्थम् । ² अग्निर्हि धूमोत्पत्तावौष्येन
निमित्तम् ; इन्धनविशिष्टत्वेन तूपादानं भवतीति द्रष्टव्यम् । अभ्याहितात् आध्मा-
नवीजनादिना प्रवर्तितादित्यर्थः । पृथग्बिधा धूमा विनिश्चरन्ति निर्गच्छन्तीत्यर्थः ।
स यथा स दृष्टान्तो यथा, एवं वै एवमेव अरे मैत्रेयि ! अस्य पूर्वोक्तस्य
जगदभिन्ननिमित्तोपादानभूतस्य महतो भूतस्य परमात्मनः निश्चसितं निश्चास-
वदनायासेनैव तस्मादुद्गतम् । किं तत् ? एतत् । वक्ष्यमाणमित्यर्थः । तदेवाह
यद्ग्वेदो यजुर्वेदः — । इतिहासः रामायणादिः, पुराणं विष्णुपुराणादि, विद्याः
चतुष्ष्टिविद्याः, उपनिषदः प्रसिद्धाः, श्लोकाः स्मृतिरूपाः, स्रत्नाणि ब्रह्मसूत्रा-
1. आर्द्धैर्धभिग्रहणं ख. ग. 2. अग्निर्हि धूमोत्पत्तो निमित्तम् । इन्धनं तूपादानं. ख. ग.

रामायणादिवेति । रामायणस्य बाऽन्यस्य वा कस्यचिदितिहासस्य तदासदा सत्त्वं
इतिहासत्वेन भूतो विद्वेऽऽनिस्यार्थसंयोगरूपयो न । एतुर्न्यसि । श्लोकाः तु इतिहासादि-

ख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि ^१ सर्वाणि निश्चसितानि ॥ १० ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्—एवं सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकाय-
नमेव सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेव सर्वेषां गन्धानां नासिकैकायनमेव
सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेव सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेव सर्वेषां
सङ्कल्पानां मन एकायनमेव सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेव सर्वेषां
कर्मणां हस्तावेकायनमेव सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनमेव सर्वेषां विस-

१. सर्वाणि इति न.शां. मा.

दीनि, अनुव्याख्यानानि भाष्यव्याख्यानानि, व्याख्यानानि भाष्यरूपाणि ।
ऋग्वेद इत्यादि यद्यदस्ति, एतानि सर्वाणि भगवतोऽस्यैव निःश्चसितानि । अयत्नेन
तदुद्गतानीत्यर्थः । यद्यपि सूत्रस्मृतिपुराणादयो व्यासाद्युद्गता इति पुराणेषु
प्रसिद्धिः — तथापि तेषां भगवदंशत्वात् भगवन्निश्चसितत्वोक्तिरुपपद्यत इति द्रष्ट-
व्यम् । अत्र यद्यपि वाचकशब्दसृष्टिमात्रमुक्तम्—तथापि षष्ठे मैत्रेयीब्राह्मणे [तु]
' इष्टं हुतमाशितं पायित ' मित्यादिना भोग्यभोगस्थानभोक्तृवर्गरूपत्वाच्च्यसृष्टेरुक्तत्वात्,
अनुक्तस्यान्यतो ब्राह्मत्वात् अत्रापि वाच्यस्य सृष्टिरुक्तेति द्रष्टव्यम् । अनेन पूर्वं
सामान्यतो निर्दिष्टं जगत्कारणत्वं विवृतं भवति ॥ १० ॥

एवं प्रथमोक्तं जगत्कारणत्वं विशदयित्वा तदनन्तरं सामान्येन, 'स यथा
दुन्दुभेर्हन्यमानस्ये' त्यादिनोक्तं परोपासनोपकरणभूतकरणग्रामनियमनं विशदयति
स यथा सर्वासामपां समुद्रः— वागेकायनम् । समुद्रस्य सर्वासामपामेकाय-
नत्वं नाम तदुपादातृत्वम् ^१; एवं त्वचः सर्वस्पर्शानामेकायनत्वं नाम तदुपादातृ-
त्वम् । ततश्चायमर्थः— यथा समुद्रो भूयसीरपो बहुधा विशतीर्गृह्णाति, ताभिः
ऋदाचिदपि न पूर्यते च— एवं त्वगिन्द्रियमसंख्यकान् बहुधा प्राप्नुवतः स्पर्श-
विशेषान् गृह्णाति, तैः ऋदाचिदपि न तृप्यति च । ततश्च त्वगिन्द्रियस्य स्पर्श-
विषयकव्यापारा अनन्ता इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । हृदयम् अवस्था-

१. उपादातृत्वमेव. क.

पदैरपि वेदान्तगत चरितादिप्रतिपादकभागानामेव ग्रहणं कृतम् । भगवदंशत्वात्वेति । अन-
शत्वेऽपि सर्वस्यापि ब्रह्मोपादाननिमित्तकत्वमस्त्येवेत्यपि ध्येयम् ।

र्गाणां पायुरेकायनमेव सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेव सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

स यथा सैन्धवखिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत; न हास्योद्-
ग्रहणायैव स्यात्; यतो यतस्त्राददीत लवणमेव—एवं वा इदं महद्भूत-

विशेषविशिष्टं मन एव हृदयमित्युच्यते । अध्वनाम् अध्वगमनानामित्यर्थः ।
शिष्टस्य स्पष्टोऽर्थः । ततश्चैकैकेन्द्रियवृत्तिविशेषा अनन्ताः । ततश्चात्मसाक्षात्कारा-
र्थिना एते वृत्तिविशेषा निरोद्धव्या इत्यभिप्रायः । ततश्च, 'स यथा दुन्दुर्भेर्हन्य-
मानस्ये' त्यनेनोक्तं ब्रह्मोपासनोपयोगिकरणग्रामनियमनं विवृतं भवति ॥ ११ ॥

अथ सर्वावस्थास्वपि जीवस्वरूपस्य परमात्मनिष्ठतया स्वातन्त्र्याभावज्ञापनाय
जीववाचिशब्देन परमात्मानं निर्दिशन् अमृतत्वोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनाय भूतसंघात्मक-
शरीरजन्म'मरणानुविधायिनः संसरतो जीवस्यापरिच्छिन्नज्ञानैकाकारतामुपपादयति ।
एवमुपपादिते हि, 'स्वयमपरिच्छिन्नज्ञानानन्दाकार एव सन् अयं जीवः पञ्चभूतमय-
शरीरानुविधानेन जन्ममरणादिचक्रे स्वकर्मतिरोहितस्वरूपः परिभ्रमति । तच्च कर्म
ईश्वरसंकरूपरूपं सर्वेश्वरपरतन्त्रेण स्वेन स्वातन्त्र्येण निर्मोचयितुमशक्यम् । अतः
तादृशकर्मबन्धविमोचनपूर्वकस्वस्वभावाविर्भारूपमोक्षप्राप्तये परमात्मोपासनमेव कर्त-
व्य' मिति प्रतीयतेति । स यथा सैन्धवखिल्यः — विनश्यति । सः लवण-
रसघनतया प्रसिद्धः सैन्धवखिल्यः लवणखण्डः । खिल एव खिल्यः । स्वार्थे
यत् । यथा सैन्धवशकलः उदके प्रास्तः प्रक्षिप्तः उदकम् अनु अनुसृत्य प्रकिय
विलीयत एव । अस्य विलीनस्य लवणस्य उद्ग्रहणाय उदकात् पृथक्कृत्य ग्रहीतुं
यथा नैव स्यात् कोपि न शक्तस्स्यात् । तच्चोदकं यथा — यतोयतः
यस्मात् यस्मात् प्रदेशात् मध्यतः पार्श्वतो वा आददीत गृहीयात्, ततस्ततः
ततोयं लवणमेव लवणरसमयमेव भवति — एवं वै एवमेव = उक्तलवणखिल्य-
दृष्टान्तवदेव महत् भूतं सर्वचेतनाचेतनेभ्यः उत्कृष्टम्, — तदेवोपपादयति ।

1. जन्मेति न क. कोशे ।

संमत्तयेकाव्ययत्वे वाक्यभेदादयोगात् स यथा सैन्धवखिल्य इत्यत्र, स दृष्टान्तो
व्येष्टार्थो नादतः ।

मनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति;
न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

अनन्तमपारम् अनन्तं स्वरूपेणापरिच्छेद्यम् अपारं गुणतोप्यपरिच्छेद्यं
ब्रह्म विज्ञानघन एव सन् जीव एव सन्, — जीवशरीरक एव सन्निति
यावत् — 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्ये' ति श्रुतेः जीवशरीरकतया भूतेष्वनु-
प्रविश्य, एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति । भूतेषु क्षीरादि-
रूपेणोत्पद्यमानेषु तेभ्य एव भूतेभ्यो हेतुभ्यः स्वयमुत्पद्यमानः तेषु नश्यत्सु तानि
भूतानि अनु पश्चात् स्वयं विनश्यतीत्यर्थः । देहोत्पत्तिविनाशानुविधाद्युत्पादविना-
शवान् भवतीति यावत् । विनाशो नाम अत्यन्तज्ञानसंकोचः । "विनश्यति न
पश्यतीत्यर्थः" इति, "स्वाप्ययसंपत्त्यो" रिति सूत्रे भगवता भाष्यकृतोक्तम् ।
उत्पत्तिर्नाम विकासप्रादुर्भावः । इमानुत्पत्तिविनाशौ विज्ञानमयशब्दिते जीवशरीरके
महद्भूतमित्युक्ते परमात्मनि जीवद्वारा संभवत इति द्रष्टव्यम् ।

न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति । प्रेत्य चरमदेहवियोगं प्राप्य, 'येयं प्रेते विचि-
कित्सा मनुष्ये' इति प्रयोगात् । तदा मोक्षदशायां स्वाभाविकापरिच्छिन्नज्ञानस्य
संकोचाभावेन न संज्ञाऽस्ति । समित्येकीकारे । ज्ञाघातोर्ज्ञानमर्थः । ततश्च
भूतसंघातेनैकीकृत्य ज्ञानं संज्ञाशब्दार्थः । सा नास्तीत्यर्थ इति द्रष्टव्यम् । ततश्च
पूर्वोक्तभगवदुपासनेन ज्ञानसंकोचहेतुभूतकर्मणो विनाशे निरङ्कुशापरिच्छिन्नज्ञानवतो
जीवस्य स्वस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन संज्ञाशब्दितदेहात्मभ्रमादिनिवृत्त्या पूर्वोक्तभूतानु-
विधानप्रयुक्तोत्पत्तिविनाशादिमोक्षदशायां नास्तीति तद्रूपसंसारचक्रभ्रमणनिवृत्त्यर्थं पर-
मात्मोपासनमेव कार्यमिति याज्ञवल्क्यो मैत्रेय्या उपदिदेशेत्यर्थः । अत्र अरे ब्रवी-
मीत्युक्तिः स्वोक्तिप्रामाण्यदाढ्यार्थम् । न च, 'महद्भूतमनन्तमपार' मिति निर्दिष्ट-

तान्येवानुविनश्यतीत्यनेन स्थितिकालिक - ऐन्द्रियकज्ञानप्रसररूपावस्थाविरोधुत्तरा-
वस्थारूपज्ञानसंकोचरूपविनाशस्य देहवियोगकालिकस्योक्तत्वात् न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति पुनस्त-
त्कथनमनुक्तम् । किञ्च देहवियोगानन्तरं ज्ञानसामान्यस्यैवाभावात् संज्ञेति मोहात्मकज्ञानमात्रस्या-
भावकथनमप्यनुपपन्नम् । अतः प्रेत्येति मोहाभाव - ज्ञानान्तरसद्भूतानुकूलं पुनर्मानववर्तनानावर्तन-
पर्यवसानि प्रायणं विवक्षितमित्याह चरमेति । प्रेत्येति स्वपः संज्ञापदान्तर्गतघातुनान्वयान्
समानकर्मकृता । संज्ञा न प्रायणानन्तरं भवतीत्येवार्थः ।

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमृषुहत्, 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती' ति ।

स्यैव ब्रह्मणः 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाये' ति जीवःवसंसारित्वाऽऽवे-
दनं साक्षादेवास्तु; किमिति, विज्ञानघनः जीवशरीरक इति व्याख्याय जीवद्वारकं तस्य
तदित्युच्यत इति वाच्यम् — 'निरनिष्टो निरवद्यः' इत्यादिश्रुतिप्रतिपन्ननिखिल-
हेयप्रत्यनीकत्वस्य परमात्मनः संपारित्वासंभवात् । अत एव मोक्षधर्मे जनकयाज्ञ-
वत्त्वसंवादे याज्ञवल्क्येनैव,

‘अन्यश्च राजन् स परस्तथाऽन्यः पञ्चविंशकः ।

तत्स्थत्वादानुपश्यन्ति एक एवेति सावयः ॥’

इति शरीरशरीरिगोः जीवेश्वरयोर्भेदे सत्यपि शरीरान्तःस्थितस्य शरीरिण
एकत्वात् 'अयमेकः पुरुषः' इति सशरीरे जीवे व्यवहारवत् परमात्मनो जीव-
न्तरवस्थितिनिबन्धनाः प्रकार्यैक्यविषयाः जीवेश्वरामेदव्यवहारा इत्युक्तम् । ततश्च
तेनैव याज्ञवल्क्येनात्रापि जीवस्य परमात्मशरीरतया तद्वाचिना विज्ञानघनशब्देन
परमात्मनोऽभिधानं तद्धर्मोत्तोत्पत्तिविनाशादिना धर्मवत्त्वकथनञ्च न विरुद्धम्; उप-
पन्नतरश्चेति द्रष्टव्यम् ।

न चोक्तरीत्या निर्विकारे परमात्मन्युत्पत्तिविनाशयोः सद्धारकविशेषणत्वे
आक्यके सति तावन्मात्रमेव कथनीयं स्यात्; न त्वधिकम् । एवं सति विज्ञान-
घनत्वस्य परमात्मनि साक्षादेव संभवात् विज्ञानघनशब्दस्य जीववाचित्वमाश्रित्य
विज्ञानघनशब्देन जीवशरीररूपपरमात्मभिधानाश्रयणक्लेशः, “अवस्थितेरिति काश-
कृत्स्नः” इति सूत्रभाष्ये कुतोऽनुभूयत इति वाच्यम् — परमात्मनः स्वरूपेणोत्थान-
विनाशासंभवात्, जीवरूपेणोत्थानविनाशयोर्वक्तव्यत्वेन जीववाचिपदस्य कस्यचिद-
श्रवणे जीवद्वारकत्वोक्त्ययोगेन तद्वाचिपदावश्यकत्वात्, अन्यस्य चाभावात्,
विज्ञानघनशब्दस्य जीववाचित्वसंभवाच्च, 'विज्ञानघनशब्देन जीवशरीररूपपरमा-
त्माऽभिधीयत' इति भाष्योक्तेर्विरोधाभावात्; उपपन्नतरत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमृषुहत्, न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति ।
एवं याज्ञवल्क्येनोपदिष्टा मैत्रेय्युवाच । किमिति । न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यस्मिन्

तावन्मात्रमेव उत्थानविनाशवदन्तर्भावमित्येव, न तु विज्ञानमयान्तर्भावमित्येव ।

स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

वाक्य एव भगवान् मा माम् अमुमुहत् । मुहेणौ चङ्गि^१ मोहयति स्मेत्यर्थः । विज्ञानघनशब्दितस्य ज्ञानैकाकारस्यात्मनो मुक्तौ संज्ञाभावो विरुद्ध इत्यतो मुक्तौ संज्ञाभावप्रतिपादकं भवद्वाक्ये मोहो मे संवृत्त इति भावः । अत्र 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती' ति वाक्यस्य विज्ञानघनत्वोक्तिविरोधे आपादनीयेऽपि, मैत्रेय्या गुरुगौरवेण स्वस्य वाक्यार्थास्फूर्तिरूपमोह एव वाचनिकवृत्त्या आपादित इति द्रष्टव्यम् । यद्यपि संज्ञाशब्दो देहात्मैक्यभ्रान्तिपर इति न विरोधः — तथाऽपि तदभिप्रायानभिज्ञानात् मुह्यन्ती मैत्रेयी एवमुक्तवतीति द्रष्टव्यम् ।

स होवाच याज्ञवल्क्यो न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर इदं विज्ञानाय । स इत्थं पृष्ठो याज्ञवल्क्यः प्राह । किमिति । अरे ! मैत्रेयि ! 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती' ति नाहं मोहं मोहकं वचो ब्रवीमि । इदं विज्ञानघनशब्दितं महद्भूतं प्रेत्यापि विज्ञानायालमेव ज्ञातुं पर्याप्तमेवेत्यर्थः । ततश्च मुक्तौ सर्वज्ञतया सर्वं पश्यत एव सतो विज्ञानघनस्य मया पूर्वनिर्दिष्टः संज्ञाऽभावो नाम देहात्मैक्यविषयकभ्रान्त्यभावात्मेति भावः ॥ १३ ॥

एवं 'न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती' ति स्ववाक्यस्य मुक्तौ देहात्मभ्रमनिवृत्तिपरत्वेन विज्ञानघनत्वाविरोधमुक्त्वा स्वनिष्ठताभ्रमनिवृत्तिप्रतिपादकत्वेनापि तदविरोधमुपपादयति

1. "मुहेणौ छन्दसि" इति, क.

अलं च। इत्यादिविज्ञानघनत्वं ह्युक्तम् । विज्ञानं तन्मुक्तावस्थेषु । संज्ञानं तु मोहात्मकं तदा नास्तीति नप्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्युक्तम् । अतः को विरोध इति भावः । स्वनिष्ठताभ्रमेति । तथा च संज्ञा नाम मिश्रयोरेकीकाररूपो भ्रमः । स च देहात्मभ्रमश्च परतन्त्रे स्वतन्त्रताभ्रमोपीति भावः । यद्वा संज्ञा नाम प्रकृते संकुचितज्ञानम् ; परमात्माप्रदेष प्रकारमात्रग्रहणम् ; विज्ञानं विशिष्टज्ञानमिति भाव्यम् ।

यत्र हि द्वैतमिव भवति, तदितर इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं पश्यति, तदितर इतरं शृणोति, तदितर इतरमभिबदति, तदितर

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति — विजानाति । यत्र यस्यात्मस्वायां हि प्रसिद्धं द्वैतमिव भवति । स्वनिष्ठतया परमात्मनः पृथगिव भवतीत्यर्थः । स्वतन्त्र इव भवतीति यावत् । स्वातन्त्र्यस्याप्रामाणिकत्वद्योतनार्थं इवशब्दः । तत् तस्यां दशायां इतर इतरं पश्यति । इतरः परमात्मनो भिन्नात्मकः — पृथक्सिद्ध इति यावत् — इतरं भिन्नात्मकं परमात्मनः पृथक्सिद्धं विषयं पश्यति । अत्र इतरेणेत्यध्याहार्यम् । उत्तरत्र, 'तत् केन कं जिघ्रेत्' इति दर्शनात् । इतरेण स्वतन्त्रेण करणेन जिघ्रतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । अत्र जिघ्रति पश्यति शृणोति मनुते विजानातीत्युक्तं सर्वज्ञानेन्द्रियवृत्त्युपलक्षणम् । तत्र मनुते इति मनोवृत्तिरुक्ता, विजानातीति बुद्धिवृत्तिरिति तयोर्भेदः । अभिबदतीत्युक्तो वागिन्द्रियव्यापारः सर्वकर्मेन्द्रियव्यापारोप-

पृथगिवेति । दीक्षायां तु द्वैतपदस्य धर्मपरत्वस्वारस्यात् पृथक्त्वमित्युक्तम् । अत्र कान्ये, यत्र वा अस्येत्यत्र स्थितं अस्येतिपदमपकृष्यते । तेन द्वैतमिवास्त्य भवति अविद्यमानमपि द्वैतमनेन गृहीतं भवतीत्यर्थोक्तमः । अत्र इवेत्यनेनाविद्यमानत्वद्योतनात् प्रकारप्रकारिणोर्वस्तुतो द्वैतस्य विद्यमानत्वात् अविद्यमानं द्वैतं पृथक्त्वरूपमिति सिद्धयति ।

ब्रह्महीत्यादेः द्वैतपदेतरपदादेर्मुख्यार्थविषयतया एवमप्यर्थवर्णनं संभवति - द्वैतैव द्वैतम् । द्वैता मेदः । एकस्वरणामेदनिरास इति वक्ष्यम् । तत्र मेदामेदयोः स्वतो विरोधात् मेदकथनादेवामेदाभावः सिद्ध इति तस्यान्यपरत्वमिष्यते । तथाच द्वैतमत्यन्तमेदः । अत्यन्तत्वेन भिन्नचोस्तयोर्वस्तुनोर्मुख्यसमानाधिकरणव्यवहारस्याप्यभाव उच्यते । नीलरूपघटयोर्भेदेऽपि नीलोघट इति मुख्यसमानाधिकरणव्यवहारोऽस्ति ; तदभाव इहेति । मुख्यसमानाधिकरणव्यवहारानर्हत्वसंघटितो मेदः द्वैतम् । वस्तुतः प्रापञ्चिकपदार्थगोचराणां पदानां परमात्मरूपप्रकारिणमादाय मुख्यसमानाधिकरणव्यवहारसंभवात् तादृशव्यवहारविषयत्वाभावात्प्रापञ्चिकत्वमित्येतेन संशयते । व्यवहारघटितमिममर्थं द्वैतपदतद्वितार्थं सूत्रयित्तुमेव ज्ञानेन्द्रियकार्यमात्रकथनप्रत्येऽत्र इतरइतरमिबदतीति ज्ञानव्यापारस्यापि प्रस्तावः । तथाच यस्यां दशायां मातृमेयमानानां मेदमात्रमनुभूयते, तस्यां दशायामिन्द्रियाधीनज्ञानविशेष्यभूतानां मातृमेयमानानां मियो भिन्नत्वात् ज्ञानादिरूपात् ज्ञानविशेष्यादितरः मात्रादिरूपात् ज्ञानविशेष्यादितरं मेयादिरूपात् ज्ञानविशेष्यादितरेणैन्द्रियेण जानाति । तदनुदशा साक्षात्कारविशेष्यानि बहूनि भवन्तीत्यर्थः । इतर इतरमभि-

इतरं मनुते, तदितर इतरं विजानाति। यत्र वा अस्य सर्व-
मात्मैवाभूत्, तत् केन कं जिघ्रेत्, तत्केन कं पश्येत्, तत्केन

लक्षणार्थ इति द्रष्टव्यम् । एवमुत्तरत्वापि । यत्र वा अस्य सर्वमात्मैवाभूत्
तत्केन कं जिघ्रेत् — विजानीयात् । यत्र यदा अस्य जीकस्य सर्वं वस्तु
आत्मैवाभूत् परमात्मापृथक्सिद्धमेकात्मकमेवाभूत्, तदा केन भिन्नात्मकेन कर-
णेन कं भिन्नात्मकं विषयं जिघ्रेदित्यर्थः । अत्र क इत्यध्याहार्यम् ; 'तदितर
इतरं पश्यती' ति पूर्वमुक्तत्वात् । कः भिन्नात्मकः स्वतन्त्रः कर्ता जिघ्रेदित्यर्थः ।
अत्र किंशब्द इतरशब्दश्च सर्वत्र स्वतन्त्रतत्प्रतिक्षेपपरः । एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।
अत्र सदैकात्मकस्य जगतः कालभेदेन भिन्नाभिन्नात्मकत्वयोः परमात्मपृथक्सिद्धय-
पृथक्सिद्धिरूपयोरसंभवात् आत्मैवाभूदित्यस्य एकात्मकत्वेन ज्ञातमभूदिति,
द्वैतमिव भवतीत्यस्य भिन्नात्मकत्वेन ज्ञातं भवतीति चैवार्थो वक्तव्यः । तथा च
यस्यात्मभेदप्रतीतिः कियत्यप्यस्ति, तस्य कर्तृकर्मकरणेषु भिन्नात्मकत्वप्रतीतिरनु-
वर्तते । यस्यात्मभेदप्रतीतिर्यदा सर्वथा नास्ति, तदा विरुद्धधर्मवत्त्वप्रतीतिः
कर्तृकर्मकरणेषु भिन्नात्मकतया प्रतीतिः सर्वथा नास्तीति पर्यवसितोऽर्थः । शिष्टं
स्पष्टम् ।

वदति तादृशेन वाग्निद्रयेण मुख्यवृत्त्या मेयं विशेष्यतया व्यवहरति च । यदा तु सर्वप्रकार-
विशिष्टमरूपैकार्थविषयकसाक्षात्कारो मुक्तिस्त्रालिकः संपन्नः, तदा ज्ञानप्रसरस्येन्द्रियाधीनत्वा-
भावात् केनेन्द्रियेण किंविशेष्यकज्ञानमश्नुवीत । द्रव्यगुणादितत्सन्मुख्यविशेष्यकदृष्टिप्रात्याविकरण-
त्वमिन्द्रियाणां नियतम् । परमात्मनोऽतीन्द्रियत्वात् । मुक्तौ चेन्द्रियाणि अकार्यकराणि । साक्षा-
त्कारश्च तदा सर्वविशिष्टब्रह्मैकविशेष्यकः । तत्र मेयज्ञानविशेष्यस्य मानुज्ञानविशेष्यस्य चेतस्त्वमेव
नास्ति । अतस्तदा इतरइतरमित्यादि उक्तरीत्या वक्तुं न शक्यत इति । अत्रैवमितर इतरं
पश्यतीत्युक्तार्थनिषेधस्यैव कार्यतया इतर इतरं न पश्यतीत्येव वक्तव्ये केन कं
पश्येदिति भङ्गघन्तरादरणम् — इन्द्रियादिसंबन्धविशेष एव ज्ञानस्य नास्तीति बोधना-
र्थम् । अत्र केन कमितिवत् क इत्यप्रयोगात्, 'परमाःमातिरिक्तो वर्धनकर्ता तु वर्तते ।
अतो न तन्निषेधः । किंतु इन्द्रियजन्यं रूपविशेष्यकञ्च ज्ञानं नास्ति' इति भुक्ति-
हृदयमूहम् । इतर इतरं पश्यतीति पूर्ववाक्ये इतरेभेति करणानिर्वेशः मानुमेययोरेव लोके
अहं घटं जानामीति स्वरसतो ग्रहणात् करणसा तदा ज्ञानाविषयत्वात्, ज्ञानविशेष्यादेकस्यात्

कं मृणुयात्, तत् केन क्रमभिवदेत्, तत्केन कं मन्वीत्, तत्केन कं विजानीयात् ।

येनेदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इति चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

एवं न प्रेत्य संज्ञास्तीति वाक्यस्य मुक्तौ देहात्मभ्रमस्वतन्त्रात्मभ्रम-
निवृत्तिपरस्वोपपादनेन मैत्रेय्या अज्ञानं परिहृत्य तादृशसर्वत्रय्यरूपमोक्षाप्त्यै भगव-
त्प्रसादो निदिध्यासनञ्चेति द्वयमेव साधनमित्यवश्यं निदिध्यासनेन भगवत्प्रसादो
मुमुक्षुणा संपादनीय इत्युपसंहरति वाक्यद्वयेन । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन
विजानीयात् ; विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । येन परमात्मना प्रसन्नेनानु-
गृहीतः इदं सर्वं विजानाति सर्वज्ञो भवति, तं परमात्मानं केन हेतुना विजानी-
यात् । 'क इत्था वेद यत् सः' इतिवत् । परमात्मप्रसादमन्तरेण परमात्मा दुरव-
बोध इत्यर्थः । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । अत्र विज्ञातृशब्देन प्रकमो-
दितजगत्कारणत्वाक्षितसर्वज्ञत्वाश्रयः परमात्मैवोच्यते । तादृशं विज्ञातारं सर्वज्ञं पर-
मात्मानं प्रकमोदितध्यानं विना केन केवल्यज्ञदानाद्युपायेन विजानीयात् । न केना-
पीत्यर्थः । उक्तञ्च व्यासैर्यैः, "परमात्मप्रसादादहते तस्य दुरवगमत्वपरं तं केन

ज्ञानविशेष्यस्यान्यस्य स्थितं यत् इतरत्वम्, तस्यैवात्र विवक्षितत्वाद्यित्यपि सुबन्धम् । तदत्र केन
कमित्यनेन, 'मुक्तज्ञाने चक्षुरादेर्न करणत्वम् ; नापि प्रपञ्चस्य प्राधान्यं' मिति ज्ञापितम् । केन
क्रमभिवदेत् अन्विभ्रमकृतप्रपञ्चविशेष्यकबोधौ रथिकशब्दप्रयोगसाधनप्रकृतवागिन्द्रियमावाप्त
तादृशव्यवहारं न कुर्यात् । परमात्माधीन-सर्वात्मभूतपरमात्मविशेष्यकसाक्षात्कारव्यवहारौ विना
नान्यत् तदेति भावः । अतः परमात्मविशेष्यकमनन्तं व्यवहारं कुर्यात् ; भङ्गत्वा विशेषणमात्र-
विषयत्वात् प्रयोगमपि मुक्तः कामं कुर्यादिति न तद्व्यवच्छेदः । तदानीं परमात्माधीनसर्वात्मभूत-
तत्साक्षात्कारस्थितिश्च समनन्तरमेव दर्शयिष्यतं येनेदं सर्वमिति ।

एवञ्च जीवपरदिभिर्मिथार्थवाचकानां पदानां किञ्चिद्रूपेण मुख्यसमानाधिकरणव्यवहारम-
स्तीकृत्य तादृशव्यवहारस्य लाक्षणिकत्ववादिनः तार्किकादयः द्वैतपद्मविबक्षितात्यन्तभेदरूपमित्यकार्या-
दरूपेण भेदमात्रस्तीकारात् द्वैतिनः । भेदमस्तीकुर्वन्तः, स्तीकृतेऽपि भेदे तादृशमुख्यव्यवहारं
समर्थयमानाश्च द्वैत्वसंभवावपि द्वैतासंभवात् अद्वैतिन इत्यपि सुविवेचम् ।

येनेदमित्यत्र येनेति तृतीयया, 'अलं वा अरे इदं विज्ञानाय', 'सर्वमात्मैवाभूत्' इति
वाक्यद्वयदर्शितसर्वविज्ञानात्मकमुक्तिं प्रति सिद्धो गत्यत्वं ब्रह्मण उच्यते । तं केन विजानीयादिति

विज्ञानीयादिति पूर्ववाक्यम् ; उपासनातिरिक्तकेवल्यज्ञदानाद्युपायान्तरनिषेधपरं विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादित्युत्तरवाक्यम् " इति । तत्रश्च परमात्मप्रसादपर-
मात्मोपासनयोर्द्वयोरप्यावश्यकत्वं द्वाभ्यां वाक्याभ्यां प्रतिपादितं भवति ।

अत्र परमात्मोपासनतत्प्रसादसाध्या परमात्मावगतिः किंरूपेति चिन्त-
याम्—, दर्शनसमानाकारध्यानरूपावगतिरेव परमात्मप्रसादोपासनसाध्यत्वेन वाक्य-
द्वयप्रतिपत्तेरिति केचिदूचुः । मुक्तिकालीना देशविशेषविशिष्टब्रह्मसाक्षात्कारलक्षणा,
'परात् परं पुरिशयं पुरुषमीश्वरं' इत्युक्तेत्यपरे । नोभयथाऽपि विरोधं पश्यामः ।
इतिशब्दः प्रतिवचनसमाप्तौ ॥

इदञ्च ब्राह्मणं समन्वयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम् । उपक्रमे पतिजायापुत्र-
वितादिप्रियसंबन्धित्वलक्षणजीवलिङ्गकीर्तनात्, मध्ये च, 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो
भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविन्दयती' ति देहानुबन्धिजननमरणलक्षणजीवलिङ्ग-
प्रतिपादनात्, अन्ते च 'विज्ञातारमरे केन विज्ञानीया' दिति विज्ञातृत्वरूप-
जीवलिङ्गकीर्तनाच्च कृत्स्नमपि प्रकरणं जीवपरमेव । परमात्मलिङ्गानि तु कथञ्चिन्ने-
यानीति पूर्वपक्षे पठन्यार्थः — " वाक्यान्वयात् " । कृत्स्नस्य वाक्यसन्दर्भस्यान्वयः
परमात्मन्येवोपपद्यते, नान्यत्र ।

तथाहि — 'अमृतत्वस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेने' ति याज्ञवल्क्येनाभिहिते,
'येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन कुर्यामिति अमृतत्वोपायमात्रार्थिन्यै मैत्रेय्यै,
'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति द्रष्टव्यत्वेनोपद्रष्टव्यात्मनः परमात्मत्वमेवाभ्युपगन्त-
व्यम् । आस्त्यायिकाया विद्यागतविशेषप्रतिपादनोपयुक्तत्वस्य पुरुषार्थपादे स्थितत्वात् ।

1. देहानुबन्धाधि. क.

तादृशमुक्तिरुत्थानसाधनभूतमुपासनरूपं विज्ञानमपि तदधोनमित्युच्यते. 'दशमि बुद्धियोगं
तं येन मामुपयान्ति ते' इति हि गीयते । एषञ्च, विज्ञातारमरे केन विज्ञानीयादित्यस्य
विज्ञानीयादिति पूर्वोक्तोपासनरूपेण विज्ञानेन विना केन तं मुक्तौ विज्ञानीयादित्यर्थः ।
अत्र तमित्येवानुसत्त्वा विज्ञातारमितिपदप्रयोगः येन, तमिति पदद्वयपरामृष्ट आभितेषु
सावैश्यानुग्रहोपस्थिकनिरुपधिकसावैश्यावाऽपि परमात्मेति ज्ञापनार्थः । यद्यपि अत्र परमात्मानं
परमात्मप्रसाददेव विज्ञानीयादिति पूर्वमुक्त्वा, विज्ञातारमित्यादिना एकविज्ञानाश्रयं
जीवमपि केन विज्ञानीयात् ; परमात्मप्रसादं विना परविद्यात्तभूतस्वामविज्ञानमपि दुर्लभमि-
त्यर्थं उच्येत, जीवपरमविशिष्टपरमात्मदानवर्तय्यताया अत्र प्रकरणे सिद्धतया तत्र विशेषार्था-

तत्र हि, 'अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतु' रित्याद्याख्यानानाम् 'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्ति' इत्यश्वमेधगतपारिप्लवनामकश्लोके विनियुक्तत्वात् पारिप्लवार्थानि आख्यानानि; न तु विद्योपयोगीनीति "पारिप्लवार्था इति चे" दिति सूत्रखण्डेन पूर्वपक्षं कृत्वा, "न विशेषित्वा" दित्यादिना सिद्धान्ति-
 तम् । अयमर्थः— न सर्वाख्यानानि पारिप्लवार्थानि भवितुर्महन्ति । 'सर्वाण्याख्यानानि शंसन्ती' ति विधाय 'मनुर्वैवस्वतो राजे' त्यादिना केषाञ्चिदाख्याना-
 नामेव विशेषितत्वात् । वाक्यशेषपठितानामेवाख्यानानां 'पारिप्लवे विनियोगः; न सर्वेषाम् । अतः^१ विद्यासन्निधिपठितानां याज्ञवल्क्याख्यानानां तत्तद्वाक्यगतपरमात्म-
 विषयकत्वादिविशेषप्रतिपादनोपयोगित्वमेव । "तथा चैकवाक्योपबन्धात्" । यथा,
 'तेजो वै घृतम्', 'सोऽरोदी' दित्येवमादीनाम्, 'अक्ताः शर्करा उपदधाति',
 'तस्माद्धर्हिषि रजतं न देय' मित्यादिविधिनिषेधैकवाक्यतया विधिनिषेधविषयस्तुति-
 निन्दाद्युपयोगित्वम्— तथैव, 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिविधिना आख्यानाना-
 मेकवाक्यत्वोपबन्धात् विधेयविद्याविशेषोपयोगित्वमवश्यमभ्युपगन्तव्यमिति सिद्धान्ति-
 तम् । ततश्चोपक्रमगताख्यायिकावशात् परमात्मविषयत्वमेव प्रकरणस्य । तथा,
 'अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतत्', 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेने'
 त्यादिना प्रतीयमानं सर्वोपादानत्वम्, 'ब्रह्म तं परादा' दित्यादिना प्रतीय-
 मानं सार्वान्यच्च न परमात्मनोऽन्यत्र संभवति । यदुक्तम्— पतिजायापुत्रादि-
 संबन्धित्वाकीर्तनं जीवलिङ्गमिति— तन्न; तस्य वाक्यस्य परमात्मानुगुणतयाऽर्थवर्ण-
 नोपपत्तेः । तद्वर्णनप्रकारश्च पूर्वमेव प्रदर्शितः ।

नन्वेवम्, 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाये' ति जीववाचिविज्ञान-

1. पारिप्लवे विनियोगेन सर्वेषामपि. क.

ज्ञानस्य प्राक्संपाद्यस्य विषयेऽपि परमात्मप्रसादापेक्षावचनस्य संगतत्वात्— अथापि परमात्मनः
 सिद्धोपायतायाः समनन्तरमुक्ततया उपासनमेव नपेक्षितमिति केचिन्मन्वीरन् इति तन्मति-
 ष्णुदासाय श्रीभाष्ये उपासनावश्यकत्वरतया वाक्यमिदं बोधितम् ।

नन्वेवं विज्ञानघन इति । प्रकरणस्य जीवात्मविषयकत्वपूर्वपक्षे, पूर्वसूत्रेण जीवात्म-
 वाचिनोऽपि पदस्य परमात्मवाचित्वमप्यावश्यकम्, तद्वैव वाक्यान्वयाद् इत्युक्तम् । तत्र प्रथमस्य
 आत्मपदस्य जीवात्मवाचित्वं विनैव श्रीभाष्ये निरूढत्वात् उपरितनसूत्राणि विज्ञानघनपदविषयाणी-
 त्वास्तवः ।

घनशब्देन कथं परमात्मनोऽभिधानम् ? उत्पादविनाशादिजीवलिङ्गानाञ्च कथं पर-
मात्मनि समन्वय इति चेत् — तत्राह —

“ प्रतिज्ञासिद्धेलिङ्गमाश्मरथ्यः ” । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽऽक्षिप्तो-
पादानोपादेयभावलब्धाभेदसूचकं जीवधर्माणां तत्र कीर्तनमित्याश्मरथ्य आचार्यो
मन्यते । “ उक्तमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ” ।

आमुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावात् ।

इत्युक्तीत्या मुक्तिदशायां भाव्यभेदमाश्रित्य परमात्मनि जीवधर्माभिधानमुपपद्यत
इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । “ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ” । जीवे पर-
मात्मनोऽन्तर्यामितया अवास्थितेरकृत्यधिकरणन्यायेन शरीरभूतजीववाचिशब्दैः शरी-
रिणः परमात्मनोऽभिधानसंभवात् शरीरभूतजीवधर्माणां शरीरिणि परमात्मन्युपपत्तेश्च
जीवश्रुतिलिङ्गानां परमात्मनि नानुपपत्तिरिति स्थितम् ।

अत्र तु काशकृत्स्नमतमेवाचार्यस्य मतम् । तदुपरि पक्षान्तरानुपन्यासात्,
आश्मरथ्यौडुलोमिमतयोर्दुष्टत्वाच्च । उपादानोपादेययोर्भेदाभेदवाद्याश्मरथ्यमतं जैन-
मतप्रतिक्षेपादेव प्रतिक्षिप्तम् । तर्कपादे जैानां मतं हि प्रतिक्षिप्तमाचार्येण । “ ये^१
चैवं मन्यन्ते —

(२) जीवाजोवासवसंवरनिर्जस्वन्धमोक्षा नाम सप्त पदार्थाः । बोधात्मको जीवः ।
इन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । शमदमादिरूपा प्रवृत्तिः संवरः । तप्तशिख्यरोहणादिर्निर्जरः ।
बन्धोऽष्टविधं कर्म । तत्र घातिकर्म चतुर्विधम्, ज्ञानावरणीयं दर्शनावरणीयं
मोहनीयमान्तरायिकमिति । तत्र सम्यग्ज्ञानात् मोक्ष इति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं
कर्म । आर्हितदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति ज्ञानं दर्शनावरणीयम् । बहुषु विप्रति-

१. ते. ग.

उक्तमिष्यत एवम्भावादिति । एवम्भावः परमात्मैक्यम् । नचात्र सूत्रे
उक्तान्तिप्रागवस्थायामेव एवम्भावः; पश्चात्तु मेह इत्येव प्रतीयत इति शङ्क्यम् — ‘अयमात्मा
परमात्मैक्यसंपत्तये उक्तमिष्यति किल । अतोऽस्य परमात्मैक्यमित्युक्तौ इदानीं परमात्मैक्यमिति
प्रहणायोगात् । अतः एवम्भावादित्यस्य भविष्यत इति विशेषणमर्थसिद्धमिति ।

षिद्रेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणीयं ' मोहनीयम् । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विज्ञ-^१
करं विज्ञानमान्तरायिकम् । तानीमानि श्रेयोमार्गहन्तृत्वात् घातिकर्माणीत्युच्यन्ते ।
अधाघातिकर्म चतुर्विधम्, वेदनीयं नामिकं गोत्रिकमायुष्कञ्चेति । तत्र वेदनीयं
कर्म शुक्लपुद्गलविपाकहेतुः । तद्वि कर्म बन्धोऽपि न भवति । निःश्रेयसप्राप्ति-
हेतुज्ञानाविघातकत्वात् । शुक्लपुद्गलारम्भकं वेदनीयकर्मानुगुणं नामिकं कर्म । तद्वि
शुक्लपुद्गलस्वावस्थां ' कलिलबुद्बुदादिकाभारभते । गोत्रिकं तु अव्याकृतं ततोप्यधं
शक्तिरूपेणावस्थितम् । आयुष्कम् = आयुः कथयत्युत्पादनद्वारेणेत्यायुष्कम् । तान्ये-
तानि शुक्लपुद्गलाश्रयत्वाद्घातिकर्मणि । तदेतत् कर्माष्टकं पुरुषं बध्नातीति बन्धः ।
विगळित्समस्तक्लेशतद्वासनस्थाना^२वरणज्ञानसुखैकतानस्याऽऽमन उपरि देशावस्थानं
मोक्ष इत्येके । अन्ये तु ऊर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य शुक्लाब्जाबुफलोन्मज्जनक्त्
सततोर्ध्वगमनं मोक्ष इति वर्णयन्ति ।

इममन्यमपि प्रपञ्चमाचक्षते । पञ्चास्तिक्रयः नाम, जीवास्तिक्रयः पुद्गल-
स्तिक्रयो धर्मास्तिक्रयोऽधर्मास्तिक्रय आकाशस्तिक्रयश्चेति । अस्तीति कायते
शब्धत इत्यस्तिक्रयः । ^३ जीव एवास्तिक्रयो जीवास्तिक्रयः । एवं सर्वज्ञ । तत्र
च जोवास्तिक्रयस्त्रिविधः, बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्च । तत्र नित्यसिद्ध आर्हतः । इतरौ
द्वौ प्रसिद्धौ । पूर्यते गळति चेति उपचिन्तापार्चनं वस्तु पुद्गलशब्देनोच्यते । पुद्गल-
स्तिक्रयश्च षोढा, पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं स्थावरं जङ्गमञ्चेति । धर्मास्तिक्रयः प्रवृत्त्यनु-
मेयः । अधर्मास्तिक्रयः स्थितिहेतुः । आकाशस्तिक्रयः द्विविधः, लोकाका-
शोऽलोकाकाशश्चेति । उपर्युपरि वर्तमानानां लोकानामन्तर्वर्ती आकाशो लोका-
काशः । सर्वेषां लोकानामूर्ध्ववर्ती अनावृताकाशोऽलोकाकाशः ।

1. विशेषानवधारणं. क. विशेषावधारणीयं. झा. झा. दी. 2. विघटन. क. 3. परि-
पन्थिज्ञाना. ख. ग. 4. पुद्गलस्याद्यामवस्थां. ग. पुद्गलावस्थां. झा. झा. दी. 5. क्लेशतद्वध-
सनावरणज्ञान. क. 6. वाक्यसिद्धे न क कोशे ।

शुक्लपुद्गले विपाकहेतुरिति : अक्षयव्ययविभूतवस्तुसामान्ये तन्मतसिद्धं नाम पुद्गलेति ।
तदर्थं कथ्यते पूर्यते गळति चेति । अतः शुक्लस्य शरोरारम्भकस्य विपाकहेतुरित्यर्थः । अत्र
धीमाध्योकरीत्यपेक्षया तन्मतप्रक्रियावर्णने ईषद्वेदः तन्मतप्रधानान्तरानुरोधेन व्युत्पादनार्थं
दर्शित इति ध्येयम् ।

सर्वेष्वेते पदार्थाः — स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यम्, स्यादस्ति चावक्तव्यम्, स्यान्नास्ति चावक्तव्यम्, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यञ्चेत्येवं सत्त्व-असत्त्व - सदसत्त्व - सदसद्विलक्षणत्व - सत्त्वविशिष्टसद-सद्विलक्षणत्व - असत्त्वविशिष्टसदसद्विलक्षणत्व-सदसत्त्वविशिष्टसदसद्विलक्षणत्वरूप-सप्तमङ्गीपरिवृताः । स्याच्छब्दोऽयं तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनैकान्त्य'द्योती ।

एवं सर्वं वस्त्वनेकान्तमित्यार्हतसमयः साधुः, कस्याप्यप्रतिक्षेपकत्वादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते —

“नैकस्मिन्नसंभवात्” । एकस्मिन् वस्तुनि सत्त्वासत्त्वभिन्नत्वाभिन्नत्वादि-विरुद्धधर्माणां परस्परविरहस्वरूपाणामसंभवात् तन्मतमसमञ्जसम् । प्रमाणाप्रमाण-विभागभङ्गप्रसङ्गेन सर्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । “एवञ्चात्माकात्स्न्यम्” । जीवस्य देहानुरूपपरिमाणत्वमित्येवमभ्युपगच्छतां जैनानां हस्त्यादिशरीरस्थात्मनो न्यूनपरिमाण-मशकादिशरीरानुप्रवेशे आत्मनः परिपूर्णता न स्यात् । अथ संकोचविक्रमसधर्म-तयाऽऽत्मनः पर्यायेण = अवस्थान्तरापत्त्या न विरोध इति चेत् — तत्राह, “न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः” । कालभेदेन संकोचविक्रमावस्थाभ्युपगमे विकारित्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः । “अन्यात्रस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः” । जीवस्य यदन्यं परिमाणं मोक्षावस्थागतम्, तस्य ततःपरं देहान्तरपरिग्रहाभावेना-वस्थितत्वात् तस्य परिमाणस्य तदाश्रयस्य च जीवस्य च (?) उत्तरावस्थाप्राप्तिविधु-रत्वेन नित्यत्वात् तदेव परिमाणं पूर्वत्राप्यविशिष्टमित्येवाभ्युपगन्तव्यम् । उत्तरा-वधिशून्यस्य पूर्वावध्यभावात् । ततश्च देहभेदेन तदनुरूपपरिमाणभेद इति जैनानां^१ दर्शनमसङ्गतमिति स्थितम् ।

ततश्च जैनमतप्रतिक्षेपेणैव भेदाभेदसमावेशवाद्याश्मरथ्यमतमपि निरस्तमेव ।

‘परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।

मिथ्यैतदन्यद्द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः’ ॥

१. अनेकान्त. ग. २. जीवस्य नित्यत्वादुत्तरावाधिविधुरत्वेन नित्यत्वात्. ग; शा. शा. दीपिकायामप्येवमेव पाठः । परन्तु अवाधिपदस्थाने अवस्थापदम् । ३. जैनानाश्च. क.

परमात्मात्मनोर्योग इति । योगः ऐक्यम् । एतदर्थः जिज्ञासाधिकरणे पुराणघटे ब्रह्मणः ॥

इति स्मरणात् ब्रह्मभिन्नस्य जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मैक्यवाद्यौडुलोमिमतमपि निरस्तम् । अतः काशकृत्स्नमतमेव भगवद्वादरायणमतम्^१ । अत एव, “अंशो नाना-
व्यपदेशा ” इति जीवस्य ब्रह्मांशत्वमेवोक्तम् ।

(३) तत्र ऋषिकरणे ‘ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ’ इत्यादिभेदश्रुत्यनुरोधादभेद-
वादो जात्याद्यभेदाभिप्रायेण गौणो नेतव्यः । अथवा तत्त्वमस्याद्यभेदश्रुत्यनुरोधात्
भेदव्यपदेश औपाधिकभेदपरतया नेतव्य इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते इदमुच्यते — “अंशो
नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ” । नानाव्यपदेशात् =
भेदव्यपदेशात्, अन्यथा चापि = अभेदेनापि व्यपदेशात्, श्रुतिद्वयानुग्रहाय
ब्रह्मणोऽंशो जीव इत्येव (इत्युप?) गम्यते । चिदचिद्विशिष्टं हि ब्रह्मणः स्वरूपम् । तत्र
विशेषणभूतचिदंशस्यान्तर्भूतत्वादभेदव्यपदेशोपपत्तिः । विशेष्यापेक्षया विशेषणस्य
भिन्नत्वात् भेदव्यपदेशस्याप्युपपत्तिः । ‘ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मेमे किन्वा उते’
इति दाशकितवादीनामपि ब्रह्मत्वमेके शास्त्रिनः अधीयते । नास्याभेदव्यपदेशस्य
गौणत्वं वक्तुं युज्यते । नापि सृज्यत्वसंहार्यत्वादिलक्षणभेदव्यपदेशस्य मानान्तरा-
सिद्धार्थाभिधायिनोऽनुवादित्वं गौणत्वं वा वक्तुं युज्यते । अतो व्यपदेशद्वयमुक्त्य-
त्वाय नीलगोत्वाद्यपृथक्सिद्धविशेषणभूतरूपं जात्यादिविशिष्टद्रव्यस्य यथा रूपजा-
त्यादिविशेषणमंशः, एवमपृथक्सिद्धविशेषणभूतः शक्तिस्थानीयो जीवोऽंश इत्यर्थः ।

“मन्त्रवर्णात्^३” । ‘पादोऽस्य विश्वा भूतानी’ इति मन्त्रवर्णेन सर्व-
जीवानां भूतशब्दिनां पादशब्दिनांशत्वप्रतिपादनाच्च जीवो ब्रह्मविशेषणांशः ।
“अपि स्मर्यते” । ‘ममैवांशो जीवलोके’ इति गीतावचनाच्चांशत्वम् । ननु
जीवस्यांशत्वे जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वावश्यभावेन तद्गता दोषा ब्रह्मणि स्युः । नेत्यु-
च्यते, “प्रकाशादिवत् नैवं परः” । तुशब्दः चोद्यं व्यावर्तयति । परः = पर-
मात्मा, एवं न = जीववन्न दुष्टः, प्रकाशादिवत् । यथा प्रकाशगोत्वादिविशिष्ट-
प्रभावद्ववादिक्रमस्य प्रभागोत्वादिक्रमंशः, तादृशोऽयमंशः ; न तु घटाकाशादिवत्
तदेकदेशरूपः । अतो न जीवदोषेण परस्य दुष्टता । “स्मरन्ति च” । स्मरन्ति
च पराक्षरादयः —

१. ब्रह्मैक्यमतम्. ग. ऋषि. क. ३. मन्त्रवर्णाच्च इति ग. पाठः ।
नूनमयं श्रीभाष्याद्यभिमतपाठ एव स्यात् ?

‘एकदेशस्थितस्याग्नेः ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणः शक्तिः तथेदमखिलं जगत् ॥’

इति प्रकाशाद्यंशसाम्यम् । ननु सर्वेषां ब्रह्मांशत्वे समाने केषाञ्चिद्वेदाध्यय-
नाद्यनुज्ञा, केषाञ्चिन् परिहार इति व्यवस्था कथं संगच्छताम्? तत्राह — “अनु-
ज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्” । यथा अग्न्यादेरेकरूपस्यैव श्रोत्रियचण्डाला-
गारादिसंबन्धवशेन हेयत्वोपादेयत्वे, एवं ब्रह्मांशत्वाविशेषेऽपि जीवानां त्रैवर्णिका-
त्रैवर्णिकशरीरसंयोगात् वेदाध्ययनाद्यनुज्ञापरिहारानुपपद्येते ।

“असन्ततेश्चाव्यतिकरः” । प्रतिशरीरं भिन्नानां जीवानामणुत्वेन सर्वत्रा-
सन्ततत्वात् न भोगव्यतिकरदोषोऽपि भवति । ननु जीवब्रह्मभेदपक्षेऽपि अविद्या-
कृतोपाधिभेदात् भोगासङ्कर उपपस्यते । तत्राह—“आभास एव च” । अस्वप्नैक-
रसप्रकाशमात्रस्वरूपस्य ब्रह्मणः अविद्याकृतस्वरूपतिरोधानतत्पूर्वकोपाधिभेदपरिकल्पन
हेतुरामास एव । प्रकाशस्वरूपस्य तिरोधानं हि प्रकाशनाश एवेति पर्यवस्येत् ।
ननु पारमार्थिकोपाध्युपहितब्रह्मजीववादे उपाधिभेदहेतुभूतानाद्यदृष्टवशात् भोगव्य-
वस्था भविष्यति । तत्राह — “अदृष्टानियमात्” । ब्रह्मस्वरूपस्य छेदनभेदनाद्य-
संभवेन सर्वेषामप्यदृष्टानामनियतत्वात् न भोगव्यवस्था सिद्धयेत् । ननु अदृष्ट-
हेतुभूताभिसन्ध्यादिव्यवस्था अदृष्टव्यवस्था, तद्वारा भोगव्यवस्था च भविष्यती-
त्यत्राह — “अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्” । अभिसन्ध्यादीनामपि छेदनाद्यनर्हब्रह्म-
स्वरूपमात्रसंबन्धत्वादव्यवस्था तदवस्थैव । “प्रदेशभेदादिति चैन्नान्तर्भावत्” ।
ननु ब्रह्मस्वरूपस्यैकत्वेऽप्युपाधिसंबन्धिप्रदेशभेदादुपपद्यते भोगव्यवस्थेति चेत् — न;
उपाधीनां तत्र तत्र गमनात् सर्वप्रदेशानां सर्वोपाध्यन्तर्भावेन भोगव्यतिकरः तदवस्थ
एव । प्रदेशभेदेनोपाधिसंबन्धेऽपि सर्वस्य ब्रह्मप्रदेशत्वात् सर्वसंबन्धि दुःखं ब्रह्मण
एव स्यादिति ब्रह्मभावे महान् अनर्थ आपद्येतेति । अतो जीवो ब्रह्मणो विशेषणांश
इति स्थितम् ।

ततश्चान्तर्यामितया परमात्मनोऽवस्थितेः शरीरवाचिशब्दानाञ्च शरीरिर्पर्यन्त-
त्वात् शरीरभूतजीववाचिविज्ञानघनशब्देन शरीरिभूतपरमात्मभिधानं न विरुद्धयत
इति काशकूत्सनमतमेव बादरायणमतम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १४ ॥ ४-४.

४—५.

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु,
यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरस्ते-

पूर्व, 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वासः' इति मूर्ता-मूर्त-
ब्राह्मणे दिव्यमङ्गळविग्रहविशिष्टतया प्रतिपादितः पुरुष एव मैत्रेयीब्राह्मणे 'आत्मा
वा अरे द्रष्टव्यः' इत्युक्त आत्मा सर्वान्तर्यामीति प्रतिपादनायेदं ब्राह्मणमारभ्यते—
इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु; अस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु ।
इयं दृश्यमाना पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु । सर्वभूतानां धारणाक्षपानादिहेतुयोग-
जीव्यत्वेन पृथिव्याः सर्वभूतमधुत्वम् । अस्यै पृथिव्यै । अस्याः पृथिव्या
इत्यर्थः । विभक्तिव्यत्ययश्छान्दसः । सर्वभूतानां पृथिवीघार्थत्वेन तत्सोप्यत्वेन
तदनुकूलत्वात् पृथिवीं प्रति मधुत्वं द्रष्टव्यम् । एवं पृथिव्याः भूतानाम्वापजोव्योप-
जीवकत्वेन परस्परमधुत्वमित्यर्थः । यश्चायमस्यां — यश्चायमध्यात्मं
शरीरः — अयमेव स योऽयमात्मेदं — सर्वम् । अस्यां सर्वभूतोप-
जीव्यतया मधुभूतायां पृथिव्याम् ('अन्तर्यामितयाऽवस्थितः ।) तेजोमयः स्वय-
म्भृत्तज्ज्ञानमय इति यावत् । अमृतमयः मरण (मर'णादिधर्म)शून्यः—अपहतपाप्म-
त्वदिगुणाश्रय इति यावत् । तन्त्रान्तर्यामितयाऽवस्थितो यः पुरुषः । (यः पुरुषो
वर्तते) यश्चायमध्यात्मम् । आत्मनि अध्यात्मम् । अत्रात्मशब्देन देहेन्द्रिय-
मनःप्राणजीवसंघात उच्यते । तस्मिन् योऽयं शरीरः शरीरान्तर्यामी । तेजो-

अनन्तरे मधुब्राह्मणे आधिदैवतं पृथिव्यादीन् अध्यात्मं शरीरादींश्च चतुर्दश चतुर्दश प्रदर्थं,
उभयेष्वन्तर्यामी परमात्मति निरूप्यते सर्वप्रकारतन्त्रियम्यत्वसुव्यक्तये । उक्ताध्यात्मिकांश-
चतुर्दशकविशिष्टानां सर्वेषां भूतानाम्, उक्तानां चतुर्दशानां देवतानांवाचान्योन्योपजीव्यत्वादिना
मिथो मधुत्वनिर्देशपूर्वकं तन्मधुत्वमन्तर्यामिप्रयुक्तमिति ज्ञप्तये अमृतमयपुरुषस्यान्तर्यामिणः
कथनात् इदं मधुब्राह्मणम् ।

सङ्गणनं लक्ष्यत इति । पृथिव्यादिचतुर्दशकविष्टेय शरीरादि चतुर्दशकमप्यात्मशब्दार्थ-
निमित्तमिति भावः । अत्र चतुर्दशके शरीरं मानुषमित्यत्र द्वयोरभेदेऽपि शरीरमिति व्यवहार-
श्रवणकस्य मानुषमिति व्यवहारप्रयोजकस्य चक्षुस्त्व मिश्रत्वात् तेनतेन ह्येण वृत्तगुक्तिः ।

जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१॥

इमा आपस्सर्वेषां भूतानां मध्वाप्तमर्षो सर्वाणि भूतानि मधु,
यश्चायमास्त्रप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं रैतसस्तेजोम-
योऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ २ ॥

मयोऽमृतमयश्च । (श्वेति पूर्ववत्) । यश्चैष पुरुषः, — अत्र शरीरस्य पृथिवी-
विकारत्वात् अधिभूतं पृथिव्याः स्थाने अध्यात्मं शरीरस्य निवेशः —, अयमेव
सः योऽक्मात्मा । योऽयमात्मा 'आत्मावारे द्रष्टव्य' इति मैत्रेयीब्राह्मणे आत्म-
तया निर्दिष्टः, सोऽयमेव पृथिव्यन्तर्यामी शरीरान्तर्यामी चायमेवेत्यर्थः ।
['अयमेव च पुरुषः, 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूप' मित्युक्तदिव्यमङ्गलविग्रहवान-
पीति द्रष्टव्यम्] । इदममृतम् उपकोसलविद्यादौ, 'एतदमृतमेतदभयमेतद्ब्रह्मे' ति
अमृतत्वब्रह्मत्वादिना निर्दिश्यमानमपीदमेव । इदं ब्रह्मेदं सर्वम् । 'सर्वं स्वत्विदं
ब्रह्मे' त्यादौ सर्वोपादानतया निर्दिश्यमानमपीदमेव ब्रह्मेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

इमा आपः — इदं सर्वम् । 'यो रेतसि तिष्ठन् यो रेतसोऽन्तरः' ।
इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे रेतसोन्तरतया निर्दिष्टः परमात्मा रैतस इत्युच्यते । रेतसो
जलविकारत्वात्, 'आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्' ति श्रुतेश्च ['अधिभूतं]
अथां स्थाने अध्यात्मं रेतसो निवेशः । ['अन्योन्योपजीव्योपजीवकत्ववतोः अधि-
भूताध्यात्मयोर्जलरेतोन्त (ध्यात्मगतयोर्जलरेतसोः अन्त ?) र्यामी पूर्वोक्त आत्मे-
त्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम्] ॥ २ ॥

१. अधिकव्यप्रदर्शनाय [] एवं कुण्डलितं, पूर्वं पूर्वस्थानापन्नत्वप्रदर्शनाय () एवं
कुण्डलितवत् क. कोशस्थम् । २. इदमधिकं क. कोशे । अशुद्धम् ।

अत्र प्रतिपर्यायम्, अयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् इति पठ्यते । तेन, 'आत्मैदमभ्र आसीत्', 'ब्रह्म वा इदमभ्र आसीत्',
'आत्मेत्येवोपासीत्', 'आत्मानमेव लोकमुपासीत्', प्राणो वा अमृतम्', 'ब्रह्म ते ब्रह्मणि',
'अस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः', 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्येवमधस्तादात्मादिशब्दोक्त
इदं सर्वान्तर्यामी स्फुरदिव्यमङ्गलविग्रह इत्युक्तं भवति ।

अयमग्निस्सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु,
यश्चायमस्मिन्नग्नौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं वाङ्मय-
स्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ॥ ३ ॥

अयं वायुस्सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि भूतानि मधु,
यश्चायमस्मिन् वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ४ ॥

?? अयमादित्यस्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु,

अयमग्निः — इदं सर्वम् । अन्यभिमानिकत्वात् वाचः, 'अग्निर्वाग्
भूत्वा मुखं प्राविशत्' इति श्रुतेश्च, अध्यात्मं तस्थाने वाचो निवेश उपपद्यते ।
* एवमुत्तरपर्यायेष्वपि कश्चन संबन्धो द्रष्टव्यः । [वाङ्मय इति । 'यो वाचि
तिष्ठन्' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणोक्त इत्यर्थः । 'शिष्टं पूर्ववत्'] ॥ ३ ॥

अयं वायुः — इदं सर्वम् । मुख्यप्राणस्य वायुविकारत्वात् तस्थाने
तन्निवेशः । प्राणः । मुख्यप्राणशरीरकतया, 'प्राण इति होवाचे' त्यादावुक्त
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

?? अयमादित्यः — इदं सर्वम् । 'सर्वत्रोपजीव्योपजीवकभावेन मधुत्व

* इदं वाक्यं स्व. ग. कोशस्थम् । अत एवोपरितनपर्यायेषु प्रायो भाष्याभावस्तत्र ।

?? वायुपर्यायानन्तरमाकाशपर्यायभाष्यं क. कोशे । म. कोशेऽप्येवमाकाशपर्याय एव पञ्चमतया
लिखितः । परन्तु स्तनयित्पुपर्यायानन्तरमाकाशपर्यायो लिखितो भाष्ये इति च तत्रोक्तमस्ति ।
ग. कोशे तु तत्रैवाकाशपर्यायपठनम् । शाङ्करसंमतः श्रुतिपाठोऽपि आकाशपर्यायस्य दशमत्वे-
नैव । अतः क. कोशमुपेक्ष्य यथावत् श्रुतिपठनेन क. कोशस्थं तत्पर्यायगतं भाष्यं तत्र तत्र
मुद्रितमिह । परन्तु धर्मपर्याये पूर्वस्त्वण्डेति पदं स्तनयित्पुपर्यायस्य तदव्यवहितपूर्वतां ज्ञाप-
यतीति स्यात् । अथापि तत्पङ्क्तः स्वादिकोशे अदर्शनात्, व्यवहितपूर्वपरतयाऽपि निर्वाहश्च
बहुसंमतश्रुतिपाठरक्षेहेति भाष्यम् ।

1. वाक्यमिदं क. कोशस्थं व्यर्थमिव अवशिष्यात् ।

यथायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ५ ॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशां सर्वाणि भूतानि मधु ;
यथायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं श्रौतः प्राति-
श्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं
सर्वम् ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य चन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि मधु ;
यथायमस्मिन्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं मानसस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ७ ॥

ज्ञेयम् । ' आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविश ' दिति श्रुतेरादित्यस्य चक्षुरभिमानि-
त्वादादित्यस्थाने चक्षुर्निवेश इत्येवं सम्बन्धविशेषस्तत्र तत्र द्रष्टव्यः । चाक्षुष इति ।
' यश्चक्षुषि तिष्ठन् ' इत्युक्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इमा दिशः — इदं सर्वम् । श्रौतः श्रोत्रान्तर्यामी । प्रातिश्रुत्कः ।
प्रातिश्रुत्का प्रातिध्वनिः । तत्संबन्धी प्रातिश्रुत्कः । प्रतिशब्दग्राहीति यावत् ।
मूलशब्दग्राहीत्यपि सिद्धम् । प्रतिशब्दग्रहणस्य मूलशब्दग्रहणपूर्वकत्वात् ।
तद्ग्राहित्वञ्च परमात्मनः श्रोत्रेन्द्रियाधिष्ठातृत्वादुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । ' [दिशः श्रोत्रं
भूत्वा कर्णौ प्राविशन्निति श्रुतिरत्रानुसन्धेया] ॥ ६ ॥

अयं चन्द्रः — इदं सर्वम् । [मानस इति । ' यो मनसि तिष्ठन् मन-
सोऽनरः ' इत्युक्तः परमात्मेत्यर्थः । चन्द्रस्य मनोऽधिष्ठातृत्वाच्चन्द्रस्थाने मनोनिवेश-
इति द्रष्टव्यम्] ॥ ७ ॥

[. ख. कोशे इदं वाक्यं न । ग. कोशे तु दिक्पर्यायभाष्यं किमपि न ।

प्रातिश्रुत्क इति । शाङ्करेऽपि प्रातिश्रुत्कार्या प्रतिश्रवणवेलायां भव इत्युक्तम् । नून-
मिदं श्रौत इत्यस्य विवरणरूपं स्यात् । बहूनां दिक्षामेकस्मिन् श्रोत्रे कश्चमुपयोग इति
जिज्ञासाशमनं विवरणफलम् । श्रोत्रगताः, अयं शब्द इतो दिक्षु आगतः ; अयं तु ततः '
इति प्रतिनियतदिग्भवत्वं शब्दे ग्राहयन्तो भागाः प्रातिश्रुत्काः । तत्संबन्धी प्रातिश्रुत्क इति ।
श्रोत्रमेव हि दिग्धिष्ठेयम्, न तु प्रतिध्वनिश्रवणादि । अतः श्रोत्रभागग्रहणं युक्तम् ।

इयं विद्युत् सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः (ते) सर्वाणि भूतानि मधु; यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ८ ॥

अयं स्तनयित्तुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्तोस्सर्वाणि भूतानि मधु; यश्चायमस्मिंस्तनयित्तौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दस्सौवरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

इयं विद्युत्—इदं सर्वम् । अस्यै^१ अस्याः इत्यर्थः । तैजसः कौक्षेय-
तेजस्संबन्धीत्यर्थः । [विद्युज्जाठरयोः तैजसत्वेनैक्यात्तस्थाने तदुक्तिः] ॥ ८ ॥

अयं स्तनयित्तुः—इदं सर्वम् । [स्तनयित्तुः मेघगर्जनम् ।] शाब्दः
वागिन्द्रियोच्चार्यमाणशब्दान्तर्यामी । ['यः सर्वेषु वेदेषु तिष्ठ'नेत्याद्युक्तः] तस्यैव
विशेषणं सौवरः । द्वारादित्वात् ऐजागमः । [अत्र स्तनयित्तुरिति मेघनिष्ठगर्जनमेव
गृह्यते । अध्यात्मं तस्थाने शब्दस्य निवेशादिति द्रष्टव्यम् ।] अत्र
शब्दस्य अद्रव्यत्वेन शरीरत्वासंभवान् तद्गुणकद्रव्यनिष्ठतया वा तदुक्तिर्द्रष्टव्या;
प्रमाणबलादद्रव्यस्यापि शब्दस्य द्रव्यत्वघटितशरीरत्वाभावेऽपि परमात्माश्रयत्वेन प्रका-
रान्तरेण^१ शरीरत्वोक्तिरविरुद्धेति वा द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

1. क. कोशे, अस्यै विद्युते अस्या विद्युत इत्यर्थः इति पाठः । स च पूर्वं अस्यै
पृथिव्यै इतिवत् अत्रापि विद्युते इति चतुर्थ्यन्तश्रुतिपाठसत्त्वे युक्तः ; न तु तस्यै वाच
इतिवत् पाठे । 2. अत्र 'शरीरत्वोक्तौ न दोष इति द्रष्टव्यम्' इति ख. ग. पाठः
अशुद्धः । वाक्यरान्तरस्यापेक्षितत्वात् ।

तैजस इति । शाङ्करे कौक्षेयतेज इति नोक्तम् । किं तु त्वक् इति

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भूतानि मधु;
यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१०॥

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य धर्मस्य सर्वाणि भूतानि मधु;
यश्चायमस्मिन् धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं धार्मस्तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥११॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु;
यश्चायमस्मिन् सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥१२॥

अयमाकाशः — इदं सर्वम् । 'हृद्याकाशः इति । 'अथ यदिद-
मस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः' इत्युक्तः परमा-
त्मेत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १० ॥

अयं धर्मः — इदं सर्वम् । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धो ज्योतिष्टोमादिरूपो
धर्मः । [अत्र परमात्मनः, 'यश्चायमस्मिन् धर्मे' इति क्रियारूपधर्मान्तर्यामि-
त्वोक्तिः, 'यस्य वेदाः शरीरं यस्य यज्ञाः शरीर' मित्यादाविव पूर्वखण्डोक्तशब्द-
वदेव तदाश्रयद्रव्यनिष्ठतया द्रष्टव्या, अपृथक्सिद्धिमात्माभिप्राया वेति न विरोधः ।]
धार्मस्तु तत्फलभूतसुखादिरूपः^१ ; तदन्तर्यामी पुरुष इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदं सत्यं — इदं सर्वम् । सत्यं सत्यवचनम् । सात्यं तत्फलभूतं
सुखादि । [अत्रापि सत्यान्तर्यामित्वोक्तिः पूर्ववत् तदभिमानिदेवतादिद्वारा
द्रष्टव्या ।] ॥ १२ ॥

१. अत्र, 'सुखदुःखादिलक्षणः' इति ख. ग. पाठः अशुद्धः ; दुःखस्य धर्मफलत्वाभावात् ।

धार्म इति । शाब्द इत्यादाविव धर्मान्तर्यामीत्यर्थ एव वक्तव्यः । तत्र धर्मपदेन
पुरुषानुष्ठेयधर्मग्रहणम् । अयं धर्म इत्युपक्रमे तु धर्मदेवताग्रहणम् । (अथवा धर्मसामान्य-
ग्रहणं तत्र ; धार्म इत्यत्र धर्मपदेन तत्तत्क्रियमाणधर्मविशेषग्रहणम्) । एवं सात्य इत्यत्रापि त्रि-
सुक्तम् — अथापि हेतुफलमेवेन भिन्नभिन्नार्थविवक्षा संभवात्तुक्ता ।

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि भूतानि मधु ;
यश्चायमस्मिन् मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं मानुषस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्याऽऽत्मनः सर्वाणि भूतानि मधु ;
यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमात्मा^१ तेजोम-

१. यश्चायमध्यात्ममात्मा . मा. अयमात्मा विरिञ्चः । अध्यात्ममात्मा जीवगतविरिञ्च-
गत इति तत्र व्याख्या ।

इदं मानुषं --- इदं सर्वम् ।^१ अत्राधिदैवतं मानुषं नाम लक्षणया
मनुष्यप्रसिद्धमग्नीन्द्रादिरूपम् । अध्यात्मं मानुष इत्यत्र मानुषशब्दो मुख्यमनु-
ष्यान्तर्यामिपरः ॥ १३ ॥

एवमध्यात्मा[धिभूता^१]धिदैवतमेदमिन्नसर्वाचेतनान्तर्यामित्वम्, तद्वारा सर्वा-
चेतनवैलक्षण्यञ्च ब्रह्मणः प्रतिपादितम् । अथ चेतनान्तर्यामित्वमुखेन सर्वचेतन-
वैलक्षण्यं प्रतिपादयति अयमात्मा — इदं सर्वम् । आत्मा^२ प्रत्यगात्मे-
त्यर्थः । यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । सर्वेषु पर्यायेषु,

१. स्व. ग. पाठस्तु मानुषं मनुष्यप्रसिद्धमधिदैवतमग्नीन्द्रादिरूपं सर्वेषां मध्वित्यर्थः
अध्यात्मं मानुषइत्यत्र मनुष्यब्दो मुख्यमनुष्यपरो ब्रह्मणः इति । २. इदं न ग. कोशादौ ।
३. अयमात्मा ग.

मुख्यमनुष्येति । मनुष्यस्याध्यात्मं प्रागुक्तं यद्यत्, तदनिरिक्तमध्यात्मगतं सर्वं
मनुष्यपदविषयित्वमित्यपि सुवचम् ।

अयमात्मेति । नन्वत्र पूर्वपर्यायेष्विव ऋचिद् देवता हिरण्यगर्भः तद्वन्त्या वा आत्मपदेन
गृह्यताम् । 'यश्चायमात्मे' इत्यत्र आत्मपदं तदधिष्ठेयजीवात्मपरमस्तु इति चेत् — उच्यते । अत्र
पूर्वपर्यायेष्विव यश्चायमध्यात्ममात्ममय इतिरीत्या प्रयोगाभावात् अध्यात्मान्तर्गतजीवब्रह्मणमात्मपदेन
न युक्तम् । अतः वाक्य इत्यादौ नागादेरिव आत्मनः अमृतमयपुरुषं प्रति प्रकारत्वानुक्तैः
अमेदोक्तेश्च स परमात्मैव । तस्यात्मगतामृतमयपुरुषाभेदस्य अयमात्मेत्यादिना कथनात् स
आत्मैव अध्यात्मवाच्यार्थसंघातनिविष्टजीवात्मेति ज्ञायते इति । अतो नात्र पूर्वपर्यायरीतिसंभव
इति । अत्र यश्चायमस्मिन्नात्मनीत्यादिकाक्यार्थ एवं स्यात्—एतज्जीवान्तार्यामी यस्तेजोमयः,
यश्च प्राक्सर्वपर्यायोक्तस्तेजोमयः, स तावत् आत्माऽमृतब्रह्मादिपदैः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो यः स
एवेति । भाष्यपाठो निरीक्ष्यः । अधिभूताधिदैवतेति । उक्तेषु पर्यायेषु पृथिव्यादिकमधिभूतम्,
आदित्यादि चाधिदैवतं यश्चायमं भव्यम् । काङ्करेऽन्यथात्माधिभूताधिदैवत्युक्तम् ।

योऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां राजा । तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिताः, एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानः समर्पिताः ॥ १५ ॥

‘यश्चायं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुष’ इति निर्दिष्टो यः, सोऽस्मिन् आत्मन्यवस्थितोऽन्तर्यामीत्यर्थः । सोऽपि क इत्यत्राह — यश्चायमात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । ‘पूर्वब्राह्मणयोः पुरुषात्मशब्दाभ्यामुक्तः परमात्मैवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

स वा अयमात्मा — राजा । स वा अयमात्मा इयता प्रबन्धेन प्रतिपादितः चेतनाचेतनविलक्षण आत्मा सर्वेषां भूतानाम् अधिपतिः शेषो । ‘पति-शब्दः शेषिणि रूढः’ इति व्यासार्थैः^३ प्रथमसूत्रे प्रतिपादितत्वात् । सर्वेषां भूतानां राजा नियन्ता । तद्यथा — समर्पिताः । नाभिः चक्रमध्यवर्तिसरन्ध्रकाष्ठम् । नेमिः बाह्यवल्ग्याकारकाष्ठम् । अराः मध्यवर्तिदशशलाकाः । अरा यथा नाभि-नेम्याश्रिताः, एवं सर्वाणि भूतानि देवलोकप्राणजीवाः परमात्माश्रिता इत्यर्थः । चेतनाचेतनात्मकः सर्वोऽपि प्रपञ्चः तदाश्रित इति यावत् ॥ १५ ॥

एवमुपदिष्टमधुविद्यास्तुतये आख्यायिका आरभ्यते । अत्रेयमाख्यायिका अनुसन्धेया । दध्यङ्गुलार्थवर्णनामा ऋषिः इन्द्रात् मधुब्राह्मणविद्यां प्राप्तवान् । इन्द्रेण च, तदुपदेशसमये स दध्यङ्गुलार्थवर्ण एवमनुशिष्टः — ‘अन्यस्मै नैतदुपदेष्टव्यम् । अन्यथा कृते ते शिरश्छेत्स्यामी’ति । इत्युक्तोऽप्यसौ लोभादश्विनोः समीपमागत्य (?) एवमुक्तवान् — ‘मयेयं मधुविद्येन्द्रात् प्राप्ता । अतोऽस्या अन्यस्मा

१. एतत्स्थाने ‘पूर्ववदर्थः’ इत्येतद्वेदेष स्व. कोशादी । २. व्यासार्थैः समर्पितत्वात् . क.

मधुविद्या मधुब्राह्मणम् । तस्तु विश्व द्वेषा स्वरूपतोऽर्थतथेह क्रियते । महता प्रयत्नेन मनुष्याद् देवैरधीतत्वात् परतरकरहस्यप्रतिपादकत्वाच्च मध्विदं सारभूतमिति । प्रथमाह्ननिरूपणं प्रथमोदाहृतमन्त्रद्वयेन ; परनिरूपणं परेण द्वयेन । तत्र हयग्रीवात्मनो दधीच आथर्वणात् मधुब्राह्मणमधिभ्यामुग्रं कर्म कीदृशं कृतः कृतमितीदमाख्यायिकावर्णनेनाह अत्रेयमिति । इन्द्रादिति । यद्यपि शतपथप्रवर्ग्याभ्यायतः इन्द्रस्योपदेष्टृत्वं न बुध्यते । केवलं दधीच इदं विज्ञानमस्तीति

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच ।

उपदेशे स इन्द्रो मे शिरश्छेत्स्यतीति भीतोऽस्मि । तद्भयं युवाभ्यां निवार्यते चेत्, युवयोर्मधुब्राह्मणमुपदेक्ष्यामी'ति । ततः ताभ्यामश्विभ्यां स दध्यङ्ङाथर्वण इत्थं प्रयुक्तः — 'इन्द्रात् ते भयं व्यपैतु । आवां त्वां रक्षिष्यावः । तत्रेत्यमुपायं करिष्यावः । उपदेशात्पूर्वकाले आवामेव त्वदीयं शिरश्छित्त्वाऽन्यत्र स्थापयित्वा अन्यदीयेन शिरसा त्वां योजयिष्यावः । तेन शिरसा आवाभ्यामुपदिश । उपदेशकुपितेनेन्द्रेण तच्छिरसि छिन्ने त्वदीयमेव शिरो यथापूर्वं प्रतिसन्धास्यावहे' इति । एवं तौ तेन समयं कृत्वा तथैव तेनोपायेन विद्यां प्राप्तकतौ ; तत इन्द्रेण तच्छिरसि छिन्ने तस्य पूर्वशिरो यथापूर्वं प्रतिसंहितकतौ चेति । इमामाख्यायिका-मभिप्रेत्याह —

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच । वैशब्दो यथो-
क्ताख्यायिकावृत्तान्तस्मरणे । दधि अञ्जतीति दध्यङ्ङ । ऋत्विगित्यादिना किन् ।
'हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे 'किन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम् । आथर्वणः
अथर्वणः पुत्रः । स दध्यङ्ङाथर्वणः अश्विभ्यां तदेतत् मधुब्राह्मणमुवाचेत्यर्थः ।

1. अयं ग. पाठः । अन्यत्र, 'हलन्तादसंयोगान्तलोपे' इति पाठः । अत्र ऋत्वि-
गित्यादिना सोपपदादङ्ङोः किन्, 'वेरपृक्तस्यं' ति तल्लोपे, हल्ङ्याभ्य इत्यादिना सूत्रेण
सुलोपे, 'संयोगान्तस्य लोपः' इति चो लोपे 'किन्प्रत्ययस्ये' ति किन्प्रत्ययान्तस्य ओ
ङ्ङवे दध्यङ्ङ इति रूपनिष्पत्तिः ।

इन्द्रो ज्ञात्वा अन्यस्मै नोपदेष्टुमिति याद् अवाचदित्येतावदेव । अत्रापि समनन्तरं ब्राह्मणतः
आथर्वणस्य दधीचोऽयं वै नोपदेष्टेति ज्ञायते—अथापि प्रथममण्डले एतद्गव्याह्वानावसरे विद्यारण्येन
शास्त्रायनाखनुसारेणैन्द्रस्योपदेष्टृत्वं कथितमत्रानुसंधेयम् । त्वष्ट्रमधुविद्योपदेष्टु इन्द्रः, मधुब्राह्मणो-
पदेष्टु आथर्वण इति वा विभज्य वक्तव्यम् । लोभादिति । इन्द्रेण दधीचि अन्यस्मै नोपदेष्टु-
मित्यादिष्टे सति रहस्यमिदं विदित्वा अश्विनौ लोभात् ततोऽग्रहीतुमुपगम्य प्रार्थयामासतुः । अयं
तु, 'शिरश्छेद्येतेति भीतोऽस्मि । ततो रक्षितुं शक्तिर्नामस्ति चेत्, उपदेक्ष्यामी' त्युवाच । अथ
तयोः रक्षणप्रकारमाचिकृतवतोः, स्वयं प्राक् उपदेक्ष्यामीत्युक्तवता तस्य सत्यस्य परिशरुनाय
स्वदुःखमपि सोढुं कृत उपदेशः इत्येवेति वृत्तावगमत् अत्र तदनुगुणः पाठः स्यात् । अत एवात्र
मन्त्रेऽपि ऋत्वायजिति भावितम् । वक्ष्यति च, 'तस्मान्माय युवाभ्यां कृत' मिति । अतो न
दधीचः कश्चिद्दोषः । तदनुगुणपाठभावे च दधीच एव किञ्चिद्दूषो लोभोऽन्वेष्टव्यः ।

तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्—

तद्वां नरा सनये दंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।

दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णां प्रयदीमुवाचेति ॥१६॥

तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । तदेतत् अश्विनोर्वृतं क्रूरकर्मणा विद्याप्राप्तिरूपं योगसाक्षात्कारेण पश्यन् कश्चिदृषिः अश्विनौ प्रति उवाचेत्यर्थः । किमितीयत्वाह—

तद्वां नरा — । हे नरा ! 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना द्विवचनस्य आडा-
देशः । हे नरौ दिव्यपुरुषौ, हे अश्विनौ ! वां युवयोः । सनये — सनिः =
लभः — लभाय । मधुविद्यालभायेति याक्त् । तल्लाभाय युवाभ्यां कृतमिति
फलितार्थः । उग्रं क्रूरं शिरस्छेदन - पुनःप्रतिसन्धानरूपं दंसः कर्म - अस्ति
सकारान्तोऽयं दंसशब्दः - ['तत्] तन्यतुः पर्जन्यः । वृष्टिं न वृष्टिमिव ।
नशब्द इवार्थे । यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयति, एवं तत् पूर्वकाले युवाभ्यां कृतं
कर्म आविष्कृणोमि प्रकाशयामि । [' लोकप्रसिद्धं यथा तथा घोषयामीत्यर्थः ।]
किं तदाविष्क्रियत इत्यत्वाह दध्यङ् ह - उवाचेति । ईशब्दोऽनर्थको निपातः ।
हः प्रसिद्धौ । हे अश्विनौ ! वां युवयोः दध्यङ् आथर्वणः अश्वस्य शीर्ष्णां
श्वशिरोव्यतिरिक्तेनाश्वशिरसा मधु मधुविद्यां प्रोवाचेति यत्, तत् [' ह प्रसिद्धं यथा
तथा] आविष्कृणोमीत्यर्थः । [' इति स ऋषिः तावभोषयदिति भावः ।] ततश्च
एवं महता प्रयत्नेनाश्विभ्यां दधीचो विद्या संगृहीतेयमिति विद्या स्तुता भवति ॥ १६ ॥

1. इदं क. कोशे न । 2,3. इदमधिकं क. कोशे ।

कश्चिदृषिरिति । षड्यमाणमन्त्रद्रष्ट ऋषिरित्यर्थः ।

नशब्द इवार्थे इति । नञ् पुरस्तादुपचारो निषेधार्थः ; उपरिष्टदुपचारस्तु उपमानार्थो
वेदे । अत्र च स्वान्वयिनः तन्यतुत्वादुपरिष्टदुपचरित इति । मन्त्रे यन्मधु इत्यत्र यच्छब्दो
मधुविशेषणं प्रसिद्धार्थम् । यत् खलु मधु, तदुवाचेत्यन्वयः । उवाचेतियत् तदित्यत्र निवेश्यं
यत्पदमुपर्यस्त्येव । इति यत् तदित्यनेन प्रबचनं न विवक्षितम् । किन्तु अश्विकृतं यत् दधीचः
श्वशिरोऽपधानपूर्वकश्वशिरःप्रतिधानम्, तत् उग्रं कर्म । तच्च अश्वस्य शीर्ष्णां इति तद्वीच्य-
षटकपदगमितम् । ' इति यत् तदित्यनुक्त्वा, यत् यस्मात् अश्वशिरःप्रतिधानरूपोऽग्रकर्मरूपात्
कारणात् अश्वस्य शीर्ष्णां वां प्रोवाच, तदुग्रं कर्मेत्यन्वयांऽपि युक्तः । उग्रकर्माविष्कारात् न
निन्दा । उग्रकरणेनापि कन्व्येयमासीदिति विद्याप्रसंसनात् । उग्रत्वं च लोकदृष्ट्या । मिषगविरिष्ठा-
भ्यामश्विभ्यां वेदानालेशेनापि निपुरं दधीचोऽनुकूलं कर्मकरणसंभवात् ।

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विन्यामुवाच ।

तदेतद्विषिः पश्यन्नवोचत्—

आथर्वणायाश्विनौ दधीचेऽश्न्यं (श्वियं) शिरः प्रत्यैरयतम् ।

स वां मधु प्रवोचदृतायन् त्वाष्ट्रं यदस्त्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥ १७ ॥

इदं वै—पश्यन्नवोचत् । पूर्ववदर्थः । मन्त्रान्तरप्रदर्शनाय अयमारम्भः ।

तं मन्त्रमेवाह आथर्वणायाश्विनौ — कक्ष्यं वामिति । हे अश्विनौ ! दधीचे
आथर्वणाय दध्यङ्ङनाम्ने आथर्वणाय अश्वियं (अश्न्यं) शिरः अश्वस्य संबन्धि शिरः
प्रत्यैरयतम् युवां प्रतिसंहितकन्तौ । सः दध्यङ्ङनामा ऋषिः वां युक्वोः ऋता-
यन् [सन्] उपदेक्ष्यामीति स्वोक्तं वचः ऋतं कुर्वन् = सूनुतं कुर्वन् त्वाष्ट्रं
मधु — त्वष्ट्रा = यज्ञशिरः । तत्संबन्धि त्वाष्ट्रम् — ^१ शिरसं^२घायकत्वसाम्यात्
तादृशं मधु—प्रवर्ग्यमिति यावत् । प्रवर्ग्यस्य [^३ तु] त्वाष्ट्रशब्दितयज्ञशिरःप्रति-

१. तादृशं शिरसंघायकत्वसाम्यान्मधु. ख. ग. २. समाघायक. क. संघायकेति
ख. कोशे शोधितम् । ३. तुशब्दोऽधिकः क. कोशे ।

पूर्वमन्त्रे उग्रं कर्म अविशदमुक्तम् ; उपदिष्टं मधु चेदमिति न दर्शितम् । तदुभयवैश्यार्थं
मन्त्रान्तरं पठितुं पुनराह इदं वै इति । दध्यङ्ङ अश्विन्यां प्रवर्ग्यम्, मधुब्राह्मणमिदञ्चोपदिदेश ।
अश्विन्यां किमर्थमेतदपेक्षा कृतेति चेत्—अश्विनौ विहामान्ये देवा. यशोमङ्गिमासथे यष्टुमारैरिरे ।
तत्र विष्णुः श्रेष्ठोऽप्रगामी बभूव । स धनुः सज्यं कृत्वा तत्कोटिनिक्षिप्तचिबुकस्तस्थौ ।
असहमानेषु देवेषु, देवैरेरितेषु वस्त्रेषु ज्यामध्यं भक्षितवत्सु, (इन्द्रो वस्त्ररूपेण भक्षयामासेति
कचिदस्ति), ज्यात्रोट्यनात् धनुःकोटावुद्गतायां तद्वत्त्वेन विष्णोः शिरः छिन्नमासीत् । पतितं शिर
आदित्यो बभूव । विष्णुर्यज्ञः । अतो यज्ञशिर एव छिन्नम् । यज्ञशिरःप्रतिसंधानाभावे च यज्ञलोप
इति तदर्थं प्रवर्ग्यकर्म । तत्र अश्विन्यतिरिक्तेरेव यज्ञारम्भात् अश्विनोरेतद्विषये जिज्ञासा आसी-
दिति, इन्द्रः तथा शङ्कित्वा शिरश्छेददण्डमाशिरकर्षादिति च वक्तव्यम् । यद्वा आनन्दगिरौये,
“ भिषर्जा वै स्थः । तत्र यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तम् ” इति श्रुत्युदाहरणात् देवैः प्रथित्वाश्विनौ स्वयं
भैषज्याय दधीचः तद्विद्वृक्षतामिति वक्तव्यम् । अत्र दधीचोपदिष्टं द्वयमत्र मधु त्वाष्ट्रं
कक्ष्यमपीत्यनेनोक्तम्, त्वाष्ट्रं मधु कक्ष्यञ्च मधूपदिष्टमिति । छिन्नं यज्ञशिर आदित्यो बभूव-
त्युक्तत्वात् त्वग्र आदित्यो यज्ञशिरः, तत्संबन्धि त्वाष्ट्रम् । तस्य मधुत्वं मधुब्राह्मणतुल्यत्वात् ।
द्वयोः साम्यञ्च शिरसंघायकत्वम् । मधुब्राह्मणे हि अश्विन्यां सत्यवचनपालनारेण
दधीचोपदिष्टं सत् इन्द्रेण अश्विनोरेतद्विषयानन्तरं यथावस्थितशिरसंघानायासीत् । अनुपदेशे
त्वशिरसः छिन्नस्य पुनः प्राप्त्यनापत्तेः । प्रवर्ग्यस्य यज्ञशिरसंघानार्थत्वमर्थवादसिद्धम् । एवं
प्रवर्ग्ये मधुत्वोपपन्नञ्च मन्त्रे मधुपदेन विज्ञेयसमर्पकेणोभयोर्प्राग्भावात् । मधुब्राह्मणे

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विन्यामुवाच ।

तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्—

पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः ।

सन्धानार्थत्वात्^१ त्वाष्ट्रत्वम् । [^२ मधुब्राह्मणस्यापि शिरःप्रतिसमाधानार्थतया त्वाष्ट्र-
तुल्यतया त्वाष्ट्रत्वमित्यर्थः ।] तत् प्रवोचत् प्रोक्तवान् । हे दत्तौ! हे
अश्विनौ!—‘नासत्यावश्विनौ दत्तौ’ इत्यमरः—कक्ष्यं गोप्यमपि यत् ब्रह्मसंबन्धि
मधुब्राह्मणम्, [तत्?] वां युवयोः प्रोवाचेत्यर्थः । [^३ ततश्चानेन क्रूरकर्मणा
ब्रह्मविद्याप्राप्तिर्युवां (प्राप्तिः वां?) अयुक्तेत्युपालम्भः । विद्याभृत्यर्थत्वं
पूर्ववत्] ॥ १७ ॥

इदं वै — पश्यन्नवोचत् । पूर्ववदर्थः । मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थोऽय-
मारम्भः । पुरश्चक्रे द्विपदः — आविशदिति । [मधुविद्याप्रतिपाद्यः सर्वा-
न्तर्यामी परमात्मा । कुतः? सः परमात्मा] द्विपदः पुरश्चक्रे । पुरः पुराणि ।
पूर्वाब्दोऽयं द्वितीयाबहुवचनान्तः । शरीराणीति यावत् । द्विपात्पुराणि देवमनु-
ष्यादिशरीराणि चक्रे सृष्टवान् । तथा चतुष्पदः पुरः चतुष्पात्पुराणि पश्वा-
दिशरीराणि च चक्र इत्यर्थः । एवं देवमनुष्यपश्वादिशरीरं सृष्ट्वा पुरः पुरस्ता-

1. त्वाष्ट्रम्. ग.
2. वाक्यमिदमधिकं कोशे ।
3. वाक्यमिदं न स्त्रादिकोशे ।

त्वाष्ट्रत्वं तु कथञ्चिदपि नोपपाद्यम्; मन्त्रे त्वाष्ट्रमिति प्रवर्ग्यमात्रस्य, कक्ष्यमिति मधुब्राह्मणस्य च
पृथग्ग्रहणात् । प्रवर्ग्यस्य मधुत्वं भोग्यत्व — भोग्यद्रव्यकत्वादिनापि यद्यपि सुवचम् — अद्यापि
मधुपदेन मधुब्राह्मणस्य वक्तव्यतया स्वश्रयत्व — स्वाश्रयसदृशात्त्वान्यतरसंबन्धेन मधुब्राह्मणत्व-
विशिष्टमिति मधुपदार्थविषयसाक्षात्कार्यादेवमुक्तम् ।

अनन्तरमन्त्रौ मधुब्राह्मणस्य कक्ष्यत्वं कथमित्येतदुपपादनपरौ । परमात्मन आत्मत्वस्य,
अन्येषां तच्छरीरत्वस्य कथनादस्य रहस्यता । एतदुपदेशश्रवणाच्चादिकनौ, ‘वस्तुतो विष्णो-
र्यापिनोऽन्तर्यामिणः परमपुरुषस्य शिरसो न क्छेदो न वा प्रतिबानं कस्यचित् कृतिपदमस्ति ।
तत् सर्वमिदं लीलामात्र’मिति तत्त्वं बुद्ध्ययाताम् । एवञ्चसति मैषज्यमपि सुकरं भवतीति ।
अत्र मन्त्रद्वये प्रथमे परमात्मकर्तृक आवेश उक्तो द्वितीयेन विद्यादीक्रियते । तथाविद्यादीकरणाच्च
नेदं जीवद्वारकानुप्रवेशमात्रम्, किंतु अन्यान्यरूपमपीति ज्ञापितं भवति ।

पुरः स पक्षी भूत्वा पुरुष आविशदिति ।

स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो 'नानेन किञ्चनानावृतं
'नानेन किञ्चनानासंवृतम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच ।

तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत्—

1, 2. नैनेन. शां. मा.

त=आदिकाले सः परमात्मा पक्षी भूत्वा—संसरणहेतुभूतकाम्यविद्याकर्मावृतो
भूत्वेत्यर्थः । अत्र काम्यविद्याकर्मणी एव संसरतो जीवस्य पक्षत्वेन रूपायते । ताभ्या-
मेव संसरणात् । संसारिजीवशरीरको भूत्वेति यावत् । परमात्मनः अद्वारक-
कर्मसंबन्धाभावात्—पुरः आविशत् । सृष्टानि सर्वाणि पुराणि जीवशरीरः परमात्मा
प्रविष्ट इत्यर्थः । ['अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्ये ' ति श्रुत्यन्तरात् । अत एव
पुरुषः पुरुष उच्यत इत्यर्थः ।] तमिमं मन्त्रं श्रुतिरेव [स्वयं] व्याचष्टे —
स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । सर्वासु पूर्षु
सर्वशरीरेषु वर्तमानः सोऽयं मधुब्राह्मणप्रतिपाद्यः,

‘पुरसंज्ञे शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।

शकारस्य षकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥’

इत्युक्तरीत्या पुरिशयः सर्वशरिरान्तर्वर्तीति । [तस्मात्] पुरिशयनाद्धेतोः पुरुष
इत्यर्थः । तामेव सर्वान्तर्यामित्वरूपां सर्वव्याप्तिं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति । नानेन
किञ्चनानावृतं नानेन किञ्चनानासंवृतम् । अनावृतं बहिरनावृतमित्यर्थः ।
असंवृतं अन्तरसंवृतमित्यर्थः । अन्तर्बहिश्चानेन परमात्मना अव्याप्तं किञ्चन कि-
मपि वस्तु नास्तीत्यर्थः । अतोऽस्य पुरुषशब्दवाच्यत्वमिति मन्त्रार्थ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

इदं वै — अवोचत् । पूर्ववदर्थः । मन्त्रान्तरप्रदर्शनार्थोऽयमारम्भः ।

पक्षीभूत्वेति । 'द्वा सुपर्णा' इति जीवेश्वरयोः पक्षित्वं प्रसिद्धम् । विज्ञानमया-
दन्तर आनन्दमयश्च पक्षीव दक्षितस्तैत्तिरीये; पुच्छनिर्देशात् । जीवे पक्षं ब्रूतो वस्तुसंख्यास्य
पक्षित्वं युज्यतेऽपि । अथापि व्यापिनोऽस्य कथमावेश इत्याशङ्क्यां तत्परिहारोपयुक्तमुत्तरत्रानुक्तं
पक्षीभूत्वेत्यत्र विद्विष्यताम् । तथाच व्यापिनोऽपि, 'अनेन जीवेनात्मने' तिषत् जीवद्वारकानु-
प्रवेशो युज्यत इत्युक्तं भवति । अत एवायं पुरुषः पुरिशयत्वात् । पुरीत्येकत्रयमक्षितम् ।
तदुच्यते सर्वासुपूर्ष्विति । स्वरूपतो नानुप्रवेशः व्यापित्वादित्याह नानेनेत्यादिना ।

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।

इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयश्शता दशेति ।

तमेव मन्त्रमाह रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । रूप्यत इति रूपं द्वयं वस्तु । वीप्सायां द्विर्वचनम् । प्रतिवस्तिवति यावत् । प्रतिरूपः सदृशरूप इत्यर्थः । तत्तद्रूपशब्दित-
वस्तुसदृशतयाऽन्तर्यामितया परिपूर्णोऽवस्थित इति यावत् । [बभूवेति । सर्वदा
परिपूर्ण एवेत्यर्थः ।] यद्वा प्रतिरूपं (प्रतिरूपः ?) प्रतिष्ठितं रूपं ^१ यस्य स तथोक्तः ।
सर्वान्तर्यामीति फलितोऽर्थः । तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । चक्षिडो भावे ल्युट् ।
प्रतिचक्षणं = व्यवहारः । प्रतिचक्षणाय = व्यवहाराय । तदिति श्रवणात् यदिति
शेषः । यत् व्यवहाराय—यत् व्यवहर्तव्यमिति यावत्—उत् सर्वमस्य मधुब्राह्मण-
वेद्यस्य परमात्मनो रूपं शरीरमित्यर्थः । यद्वा तत् तस्मादिति वा (?) अर्थः ।
तथा च यस्मादयं प्रतिरूपो बभूव, तस्मादेव सर्वं व्यवहार्यं वस्तु तच्छरीर-
मित्यर्थः । ननु शरीरसंबन्धस्य कर्माचीनत्वात् तत्कर्मानारब्धस्य व्यवहियमाणप्रप-
ञ्चस्य कथं तद्रूपत्वम् ? तस्य कर्माभावादित्याशङ्क्याह इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते । इन्द्रः परमेश्वरः । 'इदि परमैश्वर्ये' इति हि धातुः । 'माया व्युनं
ज्ञान' मिति नैघण्टुक्कः । मायाभिः सङ्कल्परूपज्ञानैः— विचिन्ताश्रयकारित्वात्
ज्ञानरूपत्वाच्च मायाशब्दितत्वं संकल्पस्योपपद्यते — पुरुरूपः बहुशरीरः — स

1. द्वित्वम्. ख. ग. 2. अस्य तथोक्तः. ख. ग.

रूपंरूपमित्यत्र 'प्रति' इति पदमध्याहार्यम् । प्रतिरूप इत्यस्य सदृशरूपइत्यर्थवर्णनेन, 'स एष
इह प्रविष्ट आनखाभ्रेभ्यः' इत्युक्तीत्या तत्तद्वस्तुसंस्थानसमानाकारधर्मभूतज्ञानपरिणामः सन्
तत्तद्वस्तुसंबन्धः प्रविष्ट इत्युच्यत इत्युक्तं भवति । ईदृशपरिणामवशाच्च सर्ववस्तुशरीरित्व-
सिद्धिरिति । तदिदं छान्दोग्यपरिष्कारे विशदमावेदयाम । प्रतिशब्दस्य सदृशेत्यर्थादरणे-
नार्थमुक्त्वा तस्य यावद्वस्तुसत्तं स्थिरत्वमिदमे प्रतिष्ठितेत्यर्थमाहत्याप्याह यद्वेत्ते । प्रतिरूपं
प्रतिष्ठितमिति । रूपे रूपे प्रतिष्ठितमित्यर्थः । प्रतिरूप इति चेत् पाठः, तदा प्रतीकार्णं
स्यात् । तदस्यरूपंप्रतिचक्षणायैतस्य प्रतिरूप इत्यत्र रूपशब्देन विवक्षितं यत् रूपम्, तत्
रूपमस्य परमात्मनः तत्तद्वस्तुवाचकशब्दः प्रतिचक्षणाय व्यवहाराय भवति इति व्याख्यानेपि
एवं धर्मभूतज्ञानपरिणामेन सर्ववस्तुव्यापनात् सर्ववस्तुवाचकशब्दो भातीति विवक्षितार्थ-
त्वमो बोध्यः । उक्तविधधर्मभूतज्ञानसंस्थानात्मकं यत् रूपम्, यच्च व्यूहविभवहार्दाचार्यमनक

अयं वै हरयोऽयं वै दश च शतानि सहस्राणि बहूनि चानन्तानि

परमेश्वरः । स्वसङ्कल्परूपज्ञानेनैव बहुशरीरो भवति, न कर्मपेक्षया — ईयते तादृशबहुशरीरस्सन् वर्तत इत्यर्थः । स्वेच्छागृहीतानन्तदेह इति यावत् । ननु रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेत्येतदयुक्तम् । अनन्तेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु रूपेषु एकस्य परमात्मनः तत्तदन्तर्वर्तितयाऽवस्थानासंभवादित्याशङ्क्याह युक्ता ह्यस्य हरयश्शता दशेति । शता शतानीत्यर्थः । 'सुपां सुलु' गित्यादिना आकार-
देशः । अस्य अनन्तप्रपञ्चस्य युक्ताः योग्या इत्यर्थः । तदनुरूपसंख्याशक्ति इति यावत् । शतानि दश हरयः । शतानि दश=अनन्ता इति यावत् । अनन्ता हरयः । अन्तर्यामिप्रहानन्त्यादनन्ता हरय इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । सर्वत्र मन्त्रसमाप्तावितिशब्दः ।

अमुं मन्त्रं श्रुतिः स्वयमेव व्याकरोति । अयं वै—अनन्तानि च । वैशब्दो-
ऽवधारणे । अयमेक एव हरिः, दश शतानि च सहस्राणि बहूनि च हरयो भवति । अतोऽयमेव अनन्तानि हरयो भवति । एवं प्रत्येकं स्वरूपेणापि पर्याप्त्या सर्वेश्वरी-
रिक्त्वमुपपद्यत इति चशब्दार्थः । विचित्रशक्तेः परमात्मनः काऽनुपपत्तिरिति भावः ।

अत्र पूर्वमन्त्रे जीवद्वारकसर्वानुप्रवेशेन पुरुषत्वमुपपादितम् । द्वितीयेन तु विद्मद्द्वारकानुप्रवेशेन साक्षाद्याप्त्या च पुरुषत्वोपपादनमिति भेदः । आभ्यां मन्त्राभ्यां वेद्यभूतपरमात्ममहिमप्रशंसाद्वारा मधुविद्या स्तुता भवति । एतादृशमहिम-
शालिपरमात्मविषयत्वादेवेयं मधुविद्या पूर्वोक्तरीत्या अश्विभ्यामितिभ्रमेणाप्याजितेति तन्माहात्म्यवेदिनावृषी ऊचुरिति फलितार्थः ॥

विषम्, सर्वं केवलतत्संख्यवैचित्र्यादित्युच्यते इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप ईयत इति । एकमेवैवावतारपरिग्रहात् एक एव हरिरनन्ता हरय इति । अस्यहरयः इति निर्देहो हरिसन्धेन विद्मद्द्वारकविषयत्वात् । विशिष्टविषयायां तु सामानाधिकरण्यात् । अतोऽर्चान्तरं न प्राप्तमिति प्रतिषेधनाय श्रुतिरेव मन्त्रं व्याख्याति अयं वै हरय इति । हरिसन्धेस्वेन्द्रियाद्यर्थविषया-
वप्रतिषेधः, वादसंगतत्वाच्चोपेक्षया । शतादृशेति चानन्त्यपरमिति भावः । तदेवं मधुमाहात्म्येन परमा-
त्मसंबन्धि सर्वं रहस्यमुद्घाटितमिति सर्वसारभूमिदं विश्वमेषजमुपनिषन्मधुः यस्य ब्रह्मण्य-
मुपसन्नाभ्यामश्विभ्यामावाच्यौ इत्यहं अन्यदीयशिरःप्रतिभाने प्राप्ते अन्यत् सर्वमुपेक्ष ह्यवशिः-
प्रतिभानेन स. क्षाद्भगवन् लक्ष्मीहयप्रोक्तो भावितः । तद् युज्यते तयोरश्विनोरश्वित्त्वमपि ।

च । तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमबाह्यमयमत्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनु-
शासनम् ॥

इति चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

४—६.

अथ वंशः — पौतिमाष्यो गौपवनात्, गौपवनः पौतिमाष्यात्,
पौतिमाष्यो गौपवनात्, गौपवनः कौशिकात्, कौशिकः कौण्डिन्यात्,

एवमियता प्रबन्धेन निर्दिष्टं ब्रह्मेत्युपसंहरति । तदेतद् ब्रह्म । ब्रह्मशब्दित-
त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमुपपादयति अपूर्वम् — । अपूर्वमनपरं पूर्वोत्तरकाल-
शून्यम् । कालापरिच्छिन्नमित्यर्थः । कालापरिच्छिन्नस्य हि पूर्वोत्तरकालसंभव इति
भावः । अनन्तरमबाह्यम् । देशपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः । देशपरिच्छिन्नस्य हि
बाह्याभ्यन्तरव्यवहारार्हत्वमिति भावः । अथ सर्वोत्कृष्टत्वलक्षणं वस्तुपरिच्छेदाभाव-
मुपपादयति अयमात्मा । सर्वनियन्तृतया सर्वोत्कृष्ट [त्व] मित्यर्थः । यद्वा सर्वात्म-
त्वादेव इदमिदं नेति निर्देशानर्हत्वलक्षणवस्त्वपरिच्छेदोऽत्र विवक्षितो द्रष्टव्यः ।
अयं मधुविद्याविषय इत्यर्थः । ब्रह्म । एवं त्रिविधपरिच्छेदशून्यतया ब्रह्मशब्दवाच्य
इति भावः । सर्वानुभूः सर्वज्ञः । इदं जगत्कारणत्वनियन्तृत्वाक्षिप्तसर्वशक्ति-
त्वादिगुणानामप्युपलक्षणम् । अत्र सर्वम् अनुभवति सर्वदा सर्वथा साक्षात्करो-
तीति व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या । इत्यनुशासनम् । अनुशासनम् = उपदेशः इति
पर्याप्त इत्यर्थः ।

४—५.

अज्ञातसंप्रदायाया विद्याया अभ्युदयफलकत्वाभावेनानादरणीयत्वात्,
'आचार्यवंशो ज्ञेयः' इति श्रवणाच्च विद्याप्रवर्तकाचार्यपरम्परामुपदिशति अथ वंशः ।
वंशः शिष्याचार्यपरंपराक्रमः । कीर्त्यज्ञ इति शेषः । सर्वत्र प्रथमान्तैः शिष्यनिर्देशः ;
पञ्चम्यन्तैराचार्यनिर्देशः । पौतिमाष्यो गौपवनात् पौतिमाष्यः शिष्य आचार्या-
दौपवनात् । प्राप्तविद्यो बभूवेति शेषः । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् ।

दधीच आथर्वणात् अश्विभ्यां गृहीतं मधु पश्चात् यया परम्परया प्राप्तप्रचारम्, प्राक्
च या परम्परा, तद्बुबोधयिषया ऽस्मिन् ब्रह्मोपदेशे आदरे बह्वन्ती ध्रुतिः तद्वंशं दर्शयति
अथवंश इति । अयं वंशः द्वितीयमैत्रेयीब्राह्मणानन्तरमपि पुनः पठ्यते ।

कौण्डिन्यश्शाण्डिन्यात्, शाण्डिन्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च, गौतमः (१)
 आभिवेश्यात्, आग्निवेश्यः शाण्डिन्याच्च आनमिम्लाताच्च, आन-
 मिम्लात आनमिम्लातात्, आनमिम्लात आनमिम्लातात्, आनभि-
 म्लातो गौतमात्, गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्याम्, सैतवप्राचीनयोग्यौ
 पाराशर्यात्, पाराशर्यो भारद्वाजात्, भारद्वाजो भारद्वाजाच्च गौतमाच्च,
 गौतमो भारद्वाजात्, भारद्वाजः पाराशर्यात्, पाराशर्यो वैजवापायनात्,
 वैजवापायनः कौशिकायनेः, कौशिकायनिः (२)

घृतकौशिकात्, घृतकौशिकः पाराशर्यायणात्, पाराशर्यायणः
 पाराशर्यात्, पाराशर्यो जातूकर्ण्यात्, जातूकर्ण्य आसुरायणाच्च यास्काच्च,
 आसुरायणस्त्रैत्रणेः, त्रैत्रणिरौपजन्धनेः, औपजन्धनिरासुरेः, आसुरिभार-
 द्वाजात्, भारद्वाज आत्रेयात्, आत्रेयो माण्डेः, माण्डिगौतमात्, गौतमो
 वात्स्यात्, वात्स्यः शाण्डिन्यात्, शाण्डिन्यः कैशोर्यात् काप्यात्, कैशोर्यः
 काप्यः कुमारहारितात्, कुमारहारितो गालवात्, गालवो विदर्भीकौण्डि-
 न्यात्, विदर्भीकौण्डिन्यो वत्सनपातो बाभ्रवात्, वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः
 सौभरात्, पन्थाः सौमरोऽयास्यादाङ्गिरसात्, अयास्य आङ्गिरस आभूते-
 स्स्वाष्टात्, आभूनिस्त्वाष्टो विश्वरूपात् त्वाष्टात्, विश्वरूपस्त्वाष्टोऽश्वि-
 भ्याम्, अश्विनौ दधीच आथर्वणात्, दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणो दैवात्,
 अथर्वा दैवो मृत्योः प्राध्वंसनात्, मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्, प्रध्वंसन
 एकर्षेः, एकर्षिर्विप्रचित्तेः, विप्रचित्तिर्व्यष्टेः, व्यष्टिः सनारोः, सनारुः सना-
 तनात्, सनातनः सनकात्, सनकः 'परमेष्ठिनः, परमेष्ठी ब्रह्मणः। ब्रह्म

1. परमेष्ठी विराट् इति शाङ्करव्याख्या । माध्वे तत्त्वण्डनादि ।

शाण्डिन्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च । तस्य शाण्डिन्यस्य आचार्यद्वयं कौशिको
 गौतमश्चेति भावः । एवमुत्तरत्रापि पञ्चम्यन्तद्वयस्थले द्रष्टव्यम् ॥ १, २ ॥

परमेष्ठी ब्रह्मणः ब्रह्म स्वयम्भु । पूर्वोक्तः सनकगुरुः परमेष्ठी चतुर्मुखः
 ब्रह्मणः परब्रह्मणः सर्वेश्वरान् नारायणात् प्राप्तविद्यो बभूवेश्वर्यः । तच्च ब्रह्म

स्वयम्भु । ब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

इति चतुर्थाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

५—१.

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । तत्र ह कुरु-
पाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य
नारायणः स्वयम्भु स्वयमेव भवतीति स्वयम्भु उपदेशमन्तरेण विद्याप्रवर्तकं ।
भवतीत्यर्थः ।

ब्रह्मणे नमः । सर्वगुरवे ब्रह्मणे नारायणाय नम इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४—६.

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायभाष्यम् ।

अथ मधुकाण्डसिद्धमेव सर्वान्तर्यामित्वं मुखान्तरेणास्मिन्नध्याये दृढीक्रियते ।
तत्र पुष्कलधनदानं बहुविद्वत्समवायश्च विद्यार्जनोपाय इति प्रदर्शनाय आख्यायि-
काऽऽरभ्यते — जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे । ह इति वृत्तार्थस-
रणे । वैदेहः विदेहदेशाधिपतिः जनकः बहुदक्षिणेन यज्ञेन ईजे इष्टवान् ।
ईजे । 'असयोगाल्लिटि कित्' इति कित्त्वात् संप्रसारणम् । तत्र ह—
बभूवुः । तत्र तस्मिन् यज्ञे ह बहुदक्षिणतया प्रसिद्धे विद्वद्भूयिष्ठकुरुपाञ्चाल-
देशेभ्यः ब्राह्मणा अभिसमेताः समागताः । एवं बहुषु ब्राह्मणेष्वगतेषु तस्य ह

1. स्वयम्भुः — विद्याप्रवर्तकः . क.

स्वयम्भु अन्त्याधीनोत्पत्तिकृत्वाभावात् अन्त्याधीनइतिरूपसत्ताकृत्वमपि न तस्य; किन्तु
नित्यं नित्यसर्वज्ञश्च तदिति ॥

अनुचानेष्वनन्तेष्वपि कश्चिदेव विपश्चित्तमो भवतीति ब्रह्मज्ञानदीर्घध्यात् तत्रऽऽदरः
अर्थ इति गमयितुं जनकसमाकृतमाख्याय तन्मुखेन सर्वान्तर्यामिब्रह्माविषयविद्याविशेषा उच्यन्ते
तृतीयेऽध्याये । जनकोहेति । सर्वत्र हेति प्रसिद्धौ । ऐतिह्ये इति यत्त । विजिज्ञासा
बभूवेति । जिज्ञासेयं स्वयमुत्तमगुरुसमाश्रयणाय स्यात् ; तादृशे गोदानविशेषेण यज्ञसाद्गुभ्याय
॥ इज्ञ इज्ञ पादा इति । एकैकं पाददशकमाभरणरूपेण आबद्धम् ।

वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव, कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति । स
ह गवां सहस्रमवस्त्रोध । दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा
बभूवुः ॥ (१)

तान् होवाच, ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा
उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ।

प्रसिद्धं यष्टुं प्रवृत्तस्य जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा विचारः बभूव । किमिति ।
कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति । एषामागतानां ब्राह्मणानां मध्ये —
स्विदिति वितर्के — कः स्वित् को वा अनूचानतमः अतिशयेन ब्रह्मविद्यानुक्चन-
कुशलः । इति जिज्ञासा बभूवेति पूर्वत्रान्वयः । स ह गवां सहस्रमवस्त्रोध । सः
जनकः तज्जिज्ञासया ह प्रसिद्धं यथा तथा स्वगोष्ठे गवां सहस्रमवस्त्रोध यूथीचकार ।
किञ्च दशदश पादाः — आबद्धा बभूवुः । पादः पलस्य चतुर्थांशः । ‘पाद-
स्तुरीयो भागः स्या’ दित्युक्तेः । सुवर्णस्य दशदश पादाः — सार्धपलद्वयमिति
यावत् — प्रत्येकमेकैकस्या गोः शृङ्गयोर्निबद्धा बभूवुरित्यर्थः ॥ १ ॥

(तान् होवाच) स जनक एवं ब्रह्मिष्ठतम (?) तथा निर्धारिताय देया इति
ता गाः सदक्षिणाकाः निरुध्य, तमर्थं ह प्रसिद्धं तान् ब्राह्मणान् प्रति उवाच ।
किमिति । ब्राह्मणाः — उदजतामिति । हे भगवन्तः पूजावन्तः ! हे
ब्राह्मणाः । वः भवतां मध्ये यो ब्रह्मिष्ठः अतिशयेन यो ब्रह्मवित्, स एताः
गाः उदजतां स्वगृहं प्रति काल्यतु = नयतु इत्युवाचेत्यन्वयः । ‘अज गति-
क्षेपणयो’ रिति हि धातुः । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः । एवं बदत्यपि जनके
ते ब्राह्मणा न दधृषुः न धृष्टा बभूवुः । ‘आधृषाद्धे’ ति णिजभावे रूपम् ।
तेषु ब्राह्मणेषु बहुषु मध्ये न कोऽपि ता गाः नेतुं दध्रे । हेत्याश्चर्ये ।

उदजतामिति । अजधातुः स्वरसतः परस्मैपदी । आत्मनेपदग्रहणं क्रियाफलं कर्तुरभि-
प्रेक्ष । तेन गणमुदजनकर्तृत्वं व्यज्यते । उपरि, ‘उदज सामभ्रजाः’ इति परस्मैपदं ब्रह्मचारि-
व्यभिक्तभावादुदजनकस्य । गुर्वर्थमेव तेनोदजनात् । अत एव तत्कृतमप्युदजनमेतदर्थत्वात्
एतद्वस्तुमेव मन्तव्यमिति ज्ञापनाय स्थमेवेति ब्रह्मचारिष्वोषणम् । अतएवोपरिष्ठत्, ‘ब्रह्मगर्भी-
हृदये’ इति गौतमः ।

अथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैतास्सोम्योदज सामश्रवा ३ इति । ता होदकालयत् (होदाचकार) । ते ह ब्राह्मणाश्चुकुधुः (चुकुशुः), कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति ।

अथ ह—जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव—स हैनं पप्रच्छ, त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति ।

अथ ह याज्ञवल्क्यः—उवाच । अथैवमवृष्टांस्तान् दृष्ट्वाऽपि याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणं स्वशिष्यस्त्रिमुवाचैवेत्यर्थः । हेत्याश्चर्ये । किमिति । एताः सोम्योदज सामश्रवा ३ इति । साम शृणोतीति सामश्रवाः । हे सोम्य सोमार्ह ! हे सामश्रवः ! एताः गाः अस्मद्गृहान् प्रति उदज कालयेति स्वशिष्यमुवाचेत्यर्थः । ता होदकालयत् । स सामश्रवाः ताः तद्गृहान् अनयदित्यर्थः । उदाचकारेति पाठेऽपि स एवार्थः । ते ह ब्राह्मणाश्चुकुधुः । कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति । याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणे आत्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञातेति सर्वे क्रुद्धा बभूवुः । कथं नः—अस्मान् अनाहत्य 'अहं ब्रह्मिष्ठः' इति वदेदयं याज्ञवल्क्य इति चुकुशुश्चेत्यर्थः । चुकुशुरिति पाठेऽपि उक्त एवार्थः । अथ ह — बभूव । अथ तदा—विदेहराजस्य जनकस्य होता ऋत्विगश्वलो नामाऽऽसीदित्यर्थः । स हैनं—ब्रह्मिष्ठोऽसी ३ इति । नः समवेतानां बहूनां अस्माकं मध्ये हे याज्ञवल्क्य ! स्वमेव स्यलु प्रसिद्धं ब्रह्मिष्ठोऽसीति अश्वलनामा स होता पप्रच्छेत्यर्थः । असी ३ इति भर्त्सने प्लुतिः । नुरवधारणे ।

कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति कोशरूपेण परिणतः क्रोध इत्याशयेन चुकुशुश्चेत्युक्तम् । ब्रह्मिष्ठ इत्यस्य कर्मब्रह्मात्मकसर्ववेदार्थवित्तम इत्यर्थः; अनूचानतम इति प्रागुक्तेः; उपरि सर्वविषयप्रश्न-प्रत्युत्तरदर्शनाच्च । अस्माननाहत्येति । नः इत्यनादरे षष्ठीति न भाष्यार्थः; 'षष्ठी चानादरे' इति सूत्रे, 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इत्यनुवृत्तेः । सतामिति पदाध्याहरे च गौरवात् । त्वं नुखलुनो ब्रह्मिष्ठ इत्युपरितनवाक्य इव अस्माकं मध्ये ब्रह्मिष्ठ इत्येव त्वर्थः । एवञ्च अस्मान् अनाहृत्येत्यादेः तारपर्यायत्वात् प्रकृतवाक्यार्थस्तावत्—अस्माकं मध्ये कथमयं ब्रह्मिष्ठः ? तथा चेत्, ब्रवीत वदतु अहं ब्रह्मिष्ठ इति । अथ बदेत्, तर्हि ब्रवीत—यत् यत् पृच्छेम, तत्र उत्तरोत्तरं ब्रवीत । अन्यथा कथं ब्रह्मिष्ठ इति चुकुशुरिति । अथेत्यस्य पप्रच्छेत्यत्रान्वयः । मध्ये वाक्यमेतच्छेषभूतम् ।

स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स इति । तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच, यदिदं सर्वं मृत्युनाप्तं सर्वं मृत्युनाऽभिपन्नम् केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति ।

स होवाच । सः याज्ञवल्क्यः तमश्वलं ह प्रसिद्धं प्रत्युवाचेत्यर्थः किमितीत्यत्राह नमो वयं — वयं स इति । वयं ब्रह्मिष्ठाय नमः कुर्मः नास्माभिर्ब्रह्मिष्ठत्वाभिमानाद्भावो नीताः; किन्तु गोकामा वयमित्यतो गोकामनयैव नीता इति सोपहासमुक्तवानित्यर्थः । तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वलः एवमुपहसितो होताऽश्वलः तत एव सोपहासवचनादेव क्रुद्धस्सन् तं याज्ञवल्क्यं पराजेतुं प्रश्नं प्रष्टुमवस्थितो बभूवेत्यर्थः । 'धृङ् अवस्थाने' इति ङि धातुः ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच । प्रथमं याज्ञवल्क्येति संबोध्य वक्ष्यमाणं प्रश्न-मश्वल उवाचेत्यर्थः । तमेव प्रश्नमाह यदिदं सर्वं — अभिपन्नम् । यदिदं प्रत्यक्षादिप्रसिद्धं जगत् चेतनाचेतनात्मकं मृत्युना मृत्युशब्दोपलक्षितेन जन्म-जरामरणधर्मेण आप्तं व्याप्तम्, न केवलं व्याप्तम्, किन्तु मृत्युनाऽभिपन्नं वशी-कृतञ्चेत्येतत्सिद्धमित्यर्थः । यद्वा आप्तमित्यस्य विवरणमभिपन्नमिति । इति प्रश्नोपयुक्तं सिद्धमर्थमनृद्य विवक्षितं प्रश्नमाह केन यजमानो मृत्योराप्तिमति-मुच्यत इति । एवं सति यजमानः ब्रह्मविद्यार्थं कर्म कुर्वन्नधिकारी केनानुष्ठि-

नमो वयमित्यादि सविनयावहित्थम् । अस्यायं भावः—अभिसमेतेषु ब्राह्मणेषु अभिज्ञतमान् प्रष्टुमनमिहाः न प्रगल्भन्ते । अनमित्युक्ताश्च न ब्रह्मिष्ठा भवितुमर्हन्ति । तद्यत्र कस्य चिद् ब्रह्मिष्ठत्वं दुर्निर्धारम् । मा भूर्निर्धारणमिति चेत्—इष्येत तावदिदम्, यदि गावो न काम्येरन् । तत् अन्येषामुत्कटगोकामनाऽभावेन जोषम्भावंऽपि वयं तत्कामा एवमुत्कालयामः । गोकामा एव वयं ताः त्यक्तुमनिच्छन्तो यथाशक्ति पृथन्युत्तरयितुश्च प्रयतेमहि । अथ भवद्भिरेव ब्रह्मिष्ठत्वे ऽनुग्रहीते फलेभ्यो हिरस्मत्प्रयत्न इति ।

अश्वलस्य राज्ञाश्रयत्वात् धैर्येण प्रथमं प्रश्नः । ब्रह्मिष्ठतापरीक्षणाय प्रवृत्तश्च स्वस्य हो-त्वात् होत्रनुबन्धि-नं विशेषं पूर्वं पृच्छति यदिदं सर्वमिति ।

होत्वितिजाऽग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता । तद्येयं वाक्
सोऽयमग्निः, स होता, स मुक्तिः, साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥

तेन साधनेन मृत्योराप्तिं व्याप्तिं संसारबन्धमतिक्रम्य क्षिप्रं विद्यासिद्ध्या मुच्यत
इत्यर्थः । तमेतं प्रश्नं याज्ञवल्क्यः प्रतिवक्ति—होत्वितिजाऽग्निना वाचा । तदर्थ-
मूढं तमश्वलं प्रति पुनः स्वयमेव तदेतद्व्याचष्टे वाग्वै यज्ञस्य होता — साति-
मुक्तिः । कर्माङ्गभूते होतरि अभ्यभिन्नत्वेन वा अभ्यधिष्ठितत्वेन वा ध्याताया
वाचो दृष्टौ कृतायां कर्मणो वीर्यवत्तरतया ब्रह्मोपासनद्वारा जीवद्दशायामेव विश्वि-
ष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तरदुरितभस्वलक्षणा मुक्तिर्भवति, शरीरवियोगानन्तरं प्रकृत्यतिक्रान्त-
पदाधिरोहणलक्षणा अतिमुक्तिर्भवतीत्यर्थः । क्रमादुद्देश्यविधेयाभिप्रायः स मुक्ति-
स्सातिमुक्तिरिति लिङ्गभेदेनायं निर्देशो द्रष्टव्यः । वाग्वै यज्ञस्य होता । यज्ञाङ्ग-
भूतहोतरि वाग्दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तद्येयं वाक् । या होतर्यध्यस्यमाना वागि-
त्यर्थः । सोऽयमग्निस्स होता । सा वागेवाभ्यधिष्ठितत्वादिना अभ्यभेदेन ध्याता
होतर्यध्यस्यमाना मुक्त्यादिसाधनमित्यर्थः । स मुक्तिस्साऽतिमुक्तिरिति कारणे
कार्योपचारः ॥ ३ ॥

संसारबन्धमतिक्रम्य क्षिप्रं विद्यासिद्धयेति । विद्यासिद्धेः प्राक् बन्धातिक्रमा-
योगात् अनुष्ठितेन साधनेन क्षिप्रं विद्यासिद्ध्या ! संसारबन्धमतिक्रम्येत्यन्वय एव तात्पर्यम् ।
यद्वा संसारातिक्रमः विश्विष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तरदुरितभरता । क्षिप्रं विद्यासिद्धिर्नाम पूर्वोत्पन्नविद्यायाः
क्षिप्रप्राप्तिः । मृत्युशब्देन, 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वे'त्यत्रेव विद्याप्रतिबन्धककर्ममात्रग्रहणे
मृत्यु-मतिक्रम्येत्यस्य विद्यासिद्धयेति विवरणं स्यात् । परन्तत्र अफालकाल्यस्वानप्राप्तेरपरि-
वर्णनात् मृत्युपदेन यथास्वरसं संसारमण्डलग्रहणमेव युक्तम् । केनेति पृष्टं नोपासनम् ; केन
यजमान इति यजमानपदप्रयोगेण यागानुबन्धिन एव पृष्टस्वावगमात् । अतः, 'भवतैव मुच्यते'
इति प्रयुत्तरयति होत्रेति । मृत्योरतिक्रमः, अहोरात्रातिक्रमः, पूर्वोत्तरपक्षातिक्रमश्चाभिन्ना एव ।
अथापि मुखभेदेन तदुक्तिः । अहोरात्र-पूर्वापरपक्षातिक्रमोक्त्या अफालकाल्या स्थितिरुच्यते । तत्र
माससंवत्सरादिरूपस्य सौरमानरीत्या अहोरात्रगणनया, चान्द्रमानरीत्या चन्द्रकलारूपतिथ्यात्मक-
पूर्वोत्तरपक्षगणनया वा प्राशस्त्यात् आदित्यस्याहोरात्रहेतुत्वात् चन्द्रस्य तिथिप्रयोजकत्वाच्च
तद्वेदेन अहोरात्रपूर्वोत्तरपक्षरूपमुखभेदेन द्वेषा कथनम् । स मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यत्र सा
इत्यनेन मुक्तिरपि प्रहोतुं शक्यते ; मुक्तिरतिमुक्तिः = मुक्त्या अतिमुक्तिर्भवतीत्यर्थ इति ।
अथापि प्रकृतपूर्वतच्छब्दार्थग्रहणमेव युक्तमिति क्रमादुद्देश्यविधेयाभिप्राय इत्युक्तम् ।

याज्ञवल्क्येति

भ्यामभिपन्नम्, केन यजमानोऽहोरात्रयोराप्तिमतिमुच्यत इति । अध्व-
र्युणत्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन । चक्षुर्वै यज्ञस्याध्वर्युः । तद्यदिदं चक्षुः
सोऽसावादित्यः, सोऽध्वर्युः, स मुक्तिः, साऽतिमुक्तिः ॥ ४ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाम्यामार्त्तं सर्वं पूर्व-
पक्षापरपक्षाम्यामभिपन्नम्, केन यजमानः पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यत
इति । उद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेन । प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता । तद्योऽयं
प्राणः स वायुः, स उद्गाता, स मुक्तिः, साऽतिमुक्तिः ॥ ५ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव, केनाक्रमेण
यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति ।

स एव पुनः पृच्छति याज्ञवल्क्येति — सर्वमहोरात्राभ्याम् — अतिमुच्यत
इति । अहोरात्रयोराप्तिनाम कतिपयाहोरात्रैर्विनश्वस्त्वम् । उत्तरमाह । अध्वर्युणत्विजा
— सातिमुक्तिः । आदित्याधिष्ठितत्वादिना आदित्याभेदारोपविषयभूतचक्षुर्दृष्टविषयः
कर्माङ्गभूतोऽध्वर्युमुक्त्यादिहेतुरित्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

पुनः पृच्छति याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापर-
पक्षाम्याम् — अतिमुच्यत इति । पूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिनाम कतिपयपक्षैर्विनश्व-
स्त्वम् । उत्तरमाह उद्गात्रत्विजा वायुना प्राणेन — सातिमुक्तिः । वायु-
विकारत्वादिना वाय्वभिन्नमुख्यप्राणदृष्टविषयभूत उद्गाता कर्माङ्गभूतः पूर्ववत्
मुक्त्यातिमुक्तिहेतुरित्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ५ ॥

पुनरेवाश्वलः पृच्छति याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षम् —
आक्रमत इति । अनारम्बणम् । रलयोरभेदः । अन्तरिक्षमिदमनारम्बणमिव
दृश्यते, तत् अन्तरिक्षं स्वयमनारम्बणं केनाऽऽक्रमेण आक्रमणसाधनेन केन
वा आक्रम्य यजमानः ब्रह्मविद्यार्थकर्मानुष्ठाता स्वर्गं निरतिशयसुखरूपतया स्वर्गा-
रूपमङ्गकृतं मुक्तिस्थानं भगवल्लोकमाक्रमते इत्यर्थः । अत्र स्वर्गलोकशब्दस्य भगव-
ल्लोकवाचित्वे^१ स मुक्तिस्सातिमुक्तिरित्युत्तरवाक्यम्भारस्यं भवति ।

ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण । मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा । तद्यदिद मनः
सोऽसौ चन्द्रः, स ब्रह्मा, स मुक्तिः, सोऽतिमुक्तिः ।

इत्यतिमोक्षाः । अथ संपदः ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच, कतिभिरयमद्यर्गिभर्होताऽस्मिन् यज्ञे करि-
ष्यतीति । तिसृभिरिति । कतमास्तास्तिस्त्र इति । पुरोनुवाक्या च याज्या च

उत्तरमाह ब्रह्मणर्त्विजा मनसा चन्द्रेण । चन्द्राभिन्नत्वेन वा
तदभिमानीकत्वेन वा ध्यातमनोदृष्ट-चोपासितो ब्रह्मा भगवलोकाक्रमणसाधनमित्यर्थः ।

इत्यतिमोक्षाः । इति अनेन प्रकारेणातिमोक्षाः प्रकृतिमण्डलातिक्रमण-
रूपमोक्षप्रश्नाः समाप्ता इत्यर्थः । अथ संपदः । उच्यन्त इति शेषः ।
येनाभिहोत्वादीनां फलवत्कर्मणामन्तवःफलाय संपादनम्, सा संपत् ॥ ६ ॥

तमेव सम्पाद्विषयमश्वलप्रश्नमाह याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य-
र्गिभर्होताऽस्मिन् यज्ञे करिष्यति । अयं होता अद्य यज्ञकाले कतिभिः ऋग्भिः
[कति संख्याभिः ऋग्भिः ।] अस्मिन् यज्ञे करिष्यति । हौत्रमिति शेषः । याज्ञ-
वल्क्य उत्तरमाह तिसृभिरिति । ऋग्भिरित्यनुषङ्गः । पुनः प्रश्नः ' कतमा-
स्तास्तिस्त्र इति । संख्येयऋग्भिशेषविषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु ऋग्निष्ठसंख्या-
विषय इति भेदः । कास्ता ऋच इत्यर्थः । उत्तरमाह याज्ञवल्क्यः पुरोनु-
वाक्या च याज्या च शस्यैव च तृतीया । यागकालात् प्राक् प्रयुज्यमाना ऋचः
पुरोनुवाक्याः । यागसाधनभूता ऋचो याज्याः । शस्त्रार्थाः ऋचः शस्याः । सर्वत्र
जात्याभिप्रायेणैकवचनं द्रष्टव्यम् । तिसृण्वेव हौत्राणामृचामन्तर्भावः; न चतुर्थः

1. पुनः प्रश्नमश्वलस्याह क.

ननु चतुर्थपर्याये समुक्तिः सातिमुक्तिरिति कथम् । तत्र अतिमुच्यत इति पूर्व-
मप्रयोगादिति चेत्—न; पूर्वपर्यायेष्वपि अतिमुच्यत इत्यत्र मुच्यत इत्यनेन स्वर्गप्राप्तौरेव
विश्रितत्वात्, तत्र मृत्युप्रभृत्यतिक्रमस्योक्तस्य अत्र आक्रमणान्देन योतनःचात्र पर्यायेऽपि
तदुक्तंयुक्तत्वात् । इत्यतिमोक्षाः अथसंपद इति भ्रुतिः स्वयं वदति । मोक्षविषयिणी अश-
लोकिः समाप्ता; अल्पफलविषयिणी अशलोकिरथ भवतोत्यर्थः ।

एषमृत्विग्विषयप्रश्नेषु गतेषु त्रकाःर्याणामुपस्थितत्वात् तद्विषये प्रश्नमारभते कतिभिरि-
त्यादिना । पुरोनुवाक्येति । 'पुरोनुवाक्यामनुष्य याज्याया यजाति', 'याज्याया अथि कत-

शस्यैव^१ च तृतीया । किं ताभिर्जयतीति । यत्किञ्चेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमद्याध्वर्युरसिन् यज्ञ आहुतीर्होष्यतीति ।
तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । या हुता उज्ज्वलन्ति ; या हुता
अतिनेदन्ते ; या हुता अधिशेरते । किं ताभिर्जयतीति । या हुता
उज्ज्वलन्ति, देवलोकमेव ताभिर्जयति । दीप्यत इव हि देवलोकः ।

१. चकारः क्वचिन्न ।

प्रकार इति भावः । एवमग्रेऽपि । किं ताभिर्जयतीति पुनरश्वल्पप्रश्नः । प्रयुज्यमा-
नाभिः ताभिः ऋग्भिः किं फलं यत्रमानः प्राप्नोतीत्यर्थः । याज्ञवल्क्य उत्तरमाह
यत्किञ्चेदं प्राणभृत् । प्राणिजातं यत् किञ्चिदस्ति, तत् सर्वम् । जयतीति
शेषः ॥ ७ ॥

पुनरश्वलः प्रश्नमाह याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययं-होष्यतीति । किं-
संख्याकाः आहुतीर्होष्यतीत्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् । अत्र याज्ञवल्क्यस्योत्तरम् तिस्र
इति । पुनः प्रश्नः कतमास्तास्तिस्र इति । उत्तरं यः हुता उज्ज्वलन्ति —
अधिशेरते । या आहुतयः हुतास्सत्यः उज्ज्वलन्ति, ताः ऊर्ध्वं ज्वलन्त्यः
समिदाज्याहुतय एका कोटिरित्यर्थः । या आहुतयो हुताः अतिनेदन्ते अतीव
कुत्सितशब्दं कुर्वन्ति । 'नेद'^१ (णेह !) शब्दकुत्सायाम् । शीत्कारशब्दं कुर्व-
न्तीत्यर्थः । तादृश्यो मांसाद्याहुतयो द्वितीया कोटिः । यास्वाहुतयो हुताः अधि-
शेरते=अधि अधोगत्वा अन्मौ शेरते, ताः पयस्सोमाद्य आहुतयः तृतीया कोटि-
रित्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् । पुनः प्रश्नः किं ताभिर्जयतीति । उत्तरं या हुताः—
जयति । याः हुतास्सत्य उज्ज्वलन्ति, ताभिराहुतिभिः समिदादिभिर्देवलोकं जय-
तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । दीप्यत इव हि देवलोकः । हि यस्मात् अत्रत्यामां

१. कतिसंख्याकाः. क. ४. नेदि. ख. णिदि. ग.

करोति', 'ष्वद्रकृते जुहोती' ति पुरोनुवाक्या पूर्वं प्रयुज्यते; पश्चाद् याज्या । यत्र पूर्वार्धे
देवताप्रकाशकं पदम्, सा पुरोनुवाक्या । यत्रोत्तरार्धे तत्, सा याज्या । याज्याऽयोगन्ते च यागः
देवतोद्देश्यकद्रव्यत्यागः इन्द्रायेदं न ममत्यादिः यजमानकर्तृकः । मन्त्रोच्चारणं होतृकार्यम् ।
यागाद्भूतो होमश्चाध्वर्युर्धुको ष्वद्रक्षरानन्तरम् । अत आह यागात्कालादिति । शंस्त्रम् अप-
वीतमन्त्रसाम्प्रथमिभिः प्रणामिधानम् ।

या हुता अतिनेदन्ते, पितृलोकमेव ताभिर्जयति । एवंमिव हि पितृलोकः ।
या हुता अधिशेरते, मनुष्यलोकमेव ताभिर्जयति । अध इव हि
मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षिणतो देवताभि-
र्गोपायतीति । एकयेति । कतमा सैकेति । मन एवेति । अनन्तं वै

। अतीव हि ग.

देवलोको दीप्यते इव ^१भासते । अत उज्ज्वलानां समिदाज्याहुतीनामु-
ज्ज्वलदेवलोकसाधनत्वमुपपद्यत इति भावः । या हुताः — जयति । या हुताः
आहुतयः अतिनेदन्ते कुत्सितशब्दं कुर्वन्ति, पितृलोकमेव ताभिर्जयतीति । अत्र
हेतुमाह एवमिव हि पितृलोकः । एवमिव हि यस्मात् कुत्सितशब्दयुक्त-
प्वेत्यर्थः । कुत्सितशब्दकर्तृत्वसामान्यात् कुत्सितशब्दयुक्ताभिराहुतिभिः कुत्सित-
शब्दयुक्तं पितृलोकं जयतीत्यर्थः । पितृलोकसंबद्धायां हि संयमन्यां पुर्यां वैवस्वतेन
^२पात्यमानानां हा हतोऽस्मीति ^३शब्दो भवति । अतः पितृलोकस्य कुत्सितशब्द-
युक्तत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । या हुताः — जयति । या आहुतयो हुताः
अमाधिशेरते इत्युक्ताः, तृतीयकोट्यन्तर्भूताभिः ताभिर्मनुष्यलोकमेव जयतीति ।
अत्र हेतुमाह अध इव हि मनुष्यलोकः । ऊर्ध्वलोकापेक्षया मनुष्यलोकः अध इव
हि वर्तते । अतः तत्सामान्यात् ताभिरधःशयानाभिर्मनुष्यलोकं जयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनः स एव पृच्छति याज्ञवल्क्येति — गोपायतीति । विहारस्य
दक्षिणत उपविष्टो ब्रह्मा कतिभिः [कतिसंख्याकाभिः] देवताभिरुपासिताभिः यज्ञं
गोपायतीति प्रश्नार्थः । उत्तरमाह याज्ञवल्क्यः एकयेति । कतमा सैकेति पुनः
प्रश्नः । सा देवता केत्यर्थः । उत्तरं मन एवेति । तेन किं जयतीति पुनः
प्रश्नोऽत्राध्याहर्तव्यः । उत्तरमाह अनन्तं वै — । तत्र फलं विष्णुः प्रथमं

1. दीप्यत इवाभासते क् । 2. पात्यमानानां ग. 3. हताः स्मेति. क.

प्रश्न्यदेवताया एकैवैऽपि कतिशब्दस्य नित्यबहुवचनत्वात् कतिभिर्देवताभिरिति प्रश्नः

मनोऽनन्ता विश्वे देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कत्ययमघोद्गाताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यतीति । तिस्र इति । कतमास्तास्तिस्र इति । पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव च तृतीया । कतमास्ता या अध्यात्ममिति । प्राण एव पुरोनुवाक्या, अपानो याज्या, व्यानः शस्या । किं ताभिर्जयतीति ।

मनस उपास्तिप्रकारमाह अनन्तं वै मनः । मनः आनन्त्यगुणविशिष्टतयोपास्मित्यर्थः । तदानन्त्ये हेतुमाह अनन्ता विश्वे देवाः । विश्वे सर्वे इत्यर्थः । देवशब्द इन्द्रियपरः । मनसोऽधीनानां सर्वेषामिन्द्रियाणामानन्त्यात् मनस आनन्त्यमिति भावः । एकमुपासनप्रकारमुक्त्वा फलमाह अनन्तमेव स तेन लोकं जयति । एवमानन्त्यगुणविशिष्टतयोपासितेन [ब्रह्मणा] मनसा अनन्तं भगवत्लोकं मुक्तिस्थानं भगवदुपासनद्वारा जयतीत्यर्थः । एकमुत्तरस्वभाव्यात् यज्ञं गोपायतीति प्रश्नस्यापि विद्यार्थस्य कर्मणः क्षिप्रब्रह्मविद्योत्पादकत्वशक्त्याधानमेवार्थ इति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

पुनः स एव पृच्छति याज्ञवल्क्येति — स्तोष्यतीति । अयमुद्गाता अद्य यागकाले अस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोत्रसाधनभूताः ऋचः कति[संख्याकाः] स्तोष्यतीत्यर्थः । अत्र याज्ञवल्क्य उतरं पठति तिस्र इति । पुनः प्रश्नः कतमास्तास्तिस्र इति । उतरं पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव च तृतीया । उक्तोऽस्यार्थः पूर्वमेव । पुनः पृच्छति कतमास्ताः या अध्यात्ममिति । ताः पुरोनुवाक्याद्यास्तिस्रः अध्यात्मं कतमा भवन्ति । आसु किंरूपाध्यात्मर्हाष्टः कर्तव्येत्यर्थः । उतरं प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्या । पुरोनुवाक्यायाज्याशस्यासु क्रमादध्यात्मं प्राणापानव्यानर्हाष्टं कृत्वा उद्गाता ताः प्रयुञ्जीतेत्यर्थः । पुनः पृच्छति किं ताभिर्जयतीति । प्राणादिर्हाष्टविशिष्टपुरोनुवाक्यादिभिः प्रयुज्यमानाभिः कान् लोकान् जयतीत्यर्थः । उतरमाह

भगवत्लोकमिति । पूर्वम् अथ संपद इति अल्पफलस्यैवोपक्रमात् अनन्तलोकपदेनापि भगवत्लोकमिति रिक्तलोकस्यैवानन्त्यं किञ्चिदपि विवक्षणीयमिति चेत्—मुख्यफलस्य क्वचिदुक्तावपि संपदामेव प्रायिकत्वात् अत्रापि द्वारीभूतफलस्यान्यत्वाच्च संपद इत्येतदुपपत्तिरित्याह इति ।

पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया ुलोकं शस्यया ।
ततो ह होताऽश्वल उपरराम ॥ १० ॥

इति पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

५—२.

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच,
कति ग्रहाः, कत्यतिग्रहा इति । अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । य एते
अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः, कतमे त इति ॥ १ ॥

प्राणो वै ग्रहः; सोऽपानेनानिग्रहेण गृहीतः । अपानेन हि
पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं याज्यया, द्यूलोकं
शस्यया । स्पष्टोऽर्थः । ततो ह होताऽश्वल उपरराम । एवं स्वकृतप्रश्नानामुत्तरे
दत्ते प्रष्टव्यान्तराभावात् होताऽश्वल उपरराम तूष्णीं बभूवेत्यर्थः ॥ १० ॥ ५—२.

अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छ । अथ अश्वलपराभवान्त-
रम् एनं याज्ञवल्क्यं जारत्कारवः जरत्कारुगोत्रजः ऋतभागपुत्रः आर्तभागः
विजिगीषयैव पप्रच्छेत्यर्थः । याज्ञवल्क्येति — अतिग्रहा इति । हे याज्ञ-
वल्क्येति संबोधनेन तं स्वाभिमुखं कृत्वा, ग्रहाः कति, अतिग्रहाः कतीति प्रश्नद्वयं
पृष्टवानित्यर्थः । उत्तरमाह याज्ञवल्क्यः अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहा इति । पुनः
प्रश्नः य एते—कतमे ते इति । ये ग्रहा अतिग्रहाश्चाष्टावष्टाविति त्वयोक्ताः, त
पते क इत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र याज्ञवल्क्यस्योत्तरं प्राणो वै ग्रहः — । अत्र प्राणशब्देन नस्यत्व-
सामान्यात् प्राणेन्द्रियं गौण्या वृत्त्याऽभिधीयते । गृह्णाति = आत्मानं स्ववशं करो-
तीति ग्रहः इन्द्रियम् । पचाद्यच् । अपानः गन्धः । अपानेन निश्वासावयुना

अश्वलप्रश्ने मुक्तयतिमुक्तयोः मूलोश्च प्रस्तुतत्वात्, लोके मोचनस्य ग्रहणपूर्वकतया ग्रह-
णोपस्थितेः ग्रहातिग्रहयोरुपस्थितयोः, ग्रहातिग्रहौ मृत्युश्चाधिकृत्य आर्तभागः पृच्छति । ग्रहं
कान्तः अतिग्रहः, 'अत्यादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयये' ति । तत्कान्तत्वं तदातिष्ठायितत्वम् । तत्र
ग्रहत्वांशे विषयाणामिन्द्रियापेक्षया अतिशयितत्वोपपादनार्थं ग्रहशब्दार्थं तदनुगुणं वर्णयति गृह्णाति
आर्तमानं स्ववशं करोतीति । अन्यथा, गृह्णाति विषयमिति प्राहकत्वाद् ग्रह इत्येवोच्येत ।

गन्धान् जिघ्रति ॥ २ ॥ वाग् वै ग्रहः ; स नाम्नाऽतिग्रहेण गृहीतः ।
 वाचा हि नामान्यभिवदति ॥ ३ ॥ जिह्वा वै ग्रहः ; स रसेनातिग्रहेण
 गृहीतः । जिह्वया हि रसान् विजानाति ॥ ४ ॥ चक्षुर्वै ग्रहः ; स
 रूपेणातिग्रहेण गृहीतः । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥ ५ ॥ श्रोत्रं वै
 ग्रहः ; स शब्देनातिग्रहेण गृहीतः । श्रोत्रेण हि शब्दाञ्छृणोति ॥ ६ ॥
 मनो वै ग्रहः ; स कामेनातिग्रहेण गृहीतः । मनसा हि कामान्
 कामयते ॥ ७ ॥ हस्तौ वै ग्रहः ; स कर्मणाऽतिग्रहेण गृहीतः ।
 हस्ताभ्यां हि कर्म करोति ॥ ८ ॥

उपनीयमानत्वात् गन्धोऽपानशब्देन लक्ष्यते । सः प्राणेन्द्रियात्मको ग्रहः तेन
 विषयरूपेणातिग्रहेण गन्धात्मना गृहीतः व्याप्तो भवति । अतिशयेन स्वस्वविष-
 यिणामिन्द्रियादिकं गृह्णाति स्ववशीकरोतीत्यतिग्रहः विषयः । गन्धस्य प्राणवशी-
 करणप्रकारमुपपादयति अपानेन हि गन्धान् जिघ्रति । अत्र प्राणेनेत्यध्याहर्त-
 व्यम् । अपानेन निश्वासेनोपनीतान् गन्धान् प्राणेन जिघ्रतीत्यर्थः । यद्वा अपान-
 शब्दो प्राणपरो द्रष्टव्यः । उत्तरसन्दर्भैकरूप्यात् । अतो गन्धप्राहकरत्वात् प्राणं
 गन्धाधीनमिति भावः । ततश्च, 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः' इत्युक्तरीत्या ग्रहशब्दि-
 तेभ्योऽपीन्द्रियेभ्योऽतिग्रहशब्दिदानां विषयाणां प्रवक्तव्या तद्वशीकरणे विषये-
 न्द्रियविधेयजनरूप एव यत्नः कर्तव्यो मुमुक्षुणेति भावः ॥ २ ॥

वाग् वै ग्रह इत्यादि सर्वं पूर्ववत् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

किञ्च पुरुषस्यैव मुक्तिः पूर्वमुक्तेति ग्रहणमापि तद्विषयमेव वक्तव्यम् ; न तु रूपादिपदार्थविषय-
 कभिलतोऽपि आत्मानं स्ववशी करोतीत्युक्तम् । श्रीभाष्येपि (५२, 12.) "ग्रहातिग्रहरूपेण
 इन्द्रियेन्द्रियार्थस्वभावः" इत्यनेन उक्तं विषयग्रहत्वातिग्रहत्वरूपी तत्स्वभावावेव विवक्षितविति भावः ।
 तत्र श्रुतप्रकाशिकायां रूपणविवक्षया, ग्रहः पात्रविशेषः, तत्स्थं द्रव्यमतिग्रहः तदूपेण,
 आकर्षकरज्जुतत्समाकृत्यरूपेण वा इति ग्रहातिग्रहरूपेणेत्यस्यार्थ उक्तः ॥ प्राणशब्द इव द्वितीयो-
 ऽपानशब्दोऽपि प्राणेन्द्रियपरः, उत्तरानुसारात् । प्राणेन्द्रियेण गन्धग्रहणे उच्छ्वास निश्वासयो-
 रूपयोगात् प्राणानशब्दाभ्यां तदग्रहणम् । अत्र प्राणशब्दो न मुख्यार्थः, किंतु लक्ष्यार्थः
 इत्येतत् तत्रैवापानशब्दप्रयोगेण ज्ञाप्यतेऽपि ।

त्वग् वै ग्रहः ; स स्पर्शेनानिग्रहेण गृहीतः । त्वचा हि स्पर्शान् वेदयते ।

इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच, यदिदं सर्वं मृत्योरन्नम्, का स्वित् सा देवता यस्या मृत्युरन्नमिति । अग्निर्वै मृत्युः ; सोऽपामन्नम् । अप पुनर्मृत्युं जयति, य एवं वेद ॥ १० ॥

1. य इत्यादि क्वचिन्न ।

एवं प्राणवाग्जिह्वाचक्षुश्श्रोत्रमनोहस्तत्वग्रूपान् ग्रहान् तद्विषयरूपान् अतिग्रहां-
श्रोवत्वोपसंहरति --- इत्येतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः । स्पष्टोऽर्थः । विषये-
न्द्रियमध्ये एतेषामेव प्रबलत्वादक्यनिग्राह्यत्वाभिप्रायेणाष्टानामेवोक्तिरिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ ९ ॥

एवं ग्रहातिग्रहप्रश्नस्योत्तरे दत्ते आर्तभाग एवान्यत् पृच्छति --- याज्ञ-
वल्क्येति होवाच यदिदं --- अन्नमिति । यस्य मृत्योरिदं सर्वं दृश्यमानमन्नम्
अदनीकम्, सोऽपि मृत्युर्यस्या देवताया अन्नं भवति, सा का देवतेति प्रश्नार्थः ।
याज्ञवल्क्य उत्तरमाह अग्निर्वै मृत्युः सोऽपामन्नम् । अग्निना हि सर्वं दहते ।
अतः सर्वं तस्यान्नमिति स मृत्युः । सोऽप्यद्विर्नाश्यते । अतोऽपामन्न्यन्नकृत्वमिति
भावः । अपामन्न्यन्नकृत्वचिन्तनस्य फलमाह अप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद ।
अपामन्न्यन्नकृत्वं चिन्तयन् अपमृत्युं जयतीत्यर्थः । अन्न का स्वित् सा देवतेति
प्रश्नानुरोधत् [अच्छब्दस्य] अगमित्यस्य अस्तत्त्वाभिमानिनारायणपरत्वेऽपि न
दोषः । केवलस्वप्नु देवताशब्दस्यास्वारस्यात् । अस्मिन् पक्षे अग्निर्वै मृत्युरित्यत्राग्नि-

1. इदमधिकं क. कोशे ।

अग्निर्वै मृत्युरित्यश्वलप्रश्नात् मृत्युपस्थित्या त्रयं मृत्युविषयः प्रश्नः । तत्र महोरात्रयोः
विभक्तिरपक्षयोश्चादित्यचन्द्राधीनत्ववत् मृत्योरग्न्यधीनत्वसिद्ध्या मृत्युदेवता अग्निरेवेति ज्ञापित-
मिति भावः । अप पुनर्मृत्युं जयतीत्यस्य मृत्युमपजयतीत्येवार्थः श्रुतप्रकाशिकायाम् ।
श्रीभाष्येऽपि, 'अग्निजय एव मृत्युजय उच्यते' इत्येवाभाषि ; न तु अपमृत्योः कस्यचिज्जयः ।
अथाप्यत्र आर्तभाग-श्रस्य विद्वद्विषयकत्वान्वारोहेण व्याख्याने नैर्मर्यात् अपमृत्युं जयतीत्यर्थवर्णन-
मिति ध्येयम् ।

याज्ञवल्क्येति होवाच, यत्रायं पुरुषो म्रियते, उदस्मात् प्राणाः
क्रामन्त्याहो (३) नेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः, अत्रैव समवनीयन्ते ।
स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतश्शेते ॥ ११ ॥

शब्दस्य कालामिरुद्रपरत्वं द्रष्टव्यम् । 'अग्निर्वै रुद्रः' इति प्रसिद्धेश्च । एतदेवा-
भिप्रेत्य व्यासार्थैः " आर्तभागप्रश्नस्य विद्वद्विषयत्वेऽपी " ति ग्रन्थेनास्य प्रकरणस्य
परमात्मविषयत्वमपि [^१ अन्वारुद्धोक्त्या] सूचितम् ॥ १० ॥

पुनः स एव पृच्छति याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो — नेति ।
यत्र यदा अयं पुरुषः जीवो म्रियते, तदा किमस्मात् म्रियमाणाज्जीवात् प्राणा
उत्क्रामन्ति जीवं विहाय यथायथं गच्छन्ति; आहो उत न यथायथं गच्छन्ति,
किन्तु तत्संयुक्ता एव सन्तः तेन सहैवोत्क्रामन्तीति प्रश्नार्थः । न यथायथं गच्छ-
न्तीत्युत्तरमाह नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । तर्हि किं भवन्तीत्यत्राह अत्रैव
समवनीयन्ते स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतश्शेते । अत्रैव अस्मि-
न्नात्मन्येव समवनीयन्ते संयु(यो)ज्यन्ते । समित्येकीकरे । एकीभूततया संयुक्ता
भवन्तीत्यर्थः । न तं विहायोत्क्रामन्ति; किन्तु सहैवोत्क्रामन्तीत्यर्थः । स उच्छ्र-
यति, सः पुरुषो मृतः उत्क्रान्तप्राणस्सन् श्वयथुं प्राप्नोतीत्यर्थः । आध्मायति
बाह्वायुना पूर्यते । आध्मातः एवं बाह्वायुना पूरितस्सन् शेते इत्यर्थः । यद्य-
प्युच्छ्रान्त्वाध्मातत्वादिर्देहधर्मः । न त्वस्मादिति निर्दिष्टम्रियमाणजीवधर्मः — तथापि
देहात्मनोरभेदोपचारेण [स ' इति परामृश्य] तथा निर्देशो द्रष्टव्यः । न च स
उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतश्शेते इति उच्छ्रान्त्वादिविस्पष्टदेहधर्मश्रवणेन

1. इदमधिकं क. कोशे ।

मृत्युप्रस्तावे म्रियमाणस्योपस्थित्या तद्विषयकः तृतीयः प्रश्न आर्तभागस्य यत्रायमित्या-
दिना । अयं पुरुष इति जीवग्रहणमेव युक्तम्, न शरीरस्य । 'य एवं वेदे'ति जीवस्य
प्रागप्युपस्थितेः । 'यत्रायं पुरुषो म्रियते' इति द्वितीयवाक्ये जीवस्यैव प्राह्यत्वाच्च । तत्र किमर्थं
न बह्वातीत्यत्र एनमिति जीवोक्तेः । नामपदवाच्या हि कीर्तिः न केवलशरीरस्य; किन्तु तदव-
च्छिन्नजीवस्य । अतः अस्मात् प्राणाः, इत्यत्र अस्मादित्यपि जीवादित्यर्थकम् । एवं अत्रैवनेत्ये-
तत्परमपि । एवं स्वारस्याहुपक्रमे अर्थस्थितिः । चरमभ्रुतं स उच्छ्रयतितीति तत्परदे तु शरीर-
परं नीयते । यथा परमते वाक्यान्तरे इति वक्ष्यति, 'बोऽकामो निष्काम' इति वाक्यग्रहणेन ।
अतएव श्रुतिरपि अयमिति पूर्वोक्तं पदमप्रयुज्य स इति अर्थान्तरविषयत्वात् तत्परं प्रयुक्ते इत्यपि

याज्ञवल्क्येति होवाच, यत्तार्यं पुरुषो म्रियते, किमेनं न जहातीति । नामेति ।

देहापादानकोत्क्रमणप्रतिषेधविषयकत्वोपपत्तावभेदोपचारमाश्रित्य जीवापादानकोद्गमन-
निषेधपरत्वं कुत आश्रयणीयमिति वाच्यम्, 'योऽकामो निष्काम आप्तकाम
आप्तकामो न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती' त्यत्र ^१ 'शरीरापादानकोद्गमनप्रतिषेधवा-
दिनः ['न' तस्मादित्यस्य परैरपि] अभेदोपचारस्यावश्याश्रयणीयत्वेन दोषसाम्यात् ।
"प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरा" इति सूत्रभाष्यादावस्यार्थस्य प्रपञ्चितत्वाच्चात्साकं
वक्तव्यमवशिष्यते ॥ ११ ॥

पुरनारतभाग एव पृच्छति याज्ञवल्क्येति होवाच यत्तार्यं पुरुषो म्रियते
किमेनं न जहातीति । पूर्वत प्राणा म्रियमाणं न जहातीत्युक्तम् । इदानीं तु
प्राणेभ्योऽन्यच्च किं वा म्रियमाणं न जहातीति प्रश्नः । याज्ञवल्क्य उत्तरमाह —
नामेति । नामधेयं न त्यजतीत्यर्थः । तदत्याग एव प्रदर्श्यते प्रसिद्ध्या अनन्तं

१. शरीरा क. । २. इदमधिकं क. कोशे ।

संभवादत्र सुबचम् । अस्मन्मते 'स उच्छ्रयती'त्यादिवाक्यस्य किं फलमिति चेत् — इन्द्रिया-
श्रयत्वस्य शरीरलक्षणत्वात् तदापि तस्य शरीरत्वात् प्राणशब्दबन्धयेन्द्रियाश्रयत्वमप्यावश्यकमिति
शङ्क्याम्, उच्छ्रयन्वाद्यवस्थान्तरापत्या शरीरत्वमेव नास्तीति समाधानार्थं तदिति । अत्र उच्छ्रय-
त्वादिदेहधर्मकथनात् 'अयं पुरुष' इति पुरुषादिपदमपि देहपरमितीदं न शाङ्करोपनिषद्भाष्य-
गतम् । तत्र विद्वद्विषयकतया वाक्ययोजना । अस्माभिस्तु उत्तरसंदर्भानुसारात् अविद्वद्विषयत्वे
स्वारस्यमित्युच्यत इत्येतावान् विशेषः । अयं पुरुषः विद्वान् यदा म्रियते, तदा तस्य ब्रह्मणैकी-
भूतस्य प्राणैरुपयोगाभावात् प्राणाः किमुत्क्रामन्ति, उत न । उत्क्रामन्ति चेत्, जीवमुत्क्रामन्तं हि
प्राणा उत्क्रामेयुरिति विद्वदुत्क्रामोऽपि स्यात् । नोत्क्रामन्ति चेत्, न मृतः स्यादित्याशङ्क्याम्,
प्राणाः तस्माद् विदुषो नोत्क्रामन्ति । ब्रह्मणि तस्मिन् लीना भवन्ति । एवं लीनत्वादेव न विदुषो
मृतत्वहानिरिति तत्र बर्थते । श्रीभाष्येऽपि एतदनुगुण एवानुवादः । अस्मन्मते विद्वद्विषय-
त्वाङ्गीकारेऽपि एवं वाक्यतात्पर्यवर्णनं नेव्यते; पदार्थवर्णनमुभयत्र तुल्यमिति ध्येयम् । पुरुषादि-
पदानां शरीरपरत्वेऽपि नास्मद्दामिमतार्थासिद्धिः ।

नामधेयमिति पाठे, श्रीभाष्ये, 'नामवाच्यकीर्ती' ति अत्रत्यनामशब्दस्य कीर्तीत्यर्थस्य
भाषितत्वात् अत्र नामधेयमित्युक्तिः कीर्तेर्नामधेयघटितत्वादिति ध्येयम् । ननु किमेनं न जहा-

अनन्तं 'ह वै नाम; अनन्ता विश्वे देवाः । अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच, यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति,

ह वै नाम । देहे नष्टेऽपि युधिष्ठिरादीनां नामानुवृत्तिदर्शनादन्तं नाम । नाम्नो नाशो नास्तीत्यर्थः । नामाभिमानिदेवता अप्यनन्ता इत्याह अनन्ता विश्वे देवाः । विश्वे देवा नामाभिमानिन इति द्रष्टव्यम् । नामानन्त्यज्ञानस्य फलमाह अनन्तमेव स तेन लोकं जयति । तेन अनुवृत्तेन नाम्ना अनन्तं शाश्वतं पुण्यलोकं जयतीत्यर्थः । अत एव हि लोके नामानुवृत्त्यर्थं यतन्त इति भावः ॥ १२ ॥

पुनरप्यार्तभागः पृच्छति याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति — पृथिवीं शरीरम् । अत्र वागादीन्द्रियाणामाकल्पस्थायित्वान्, आहङ्कारिक्रमाच्च मरणदशायाम् अनुपादानभूते अग्न्यादौ तेषां लयासंभवाच्च अग्निं वागप्येतीति वाचः अग्नावप्ययो नाम वागिन्द्रियाभिमानिदेवभूतस्याग्नेः वागिन्द्रियाधिष्ठानानुकूलव्यापारमन्तरेणावस्थितिरिव । मरणदशायां त्रियमाणजीवसंबन्धि वागिन्द्रियं तदभिमानि अग्निर्न व्यापारयतीति यावत् । सूत्रितञ्च भगवता बादरायणेन — “ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भावतत्वा ” दिति । एवमुत्तरतीति धाक्यदर्शने — पूर्ववाक्ये यदेनं जहाति, तदुक्तम्; इह तु यत्र जहाति, तत् पृच्छयत इति ज्ञायते । तत्र प्राणा आत्मानं न जहाति, शरीरं जहातीति ज्ञातम् । अत इह शरीरं किं न जहातीति प्रश्नो युक्तः । जीवस्य प्राणानां बन्धूनां मोग्यमोगोपकरणानाञ्च शरीरत्याज्यत्वेऽपि तेन शरीरेणाजितां कीर्तिं परं तत् शरीरं न त्यजति । न हि जीवसंगद्विताऽपि कीर्तिः शरीरान्तरे तज्जीवे प्रथते । किन्तु अर्जकशरीरावच्छिन्न इति युक्तं शरीरं न त्यजतीति इति चेन्न — शरीरस्य नष्टतया, लोकं जयतीति फलस्य जंघ एव वर्णनीयतया चात्रापि जीवग्रहणेनैव व्याख्यातुमुचितत्वात् । अत एव अन्यञ्च किं वा न जहातीति पूर्यित्वा व्याख्यातम् । ननु 'तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते' इति ध्रुव्यन्तररीत्या, किमेनं न जहातीत्यत्र, विद्यादिकं न जहातीति वक्तव्ये, 'नाम न जहाती'ति किमिति याज्ञवल्क्येनोच्यते इति चेन्न—पुण्यादिकर्मविचारस्य उपरि रहसि करिष्यमणतया प्रकाशं तदविवक्षता याज्ञवल्क्येन गूढमेवमुक्तेः । अत्रापि विद्याकर्मवैविध्यमूलकमेव नामेति तदत्रोक्तप्राप्तम् । 'अनन्तमेव स लोकं जयतो'त्यपि विद्याकर्मफलमिप्राप्तं हि भवितुमर्हति । एवं गूढमुच्यमानं विशदं परीक्ष्यमित्येव भङ्गघन्तरेण पुनः प्रक्षयति ।

धातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशश्चोत्तं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौ-
पधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशाः, अप्सु लोहितञ्च रेतश्च निधीयते, कायं
तदा पुरुषो भवतीति ।

आहर सोम्य हस्तमार्तभाग ! आवामेवैतस्य वेदिष्यावो न नावेतत्

त्रापि वातं प्राण इत्यादौ द्रष्टव्यम् । अप्ययश्च भाक्तो यथायोग्यं द्रष्टव्यः ।
आकाशमात्मा । आत्मा देहान्तर्गताकाश इत्यर्थः । ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन्
केशाः । लोमकेशामिमानिदेवता ओषधिवनस्पत्यभिमानीदेवतामप्येति = लोमके-
शामिमानित्वं विहाय केवलमोषधिवनस्पत्यभिमानीनी भवतीत्यर्थः । अप्सु लोहि-
तश्च रेतश्च निधीयते । निधीयते प्रक्षिप्यत इत्यर्थः । कायं तदा पुरुषो
भवतीति । म्रियमाणसंबन्धिषु सर्वेषु उक्तरीत्या तत्तदाधाराश्रितेषु सत्सु अयं
शरीरः पुरुषः तदा किमाश्रितो भवतीति प्रश्नः ।

एवं पृष्ठो याज्ञवल्क्यः एतदुत्तरस्य सुगोप्यत्य प्रकृतजल्पमार्गेण सर्वजन-
समक्षमप्रकटनीयत्वादार्तभागं वादमार्गेण बोधयिष्यन्नाह आहर सोम्य — न नावे
तत् सजने इति । हे सोम्य सोमार्ह ! हे आर्तभाग ! इति संबोध्य, हस्तं त्वदीय-
माहरितुच्छ्वा प्रसारितमार्तभागहस्तं गृहीत्वा पुनः प्राह, 'आवामेव एतस्य प्रश्नस्यो-
त्तरं वेदिष्यावः' । ज्ञास्याव इत्यर्थः । यद्यपि याज्ञवल्क्य एव विचारको निर्णेता
च --- अथापि द्विवचनं वीतरागकथात्वद्योतनार्थम् । नौ आवयोः एतत् प्रकृत-

न नावेतत् सजने इति । ननु कर्म हैव तदूचतुरिति कर्मानुगुणगतेरेवोपरि
व्यनम् तस्य चार्थस्य सर्वलोकविदितत्वात् कथं सजने एतदुक्तिनिषेध इति चेत् - कर्मानुगुणा
गतिरित्येतदपि परमं वैदिकं रहस्यम् । वेदवासनाविरहिषु देशेषु अस्य सर्वथैवाज्ञातत्वात् ।
इत्युक्तं कायं तदा पुरुषो भवतीति जीवाधारभूतररमात्मप्रश्नो वा, मुक्तिस्थानप्रश्नो वा,
संसारान्तर्गतभोगस्थानप्रश्नो वा, पुनर्जन्मनिमित्तप्रश्नो वा । पुनर्जन्मनिमित्तानि च,

'कालः स्वभावो नियनिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम् ।

संयोग एषां न त्वात्मभावात् आत्माऽप्यनीषाः सुखदुःखहेतोः ॥

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निर्कृताम् ।'

सजनइ ति । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्राते । तौ ह यदूचतुः, कर्म हैव तदूचतुः ।
अथ यत् प्रशशंसतुः, कर्म हैव तत् प्रशशंसतुः, पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा
भवति, पापः पापेनेति । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥ १३ ॥

इति पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

प्रज्ञोत्तरं सजने जनसमुदाये न भवतीत्यर्थः । एवं याज्ञवल्क्योक्तमार्तभागोऽप्य-
ञ्जीचकार । तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्राते । अथ तौ आर्तभागयाज्ञवल्क्यौ तस्मात्
देशात् उक्तम्य विजनं^१ गत्वा मन्त्रयाञ्चक्राते विचारमदुक्तामित्यर्थः । तौ
ह यदूचतुः — प्रशशंसतुः । तौ आर्तभागयाज्ञवल्क्यौ मिळित्वा विचार्य
निश्चित्य कार्यकारणसंघातात्मकशरीरान्तरपरिग्रहेतुतया [शरीरपुरुषस्य आधार-
भूतं] यदुक्तकृतौ, तत् कर्मैव । अथ यत् प्रशशंसतुः । तादृशशरीरान्तरपरि-
ग्रहेतुषु यत् स्तुतवन्तौ, तत् कर्मैवेत्यर्थः । यद्यपि ईश्वरकालादीनि कारणान्त-
राणि सन्ति — तथाऽपि तेषां साधारणकारणत्वात् [शरीरस्य] शरीरपरिग्रह-
हेतूनां मध्ये कर्मैव असाधारणं कारणं पुरुषस्य आश्रयभूतमिति स्तुतवन्तावित्यर्थः ।
तदेव प्रदर्शयति पुण्यो वै — पापेनेति । वैशब्दोऽवधारणे । पुण्येन कर्म-
णैव पुण्यो भवति पुण्यशरीरयुक्तो भवति । पापेन कर्मणैव पापो भवति पाप-
शरीरयुक्तो भवतीत्यर्थः । 'तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनि-
मापधेरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा
अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापधेरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं
वे' ति श्रुत्यन्तरादिति भावः । ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम ।
पूर्ववत् स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥

५-२.

१. विजनस्थानं. ख. ग.

इति बहूनि सन्ति । अत इह वादप्रतिवादप्रसक्त्याभिव्यात्, 'प्रष्टुरत्र विषये क्रियद् ज्ञातमस्ति;
क्रियदंशकथनमस्य तृप्तये स्यात्' इति तेन सह संमन्त्र्य निर्णयाधिकमनुक्त्वा पर्याप्तं वक्तव्यम् ।
किं मुधा तदज्ञातानामप्रःसाणि कर्नाञ्चानेकेषां पक्षाणामकाण्डे खण्डनप्रयासेनेत्याशयेन एवमुक्तिः ।
अत एव, 'तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्राते' इति सुबहुविचारप्रवर्तनं दर्शितम् । कर्महैवेत्यनेन काल-
स्वभावादीनामकारणत्वं प्रधानकारणत्वञ्च न; किन्तु कर्मण एव प्रधानकारणत्वम् । यद्यपि ईश्वरः
सर्वस्वतन्त्रः—अथापि स्वातन्त्र्यादेव, 'सर्वमहमेतत्कर्मानुगुणं करिष्यामी'ति संकल्पितवानस्ति सः ।
तथा हि, निमित्तमात्रमेवास्ती सुख्यानां सर्गकर्मणि । प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यन्तः इति

५—३.

याज्ञवल्क्येति

मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम । ते पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहानैम । तस्यासीद्-
दुहिता गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम कोऽसीति । सोऽब्रवीत् सुधन्वाऽऽङ्गि-
रस इति । तं यदा लोकानामन्तानपृच्छाम, अथैनं 'ब्रूम क पारिक्षिता
१. अभ्रूम. शां. मां.

अथ हैनं भुज्युर्लाम्या(ह्या)यनिः पप्रच्छ । अथ आर्तभागोपरमानन्तरं
भुज्युः नामतः, लभ्या (ह्या) यनिः गोततः । लभस्य^१ गोलाफ्यम् । 'गर्गा-
दिभ्यो यञ्' । तस्यापत्यम् । 'यजिजोश्चे' ति फक् । ततः 'गोलाघूनी' ति
नियमादत इञ् । स एनं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छेत्यर्थः । याज्ञवल्क्येति होवाच । पूर्वव-
दर्थः । मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम । मद्रा नाम जनपदाः । तेषु चरकाः अच्ययनार्थं
व्रतचरणश्रकाः^२ । यद्वा मद्रेषु चरन्तीत्यर्थे 'चरेष्टः' इति टप्रत्यये, 'त्पुरुषे
कृति बहुल' मित्यलुक् । स्वार्थे कः । पर्यव्रजाम पर्यटितकन्त इत्यर्थः । 'अस्मदो
द्वयोश्चे' त्येकस्मिन् बहुवचनम् । सत्रब्रह्मचार्यपेक्षया वा । ते पतञ्जलस्य
काप्यस्य गृहानैम । ते वयं नाम्ना पतञ्जलस्य, गोत्रेण काप्यस्य गृहान् ऐम ।
इणो लङ् । तस्यासीद् दुहिता गन्धर्वगृहीता । तस्य काप्यस्य दुहिता पुत्री
गन्धर्वेण अमानुषेण सत्त्वेनाऽऽविष्टा स्थिता । तमपृच्छाम । तं गन्धर्वमपृच्छाम ।
लङ् । किमिति । कोऽसीति । सोऽब्रवीत् सुधन्वाङ्गिरस इति । सः गन्धर्वः,
'नामतोऽहं सुधन्वा, गोतत आङ्गिरसः' इत्यब्रवीत् । तं — अपृच्छाम । तं गन्धर्वं
वयं लोकानां पुण्यलोकविशेषाणाम् — अन्तानपृच्छाम निश्चयान् पृष्टकन्त इति
यत्, तत् त्वां पृच्छामि । जानासि चेत्, वदेति शेषः । अथ — अभ-

१. लभस्य. क. २. चरणाश्रकाः. क.

कार्यं तदा पुरुषो भवतीति सामान्यतः प्रश्ने प्राप्ते, 'क पारिक्षिता अभ्रूम' इति व्याक्त-
विशेषविषयस्योपस्थितत्वात् तद्विषये तृतीयेन प्रश्नोऽवतार्यते अथ हैनमिति । एतत्प्रश्नोत्तरेण
याज्ञवल्क्यस्य दिव्यज्ञानसंपत्तिरप्यस्तीति ज्ञापितम् । 'अस्मदो द्वयोश्चे' इति एकस्मिन् बहु-
वचनस्य विशेषणस्थले प्रतिषेधात् बहुत्वमादायैव बहुवचनं निर्वहति सत्रब्रह्मचार्यपेक्षा वा वेति ।
सत्रब्रह्मचारिणोऽहमेति वयं पर्यव्रजामेत्यर्थः । तं यदा लोकानामन्तानपृच्छाम, अथेति

अभवन्निति । क पारिक्षिता अभवन् ? स त्वा पृच्छामि, याज्ञवल्क्य !
क पारिक्षिता अभवन्निति ॥ १ ॥

स होवाच, उवाच वै[स]सोऽगच्छन् वै ते तत् यत्ताश्चमेधयाजिनो
गच्छन्तीति । क न्वश्चमेधयाजिनो गच्छन्तीति । द्वात्रिंशत् वै देवथा-
ह्वयान्वयं लोकः । तं समन्तं पृथिवी द्विस्तावत् पर्येति ।

वन्निति । ब्रूमेत्यडभाकच्छान्दसः । अथ अनन्तरम् अन्यदप्येनं गन्धर्वं ब्रूम
अपृच्छाम । किं तत् ? पारिक्षिताः परिक्षितपुत्राः क कस्मिन् लोके अभवन्निति ।
संभ्रमे द्विरुक्तिः । स त्वा पृच्छामि — अभवन्निति । सः ततो गन्धर्वादक्यात्-
तत्स्वरूपः अहं त्वां पृच्छामि तमेव प्रश्नम्, पारिक्षिताः काभवन्निति इत्यर्थः ॥ १ ॥

स होवाच । सः याज्ञवल्क्यः उवाच ह उत्तरम् । किमिति । उवाच वै
स्म सः अगच्छन् वै ते तद्यत्ताश्चमेधयाजिनो गच्छन्तीति । यत्र यस्मिन्
लोके अश्चमेधयाजिनो गच्छन्ति, तत् तं लोकं ते पारिक्षिता अगच्छन्निति सः
गन्धर्वैः युष्मभ्यमुवाच वै स (स) उक्त्वान् किलेत्यर्थः । एकमुत्तरे दत्ते याज्ञ-
वल्क्ये पुनः स एव पप्रच्छ । क न्वश्चमेधयाजिनो गच्छन्तीति । अश्चमेध-
याजिनः कं लोकं गच्छन्तीत्यर्थः । एवं पुनः पृष्ठो याज्ञवल्क्यस्तु एतस्यैव द्वितीय-
प्रश्नस्योत्तरे दत्तेऽपि, लोकानामन्तानपृच्छन्नमेति प्रथमप्रश्नस्य प्रतिवचनमन्तरे-
णार्थे न शम्यतीति मत्वा प्रथमप्रश्नस्य, अथ चोत्तरमह द्वात्रिंशत् वै देवथाह्वया-
न्वयं लोकः । देवथः सूर्यरथः । तस्व गत्या अह्ना(हः)यावदेशपरिमाणं परिच्छि-
द्यते, तत् देवथाह्वयम् । द्वात्रिंशद्गुणितदेवथाह्वयदेशपरिमितः अर्थं लोकः लोका-
लोकगिरिपरिवृतदेश इत्यर्थः । द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशदित्यर्थः । तं समन्तं पृथिवी
द्विस्तावत् पर्येति । तं लोकलोकवृत्तं लोकं समन्तं समन्ततः द्विगुणा पृथिवी पर्येति ।

कथनरीतिः लोकान्तप्रश्नसमाधानेषत्प्रतीक्षां दर्शयतीत्यशयेन पूरयति इति यदित्यादि वाक्यम् ।
बुद्धे धदेत्वत्र अस्ति भाग्यसंमतपाठो वा ?

संभ्रमे इति । तेन एतत्प्रश्नांशे नैर्मर्षं लक्षयते । वैशब्दः किलार्थे इत्यनन्तरवाक्ये
कथयति । द्वात्रिंशत्तमिति द्वितीयाया अनन्वयात् अस्तुते इत्यध्याहारे क्लेशाच्च प्रथमाविभक्तिरूपेण
विपरिणमयन्ति इतिशदिति । लोकालोकः लोकस्यालोकस्य च मध्ये स्थितः । लोकः
अधिवासस्थानं सूर्यालोकश्च । लोकालोकपरिपर्यन्तमेव तद्दालोकः । अनन्तरं त्वलोक इति ।

तां समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत् समुद्रः पर्येति । तद्यावती क्षुरस्य धारा, यावद्वा मक्षिकायाः पत्तम्, तावानन्तरेणाकाशः । तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् ; तान् वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमयत् यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्निति । एवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुस्समष्टिः ।

तां समन्तं पृथिवीं द्विस्तावत् समुद्रः पर्येति । तां महापृथिवीं समन्ताद्विगुणः समुद्रः पर्येति, यं घनोदकमाचक्षते पौराणिकाः । तत्राश्वमेधलोकमार्गविवरपरिमाणमुच्यते तद्यावती क्षुरस्य धारा-आकाशः । क्षुरस्य धारा यावती यावदतिसूक्ष्मपरिमाणा, मक्षिकायाः पत्तं पतत्रं घनेन यावत्परिमाणम्, अतिसूक्ष्मम्, तावानित्यर्थः । तत् तत्राण्डकटाहे क्षुरधारया मक्षिकापतेण वा सदृशः अन्तरेणाकाशः मध्ये रुध्रमित्यर्थः । तत्र सूक्ष्मरन्ध्रमार्गं पारिक्षितानां गतिप्रकारमाह तानिन्द्रः सुपर्णो भूत्वा वायवे प्रायच्छत् । तान् पारिक्षितान् इन्द्रः सुपर्णो भूत्वा समीचीनवाहनं भूत्वा वायवे दत्तवानित्यर्थः । कञ्चित् प्रदेशमिन्द्र एवोद्वा तान् अनन्तरं वायवे दत्तवानित्यर्थः । तान् वायुरात्मनि धित्वा — अभवन्निति । वायुस्तु तान् पारिक्षितान् आत्मनि धित्वा स्वशरीरे स्थापयित्वा, यत्र ब्रह्मलोकेऽश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति, तत्रागमयदित्यर्थः । ततश्चेन्द्रस्यापि प्रवेशयोग्यरन्ध्रमार्गद्वारा वायुः पारिक्षितान् चतुर्मुखलोकमगमयदित्यर्थः । एवं याज्ञवल्क्य उक्त्वा स्वोक्तस्य संवादं दर्शयति एवमिव वै स वायुमेव प्रशशंस । एवमेव खलु, सः भवद्भिः पृष्टो गन्धर्वः वायुमेव स्तुतवानित्यर्थः । इवशब्द एवार्थे ; वैशब्दः किलार्थे । तस्माद्वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः । तस्मात् गन्धर्वेण स्तुतत्वात् स वायुः समष्ट्यात्मकापञ्चोकृतभूतव्यष्ट्यात्मकब्रह्मलोकतदघस्तनलोकस्त्वारितया सूत्रात्मप्राणरूपेण सर्वनिर्वाहकतया

घनेनेति । यावदिति घनात्मकं परिमाणं विवक्षितम् ; न तु दैर्घ्यं वैशाख्ये वा, सूक्ष्मत्वदानरिति भावः । अण्डकटाहे अण्डकपालयोः संधिस्थाने । तानिन्द्र इत्यत्र तेनाकाशेनेति पूरणीयम् । सुपर्णो भूत्वेति । बृहदारण्यकरन्ध्रमे, 'तस्य प्राची दिक् क्षिरः' इत्युक्तरीत्या अश्वमेधयाजिनिः सुपर्णाकश्वचयनस्य कृत्स्नत्वात् सुपर्णो भूत्वा इन्द्रः परमात्मा एतावन्मतीति शाङ्करम् । सुपर्णेन वायुं निष्केपथ स्वस्य मूर्ततया तदुपरि गन्तुमशक्तेरिति च तत्रोक्तम् । पारिक्षितपदार्थः शाङ्करे नाक्तः । आनन्दगिरिदर्शितस्तु - परितो दुरन्ते क्षीयते येन स परिक्षितः अश्वमेधः, तथाजी पारिक्षित इत्यर्थे इहानन्वितः । व्यष्टिः विभज्य अष्टिः । समष्टिः संभूयाष्टिः । अष्टिः । अथ भ्यासौ । किन् । अथु क्षेत्रे वा । तथा पृषोदरादिस्त्वत् वाक्त्म् ।

अप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद । ततो ह भुज्युर्लाक्षायनिरुपरराम ॥ २ ॥
इति पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

५—४.

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच , यः
साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः , तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त
आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । यः प्राणेन प्राणिति
व्यष्टिसमष्टिरूप इत्यर्थः ॥ . व्यष्टिसमष्ट्यात्मतया वायुचिन्तनस्य फलमाह

अप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद । यो वेद, स पुनरपमृत्युं जयतीति संबन्धः ।
ततो ह भुज्युर्लाक्षायनिरुपरराम । पूर्ववदर्थः ॥ २ ॥ ५-३.

एवमस्य याज्ञवल्क्यस्य कर्मकाण्डे अविचार्यं वैदुष्यं मत्वा जनकसमिकाः
ब्राह्मणाः ब्रह्मकाण्डे वा अस्य अप्रतिभां संपादयिष्याम इति मन्यमानाः प्रष्टुं प्राव-
र्तन्त । तदेवाह अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । नाम्ना उषस्तः । चक्रस्य
गोत्रापत्यम् — ' नडादिभ्यः फक् ' — चाक्रायणः । शिष्टं स्पष्टम् । याज्ञवल्क्येति
होवाच । पूर्ववदर्थः । प्रश्नमेवाह यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्त-
रस्तं मे व्याचक्ष्वेति । अपरोक्षात् अपरोक्षमित्यर्थः । ' सुपां सुलुक् ' इत्या-
दिना आदादेशः । अपरोक्षत्वं नाम सर्वदेशकालसन्निहितत्वम् । देशकालसन्नि-
कर्षे षाण्डोक्ष्यदर्शनात् । यदपरोक्षं साक्षात् ब्रह्म अव्यवधानेन ब्रह्म — अगौणं
मुख्यं ब्रह्मेति यावत् — , सर्वान्तर आत्मा च = ' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्य ' इत्यादिना दर्शनादिकर्मत्वेनोक्तश्च यः, तादृशं वस्तु मे व्याचक्ष्वेति प्रश्नः ।
व्याचक्ष्व विविच्य आचक्ष्व = प्रदर्शयेत्यर्थः । उत्तरत्, ' न दृष्टेदृष्टारं पश्ये ' रिति
द्रष्टव्यत्वादेरन्यत्र निषेधात् द्रष्टव्यत्वादिकमपि प्रश्नविषय इति द्रष्टव्यम् ।

याज्ञवल्क्य उत्तरमाह — एष त आत्मा सर्वान्तरः । ते य आत्मा
स एव सर्वान्तर इत्यर्थः । पृच्छत्युषस्तः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ।

1. ते य आत्मा स एव सर्वान्तर्यामी, अपरांक्षं मुख्यं ब्रह्म द्रष्टव्यश्चेत्यर्थः । पुनः
पृच्छति ब्र. ग.

अपरोक्षत्वं नाम सर्वदेशकालसंनिहितत्वमिति । एषमेव श्रीभाष्ये " अन्तरा
भूतप्रभक्त् — " इति सूत्रे विज्ञातम् । एवं विवरणश्च चेतनान्तरव्याप्तविक्षेपणमपरोक्ष-

स त आत्मा सर्वान्तरो योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो
व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त
आत्मा सर्वान्तरः; एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्च इति, एव-
यदुक्तम् ते आत्मा सर्वान्तर इति, तदस्तु । किंतु कतम आत्मा सर्वान्तर इति
त्वाभिप्राय इति न जाने । किं देहेन्द्रियप्राणजीवादिषु कश्चिन्मे आत्मा सर्वा-
न्तरः, उत ततोऽन्य इत्यर्थः । यद्यपि ते आत्मेति व्यतिरेकनिर्देशेन प्रत्यक्ष-
दृष्टाभिमुखशरीरव्यतिरेकः सिध्यति — तथाऽपीन्द्रियाद्यन्यतमत्वसन्देहो नापाकृत
इति भावः । अत्र याज्ञवल्क्य उत्तरमाह यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वा-
न्तरः — सर्वान्तरः । अत्र, ' एष त आत्मा सर्वान्तर ' इत्यत्र उक्त इति शेषः ।
प्राणित्यपानितिव्यानितित्यादौ ' रुद्रश्च पञ्चभ्यः ' इतीद् । (' रुदादिभ्यः सार्व-
धातुके ' इति इट् । ?) प्राणादिभिः प्राणनादिव्यापारकर्ता यः, स ते आत्मा ।
स एव सर्वान्तर आत्मेत्यर्थः । अत्र प्राणेनेत्यादिना प्राणस्य करणतया निर्देशात्
प्राणव्यतिरेकः सिद्धः । सुषुप्तौ बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियोपरतावपि प्राणनादिव्यापारदर्श-
नात् तद्व्यतिरेकोऽपि सिद्धः । सुषुप्तौ जीवस्याप्युपरतव्यापारतया प्राणेन प्राणितृत्व-
भावात्तद्व्यतिरेकोऽपि सिद्धयतीत्याशयः ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणः । जीवव्यतिरेको नोक्त इति मत्वा आशय-
मविद्वानुषस्तः पुनराहेत्यर्थः । किमिति । यथा विब्रूयादसौ — कतमो याज्ञ-
वल्क्य सर्वान्तरः । यथा हि गां प्रदर्श्य, असौ गौरसावश्च इति गव्यश्वामेदोप-
देशो विरुद्धः, एवमेव, ' यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याच-
क्ष्वे ' ति मामकप्रश्ने, ' एष त आत्मा सर्वान्तरः यः प्राणेन प्राणिती ' ति प्राण-
नादिकर्तुर्मदात्मनो जीवस्य सर्वान्तरत्वकथनं विरुद्धवचनमेव ; जीवस्याणुत्वेन प्रतिदेह-
भिन्नत्वेन च सर्वान्तरत्वासंभवात् — विब्रूयात् विरुद्धं ब्रूयादित्यर्थः — अतः

पदेन विवक्षितं युक्तमित्याशयेन । अत्रेदं सुवचम् — अपरोक्षशब्दस्यायमन्ततो निष्कृष्टार्थः ।
उपस्तस्तु एवं हृदि मन्वानोऽपि गुढमेवं पृच्छति — साक्षादपरोक्षं ब्रह्म सर्वान्तर आत्मेति
ब्रह्मविदो वदन्ति । कोऽसौ ब्रह्मपदार्थः ? अपरोक्षत्वसर्वान्तरत्वे हि मिथो विरुद्धे । जीव-
त्सर्वैकस्यापि स्वं प्रति स्वस्यापरोक्षत्वेऽपि सर्वान्तरत्वाभावात् । जीवातिरिक्तग्रहणे सर्वान्तरत्व-
सत्त्वेऽपि अपरोक्षत्वाभावात् । न हि पर आत्मा तद्व्यनेन प्रत्यक्ष्येति । तत्र याज्ञवल्क्य

मेवैतद्व्यपदिष्टं भवति ; यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तं ।
व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । क्तमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः
न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः, न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः, न
विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः; एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदार्तम्

क्तमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ? स तावदविरुद्धतया वक्तव्य इत्यर्थः । उत्तरमाह —
न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः — विजानीयाः । अत्र दृष्टेर्द्रष्टारमित्यादिः पाकं पचतीति
वन्निर्देशः । द्रष्टारं कर्तारमित्यर्थः । एवं श्रोतारमित्यादावपि । तेन द्रष्टृत्वादेः
क्तरूपनिकत्वनिवृत्तिः । तथाच दर्शनश्रवणमनननिदिध्यासनानां यः कर्ता जीवः,
स न द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । दर्शनादिकर्तृजीवादय एव
दर्शनादिकर्मभूतः सर्वान्तर आत्मा । इन्द्रियाधीनदर्शनादीनां कर्तारं जीवं प्राणनादि-
कर्तृत्वेन न पश्येः, न मन्वीथा इत्यादिर्वाक्यार्थः । एष—सर्वान्तरः । त आत्मेति
मयोक्त एष एव । अतोऽन्यदार्तम् । अतः एष त आत्मेति मदुक्तात् परमात्मनः

आह—न जीवो विवक्षितः । किंतु एष ते आत्मा सर्वान्तरः, तव जीवस्य य आत्मा सर्वान्तर-
रत्वभाक् स एष ब्रह्मेति । तर्हि देहेन्द्रियप्राणात्मसंघातरूपे निकाये जीवव्यतिरिक्तमात्मेन
वदन् किञ्चिन्नात्मत्वेन मन्यसे ? किं देहमिन्द्रियं प्राणं वेति मा क्षाङ्क्षः । यः प्राणेन प्राणिति
तेषु देहेन्द्रियप्राणेषु यः प्रधानभूतः प्राणः तमपि करणतयोपयोज्य सः प्राणिति, स एव कश्चित्
तदन्य इति । अथोपस्तः पप्रच्छ—व्याहृतमेतद्ब्रह्मचनम्, 'यः प्राणेन प्राणिति, स मे अन्तरात्मेति ।
प्राणितेति हि प्राणभृति जीव एव व्यवहारः । अतो यच्छब्देन स एव प्राणः । तस्य कथं
अन्तरात्मत्वं सर्वान्तरत्वमेति । सत्र ब्राह्मवल्क्यः प्रमुखाच—न मया ब्रह्म श्रोतेति प्रसिद्धो
जीवः प्राणितेति विवक्षित इति । तथाच सुष्ठु काले निद्राण एव जीवे यः प्राणं व्यापारयन्
प्राणनादि निर्वहति, स प्राणनादिकर्ता परमात्मा । प्राणितेत्याख्यातस्यापि, 'प्राणस्य प्राणम्'
'प्राणन्नेव प्राणो नाम' इत्यादिप्रयोगबलेन पचतीत्यादाविव चेतनव्यापाररूपमुख्यकर्तृत्वपरत्वव-
गमादिति तदाशयः । एवं श्रुत्वा च, 'जीवातिरिक्तः सर्वान्तरत्वात् सूक्ष्म एव ब्रह्मशब्दमुख्यार्थः ।
तस्यापरोक्षत्ववचनोपकारिकम् । ब्रह्म सर्वं प्रत्यक्षोक्षमित्यस्य सर्वदेहाकालेष्वपि समिकृष्टमित्यर्थे
इत्येवं व्याख्येयव्यो मन्व्यत' इत्युपस्तो विमृश्यावरत इति । श्रीभ्राह्मे एवंपीत्या निष्कृष्य
एवमर्थवर्जनमिति । क्वोऽत्रप्रश्नाशयश्च कथमिष्यामः ।

न दृष्टेर्द्रष्टारमिति श्रुतेः दृष्टेः कर्तारमिति भर्तृप्रपञ्चोकार्यवृषणेन शाङ्करोऽयोऽर्थो वर्णितः ।
श्रीभ्राह्मे दृष्टेरिति पञ्चमोऽस्वीकारेण, 'ज्ञावतिरिक्तं ज्ञातारं न पश्येः ज्ञातुर्ज्ञानस्वरूपत्वमप्यस्ती'
त्येकवचनपुनरर्थः, शब्देः कर्तारमित्यर्थोऽपि भाषितः । द्वितीय एवार्थः जीवात्मव्यतिरिक्तत्वस्य
शब्दस्य सामान्येऽपि सर्वार्थेऽस्वीकार्य इतीह भाष्ये वर्णितः । अत्रात्रिकविचनमस्माभिः

ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥

इति पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

५—५.

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच,
यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः, तं मे व्याचक्ष्वेति । एष
त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ।

अन्यत् व्यतिरिक्तं त्वदभिमनमौपाधिकप्राणितृत्वादिमत् जीवजातमार्तं दुःस्वीत्यर्थः ।
अतः स न परमात्मेति भावः । अत एव नियमुक्तानां कदाऽप्यस्पृष्टदुःखत्वात्
अतोऽन्यदार्तमित्युक्तिः कथमिति शङ्का प्रत्युक्ता । तेषामिहाप्रसक्तत्वात् । अन्य-
शब्दस्य संनिहितप्राणितृत्वादिमत्संसारिजीवपरत्वात् । यद्वा, आर्तं जीवाख्यं त्वद-
भीष्टं न निर्विकारं वस्तु । तस्य कर्मकृतस्वभावविकारवत्त्वादिति भावः । ततो
होषस्तश्चाक्रायण उपरराम । पूर्ववत् ॥ २ ॥

५—४.

अथ हैनं कहोलः कौषीतकेयः पप्रच्छ—कहोलः नामतः । कुषीतक-
स्यापत्यं कौषीतकेयः । 'विकर्ण—कुषीतकात् काश्यपे' इति ढक् । अन्यत् पूर्ववत् ।
याज्ञवल्क्येति होवाच । पूर्ववत् । यदेव साक्षादपरोक्षादित्यादिः प्रश्नः । तत्र
याज्ञवल्क्यस्योत्तरम् एष त आत्मा सर्वान्तरः । पुनः प्रश्नः कतमो याज्ञवल्क्य
सर्वान्तरः । पूर्ववदर्थः । यद्यपि प्रश्नोऽयमुपस्तेन कृत एव ; दत्तोत्तरश्च । निरु-
पाधिकसर्वप्राणिप्राणनहेतुत्व—निरङ्कुशसर्वान्तस्त्वाद्यैरस्य जीवव्यापृत्तिरपि सिद्धा । 'न
दृष्टेर्द्रष्टार' मित्यादिना दर्शनश्रवणादिकर्तुर्जीवस्य द्रष्टव्यत्वादिनिषेधमुखेन मुख्य-
ब्रह्मत्वमपि प्रतिषिद्धम् — तथापि प्राणितृत्वस्य ज्ञानदादिदशाविशेषे जीवेऽपि

परमार्थप्रकाशिकायां कृतं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ जीवेऽपि सं. वादिति । कहोलस्य पुनः प्रष्टुर-
यमाशयः—'यत् साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्मे'ति पूर्वप्रश्ने साक्षादिति कुत्रान्वितम् ? साक्षाद् ब्रह्मे-
त्यन्वये ब्रह्मसन्देहमुक्त्यर्थ इत्यर्थादपरोक्षात्मन्यथा निरुक्तम् । साक्षादपरोक्षादिति संक्षिप्त-

योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ।

संभवात्, यत्किञ्चिद्देहाद्यपेक्षया आन्तरे जीवे आपेक्षिकसर्वान्तरत्वसंभवात्, 'न दृष्टे-
द्रष्टार' मित्यत्रापि दृष्टिव्यतिरेक्तद्रष्टृनिषेधपरत्वसंभवेन ज्ञानस्वरूपस्यैव सतो जीवस्य
ज्ञानगुणकत्वप्रतिपादकत्वसंभवात् उक्तधर्माणां परमात्मैकान्तिकत्वं निश्चेतुमसमर्थस्य
कह्लोळस्य दृढतरेण व्यावर्तकधर्मेण जीवव्यावृत्तिनिश्चिषया पुनः प्रश्न उपपन्न इति
द्रष्टव्यम् । अत एव, "व्यतिहारो विंशतिहारीतरवत्" इति सूत्रे, "व्यावर्तक-
धर्मभूयस्तया व्यावृत्तिबुद्ध्यतिशयार्थमेकविषयकप्रश्नद्वय" मित्युक्तं व्यासार्थैः ।

तदभिप्रायं जानन् याज्ञवल्क्यो दृढतरजीवव्यावृत्तिसिद्धये व्यावर्तकधर्मान्तर-
माह योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । अशनाया बुभुक्षा ।
पतुमिच्छा पिपासा । शोकः इष्टानिष्टवियोगसंयोगजः । मोहः कामादिजनितः,
अज्ञानं च । जरा मृत्यु प्रसिद्धौ । जीवस्य कर्माधीनदेहसंसर्गितया अशनायाद्यती-
तत्वाभावात् तद्व्यावृत्तिः सिद्ध्यतीति भावः । यद्यपि मुक्तानां नित्यानाञ्च अशना-
याद्यतीतत्वमस्ति — तथापि तेषामशनायाद्यतीतत्वस्य परमात्मसंकल्प्यायत्तत्वादनन्य-
संकल्प्याधीनाशनायाद्यतीतत्वमुपाध्यनुक्तिसिद्धं परमात्मन एव । किञ्च प्रकृते बद्ध-

पदान्वयेनापरोक्षश्चन्दमुख्यार्थविवक्षायां ब्रह्मशब्देन जीव एव वक्तव्यो भवेत् ; अन्यस्य जीवं प्रत्यप-
रोक्षत्वाभावात् । तथा चापरोक्षत्वस्य प्रधानतया स्वीकारे सर्वान्तरत्वादिकं सर्वमन्यथा नेयमिति ।
तत्रोक्ते याज्ञवल्क्येन योऽशनायापिपासे इत्यादि । अयमोक्षयः — यदि अपरोक्षत्वं सर्वबद्ध-
पुरुषं प्रत्यपि ब्रह्मणो वक्तव्यम्, तर्हि प्रागुक्तमेव । साक्षादपरोक्षमिति विवक्षायामपि अशनायाद्य-
तीतत्वेन प्रसिद्धं ब्रह्मैव सर्वान्तरत्वादिविशिष्टं तथाविधं सुप्रसिद्धम् । न हि अपरोक्षमित्यस्य
इन्द्रियप्राप्तमित्यर्थः, जीवेऽपि तदभावात् । साक्षादपरोक्षमित्यस्य, ज्ञानान्तरमद्वारीकृत्य जीवं
प्रति प्रकाशमानमित्यर्थं इति चेत् — तथाप्रकाशमानत्वं जीवं प्रत्यपि ब्रह्मणः सुवचम् । कर्मणा
तिरोधानादिदर्शां तदभावंऽपि स्वप्रकाशं ब्रह्म मुक्तौ जीवं प्रति धर्मभूतज्ञाननिरपेक्षं प्रकाशत इति
स्वीकारात् । अयमंशश्च श्रीभाष्ये न दृष्टेरित्यादेः प्रथमयोजनाया व्यञ्जितः । प्रथमयोजनापक्षं
उपस्तस्य पुनः प्रश्नेऽयमाशयः — सर्वान्तरस्यापरोक्षत्वं न भवतीति शाङ्का त्वया न परिहृता ;
यस्य अशक्तमिव सर्वान्तरे अपरोक्षत्वं बाधितमिति । तत्रोक्ते याज्ञवल्क्येन — आत्मा हि न केवलं
ज्ञाता, किन्तु ज्ञानस्वरूपोऽपि । अतोऽपरोक्षत्वं ब्रह्मणोऽप्यव्याहृतमिति । कह्लोळस्तु द्वितीय-
योजनारीत्या अर्थं मत्वा इममर्थमगृहीत्वा पप्रच्छ । अथवा अस्मान् बद्धान् प्रत्यपि अपरोक्षत्वं
वर्णनीयमिति मेने । तदपि साक्षात्कारविषयत्वरूपमपरोक्षत्वं परमात्मन्यस्ति । परमात्मनो जीवा-

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा, सा वित्तैषणा; या वित्तैषणा, सा लोकैषणा; उभे ह्येते एषणे एव भवतः ।

जीवव्यावृत्तेरेव स त आत्मेति निर्दिष्टस्योपदेष्टव्यतया नित्यमुक्तव्यावर्तकधर्मानुक्तावपि न दोष इति द्रष्टव्यम् ।

अथ व्यावर्तकधर्मान्तरमप्याह एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः — चरन्ति । तमेवैतं (तमेतं वै ?) सर्वान्तरमशनायाद्यनीतमेव परमात्मानमनार्तं विदित्वा, — ब्राह्मणा इत्यनेन क्षत्रियादिव्यावृत्तिः । पुत्रैषणायाश्च । इषेर्ष्यन्तात् स्त्रियां 'प्यासभ्रन्धो युच्' इति युच् । क्तिनोऽपवादः । अप्यन्तात्तु इच्छेति निपातः । इषेः स्वार्थे णिच् छान्दसः । पुत्रैषणेत्यनेन तृतीयाध्याये 'जाया मे स्यात् प्रजायेये' ति योक्ता, सा गृह्यते । वित्तैषणायाश्चेत्यनेन 'वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीये' ति योक्ता, सा गृह्यते । लोकैषणायाश्चेत्यनेन जाया-प्रजावित्तकर्मसाध्यसकललोकेच्छा गृह्यते —, उक्तैषणात्त्रयात् व्युत्थाय एषणा-त्रयं हित्वा — यथाविधि संन्यस्येति यावत् — अथ अनन्तरं देहयात्तार्थं भिक्षा-चर्यं चरन्ति भिक्षाटनं कुर्वन्तीत्यर्थः । इदञ्चोपलक्षणं सर्वसंन्यासाभ्रमधर्मानुष्ठानस्य । अत्र अप्राप्तत्वात् पारिव्राज्यं विधीयते । या ह्येव पुत्रैषणा सा — सा लोकैषणा । अवर्जनीयात् परस्परसंबन्धादन्योन्याविनाभूता एतास्तिस्रोऽपीति भावः । उभे ह्येते एषणे एव भवतः । सर्वथा साध्यसाधनविषयकैषणाद्वयमेव

त्मना योगेन साक्षात्क्रियमाणत्वादित्याह याज्ञवल्क्यः । एवमपरोक्षशब्दार्थसमर्थनार्थमेव, 'एतं वै तमात्मानं विदित्वा' इति याज्ञवल्क्यवचनं कद्वोलप्रश्नोपरि प्रकृतमिति तत्र एवमाशय उन्नेयो भवतीत्यलम् ।

इषेर्ष्यन्तादिति । इषणाशब्दो व्युत्थाहारगतः इषधातुतो णिच् निष्पाद्योपि उष्णग-
लाद्यर्थक एव ; नेच्छार्थकः । क्लृष्टगत्या तत्परत्वेपि इह एषणाशब्दस्य निर्विवादत्वात् इष(ड)
धातुरेव प्राणः । तत्रापि, 'इषेरनिच्छार्थस्ये'ति वार्तिकसिद्धे एषणेति रूपे इच्छार्थकत्वमत्र एव ।
अतोऽप्यन्तेषधात्वाभ्रयणम् । इच्छोऽध्यायकव्यापाररूपणिजर्थग्रहणस्थानपेक्षितत्वात् स्वयमिच्छा-
व्युत्थितस्वरूपवैराग्यव्ययकये च स्वार्थे इत्युक्तम् । भिक्षाचर्यरूपव्यापारवर्णनानुगुणं रागवर्ध-
कव्यापारव्युत्थानमेवेह सुविषयमिति चेत्-कममस्तु । भिक्षाचर्यं चरन्तीति पाकं पचन्तीति-
वन्निर्देशः । उभे ह्येते इति । पुत्रैषणा हि स्वयमिव स्वपुत्रद्वारापि कर्मानुष्ठानेन स्वयं तत्तद्व्योक्तनु-

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिः ।

पर्यवस्यतीति भावः । (' सर्वथा तिस्र एताः साध्यसाधनविषयकैषणाद्वयमेव भूत्वा पर्यवस्यन्तीति भावः) । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । यस्माद्द्वैराग्यमाकश्यकम्, तस्मात् ब्राह्मणः — अधीतवेद इत्यर्थः । ब्रह्म = वेद-मधीते इति ब्राह्मणः । जातिपरो वा — पाण्डित्यं निर्विद्य — उद्घापोहक्षमाधीः पण्डा । साऽस्य संजातेति पण्डितः । तस्य कर्म (धर्मः) पाण्डित्यम्, औपदेशिकार्थाधिगमरूपं विवेक(कं)निर्वेदविरक्तिफलकं [तत्पाण्डित्यं] निर्विद्य लब्ध्वा बाल्येन स्वमाहात्म्यानाविष्करणलक्षणबालस्वभावेन युक्तस्सन् ब्रह्मणि तिष्ठासेत् तन्निष्ठां लभेत । उपासीतेति यावत् । तथैव व्याख्यातञ्च व्यासार्थैः । बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिः । बाल्यपाण्डित्ये पूर्वोक्ते निर्विद्य लब्ध्वाऽथ मुनिः स्यात् । आलम्बनसंशीलनलक्षणमननशीलस्यैदित्यर्थः । ध्यानविच्छेद-दशायामपि अत्यन्तविषयोन्मुखत्वराहित्याय शुभाश्रयवस्तुसंशीलनं कर्तव्यमित्यर्थः ।

1. अयं क. पाठः

भवाय । तदर्थमेव स्व-स्वपुत्रोभयानुरूपं विशेषतो द्वितैषणाऽपि । अत इयं त्रिविधा एषणा द्वेषा विभक्तुं शक्यते साध्यविषयिणी साधनविषयिणी चेति । उभे एषणे एव एषणाद्वयमेव । एते इति विधेयानुसारात् द्विवचनम् ।

औपदेशिकार्थाधिगमो नाम स्वानुष्ठेयविद्याविशेषो यद्रूपः, अन्यूनानतिरिक्तद्रूप-विशिष्टतदधिगमादिः । अयञ्च श्रवणमननाभ्यामुपनिषत्सु व्युत्पन्नेन ऊद्घापोहसमर्थेन पण्डितेन स्वाधिकारं निर्धार्य तदुचितोपायानुष्ठानप्राप्तये सति उपदेशतः संपाद्यः । तथैव व्याख्यातञ्चेति । यद्यपि सहकार्यन्तरविध्यधिकरणभाष्यपरामर्शे बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र बाल्यविधानमेव प्रतीयते ; नोपासनविधानम् । अतः तिष्ठासेदिति पदं स्वमाहात्म्याविष्करणरूप-व्यापारक्रमकगतिनिष्ठापरम्, नोपासनापरमिति शक्येत — अथापि अन्तराभूताधिकरणे तिष्ठासेदिति विधिप्रत्ययं दर्शयता भगवता भाष्येऽता उपासनविधिरेव तत्रेष्ट इत्यवधार्य व्या-सार्थैरेवं व्याख्यातत्वात्, इहोपासनविधायकविष्यन्तराभावात्, बाल्यपदेनैव स्वमाहात्म्यानाविष्कर-रत्योक्तया बाल्यविशिष्टः तिष्ठासेत् निदिध्यासेत् योगं चित्तवृत्तिनिर्गोचं निष्ठासुरासनं कुर्यादिति विशिष्टविधानमेव युक्तम् । अथब्राह्मण इत्यस्य तु अथ ब्राह्मणः स्यादित्यर्थकस्य विद्याकाष्ठां लभेतेत्यर्थं इति भावः । बाल्यमात्रे विधिप्रत्ययसंक्रम इत्यङ्गीकारेऽपि तिष्ठासेदिति उपासनस्यै-वभूत्वात् इत्यतोऽनुपासनार्थकत्वं नाऽऽप्येवम् । अतस्तस्य तस्यापि विधिरिति ।

अमौनञ्च मौनञ्च निर्विघ्नाथ ब्राह्मणः । स ब्राह्मणः केन स्यात् । येन स्यात् ,
तेनेदृश एव । अतोऽन्यदार्तम् । ततो ह कहोळः कौषीतकेय उपरराम ॥ १ ॥
इति पञ्चमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अमौनञ्च मौनञ्च निर्विघ्नाथ ब्राह्मणः । अमौनं मौनादन्यत्, मौनात्पूर्व-
निर्विघ्नं बाल्यपाण्डित्यलक्षणं द्वयम्, मौनम् आलम्बनसंशीलनात्मकम्, अमौनं
मौनञ्चेत्येतदुभयं निर्विघ्नं अथ ब्राह्मणः ब्रह्मविद्भवति, लब्धनिदिध्यासनो भवती-
त्यर्थः । पुनः कहोळः पृच्छति स ब्राह्मणः केन स्यात् । स ब्राह्मणः त्वदुक्तो
लब्धनिदिध्यासनो ब्रह्मवित् उक्तोपायादन्येन केन स्यादिति प्रश्नार्थः (शः) ! याज्ञ-
वल्क्यस्योत्तरम् येन स्यात्तेनेदृश एव । येन मौनपर्यन्तसाधनेन ब्राह्मणस्या-
दित्युक्तम्, तेनैवेदृशस्यात्; न केनाप्यन्येनोपायेनेत्यर्थः । अतोऽन्यदार्तम् ।
अतः अस्मात् परमात्मनः यदन्यत् प्राणिजातम्, तदार्तं दुःखीत्यर्थः । ततश्च यः
स्वयमशनायाद्यतीत एव सन् आतिरूपात् संसाराद्विरक्तस्य तस्माद्ब्राह्मण इत्या-
द्युक्तसाधनसाध्यनिदिध्यासनं कुर्वेतो जीवस्य संसारमोक्षं करोति, स एव मया स
त आत्मेत्युक्तः, न तु त्वदभिमतो बद्धजीव इति भावः । अत एव नित्यमुक्त-
व्यावृत्तिश्च सिद्धेति दृढतरजीवव्यावृत्तिबुद्धिरिति द्रष्टव्यम् । ततो ह कहोळः
कौषीतकेय उपरराम । स्पष्टोऽर्थः । अत्र —

स ब्राह्मणः केन स्यात् सः ब्रह्मवित् केनोपायेन ब्राह्मणः स्यात् विद्याकाष्ठं लभेतेत्यर्थः ।
ईदृश एवेत्येवकारं तेनेत्यनेन योजयित्वा यथाभाष्यमर्थ उक्तः । मूले ईदृश एवेति वाक्ये ब्राह्मणः
स्यादित्यस्यानुषङ्गः स्वरससिद्धः । तदा च येनोपायेन ब्राह्मणः स्यात्, तेनेदृश एव ब्राह्मणः
स्यादिति विशिष्टभाष्यम् । ईदृश इत्यस्य मौनामौनविशिष्ट इत्यर्थः । ततश्च येनान्येनोपायेन ब्राह्मणः
स्यात्, मौनामौनविशिष्टसन्नेव तेनोपायान्तरेण ब्राह्मणो भवेदित्यर्थः सुवचः । अथापि येनेत्यस्य
येनान्येनेत्यध्याहारेणार्थो मा भूत् । करणसामान्यपरत्वमेव भवतु । ईदृश इत्यस्यैव च ब्राह्मण
इत्यर्थो विनाऽनुषङ्गं भवद्विवत्याशयान्, “ तेनैवेदृशः ” इति योजितं भाष्ये । सर्वथाऽपि तात्पर्य-
मेकमेव । तदेवं प्रष्टुराशयः—सिद्धोपायस्य परमारमनोऽनुग्रहेणोपायनिष्पत्तिः क्वचिदाम्नायते ।
अत्र च पूर्वं व्युत्थायेति क्षमदमादं, मिश्राचार्यं चरन्तीति नित्यनैमित्तिकस्य चोपायत्व-
मुक्तम् । इदानीं (वाक्यं) पान्दित्यं मौनञ्चोक्तम् । अत्र केन स्याद् ब्राह्मण इति । तत् तत् विकल्पेन
साधनमिति प्रश्न मन्वते । प्रातःकुराक्षयस्तु — उपात्तपाण्डित्यादिविशिष्टसन्नेव तेन परमारम-
ना तेन क्षमदमकार्यादिना च ब्राह्मणः स्यात् । उक्तक्षमदमकार्यादिना मौनपर्यन्तेन सर्वेण

(१) 'बाल्येन तिष्ठासेत्' इत्यत्र बाल्यशब्दस्य भावकर्मसाधारणत्वेऽपि वयोविशेषलक्षणबालभावस्य इच्छया संपादयितुमशक्यत्वेनाविधेयत्वात् कर्मैव विधेयम् । तत्र कामचारकामवादकामभक्षत्वादिकं यत् बालस्य कर्म, यच्च उम्भादिराहित्य-लक्षणं स्वमाहात्म्यानाविष्करणरूपं कर्म, तत् सर्वं बाल्यशब्देन विधेयम्; अविशेषात् । न च निषिद्धस्य कामचारादेर्विधानमयुक्तमिति वाच्यम् — वामदेव्यो-पसनाङ्गतया प्रार्थयमानसर्वयोषिदपरिहार'लक्षणनिषिद्धकर्मविधानवत् विद्याङ्गतया निषिद्धस्यापि कामचारादेर्विधानसंभवादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते — “अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्” । स्वमाहात्म्यमनाविष्कुर्वन्नेव विद्वान् वर्तेत । स्वमाहात्म्यानाविष्करणलक्षणबाल्यस्यैव विद्यायामन्वयसंभवात्; 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः । नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनामप्राप्या'दिति विशिष्य विद्यायामपि प्रतिषिद्धस्य कामचारादेर्विद्याङ्गतयाऽन्वयासंभवादिति अङ्गपादे (३-४.) स्थितम् ।

(२) तत्रैव, 'तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यञ्च पाण्डित्यञ्च निर्विद्याथ मुनिः' इत्यत्र मुनिशब्देन पाण्डित्यशब्दविहितं ज्ञानमेवानुधत्ते । न ततोऽर्थान्तरं [ज्ञानं] विधीयते, प्रमाणाभावादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते — “सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्” । विधीयत इति कर्मसाधनो विधिशब्दः । सहकार्यन्तरञ्च तत् विधिश्च सहकार्यन्तरविधिः । तद्वतः = विद्यावतः तृतीयं = बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयं मौनं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयत इत्यर्थः । न च मुनिशब्दार्थस्य पाण्डित्यशब्देनैव प्राप्तत्वात् विधेयत्वानुपत्तिरिति वाच्यम् — पक्षेण प्रकृष्टमननशीले व्यासादौ मुनिशब्दप्रयोगात् । १ प्रकृष्टं मननमेव मुनिशब्दार्थः । तच्च पाण्डित्यशब्दितादौपदेशिकार्थाधिगमात्, भवणप्रतिष्ठार्थात् मननाच्चार्यान्तरभूतमालम्बनसंशीलनात्मकमिति तस्याप्राप्तत्वेन विधानार्हत्वाद्विधेयत्वं युज्यते । पक्षः परिग्रहः । 'पक्ष परिग्रहे' — इति हि धातुः । आदर इति यावत् । तत्कृतप्रकर्षयुक्तं यत् मननं मौनम्, तदेव मुनिशब्देन विधीयते । साद-

1. अपहार. क. 2. पक्षप्रकृष्टं. ख. ग.

विशिष्ट एवेदृशः स्यात् ब्राह्मणः स्यादिति सर्वसमुच्चय इति ।

तदेवं दर्शनसमानाकारभ्यानविषयीकार्यत्वात् साक्षात्परोक्षं तत्र सर्वान्तरं भस्मेति ।

मननमात्मबनसंशीलनं विधीयत इत्यर्थः । विध्यादिवत् । अत्रापि विधिशब्दः कर्मसाधनः । विधिश्चासावादिश्चेति समासः । विधेयादिवदित्यर्थः । प्रस्तुतमननापेक्षया आदिर्यो विधेयः=मात्तनो यो विधेयः, पाण्डित्यबाल्यलक्षणः, [तद्वत् । ?] । ततश्चायमर्थः — विद्याङ्गतया यथा बाल्यपाण्डित्ये विधीयेते, एवमेव मुनिशब्देनापि आत्मबनसंशीलनलक्षणं सादरं मननं तृतीयं सहकारि विधीयत इत्यर्थः (इति?) । यद्वा विध्यादिवदित्यत्र विधिशब्देन विधेयं यज्ञदानाद्युच्यते । आदिपदग्राह्यं रागप्राप्तं श्रवणं मननञ्च । सहकार्यन्तरविधिरित्यत्र च सहकार्यन्तरेति पृथक्पदं उक्तविभक्तिकम् । ततश्चायमर्थः — तृतीयं मौनं यत्, तत् यजनश्रवणमननवत् बाल्यपाण्डित्यापेक्षया सहकार्यन्तरं सत् अर्थान्तरं सत् विधेयमित्यर्थः (मिति?) । पाण्डित्याभिन्नत्वे अनुवाद्यता स्यादित्यर्थः ।

ननु बाल्यपाण्डित्यमौनशब्दादि — नानाश्रमधर्मभूतयज्ञाद्यङ्गिकाया विद्यायाः सर्वेष्वश्रमेषु संभवात्, छन्दोग्ये 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे' इत्यारभ्य, 'स स्वस्वदेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' इति गार्हस्थ्यधर्मेणोपसंहारः कथमित्यत्राह "कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः" । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । कृत्स्नेष्वश्रमेषु ब्रह्मविद्यायाः सद्भावत् छन्दोग्ये गृहस्थेणोपसंहारः उपलक्षणार्थः । यथा छन्दोग्ये गृहस्थधर्मकीर्तनमितराश्रमधर्मोपलक्षणार्थम्, एवं बृहदारण्यके, 'भिक्षाचर्यं चरन्ती' ति संन्यासिधर्मकीर्तनमाश्रमधर्मान्तरोपलक्षणार्थमित्याह "मौनवदितरेषामप्युपदेशात्" । अत्र मौनशब्देन मौनसमभिव्याहृतसंन्यासिधर्मभूतभिक्षाचरणदिकं लक्ष्यते । मौनक्त् = संन्यासिधर्मक्त् इतरेऽप्याश्रमधर्माः' विद्याङ्गमित्यर्थः । इतरेषामप्याश्रमिणाम् 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती' ति ब्रह्मविद्यायाः, मोक्षस्य चोपदेशात् इति स्थितम् ।

(३) उपसक्तहोळ्ब्राह्मणद्वयञ्चैदं गुणोपसंहारपादे "अन्तरा भूतग्रामक्त्स्वात्मनोऽन्यथा मेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत्" इत्यत्र चिन्तितम् । तत्र हि एतद्ब्राह्मण-

1. इतरोऽप्याश्रमधर्मः . क.

1. आदिश्चेति आदिशब्देन अविधेयस्य ग्रहणे सहकार्यन्तरविधिरित्यत्र विधेयं इत्यन्तरायोगादेशमर्थवर्णनम् । उत्तरपक्षे तु श्रवणमननादेः सत्कार्यन्तरभाषमात्रे इत्यन्तता । उक्तविभक्तिकत्वाभावात् साहचरणरूपक्रियांश्च बलवान्वयो घटते ।

द्वयप्रतिपाद्यविद्ययोर्भेदोऽस्ति, नेति विशये पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते, 'अन्तराभूतग्राम-
 कत्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेत्' इति । अन्तरशब्दाद्भावप्रधानात् 'सुपां
 सुलुक्' इति तृतीयैकवचनस्याऽऽकारादेशे अन्तरेति रूपम् । अन्तरा=अन्तरत्वेने-
 त्यर्थः । अन्तराशब्दो मध्यवचनोऽप्यस्ति । तयोरेकशेषेण सूत्रेऽयमन्तरेति
 निर्देशः । ततश्चायमर्थः — मध्ये उपस्तब्राह्मणे, 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' इति
 सर्वान्तरत्वेन निर्देशः भूतग्रामकत्वात्मनः, भूतग्रामवान् यः स्वः आत्मा = भूतग्राम-
 शब्दितचेतनान्तर्यामी यः प्रत्यात्मा तद्विषयकः ; 'प्राणेन प्राणिती' ति प्राणि-
 तृत्वादिजीवधर्मस्य वाक्यशेषे कीर्तनात् । कहोळब्राह्मणं तु अशनायाद्यतीतत्वरूप-
 परमात्मलिङ्गात् परमात्मविषयकमेव । यदि ब्राह्मणद्वयमपि परमात्मविषयं स्यात्,
 तर्क्षुषस्तेन पृष्टे प्रत्युक्ते च परमात्मस्वरूपे कहोळस्य पुनः प्रश्नः प्रतिवचनञ्चासङ्गतं
 स्यात् । 'अतो वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—“नोपदेशवत्” । न वेद्य-
 भेदो युज्यते ; 'यत् साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः' इति मुख्यब्रह्मत्व-
 लक्षणसाक्षाद्ब्रह्मत्व — सर्वदेशसर्वकालसन्निहितत्वलक्षणापरोक्षत्व — सर्वान्तर्यामित्व-
 रूपसर्वान्तरत्वरूपपरमात्मलिङ्गविशिष्टविषयत्वेन प्रश्नद्वयस्याप्येकविषयत्वावश्यम्भा-
 वात् । 'यः प्राणेन प्राणिती' ति वाक्यशेषश्चतुस्तस्यापि निरुपाधिकसर्वप्राणिप्राणन-
 हेतुत्वस्य परमात्मलिङ्गात्वात्, उत्तरत्वं 'न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येः' इत्यादिना इन्द्रिया-

आकारादेश इति । श्लेषोऽयं अन्तरत्वेनेति भाष्यत्वं पदमन्तराशब्दार्थदर्शकमिति
 पक्षनिर्वाहाय । अश्लेषेण निर्वहति मध्यवचनोऽपीति । अन्तरा मध्ये — प्रश्नयोर्मध्ये इत्यर्थः ।
 प्रश्नद्वयमध्यगतं प्रतिवचनं भूतग्रामकत्वात्मविषयकमिति सूत्रार्थः । मध्यगतं प्रतिवचनमित्युक्तौ
 प्रथमप्रतिवचनमिति सिद्धयति । तस्य च सर्वान्तरत्वविषयकत्वात् सर्वान्तरत्वेन प्रथमप्रतिवचन-
 मिति भाषितम् ; न तु अन्तरापदस्य अन्तरत्वेनेत्यर्थाभिप्रायेणेति । एषमेव यद्यपि भाष्यनिर्वाहो
 भवति — अथापि सूत्रे अन्तरत्वेनेत्यर्थस्यामित्येव अन्तरत्वेनेत्येव निर्देशः स्यात् ; प्रथमप्रतिवच-
 नमित्यर्थामित्येव प्रथममित्येव निर्देशः स्यात् । एकमनिर्दिश्य अन्तरेति निर्देशः आश्रया अर्थ-
 द्वायभिः श्लेषेण । अतश्च प्रश्नद्वयमध्ये अन्तरत्वेन प्रतिवचनं जीवविषयकमित्यर्थः । तत्र मध्ये
 इत्यर्थे कर्षिते प्रथममिति खभात् द्वितीयप्रतिवचनव्यावृत्तिः । ततः तस्य परमात्मविषयकत्वं
 सूचितं भवति । अन्तरत्वेनेत्यर्थवचनाच्च जीवः आत्मनः सर्वान्तरत्वं नासंभ्रितमिति सूचनम् इति
 भक्तान् आह तयोरेकश्लेषेणेति । एकश्लेषेण एकेन पदेनाश्रया अर्थद्वयबुधोचयविषयेत्यर्थः ।
 यद्वा तयोर्मध्ये एकतरस्य कस्यापि समुचितस्य श्लेषेणैव अन्वयार्थेनेत्यर्थः ।

धीनदर्शनादीनां कर्तारं प्रत्यगात्मानं प्राणस्य कर्तृत्वेनोक्त इति न मन्वीथा इति प्रत्यगात्मव्यावृत्तेः प्रतिपादितत्वाच्च उषस्तप्रश्नप्रतिवचनमपि परमात्मविषयमेव । अत एव कहोळप्रश्ने, 'यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे' ति एवकारेण पूर्वपृष्ठाधिकविषयत्वं व्यावर्तितम् । नन्वेवं सति पुनः प्रश्नवैयर्थ्यमिति चेन्न — उपदेशकत् । यथा सद्विद्यायाम्, 'उत्त तमादेशमप्राक्ष्यः' इति प्रकान्ते सदुपदेशे, 'भगवांस्त्वेव मे तद्ब्रवीतु' इति, 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति प्रश्नस्य, 'स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं' मिति प्रतिवचनस्य च भूयो भूय आवृत्तिः सतो ब्रह्मणः तत्तन्मात्म्यविशेषप्रतिपादनाय दृश्यते, तद्वत् एकस्यैव सर्वान्तरभूतस्य कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतोः परस्य ब्रह्मणः अशनायाद्यतीतत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गान्तरप्रतिपादनाय कहोळस्य पुनः प्रश्नोपपत्तेः ।

“व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत्” । हि = यस्माद्धेतोः एकमेव परमात्मानं याज्ञवल्क्यवचनानि सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वादिधर्मैर्विशिषन्ति, तस्माद्धेतोर्वेदैक्याद्विदैक्येन व्यतिहारः = ब्राह्मणद्वयश्रुतानां गुणानामितरेतरत्वोपसंहारः कर्तव्यः । इतरवत् = यथा सद्विद्यायां वेदैक्यप्रयुक्तविदैक्यबलात्, 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति, 'तथा सोम्येति होवाच' इति प्रश्नप्रतिवचनभेदेऽपि सर्वप्रतिवचनगतानां सर्वेषां धर्माणां सर्वत्वोपसंहारः, तद्वत् ।

ननु सद्विद्यायामपि प्रश्नप्रतिवचनभेदात् भेद एवास्त्वित्यत्राह — “सैव हि सत्यादयः” । सैव हि = सच्छब्दाभिहिता देवतैव हि, 'तत् सत्यं स आत्मे' ति श्रुता । सत्यत्वादयश्च धर्माः, 'उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचे' त्यारभ्य प्रवृत्तेषु नक्स्वपि खण्डेषु अनुगताः दृश्यानाः वेदैक्यमवगमयन्ति । अतो न दृष्टान्तासिद्धिशङ्का कार्येति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १ ॥ ५-५.

१. सच्छब्दाभिहिता देवता, तत् सत्यं स आत्मेति श्रुताः सत्यत्वादयश्च ख. ग.

ननु ब्रह्मण्योषस्तस्य याज्ञवल्क्यवाक्यतः, जीष एव ब्रह्मव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो विज्ञातव्य इति बुद्धेरजातत्वेन किमिति, 'न पश्येः, न शृणुयाः' इत्येकमप्रसक्तप्रतिषेध इत्याशाङ्क्याम्, दक्षिणत्यादिशब्दप्रयोगसंपातात्पातं पश्येरित्यादि ; न मन्वीथा इत्येव विवक्षितमिति दर्शयितुमुक्तमिह, भाष्ये च न मन्वीथा इति । अन्यथा तु परमार्थप्रकाशिकोक्तं प्राह्यम् ।

५—६.

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्सोतश्च प्रोतश्च , कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । वायौ गार्गीति । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति । अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । गन्धर्वलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । आदित्यलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खल्व्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । चन्द्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । नक्षत्रलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।

अथ हैनं गार्गी वाचक्रवी पप्रच्छ । गर्गस्य गोलापत्यं गार्ग्यः । ' गार्ग-दिभ्यो यञ्' । स्त्रीत्वविवक्षायाम्, ' यञश्चे' ति जीप् । ' यस्येति च' इत्यकारलोपः । ' हल्स्तद्धितस्य' इति यकारलोपः । गर्गगोत्रजा स्त्रीत्यर्थः । वाचक्रवी । वचक्रुर्नाम ऋषिः । तस्यापत्यं स्त्री । अणि ङीप् आदिवृद्धौ ओर्धुणे अवादेशे, ' यस्येति चे' त्यकारलोपे वाचक्रवी । वचक्रुपुत्रीत्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् । याज्ञवल्क्येति होवाच । पूर्वक्त् । यदिदं सर्वमप्सोतश्च प्रोतश्च । यदिदं दृश्यमानं पार्थिवं सर्वं धातुजातं कारणभूतास्वप्सु ओतश्च प्रोतश्च दीर्घतन्तुषु पटवदोतम्, तिर्यक्तन्तुषु पटवत् प्रोतश्चास्ति — अप्सु प्रोतत्वाभावे पार्थिवो धातुः सक्तुमुष्टिवद्विशीर्येतेति भावः — ता आपः कस्मिन्नु खल्वोताः प्रोताश्चेति प्रश्नः । तत्र याज्ञवल्क्यस्योत्तरं वायौ गार्गीति । हे गार्गी ! त्वदुक्ता आपः वायौ ओताश्च प्रोताश्चेत्यर्थः । एवमुत्तरापि प्रश्नप्रतिवचनरूपतया वाक्यानि नेयानि ।

ओतश्च प्रोताश्च विस्तारतो वैशाल्यतश्च वात्सर्न्येन तदाश्रितम् । मूले यदित्यस्य प्रति-संबन्धि पदं तत्कारणभूता इत्येवम् अपप इत्यत्राद्याहार्गम । तदाह ता इति । वायाविति । अपामग्नाकेतत्वमुपेक्षयते, अग्नेः पार्थिवमाप्यं वा किञ्चिदनाश्रित्य आत्मलाभाभावादिति शाङ्करे । एतदुक्तं भवति — अग्निः काष्ठाद्दिजन्म । अपामुपादानं तु तेजस्सामान्यम् । तत्र ता ओताः प्रोताश्च । अथाप्यत्र व्यष्टिप्रपञ्चस्यैव प्रस्तूयमानताया अन्तरिक्षलोकगन्धर्वलोकादिनिर्देशावलेन ज्ञायमानतया सक्तुनामिष पृथिव्याः पिण्डीभावस्य तोयाधीनतायाः, अपामन्तरिक्षमार्गेण मेघ-मण्डलप्रान्त्याद्यर्थं वायावोत्कावेद्वानुभूयमानतया, अग्न्यधीनास्त्वितेरननुभूयमानतया च वायोर-नन्तरनिर्देशः, अग्नेस्स्यात्तश्चेति ।

देवलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु देवलका ओताश्च प्रोताश्चेति । इन्द्र-
लोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । प्रजा-
पतिलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।
ब्रह्मलोकेषु गार्गीति । कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ।
स होवाच गार्गी ! माऽतिप्राक्षीः; मा ते मूर्धा व्यपसत् । अनतिप्रश्न्यां वै
देवतामतिपृच्छसि गार्गी ! माऽतिप्राक्षीरिति ।

प्रजापतिलोकः दक्षादिलोकः । ब्रह्मलोकः चतुर्मुखलोकः । न चात्रावादेः स्वयोनि-
भूतवाग्वादौ ओतत्वादिसंभवेऽपि, अधःस्थितानामन्तरिक्षलोकादीनामुपरितनेषु गन्धर्व-
लोकादिष्वोतत्वप्रोतत्वे अनुपपन्ने इति शङ्क्यम् — पर्वतानामुपरिस्थितानां क्षिति-
धारकत्ववत्, ऊर्ध्वस्थितस्य ध्रुवस्य ज्योतिश्चक्रधारकत्ववच्च एतदुपपत्तेः । [इति द्रष्ट-
व्यम् ।] स होवाच । स याज्ञक्वय उवाच हेत्यर्थः । किमितीत्यत आह
गार्गी मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपसत् । हे गार्गी ! ब्रह्मलोकमप्यतिक्रम्य तत
ऊर्ध्वस्य तदाधारस्य प्रश्नं मा कुरु ; ते मूर्धः पतनं मा भूदित्यर्थः । पुनः पृच्छसि
चेत्, पतिष्यतीति भावः—अपसत् । लुङि लृदित्वाद्ङ् । 'पतः पुम्' इति
पुमागमः — तत् कुत इत्यत्राह अनतिप्रश्न्यां वै — माऽतिप्राक्षीः । ['प्रश्न-
मर्हतीति प्रश्न्या] नियमाद्युपेतप्रश्नमर्यादामतिक्रम्य वर्तमानः प्रश्नः अतिप्रश्नः ।
आक्षेप इति यावत् । अतिप्रश्नमर्हतीत्यतिप्रश्न्या आक्षेपोर्हत्यर्थः । सा न भव-
तीत्यनतिप्रश्न्या । आक्षेपमुखेन ज्ञातुमयोग्यां परदेवतामाक्षेपमुखेन ज्ञातुमिच्छसी-

1. इदमधिकं ख. ग. कोशयोः ।

घृणया स्त्रियं शप्नुमनिच्छता भर्त्सनमात्रं क्रियते गार्गी मातिप्राक्षीरिति । परदेवतां
कथञ्चिदेवं पृष्ट्वा ज्ञातुमिच्छसि । सा तावत् देवता त्वया क्रियमाणस्यातिप्रश्नस्यानर्हति । आगमेन
प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन पृच्छसीत्ययमतिप्रश्न इति शाङ्करम् । अतिप्रश्न आक्षेपः । तन्मुखेन
ज्ञातुमयोग्यत्वादनतिप्रश्नवत्त्वमत्रोक्तम् । तर्हि उहाल्लङ्काराजयात् पश्चात् पुनः गार्गी कथमेवं
पृच्छतीति चेत् — अकर्तव्यस्यापि प्रश्नस्य ब्राह्मणानामनुमतिमवष्टभ्य भैर्येण करणमिति निर्वाहः
कर्ष इत्याहुः । अत्रेदं विवक्षितं स्यात् — गार्गी उपर्युपरि आभारप्रश्ने प्रवर्तिते ब्रह्माण्डान्त-
रवस्थिताः ब्रह्मलोकपर्यन्ता लोकः क्रमेणोक्ताः, तथा स्वीकृताश्च । अथ तु, 'कस्मिन्नु खलु
ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चे'ति तत्प्रश्नो न युक्तः, चतुर्मुखलोकोपरि ब्रह्माण्डान्तलोकभावात् ।
अतो यां देवतामतिक्रम्य ब्रह्माण्डान्तःस्थितविषयः प्रश्नो न कर्तुं शक्यते, तां चतुर्मुखदेवता-

ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥

इति पञ्चमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

५—७.

अथ हैनमुदालक आरुणिः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच, मदे-
ष्ववसाम पतञ्जलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानाः । तस्यासीद् भायं
[त्यतो यद्येवं पुनः पृच्छसि ततस्ते मूर्धा पतिष्यती] त्यर्थः । [स्वरूपसत्ता न ते सिद्धये-
दिति भावः ।] यद्यपि ब्रह्मलोकाधारविषयः प्रश्नो न परदेवताविषयः ; अपि तु
अव्याकृताकाशविषयः — तथाऽपि तदनन्तरप्रश्नः परदेवताविषयो भविष्यतीति
द्रष्टव्या ब्रह्मलोकाधारप्रश्नमेव प्रतिचिक्षेपेति द्रष्टव्यम् ।

ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम । [पूर्ववदर्थः । तत्तद्वच्यं वाचक्रवी
परदेवतां स्वयं जानन्त्यपि ऋषेर्भीतित्यूहम्] ॥ १ ॥ ५—६.

अथ हैनमुदालक आरुणिः पप्रच्छ । नाम्ना उदालकः । अरुणस्यापत्य-
मारुणिः । शिष्टं स्पष्टम् । याज्ञवल्क्येति होवाच । पूर्ववदर्थः । मदेषु—
यज्ञमधीयानाः । त्रयं मदेषु देशेषु, गोत्रतः काप्यस्य, नाम्ना पतञ्जलस्य गृहेषु—
'गृहाः पुंसि च भूम्येव' इति एकस्मिन् बहुवचनम् — यज्ञं कल्पसूत्रमधीयानाः
अवसाम उचितकृत इत्यर्थः । तस्यासीद्भार्या गन्धर्वगृहीता । तस्य काप्यस्य

मतिक्रम्य पृच्छति सा । तदनुपपन्नम् । तथा या परा देवता तया प्रष्टव्याऽस्मिन्मता, सा एवमति-
प्रश्रद्धा न भवति । न खलु ब्रह्माण्डान्तर्गतब्रह्मलोकमात्राधारत्वेन किञ्चित् प्रसिद्धमस्ति,
यन्मुखेन परदेवता प्रतिबोध्या स्यात् । अव्याकृताकाशमुखेन परदेवता यद्यपि प्रतिबोध्या भवति-
अव्याकृताकाशविषयकः प्रश्नो ब्रह्मलोकमात्रमेवं गृहीत्वा न कर्तुं युक्त इति । अतो
गार्गी संप्रत्युपरराम । पश्चात् केन प्रकारेण प्रश्नो न दोषाय द्वादशिति विमृश्य ब्रह्मलोकमात्र-
ग्रहणमुपेक्ष्य, स्थिसमस्तिसर्वैर्कार्यजातग्रहणेन आचारं प्रक्षयति । प्रत्युत्तरविध्यति च याज्ञवल्क्यः
प्रश्नं समुचितं प्रवृत्तं परिकलयन्निश्चि । भाष्ये च आक्षेप इत्यनेनेदमुक्तं भवति — ब्रह्माण्ड-
न्तर्वर्तिलोकेषु क्रमेण कथ्यमानेषु ब्रह्मलोकोपरि लोकभावे सति त्वया कृतः प्रश्नः प्रष्टव्य-
तत्त्वगौरवहानिकरत्वादाक्षेपरूप एव स्यात् । नैवं प्रश्नो युज्यत इति ।

उदालक आरुणिः । अयं बहुविधावित् ; छान्दोग्ये सद्विद्यामधुविद्यापञ्चाम्रिविद्या-
वैश्वानरविद्यासु एतत्प्रस्तावात् । विष्णुपुराण (३-५.) वर्णितायाः प्रथमतो वैश्वानर-
विद्याभूतः, पश्चात्तद्विद्याधीतापूर्वयजुर्वेदो याज्ञवल्क्योऽयमस्य गौतमस्यांशतः सिध्यति
चात्रैवोपनिषदि (८-३-७ ; ८-५-४) ज्ञायते ।

गन्धर्वगृहीता । तमपृच्छाम, कोऽसीति । सोऽब्रवीत्, क्वन्ध आथर्वण इति ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च, 'वेत्थ नु त्वं काप्य! तत् सूत्रम्, येनायञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ती'ति । सोऽब्रवीत् पतञ्जलः काप्यो नाहं तद् भगवन् वेदेति ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च, वेत्थ नु त्वं काप्य! तमन्तर्यामिणम्, य इमञ्च लोकं परश्च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति । सोऽब्रवीत् पतञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन् वेदेति ॥ ३ ॥

पतञ्जलस्य । तमपृच्छाम । तं ग्रहोत्तरं गन्धर्वं वयं पृष्टवन्तः । किमिति । त्वं कोऽसीति । सोऽब्रवीद्गन्धर्वः । किमिति । अहं क्वन्ध आथर्वण इति । नाम्ना क्वन्धः, अथर्व[णः]पुत्रश्चेत्यर्थः । इतरत् स्पष्टम् ॥ १ ॥

सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च । सः गन्धर्वः याज्ञिकान् यज्ञाभ्येतृन्स्मान्, तमध्यापकं काप्यञ्चाब्रवीदित्यर्थः । तदेवाह वेत्थ नु त्वं काप्य तत् सूत्रं—भवन्तीति । येन सूत्रेण अयञ्च लोकः भूलोकादिः, परश्च लोकः ऊर्ध्वलोकाः, चतुर्दशभुवनानि, तत्स्थानि च सर्वाणि भूतानि संदृब्धानि—येन सूत्रेण, सूत्रेण पुष्पाणीव, ग्रथ (न्ध) नेन विष्टब्धानीत्यर्थः—तदेतादृशं त्वं वेत्थ किमिति प्रश्नः । सोऽब्रवीत् पतञ्जलः काप्यो नाहं तद्भगवन् वेदेति स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

एवं सूत्रं पृष्ट्वा अन्तर्यामिणं पप्रच्छेत्याह—सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च । पूर्ववदर्थः । प्रश्नमेवाह वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं—वेदेति । य इमञ्च लोकं परश्च लोकमन्तरो यमयति, सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयतीति यच्छब्दद्वयान्वयः । शिष्टस्य स्पष्टोऽर्थः ॥ ३ ॥

भार्येति । पूर्वं भुञ्ज्युप्रश्ने बुहिता गन्धर्वगृहीतोक्ता; इह भार्या । स गन्धर्वः सुधन्वा शक्तिरसः; अयं क्वन्ध आथर्वणः ।

वेत्थ नु इति । एकमेकमचनादिकृत् पतञ्जलं प्रत्येव प्रश्नः । याज्ञिकानामपि

सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च, यो वै तत् काप्य! सूत्रं
विद्यात् तश्चान्तर्यामिणमिति, स ब्रह्मवित् स लोकवित् स देववित् स
वेदवित् स भूतवित् स आत्मवित् स सर्वविदिति। तेभ्योऽब्रवीत्। तदहं
वेद। तच्चेत् त्वं याज्ञवल्क्य! सूत्रमविद्वान्स्तश्चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुद-
जसे, मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ४ ॥

वेद वा अहं गौतम! तत् सूत्रं तश्चान्तर्यामिणमिति ।

सोऽब्रवीत् पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च । पूर्ववत् । यो वै तत् काप्य
सूत्रं विद्यात् तश्चान्तर्यामिणमिति । इतिशब्दः प्रकारवचनः । हे काप्य! तत्
सूत्रम्, तश्चान्तर्यामिणमस्त्वपृष्टम् इति अस्मदवगतप्रकारेण यो विद्यादर्थः । स ब्रह्म-
वित्—सर्वविदिति । स एव परब्रह्मवित् । स एव तन्नियम्यलोकदेव[वेद?] भूत-
वित् । स एव आत्मवित् परमात्मवित् । परब्रह्मणः परमात्मत्वप्रकारं स एव जाना-
तीत्यर्थः । स एव च सर्ववित् इत्येवं(वम् ?) तेभ्योऽब्रवीत् । तेभ्यः काप्ययाज्ञिकेभ्यः
स गन्धर्वोऽब्रवीदित्यर्थः । ['अज्ञातज्ञानार्थोऽयं प्रश्नः ; न वादिपराभवार्थः । अज्ञातान्त-
र्यामिकथनञ्च सनियमकप्रश्नसाध्यम् । अतो नैवं प्रष्टव्य 'मित्याशङ्कं वारयति']
तदहं वेद । तत् सर्वमहं जाने इत्यर्थः । [ततो नाज्ञातज्ञानार्थोयं मम प्रश्न इति
भावः^१ ।] तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वान्—विपतिष्यतीति । तत् सूत्रं
तश्चान्तर्यामिणमविदित्वा त्वं हे याज्ञवल्क्य! ब्रह्मगवीः ब्रह्मविद्यापणबन्धभूताः गाः
—' गोरतद्वितलुकी ' ति टचि^२ ' टिड्ढाणञ् ' इत्यादिना ङीप्—उदजसे चेत्
काल्यसि चेत्, ते मूर्धा पतिष्यतीति याज्ञवल्क्यमुद्दालकः शशापेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्र, वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं तश्चान्तर्यामिणमिति याज्ञवल्क्यस्य
प्रतिक्चनम् । हे गौतम! तत् सूत्रं तश्चान्तर्यामिणं त्वया पृष्टमहं वेदैवेत्यर्थः । एव-

1. तन्नियाम्यदेवबोकभूतादि. क. 2. कुण्डलितद्वयं क. कोशमात्रे । 3. कुकि
समाप्तान्ते, क.

यो वा इदं कश्चित् वात् वेद वेदेति ; यथा वेत्थ, तथा ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच — वायुर्वै गौतम ! तत् सूत्रम् । वायुना वै गौतम ! सूत्रे-
णाश्रय लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदग्धानि भवन्ति ।
तस्माद्गौतम ! पुरुषं प्रेतमाहुः, व्यस्रंसिषतास्याङ्गानीति । वायुना हि
गौतम ! सूत्रेण संदग्धानि भवन्तीति । एवमेवैतत् याज्ञवल्क्य ! अन्तर्या-
मिणं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

मुक्त उद्दालक उवाच यो वा इदं — ब्रूहीति । यः कश्चिद्देव सर्वज्ञदम्भोऽपि
कश्चित् लोके अहमिदं वेद इदं वेदेति केवलं वाचा ब्रूयादपि । तेन किं फल-
मित्यर्थः । अतस्त्वं यथा वेत्थ तथा ब्रूहि । येन प्रकारेण वेत्थ, तेन प्रकारेण
ब्रूहि । किम्, अहं वेदेति केवलविकथनवचसा वञ्चयसीत्यर्थः ॥ ५ ॥

स होवाच वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम् । हे गौतम ! तत् सूत्रं त्वया पृष्टं
वायुरेवेत्यर्थः । वैशब्दोऽवधारणे । वायोरेव सर्वलोकभूताधारत्वं सूत्रलक्षणमस्ती-
त्याह वायुना वै — भवन्ति । उक्तेऽर्थे गमकमाह तस्माद्गौतम —
भवन्तीति । यस्मात् सर्वाणि वायुना ग्रथितानि, तस्मादेव हेतोः उक्तान्तप्राणस्य
पुरुषस्याङ्गानि उत्सृज्यमान्यानीव विस्रस्तानि भवन्ति । अत एव जनाः मृतस्याङ्गानि
व्यस्रंसिषतेत्याहुः । अतो वायुना संदग्धानि सर्वलोकभूतानीति स याज्ञवल्क्य
उवाचेति संबन्धः । व्यस्रंसिषत । लुङ् । उक्तमर्थमुद्दालकः अङ्गीकरोति ।
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । भक्त्वेतदेवम् । इतरद् ब्रूहीत्याह अन्तर्यामिणं ब्रूहीति ।
स्पष्टोऽर्थः ॥ ६ ॥

गार्गीयाङ्गणे हि अन्तरिक्षलोकस्य वायूपजीव्यत्वकथनात् तदुपरि अनेकलोकवर्णनाच्च
वायोर्निकर्षः प्रतीतः पतञ्जलप्रश्नसमाधानमुखेन निरस्यते ; परदेवता च तदा अनुष्ठा
प्रख्याप्यते । ब्रह्माण्डान्तर्गतानां सर्वेषां लोकानाम्, एकोपरि अन्यो यथा न पतेत् तथा बाह्येन
वायुना, तत्रत्यप्राणिनाश्च सर्वेषामभ्यन्तरेण च विष्टग्धत्वात् मूर्तभूतत्रयोपादानस्य वायोर्वरिष्ठ-
त्वम् । 'तस्मिन्नपो मातरिक्षा दधती' त्युक्तीत्या तस्य तद्विष्टग्धस्य च तदधिक्यस्य च
सर्वस्थान्तर्यामी परमात्मेति चात्र निगद्यते ।

पृथिव्यवगन्त्यन्तरिक्षवायुश्चादित्यद्विष्वयम् ।

चन्द्रतारक आकाशे तमस्यर्चिषि भूततः ॥ १ ॥

प्राणे वाच्यद्विणि श्रोत्रे चित्ते त्वय्यात्मसम्बिदे ।

विज्ञाने रेतसीहोमस्त्वमृतोऽन्येषु चेतरेः ॥ २ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरम्, यः पृथिवीमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्य-
मृतः ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्य आह यः पृथिव्यां तिष्ठन्—एष त आत्माऽन्तर्याम्य-
मृतः । पृथिव्यां स्थितः तदन्तर्गतः तदवेद्यः तच्छरीरकश्च सन् योऽन्तःप्रविश्य
प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणनियमनं करोति, एषोऽन्तर्यामी ते अमृत आत्मा निरुपाधिका-
मृतत्वशाली आत्मेत्यर्थः । अत्र ते आत्मेति व्यतिरेकनिर्देशादन्तर्यामिणो जीव-
व्यतिरेकः सिद्धः, अमृतत्वविशेषणाच्च सिद्धयति । तद्धि विशेषणं जीवव्यावृत्त्यर्थम् ।
अन्तर्यामी ते आत्मेत्युक्ते आत्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वशङ्कया जीवव्यावृत्तिर्न प्राप्नो-
तीति हि अमृत इत्युक्तम् । जीवस्यामृतत्वसिद्धेः परमात्मप्रसादाधीनत्वान्न तत्
तस्य निरुपाधिकमिति निरुपाधिकाऽमृतत्वशाली आत्मा परमात्मैव । अत्र अमृतत्व-
स्योपाध्यनुक्त्या निरुपाधिकत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

पृथिव्या इति पञ्चमी ; अद्भ्योऽन्तर इत्याद्यनुगोधान् । अन्तर इत्यस्य सूक्ष्म इति
वा अवहिरिति वाऽर्थः । तेन पृथिव्यन्तर्गतत्वसिद्धिः । एवञ्च पृथिव्यां तिष्ठन्निति बहिः
स्थितिरुच्यते । शेषमस्मदीये आचार्यभाष्यतात्पर्ये विस्तरेण द्रष्टव्यम् । यस्य पृथिवी
शरीरमिति । ननु शरीरत्वं नाम नेन्द्रियाश्रयत्वमर्थाश्रयत्वादि वा ; नैयायिकोक्तस्य तस्यास्मा-
भिरनभ्युपगमात् । तत्र यत्येति षष्ठ्यर्थस्य निरूपितत्वस्य सुखमनन्वयाच्च । न चान्तःप्रविश्यनियम-
त्वम् ; तस्य यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्युक्ततया पांशुकस्त्यादिति चेत् - न - अनुक्तयोः
नियमेन धार्यत्वशेषत्वयोरेव गोबलीवर्दन्यायेन शरीरपदविबक्षितत्वात् । चेतनापृथक्सिद्धद्रव्य-
त्वरूपं वा शरीरत्वमत एव न्यायसिद्धाख्यानदर्शितमिति कृत्वा तदस्तु इह विबक्षितम् । तेनैव
सर्वदा नियम्यत्वधार्यत्वादेरर्थात् सिद्धया न शरीरपदस्यानेकार्थकल्पनापत्तिरूपदोषोऽपि ।

पृथिवीपदस्य अचेतनपृथिवीमात्रपरत्वे तस्याः वेदितृत्वप्रसक्त्यभावेऽपि, 'यं पृथिवी न
वेदे, त्युक्तिः 'न पृथिव्यामग्निचेतव्यो नान्तरिक्षे न दिवि' इत्यत्र 'नान्तरिक्ष' इत्यादिवा-
सिद्धानुवादमात्रम् । आत्मपर्याये, 'यमात्मा न वेदे'ति अवश्यं वक्तव्यम् । तथा च परमात्मनो
वेदनविषये चेतन आत्मा पृथिव्याद्यचेतनद्रव्य इति व्यञ्जनमनुवादफलम् । अननुवादत्वमभि-
संधाय, 'यं पृथिवी न वेदे' इत्यस्य, पृथिव्यग्निमान्विद्येता न वेदेत्यस्वीकारे, 'यः पृथिव्यां

अत्र प्रश्नानुरूपेण, ' इमं च लोकं परञ्च लोकं सर्वाणि च भूतानि योऽ-
न्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्यामी ' इति एकेनैव निर्देशेन सर्वान्तर्यामिणः उदा-
लकं प्रति, ' ते आत्मे ' त्यात्मत्वप्रतिपादनसंभवात्, ' यः पृथिव्यां तिष्ठन् ',
' योऽप्सु तिष्ठन् ' इत्यादिपर्यायोपदेशबाहुल्यं किमर्थमिति चेन्न — पृथिव्यादिके
एकैकवस्तुनि प्रत्येकं परिपूर्णत्वेन नियन्तृतया स्थितिज्ञापनार्थत्वेन सार्थक्यात् ।
' परिपूर्णत्वञ्च अणुमात्रेऽपि वस्तुनि स्थितस्य निरवधिकषाड्गुण्यविशिष्टतया प्रतिपत्ति-
योग्यत्वमिति व्यासायैर्वाक्यान्वयाधिकरणे वर्णितम् । इदं हि पूर्णत्वं नैकेन
पूर्वोक्तरीत्या निर्देशेन सिद्धयति । ननु, ' सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति,
तं मे ब्रूही ' ति, ' सर्वभूतानामप्यन्तर्यामी एकोऽस्ति, स वक्तव्य ' इति पृष्ठवन्तमुदा-
लकं प्रति, ' पृथिव्यन्तर्याग्येव ते अन्तर्यामी, जलान्तर्याग्येव ते अन्तर्यामी ' ति
पृथिव्याद्यन्तर्यामिणश्च उदालकान्तर्यामिणश्चाभेदबोधनमसङ्गतम् ; अन्तर्याग्यैक्यस्य
प्रागेव निश्चितत्वात् । अतः स त आत्मेत्यात्मशब्दो नान्तर्यामिवचनः ; अपि
तु स्वरूपवचन इत्येव युक्तमिति चेन्न — आत्मशब्दस्य शेषित्वाधारत्वाद्यर्थकत-

तिष्ठन् ' इत्यादावप्यैकरूप्याय पृथिव्यभिमानिदेवतायां तिष्ठन्निस्वर्थं इष्यताम् । तर्हि अचेतनान्तर्या-
मित्वं न सिद्धवेदिति चेत्—अचेतनविशिष्टदेवतारूपचेतनेऽन्तर्यामित्वम् उच्यमानम् अबाधात् विशेष-
ण्यविशेषणोपनिर्दिष्टं स्वरसतः सिद्धमिति कथनीयम् । तर्हि, य आत्मनि तिष्ठन्निति पर्यायः
किमर्थं इति चेत्—अभिमानिदेवतातिरिक्तजीवानां शुद्धजीवात्मस्वरूपस्य च तच्छरीरत्वप्रति-
बोधनायेति । परन्तु पृथिव्यादिपदमभिमानिदेवतायां न मुख्यवृत्तम् । श्रुतप्रकाशिकायामन्त-
र्याग्यधिकरणे, ' सर्वेषु वेदेषु, ' सर्वेषु यज्ञेषु ' इति वेदयज्ञपर्याययोरभिमानिदेवतापरत्वमिहि-
तम् ; गुणक्रियामात्रविवक्षायां शरीरत्वायोगात् । द्रव्यस्यैव शरीरत्वात् । तेनान्यत्राभिमानिदेवता-
पर्यन्तविवक्षा नास्तीति ज्ञायते । पृथिव्यादितेजःपर्यन्तपाठानन्तरम् इत्यधिदेवतमित्युप-
संहारात् पृथिव्यादिपदानां देवतापरत्वेऽपि, भूतपदस्य अचेतनविशिष्टचेतनार्थकतया यः सर्वेषु
भूतेषु इत्यत्र भूतपदस्य च जीवपर्यन्तत्वेऽपि आध्यात्मिकप्राणादिपर्यायेषु प्राणादिपदानि उप-
करणमात्रपराणीत्येव स्वरसमिति वा स्वीक्रियतामित्यलम् ।

व्यासायैरिति । भट्टपराशरपादैश्च नामसहस्रभाष्ये पूर्णत्वं स्वतन्त्रावाप्तसमस्त-
कामत्वमित्युक्तम् । यथा हि जीवः एकास्मिन् शरीरे निविष्टोऽन्यशरीराकञ्छेदेन कर्तव्यं न कर्तुं
क्षमते, परिकरवैकल्यात्—न तथाऽयम् ; संकल्पमात्रसाध्यसर्वकार्यत्वादित्यादि भाष्यम् ।

याऽप्युपपत्तेः ते आत्मेति व्यधिकरणनिर्देशस्वारस्यभङ्गायोगात् । 'पतिं विद्व-
स्ये' त्यादिवाक्यैर्विश्वशेषिणः कस्यचिद्वगतत्वात् तेन वाक्येन प्रतिपन्नस्ते
आत्म = ते शेषी पृथिव्यादीनामन्तर्यामीति प्रघट्टार्थः ॥ ७ ॥

ते शेषी पृथिव्यादीनामन्तर्यामीति प्रघट्टार्थ इति । यथा सूत्रस्य सर्वलोकसर्वभूत-
विष्टम्भकत्वं प्रष्ट्रैवोक्तमिति तस्य सूत्रस्य वायुत्वमेव याज्ञवल्क्येन ज्ञापनीयम्—तथैव सर्वलोकसर्व-
भूतान्तर्नियन्तृत्वं प्रष्ट्रैवोक्तमिति नान्तर्यामित्वमत्र ज्ञाप्यते । अतो यः पृथिव्यां तिष्ठन्नित्येवं
यच्छब्दानां प्रयोगेणान्तर्यामिषब्दार्थं विवृत्त्यानूद्य एष ते आत्मान्तर्याम्यमृत इति विधीयते ।
अन्तर्यामिणः पृथिव्यादि अन्तः प्रविश्य नियन्तृत्वरूपं चेतनत्वं प्रागेव ज्ञातमिति, 'कोसावन्तर्या-
मी'ति प्रश्नस्य जीवादिभिर्वा वा भिन्नो वेति प्रश्नरूपतैव वक्तव्या ; को देवताविशेष इति प्रश्नरूपता
वा । तत्रेदं याज्ञवल्क्यस्योत्तरम् । सुबालोपनिषदीव सर्वभूतान्तरात्मेत्यनुकत्वा ते आत्मेति
वक्तुरस्यायमाशयः— इममन्तर्यामिणं जीवं न मन्येथाः । अयं खलु देहेन्द्रियसंघातात्मनि
निकाये निविशनामर्षानामधिष्ठानदेवतासु, पृथिव्यादिषु— आरम्भकेषु, भोग्यभोगस्थानभोगोप-
करणेषु, देहेषु—, उपकरणे प्राणे, इन्द्रियेषु वागादिषु चान्तर्वर्ती यन्ता अत एव तत्तच्छरीरक-
कर्म जीवात्मा अभितुमर्हति । न खलु त्वां प्रति त्वदीयदेहेन्द्रियतदधिष्ठानदेवतादीनां सर्वेषां
शरीरत्वम्, तत्र वा तत्सर्वनियन्तृत्वमस्ति । अतस्त्वदधिक एव तवान्तर्याम्येव कथितं सः । अत
एवम्भूतस्यान्तर्यामिणस्त्वदभिन्नत्वायोगात् त्वां प्रति आत्मत्वात् तन्न्यायात् एषोऽन्तर्यामी न
प्रियमाणोऽश्मूर्त्यादिरूपजीवोऽपि ; किन्त्वमृतोऽन्य इति । अत्र वाक्ये अमृतत्वं मृतवि-
लक्षणत्वं जीवविलक्षणत्वं विधेयम् जीवामिन्नत्वे त्वदभिन्नत्वापर्याया, 'अहमेतत्सर्वान्तर्यामी'ति
तवानुभाषापत्तिरिति, तस्य त्वभिरूपितात्मत्वात् जीवविलक्षणत्वमिति तदुपपादनार्थं 'त आत्मो'ति
हेतुगर्भविशेषणम् । एषोऽन्तर्यामी ते आत्मेत्यप्रयुज्य अनुवादरूपादन्तर्यामिपदान् प्रागेव त
आत्मेति प्रयोगात् 'त्वदन्तर्यामित्वमपि न मया विशेषतो ज्ञापनीयम्, सर्वाणि भूतान्यन्तरो
यमयतीति त्वयैवोक्ततया भूतशब्दस्याचेतनविशिष्टचेतन एव रूढतया सर्वचेतनान्तर्यामित्वस्य सुप्र-
हत्वा'दिति सूचितम् । यथा त्वदभिन्नत्वमन्तर्यामिणि त्वया स्वीकर्तुं न शक्यते—तथाऽस्मदभिन्न-
त्वमस्माभिः सर्वैरपीति सर्वभूतान्तरात्मनः सर्ववैलक्षण्यसिद्धिरिति । अमृत इत्युक्त्यैव देवताविशे-
षोऽपि दर्शितः । ब्रह्मरुद्रादीनां जननमरणभाक्त्वस्य प्रमाणपिदतया परिशेषात् नारायण एवामृत-
त्वविभ्रमात् । अमृतो हिरण्य एवानन्तोऽच्युतो नारायणोऽन्तर्यामी नारायणानुवाके निष्कृष्टः ।
इदं शाङ्करे सिद्धिबङ्कल्यानूदितम्, 'य ईहगीश्वरो नारायणाख्यः पृथिवीं पृथिवीदेवतां यमय-
ती'ति । व्यक्तव सुबालो रनिवदन्तर्यामिप्रकरणे, 'यः पृथिवीमन्तरे संचरन्—एष सर्वभूतान्त-
रत्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः' इति । आत्मत्वेऽन्यमृताऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव
एकोऽयम् ।

योऽप्सु तिष्ठन्नद्भयोऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्यापश्शरीरं योऽपोऽ-
न्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥

योऽग्नौ तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद, यस्याग्निश्शरीरम्, योऽग्नि-
मन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमन्तरिक्षं न वेद, यस्यान्तरिक्षं
शरीरम्, योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयति. एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद, यस्य वायुः शरीरम्,
यो वायुमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥

यो दिवि तिष्ठन् दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद, यस्य द्यौश्शरीरम्,
यो दिवमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद, यस्यादित्यश्श-
रीरम्, य आदित्यमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशश्शरीरम्,
यो दिशोऽन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १४ ॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठैश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न वेद, यस्य
चन्द्रतारकं शरीरम्. यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्त-
र्याम्यमृतः ॥ १५ ॥

य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादन्तरो यमाकाशो न वेद, यस्याकाश-
शरीरम्, य आकाशमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥

यस्तमसि तिष्ठैस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद, यस्य तमश्शरीरम्,
यस्तमोऽन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥

यस्तेजसि तिष्ठैस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद, यस्य तेजश्शरीरम्,
यस्तेजोऽन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ।

इत्यधिदैवतम् । अथाधिभूतम् (१८)—

एवमप्सु अग्नौ अन्तरिक्षे वायौ दिवि आदित्ये दिक्षु चन्द्रतारके आकाशे
तमसि तेजसि चान्तर्यामिणमुक्त्वाऽऽह इत्यधिदैवतम् । उपदिष्ट (उक्त ?) मन्तर्यामि-
स्वरूपमिति शेषः । अथाधिभूतम् । अन्तर्यामिस्वरूपमुच्यते^१ इति शेषः ॥ ८-१८

१. उपदिश्यते क.

यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यँ सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम्, यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ।

इत्यधिभूतम् । अथाध्यात्मम् (१९)—

यः प्राणे तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद, यस्य प्राणश्शरीरम् यः प्राणमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥

यो वाचि तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ्मन वेद, यस्य वाक् शरीरम् यो वाचमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठन् चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद, यस्य चक्षुश्शरीरम् यश्चक्षुरन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

यश्श्रोत्रे तिष्ठन् श्रोत्रादन्तरो यँ श्रोत्रं न वेद, यस्य श्रोत्रं शरीरम् यश्श्रोत्रमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २३ ॥

यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद, यस्य मनश्शरीरम् यो मनोऽन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २४ ॥

यस्त्वचि तिष्ठन् त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद, यस्य त्वक् शरीरम् यस्त्वचमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २५ ॥

यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद, यस्य विज्ञानं शरीरम्, यो विज्ञानमन्तरो यमयति, एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २६ ॥

सर्वेषु भूतेषु चान्तर्यामिणमुक्त्वाऽऽह इत्यधिभूतम् । अन्तर्यामिस्वरूप-मुक्तमिति शेषः । अथाध्यात्मम् । अन्तर्यामिस्वरूपमुच्यत इति शेषः ॥ १९ ॥

एवं प्राणे वाचि चक्षुषि श्रोत्रे मनसि त्वचि चोक्त्वाऽऽह यो विज्ञाने—अमृतः । अत्र विज्ञानशब्दो जीवात्मपरः । समानप्रकरणे माध्यन्दिनशाखा-यामत्रत्यविज्ञानशब्दस्थाने, 'आत्मनि तिष्ठन्' इति आत्मशब्देन निर्देशदर्शनात्, ज्ञानस्वरूपस्य तस्य तच्छब्दवाच्यत्वयोगाच्चेति द्रष्टव्यम् ॥ २०—२६ ॥

सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयतीति यत् संमुखमुक्तम्, ततो जीवात्मान्तर्यामित्त्वमपि ज्ञातप्रायमित्यभिप्रेत्यानुवदति यो विज्ञाने तिष्ठन् इत्यादि ।

यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यँ रेतो न वेद, यस्य रेतश्शरीरम्
यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ।

अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतश्श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता ;
नान्योऽनोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोता, नान्योऽतोऽस्ति मन्ता,
नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता ; एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अतोऽन्यदात्तम् ।
ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम ॥ २७ ॥

इति पञ्चमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम्

एवं रेतस्यन्तर्यामिणमुक्त्वाऽऽह अदृष्टो द्रष्टा — विज्ञाता । अत्र
द्रष्टृत्वं रूपसाक्षात्कारवत्त्वम् । न तु चक्षुर्जन्यज्ञानवत्त्वम् ; तस्य परमात्मन्य-
संभवात् । श्रोतृत्वं शब्दसाक्षात्कारवत्त्वम् । मन्तृत्वं गन्तव्यविषयसाक्षात्कर्तृत्वम् ।
विज्ञातृत्वं विज्ञानशब्दितनिदिध्यासनविषयसाक्षात्कर्तृत्वम् । द्रष्टृत्वादिकं जीवस्या-
प्यस्तीति अदृष्टत्वादिना द्रष्टृत्वादिकं विशेषितम् । तादृशञ्च तत्र जीवस्यास्तीति भावः ।
अत्र च द्रष्टृत्वादौ उपाध्यनुक्तेः निरुपाधिकद्रष्टृत्वमर्थसिद्धमिति द्रष्टव्यम् । नान्यो
— विज्ञाता । एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । अतोऽन्यदात्तम् । अन्यशब्दादेः
सर्वनाम्नः पूर्वनिर्दिष्टसदृशान्यपरत्वस्य, 'समानेषु पूर्वत्वात्' ('समाने पूर्ववत्त्वात् ?)
इति साप्तमिकाधिकरणे व्यवस्थितत्वात् अत्राप्यन्यशब्देन पूर्वनिर्दिष्टादृष्टत्वादि-
विशेषितनिरुपाधिकरूपादिसाक्षात्कारादिमतो निषेध उपपद्यते । जीवस्य करणायत्तज्ञान-
त्वात् अन्यस्तत्सदृशोऽदृष्टो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् । शिष्टं
स्पष्टम् । ततो होद्दालक आरुणिरुपरराम । पूर्ववत् । (२७)

(१) इदञ्च ब्राह्मणमधिकृत्य समन्वयाध्याये द्वितीयपादे चिन्तितम् । 'यः
पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्यारभ्यान्तर्यामिब्राह्मणेऽधिदैवतमधिलोकमधिदेवदमधियज्ञमधिभूत-
मध्यात्मञ्च अन्तरवास्थितत्वेनोक्तोऽयमन्तर्यामी जीव एव स्यात्, वाक्यशेषे, 'द्रष्टा
श्रोते'ति करणायत्तज्ञानवत्त्वोक्तेः । न च—दर्शनश्रवणादिशब्दोः रूपशब्दादिसाक्षा-

अदृष्टः अश्रुतः इत्येवंपदेः यं प्रथिवी न वेदत्युक्ताशेषप्रहः । परमात्मनोऽन्यस्य जीवस्य
सत्त्वात् कथमन्यनिषेध इत्यत्र तदर्थमाह अन्यशब्दादेरिति । सदृशान्येति । सदृश-
रूपान्येत्यर्थः । साप्तमिकेति । (मी. १-१-२.) तत्र, 'समाने पूर्ववत्त्वादुरपन्नाधिकारः
स्यात्' इति प्रथमं पूर्वपक्षसूत्रम् । 'समानमितरच्छेयेने'ति वाक्यं विषयः ।

त्कारपराः । तादृशसाक्षात्कारवत्त्वञ्च परमात्मनोऽपि संभवतीति वाच्यम्—तथा हि सति, ' नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टे ' ति तदतिरिक्तद्रष्टृनिषेधानुपपत्तेः । जीवस्यैव तदतिरिक्तस्य रूपादिसाक्षात्कारवतः सत्त्वात् । द्रष्टृदिशब्दानां करणायत्तज्ञानवत्त्वार्थक- तथा जीवपरत्वे तु जीवव्यतिरिक्तस्य करणायत्तज्ञानक्तो निषेध उपपद्यते ; ईश्वरस्य करणायत्तज्ञानवत्त्वाभावादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते -- उच्यते, " अन्तर्याम्यधिदैवाधि- लोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् " । अधिदैवाधिलोकादिषु श्रूयमाणोऽन्तर्यामी परमा- त्मैव ; सर्वभूतान्तरत्वामृतत्वादेः परमात्मधर्मस्य श्रवणात् । अधिलोकादयो माध्य- न्दिने द्रष्टव्याः । अन्यशब्दस्य पूर्वोक्तन्यायेन पूर्वनिर्दिष्टादृष्टत्वादिविशेषितनिरु- पाधिकरूपादिसाक्षात्कर्तृन्तरपरत्वेन वाक्यशेषोऽप्युपपद्यते ।

" न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापाच्छारीरश्च " । यथा स्मार्त प्रधानम्, ' अदृष्टो द्रष्टे ' ति श्रुतस्यादृष्टत्वविशिष्टद्रष्टृत्वस्य, सर्वान्तर्यामित्वादेश्च तदसंभावितधर्मस्य श्रवणान्न प्रतिपाद्यम् — एवं न जीवोऽप्यत्र प्रतिपाद्यते (द्यः) ।

" उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते " । काष्ठा माध्यन्दिनाश्चोभयेऽपि अन्त- र्यामिणं जीवाभन्नमेव आमनन्ति । माध्यान्दना हि, ' य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरः ' इति, काष्ठाश्चात्मपर्यायस्थाने, ' यो विज्ञाने तिष्ठन् ' इति आत्मपदस्थाने विज्ञान- पदमधीयते । अतो न जीवोऽन्तर्यामीति स्थितम् ।

(२) ननु आत्मनो ज्ञानाश्रयस्य कथं विज्ञानशब्दवाच्यत्वमिति चेन्न — अस्यार्थस्य वियत्पादे चिन्तितत्वात् । तथा हि — ' यो विज्ञाने तिष्ठन् ', ' विज्ञानं यज्ञं तनुते ', ' ज्ञानस्वरूपमयन्तनिर्मलं परमार्थतः ' इति श्रुतिस्मृतिभिर्ज्ञानस्वरूप- त्वेनैवात्मनः प्रतीतेर्न ज्ञाता आत्मा । अथवा ' यो वेदेदं जिघ्रशीति स आत्मा', ' एष हि द्रष्टा श्रोता ' इत्यादिश्रवणात्, अहं जानामि, अज्ञासिषमित्याद्यनुभ- वाच्च आगन्तुकज्ञानाश्रय एव ; न स्वयं ज्ञानरूपः । ज्ञानरूपत्ववचनानि तु लक्षणि- कानीत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते — " ज्ञोऽत एव " । अत एव = ' एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता प्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः ' इति विज्ञानात्मन एव

1. स्वरूपत्वस्यैव. क.

निरुपाधिकेत्यादि । निरुपाधिकं यथा तथा रूपादिसाक्षात्कर्तृत्वर्थः ।

जीवस्य द्रष्टृत्वादिश्रुतेरेव ज्ञानात्मकोऽपि सन् स्वाभाविकज्ञानाश्रयश्च भवनीत्यर्थः ।

ननु विभोरात्मनः स्वाभाविकज्ञानाश्रयत्वे तज्ज्ञानस्य सर्वपदार्थसंबन्धात् सार्वज्ञ्यं सर्वदा स्यादित्याशङ्क्याह — “ उक्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ” । विभुत्वे स्यादियं शङ्काऽपि, ‘ तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्कामति’, ‘ ये वै के चास्माल्लोकात् प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति’, ‘ तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे’ इति जीवस्योक्क्रान्तिगत्यागतीनां श्रवणात् जीवो न विभुः । अतो न सर्वदा सार्वज्ञ्यापत्तिरित्यर्थः । ननु शरीरादुत्क्रमणं नाम शरीरविषयकामिभानराहित्यम् । तच्च विभो-
रप्यात्मनः संभवतीत्यत्राह “ स्वात्मना चोत्तरयोः ” । चशब्दोऽन्वधारणे । विभुत्व-
पक्षे उक्तमस्य कथञ्चित्संभवेऽपि उत्तरयोः गमनागमनयोः स्वात्मना = स्वरूपेणैव संपाद्यत्वात् विभुःचे तदसंभवः । किञ्च भूतकरणग्रामासंपरिष्वक्तस्यैव, ‘ एतास्तेजोमा-
तास्समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति’, ‘ शुक्रमादाय पुनरेति स्थान’ मिति शरीर एव स्वात्मनैव गत्यागतिश्रवणात् विभुत्वे च तयोरसंभवात् न विभुरात्मा । “ नाणु-
रतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात् ” । ‘ त्र्योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इति जीवं प्रस्तुत्य, ‘ स एष महानज आत्मा’ इति महत्त्वश्रुतेर्नाणुर्जीव इति चेन्न — ‘ यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मा’ इति जीवेतरं परमात्मानमधिकृत्य तस्यैव तत्र महत्त्वप्रतिपादनात् । “ स्वशब्दोन्मानाभ्याश्च ” । ‘ एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः’ इति अणुत्वलक्षणस्य स्वस्य वाचकशब्दश्रवणात्, ‘ वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः’ इति अणुसदृशं वस्तुद्धृत्य तन्मानत्वस्य जीवे आमननाच्चाणुरेव ।

नन्वणुत्वे सति एकदेशस्थस्य कथं सकलदेहव्यापिवेदनोपलम्भ इत्यत्र मतान्तरेण परिहारमाह “ अविरोधश्चन्दनवन् ” । यथा हरिचन्दनबिन्दुः शरीरैकदेशस्थोऽपि सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोति, एवं जीवोऽपि भविष्यति । “ अव-
स्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ” । हरिचन्दनबिन्दुदेहदेह्यादिरूप-
देशविशेषावस्थितिविशेषादस्तु तथाभावः, आत्मनो न देशविशेषावस्थितिरस्तीति कथं तथात्वमिति चेन्न — ‘ हृदि ह्ययमात्मे’ ति जीवस्यापि शरीरप्रदेशविशेषा-

लोकान्तरगत्यागत्योः सूक्ष्मशरीरोपाधिकवेदनोपपत्त्या स्वरूपेणैव संपाद्यत्वाभावादन्यत्-
स्वरूमाह किञ्चेति । एवं देहान्तः स्वप्नसुषुप्तिस्थानगत्यागती च द्रष्टव्ये ।

वस्थित्यभ्युपगमात् । अथ स्वमतेन परिहारमाह “ गुणाद्वाऽऽलोकवत् ” । वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । लोके यथा एकदेशस्थानामपि मणिद्युमणिप्रभृतीनां प्रभा व्यापिनी, एवमेकदेशस्थितस्यापि जीवस्य प्रभास्थानीयधर्मभूतज्ञानव्याप्त्या सर्वा-
ङ्गीणसुखदुःखाद्यनुभवसंभवाच्चानुपपत्तिः ।

नन्वात्मव्यतिरिक्तं ज्ञानं नास्तीत्यत्राह “ व्यतिरेको गन्धवत् तथा च दर्श-
यति ” । यथा गन्धस्य पृथिवीव्यतिरेकः प्रत्यक्षसिद्धः, तथा, अहं जानामीति
ज्ञानस्यात्मव्यतिरेकः प्रत्यक्षसिद्धः । ‘ जानात्येवायं पुरुषः ’ इति श्रुतिश्च तथा
दर्शयति । “ पृथगुपदेशात् ” । विज्ञानात्मनोः, पृथक्कृत्य = ‘ न हि विज्ञानु-
र्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते ’ इति तत्तद्वाचकशब्दैरेव ‘ पृथक्कृत्य, उपदेशदर्शनादात्म-
धर्मभूतं ज्ञानमस्त्येव । ननु ज्ञानस्यात्मापेक्षया पृथक्त्वे, ‘ विज्ञाने तिष्ठन् ’ इत्या-
दिश्रुतीनां का गतिरित्यत्राह “ तद्गुणसारत्वात् तद्यपदेशः प्राज्ञवत् ” । तुशब्द-
श्चोद्यं व्यावर्तयति । जीवे विज्ञानगुणस्यैव सारभूतगुणत्वात् विज्ञानमिति जीवो
व्यपदिश्यते । यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः आनन्दगुणसारत्वात्, ‘ यदेष आकाश
आनन्दो न स्यात् ’ इत्यानन्दशब्देन व्यपदेशः । “ यावदात्मभावित्वाच्च न दोष-
स्तद्दर्शनात् ” । यथा गोत्वादीनां यावद्गोव्यक्तिभाक्त्वाद्गोत्ववाचिभिर्गोवादिशब्दै-
र्व्यक्तिनिर्देशो दृश्यते, एवमेव ज्ञानरूपधर्मस्य यावदात्मभावित्वात् तद्वाचिनां ज्ञानशब्देन
धर्मिणो व्यपदेशो न दोषायेत्यर्थः । अत्र चकारात्, ज्ञानवत् आत्मनोऽपि स्वप्रका-
शत्वेन, ज्ञानमिति व्यपदेशो न दोषायेति समुच्चिनोति ।

ननु सुषुप्त्यादिषु ज्ञानाभावाच्च ज्ञानस्य यावदात्मभाविधर्मत्वम् । तत्राह
“ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ” । यथा सर्वदा विद्यमानस्य पुंसस्यज्जक-
घातोः यौवने अभिव्यक्तिः, एवं सर्वदा विद्यमानस्यापि ज्ञानस्येन्द्रियसंप्रयोग-
दशायामभिव्यक्तिः । अतश्च ज्ञानस्वरूपोऽणुरात्मा ज्ञाता च ।

ननु [वि] ज्ञानरूप एवात्मा विभुरस्तु, तत्राह—“ नित्योपलब्धयनुपलब्धि-
प्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वाऽन्यथा ” । किं सर्वगत आत्मा उपलब्धेरेव वा अनुप-
लब्धेरेव वा हेतुः, उतोभयत्र । आद्यपक्षद्वये उपलब्धेरेव वा अनुपलब्धेरेव

वेत्यन्यतरनियमः स्यात् । तृतीयपक्षे सर्वदा उपलब्ध्यनुपलब्धी स्याताम् । तत-
श्चोपलम्भानुपलम्भौ पर्यायेण दृश्यमानौ नोपपद्येयाताम् । अणोर्ज्ञानस्वरूपस्यैवात्मनः
इन्द्रियसंप्रयोगादिकारणमहिम्ना कादाचित्की धर्मभूतज्ञानाभिव्यक्तिरिति सिद्धान्तपक्षे तु
नानुपपत्तिरिति स्थितम् ।

(३) तथा तत्रैव पादे—“कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वा” दिति प्रतिपादितं जीवानां
कर्तृत्वं न परमात्मायत्तम् । तथात्वे हि प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सालम्भिकात् अस्वतन्त्रं
जीवं नियोजयतोः विधिनिषेधशास्त्रयोरानर्थक्यं स्यादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते — उच्यते —
“परात् तच्छ्रुतेः” । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । तच्च कर्तृत्वं परात् = परमात्मा-
यत्तमित्यर्थः । ‘य आत्मानमन्तरो यमयती’ ति तत्कर्तृत्वस्य परायत्तत्वश्रवणात् ।

नन्वेवं विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यम् । तत्राह “कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रति-
षिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः” । परमात्मा जीवकृतं पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्य तदनुमतिदानेन प्रवर्तयति ।
एवंसति विधिप्रतिषेधावैयर्थ्यानुग्राहकत्वादिकं सिद्ध्यति । स भगवान् पुरुषोत्तमः
अवाप्तसमस्तकामः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यसंकल्पः स्वमाहात्म्यानुगुणलीलप्रवृत्तः,
‘एतानि कर्माणि समीचीनानि, एतान्यसमीचीनानि’ ति कर्मद्वैविध्यं संविधाय,
तदुपादानोचितदेहेन्द्रयादिकं तन्नियमनशाक्तञ्च सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां सामान्येन प्रदिश्य,
स्वशासनावबोधि शास्त्रञ्च प्रदर्श्य, अन्तरात्मतयाऽनुप्रविश्य अनुमन्तृतया च नियच्छं-
स्तिष्ठति । ते च क्षेत्रज्ञाः तदाहितशक्तयः तत्प्रदिष्टकरणकळेबरादिकाः तदाधाराः
स्वयमेव स्वेच्छानुगुण्येन पुण्यापुण्यरूपे कर्मणि उपाददते । ततश्च पुण्यरूपकर्म
कारिणं स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा धर्मार्थकाममोक्षैर्वर्धयति (ते) । शासनातिवर्तिनञ्च
तद्विपर्ययेण योजयति । अतः स्वातन्त्र्यदयाळुत्वादिवैकल्यचोद्यस्य नावकाशः । दया
हि नाम स्वार्थनिरपेक्षा परदुःखासहेष्णुता । सा स्वशासनातिवृत्तिव्यवसायिन्यपि
वर्तमाना न गुणायामकल्पते । प्रयुक्त अपुंस्त्वमेवाऽऽवहते । तन्निग्रह एव तत्र गुणः ।
अन्यथा शत्रुनिग्रहादीनामगुणत्वप्रसङ्गात् । स्वशासनातिवृत्तिव्यवसायनिवृत्तिमालेण
अनाद्यनन्तकल्पोपचितदुर्विषहानन्तापराधानङ्गीकारेण निरतिशयसुखसंवृद्धये स्वयमेव
प्रयतते । यथोक्तम् —

1. परायत्त. क. 2. सर्वं विधाय. क.

‘तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥’ इति ।

ननु कूपे पतन्तं बालकं दृष्ट्वा उपेक्षमाणस्य, अनुमतिं कृतवतो वा पुंसो नैर्घृण्यादिप्रसक्तिवत् स्वाहितकर्मप्रवृत्तपुरुषविषये उपेक्षकत्वे वा, अनुमन्तृत्वे वा, प्रयोजकत्वे वा सर्वेश्वरस्य तस्य निर्दयत्वादिकमवश्यम्भावीति चेत्^१ — शास्त्र-प्रवर्तनमुखेन सामान्येन अहितप्रवृत्तिनिवारणस्य कृतत्वात् नोपेक्षणम् । तत्तत्प्रवृत्तिकाले विशेषतो निवारकत्वाभावलक्षणमुपेक्षकत्वं तु स्वतन्त्रस्य न पर्यनुयोज्यम् । एतादृशस्वातन्त्र्यमेव दोष इति चेत् — तत्र किं प्रमाणम्? न प्रत्यक्षम् ; तस्येश्वरविषये अप्रमाणत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्र हि किमीश्वराख्यं धर्मिणं शास्त्रैक-समधिगम्यमभ्युपेत्य तत्स्वातन्त्र्यस्य दोषत्वमनुमीयते, उतानभ्युपगम्य? अनभ्युपगमे हेतोरश्रयासिद्धिः । अभ्युपगमे धर्मिग्राहकेण शास्त्रेण तस्य गुणत्वेन प्रतिपन्नत्वात् कालात्ययापदिष्टत्वम् । चिकीर्षापूर्वककृतमत्त्वेन सालम्बिजाविलक्षणतया जीवस्य कर्तृत्वात् न शास्त्रानर्थक्यम् ; प्रवर्तकज्ञानचिकीर्षोत्पादकत्वेन साफल्यत् । काला-दिवन साधारणकृतिहेतोरीश्वरस्य न वैषम्यादिप्रसक्तिश्च । उक्तञ्च भगवता पराशरेण—

‘निमित्तमात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि ।’

इति । निमित्तमात्रं = साधारण [कारण?] मात्रमित्यर्थः । गीतञ्च भगवताऽपि —

‘तस्य कर्तारमपि मां विद्वद्यकर्तारमव्ययम् ॥’

इति । साधारण^२कर्तारं विद्वि । असाधारणकर्तारं न विद्वीति हि तस्यार्थः । उक्तञ्च व्यासार्थैः —

“वैयर्थ्यं यावता न स्यात् विधानप्रतिषेधयोः ।

नियन्तृःश्रुतेस्तावान् सङ्कोचो न त्वतः परः” ॥ इति ।

नन्वेवं साधारणकारणै^३ रेव सर्वकार्योत्पत्तिसंभवे ईश्वरस्य प्रयोजकत्वानुमन्तृ-त्वादिकं (अनुमन्तृत्व प्रयोजकत्वादिकं ?) कुतोऽभ्युपगन्तव्यमिति चेत् — करुणायामेवेदृशचोद्यावकाशः । ‘अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा’, ‘एष श्रेव साधु कर्म कारयती’ त्यादिप्रमाणप्रतिपन्नार्थे ईदृशचोद्यानवकाशादिति स्थितम् ।

१. चेन्न. क. २. साधारणं कर्तारं. क. ३. कारणत्वादिभिरेव. क.

५—८.

अथ ह वाचक्रव्युवाच—ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि । तौ चेन्मे वक्ष्यति, न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोद्यं जेतेति ।

(४) तथा प्राणपादे — जीवस्य यत् स्वभोगसाधनशरीराद्यधिष्ठातृत्वम्, न तत् परमात्मयत्तमिति पूर्वपक्षे उच्यते — “ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् प्राणवता शब्दात् ” । प्राणवता जीवेन सह ज्योतिरादीनाम् अग्न्यादिदेवतानां यत् प्राणविषयमधिष्ठानम् = जीवेन अग्न्यादिदेवताभिश्च क्रियमाणं प्राणकर्मकाधिष्ठानं यत्, तत् तदामननात् = तस्य परमात्मन आमननात् संकल्पादेव भवति ; ‘ योऽमौ तिष्ठन्नभेरन्तरो यमग्निं वेद यस्याग्निः शरीरं योऽग्निमन्तरो यमयति ’, ‘ य आत्मनि तिष्ठन् ’ इत्यादिशब्दात् । “ तस्य च नित्यत्वात् ” । सर्वेषां परमात्मनाऽधिष्ठितत्वस्य यावत्स्वरूपभाविवाचेति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ (५-७.)

अथ ह वाचक्रव्युवाच । अन्तर्यामिब्राह्मणे प्रसिद्धे ब्रह्मविदि उद्दालकं याज्ञवल्क्येन पराजिते, सर्वेषां ब्राह्मणानामेवमेव पराजयो भविष्यतीति मन्यमाना गार्गी, ‘ मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्धा व्यपसत् ’ इति याज्ञवल्क्यस्य सक्तोद्योक्त्या भीत्या पूर्वमुपरताऽपि ब्राह्मणानुज्ञां प्राप्य पुनः प्रष्टुकामा अनुज्ञादानाय ब्राह्मणानुवाचेत्यर्थः । ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ताहं — ब्रह्मोद्यं जेतेति । हन्त ! हे भगवन्तो ब्राह्मणाः ! इमं याज्ञवल्क्यमहं प्रश्नद्वयं प्रक्ष्यामि । तस्य चेदुत्तरं मे प्रश्नद्वयस्य याज्ञवल्क्यो वक्ष्यति, तदेमं याज्ञवल्क्यं युष्माकं मध्ये ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवादं प्रति जेता कोऽपि जातु नास्तीत्यर्थः । ब्रह्मोद्यम् । ‘ वदस्सुपि क्यप् चे ’ ति क्यप् ।

अतिप्रश्नानुपसंहारे मूर्धपातः स्यादिति गार्गी भर्त्सितवता याज्ञवल्क्येन उद्दालके अस्मत्प्रश्ननुत्तरणे मूर्धपातस्ते भविष्यतीति पश्चाद् भर्त्सितवति पराजिते गार्गी, सकृदुपरतायाः पुनः प्रश्नार्थमुद्यमोऽनुमतो भवेन्नवेति शङ्कया ब्राह्मणानुमतिमपेक्षमाणा, अनुस्तरणे मूर्धपातः स्यादिति स्वयं शापदानपूर्वकं प्राक्कृतातिप्रश्नरीतिं परित्यज्य यथाक्रमं पुनः प्रष्टुमारभते इत्याह अथ ह वाचक्रवीति । यदूर्ध्वमित्यादिना भूतभविष्यत्सर्वव्यष्टिसमष्टिकार्यजातप्राग्भेन तदाधारप्रश्नः पूर्वकृतचतुर्मुखलोक्मात्राधारप्रश्नापेक्षया विलक्षण इति नायमतिप्रश्नः । प्रसिद्धे इति । उद्दालकस्य प्रसिद्धिः पूर्वब्राह्मणारम्भे दर्शिता ।

[^१ तौ चेन्मे न विवक्षिष्यति, मूर्धाऽस्य विपतिष्यतीति] । पृच्छ गार्गीति ॥ १

सा होवाच—अहं वै^१ याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोऽग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम् । तौ मे ब्रूहीति । पृच्छ गार्गीति ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदर्वा(वा) क् पृथिव्या यद-

1. इदं मूलमेतद्भाष्यं क. कोशेऽधिकम् । माध्यन्दिने तु एतत्पाठो निर्दिष्टः । परन्तु विवक्षयति इति पदं तत्र । तदेव तत्र युक्तम्, 'व्यधोचः', (५-१-२६) इत्याद्यनुसारात् ।
2. 'अहं वै त्वा' शां । द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामीति प्रथग्वाक्यता तत्र दर्शिता । इह भाष्ये त्वा इति न । उपोदस्थामित्यन्तमेकं वाक्यम् । परन्तु अहमिति पुनर्वचनमिह व्यर्थमिव । अथापि व्यवहितस्याहम्यदस्य स्मरणार्थं तादृति वक्तव्यम् ।

[तौ चेन्मे न विवक्षिष्यति मूर्धाऽस्य विपतिष्यतीति । मे मम तौ प्रश्नौ अयं याज्ञवल्क्यो न प्रतिवक्ष्यति यदि, तर्हि माम्, 'मा ते मूर्धा व्यपस' दित्यन्यायेनाब्राह्मवादिनीमिव पूर्वं शप्तवतोऽस्य याज्ञवल्क्यस्याब्रह्मिष्ठस्य मूर्धा विपतिष्यति ब्रह्मिष्ठपणग्रहणादिति अस्मिन्नर्थे ब्राह्मणा अनुगृह्णन्वित्यर्थः ।] एवमुक्तं ब्राह्मणाः आहत्यानुमतिमदुः । पृच्छ गार्गीति स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

सा होवाच । तदेव याज्ञवल्क्यं प्रति ब्राह्मणानुमतया वाचकव्योक्तमाह अहं वै याज्ञवल्क्य—ब्रूहीति । हे याज्ञवल्क्य! अहम्, वै प्रसिद्धं यथा तथा कश्चीदेशभवः विदेहदेशभवो वा उग्रपुत्रः शूरवंश्यः यथा उज्ज्यम् उत्सृष्ट्यं धनुः पुनरपि सज्यं कृत्वा द्वौ बाणवन्तौ — बाणशब्देन शराभ्रे यो वंशखण्डः, सोऽभिधीयते । तद्वन्तौ — सपत्नातिव्याधिनौ सपत्नात्यन्तव्यथनशीलौ च शरौ हस्ते गृहीत्वा उपोत्तिष्ठेत् सपत्नसमीपं गच्छति, एवमेवाहं (?) द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यां त्वामुपस्थिताऽस्मि — उपोदस्थाम् । स्थाधातोर्लुङ् । 'गातिस्त्रावुपाभूभ्यः' इति सिचो लुक् — तौ मे प्रश्नौ ब्रूहीत्यर्थः । एवमुक्तं आह याज्ञवल्क्यः पृच्छ गार्गीति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २ ॥

सा होवाच । सा गार्गी पप्रच्छ । तदेवाह यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदर्वाक् पृथिव्याः — प्रोतञ्चेति । हे याज्ञवल्क्य! दिवो यदूर्ध्वं ध्रुवो-

न्तरा द्यावापृथिवी इमे यद् भूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेत्याचक्षते, कस्मिँस्त-
दोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ३ ॥

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदर्वां(वा)क् पृथिव्या यदन्तरा
द्यावापृथिवी इमे यद् भूतञ्च भवञ्च भविष्यञ्चेत्याचक्षते, आकाशे
तदोतञ्च प्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥

सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य, यो म एतं व्यवोचः। अपर-
स्मै धारयस्वेति । स होवाच पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

कात् यत् ऊर्ध्वं ^१ वस्तुजातम्, यदर्वांक् पृथिव्याः पृथिव्याभ्राधस्तनं यद्भस्तुजातम्,
^२ अनयोर्द्यावापृथिव्योरन्तराळवर्ति यत्, ये चेमे द्यावापृथिव्यौ, कालत्रयपरिच्छिन्नञ्च
यद्भस्तुजातम् [व्यवहारविषयं (यः ?),] एतत् सर्वं कुत्र वा, दीर्घतिर्यक्तन्तुष्विव
पटः, ओतं प्रोतञ्च, तत् ब्रूहीति प्रश्नार्थः । ' यदवाक् पृथिव्याः ' इति पाठेऽप्य-
यमेवार्थः ॥ ३ ॥

स होवाच । याज्ञवल्क्योऽलोत्तरमाह वक्ष्यमाणम् । यदूर्ध्वं — आकाशे
तदोतञ्च प्रोतञ्चेति । हे गार्गी ! यदूर्ध्वमित्यादि त्वदुक्तं सर्वमाकाशे ओतञ्च
प्रोतञ्चेत्यर्थः । आकाशशब्देन चात्र न वायुमदम्बरं गृह्यते । तस्य सर्वविका-
राश्रयत्वाभावात् । किन्त्वव्याकृताकाशः । एतच्च, “ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ” इत्यत्र
स्थितम् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

सा होवाच । अथ गार्ग्युवाच । किमिति । नमस्ते — व्यवोचः ।
हे याज्ञवल्क्य ! यस्त्वं मे एतं प्रश्नं विविच्योक्तवानसि, तस्मै ते नमोऽस्तु ।
इति तदुक्तमुत्तरमङ्गीकृत्याह अपरस्मै द्वितीयप्रश्नाय धारयस्व चित्तं सावधानं
कुर्वित्यर्थः । स होवाच पृच्छ गार्गीति । सः याज्ञवल्क्यः, हे गार्गी ! पृच्छे-
त्यनुमेने इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१. लोकाज्जातं ख. ग. २. अनयोरित्यादिस्थाने, ' द्यावापृथिव्यन्तराळवर्ति कालत्रय
परिच्छिन्नञ्च ' त्येतावदेव ख. ग. कोशयोः । उपरिमुद्रितपाठे मूले इमे इत्यस्यावैयर्थ्याय,
द्यावापृथिवीसंप्रदाय च ये इमे इति व्याख्यातम् । वस्तुतोऽस्य कृत्स्नस्य वाक्यस्य त्रैकाल्य-
वर्तिसर्वविकारजातनिर्देशनेर्भेदस्य श्रीभाष्यतोऽङ्गमात्, यद् भूतञ्चेत्यादिकमेव मुख्यम् ।
यदूर्ध्वमित्यादिमागस्तु अंशत उदाहरणमात्रमिति श्येयम् ।

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥

‘देवा एव ज्योतिरुपासते इति वा, देवा ज्योतिरेवोपासते इति वा वाक्यमङ्गी स्यात् । तत्र न प्रथमः कर्तृो युज्यते; मनुष्याणामनधिक्रमप्रसङ्गात् । तस्मात् ज्योतिरेवोपासत इत्यर्थः’ इति ॥ १६ ॥

यस्मिन् — प्रतिष्ठितः । पञ्चजनसंज्ञाः पञ्च, आकाशश्च यत्र प्रतिष्ठित इत्यर्थः । अत्राकाशशब्दो भूतान्तरस्याप्युपलक्षकः । पूर्वस्मिन् मन्त्रे, ‘ज्योतिषां ज्योति’ रिति षष्ठ्यन्तज्योतिश्शब्दस्वार्थनिर्णायकसापेक्षत्वात्, अत्र पञ्चजनशब्दस्याप्यर्थनिर्णायकान्तरसापेक्षत्वाच्च, पञ्चत्कसंख्यान्वययोग्यानि ज्योतीषीन्द्रियाण्येवेत्यवसीयन्ते । उक्तञ्च व्यासार्थैः — ‘श्रुत्यैव पञ्चसंख्यया विशेषितत्वात् पञ्चसंख्यज्योतिरन्तरप्रसिद्धभावाच्च परिशेषेणेन्द्रियत्वावगम’ इति । तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् । तादृशमात्मानम् अमृतं ब्रह्मेत्येवं विद्वान् अन्यः पूर्वमन्त्रे उपासकत्वेनोक्तदेवैर्योऽन्यो मनुष्योऽप्यमृतो भक्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

पञ्च पञ्चजना इति । पञ्चजना इत्यत्र प्रतिष्ठिता इति विपरिणमन्यापकर्षः । अत्र शाह्वरे, गन्धर्वा. पितरो देवा असुरा रक्षाणि पञ्चजना उक्ताः । निषादपञ्चमा वा चत्वारो वर्णाः पञ्चजना इति च । सोऽयं निरुक्ते संखिद्य प्रदर्शितोर्थः । एवं चत्वारो वर्णाः संकरजातिरचेति पञ्च नराः पञ्चजनाः स्युः; ‘स्युः पुमांसः पञ्चजना.’ इति पञ्चजनपदस्य मनुष्ये रुढत्वात् ।

शारीरके तु पञ्चपञ्चजना इति सांख्यसंमत्पञ्चविंशतितत्त्वग्रहणं पूर्वगर्हाकृत्य इन्द्रियग्रहण-मुत्तरमन्त्रानुसारात् सिद्धातितां संख्योपसंग्रहाधिकारं । अत एव ज्योतिषामिति पूर्वमन्त्रं, अत्र पञ्चचेति च न सूर्यनक्षत्रचन्द्रविद्युदग्निरूपानाम्, ‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युनो भाति कुतोऽयमग्निः’ इत्याद्युक्तानां पञ्चानां ज्योतिषां ग्रहणम् । कथं पुनरेषामेवार्थानां सूत्रेऽनुक्तिरिति चेत् — एतत्सर्वनिराकरणेन पञ्चविंशतितत्त्वपरतया पूर्वपञ्चः प्रकृत इति मन्यताम् । ‘ह्येन विनिगमनाविरहे कल्प्यमन्यन् प्रविडधती’ ति न्यायात्, पञ्चविंशतितत्त्वग्रहणम्; सर्वप्रतिष्ठात्वरूपमदार्थत्वभावाच्च तथेति पूर्वः पञ्चः । कल्प्यावस्थीकारे पूर्वोत्तरकल्पसंगतार्थः

परत्कल्पनं ज्याय इति इन्द्रियपरत्वं शीक्रियताम् । सांख्यमतस्वीकारे, 'आकाशश्च प्रतिष्ठित' इति पृथगुक्तस्याद्यबोगात् । अथ तर्हि, 'पञ्च पञ्च जना' इति पञ्चविंशतितत्त्वरूपपञ्चमुखेन भोग-प्रदर्शनम् । आकाश इति मोक्षस्य । तदुभयं यस्मिन् जीवात्मनि प्रतिष्ठितमिति सांख्याद्योऽस्ति-ति चेत् -- तदप्यनुपपन्नमेव ; जीवस्य पञ्चपञ्चजनान्तर्गततया तदन्यस्यैव प्रतिष्ठास्थानवैचित्यात् आकाशा इति परमभ्योमग्रहणेन परमात्मनि उभयविभूतिप्रतिष्ठत्स्यैव मन्त्रार्थतात्पर्यनस्य ततोऽपि ज्ञेयत्वात् । अतः पूर्वोत्तरानुगुणस्वीकार एव युक्त इति सिद्धान्त इति ।

ननु मत्सर्वादिपदकत् पञ्चजनपदं संज्ञा, 'दिक्संख्ये संज्ञाया' मिनि सूत्रादिति कथम् । सप्तर्षिपदस्यैव, पञ्चजनपदस्य इन्द्रियरूपार्थे कुत्रापि प्रयोगाभावात् । अनादिव्यवहारं विना संज्ञात्पक्षेण न स्याद्युक्तत्वात् । तदपेक्षया पञ्चजनपदेन प्रसिद्धमनुष्यरूपकव्यर्थग्रहणस्योचितत्वात् । इन्द्रियविषयज्ञाया आवश्यकत्वं च जनसंबन्धितया लक्षणया तद्ग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । अस्तु वा पञ्च विस्तारे इति धातोः पञ्चशब्दो विस्तृतरस्सन् जनशब्दनिवृत्तितेन्द्रियविशेषणमिति चेत् --

उच्यते । पञ्चजनशब्दो मनुष्ये हृत् । अत एव तत्रावयवाचार्यनपेक्षणात् समासः । इह तु पञ्चजनशब्दः अन्नोदात्तान्यानुदात्तश्रवणात् समासरूपः । तत्र पञ्चशब्दस्य पञ्च विस्तार इत्यवयवज्ञेयत्वात् संख्यारूपार्थे एव प्रसिद्धिः, अन्वयौचित्यञ्चेति संख्यावाचकेन समासो युक्तः । एवञ्च, 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति संज्ञात्वं सिद्धम् । न चाप्रयोगः, 'पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामी' ति श्रवणात् । तदत्रार्थविशेषजिज्ञासायां यश्चराहाधिकरणन्येन इहल-पूर्वोत्तरमन्त्ररूपकव्यर्थेष्ववसादिन्द्रियरूपार्थावधारणमिति न कस्यचिदर्थान्तरस्य प्रसक्तिः ।

तेषां मार्यान्दिनोक्तरीत्या पञ्चत्वम् । जनत्वञ्च जायमानतया, जनशब्दशक्यार्थमनुष्य-संबन्धितत्वात् लक्षणया च । इन्द्रियेषु जनवात्पुरुषपदप्रयोगः, 'ते वा एते पञ्च महापुरुषा' इति छान्दोग्यबोद्धहरणं साहचर्यात् दर्शितः । अत एव श्रमिडसूत्रोऽपि इन्द्रियाणि पुरुषत्वेन गृहीत्वा भ्रुतिमुपबृंहयन्ति, 'आवि निर्देह एषर् कुमैक इम्' इत्यादितः : शांकरे गन्धर्वादि-पार्थान्तरकण-नञ् पूर्वव्याख्यानुरोधेन । स्वमन तु मूत्रानुरोधेन अथ जनशब्दस्योद्दिश्यपरत्वेनेति श्लांकरसूत्र-शाब्दे व्यक्तम् । परंतु तत्र मार्यान्दिनज्ञान्यायामुत्तरमन्त्रोक्तविधया इन्द्रियपञ्चकं पञ्चजनक-व्यार्थः । अथवाज्ञान्यायामुत्तरमन्त्रोक्तं प्राणादित्युक्तं 'पूर्वमन्त्रोक्तं ज्योतिश्चेति पञ्चकं तदर्थं इति तद्वृत्तिः । ज्योतिश्चेदम्, 'ज्योतिषां ज्योतिः' इत्यत्र वृत्तवन्तज्योतिःपञ्चविधितं सूर्यादियजोति-रिति कल्पवृत्तः । श्रीशाब्दे तु, 'न ज्ञानामेवेनार्थमेदः, ज्योतिवामिति वृत्तवन्तस्तेन्द्रियरूप-ज्योतिःपरतया मार्यान्दिनममानार्थकसंभक्तम् । तत्राच्च शाब्दे प्राणरूपत्वमिन्द्रियं चक्षुः श्रोत्रं मनः तदितरज्योतिश्चेति पञ्च पञ्चजनाः' इति विवक्षितम् । आयुशब्दसर्वाभिव्याहाराच्च ज्योति-वापि इन्द्रियग्रहणमित्यवधारणम् ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासा मासा ऋतवस्संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यस्स्यन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः, प्रतीच्योऽन्या यां याञ्च दिशमनु ।

चन्द्रमसौ — 'देवताद्वन्द्वे चे' ति पूर्वपदस्याऽऽनङ् — विधृतौ विशेषण धृतौ सन्तौ तिष्ठत इत्यर्थः । प्रकृष्टं शासनं प्रशासनम् । क्वचिदप्य- प्रतिहतत्वमेव शासनस्य प्रकर्षः । ततश्च सर्वविषयकं शासनमिति फलति । 'प्रशासितारं सर्वेषा' मिति प्रमाणानुसारात् । ततश्च सर्वविषयकशासनाधीन- सूर्याचन्द्रद्यावापृथिव्यादि'धारकत्वं फलितम् । ततश्च प्रधानजीव्योः स्वरू- पेण यत्किञ्चिद्धारकत्वेऽपि प्रशासनशब्दितसर्वविषयकशासनाधीनसर्वधारकत्वासंभ- वात् नात्र जीवो वा प्रधानं वा प्रतिपाद्यते । इदञ्च, "सा च प्रशासना" दिति सूत्रे स्पष्टम् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । स्पष्टम् । एतस्य — संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति । इतिशब्दः प्रकार- वचनः । संवत्सरा इत्येवंजातीयकाः कालविशेषा इत्यर्थः । एतस्य — प्राच्यो नद्यः — दिशमनु । अत्र प्रशासने इति सतिसप्तमी । प्राच्यः प्राक्प्रवाहाः प्रसिद्धा गङ्गाद्या नद्यः श्वेतेभ्यः हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यः लोकोपकाराय स्यन्दन्ते । तत्प्रशासनाभावे ताः स्यन्दनाय न प्रभवन्तीति भावः । प्रतीच्यः = प्रत्यङ्मुखाः, अन्याः उदीच्यश्च नद्यः तथा यां यां च दिशमनु- प्रस्थिता मताः (गताः?), सर्वा एता एतस्य प्रशासने सति प्रस्यन्दन्ते इत्यर्थः ।

1. शासनाधीनद्यावापृथिव्यादिधारणवत्त्वमर्थ इति पर्यवस्यति । अत्र प्रधानस्य जगदर- क्तत्वेऽपि शासनाधीनधारकत्वभावात्, जीवस्य प्रशासनाधीनयत्किञ्चिद्धारकत्वेऽपि प्रशासनशब्दित- सर्वविषयकशासनाधीनसर्वधारकत्वासंभवाच्च नात्र' इति स्व. ग.

मुच्यते । एतस्य वा इति संकल्पाधीनस्थितिकत्वमुक्तम् । संकल्पाधीनप्रवृत्तिकत्वमुच्यते प्राच्यो

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति,
यजमानं देवा दर्वीं पितरोऽन्वायत्ताः ॥ ८ ॥

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते
बहूनि वर्षसहस्राणि, अन्तवदेवास्य तद्भवति । यो वा एतदक्षरं गार्ग्य-
विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति, स कृपणः । अथ य एतदक्षरं गार्गी

एतस्य — प्रशासने ददतो — अन्वायत्ताः । एतस्यैवाक्षरस्य प्रशा-
सने निमित्ते ददतः — तत्प्रशासनरूपया तदाज्ञया दानं कुर्वत इत्यर्थः —
आज्ञाकैङ्कर्यबुद्ध्या दानं कुर्वतो जनान् अन्वायत्ताः अनुक्शास्सन्तः मनुष्याः प्रशं-
सन्तीत्यर्थः । प्रशासन इत्येतत् यजमानं देवा इत्यत्र, दर्वीं पितर इत्यत्रापि
संबद्भवते । अन्वायत्ता इति पदं देवमनुष्यपितृसाधारणम् । द्वितीयान्तपदानां
प्रशंसन्तीत्यनेनान्वयः । तथाच परमात्माज्ञया यागं कुर्वाणमन्वायत्तास्सन्तो देवाः
प्रशंसन्ति । परमात्माज्ञया प्रवृत्तं दर्वींहोममन्वायत्तास्सन्तः पितरः प्रशंसन्तीत्यर्थः ।
एवमेव व्याख्यातं व्यासार्थैः ॥ ८ ॥

यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वा- भवति । उक्ताक्षरपरब्रह्मज्ञानमन्तरेण
क्रियमाणं होमयज्ञबहुकालसाध्यतपआदिकं सर्वमप्यस्य कर्तुः अन्तवदेव नश्वरफल-
साधनं भवतीत्यर्थः । यो — स कृपणः । तज्ज्ञानमन्तरेण लोकादस्माल्लोकान्तरं
गतस्यापि शोच्यता भवतीत्यर्थः । कृपणः शोच्यः । तदज्ञानात् संसारो भवतीति

नद्य स्यन्दन्त इत्यादिना । अत्राचेतनप्रवृत्तिः ; उपरि चेतनप्रवृत्तिः । तत्र ददतो मनुष्या
इति लौकिकप्रवृत्तिः ; यजमानं दर्वींमिति वैदिकप्रवृत्तिः । ननु ददत इत्यत्र अन्वायत्ता
इति पदं माऽप्युच्यताम् । यजमानं दर्वीमित्यनयोश्च अन्वायत्ता इत्यनेन शान्ताकाङ्क्षत्वात्
प्रशंसन्तीत्यनुषङ्गोऽपि मा भूदित्यत्राह एवमेव व्याख्यातमिति । अन्वायत्ता इति
वक्ष्यमाणपदप्रतीक्षां विनैव पूर्वश्रुतप्रशंसन्तिपदान्वयेनैव यथापाठं यजमानं देवाइत्यादेः
शान्त काङ्क्षतया अन्ते प्रयुक्तं अन्वायत्ता इति पदमविशेषात् सर्वत्रान्वेतीति भावः । एकमत्र
प्रशासन इत्यस्य प्रशंसन्तीत्यत्र नान्वयः, किन्तु ददत इत्यादौ ; 'यागदानहोमादिकं
यस्याज्ञया प्रवर्तत' इति भाष्यानुसारादिति च एवमेवेत्यादिना सूचितम् ।

यदज्ञाने संसारः, यज्ज्ञाने च मोक्षः, तदिदं प्रमेयमित्याह योवा एतदिति । स कृपण
इति । यो हि स्वकीयं मोक्षं स्वयमनुकृत्वा कथञ्चिद् भुक्षोपजीवननिर्वर्तितस्वयात्रः, स कृपणः ।
दयप्राप्तपरमारममोगमकृत्वा स्वर्गादौ प्रवृत्तोऽपि ईदृश एवेति ।

विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति, स ब्राह्मणः ॥ ९ ॥

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञात् । नान्य-
दतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोस्ति श्रोत्र नान्यदतोऽस्ति मन्त्र नान्यदतोऽस्ति
विज्ञात् । एतस्मिन्नु खन्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ १० ॥

यावन् । यो वा एतदक्षरं गार्गिं विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति ब्रह्मज्ञानवान्
म्रियते, सः ब्राह्मणः ब्रह्मवित् ब्रह्मणोऽनुभवित्वा । मुक्त इति यावत् । तथा च
भगवता भाष्यकृता, यो वा एतदक्षरं गार्गीत्येतत् व्याकुर्वता, “यदज्ञानात्
संसारप्राप्तिः, यज्ज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिः, तदक्षरं परं ब्रह्मे” इति भाषितम् ॥ ९ ॥

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं—विज्ञात् । अयोगिभिरदृश्यं सत् द्रष्टृरूपादि-
साक्षात्कर्तृ । एवमश्रुतममतमविज्ञातमित्यत्राप्ययोगिभिरिति योज्यम् । योगि-
विषये, ‘द्रष्टव्यश्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्युक्तेः । श्रोत्रं शब्दसाक्षा-
त्कर्तृ । मन्त्रं मन्त्रव्यसाक्षात्कर्तृ । विज्ञात् अध्यवसेयसाक्षात्कर्तृ । नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टृ—विज्ञात् । अत्रापि अन्तर्यामिब्राह्मणव्याख्यानोक्तरीत्या अन्यशब्दस्य
तत्सदृशपरत्वमेव । यथा, ‘चोळ एव भूपतिः, नान्यः’ इत्युक्तेः तत्सदृशभूपतिनिषेध-
परत्वम्, एवमिहाप्यदृष्टत्वादिविशेषितनिरुपाधिकद्रष्टृत्वाश्रयस्य परमात्मनः सदृशं
किमपि नास्तीत्येवार्थः । यद्वा यथा एतदक्षरमन्यैरदृष्टं सत् स्वव्यतिरिक्तसमस्तद्रष्टृ
स्वव्यतिरिक्तसमस्ताधारभूतञ्च, एवमनेनाक्षरेण अदृष्टम् एतस्याक्षरस्याधारभूतमेतस्य
द्रष्टृ नास्तीत्यर्थः । पूर्वव्याख्यायां समनिषेधः; अस्यां व्याख्यायामधिकनिषेधः
फलति । न च, ‘नेह नानाऽस्ती’ तिवत् ‘नान्यदतोऽस्ती’ त्यादिवाक्यस्यापि
अब्रह्मात्मकवस्तुनिषेधपरत्वोपपत्तौ समाभ्यधिकनिषेधपरतया व्याख्यानं किमर्थमिति
वाच्यम्—तद्ब्रह्मैक्यविशेषत्वाभावेन समाभ्यधिकनिषेधपरत्वस्यैव युक्तत्वात् ।
उपसंहरति एतस्मिन्नु खन्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । स्पष्टोऽर्थः ।
इतिशब्दः प्रतिवचनसमाप्तौ ॥ १० ॥

स ब्राह्मण इत्यनेन, ‘मौनधामौनञ्च निर्विद्याध ब्राह्मण’ इति क्लृप्तं प्रति उक्तं स्मारितम् ।
अदृष्टं द्रष्टृत्यादिना च उदाहरणं प्रति अदृष्टो द्रष्टृत्वाद्युक्तस्मारणम् । अनेन समाभ्यधिकनिषेध-
त्वबोधनेन मुमुक्षुपात्यतयोक्तस्यार्थं मुक्तप्राप्त्यन्वयमपीति सूचितं भवति । अस्य अन्तर्यामिन्दनस्य
फलं सर्वविरचमिति च कश्चिद्व्याख्यातृकल्याणैतमेव ज्ञापितमेव । इयमेवाक्षरविद्या मुपलक्षकेऽपि ।

सा होवाच- ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहुमन्येर्ध्वं यदस्मान्मस्कारेण मुच्येध्वम् । न वै जातु युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोर्धं जेतेति । ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥ ११ ॥

इति पञ्चमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ।

एवं याज्ञवल्क्येन प्रयुक्ता वाचक्रवी तदुक्तमभ्युपगम्य ब्राह्मणान् दृष्ट्वा आह-
त्याह सा होवाच । उक्तमेवाह ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहुमन्येर्ध्वं
यदस्मान्मस्कारेण मुच्येध्वम् । हे भगवन्तो ब्राह्मणाः! यूयं तदेव बहुमन्येध्वम् ।
किं तत् ? यदस्मात् याज्ञवल्क्यात् नमस्कारेण मुच्येर्ध्वं नमस्कारं कृत्वा मुच्यध्व-
मिति यत् — मुक्ता भवतेति यदित्यर्थः — तदेव बहुमन्येध्वमित्यन्वयः । न कदा-
चिदप्यस्य याज्ञवल्क्यस्य पराजयः शङ्कनीयः । अतो नमस्कारं कृत्वाऽस्मान्मुक्ता
भवतेत्यर्थः । मन्येर्ध्वं मुच्येध्वमिति लिङ्मध्यमबहुवचनम् । न वै जातु
युष्माकमिमं कश्चित् ब्रह्मोर्धं जेतेति । युष्माकं मध्ये इमं याज्ञवल्क्यं कश्चिदपि
ब्रह्मोर्धं ब्रह्मवादं प्रति जेता नैवास्तीत्यर्थः । ततो ह वाचक्रवी उपरराम । एवं
ब्राह्मणान् प्रति उक्त्वा तूर्णानि बभूवेत्यर्थः । (११)

(१) इदञ्च ब्राह्मणं समन्वयाध्याये तृतीयपादे चिन्तितम्—‘ एतद्वै तदक्षरं
गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ती ’ त्यत्र अक्षरशब्दितं प्रधानमेव । ‘ अक्षरात् परतः परः ’
इत्यादावक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रयोगात् ; ‘ अस्थूल ’ मित्यादिनिषेधानाञ्च स्थूलत्वादि-
प्रसक्तिमिति अचेतने सामञ्जस्यात् ; ‘ कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे ’ त्या-
काशाधारत्वेन प्रश्नस्य आकाशोपादानतया तदाधारभूतप्रधानविषयत्वौचित्याच्चेत्येवं प्राप्ते
उच्यते — “ अक्षरमम्बरान्तधृतेः ” । अक्षरं परं ब्रह्म । अम्बरान्तधृतेः । अम्ब-
रस्य आकाशस्य अन्तः = पारभूतं प्रधानम् ; तद्वारकत्वादित्यर्थः । अयं भावः—
‘ कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चे ’ त्यत्राऽऽकाशो न वायुप्रकृतिभूताकाशः ;
अपि त्वन्याकृताकाशः । ‘ यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदूर्ध्वं पृथिव्याः यदन्तरा द्यावापृथिवी
इमे यद्भूतञ्च भवञ्च भविष्यच्चेत्याचक्षते आकाश एव तदोतञ्च प्रोतञ्च ’ ति कालत्रय-
वर्तिविकाराधारतयोच्यमानत्वस्य भूताकाशो असंभवेनाव्याकृताकाश एव संभवात् ।
तस्याप्याधारतया निर्दिश्यमानमक्षरं परमेव ब्रह्म भवितुमर्हति ।

ननु जीवस्याप्यचेतनाधारत्वसंभवात् जीव एवाक्षरशब्दितः किं न स्यादित्य-
त्रोत्तरम्,—“ सा च प्रशासनात् ” । सा च अम्बरान्तघृतिः, ‘ एतस्य वा अक्षरस्य
प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः ’ इत्यादिना प्रशासनाधीनाऽत्र भ्रूयते ।
प्रकृष्टं शासनं प्रशासनम् । शासनस्य प्रकर्षश्च असंकुचितसर्वविषयत्वम् । ततश्चा-
संकुचितचिदचिच्छासनं परमात्मधर्मः ।

“ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ” । ‘ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ ’ इत्यादिना
उपदिश्यमानैः इतरादृष्टत्वे सति सर्वद्रष्टृत्वादिरूपैर्धर्मैः ^१ परमात्मान्यप्रकृतिजीव-
भावव्यावृत्तेश्च परमात्मैवेति स्थितम् ।

(२) तथा गुणोपसंहारपादे—‘ एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्य-
स्थूलमनण्वहस्व ’ मित्यादिनिर्दिष्टाः अक्षरसंबन्धिनः अस्थूलत्वादयः प्रपञ्चप्रत्यनीक-
तारूपाः सर्वकर्मत्वसर्वकर्मत्वादिकत् सर्वासु परविद्यासु नोपसंहर्तव्याः । उपसंहारे
प्रमाणाभावात् । ननु स्वरूपनिरूपकाणां सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्माणां सर्वपरविद्योप-
संहारस्य, “ आनन्दादयः प्रधानस्य ” इत्यधिकरणसिद्धत्वात् तद्वदेवास्थूलत्वादिकं किं
न स्यादिति चेन्न — सत्यत्वादिकमन्तरेण ब्रह्मस्वरूपस्यैव प्रत्येतुमशक्यतया सत्यत्वादेः
सर्वविद्योपसंहारेऽपि अस्थूलत्वादीनामभावरूपाणाम्,

‘ लब्धरूपे क्वचित् किञ्चित् तादृगेव निषिध्यते ’ ।

इति न्यायेन ब्रह्मप्रतीत्यनन्तरभाविप्रतीतिकानां ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्युपयोगित्वाभावेन
सर्वपरविद्योपसंहारे प्रमाणाभावादिति प्राप्ते — उच्यते — “ अक्षरधियां त्ववरोधः
सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत् तदुक्तम् ” । अक्षरब्रह्मसंबन्धिनीनामस्थूलत्वादिधियां
सर्वासु परविद्यास्ववरोधः = संग्रहणं कर्तव्यम् । कुतः ? सामान्यतद्वावाभ्याम् ।
सर्वेषूपसनेषु उपास्यस्याक्षरब्रह्मणः समानत्वात्, अस्थूलत्वादीनां ब्रह्मप्रतिपत्ता-
वन्तर्भावोच्चेत्यर्थः । यथा सत्यत्वादिकमन्तरेण ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपत्तुमशक्यम्, तथा
अस्थूलत्वादिकमन्तरेण जीवव्यावृत्तं ब्रह्मस्वरूपं सत्यज्ञानादिवाक्यैर्न प्रतिपत्तुं
शक्यम् । सत्यत्वादेः प्रत्येकार्मसाधारणत्वेन प्रत्येगात्मव्यावृत्तत्वाभावात् । स्थूल-

1. परमात्मनः प्रकृतीति क, पाठः । भक्त्यदं न ग, कोशे ।

त्वादि'हेयानर्हत्वं तु न जीवसाधारणम् । ततश्च अस्थूलवादीनां निषेधरूपतया सत्यादिवाक्यजन्यब्रह्मप्रतीत्युपजीवकत्वेऽपि स्वेतरसमस्तव्यावृत्तब्रह्मस्वरूपप्रतीतेः अस्थूलवादिकमन्तरेणासंभवात्^१ अस्थूलवादिकं सकलपरविद्योपसंहार्यमेव ।

“इयदामननात्” । अभिमुख्येन मननं आमननम् । ध्यानमिति यावत् । आमननात् = ध्यानाद्धेतोः = ध्यानार्थमियदेवापेक्षितम् ; न सर्वकर्मत्वसर्वकामत्वादिकमपि । तेन विनाऽपि इतरव्यावृत्तब्रह्मस्वरूपस्य प्रयेतुं शक्यतया न सर्वकर्मत्वादेः सर्वपरविद्योपसंहारः । अपितु यत्र प्रकरणे आम्नातम्, तत्रैव व्यवतिष्ठते । अस्थूलवादिकं तु सामर्थ्यरूपलिङ्गवशात् सर्वविद्यानुयायि । अत एव हि, “संभृतिद्युव्याप्यपि चातः” इत्यधिकरणे व्याप्यादेः सामर्थ्यवशादल्पायतनविद्यासु न निवेश इत्युक्तम् । तत्र हि —

(३) ‘ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्या संभृतानि ब्रह्माग्र ज्येष्ठं दिवमाततान । ब्रह्म भूतानां प्रथमो हि जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः’ इति राणायनीयानां खिलेषु मन्त्रः श्रूयते । अस्य मन्त्रस्यायमर्थः — ब्रह्म = ब्रह्मणेत्यर्थः । व्यत्ययश्छान्दसः । ज्येष्ठा = ज्येष्ठानि । शेः, ‘शेच्छन्दसी’ ति लोपे (‘सुपां सुलुक्’ इति लुकि) नलोपे च रूपम् । वीर्या = वीर्याणि । संभृतानि = धृतानि । तथा च ब्रह्मणा बहूनि श्रेष्ठानि वीर्याणि धृतानीत्यर्थः । ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान = तच्च ज्येष्ठं ब्रह्म अग्रे = इन्द्रादिजन्मनः प्रागेव दिवम् = स्वर्गम् आततान = व्याप्तवत् । किञ्च, ‘ब्रह्म देवानां प्रथमो हि जज्ञे’ । ब्रह्म देवानामुत्पत्तेः प्रागपि विद्यमानमित्यर्थः । ‘तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः’ । तादृशेन ब्रह्मणा कः स्पर्धितुं क्षमेतेत्यर्थः । अत्र परिच्छेदातीते ब्रह्मणि द्युव्यापकत्वादिकथनस्य स्वरूपोपदेशार्थत्वाभावेन उपासनार्थत्वस्य सिद्धतया स्वप्रकरणे उपासनाद्यश्रवणेन अनारभ्याधीतस्य द्युव्यापनादेः प्रकरणान्तरश्रुतविद्यार्थत्वे वक्तव्ये नियामकाभावादस्थूलत्वादिबत् सत्यत्वादिवच्च सर्वविद्यार्थत्वे प्राप्ते उच्यते — “संभृतिद्युव्याप्यपि चातः” । संभृतिद्युव्याप्नोति समाहारद्वन्द्वत्वादेकवद्भावः । संभरणं द्युव्यापनञ्च अतः =^१ स्थानवशाद्यवतिष्ठते । अल्पस्था-

1. हेयैस्त्र मेहेति. क. 2. स्वरूपप्रतीत्यर्थमस्थूलत्वादिकं. क. 3. क. कोशे अतः स्थानवशादिति न; किन्तु तत्तत्स्थानवशादिति ।

५—९.

अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः पप्रच्छ, कति देवा याज्ञवल्क्येति ।

नासु दहरशाण्डिल्यादिविद्यासु अल्पत्वद्युव्यापकत्वयोर्विरोधाह्लिङ्गवशादरूपायतनानव-
रुद्धविद्यास्त्रेव व्यवतिष्ठते । न चैवमरूपायतनासु दहरशाण्डिल्यादिविद्यासु आन-
न्यस्याप्युपसंहारासंभवेन सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्वादेः सर्वविद्यानुयायित्वस्य, “ आन-
न्दादयः प्रधानम्ये ” त्यधिकरणसिद्धस्य विरोधः स्यादिति वाच्यम् — स्वाभा-
विकानन्यस्यौपाधिकारूपायतनत्वस्य चानुसन्धाने विरोधाभावात् । इह द्युपरिच्छि-
न्नत्वरूपद्युव्यापकत्वस्य च हृदयाद्यरूपायतनावच्छिन्नत्वस्य चौपाधिकतया परस्पर-
विरुद्धौपाधिकपरिमाणद्वयानुसन्धानविरोधात् । इति हि तत्र स्थितम् । प्रकृतमनुस-
रामः ॥

५-८.

अथ हैनं विदग्धश्शाकल्यः पप्रच्छ । शाकल्यस्यापत्यं शाकल्यः ।
विदग्धः समर्थम्मन्य इति याक्त् । प्रश्नमेवाह — कति देवा याज्ञवल्क्येति ।

नमो वयं ब्रह्मिष्ठस्य कुर्महे इति याज्ञवल्क्यः सविनयं प्राक् प्रह स्म । अथाश्वलं
पुरस्कृत्य संभूय परीक्षितुं प्रारोभिरे । परीक्षायां प्रचालितायां प्रष्टुषु सर्वेषु प्राप्तसदुत्तरेषु
पुनरुपोद्दिता गायां स्वयमुपक्षिप्यमाणयोः प्रश्नयोः प्रत्युत्तरप्राप्तौ याज्ञवल्क्य एव ब्रह्मिष्ठ इति
स एव सर्वैर्नमस्कृत्य इति ब्राह्मणान् विज्ञाप्य तेष्वनुमतवत्सु प्रश्नानुपक्षिप्य प्रत्युत्तरं यथावदवाप ।
किमितो भवितुमुचितम् । ब्रह्मणवीनामुदजनं याज्ञवल्क्यकृतं सर्वैरभिनन्दनीयम् ; सर्वा
विघट्टय प्रस्थातव्यश्च । एवं स्थिते कश्चिद्ब्रह्मविदेव वैयास्यात् वादमेव पुनः प्रवर्तयितुं प्रारोमे ।
याज्ञवल्क्यश्च, किमिमं ब्राह्मणाः प्रतिषेचन्ति, नेति पश्यन् तूष्णीम्भूतेषु तेषु तदनुमतिमेव
तत्राभ्यूह्य शान्तचित्त एव शापादावप्रवृत्त्य समाधाने ससज्ज । एवमभ्यूहितामनुमतिमेवोपरि
व्यञ्जयिष्यति, ‘ त्वां स्वदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्षयणमक्रता ’ इति । तथापि नोपरं सति
स विदग्धः । तदेवं बहुमान्ये याज्ञवल्क्ये बह्वपचरन् स्वात्मनाशमप्यविगणय्य स्थितः सर्वथैवास-
मर्थो विदग्धो नूनमन्वर्थनामेति दर्शयति समर्थम्मन्य इति यावदित्यनेन । न तु विदग्धपदस्य
तत्रामत्वमुपेक्ष्यते ; सार्वत्रिकश्रुतिनिर्देशशैल्या तत्सिद्धेः । नाम्ना कुलनामसहितेन सर्वनिर्देशिनी
हि श्रुतिः । अत एव शाङ्करम्, ‘ विदग्ध इति नामतः, शाकल्यस्यापत्यं शाकल्यः ’ इति । उपरि-
तनेऽध्याये च विदग्धः शाकल्य इति नाम्ना निर्देक्ष्यति ।

स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे, यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते, त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । ओमिति होवाच, कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रयस्त्रिंशदिति । ओमिति होवाच, कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । षडिति । ओमिति होवाच, कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । त्रय इति । ओमिति होवाच, कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । द्वाविति । ओमिति होवाच, कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । अर्धयर्ध इति । ओमिति होवाच, कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । एक इति ।

ओमिति होवाच, कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति ॥ १ ॥

किंसंख्याका देवा इत्यर्थः । स हैतयैव निविदा प्रतिपेदे । सः एवं पृष्ठो याज्ञवल्क्यः एतया वक्ष्यमाणयैव निविदा देवतासंख्यां प्रतिपेदे प्रत्यपादयत् । उक्तवानिति यावत् । तदेव व्याकरोति यावन्तो वैश्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते । वैश्वदेवस्य शस्त्रस्य निविदि — निविन्नाम वैश्वदेवशस्त्रे शस्यमानः देवतासंख्याञ्चक्रपदयुक्तमन्त्रविशेषः । तस्यां निविदि — यावन्तो देवाः श्रूयन्ते, तावन्तो देवा इत्यर्थः । कियन्तः तत्रोच्यन्त इत्यत्राह त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । त्रयश्च त्री च शता = त्रयश्च त्रीणि शतानीत्यर्थः । [उभयत्र] 'सुभां सुदु' गित्यादिना पूर्वसवर्णादेशः । त्र्यधिका त्रिशतीत्यर्थः । एकमुत्तरत्रापि । त्रयश्च त्री च सहस्रा । त्र्यधिका त्रिसहस्रीति यावत् । उक्तमङ्गीकरोति शाकल्यः ओमिति । (होवाच) उवाच । विदग्ध इति शेषः । पुनरपि सूक्ष्मदृष्ट्या पृच्छति कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति । उत्तरमाह त्रयस्त्रिंशदिति । शाकल्योऽङ्गीकरोति ओमिति । पुनरपि सूक्ष्मदृष्ट्या पृच्छति कत्येव — याज्ञवल्क्य उत्तरमाह षडिति । अभ्युपगच्छति । ओमिति । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् — अर्धयर्ध इति । एक इति शेषः । अर्धाधिक एक इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । एवं देवतासंकोचविकासविषयां संख्यां पृष्ठ्वा संख्येयस्वरूपं पृच्छति शाकल्यः, कतमे ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । पूर्ववदर्थः ॥ १

स होवाच—महिमान एवैषामेते ; त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत् ; इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति ॥ २ ॥

कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चन्तरिक्षश्चाऽऽदित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः । एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति, तस्माद्वासव इति ॥ ३ ॥

स होवाच । अत्र याज्ञवल्क्य उत्तरमाहेत्यर्थः । तदेवाह महिमान एवैषामेते ; त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः । एषां त्रयस्त्रिंशतो देवानामेते ^१ षडधिकत्रिंशताधिकत्रिसहस्रमेदाः महिमान एव गुणभूता इत्यर्थः । तथैव व्यासार्थैः “ विरोधः कर्मणी ” ति सूत्रे उक्तम् । तस्मात् त्रयस्त्रिंशदेव देवा इत्यर्थः । पृच्छति कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । उत्तरम् अष्टौ वसवः— । स्पष्टम् । इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति । ^२ त्रयस्त्रिंशतः पूरणावित्यर्थः । ^३ इन्द्रो द्वात्रिंशः । प्रजापतिस्त्रयस्त्रिंश इत्यर्थः ॥ २ ॥

पुनः पृच्छति कतमे वसव इति । अष्टौ वसव इत्युक्ता वसवः के इत्यर्थः । उत्तरम् अग्निश्च पृथिवी च — एते वसवः । स्पष्टम् । उक्तानां वसुत्वमुपादयति एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति, तस्माद्वासव इति । यस्मादेतेषु अन्यादिषु सर्वमिदं वसुशब्दवाच्यं धनं हितं निहितम्, ते तस्मात् वसव इत्युच्यन्त इत्यर्थः । अस्मिन् प्रकरणे अग्निपृथिव्यादिसंज्ञाः तत्तर्दाभमानिदेवतापरा इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

१. षडधिकेति न. ख. ग. २. एवमर्थवर्णनं, ख. ग. कोशयोः । ३. एवमर्थवर्णनं. क. कोशे ।

कतमे वसव इति । श्रीविष्णुपुराणे, ‘ आपो ध्रुवश्च सोमश्च धर्मश्चानिलोऽनलः । प्रत्युषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । वृषाकपिश्च शम्भुश्च करदो देवतस्तथा । मृगव्याधश्च शर्वश्च कपाली च महामुने । एकदशैते कथिता वराहविभुवनेश्वराः, ’ विष्णुश्च, अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा तथैव च । विवस्वान् सविता चैव मिश्रो वरुण एव च । अशुभेर्गन्धातितंजाः आदित्या द्वादश स्मृताः ’ इति वसुहस्तादित्यनिर्देशोऽन्यथा दृश्यते । अथापि नामनेदेऽन्यर्थेक्यमिति वा, अत्राभिमन्यमानवस्तुना मुक्तेन विष्णु-

कतमे रुद्रा इति । दशमे (दशमे) पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः । ते यदाऽऽसाच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्ति, अथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति, तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥

कतम आदित्या इति । द्वादश वै मासास्संवत्सरस्य । एत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति । तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्पुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयित्पुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥

पृच्छति कतमे रुद्रा इति । एकादश रुद्रा इत्युक्ताः क इत्यर्थः । उत्तरं दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः । ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दश पुरुषस्थानि—दशमे दशमे इत्यर्थः—दशमे पुरुषे इति पाठे स्पष्टोऽर्थः— एकादशं त्वात्मा मन इत्यर्थः । ते — इति । ते प्राणा यदाऽऽसात् मर्त्यात् मरणधर्मकात् शरीरादुत्क्रामन्ति, अथ तदा म्रियमाणं पुरुषं रोदयन्तीति रुद्रा इत्यर्थः ॥ ४ ॥

पृच्छति कतम आदित्या इति । द्वादशादित्या इत्युक्ताः के इत्यर्थः । उत्तरं द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैव आदित्या इति । स्पष्टम् । तेषामादित्यत्वमुपपादयति एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति — तस्मादादित्या इति । एते हि मासा इदम् उत्पत्तिमां जीवितं सर्वमाददानाः अपहरन्तो यन्ति गच्छन्ति । तस्मादादित्या इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति प्रश्नः । स्तनयित्पुरेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरित्युत्तरम् । कतमः स्तनयित्पुरिति पुनः प्रश्नः । अशनिरित्युत्तरम् । कतमो यज्ञ इति प्रश्नः । अत्रोत्तरम् पशव इति । यज्ञसाधनत्वात् पशव एव यज्ञ इत्युच्यन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुराणोक्ता अधिष्ठातार एव विवक्षिता इति वा निर्वाणम् । बभ्रुरादित्यशब्दनिर्वचनञ्च कृतमिह— आददानाः यन्तीत्यादित्याः, रोदयन्तीति रुद्राः, बभ्रु निहितमेतेष्विति वसव इति । वसन्ति वासयन्ति चेति वसव इति तु आहारे भाव उक्तः माध्यन्दिनाद्यनुसारात् ।

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च
द्यौश्च । एते षट् । एते हीदं सर्वे षडिति ॥ ७ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एषु हीमे सर्वे
देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नञ्चैव प्राणश्चेति । कतमो-
ऽध्यर्ध इति । योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥

तदाहुर्यदयमेक एवेव ^१ पवते अथ कथमध्यर्ध इति । यदस्मिन्निदं
सर्वमध्याध्नोत् तेनाध्यर्ध इति ।

१. इवैव. शा.

कतमे षडिति प्रश्नः । षडित्युक्ता देवाः के इत्यर्थः । एवमऽपि ।
उत्तरम् — अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चादित्यश्च द्यौश्च । एते षडेते
हीदं सर्वे षडिति । उक्तमिदं सर्वम् एते षट् । एते अन्यादयः । अत एव
एते षडित्यर्थः ॥ ७ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इति प्रश्नः । उत्तरम् इम एव त्रयो
लोकाः — देवा इति । सर्वदेवाश्रयत्वात् त्रय एव लोका देवा इत्यर्थः । प्रश्नः
कतमौ तौ द्वौ देवाविति । उत्तरम् अन्नञ्चैव प्राणश्चेति । कतमोऽध्यर्ध इति
प्रश्नः । उत्तरं योऽयं पवत इति । वायुरेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुर्यदयमेक एव — अथ कथमध्यर्ध इति । यत् यस्मादयं
वायुरेक एव पवते, तत् कथमिवाध्यर्ध इति शङ्कायामेकमुत्तरमाहुरित्यर्थः । तदेवो-
त्तरमाह यदस्मिन्निदं सर्वमध्याध्नोत्तेनाध्यर्ध इति । अध्याध्नोत् । ‘ ऋधु
वृद्धौ ’ । अधिकवृद्धिं यस्मिन् वायाविदं जगत् प्राप्तम्, तेनायं वायुरध्यर्ध इत्युच्यते

अध्याध्नोत् तेनाध्यर्ध इति । संख्याप्रकरणानुरोधान् अध्यर्ध इत्यस्य अर्धाधिक
एक इत्येवार्थ इति एतदनुगुणमुपपादनं हि कार्यम् । तत् कथमध्याध्नोदिति उपपादनमिति चेत्-
न ; वस्तुत एव वायुः । अथापि जगतः तत्कृत उपकारः ततः प्रतीक्षितादुपकारान्
अर्धगुणमधिक एव वर्तते इति एकस्यैवाध्यर्धदेवताकार्यकारत्वादध्यर्धत्वमित्याशयात् । तदाहुरित्यस्य
चोदयन्तीत्यर्थापेक्षया, उक्तमर्थं चोदनापूर्वकं विष्टत्याऽऽहुरित्यर्थो युक्त इत्युक्तयेन एवमुत्तर-
माहुरिति व्याख्यातम् ।

कतम एको देव इति । प्राण इति । स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥

पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनोज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम्, स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं

इत्यर्थः । कतम एको देव इति प्रश्नः । उत्तरं प्राण इति । ननु प्राणः पवमान- (पवन ?) पर्यायः । स चाध्यर्ध इत्युक्तः कथमेक इत्युच्यत इत्यत्राह स ब्रह्म- त्यदित्याचक्षते । अत्र प्राणशब्देन, त्यत् अन्यत् सर्वविलक्षणं ब्रह्मेति यदाहुः, तदेवोच्यत इत्यर्थः । ततश्च ब्रह्मणो महिमानः सर्वे देवा इति पर्यवसि- तोऽर्थः ॥ ९ ॥

शाकल्यः पृच्छति — पृथिव्येव यस्यायतनं — याज्ञवल्क्य । यस्य पृथिव्येव आयतनम् आधारः । शरीरमिति यावत् । यस्याग्निर्लोकः । लोक्यते अनेनेति लोकः । दर्शनसाधनमित्यर्थः । अग्निना हि पश्यति । मनो ज्योतिः । मन एव ज्योतिः संकल्पविकल्पादिकार्यकारि यस्य सः मनोज्योतिः । पृथिव्याय- तनकरत्वेनाग्निदर्शनसाधनकरत्वेन मनसा संकल्पयितृत्वेन च सर्वात्मनां=सर्वजीवानां परायणः परमप्राप्यभूतः पुरुषशब्दितः परमात्मा वेद्य इति सिद्धम् । तत्र कीदृशविशे- षणविशिष्टः परमात्मा पृथिव्यायतनकरत्वेनाग्निदर्शनसाधनकरत्वेन मनसा संकल्पयितृ- त्वेन च ध्यातव्य इति प्रश्नस्य फलितार्थः । ईदृशः परमात्मा पृथिव्यायतनकत्वादिना ज्ञातव्य इति यो ज्ञाता, स एव ज्ञाता हे याज्ञवल्क्य !; नान्य इत्यर्थः । एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह वेद वा अहं—यमात्थ । वैशब्द एवार्थः । अहं (अहं वेदैव ?)

प्राणशब्दनेति । अत्रत्यं प्राणपदं ब्रह्मपरमिति, 'विरोधः कर्मणी' ति सूत्रे व्यासार्थै- ररुक्तम् । तदनुसारेणैवं व्याख्यातम् । अतः, 'प्राणशब्दार्थो ब्रह्मे' ति ध्रुवार्थत्वे त्यत्पदवैयर्थ्यमिति, प्रसिद्धं ब्रह्मवत् मुख्यप्राणोऽप्यन्यद् ब्रह्मेति तत्प्रशंसोह क्रियतामिति न शक्यम् । सर्वेषां विष्णुादिदेवानां मुख्यप्राणमहिमत्वायोगात् । मुख्यप्राणवैलक्षण्यार्थतयैव च त्यत्पदसार्थक्यात् ।

'पृथिवीत्यादि याज्ञवल्क्यवाक्यम्; याज्ञवल्क्येत्यारभ्य स एष इत्यन्तं शाकल्यवाक्यं' मिति स्वीकारे, याज्ञवल्क्येन स्वयमेवाप्रसक्तार्थोपक्षेपपूर्वकं प्रश्ने प्रकृतमिति वक्तव्यम् । तत्र रुचिर- मिति पृथिवीत्यादि याज्ञवल्क्येत्यन्तं शाकल्यवाक्यमित्येवेष्यते । तदुपरि वेद्य वा इत्यारभ्य

तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परयणम्, यमान्थ । य एवायं शरीरः पुरुषः स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । अमृतमिति होवाच ॥ १० ॥

सर्वस्यात्मनः परायणं पृथिव्याद्यायतनकत्वादिना उपास्यं यं त्वं वदसि, तमहं जानाम्येवेत्यर्थः । कोऽसावित्यत्राह य एवायं शरीरः पुरुषः, स एषः । शरीरः जीवः । तदन्तर्यामीति यावत् । यद्वा, शरीरः जगच्छरीरकः । ततश्च जगच्छरीरकत्वविशिष्टः सर्वात्मपरायणभूतः पुरुषशब्दितः परमात्मा पृथिव्याय-
तनकत्वादिना ध्यातव्य इत्यर्थः । एवं तस्योत्तरमुक्त्वा अस्मिन् विषये ज्ञेयं विशेषणान्तरं याज्ञवल्क्यः स्वयं पृच्छति वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । तस्य पृथिव्यायतनत्वादिवेदितुः उपास्यदेवता का, पुनरपि 'किङ्कणविशिष्टा किङ्कणविशिष्टा ध्यातव्या । तत् शाकल्य! त्वं वदेत्यर्थः । उत्तरमाह शाकल्यः अमृतमिति । अमृतमिति ^२ संज्ञया अमृतत्वगुणेन वा विशिष्टा ध्यातव्येत्यर्थः । 'स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' इति अन्तर्यामिणोऽमृतत्वाऽऽवेदनादिति द्रष्टव्यम् । यद्वा याज्ञवल्क्य आह वदैव शाकल्येति । हे शाकल्य! वदैव पृच्छैव । यत् प्रष्टव्यम्, तत् सर्वं पृच्छेत्यर्थः । तस्य का देवतेति शाकल्यप्रश्नः । अमृतमिति याज्ञवल्क्योत्तरम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

१. किङ्कणादिविशिष्टा ध्यातव्या, ग. २. अमृतमितिसंज्ञादिविशिष्टा, ग.

देवतेत्यन्तं याज्ञवल्क्यवाक्यम् । इतिशब्दपर्यन्तमेकस्य वाक्यामित्यस्य युक्तत्वात् । एवञ्च वदेत्यपि उत्तरं वदेत्यर्थकं स्वरसमिति स्वयं भाष्ययोजना । शाकल्येत्यन्तमेव याज्ञवल्क्य-
वाक्यम् ; उपरि प्रष्टव्यं शाकल्य एवेति शाङ्करयोजना । सा यद्वेति दर्शिता । मनोऽप्येति प्रसिद्ध-
द्वयशब्देत् यस्येति पदमनुषज्यते । एकपदे तत् बहुव्रीहिवृत्तम् । स इति तच्छब्दादिरध्याहार्यः ।

शारीरो जीवः तदन्तर्यामीति यावदिति । एवं परमात्मपरतया व्याख्यानायैव तस्य का देवतेत्यत्र तस्येत्यनेन शारीरपुरुषग्रहणासंभवात् वेदितृपुरुषपरतया व्याख्यानात्, वेदितुरुपास्यदेवता किङ्कणविशिष्टेति तात्पर्यकल्पनञ्च । शाङ्करे तु, शरीरः पुरुष इत्यादि-
सदधिरात्मकः मातृजकोश इत्युक्तम् । मातृजेति पितृजस्य अस्थिमज्जाशुक्ररूपकोशस्य व्याख्या-
रिव । अश्रद्धाविक्षात् शाकल्यस्य तद्वाक्यं परमपुरुषातिरिक्तार्थकमेव युक्तमिति पक्षमपि उपरिह-
भाष्ये दर्शयिष्यति केचित्तु बालाकीति । उभयथापि न विरोध इति तत्स्वीकारोऽपि
सूचयिष्यत एव ।

काम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिः। यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम्, स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य। वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणम्, यमात्थ। य एवायं काममयः पुरुषः, स एषः। वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति। स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिः। यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम्, स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य। वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणम्, यमात्थ। य एगमावादित्ये पुरुषः, स एषः। वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति। सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिः। यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम्, स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य। वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणम्, यमात्थ। य एवायं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः, स एषः। वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति। दिश इति होवाच ॥ १३ ॥

तम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिः। यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम्, स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य। वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणम्, यमात्थ। य एवायं छायामयः पुरुषः, स एषः।

काम एव यस्यायतनम् — । काममय इति । कामशरीरक इत्यर्थः। स्त्रिय इति होवाचेति । स्त्रीसंज्ञकतया ध्यातव्य इत्यर्थः ॥ ११ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् — । सत्यमिति होवाचेति । 'तद्यत् सत्यमगौ स आदित्यो य एगमात्सन् मण्डले पुरुषः' इति श्रुतेरिति भावः ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनम् — । श्रोत्रः प्रातिश्रुत्क इति । प्रातिश्रुत्कः प्रतिध्वनिविशिष्टः । श्रोत्रः श्रोत्रेणानुभूयमानः । श्रोत्रानुभूयमानत्वञ्च परमात्मनः प्रतिध्वनिद्वारा द्रष्टव्यम् । दिश इति होवाचेति । दिक्छरीरकः, दिङ्नामको वा उपास्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तम एव यस्यायतनम् — । छायामयः छायाशरीरक इत्यर्थः ।

वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम् , स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणम् , यमात्थ । य एवायमादर्शो पुरुषः, स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । असुरिति होवाच ॥ १५ ॥

आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम् , स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणम् , यमात्थ । य एवायमप्सु पुरुषः, स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । वरुण इति होवाच ॥ १६ ॥

मृत्युरिति होवाचेति । मृत्युसंज्ञिक इत्यर्थः । बालक्यजातशत्रुसंवादे छायापुरुषं, 'मृत्युरिति वा अहमेतमुपास' इति दर्शनादिति भावः ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् — । पूर्वमादित्यपुरुषं रूप [चक्षुः] सामान्यमुक्तम् ; इह तु तद्विशेष इति भिदा । असुरिति होवाचेति । 'बालकिब्राह्मणं प्रातिश्रुत्कपुरुषं असुत्वमुक्तम् ; इह तु आदर्शपुरुषं असुत्वम् । तत्र आदर्शपुरुषं रोचिष्णुत्वमुक्तम् ; विधाभेदसंभवादिति द्रष्टव्यम् । इयांस्तु विशेषः -- बार्शाकिब्राह्मणे ब्रह्मलिङ्गाभावात् तत्रत्यपुरुषशब्दो न ब्रह्मपर्यन्तः । इह तु सर्वात्मत्वपरायणत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गात् ब्रह्मपर्यन्तः' इति विवेकः । केचित् बालकिब्राह्मण इव अत्रत्यपुरुषशब्दानामपि ब्रह्मपर्यन्तत्वं नाभ्युपगच्छन्ति । उभयथाऽपि न विरोधः ॥ १५ ॥

आप एव यस्यायतनम् — । य एवायमप्सु पुरुषः अर्छरीरक इत्यर्थः । वरुण इति होवाचेति । वरुणनामक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

1. माध्यन्दिनं तु पुनर्न रूपपर्यायः ; किं तु तेजःपर्यायः ।

रूपाणीत्यादिपूर्वप्रश्नरूपत्वाद्यर्थवैलक्षण्यं कल्पयति पूर्वमित्यादिना । आदर्शो पुरुष इति प्रत्युत्तरानुसारात् रूपाणीत्यस्य प्रतिरूपाणीत्यर्थो बुज्येत ।

रेत एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिः । यो वै तं पुरुषं
विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणम्, स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य । वेद वा
अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणम्, यमात्थ । य एवायं पुत्रमयः पुरुषः,
स एषः । वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति । प्रजापतिरिति
होवाच ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः, त्वाँ सिदिमे ब्राह्मणा अङ्गाराव-
क्षणमक्रताइ इति ॥ १८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणान-

रेत एव यस्यायतनम् — । स्पष्टम् ।

उक्ताष्टपुरेषु मनोज्योतिष्ठं सर्वेषाऽनुगतम्; आयतनानां लोकानां धर्माणाञ्च
भेदः ॥ १७ ॥

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यः एवं प्रतिवादकुपितो याज्ञवल्क्यः
शाकल्येति संबोध्य तमुवाचेत्यर्थः । तदेवाह त्वाँ सिदिमे ब्राह्मणा अङ्गारावक्ष-
यणमक्रता इति । सिदिति वितर्के । इमे नूनं ब्राह्मणाः स्वयं मत्प्रतिवादे
भीतास्सन्तः, अङ्गारावक्षणम् — अङ्गारा अवक्षीयन्ते गृह्यन्ते येन पात्रेण
तदङ्गारावक्षणम् — तन्नूनं त्वाम् अकृतं कृतवन्तः ब्राह्मणाः (?) । त्वं तु न
बुध्यसे आत्मानं मया दह्यमानमित्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यः । उवाच अत्रोत्तरमाहेत्यर्थः । कि-
मिति । यदिदं कुरुपाञ्चालानां — सप्रतिष्ठाः । कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणानिमान्

अङ्गारावक्षणमिति । याज्ञवल्क्यः प्रकरिष्यमा गशापदिः अङ्गारत्वेनाध्यवस्यते । 'क्षय
निवासं' इत्यस्मात् लुपटि अवक्षयणमाधार इत्ययोपे सुवच इव । यद्वा अवक्षयो विनाशः ।
मदीयशापङ्गारप्रसक्तविनाशं त्वाँ ब्राह्मणाः कृतवन्त इति । इदञ्च त्वाँसिदिति वाक्यम्,
एतान्पृष्ट्वायतनानीत्यादिना वक्ष्यमाणं प्रश्नमुपक्षिप्य शाकल्यः शाकल्यितव्य इति समुद्युजा-
नय मर्देषरुद्धातरूपम् । अत्रह्यवित्तु शाकल्यः तथाप्रश्नस्यावकाशमप्रदाय अन्यतस्तमाच्छुं प्रवृत्ते ।
तत् प्रदर्शयते याज्ञवल्क्येतीत्यादिना ।

त्यवादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इति । यद्विशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः (१९) किन्देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । आदित्यदेवत इति । स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । चक्षुपीति । कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति । रूपं प्विति । चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति । हृदय इति होवाच, हृदयेन हि

सर्वान् विदुषोऽत्यवादीः अत्युक्तवानसि = अधिक्षितवानसि किल, 'स्यं भीताः त्वामङ्गारावक्षयणं कृतवन्त' इति । किं ब्रह्म विद्वानिति — । कीदृशब्रह्म-विद्यावानिति हेतोरैवमधिक्षिपसि ब्राह्मणान् । अहं तु दिशः तदधिष्ठातृदेवताश्च तत्प्रतिष्ठाश्च इति एवंप्रकारेण जाने । त्वमप्यहमिव दिशो देवताः तत्प्रतिष्ठाश्च यदि वेत्सि तर्हि, पृच्छामि, वदेत्यर्थः ॥ १० ॥

इत्युक्त्वा, तर्हि पृच्छेरुक्तः शाकल्यः पृच्छति किन्देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यसीति । अस्यां प्राच्यां दिशि किन्देवतः त्वमसि ? का देवता यस्य सः किन्देवतः । प्राग्दिग्धिष्ठातृत्वेन कां देवतामुपासस इत्यर्थः । याज्ञवल्क्य उत्तरमाह आदित्यदेवत इति । आदित्यो देवता यस्य सः आदित्यदेवतः । प्राच्यां दिश्यधिष्ठातृत्वेनादित्यमहमुपासे इत्यर्थः । शाकल्यः पृच्छति स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । उत्तरं चक्षुपीति । प्रतिष्ठित इत्यनुषङ्गः । पुनः पृच्छति कस्मिन्नु चक्षुः प्रतिष्ठितमिति । उत्तरं रूपं प्विति । तत्रोपपत्तिमाह चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति । हि यस्माच्चक्षुषा रूपाणि पश्यति, अतश्चक्षुः स्वविषये प्रतिष्ठितमित्यर्थः । पृच्छति कस्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति । उत्तरं हृदय इति होवाच । तत्रोपपत्तिमाह हृदयेन हि — । हि यस्मात्लोको हृदयेनैव

अत्र किं ब्रह्म विद्वानित्यन्तं शाकल्यवाक्यम्, दिश इति याज्ञवल्क्यस्य ; यद्विशोऽन्यादि शाकल्यस्येति शाङ्करः प्रकरः, बहुज्ञेन याज्ञवल्क्येन दिशो वेदेति विशेषबोधनमप्रसक्तमिति कृत्वाऽत्र तदपि शाकल्यवाक्यतथैव योजितमिह । अत्र ब्रह्म विद्वानित्यस्येति किमत्यवादीः, किं वा दिशोऽपि सदेवाः सप्रतिष्ठा जानामासि अत्यवादोरिति शाकल्यः पृच्छतीत्यभि योजनं भवेत् । तथा वेदेत्यस्य कर्ता याज्ञवल्क्यः ।

रूपाणि सर्वो लोको जानाति, हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीति ।

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य (२०), किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । यमदेवत इति । स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । कस्मिन्नु यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । श्रद्धायामिति । यदा ह्येव श्रद्धत्ते, अथ दक्षिणां ददाति; श्रद्धायौ ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदय इति होवाच, हृदयेन हि श्रद्धां जानाति, हृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीति ।

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य (२१), किन्देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । अप्स्विति । कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति । रेतसीति । कस्मिन्नु रेतः प्रतिष्ठितमिति ।

रूपाणि जानाति, तस्मात् हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्ति । अन्तःकरण एव वासनात्मना प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्यर्थः । उक्तमङ्गीकरोति एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

अथान्यत् पृच्छति किन्देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति । पूर्ववदर्थः । उत्तरमाह यमदेवत इति । पृच्छति स यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । उत्तरं दक्षिणायामिति । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति प्रश्नः । श्रद्धायामित्युत्तरम् । तत्रोपपत्तिमाह यदा ह्येव श्रद्धत्ते—प्रतिष्ठितेति । यदा श्रद्धा जायते, तदैव दक्षिणां ददाति । अतः श्रद्धायामेव दक्षिणा प्रतिष्ठितेत्यर्थः । पृच्छति कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदय इति होवाच । उत्तरमिति शेषः । तत्रोपपत्तिमाह हृदयेन हि — । हृदयेन हि यस्मात् श्रद्धां जानाति करोति, अतो ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः । एवमेतद्याज्ञवल्क्य । पूर्ववत् ॥ २१ ॥

अन्यत् पृच्छति किन्देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति । उत्तरं वरुणदेवत इति । स वरुणः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्नः । अप्स्वित्युत्तरम् । कस्मिन्न्वापः प्रतिष्ठिता इति प्रश्नः । रेतसीत्युत्तरम् । कस्मिन्नु रेतः

दिशू पदक्षिणायाः इव्यरूपदक्षिणायाश्च अमेदाच्यवसायादेवं स्यात् ।

हृदय इति । तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिव सुप्तो हृदयादिव निर्मित इति, हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीति ।

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य (२२), किन्देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इति । स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । दीक्षायामिति । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति । सत्य इति । तस्मादपि दीक्षितमाहुः सत्यं वदेति, सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति । हृदय इति होवाच, हृदयेन हि सत्यं जानाति, हृदये ह्येव सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीति ।

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य (२३), किन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । वाचीति । कस्मिन्नु प्रतिष्ठितमिति प्रश्नः । हृदय इत्युत्तरम् । ततोपपत्तिमाह तस्मादपि प्रतिरूपं -- निर्मित इति । यस्माज्जातं पितुः प्रनिरूपं पितृसदृशसंस्थानं पुत्रं जनाः पितृहृदयान्निर्गत इव वर्तते, पितृहृदयान्निर्मित इव वर्तते अयं कुमार इत्याहुः — अतो हृदय एव पुत्रपरिणामि रेतः प्रतिष्ठितमित्यर्थः । उक्तमङ्गीकरोति शाकल्यः एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २२ ॥

अन्यत् पृच्छति किन्देवतोऽस्यामुदीच्यां दिश्यसीति । सोमदेवत इत्युत्तरम् । स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्नः । दीक्षायामित्युत्तरम् । कस्मिन्नु दीक्षा प्रतिष्ठितेति प्रश्नः । सत्य इत्युत्तरम् । ततोपपत्तिमाह तस्मादपि दीक्षितम् — । यस्मात् दीक्षितं सत्यं वदेति दीक्षासिद्धयै तद्याजकाः शिक्षमाणा आहुः, तस्मात् सत्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेत्यर्थः । कस्मिन्नु सत्यं प्रतिष्ठितमिति प्रश्नः । उत्तरं हृदय इति । तदुपपादयति हृदयेन हि — । अङ्गीकरोति एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २३ ॥

पृच्छति किन्देवतोऽस्यां ध्रुवायां दिश्यसीति । स्वर्लोकापेक्षया भूमि-
ध्रुवत्वात् भूमिरूपा अधोदिक् ध्रुवेत्युच्यते । उत्तरम् अग्निदेवत इति । सोऽग्निः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति प्रश्नः । उत्तरम् वाचीति । कस्मिन्नु

दीक्षायामिति । सोमलताया दीक्षासंबन्धात् लताचन्द्रयोः सोमत्वेनैक्याभ्यासमूलकमिदं स्यात् । ऊर्ध्वा दिक् ध्रुवेति शाङ्करम् । तत्राग्निदेवसत्त्वं क्लेशनिर्वाह्यम् ।

वाक् प्रतिष्ठितेति । हृदय इति ।

कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासै यच्छे-
तदन्यत्रास्मत् स्यात्, श्वानो वैनदद्युर्वयोसि वैनद्विमथीरभिति ॥ २५ ॥

कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । प्राण इति ।

वाक् प्रतिष्ठितेति प्रश्नः । हृदय इत्युत्तरम् ।

पुनः पृच्छति कस्मिन्नु हृदयं प्रतिष्ठितमिति । एवं सर्वदिग्देक्तानां
प्रतिष्ठाभूतं हृदयं क प्रतिष्ठितमित्यर्थः ॥ २४ ॥

अहल्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अहल्लिकेत्युक्त्वा याज्ञवल्क्य उत्तर-
माहेत्यर्थः । 'अहल्लिक' इति शाकल्यस्य नामान्तरमिति केचित् । 'अहल्लिकः
षण्डः । कोपादेवं शाकल्यं याज्ञवल्क्यो ब्रूते' इति केचित् । यत्रैतदन्यत्रा-
स्मन्मन्यासै — विमथनीरन् इति । अस्मत् अस्माच्छरीरादित्यर्थः । यद्वा
अस्मादिति पञ्चमीबहुवचनान्तोऽस्मच्छब्दो द्रष्टव्यः । अस्मत् अस्मत् इत्यर्थः ।
अस्माच्छरीरादन्यत्र यत्र काप्येतद्द्रुदयं प्रतिष्ठितमिति किल मन्यासै मन्यसे । यद्येतत्
हृदयम् अस्मत् अस्मतोऽन्यत्र गच्छेत्, तदा एनत् इदं शरीरं श्वानो वा अद्युः
भक्षयेयुः; वयोसि पक्षिणो वा विमथनीरन् लोडयेयुः । तस्मात् शरीरस्य मध्ये
हृदयं प्रतिष्ठितमित्यर्थः । [अभेदोपचाराच्छरीरमेवास्मादित्युक्तमिति द्रष्टव्यम्] ॥ २५

पुनः पृच्छति कस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति । हृदय-
प्रतिष्ठाधारभूतं स्त्वम् — अस्मादिति त्वयोक्तं शरीरञ्च — आत्मा च —
आत्मशब्देनात्र हृदयमुच्यते । 'त्वच्छरीरं त्वद्द्रुदयञ्च — कस्मिन् प्रति-
ष्ठितावित्यर्थः । स्थ इति अस्तेर्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । उत्तरं प्राण इति । प्राणा-

१. 'त्वञ्चात्मा च' इत्येतावदेव. ख. ग. २. त्वदित्यादि इत्यर्थं इत्यन्तं क. कोशमात्रे ।

पञ्चस्वपि दिक्प्रश्नेषु अन्ततो हृदयस्य प्रतिष्ठित्वमदर्शि । तत् हृदयं कुत्र प्रतिष्ठितमिति
शाकल्येन पृष्टे, पुरुषे प्रतिष्ठितमिति आज्ञस्येन समाधाने वक्तव्येऽपि, अतिप्रसिद्धार्थप्रश्नो
न युक्त इति क्रोधोन्मीडेन तमर्थं भङ्गयन्तरेणाह अहल्लिकेत्यादिना । इति केचिदिति ।
अहनि लीयते इति विग्रह पदमिदं प्रेतवाचीत्यानन्दगिरीये प्रकारान्तरमूहितम् । त्वञ्चात्मा
चेति । पूर्वं हृदयं शरीरे प्रतिष्ठितमित्येवोक्तम्; न तु शरीरं हृदये प्रतिष्ठितमित्यपि ।

कस्मिन्नु प्राणः प्रतिष्ठित इति । अपान इति । कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति । व्यान इति । कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इति । उदान इति । कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति । समान इति ।

स एष नेति नेतीत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते; अशीर्यो

धीनप्रतिष्ठत्वा^१च्छरीरमनसोरिति भावः । एवमुत्तरत्वापि द्रष्टव्यम् । कस्मिन् नु प्राणः प्रतिष्ठित इति प्रश्नः । अपान इत्युत्तरम् । कस्मिन्वपानः प्रतिष्ठित इति प्रश्नः । व्यान इत्युत्तरम् । कस्मिन् नु व्यानः प्रतिष्ठित इति प्रश्नः । उदान इत्युत्तरम् । कस्मिन्नूदानः प्रतिष्ठित इति प्रश्नः । समान इत्युत्तरम् ।

एवं प्रश्नप्रतिवचनपरम्परायां परिसमाप्तायां तृष्णीभूते शाकल्ये समानप्रतिष्ठाधारप्रश्नस्य तेन कृतत्वाभावात् तमसौ न वेत्तीति निश्चित्य याज्ञवल्क्यः समानप्रतिष्ठाधारं स्वयं शाकल्यं पृच्छति (प्रक्ष्यन् ?) तमेव समानप्रतिष्ठाधारं विशिनष्टि^२ स एष नेति नेतीत्यात्मा । स एषः उक्तसमानप्रतिष्ठाधारभूतः । ' अथात आदेशो नेति नेती ' ति निर्दिष्टो य आत्मा, स एषः=समानप्रतिष्ठाधारभूत इत्यर्थः । अगृह्यो न हि गृह्यते । इन्द्रियग्रहणायोग्यत्वादिन्द्रियेण न गृह्यते । अशीर्यो

१. जोडमनसोः ख. ग. २. ' पृच्छति स एषनेति ' इत्येतावदेव. ख. ग. कोशयोः ।

शाहरे तु त्वञ्चात्माचेत्यस्य शरीरञ्च हृदयञ्चेत्यर्थात् अन्योन्यप्रतिष्ठितत्वं पूर्वं विवक्षितमित्युक्तम् । आत्मा हि मध्यकायो हृदयं भवतीत्याशयात् । इह भाष्ये उपरि तदर्थस्वीकारेऽपि अन्योन्यप्रतिष्ठा नाहता । वस्तुतो याज्ञवल्क्येन शरीरे हृदयं प्रतिष्ठितमिति साक्षादकथनान् अस्मासु प्रतिष्ठितमित्येव तद्वाक्यतः प्रतीत्या, अस्मत्पदेन जीवः शरीरमिति द्वयं प्रहीतुं शक्यते । तदुभयं विवक्षितं चेत्, तर्हि पृच्छामि तदुभयं कुत्र प्रतिष्ठितमित्याशयः स्वञ्चात्माचेति वक्तुः शाकल्यस्य स्यात् । हृदयस्य प्रतिष्ठायाः प्रादक्षिण्यतया तत्प्रतिष्ठप्रश्नस्य पुनर्योगादिति ।

एवमन्यत्राकृष्टः पिपृच्छितविषयप्रश्नस्य पुनरवसरं प्राप्तमाकलय्य प्रश्नं प्रारभते । तत् वाक्यमत्रोत्तरयति एवं प्रश्नप्रतिवचनपरम्परायामिति । स एष इत्यादिं धृत्या स्वयमुच्यते; एतानीत्यादि याज्ञवल्क्यवाक्यमिति शाहरविभागे मानाभावात् सर्वं याज्ञवल्क्यवाक्यमेव । तत्र स एष इत्यस्य वक्ष्यमाणपृच्छन्दप्रतिबन्धित्वात्पूर्वसंदर्भेण संयतिर्न सिद्धयदिति प्रकृतः समानः स इति प्राणः । आत्मनि तदभेदायोगात् तत्प्रतिष्ठानरूपार्थविवक्षेति ।

न हि शीर्यते; असङ्गो न हि सज्यते; असितो न व्यथते, न रिष्यति । एतान्यष्टात्रायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः; स यस्तान् पुरुषान्निरूह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्, तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि;

1. निरूह्यप्रत्युह्य पा०.

न हि शीर्यते । विशरणयोग्यावयवशून्यत्वान्न शीर्यते । असङ्गो न हि सज्यते । निर्लेपत्वात् पापफलं नानुभवतीत्यर्थः । असितो न व्यथते न रिष्यति । असितः; 'षिञ् बन्धने' । कर्मबन्धशून्यत्वादेव सवेदेहान्तर्गतोऽपि न व्यथते न शोचति, न रिष्यति न हिंस्यते वेत्यर्थः । एतादृशं समानपतिष्ठाधारभूतं याज्ञवल्क्यो मनसि निधाय, एतं शाकलयो न वेत्तीति निश्चित्य पृच्छति एतान्यष्टात्रायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः — । यानि प्रागुक्तानि पृथिव्यादीन्यष्टात्रायतनानि, अग्न्याद्या अष्टौ लोकाः, अमृताद्या अष्टौ देवाः, शरीराद्या अष्टौ पुरुषाः, स यः प्रसिद्धः पुरुषः एतान् पुरुषान्निरूह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत् — अतः पुरुषानित्युपलक्षणम् । आयतनलोकदेवादीनित्यपि द्रष्टव्यम् । एतान्निरूह्य प्रत्युह्य = सम्यङ्निर्धारणार्थो निरूहः । प्रतिव्यक्त्यूहः प्रत्युहः । आयतनदेवलोकपुरुषान् — प्रतिव्यक्ति तर्केण तत्तत्स्वरूपं—निर्धार्य, तान् सर्वान् योऽत्यक्रामत् यः पुरुषः अत्यक्रामत्=सकल-कार्यवर्गविलक्षणत्वेन निश्चित इत्यर्थः । यद्यपि अतिक्रमणकर्तृत्वमौपनिषदात्मगतम्; निरूहप्रत्युहकर्तृत्वं तु पुरुषगतम्,—तथापि प्यर्थगर्भतया य उहयित्वा अत्यक्रामदित्युक्तौ न विरोध इति द्रष्टव्यम् । ऊहविषयस्य परमात्मनः ऊहयितृत्वसंभवात् । अतिक्रमणं नाम, इदं वा परमिदं वा परमिति संशयविषयतातिक्रमणम् । तच्च परमात्मकर्तृकं संभक्तीति द्रष्टव्यम् — तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि

अग्न्याद्याशीर्यत्वे अचिद्रथावर्तके । असंगत्वासितत्वे चिद्रथावर्तके । निरूह्य प्रत्युह्येति हलपाठे 'नामरूपयोर्निर्बन्धितं' त्यस्यानुसारात् उत्पाद्य उपसंहृत्येति क्रमेणार्थः । शीर्षपाठे, उबीचोऽज्ञारान् निरूह्य अज्ञारमग्नौ प्रत्युह्य 'तिष्ठत् प्रयोगः' । औपनिषदमिति । अत एव हि शास्त्रयोनित्वादि-त्यसूत्रि । जीवस्तु न वेदैकसमधिगम्यः, स्वप्रकाशत्वात् । साङ्ग्यादिमिरिपि स्वीकारात् । नैयायि-कस्येधरानुमानमपि जीवेनैव गतार्थम्, नेश्वरसाधकमिति हि ब्रूमः । अतोऽपि जीवसिद्धिः । यद्वा श्रौतीमेवात्मसिद्धिं श्रोत्रियाः संगिरन्ताम् । श्रुतार्थोपस्थादिना वेदे कर्मकाण्डतोऽपि देहातिरिक्ता-त्मसिद्धिरिति न स औपनिषदः । उपनिषदां प्रधानप्रतिपाद्यत्वाच्च परमपुरुष एवौपनिषद इति ।

तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, मूर्धा ते विपतिष्यतीति ।

तं सर्वविलक्षणमौपनिषदम् उपनिषदेकसमधिगम्यं त्वा पृच्छामि; तं चेन्मे न विवक्ष्यसि, तर्हि मूर्धा ते विपतिष्यतीति याज्ञवल्क्यः शाकल्यं शशापेत्यर्थः । सूत्रितञ्च परमपुरुषस्यौपनिषदत्वं भगवता बादरायणेन, “शास्त्रयोनित्वा” इति ।

(१) तत्र ह्यधिकरणे—अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानसिद्धेश्वरानु-
बाधितया न वेदान्तवाक्यं तत्र प्रमाणम् । अतो वेदान्तन्यायग्रथ(न्ध)नरुमकमीमांसा-
शास्त्रमनारम्भणीयम् । न चेश्वरमनुमानसिद्धमनूद्य वेदान्तैर्जगदुपादानत्वादिकं
बोध्यताम्; अतः शास्त्रमारभ्यतामिति वाच्यम् — कार्यत्वस्योपादानभिन्नकर्तृकत्वेन
व्याप्ततया अभिन्ननिमित्तोपादानत्वप्रतिपदकवेदान्तवाक्यस्य धर्मिग्राहकः अनुमानजातीय-
निमित्तोपादानभेदग्राह्यनुमानबाधितत्वात् । अतो न वेदान्तवाक्यं ब्रह्मणि प्रमाणमिति
प्राप्ते—उच्यते—“शास्त्रयोनित्वात्” । शास्त्रं योनिः प्रमाणं यस्य तत् शास्त्रयोनिः
तच्चात्, शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाद्देदान्तानां प्रमाण्यमस्तीत्यर्थः । कार्यत्वेन हेतुना
सकर्तृकत्वसाधने, तेनैव हेतुना गुणत्रयवश्यकर्तृकत्व — शरीरजन्यत्वादेरपि प्रसङ्गात् ।
प्रासादादिविपुलकार्यस्यानेककर्तृकत्वदर्शनेन क्षित्यादिकार्यस्यापि तथात्वप्रसङ्गाच्च ।
ईश्वरस्य नित्यकृत्यभ्युपगमे तद्वारा हेतुभूतयोर्ज्ञानेच्छयोरीश्वरे असिद्धिप्रसङ्गेन
ज्ञानेच्छाप्रयत्नलक्षणगुणत्रयाश्रयेश्वरासिद्धिप्रसङ्गात् । अतः शास्त्रैकसमधिगम्येश्वरस्व-
रूपोपादानत्वप्रतिपादकवेदान्तभागस्य नानुपपत्तिः ।

(२) अत एव सांख्यपक्षस्याप्रतिष्ठिततर्कमूलत्वेन यथा आभासत्वम्, एवं
कणभक्षाक्षपादक्षपणकवौद्धपक्षाणां परमाणुकारणत्वपक्षपातिनां शुष्कतर्कमूलत्वाद्द्वैदि-
कपरिग्रहशून्यत्वाच्च नादरणीयत्वमिति स्मृतिपादे, “एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि
व्याख्याताः” इत्यधिकरणे निर्णयितम् । शिष्टाः=परिशिष्टाः । ते च ते अपरिग्रहाश्च
शिष्टापरिग्रहाः । अवशिष्टाः वैदिकपरिग्रहशून्याः कणभुगादिपक्षाः एतेन सांख्य-
पक्षदूषणेनैव दुष्टत्वेन व्याख्याता इति सूत्रार्थः ।

(३) तथा तर्कपादेऽपि परमाणुकारणवादो दूषितः । तथाहि(तत्र हि)-काणाद-
पक्षस्य युक्तियुक्ततया आदरणीयत्वमस्ति इति पूर्वपक्षे प्राप्ते—उच्यते “महदीर्घवद्वा

ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्” । परिमण्डल्यपरिमाणाश्रयेण परस्परसंयुक्तपरमाणुद्वयेनाणुह्रस्वं
 द्यणुकमुत्प(त्पा ?)द्यते, परस्परसंयुक्तेनाणुह्रस्वद्व्यणुकत्वेण महर्दीर्घं व्यणुकमुत्पद्यते
 इत्यसमञ्जसप्रक्रियावत् इतराऽपि तत्प्रक्रिया असमञ्जसैव । किं तत्रासमञ्जस्यमिति चेत्
 न— निष्प्रदेशे परमाणौ प्रादेशिकसंयोगासंभवात् । संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमात् ।
 परस्परसंयुक्तप्रदेशाभावे ततोऽधिकपरिमाणकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

“ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः ” । परमाणुनिष्पाद्यं कर्म अदृष्टकारितमिति
 हि तै रभ्युपगम्यते । तत्र न परमाणुसमवेतमदृष्टं क्रियाहेतुः ; अचेतनस्यादृष्टानाधार-
 त्वात् । नाप्यात्मगतं परमाणुक्रियाहेतुः ; व्यधिकरणत्वात् । अतः, ‘अदृष्टकारिताद्य-
 कर्मणा परमाणुद्वयसंयोगः’ इति तत्प्रक्रिया न युक्ता ।

“ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ” । जातिगुणादिविशिष्टप्रतीति-
 निर्वाहकतया समवायाभ्युपगमे, ‘तन्तुषु षटः समवेतः’ इति सम्बन्धविशिष्टप्रतीति-
 निर्वाहकतासाम्येन संबन्धान्तरस्यावश्यकत्वात्, तत्रापि संबन्धान्तराभ्युपगमे अनवस्था
 च स्यात् ।

“ नित्यमेव च भावात् ” । समवायलक्षणसंबन्धस्य नित्यं सत्त्वात्
 संबन्धनोरपि नित्यसत्त्वावश्यभावेन जगतो नित्यत्वमेव स्यात् ।

“रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्” । रूपादिमत्त्वाच्च परमाणोः त्वदभिमत-
 नित्यत्वनिरवयवत्वादिव्यतिरेकः प्रसज्येत । लोके रूपादिमत्तामनित्यत्वादिदर्शनात् ।
 नन्वेतद्दोषशान्तये रूपादिशून्या एव परमाणवः सन्तु । तत्राह — “ उभयथा च
 दोषात् ” । कारणगुणपूर्वकत्वात् त्वन्मते कार्यगुणानाम्, द्यणुकदीनामपि रूपादि-
 शून्यत्वप्रसङ्गः ।

“अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा” । वैदिकपरिग्रहशून्यत्वाच्च तत्पक्षस्य, निःश्रेय-
 शार्थिभिस्तत्पक्षेऽनपेक्षैव कार्या इति स्थितम् ।

(४) वैशेषिकदयोऽर्धवैनाशिक इति हि शिष्टगोष्ठीप्रसिद्धिः । 'ते हि—जाठ-
 र्गिन्ना पच्यमानानां भुक्तपीताहारौषधरसद्रव्यरूपाणामवयवानां प्रतिक्षणमुपचयापचय-

वैषम्यात् अवयवि शरीरमपि प्रतिक्षणमुपचयापचयवदन्यदन्यद्भवति । यद्यपि शरीरस्य प्रतिकल्मुपचयापचयदर्शनं नास्ति—तथाऽपि वर्षधारानिपातैस्तटाकजलस्येव, घटीयन्त्रो-
त्क्षेपणैः कूपजलस्येव चान्ते तद्दर्शनात् यौक्तिकं प्रतिक्षणं किञ्चित्किञ्चिदुपचयापचयवत्त्व-
ज्ञानमस्त्येव । चन्द्रतारकादीनां मुहूर्तादिकालव्यवधानेन बहुदेशान्तरप्राप्तिदर्शनात्
प्रतिक्षणं स्वरूपदेशान्तरप्राप्तिज्ञानवत् इत्यभ्युपगच्छन्ति । एवं प्रतिक्षणमवश्यम्भा-
विभिः खननपूरणादिभिः भूगोळकस्य, नदीजलसंसर्गशीकरोत्पतनैः समुद्रस्य
चोपचयापचयवतः क्षणिकत्वमभ्युपगच्छन्ति । अतस्ते अर्धवैनाशिकाः । बौद्धास्तु
सर्वस्य प्रपञ्चस्य [च] क्षणिकत्वमभ्युपगच्छन्तः सर्ववैनाशिका इति हि वैदिकानां
व्यवहारः । अतो वैनाशिकत्वपरमाणुकारणवादित्वसाम्यादेव काणादमतप्रतिक्षेपानन्तरं
बौद्धमतमपि प्रतिक्षिप्तं तत्पादे, “समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ” इत्यादिना ।

तत्र हि स्वरस्नेहोष्णेरण^३ स्वभावैः परमाणुभिः पृथिव्यादिभूतलक्षणः संघात
उत्पद्यते । पृथिव्यादिभिश्च भूतैः शरीरेन्द्रियविषयसंघातलक्षणः समुदाय उत्पद्यते
इति हि (?) तेषां प्रक्रिया । तत्राणुहेतुके पृथिव्यादिभूतात्मकसमुदाये, भूतहेतुके
च (?) शरीरेन्द्रियविषयलक्षणभौतिकसमुदाये च सति जगद्गमकसमुदायोत्पत्तिर्नोप-
पद्यते । सर्वेषां क्षणिकत्वाभ्युपगमे याक्तसंघातभावापत्तिं अवस्थानसंभवात् ।

“ इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ” । यद्यपि से-
पदार्थाः क्षणिकाः — तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वादुपपद्यते लोकयात्रा
ते चाविद्यादयः अविद्या, संस्कारः, विज्ञानम्, नामरूपम्, षडायतनम्
स्पर्शः, वेदना, तृष्णा, उपादानम्, भवः, जातिः, जरा, मरणम्, शोकः
परिदेवना, दुःखम्, दौर्मनस्यमित्येवञ्जातीयकाः इतरेतरहेतुकाः सुगतसमये
अभ्युपगम्यन्ते । अविद्या = क्षणिककार्यदुःखशून्येषु स्थायिनित्यसुखवस्तुबुद्धिः
ततो रागद्वेषमोहधर्माधर्म(र्माः?)संस्काराः । संस्कारवशाज्जीवस्य गर्भाशयद्रव्ये वृत्तिलाभे
विज्ञानम् । विज्ञानसंसर्गात् गर्भद्रव्यस्य कल्लपेऽद्याद्याकारेणाभिव्यक्तिर्नामरूपम्

1. सेहीति पूर्ववाक्यारम्भे पठ्यते । अथापि नयमयूक्तमात्रिकानुसारत् अत्र निवेद्यः
अपेक्षितत्वात् । अन्यथा हि चन्द्राधिक्यात् । 2. इति हीति क पाठः । 3. अयं ख ग
पाठः । उष्णस्वभावैः क. उष्णतैरपस्वभावैः (नय. म. भा.)

तदभिव्यक्तिक्रमेण षडिन्द्रियायतनशरीरनिवृत्तिः षडायतनम् । निवृत्तिशरीरेन्द्रियस्य गर्भगतविषयेन्द्रियसंसर्गजं ज्ञानं स्पर्शः । तन्निमित्ते सुखदुःखे वेदना । सुखदुःखप्रसिपरिहारार्था विषयोपादानेच्छा तृष्णा । तथा विषयेषु प्रवृत्तिरुपादानम् । ततः क्रमेण गर्भान्निष्क्रमणं भवः । निर्गतस्य मनुष्यत्वादिजात्यभिम्बनो जातिः । क्रमभाविनी जरामरणे प्रसिद्धे । प्रियमाणस्य पुत्रकलत्राद्यभिषङ्गादन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थः प्रलापः परिदेवना । मरणक्लेशो दुःखम् । मानसदुःखं दौर्मनस्यम् । एतेषामितरेतरहेतुत्वस्यानुभवसिद्धत्वादुपपद्यते लोक्यावेति चेन्न — संघातभावान्निमित्तत्वात् अस्थिरेषु स्थिरत्वबुद्धिरूपाविद्याश्रयस्य कस्य चित् स्थिरस्य [चेतनस्य] अभावेनाविद्यया भूतो (रागो) त्यत्तरेसंभवेन संघातहेत्वभावस्तदवस्थ एव ।

“उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्” । बौद्धमते वस्तुतः कालो नास्ति । उदयनेव (उद्यन्नेव!) स्वरसमङ्गुरो घटादिः क्षणपरिकल्पनामात्मनिमित्तं भवति । स च घटादिः स्वोदयविनाशपरिकल्पितक्षणवत्त्वात् क्षणिकोऽपि भवति । वस्तुतः स्वव्यतिरिक्तक्षणाभावात् स्वयमेव क्षणो भवतीति हि तेषां प्रक्रिया । ततश्च पूर्वघटक्षणस्योत्तरघटक्षणोत्पत्तिकालेऽसतः तद्वेतुत्वं न संभवति । असतोऽपि हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात् ।

“असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यम्यथा” । असत्यपि कारणे कार्यस्योत्पत्तौ ‘अधिपतिसहकार्यालम्बनसमनन्तरप्रत्ययाश्चत्वारश्चित्तचैतोत्पत्तिहेतवः’ इति बौद्धानां प्रतिज्ञाया उपरोधप्रसङ्गः । अधिपतिः इन्द्रियम् । तद्धि ज्ञानस्य रूपादिषु पञ्चसु एकैकमात्रविषयत्वनियामकम् । नियामकश्च लोकोऽधिपतिरुच्यते । सहकारि आलोकादिकम् । आलम्बनं घटादिविषयः । समनन्तरप्रत्ययः पूर्वज्ञानम् । एतैः चतुर्विधैर्हेतुभिश्चित्तशब्दितस्य ज्ञानस्य चैतशब्दितानां चित्ताभिन्नसुखादीनाञ्चोत्पत्तिरिति हि तेषां प्रतिज्ञा । सा प्रतिज्ञा हीयेत, यदि पूर्वोत्तरक्षणवर्तित्वं न स्यात् । तत्र यदि पूर्वक्षणवर्तित्वं न स्यात्, तदा कारणत्वं हीयेत । उत्तरक्षणवर्तित्वाभावे च वर्तमानत्वाद्वाहिप्रत्यक्षविषयत्वं न स्यात् । अतः क्षणद्वयवर्तित्वमभ्युपेतव्यमिति क्षणिकत्वविरोधः । यद्येतद्दोषपरिजिहीर्षया कारणघटक्षणस्यापि कार्यघटक्षणोत्पत्तिदशायां सत्प्रमभ्युपगम्यते, तदा घटक्षणद्वययौगपद्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

“प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात्” । बौद्धाः सर्वस्य वस्तुनो निरन्वयो विनाश इति वदन्ति । स च द्विविधः, स्थूलः सूक्ष्मश्च । मुद्गर-पाताद्यनन्तरं सर्वैरुपलभ्यमानो घटादीनां विनाशः स्थूलः । सः प्रतिसंख्यानिरोध इत्युच्यते । प्रतिसंख्या = विषयसत्त्वप्रतिकूलः तदसत्त्रग्राहिणी लोकिकानां बुद्धिः ; तद्विषयो निरोध इत्यवयवार्थान्वयात् । तद्विपरीतो निरोधः अप्रतिसंख्यानिरोधः । स च सूक्ष्मो लौकिकबुद्ध्ययोग्यो बौद्धैर्युक्त्या भाष्यमानः प्रतिक्षणविनाशः । तयो-रुभयोरप्राप्तिः असंभवः । कुतः? अविच्छेदात् । पिण्डघटकपालादिरूपेण स्थितस्य द्रव्यस्य स्वरूपविच्छेदाभावात् । न च द्रव्यानुवृत्तौ विनष्टो घट इत्यादिप्रतीतेर्निर्वि-षयत्वापत्तिः, अवस्थान्तरापत्तिविषयत्वंसंभवात् ।

“उभयथा च दोषात्” । बौद्धाः किलैवं वर्णयन्ति । प्रतिसंख्यानिरोधः, अप्रतिसंख्यानिरोधः, आकाशश्चेत्येतत्तितयं वस्तु निरुपाख्यं तुच्छम् । अन्यत्तु क्षणिकमुत्पाद्यमिति मन्यन्ते । तत्र पूर्वोत्पन्नस्य घटकक्षणस्य तदानीमेव निरुद्धत्वप्राप्त्या तुच्छत्वात् । निरोधादेव कार्यघटकक्षणस्योत्पत्तिरिति यदभ्युपगम्यते, तत्र तुच्छादुत्पत्त्य-संभवात्तावदेको दोषः । तुच्छादुत्पत्त्यभ्युपगमे हि तुच्छस्य निर्विशेषत्वेन कारण-विशेषकृतः कार्यविशेष इति व्यवस्थाया अभावात् घटकक्षणानन्तरं सर्वजगत उत्पत्तेः स्यात् । तथा तुच्छादुत्पद्यमानं कार्यमपि तुच्छमेवोत्पद्येत, न तु सद्रूपम् ; कारणानुसारित्वात् कार्यस्येत्यपरो दोष इत्यर्थः ।

“आकाशे चाविशेषात्” । घटोऽयम्, पटोऽयमिति प्रत्यक्षप्रतीतिवत्, ‘कूपोऽसौ, रन्ध्रमेतत्, खग इह पतति’ इत्यादिप्रत्यक्षस्याविशेषेण, आकाशं निरुपाख्यं तुच्छम्, घटादिकं क्षणिकमुत्पद्यमित्यत्र प्रमाणाभवात् । न च, ‘इह ज्येनः पतती’ इत्यादिप्रतीतेरालोक एव विषयोऽस्त्विति वाच्यम्—इहालोकः, इहान्धकार इत्यालोकान्धकाराधारत्वेन प्रतीतस्य आलोकरूपत्वाभावात् ।

“अनुस्मृतेश्च” । तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञावशात् स्थिरत्वस्यैवाभ्युपगमन्त्यत्वेन क्षणिकत्वासंभवादित्यर्थः ।

“नासतोऽदृष्टत्वात् ” यदुच्यते सौत्वान्तिकैः, ‘ज्ञानगतौ नीलाद्याकारैः बाह्यार्थ-
 गतास्तेऽनुमीयन्ते । अतो ज्ञानकाले विषयस्य क्षणिकतया असत्त्वेऽपि न दोषः ।
 यद्यपि नीलादिज्ञानमपरोक्षतयाऽनुभूयते ; इन्द्रियव्यापारान्वयव्यतिरेकानुविधायि च
 भवति, — तथापि यदिन्द्रियसन्निकृष्टेन येनार्थेन यत् ज्ञानं जायते, न तत् ज्ञानं
 तद्विषयकम् ; किन्तु स्वयमप्यर्थवत् नीलाद्याकारं भवतीति तत् ज्ञानं स्वप्रकाशकतया
 स्वात्मानं विषयीकुर्वत् स्वगतं नीलाद्याकारमपि विषयीकरोति । अतो न नीलादि-
 ज्ञानस्य आपरोक्ष्यानुभवविरोधः, न वा इन्द्रियव्यापारानुविधानविरोधः । नीलाद्यर्थिनो
 बहिः प्रवृत्तिस्तु नापरोक्षज्ञानात् । किंतु तदनन्तरभाविन आनुमानिकज्ञानात् । यथा
 वायुनिषेवणार्थिनां शाखाचलनं दृष्ट्वा वृक्षमूले प्रवृत्तिः । न चैवमर्थस्य क्षणिकतया
 ज्ञानकालेऽनवस्थानात् ज्ञानविषयत्वं स्यादिति वाच्यम् — ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वमेव हि
 ज्ञानविषयत्वम् ; न ज्ञानकालेऽवस्थानम् । न चैतावता चक्षुरादेर्ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गः ।
 स्वाकारसमर्पणेन ज्ञानहेतोरेव ज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात् । ज्ञाने स्वाकारं समर्थं नष्टो-
 ऽप्यर्थो ज्ञानगतेन नीलाद्याकारेणानुमीयते । न च पूर्वपूर्वज्ञानेनोत्तरोत्तरज्ञाना-
 कारसिद्धिः । नीलज्ञानसन्ततौ पीतज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽर्थकृतमेव ज्ञान-
 वैचित्र्यमिति । तत्रोच्यते—‘ नासतः ’ । योऽयं विज्ञाने नीलाद्याकार उपलभ्यते, स
 विनष्टस्य असतोऽर्थस्याऽऽकारो भवितुं नार्हति । कुतः ? ‘ अदृष्टत्वात् ’ । न खलु
 धर्मिणि विनष्टे धर्मस्य आकारान्तरे संक्रमणं दृष्टम् । प्रतिविम्बादिकमपि स्थिरस्थैव
 भवति । तत्रापि न धर्ममात्रस्य । अतोऽर्थवैचित्र्यकृतं ज्ञानवैचित्र्यमर्थस्य ज्ञान-
 कालेऽवस्थानादेव भवति । जपाकुमुमादेः स्फटिकादौ स्वाकारार्पणहेतुत्वेऽपि अस-
 तस्तददर्शनेन असतो विषयस्य ज्ञाने स्वाकारार्पणाक्षमत्वात् ।

“ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ” । तत्काले असत् एवोत्पादकत्वे उदा-
 सीनानाम्=अनुद्युञ्जानानां पुरुषाणाम् उद्युञ्जानपुरुषवत् सर्वकार्यसिद्धिः स्यात् ।
 उद्युञ्जानानुद्युञ्जानयोस्तत्कालासत्त्वाविशेषादिति स्थितम् ॥ ^१ एतत्पक्षोक्तदोषः
 अर्थवैनाशिकमतेऽपि समान इति तन्मतं सर्वथा नादर्थव्यमेवेति स्थितम् ।

१. वाक्यमिदं क. भाषे ।

तं ह न मेने शाकल्यः । तस्य ह मूर्धा विपपात । अपि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजदुरन्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥

(५) तथा सर्वज्ञपशुपतिप्रणीतत्वात् पशुपतं मतमादरणीयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते — “पत्युरसामञ्जस्यात्” । पत्युः पशुपतेर्मतमनादरणीयम् । वेदविरुद्ध-मुद्रिकाषट्कधारण—सुराकुम्भस्थापन—शवभस्मस्नानादिधर्माणां निमित्तमात्रेश्वरस्य चाभ्युष्णामेन तन्मतस्यासमञ्जसत्वात् । “अधिष्ठानानुपपत्तेश्च” । अवैदिकस्य तदभि-मतशरीरेश्वरस्य प्रधानाद्यधिष्ठातृत्वानुपपत्तेश्च । “करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः” । यथा जीक्स्य करणकठेवराधिष्ठाने करणकठेवरान्तरनैरपेक्ष्यम्, एवं प्रधानाद्यधिष्ठानेऽपि शरीरनैरपेक्ष्यमस्त्विति चेन्न — भोगादिभ्यः=पुण्यपापरूपकर्मफलभोगार्थं पुण्यपाप-रूपादृष्टकारितं हि तदधिष्ठानम् । तद्वत् पशुपतेरपि पुण्यपापरूपादृष्ट—तत्फल-भोगादि सर्वं प्रसज्येत । ततो नाधिष्ठानसंभवः । “अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा” । वाशब्दश्चार्थे । पशुपतेः पुण्यपापरूपादृष्टवत्त्वे जीववदन्तवत्त्वं सृष्टिसंहाराद्यस्पदत्व-मसर्वज्ञता च स्यादित्यनादरणीयमेवेदं मतमिति स्थितम् । [१ एतत्पक्षोक्तदृष्टाना-मप्यानुमानिकेश्वरवादिनामर्धवैनाशिकानां मतेऽपि समानत्वात् तन्मतं सर्वथा नादर-ण्यमिति स्थितम् ।]

(६) तथा, “एतेन योगः प्रत्युक्तः” इत्यधिकरणे केवलनिमित्तेश्वरवादि-हैरुष्यगर्भमतमपि कपिलमतवदेव वेदविरुद्धत्वादप्रामाणिकमिति कदा सूत्रकारेण भगवता वादरायणेन सकलजगदाधारभूतस्य सकलजगदेकारणस्य परब्रह्मणो नारायणस्य पुरुषोत्तमस्यौपनिषदत्वमेव स्थिरीकृतम् ।

तं ह न मेने शाकल्यः । तमेतं तर्कागोचरं प्रमाणान्तरागम्यमौपनि-षदत्मानं शाकल्यो नाज्ञासीदित्यर्थः । तस्य ह मूर्धा विपपात । विविधं शीर्षः पतितः । अपि हास्य परिमोषिणोऽस्थीन्यपजदुरन्यन्मन्यमानाः । एवं शाप-वशात् मूर्धनि पतिते तस्य कोपाम्निना शरीरश्च दग्धमभवत् । संस्कारार्थं श्लिष्यैर्गृह्यान्नीयमानानि अस्थीन्यपि, अन्यत् = धनं मन्यमानाः परिमोषिणः

1. अतो निमित्तोपादानमेववादि पाशुपतमतमनादरणीयम्. स्व. ग. 2. कुण्डलितं क. माते ।

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स मा पृच्छतु ;
सर्वे वा मा पृच्छत ; यो वः कामयते तं वः पृच्छामि ; सर्वान् वा वः
पृच्छामीति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥

तस्कराः अपजहुः अपहृतवन्तः । यद्वा परिमोषिणः मुषितशरीरस्य —
नष्टशरीरस्येति यावत् — तस्य शाकल्यस्यास्थोन्येवान्यन्मन्यमानाः शरीरं
मन्यमानाः और्द्धदैहिकक्रियार्थं तत्पुत्राद्या अपहृतवन्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अथ होवाच — पृच्छामीति । अथ शाकल्यभरणानन्तरं याज्ञवल्क्यो
ब्राह्मणान् प्रत्याह । किमिति । हे पूजाकतो ब्राह्मणाः ! युष्माकं मध्ये यः ऋषु-
कामः, स मां स्वामीष्टं पृच्छतु । सर्वे वा मिळित्वा मां पृच्छत । अथवा वः
युष्माकं मध्ये यः प्रत्युत्तरं दित्सति, तमहं प्रश्नं पृच्छामि । यदि सर्वेषां समूह
प्रत्युत्तरदित्सा, तर्हि मिळितान् वा सर्वान् युष्मान् पृच्छामीति याज्ञवल्क्य उक्तवा-
नित्यर्थः । ते हे ब्राह्मणा न दधृषुः । ते ब्राह्मणाः याज्ञवल्क्येन सह जल्प-
कथायां न प्रगल्भा बभूवुः ॥ २७ ॥

परिमोषिणस्तस्करा इति । आख्यायिकेयं माध्यन्दिनशाखायां (11-6, 3)
पूर्वत्रापि लक्ष्यते । तत्र यथा — प्रद्मगवीनापुदजने याज्ञवल्क्येन कृते ब्राह्मणाः संरेभरे, को
न इमं प्रक्ष्यतीति । तदैव शाकल्यः अहमस्मीति प्रवृत्ते ! तदानीमेव याज्ञवल्क्यः प्राह स्म, त्वां
स्विदेते उल्लुकावक्षायणमकृता ३ इति । अथ, 'कस्येव देवा' इत्यादिप्रश्नपरम्पराभ्याम् कृतम एको देव
इत्यन्तिमः प्रश्नः । प्राण इति समाधिः । समनन्तरमेव याज्ञवल्क्यः, 'अनन्तिप्रश्न्यां मा देव
तामस्यप्राक्षो' रित्युक्त्वा शशाप, 'पुरेऽतिथ्यं मरिष्यसी'ति, 'न तेऽस्थीनि चन गृहान्
प्राप्त्यन्ती' ति च । स ह तथैव ममार । तस्य हाप्यन्यन्मन्यमानाः परिमोषिणोऽस्तीत्यपजहुः ।
तस्मान्नोपवादी स्यात्, उत खेवैवित् परो भवतीति । तत्र बृहदारण्यकानुसारत्वात् शाकल्यप्रश्नात्
प्राक् अथलादिगार्भन्तप्रश्नाः कृता इति ग्राह्यम् । तत्र अस्नामपि गृहप्राप्तिर्न भविष्यतीति
शापबलादेव शिष्यनीतमस्थिभारं धनभारं मन्वानाः तस्करा अपजहुः इत्येष एवार्थः समुचितः ।
शाहुरेऽपि काष्ठाजुरोधिनि पूर्वत्र अष्टाध्याय्यामियमाख्यायिकाऽस्तीत्युक्त्वा अनूपायमर्थं उक्तः ।
तदर्शनपूर्वं तथैव व्याख्यातणामेषामत्र यद्वेति व्याख्यानस्य न प्रसक्तिः । अतः तत्पाठो
विमृश्यः । तथाऽर्थवर्णनेऽपि तस्करकृतमपहरणं पूर्वश्रुत्यवसेयं नोपेक्षितम्, किंतु तत् ततः
पश्चात् कृतमित्यभिमतमिति प्राण्यम् ।

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा ।

तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः ।

तस्मात्तदातृष्णात् प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तत् स्थिरम् ।

अस्थीन्यन्तरतो दारूणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्य इति शेषः । तान् ब्राह्मणान् । श्लोकानेव पठति — यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा । यथा वनस्पतिः फलपुष्पोपेतो वृक्षः, तादृश एव पुरुषः । अमृषा सत्यमित्यर्थः । 'वानस्पत्यः फलैः पुष्पैः' इति हि निघण्टुः । तस्माधर्म्यमेवाह तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः । तस्य पुरुषाख्यवृक्षस्य लोमान्येव पर्णानि । अस्य पुरुषस्य या त्वक्, सा बहिर्भूता उत्पाटिका । वृक्षानुपमर्देनैवोत्पाटयत इति उत्पाटिका चिञ्चादेरिव बाहस्त्वक् । रुधिरावारकाच्चर्मणो या बहिर्भूता सा बहिस्त्वक् । त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः । उत्कम्य पटति गच्छतीत्युत्पटः क्षीरादिसारः । अस्य पुरुषवृक्षस्य त्वच एव हि रुधिरं प्रस्यन्दि भवति । वृक्षस्य च त्वच एव क्षीरादिसारः स्यान्दि (न्दीः) भवति । अतः साधर्म्यमित्यर्थः । तस्मात्तदातृष्णात् प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् । [तत् = वृक्षाधर्म्यादेव हेतोः ।] आतृष्णात् 'तृदिर् हिंसायाम्' । आतृष्णात् छिन्नात्, तस्मात् पुरुषरूपाद् वृक्षात्, वृक्षादाहतात् रस इव, [तत् ?] रुधिरं निर्गच्छतीत्यर्थः । मांसान्यस्य शकराणि । अस्य पुरुषस्य मांसानि वृक्षस्य शकराणीव शकलानीवेत्यर्थः । किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् । स्नावेत्येतत् नान्तं नपुंसकम् । सिरेति यावत् । तदेव वृक्षस्य स्थिरं किनाटम् । किनाटं नाम दार्वास्थिभागादुद्गतवल्कः । वृक्षस्य तत् स्थिरं कल्कान्तर्गतस्विरांशः । अस्थीन्यन्तरतो दारूणि । अस्य पुरुषस्यास्थीन्येवान्तरतो दारूणि अन्तःस्थदार्वांश इत्यर्थः । मज्जा मज्जोपमा कृता । दारूणि या

अत्राविदयं शाकल्यः पुनर्जनिष्यत इति बुबोधयिषया उचितं प्रश्नमारमतं यथोक्तं ।

यद् वृक्षो वृक्णो रोहति मूलाभवतरः पुनः ।

मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात् प्ररोहति ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत् प्रजायते ।

धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा प्रेत्यसंभवः ॥

मजा, सा अस्य पुरुषस्य मज्जोपमा कृता भवति । तथा च वृक्षमज्जास्थाने पुरु-
षस्य प्रसिद्धमज्जा भवतीत्यर्थः ।

यद् — कस्मान्मूलात् प्ररोहति : एवं वृक्षस्य शरीरस्य च साम्ये
अत्यपि वृक्षो वृक्णस्सन् छिन्नस्सन् मूलाभवतरः अत्यन्तं नवस्सन् पुनः
रोहति । मर्त्यस्तु मृत्युना वृक्णस्सन् कस्मान्मूलात् प्ररोहतीति प्रश्नः । रेतस
इति मा वोचत जीवतस्तत् प्रजायते । रेतस एव मूलात् पुनर्मर्त्यः प्ररोहतीति
मा वोचत । कुतः? जीवत एव हि तत् रेतः प्रजायते । अयं तु मृत इति
मात्रं रेतो मूलं वक्तुं शक्यम् । न हि वृक्षस्य छिन्नावशिष्टमूलमिवावस्य रेतोमयं स्वकं
मूलमवशिष्यते ; यतः पुनः प्ररोहतीति कल्पयेत् । धानारुह इव वै वृक्षोऽञ्जसा
प्रेत्य संभवः । किञ्च वृक्षो धानारुहो भवति । धाना बीजम् । धानाभ्यो रोह-
तीति [स]तथोक्तः । बीजरुहोऽपि वृक्षो भवति ; न केवलं काण्डरुह एव । इवशब्दो-
ऽप्यर्थः । वृक्षः अञ्जसा साक्षान् प्रेत्य मृत्वा धानातोऽपि संभवेत् ।

कस्मान्मूलादिति । निमित्तमात्रं ब्रह्म । प्रधानमूलं तु भूतमात्राविद्याकर्मवासनाहृतिप्रकृति-
संस्वरूपमत्र तदभिप्रैतं स्यात् । वृक्षस्थले समूलहानिषत् एतन्मूलनाशे पुनः शरीराजुत्पादः,
वृक्षादाना इव सर्वमिदं शरीरात् संभ्रियते चेति इदं हि मूलं स्यादिति । आर्तभागप्रभे कर्म
रहसि विमृष्टम् । तत् सदस्यैर्न यथाबद्धं ज्ञातम् । वक्ष्यति च, 'तं विद्याकर्मणो समन्वारमेते,
पूर्वप्रज्ञा च' इति । अत्र, 'नक्तरे. पुनः' इति क्त, तत्रापि, 'नक्तरे कस्यागतरे रूपम्' इति
नक्तरेपदं प्रयोक्ष्यते । रेत इति स्वकीयं रेत उच्यते उत परकीयम्? नाद्य इत्याह जीवत
एवेति । छिन्नावशिष्टमूलमित्यनेन परकीयस्य रेतसः पृच्छ्यमानमूलरूपत्वं नास्तीति व्यञ्जितम् ।
अंक्तपुरुषान्तररेतसः क्व गशरीरांशत्वाभावात् । 'धानारुह इव वै' इत्यत्र इवशब्दोऽनर्थक
इति शाङ्करम् । अत्र अप्यर्थक इत्युक्तम् । सादृश्यायं क्त्वाद्वाचने तु प्रेत्यसंभवः प्रेत्य पुनर्जाय-

यत् समूलमावृहेयुर्बृक्षं न पुनर्गमवेत् ।

नः ।स्त्विन्मृत

जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत् पुनः ।

यत्समूलमावृहेयुर्बृक्षं न पुनराभवेत् । यत् यदि समूलं मूलेन धानया वा सह आवृहेयुः उत्पाटयेयुः, तदा स वृक्षो न पुनरागत्य भवेत् । अतो मूलं बीजञ्च वृक्षस्य रोहे कारणं दृष्टमित्यर्थः । मर्त्यस्त्विन्मृत्युना वृक्षः कस्मान्मूलात्प्ररोहति । अतो हेतोः पृच्छामि, वृक्षसधर्मा अयं मर्त्यो वृक्षः कस्मात् प्ररोहति मूल-दिति । ननु यस्तु मृत्युहतः स हत एव, अन्य एव तु कश्चिज्जायते, अतो वृक्षस्य मर्त्यस्य पुनर्जनिहेतुपक्षोऽनुपपन्न इत्यत्राह जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत् पुनः । यदि नष्टस्य पुनर्जननं न स्यात्, तर्हि कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः । अतो मृतस्य पुनर्जननं सिद्धम् । अतो वः पृच्छामि को न्वेनं पुनर्जनयेदितितीत्यर्थः । तथा च जगतो मूलं किमिति प्रश्नार्थः ॥

यतो जगतो मूलं तैर्जनकसभिकैर्ब्राह्मणैर्न ज्ञातम्, अतो याज्ञवल्क्येन ब्राह्मणा जिताः । समाप्ता आरण्यायिका । यत् जगतो मूलं याज्ञवल्क्येन पृष्टम्, मनो मर्त्यः अञ्जसा आजस्येन धानाहो वृक्ष इव भवति । तदा च धानास्थानापन्नं मूलं वाच्य-मित्यर्थः स्यात् । एतावता सूक्ष्मभूतरूपं मूलम्, कर्मवासनादिरूपं मूलब्रह्मिमतं स्यात् । जात एव न जायते इत्यस्य प्रकृतभाष्यरीत्या, 'पूर्वं जातोऽप्ययं पुनर्नैव जायते चेत् इत्यर्थे, 'कोन्वेनं जनयेत् पुनः' इत्यत्र पुनरितिपदं त्वर्थकं स्यात् । कस्तु एनं पूर्वमपि जनितवान् ? पूर्वजन्मान-शीकारे अस्य जन्मोऽप्यप्रपत्तिः । अन्यथा अकृत्वाभ्यागमः स्यात् । उत्तरजन्मानशीकारे च कृतविप्रणासः स्यादिति भावः । शाङ्करे तु जातएवेति सङ्काशक्यम् । नेत्यादि परिहार-कक्यम् । अयमर्थः - प्राक् जात एकवचनम्; न तु जन्मान्तरमागिति चेत् - तन्न । किं तर्हि ? जन्मत एवेति । इदं स्वपक्षप्रतिज्ञाकक्यम् । तथाच कारणमकथं वक्तव्यम् । अतः पृच्छन्तं, कोन्वेनं जनयेत् पुनरिति । एवं वा श्रुत्यर्थः स्यात्-पूर्वं जातोऽयं स्वयमेव पुनर्न जायते चेत् = स्वयं पुनर्जननैरधिकमूलरहितधेन, तर्हि निरस्तसमस्तबन्धं कोन्वेनं जनयेत् पुनः ? ईशरोऽपि मूलरहितं स्रष्टुं न समोहत इति मूलमावश्यकमिति । एवं वा-अथं जात एव न = पूर्वजन्म-मामकम्, किन्तु जायते अमुकत्वावयत एव । एनं को नु पुनर्जनयेत् अनविता क इति । पूर्वमचेतनभूतमूलप्रश्नः ; इदानीं तत्कारणसचिवस्य स्रष्टुर्विषये प्रश्न इति ।

एवं वाञ्छन्त्यवकाशं समाप्तम् । आख्यायिका च समाप्ता । विज्ञानमाकन्दमिति तु श्रुत्या स्वयमुक्तवत् इत्येवम्, शाङ्करेऽपि गतिः । एतैः श्लोकैः पप्रच्छोत्त्वेन पूर्वमारम्भात् पश्-

विज्ञानं मानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् ॥
तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥ २८ ॥

इति पञ्चमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ।

इति बृहदारण्यके पञ्चमोऽध्यायः ॥

तत् श्रुतिः स्वयमेवाह विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विदः । रातिः रातेः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । धनस्येत्यर्थः । रातेः = धनस्य दातुः—कर्मकृनो यजमानस्येति यावत् — परायणं परमगतिः । तत्कर्मानु गुणफलप्रदमित्यर्थः । तिष्ठमानस्य ब्रह्मसंस्थस्य तद्विदः ब्रह्मविदः परायणं परमप्राप्यं विज्ञानानन्दरूपं ब्रह्मैव याज्ञकृत्वयेन पृष्टं जगन्मूलमित्यर्थः ॥ २८ ॥ ५-९.

इति बृहदारण्यके पञ्चमाध्यायप्रकाशिका ।

मात्रेणोपरन्तव्यमिति तदाशयः । परन्तु अत्र इतिशब्दाश्रवणात्, तिष्ठमानस्य तद्विद इतीति इतिशब्दश्रवणात् तावदन्तं याज्ञवल्क्यवचनमेव भावेतुमर्हति । अस्मिन् परां काष्ठमापन्ने ब्राह्मण-कोलाहले जोषम्भूतोऽध्यायो जनको जेत्राऽजस्यं प्रशंसनीयश्च । एषं सप्तमश्लोकस्तोत्रार्थम-पेक्षितमिति विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणमिति तदुत्तरार्थं युक्तम् । एतदर्थस्तु-दातुः ब्रह्मगवीनां दातुः जनकस्य राज्ञः रातिः, 'अनन्तं बत मे वित्तं' स्मित्युक्तीत्या धनभूतं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म परायणम् परमाधारभूतम् । अवान्तरमूलानि त्वन्वानि सन्तीति । एतत्कथनञ्च ब्रह्मिष्ठैर्नैतत्प्रश्नोत्तरं वक्तुं शक्यम् । तद् युक्तम् मया कृतं गवामुदजनमिति ज्ञापनाय । माध्यन्दिने श्लोकान्तर्गततथैष मन्ये विज्ञानमित्यादेः पाठः । तत्र रातेर्दातुरिति च पाठः । तदा रातेः धनस्य ब्रह्मगवीभूतस्य दातुरित्यर्थः । तिष्ठमानस्य तद्विद इति पदद्वयमपि दातुर्जनकस्य विशेषणमेव । विलक्षणमुत्कर्षेण प्रकाशमानस्य ब्रह्मविद इति तदर्थः । तद्विदः ब्रह्मविद इति वा । यद्वा तिष्ठमानस्य तद्विद इति पृथग्वाक्यम् । रातिदस्य जनकस्य ब्रह्म हि परमाभिमतम् । अतः तद्विदः = ब्रह्मविदः तिष्ठमानस्य ब्रह्मिष्ठस्य इमा गाव इति । तद्विति पृथक्कदं वा तस्मादित्यर्थे । तस्माद् ब्रह्मविद एवेमा गाव इति ।

अश्वत्थार्तभागश्च भुज्युर्वाब्रह्मचिन्तकाः ।

उपस्तथ कहोलथ गागां चोहालकश्च सा ॥

ब्रह्मचिन्तारराः पश्चाद् विदग्धस्तु विश्वकः ।

याज्ञवल्क्योऽस्मिन्नन् जित्वा ब्रह्मिष्ठः पृष्ठान् धनी ॥

अथ पष्ठोऽध्यायः

६—१.

जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रे । अथ ह याज्ञवल्क्य आवत्राज । तं
होवाच—याज्ञवल्क्य! किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्, अण्वन्तानिति ।
उभयमेव सम्राडिति होवाच ॥ १ ॥

जनको ह वैदेह आसाञ्चक्रे । दर्शनकामेभ्यो दर्शनं दातुं वैदेहो जनकः
समायामासाञ्चक्रे स्थित इत्यर्थः । अथ ह याज्ञवल्क्य आवत्राज । अथ अस्मि-
न्नक्सरे याज्ञवल्क्य आवत्राज आगतः । तं होवाच । जनक इति शेषः । तं याज्ञव-
ल्क्यमित्यर्थः । उक्तिमेवाह याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नण्वन्तानिति ।
हे याज्ञवल्क्य! किमर्थमचारीः आगतोऽसि । किं पुनरपि पशूनिच्छन्, आहो-
स्वित् अण्वन्तानिति । अन्तः निश्चयः । अणोः सूक्ष्मस्य वस्तुनः प्रत्यगात्मादेः
अन्तान् निश्चयान् कर्तुमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यस्योत्तरमाह उभयमेव सम्राडिति
होवाच । त्वदनुग्रहार्थमेवागतोऽस्मि । तत्प्रसङ्गे यदि पशवश्च पुनः स्युः, तदपि न
प्रतिषेधामः हे सम्राडिति होवाच । याज्ञवल्क्य इति शेषः । सम्राट् । हे
सार्वभौमित्यर्थः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यः साक्षात् सहस्रभानोरधीतापूर्वयजुर्वेदे इति पौराणिकी प्रसिद्धिः । एतद्वद्-
हदारण्यकान्ते याज्ञवल्क्यघटितगुरुपरम्परायामादित्यः कूटस्थतया दर्शितः; साक्षादाचार्यश्च
गौतम इति । तच्च आंशिकं स्यात् । तत्रैव 'आदित्यात्तानी' ति आदित्यादेव याज्ञवल्क्येन सर्वप्रहण-
श्रवणात् । तस्य ब्रह्मगवीनामुदजितुर्ब्रह्मिष्ठता पूर्वस्मिन्नध्याये प्रपञ्चिता । स एषः, नाननुशिष्य
हरेरेति स्वपित्रा प्रतिबोधितं स्मरन् जनकस्य राज्ञे किञ्चिदुपदिश्य गाः प्रहीतुं जनकमविध-
मायौ । तत्र पूर्वगवीप्रहणकाले एवायं जनकसविधसमागमः, उतान्यदेति विचारे, उपरि
'सहस्रं ददामि' 'सहस्रं ददामी'ति पौनःपुन्येनापूर्वगवीदानावभावात् अन्यदैव कृतः समागम
इह कथ्यते इत्यभिप्रेत्य पूर्वसंदर्भमसृष्टैव भाषितम् । पशूनिच्छन्निति । 'गोकामा एव क-
स्मः' इति हि गोप्रहणकाले प्रागवादीः । अतो मदीयान् पशून् प्रहीतुम् आहो मदीयान् सूक्ष्म
तरुवियनिर्णयान् उद्विषयमीमांसाप्रवर्तनाय प्रहीतुमचारीरिति पृच्छामि । पूर्वं पशुप्रहणावस-
भक्षदधिगतसंस्कारार्थमथ्ये किमपि मद्यं नोपदिष्टमिति खलु विषण्णोऽस्मीति भावः ।

यत् ते कश्चिदब्रवीत्, तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिः',
वाग्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् ब्रूयात्, तथा
तच्छैलिनोऽब्रवीद्वाग्वै ब्रह्मेति; अवदतो हि किं स्यादिति; अब्रवीत्तु
ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सप्राडिति ।
स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ।

1. शैलिनिः मा.

एवमुक्त्वा विशेषोपदेशाय प्रवृत्तो याज्ञवल्क्यो जनकं पुनराह यत् ते
कश्चिदब्रवीत्, तच्छृण्वामेति । यत् ते तुभ्यं कश्चिदाचार्योऽब्रवीत् — अनेका-
चार्योपसेवी हि भवान् — तत् शृण्वाम । श्रुत्वा उपदेष्टव्यांशमुपदेक्ष्याम इति भावः ।
जनक आह अब्रवीन्मे जित्वा शैलिनिर्वाग्वै ब्रह्मेति । नामतो जित्वा शिलिनस्यापत्यं
शैलिनिः वागैव ब्रह्मेति ' = ब्रह्मप्रतीकतया वाग्देवता उपास्येति मे उक्तवानित्यर्थः ।
इतर आह यथा मातृमान् — प्रतिष्ठाम् । मता यस्य विद्यते अनुशासनकर्तृतया,
स मातृमान् । पिता यस्य तथा विद्यते, स पितृमान् । आचार्यो यस्य तथा विद्यते,
स आचार्यवान् । उपनयनात् प्राक् मातापितरावनुशिष्टः । ऊर्ध्वमाचार्योऽनुशास्ति ।
तैरेवं यथाकालं शिक्षितो हि सम्यक् ज्ञानवान् भवति । तथाच माता पित्रा आचार्येण
चानुशिष्टो यथा ब्रवीति, तथा शैलिन उक्तवान् वाग्वै ब्रह्मेति । सम्यगुक्तवानित्यर्थः ।
तत्रोपपत्तिमाह अवदतो हि किं स्यादिति । अवदतः वाग्यापाररहितस्य । न हि
मूकस्यैहिकमामुष्मिकं वा किञ्चित् सिद्ध्येत् । तस्मात् युक्तं वाग्वै ब्रह्मेति शैलिनि-
नोक्तम्, सर्वपुरुषार्थसाधनत्वात् वाचि ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येतीत्यर्थः । अब्रवीत्तु ते
तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । परन्तु तस्यायतनं प्रतिष्ठाञ्च ते स किमब्रवीत् । आयतनं शरी-
रम् । प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेष्वश्रयः । एतद्द्वयमपि शैलिनिरुक्तवान् किमित्यर्थः ।
जनक आह न मेऽब्रवीदिति । इतर आह एकपाद्वा एतत्सप्राडिति । एकः पादः
यस्य, तत् एकपात् । एतत् ब्रह्म । दाम्पूर्णं ब्रह्म उपास्यमानमपि एकपात् त्रिभिः पादैः
शून्यं न फलाय भवतीत्यर्थः । जनक आह स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य । हे
याज्ञवल्क्य ! स त्वं विद्वांसः अस्मभ्यं ब्रूहि । आयतनादीति शेषः ।

1. वाग्वै वाग्देवता ब्रह्मेति.क. 2. शैलिनिः झां.

वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा ; प्रज्ञेत्येनदुपासीत । का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । वागेव सम्राडिति होवाच ; वाचा वै सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायते ; ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतभाशितं पायितमयश्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि वाचैव सम्राट् प्रज्ञायन्ते' ;

। प्रज्ञायते, क.

स चाह वागेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येनदुपासीत । वाग्धिष्ठात्र्यां देवतायामध्यस्थमानस्य ब्रह्मणो वागेव आयतनं शरीरम् । अव्याकृताकाशः प्रतिष्ठा; आकाशः परमं व्योम वा प्रतिष्ठा काऋतयेऽप्याश्रयः । एनत् ब्रह्म प्रज्ञेत्युपासीतेत्यर्थः । जनकः पृच्छति का प्रज्ञता याज्ञवल्क्य । अयमभिप्रायः — यथा प्रतिष्ठांशः वाचो भिन्नः, एवं प्रज्ञाऽपि किं वाचो भिन्ना उत नेति प्रश्नः । प्रतिष्ठावन्न भिन्ना, किन्तु आयतनवत् प्रज्ञाऽपि वाचः अभिज्ञेत्युत्तरमाह वाग्वै सम्राडिति होवाच । हे सम्राट् ! वागेव प्रज्ञा । न तु ततोऽतिरिच्यत इत्यर्थः । तदुपपादयति वाचा वै सम्राट् बन्धुः प्रज्ञायते । अयं बन्धुरिति वाचैव हि प्रज्ञायते । तथा ऋग्वेदो — ब्रह्म । इतिहासः रामायणादिः । पुराणं विष्णुपुराणादि । विद्याः चतुष्पष्टिकलाः । उपनिषदः प्रसिद्धाः । श्लोकाः मनुस्मृत्यादिरूपाः । सूत्राणि ब्रह्ममृतादीनि । अनुव्याख्यानानि भाष्यव्याख्यानादीनि । व्याख्यानानि भाष्यादीनि । इष्टं यागनिमित्तं धर्मजातम् । हुतं होमनिमित्तं धर्मजातम् । आशितम् अन्नदाननिमित्तकम् । पायितं पानीयदाननिमित्तकम् । अयं लोकः इह लौकिकं (ऐहलौकिकं ?) फलम् । परश्च लोकः स्वर्गमोक्षादि । सर्वाणि भूतानि शत्रुमिता-

अब्रवीत् तु ते इत्यत्र ककुक्षरेण प्रश्नार्थः अमः । का प्रज्ञतेति । एकपाद्वा इत्युक्त्या पादत्रयं द्विष्टमिहोक्तमिति ज्ञायते । परन्तु, 'अब्रवीत् तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम्' इति द्वयोरैव पृष्ठत्वात् तृतीयमिदं प्रज्ञतरुः किमिति न जाने इति प्रष्टुराशयः । प्रज्ञावन्देन वाच एव प्रज्ञाहेतुत्वेन रूपेण ग्रहणम् । अस्य चतुर्थपादतया ज्ञातव्यत्वात् सहोक्तिः । आयतनस्यैव आयतनत्वरूपाकारवत् प्रज्ञास्वरूपाकारोऽपि कश्चिदस्ति । अत आयतनमब्रवीत् किमित्यस्य आकारद्वयपूर्वमायतनमब्रवीत् किमित्येवार्थ इत्याशयेन प्रतिष्ठां वागेवेति । वाचः अभिज्ञेति । वाग्वै ब्रह्मेति वाक्छन्दविभक्तितादभिन्नेत्यर्थः । वाक्छन्दः स वाग्निद्रियमुखेन देवतापर इति वाग्निद्रियमपि तत्रोक्तमिति भावः ।

वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं वाग् जहाति, सर्वाण्येनं भूतान्यमि-
क्षरन्ति, देवो भूत्वा देवान् अप्येति, य एवं विद्वानेतदुपास्ते ।

हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच
याज्ञवल्क्यः, पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्, तच्छृणवामेति । अब्रवीन्म उदङ्कः
शौल्बायनः, प्राणो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमान् आचार्यवान्
ब्रूयान्, तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत् प्राणो वै ब्रह्मेति ; अप्राणतो हि किं
स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एक-
पाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ।

प्राण एवायतनमाकाशः प्रनिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत । का प्रियता

दासीनरूपाणि । एवमेतत् सर्वं, हे सम्राट् ! वाचैव प्रजायते । अतः वाग्वै सम्राट्
परमं ब्रह्म । वाग्देवतायां ब्रह्मोपासनं प्रज्ञानामकत्वेन कर्तव्यमित्यर्थः । तदुपास-
नायाः फलमाह नैनं वाग् जहाति—उपास्ते । य एवं विद्वान् उक्तायतनादिज्ञानवान्
एतत् वाग्मं ब्रह्मोपास्ते, एनं ब्रह्मविदं वाक्=अधीता ब्रह्मविद्या न जहाति ।
विद्यायाः विस्मरणं नास्तीति यावत् । यथा वत्साय गावो ऽमिक्षरन्ति, एवं बलिदा-
नादिभिः सर्वाणि भूतानि अमिक्षरन्ति स्निह्यन्तीत्यर्थः । देवो भूत्वा उपासमानवा-
गधिष्ठातृदेवो भूत्वा — तद्देवतासायुज्यं प्राप्येति यावत् — देवानप्येति आज्ञा-
नसिद्धदेवतान्तर्गतो भवतीत्यर्थः । हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको
वैदेहः । हस्तितुल्यः ऋषभः यस्मिन् गोसहस्रे तत् तथा । तादृशर्षभयुक्तं गोसह-
स्रमुपदिष्टविद्याया दक्षिणात्वेन ददामीति जनक उक्तवानित्यर्थः । स ह — नान-
नुशिष्य हरेतेति । शिष्यं सम्यगननुशिष्य ततः किञ्चिदपि द्रव्यं नाऽऽहरेतेति मे
पिता अमन्यत । बोधितवानिति यावत् । अतः सम्यगनुशिष्य हरिष्यामि, न ततः
प्रागिति याज्ञवल्क्य उवाचेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि [नेयम्] ॥ २ ॥

यदेव ते -- शौल्बायनः । नामत उदङ्कः । शुल्बस्याप्त्यं शौल्बायनः ।
नडादित्वात् फक् । — अप्राणतो हि किं स्यात् — जीवतो हि सर्वपुरुषार्था-
वासिरिति भावः । प्रियमित्येनदुपासीत । प्रियमिति नाम्ना प्राणप्रतीककं ब्रह्मोपा-

नाननुशिष्येति । यथा ते अण्वन्तोपदेशलिप्सा, तथा ममापि, अननुशिष्यं पूर्वं
हस्तमित्यनुतापः अनुशासनेच्छा च पितृपदेशादित्याशयः ।

याज्ञवल्क्य । प्राण एव सम्राडिति होवाच ; प्राणस्य वै सम्राट् कामा-
यायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशङ्कं भवति यां
दिशमेनि प्राणस्यैव सम्राट् कामाय ; प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं
प्राणो जहाति , सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति , देवो भूत्वा देवान् अप्येति ,
य एवं विद्वानेतदुपास्ते ।

हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच
याज्ञवल्क्यः , पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ३ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् , तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे ' बर्कुर्वाष्ण-
श्चक्षुर्वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् ब्रूयात् , तथा
तद्वाष्णोऽब्रवीच्छक्षुर्वै ब्रह्मेति ; अपश्यतो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते
तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति ।
स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ।

चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत । का सत्यता
याज्ञवल्क्य । चक्षुरेव सम्राडिति होवाच ; चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमा-

सीतेत्यर्थः । प्राणस्य प्रियतामेवोपादयति प्राणस्य वै — परमं ब्रह्म । प्राणस्य
कामाय प्राणाशया अयाज्यमपि याजयति , अप्रतिगृह्यमपि प्रतिगृह्णाति । अप्रतिगृ-
ह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपीत्यत्र , ' प्रत्यभिभ्यां ग्रहेऽञ्जन्दीसीति ' क्यप् । पुरुषो यां दिशं
गच्छति , तत्र वधाशङ्कं भवति । वधस्याशङ्का यस्मात् , तत् चोरव्याघ्रादि वधा-
शङ्कम् । तत् तत्र वर्तते चेदपि , तत्रापि प्राणस्य कामाय याति । ततः प्राणस्य
प्रियत्वात् स एव परं ब्रह्मेत्युपास्यमित्यर्थः । नैनं प्राणो जहाति । दीर्घायुर्भव-
तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदेव ते — बर्कुर्वाष्णः । नामतो बर्कुः । वृष्णोरपत्यं वाष्णः ।

1. क्विप्. क. ग्रहेः प्रतियोगादिह क्यप् । अपीति तु उपरितनवाक्येऽन्वितम् ।
अतो भाष्याभिमतयोजनेनं स्यात् — यां दिशं प्राणस्यैव कामाय याति , तत्र वधाशङ्कमपि
भवतीति ! ' अजरामरत्वं प्राणो विश्वामर्यं च साधयेत् ' इति न्यायेन स्वैर्धर्मत्वात् प्राणप्राणनाय-
र्जनमिति भावः ।

हुरद्राक्षीरिति, स आहाद्राक्षमिति, तत् सत्यं भवति; चक्षुर्वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं चक्षुर्जहाति, सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति, देवो भूत्वा देवान् अप्येति, य एवं विद्वानेतदुपास्ते ।

हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः, पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ४ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्, तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे गर्दभीविपीतो भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मति । यथा मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् ब्रूयात्, तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेति; अशृण्वतो हि किं स्यादिति; अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपादा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ।

श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा अनन्त इत्येनदुपासीत । काऽनन्ता याज्ञवल्क्य । दिश एव सम्राडिति होवाच; तस्माद्वै सम्राडपि यां काश्च दिशं गच्छति, नैवास्य अन्तं गच्छति । अनन्ता हि दिशः । दिशो वै सम्राट् श्रोत्रम् । श्रोत्रं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं श्रोत्रं जहाति, सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति, देवो भूत्वा देवान् अप्येति, य एवं विद्वानेतदुपास्ते ।

हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः, पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ५ ॥

1. बटुकुः मा. पा०

त् सत्यं भवति । चक्षुषा दृष्टे यथा सत्यत्वाध्यवसायः, तथा मानान्तरावगते न क्षतीत्यर्थः । अतः चक्षुषि ब्रह्म सत्यनाम्नोपास्यमित्यर्थः । नैनं चक्षुर्जहाति । चक्षुषा दृष्टं न विस्मरतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ४ ॥

यदेव ते — गर्दभीविपीतो भारद्वाजः । गोत्रतो भारद्वाजः, नाम्ना गर्दभीविपीत इत्यर्थः । दिशो वै सम्राट्श्रोत्रम् । 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ विशन्' इति श्रुतेः दिक्श्रोत्रयोरैक्यमित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ५ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्, तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे सत्यकामो जाबालो मनो वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् ब्रूयात्, तथा तज्जाबालोऽब्रवीन् मनो वै ब्रह्मेति ; अमनसो हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ।

मन एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा आनन्द इत्येनदुपासीत । काऽऽनन्दता याज्ञवल्क्य । मन एव सम्राडिति होवाच ; मनसा वै समात् स्त्रियमभिहार्यते ; तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते ; स आनन्दः ; मनो वै समात् परमं ब्रह्म । नैनं मनो जहाति, सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति, देवो भूत्वा देवान् अप्येति, य एवं विद्वानेतदुपास्ते ।

हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः, पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्, तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् ब्रूयात् तथा तच्छाकल्योऽवीत् हृदयं वै ब्रह्मेति ; अहृदयस्य हि किं स्यादिति । अब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठाम् । न मेऽब्रवीदिति । एकपाद्वा एतत् सम्राडिति । स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य ।

हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिरित्येनदुपासीत । का स्थितता याज्ञवल्क्य । हृदयमेव सम्राडिति होवाच ; हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानामायतनं हृदयं वै सम्राट् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा, हृदये ह्येव सम्राट्

यदेव ते — सत्यकामो जाबालः । जवालाया अपत्यं जाबालः, नाम्ना सत्यकाम इत्यर्थः । मनसा वै — स आनन्दः । स्त्रियमभि स्त्रियं प्रति मनसा हार्यते मनसा नीयते । स्त्रीसंयोगो मनआयत्त इति भावः । प्रतिरूपः तुल्यरूप इत्यर्थः । आनन्दहेतुत्वात् पुत्रस्थानन्दत्वमिति भावः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ६ ॥

यदेव ते — विदग्धः शाकल्यः — । शकलस्यापत्यं शाकल्यः नाम्ना विदग्धः । हृदयं बुद्धिः । आयतनम् आधारः । प्रतिष्ठा स्थितिहेतुः ।

सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति ; हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवान् अप्येति , य एवं विद्वानेतदुपास्ते ।

हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः , पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

६—२.

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच , नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य , अनु मा शाधीति । स होवाच—यथा वै सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीत , एवमेवैताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्माऽसि ।

अतो हृदये सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि बुद्धयधीनस्थितिमन्ति भवन्ति । तस्मात् हृदयं वै सम्राट् परमं ब्रह्म । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥ ६—१.

जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच । जनकस्तु याज्ञवल्क्यस्य ज्ञान-वैशिष्ट्यं (वैशद्यं) दृष्ट्वा कूर्चादासनविशेषादुत्थाय — ल्यब्लोपे पञ्चमी — उपावसर्पन् उपसीदन् आचार्यमुवाचेत्यर्थः । तदेवाह नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति । हे याज्ञवल्क्य ! तुभ्यं नमोऽस्तु । शिष्यं मामनुशाधीति । व्यवधानं छान्दसम् । स होवाच । अत्र याज्ञवल्क्य आह । किमिति । यथा वै सम्राट् — असि । हे सम्राट् ! यथा महान्तं भौमं सामुद्रं वाऽप्यध्वानमेष्यन् गमियन् रथं वा नावं वा समाददीत संगृह्णीयात् , एवं तत्तदाचार्योपदिष्टाभिरैता-

अत्र वाक्प्राणचक्षुःश्रेत्रमनांनि वृहदारण्यकोपक्रमोक्तानि यथाप्रसिद्धि इह वर्णितानि । तत्तद्देवतायाः तत्तद्दिन्द्रियमेवायतनम् । सर्वत्र आकाश एव प्रतिष्ठा । चतुर्थस्तु पादो भिन्नभिन्नः प्रज्ञाप्रियसखानन्तानन्दनामनिर्दिष्टः । तत्रतत्र ब्रह्मदृष्टिमतश्च तत्तदुपकरणसमृद्धिः सर्वभूतप्रियत्वम् तत्तद्देवतासायुज्यश्च फलम् ।

‘नाननुशिष्य हरेते’ति पित्रभिप्रायस्य पुनः पुनः कथनात् इतोऽधिकमनुशास्यमस्तीति जनको निश्चिन्तय । स्वकीयानामप्यन्तानामन्ते एवमधिगते इतोऽपूर्वमाचार्यकवरणेनैव श्रोतव्य-मित्यवधार्य तदुचितमनुतस्थौ स इत्युच्यते जनको ह वैदेह इति । रथं वा नावं वा ;

एवं बृन्दारक आढ्यस्सन्नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति । नाहं तद्भगवन् वेद यत्र गमिष्यामीति । अथ वै तेऽहं तद् वक्ष्यामि यत्र गमिष्यसीति ^१ । ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । तं वा एतमिन्धं

१. यत्र गमिष्यसीति स होवाच । मा.

मिरुपनिषद्भिरत्यन्तं समाहितात्माऽसि संपन्नपरलोकासाधनोऽसि । एवं बृन्दारकः — गमिष्यसीति । एवं तथा बृन्दारकः राजत्वेन पूज्यमानः, आढ्यः धनाढ्यश्च सन्नधीतवेदः गुरुभिः । उक्तोपनिषत्कः उपदिष्टब्रह्मविद्यश्चासीत्येवं सर्वपुरुषार्थसंपत्तिमांस्वम् इतः अस्माच्छरीरात् विमुच्यमानः उत्कामन् क्व कस्मिन् मार्गे गमिष्यसीत्यर्थः । एवं ब्रह्मविदः उत्कामनो गतौ याज्ञवल्क्येन पृष्ठायाम्, इतर आह नाहं तद्भगवन् वेद, यत्र गमिष्यामीति । याज्ञवल्क्य आह ^१ अथ वै — गमिष्यसीति । यस्मिन् वर्मनि गमिष्यसि, तद्वक्ष्यामीत्यर्थः । इतर आह ब्रवीतु मे भगवानिति । यद्यनुजिघृक्षाऽस्तीति शेषः । अतोपकोसलविद्याक्तु गतिप्रभो गन्तव्यब्रह्मणोऽप्युपलक्षकः । अत एव तद्वदत्वापि द्वयोरप्युत्तरत्र प्रतिवचनमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

इन्धो ह वै नामैव — परोक्षेणैव । योऽयं दक्षिणाक्षिण्यः पुरुषः स इन्धो नाम इन्ध इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । एवं तमेतं पुरुषमिन्धं सन्तं इन्द्र इति

यथाक्रमं स्थलेन जलेन वेनि भाष्यम् । उक्तोपनिषत्क इत्यस्य एतामिरुपनिषद्भिरित्युक्तजित्वाद्युपदिष्टब्रह्मविद्याविशेष इत्यर्थः । अत्र वाक्येऽतीतवेद-वोक्तोपनिषत्कत्वे अनुद्यते । बृन्दारकत्वाद्वाढ्यत्वे विशेषतया वर्ण्यते । क्व गमिष्यसीति प्रश्नुरयं गूढ आशयः । वागादिषु ब्रह्मदृष्ट्या तत्तद्देवतासायुज्यमपि फलं दर्शितम् ; तत्तदुपकरणसंपूर्तिरपि । किं तत्र तत्सायुज्यार्था गतिरपेक्ष्यते, आहो उक्तकरणसंपूर्त्यधीनतरब्रह्मप्राप्त्यर्था गतिः । आद्ये च तेषु सायुज्येषु कतमसायुज्यार्था गतिरिति । जनकः तु सायुज्यादिकलमक्षरेतदधीनताया इदानीमेतन्नुवादेव ज्ञाततया सपद्येव तत्र निर्गम्यमलभमानः अनिश्चितप्रश्नाशयश्च प्रतिवक्ति नाहं तदिति । याज्ञवल्क्यश्च तत्तत्रोपदेशप्रवृत्तः श्रियःप्रतिमेव परतत्त्वं तत्प्राप्ति — तत्तद्देवतासायुज्यप्राप्ति — सांसारिकफलान्तरप्राप्तिसिद्धेर्हकनानानाढीप्रतिष्ठानभूतहृदयशालिनि शरीरे समवस्थितं प्रोग्यतममुपपद्यं तदर्थगतौ तं त्वरयति इन्ध इत्यादिना ।

सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव । परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २

अथैतद्वामेऽक्षि(क्ष)णि ' पुरुषरूपमेषाऽस्य पत्नी विराट् । तयोरेष संस्तावो य एषोन्तर्हृदय आकाशः । अथैनयोरेतदन्नम्, य एषोन्तर्हृदये लोहितपिण्डः । अथैनयोरेतत् प्रावरणम्, यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव । अथैनयोरेषा

१. अक्षणि मा. अक्षिणि. ३।

परोक्षेण वदन्ति । देवा ' हि गोपनीयमर्थं पर्यायोक्तेन वदन्ति; न तु स्पष्ट-
तया । परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः । इवशब्द एवार्थः । यस्माद्धि
देवः प्रत्यक्षेण ग्रहणे द्विषन्ति; पर्यायोक्तग्रहणे प्रीतिमन्तो भवन्ति, अत ' इन्द्र
इति वदन्तीत्यर्थः । ' य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चाऽयं दक्षिणेऽक्षन् ' इति
दक्षिणाक्षिस्थितस्य आदित्यान्तरवस्थितस्य चैक्यश्रवणात्, आदित्यान्तरवस्थितस्य
पुण्डरीकाक्षत्वात्, " अन्तर उपपत्ते " रिति चक्षुषि स्थितत्वेनोपदिष्टस्य परब्रह्मत्व-
स्थापनात्, ' इन्द्रं निचिक्युः परमे व्योमन् ', ' इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते '
इत्यादिषु परमपुरुषस्येन्द्रशब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेश्च नारायण एवात्र दक्षिणाक्षिस्थः
पुरुष इति द्रष्टव्यम् । ज्योतिरधिकरणे व्यासार्थैरस्य नारायणत्वमुपपादितम् ॥ २ ॥

अथैतद्वामे— विराट् । पुरुषरूपं मनुष्याकार इत्यर्थः । अस्य इन्द्रस्य
पत्नी विराट् वामाक्षिस्था मनुष्याकारा तत्पत्नी साक्षाल्लक्ष्मीरेव । तैत्तिरीयके
' विराडसि बृहती श्रीरसीन्द्रपत्नी धर्मपत्नी ' ति इन्द्रपत्न्याः श्रीशब्दवाच्यत्वावगा-
मात् । अस्याः साक्षाल्लक्ष्मीत्वञ्च व्यासार्थैस्तत्त्वैवोक्तम् । तयोरेष संस्तावो य
एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तयोर्दम्पत्योरेषः वक्ष्यमाणः संस्तावः एकान्तसंभोग-
भूमिः —, अधिकरणे षञ् —, य एष हृदयकमलमध्ये आकाश इत्यर्थः ।
एतच्च ज्योतिरधिकरण एव व्यासार्थैरुक्तम् । अथैनयोरेतदन्नम् । एनयोर्दम्पत्यो-
रन्नं भोग्यं प्रासादस्नानीयमेतदेव । किं तत् ? य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डः ।
यः एषः दृश्यमानः अन्तर्हृदये कमलकर्णिकाकारो मांसपिण्डः । अथैनयोरेतत्
प्रावरणं यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव । एनयोर्दम्पत्योरेतदेव प्रावरणं क्लमम् ।
किं तत् ? यदेतदन्तर्हृदये जालकमिव । यत् हृदये लताजालवत् वक्ष्यमाण-
हित(ता?)नामकनाडीनिचयसंपन्नं जालकम्, तदेव पट्टवस्त्रमनयोरित्यर्थः । अथैनयोः

१ हि यस्मात्. क. २. पदमिदं न क कोणे ।

सृतिस्सञ्चरणी, यैषा हृदयादूर्ध्वा नाड्युचरति । यथा केशः सहस्रधा भिन्नः, एवमस्यैता हिता नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्ति । एतभिर्वा

रेषा — नाड्युचरति । एतस्मात् हृदयादूर्ध्ववर्तिनी या नाडी उचरति, सुषुम्नास्या एवमुपासकस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मलोकसौधगतपरमदम्पतिपरिहेतुभूता सञ्चरणी सृतिः निरवप्रहमार्ग इत्यर्थः । यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता नाम — आस्रवति । अन्तर्हृदये हृदयान्तः प्रतिष्ठिता भवन्ति याः

लोहितपिण्डः पुरीतममरुः । एवमस्येतन्न अस्येतिपदं मांसपिण्डार्थकम् । 'हिता नाम नाड्यः द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात् पुरीततममिप्रतिष्ठन्ते' इति चार्त्तिकसंवादगतध्रुवजुस्मारात् पुरीतत्संबन्धिन्य इति यावत् ।

अत्रेदं बोध्यम् — हिता नाम नाड्यः स्वप्नस्थानमिति उपरितनवाङ्गणतो ज्ञायते । कौषीतक्युपनिषदि च बालाक्यजःतशत्रुसंवादे, 'हिता नाम हृदयस्य नाड्यः हृदयात् पुरीततममि प्रतिष्ठन्ति — तासु तदा भवती' इति वाक्यं स्वप्नस्थानपरं व्याख्यातम् । अत्र तु बृहदारण्यके बालकिसंवादे, 'अथ गवा सुषुप्तो भवती' इति सुषुप्तिमेव प्रकृत्य हिता नाम नाडी निर्दिश्य, 'तामिः प्रत्यक्स्य पुरीतमि शेते' इत्युक्तम् । अत्र नाडीनां कश्चपि सुषुप्तिस्थानतया प्रहणं खरसम् । सुबालोपनिषदि (४) तु, 'अथेमा दश नाड्यो भवन्ति' इति वाक्यं स्वप्नस्थानपरम् । उपरि, 'हरितस्य नोळस्ये, त्पारभ्य, 'यथा केशः सहस्रधा भिन्नः, तथा हिता नाम नाड्यो भवन्ति' इति वाक्यं सुषुप्तिस्थानपरम् । नाडीविशेषाः स्वप्नस्थानभूताः । अन्यास्तु हिता नाम नाड्यः सुषुप्तिस्थानभूताः — इति व्यासार्थैर्बिभ्रज्य व्याख्यातम् । एवमपि नाडीनां न साक्षात् सुषुप्तिस्थानत्वम्, 'तामिः प्रत्यक्स्ये' त्युक्तेः । किंतु प्रसादखट्टापर्यङ्गायमाप्तत्वात् नाडीपुरीतत्पर-ब्रह्मणाम्, परम्परयेति, नाड्यो साक्षात् संबन्धे स्वप्नः, परम्परया संबन्धे सुषुप्तिरिति विवेकः कर्तव्यः । इमाश्च नाड्यः किं हृदयान्तर्गताः उत हृदयाद् बहिष्ठा इति विचारे, 'हृदयात् पुरीततममिप्रतिष्ठन्ते' इति प्रयोगात् न हृदयकुहरनिषिद्धत्वमिति वक्तव्यं भवेत् । परन्तु लोहित-पिण्डयैव पुरीतत्पदेन प्रहणात्, तस्व चेह, 'य एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्ड' इति वाक्यात् 'हृदयस्य मध्ये लोहितं मांसपिण्डम्' इति सौबल्यवाक्याच्च हृदयान्तर्गतत्वब्रह्मणाम् हृदय एव क्त्वान्ति प्रसृत्य हृदयान्तर्गतमांसपिण्डपर्यन्तं नाडीस्तिरिति नाड्यो हृदयान्तर्गता एव । कौषीतकवाक्ये च, 'हृदयस्य नाड्यः, 'हृदयात् पुरीतत' मिति षष्ठोपधमीद्वयप्रयोगात् हृदयान्तर्गतत्वं हृदयावधिकत्वप्रुभयं ज्ञायते । अथापि तत्रसामेव नाडीनां बहिरपि करीरे प्रभायं व्याप्तिरिति । तदुच्यते इत्यपि, 'यैषा हृदयादूर्ध्वा नाडी' इत्यस्येति । बहिः-श्च नाड्यः हृदये तदन्तर्गते पुरीतति च निषिद्ध इति ज्ञापनार्थमेव हृदयादित्यस्य हृदयं प्रविश्येति पूर्वं माण्ये

एतदास्रवदास्रवति ।

केशसङ्घसांशतिसूक्ष्माः हितनामका नाड्यः, तामिः एतत् जीवजातम्, आस्र-
वत् = आ समन्तात् * स्रवत् संसरद्भूतजातम्, आस्रवति संसरतीत्यर्थः ।
'तयोर्ध्वमायन्नमृतः मेति विष्वक्कन्या उत्क्रमणे भवन्ती'ति हि श्रुत्यन्तरम् ।

* स्रवति संसरति । एतद्भूतजातमास्रवति संसरति. ख. ग.

व्याख्यानम् । हृदयावधिकं प्रस्थानमित्यर्थो ऋयासाराभिमत इव ।

सर्वमिदं हृदयशब्दवाच्यं किमिति शोधनेन निर्णयम् । हृदयमिति लोके बध्नः-
स्थलमप्युच्यते, मन्त्रश्च । तैत्तिरीये 'पद्मकोशप्रतीकाशं हृदयश्चाप्यधोमुखम् । अधो निष्ठया
वितस्त्यां तु नाभ्यामुपरि तिष्ठति । हृदयं तद् विजानीयात्' इति पद्मकोशाकारो ऽव्यधो
हृदयशब्दार्थो दर्शितः । तस्य परमात्माधारत्वञ्च तत्र स्पष्टमेव । श्रुत्यन्तरञ्च 'य एषोन्तर्हृदय
आश्रयः' इति । एवं परमात्मनः पुरीततश्च सुषुप्त्याधारत्वात् परमात्मनः पुरीतत्संबन्धोऽवर्जनीय
इति पद्मकोशाकारस्य हृदयस्य पुरीततश्च कीदृशः संबन्ध इति जिज्ञासायां सौबल्लाक्यानु-
सारात् हृत्पद्माधारभूतं पुरीतत् इति वक्तव्यम् । अत एव दहरपुण्डरीकवैष्टनरूपत्वात् हृदयवैष्टनमांसं
पुरीतदित्युच्यत इति दर्शितं भावप्रकाशिकायाम् । मुण्डके चोक्तम्, 'अरा इव रथनाभौ
संज्ञता यत्र नाड्यः स एषोन्तश्चरते' इति अरतौल्यं नाडीनाम् । 'हृदयस्य मध्ये लोहितं
मांसपिण्ड' मित्यत्र हृदयपदेन तु स्वान्तर्वर्तिपुरीतत्वं क्लान्तर्गतं विशिष्टमते; न तत्
'पद्मकोशप्रतीकाश'मित्यत्र माह्वम् । यद्वा पुरीतदाधारभूतं हृदयं पुरीतत्वाधेयं हृत् सर्वं पुरीतता
नाडीभिश्च सह संपिण्डितमेकपद्माकारेणैव वर्तते । तस्य विशिष्टस्य हृदयमिति नाम । अस्य
पद्माकारस्य पुरीतत्वं कर्णिकायते । पुरीतनिविष्टः साक्षात्परमात्माधारांशोऽपि पृथग्दर्शने पद्माकार
एव लक्ष्यत इति तदपि, 'पौण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसित' मित्युच्यते । तथाच हृदयशब्दो
यथायथमत्र तत्र च वर्तते । यस्मिंस्तद् दहरं पौण्डरीकं कुमुदमिवानेकधा विकसित' मिति
शक्ये च पौण्डरीकपदं पुण्डरीकसंबन्धीत्यर्थं स्वरसं मांसपिण्डरूपपुरीतनिविष्टस्य दहरस्य
परमात्माधारस्य कुमुदाकारभागस्य पुण्डरीकसंबन्धित्वं बोधयत्, यस्य मध्ये पुरीतत्वं, तस्य
हृदयस्य विशिष्टस्य पुण्डरीकतां गमयति । अतो विशिष्टं हृदयम् । तत्र बाह्यदलभागाः जगरित-
स्थानम् । केसरम्यमाणा नाड्यः स्वप्नस्थानम् । कर्णिकारयमानपुरीतदन्तर्गतस्संघः सुषुप्तिस्थानम्,
यत्र परमात्मा, 'तस्यान्ते सुषिरं सूक्ष्मं तस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठित' मिति, 'य एषोऽन्तर्हृदय आश्रयः'
इति चोक्त इति गम्यते । अत एवात्रोच्यते, अन्तर्हृदये कुमुदकर्णिकाकारो मांसपिण्डः
इति । शेषं सुबालोपनिषत्परिचारे वक्ष्यते ।

एतामिर्वा एतदास्रवत् आस्रवतीति । एतदुपवृणुष्वैवं श्रीमद्ब्रह्मसूत्रप्रयसारे-
पातम् —

तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः । (३)

तस्मादेष प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मनः । यस्माद्धेतो-
र्दक्षिणाक्षिस्थः पुरुषो दिव्यविग्रहमङ्गल (दिव्यमङ्गलविग्रह ?) गुणादिभिर्दीप्य-
मानतया इन्धो भवति, तस्मादेवास्माच्छरीरात् शरीरे स्थितात् सुषुम्नया गच्छ-
तोऽस्माज्जीवात्मनः दक्षिणाक्षिस्थ एष पुरुषः प्रविविक्ताहारतर इवैव भवति । 'अति-
प्रकृष्टामृतवद्भक्तीति यावत् । स्वशरीरभूतात् अप्वानन्दरूपाज्जीवात् निरतिशयानन्द-
रूपोऽयं पुरुषोऽतिभोग्यो भवतीत्यर्थः । अत्र एषा स्मृतिः सञ्चरणीत्युक्त्या
गमनमार्ग उक्तो भवति ॥ ३ ॥

1. दिव्येति, मङ्गलेति च स्व. कोशादौ न । 2. अतिप्रकृष्टमृतवत् अमृतवादिति यावत् ।
तद्भोग्यो भवतीत्यर्थः । स्व. ग.

अमन्ता रश्मयस्तस्य दीपवत्तः स्थितो हृदि ।

सितासिताः कद्रुनीलाः कपिलाः पीतलोहिताः ॥

ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषां यो मित्वा सूर्यमण्डलम् ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम् ॥

यदस्यान्यद् रश्मिभक्तमूर्ध्वमेव व्यवस्थितम् ।

तेन देवशरीराणि सधामानि प्रपद्यते ॥

येनैकरूपाश्वाधस्तात् रश्मयोऽस्य मृदुभ्रमाः ।

इह कर्मोपभोगाय तैः संसरति सोऽवन्तः ॥

इति । अत्र दीपवत् प्रकाशमानस्य जीवस्य रश्मिवत् प्राजमानाः सूर्यरश्मिसंघः नो-
पीतादिनानारूपधिरपूर्णाः ब्रह्मसायुज्यदेवतान्तरसायुज्यार्वाचीनभोगप्रापकगतिभेदकृतो नाड्यः
सन्तीति प्रदर्शनात् अथ वै तेऽहं तद् वक्ष्यामि, यत्र गमिष्यसीति प्रतिज्ञातरीत्या
नानागतिसंभावनं ज्ञापितं भवति । तत्र देवतान्तरसायुज्यादि उपेक्ष्य परब्रह्मैकतानता युक्तेति
गमयितुमाह तस्मादेष प्रविविक्तेति । प्रविविक्ताहार इत्यस्य बहुव्रीहिव्ये विविधाभि-
र्नाडीभिः विभिन्नं भोग्यजातं प्रति आस्त्रवतो जीवस्य यत् तत्तत्स्थानाप्त्या प्रविविक्ताहारवत्कम्,
तदपेक्षयाऽतिशयैतं तादृशाहारवत्त्वं परस्यात्मनस्तत्रतत्र तदन्तर्यामितया स्थितस्य सपत्नीक-
श्लेष्मत्स्वैत्यर्षो वर्णयितुं शक्यते । तथापि बहुव्रीह्यपेक्षया कर्मधारये लघवादाह अतिप्रकृष्टामृ-
तवद् भवतीति । आह्वयत इत्याहारो भोग्य इत्यर्थः । आहारतरत्वं भोग्यतरत्वम् ।
एवं जीवापेक्षया परमात्मनो भोग्यतातिशयकथनम् आस्त्रवणरूपसंसरणमैश्वर्यार्थं मा भूदिति
विरक्तः कैवल्येऽपि न प्रवर्तितुमर्हति, जीवस्य निरतिशयभोग्यत्वाभावाद्दिति ज्ञापनाय ।

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः, दक्षिणा दिग् दक्षिणे^१ प्राणाः, प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः, उदीची दिग्दञ्चः प्राणाः, सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः। स एष नेति ने^२ त्यात्मा। अगृह्यो न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीर्यते, असङ्गो न हि सज्यते, असितो न व्यथते न रिष्यति। अभयं वै जनक! प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः। स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वागच्छताद्याज्ञवल्क्य, यो नो भगवन् अभयं वेदयसे।

१. दक्षिणाः मा. २. नेतिनेतीत्यात्मा. क.

अथ पुनरपि दक्षिणाक्षिस्थस्य प्रकृतस्य पुरुषोत्तमस्य प्रकारान्तरेणापि शरीर-
गतजीववैलक्षण्यमेव द्रढयति तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणाः—सर्वे प्राणाः।
तस्य शरीरस्थजीवस्य प्राञ्चः पूर्वाभिमुखाः प्राणा एव प्राचीदिक् प्राचीदिग्गतविषय-
साधनानीत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। ततश्च जीवाः(वः) सर्वासु दिक्षु प्राणेन्द्रियप्रचुराः(रः)
प्राणेन्द्रियोपकरणका(क) इति यावत्। एवं जीवस्वरूपमुक्त्वा इन्धस्य पुरुषस्य तद्वैलक्षण्य-
माह स एष नेति — न रिष्यति। स एषः दक्षिणाक्षिस्थपुरुषः इन्द्रियाद्य-
ग्राह्यत्वात् विशरणशून्यत्वात् निर्लेपत्वात् शोकमृत्युरहितत्वाच्च, 'नेतिनेती' ति
श्रुतिषु प्रकृतैतावत्त्वप्रतिषेधपूर्वकमितरविलक्षणत्वेन निर्दिष्ट आत्मेत्यर्थः। अभयं
वै जनक प्राप्नोऽसीति होवाच याज्ञवल्क्यः। एतादृशमिमं पुरुषमुपास्व;
अभयं परमात्मानं प्राप्त एवासि। वैशब्द एवार्थे। प्राप्तप्राय^३ एवासि; उपास-
नोपकरणसंपत्तिमत्त्वात्। यद्वा^३, 'प्राप्नोऽसी' ति, 'आशंसायां भूतक्चे' ति कर्त-
रिक्तप्रत्ययः। इति याज्ञवल्क्यो जनकमुवाचेत्यर्थः। स होवाच जनको वैदेहः।
किमिति। अभयं त्वागच्छताद्याज्ञवल्क्य। हे याज्ञवल्क्य! त्वदुक्तमभयं तु
ममागच्छतात्। अशिर्ष तातङ्। ब्रह्मप्राप्तिर्मे भूयादित्यर्थः। [किंतु] भगवन्!
यत्त्वं नः अस्माकम् अभयं वेदयसे अभयं परमात्मानं लभयसे, ईदृशाय

१. उपास्य. क. २. प्राप्तवानसि. स्व. ग. ३. यद्वेति न ह्यादि कोशे।

अभयं वै जनक प्राप्नोऽसीति। अनेन फलान्तरविरक्तत्वे अभयप्राप्तिर्भुक्तेषुक्तं
भवति। स्वस्य गत्यन्तरविरक्तिम्, अभये आशाश्च दर्शयति जनकः अभयं दिवति। अभयं
त्वा त्वां गच्छतादिति याज्ञवल्क्यं प्रति आशासनमित्यर्थवर्णनं न युक्तम्। आशिषं वदन्तं प्रति
आशीःप्रयोगायोगादिति, तु इति पदच्छेदः कृतः। तुशब्दः प्रथमब्राह्मणे तत्तद्व्युक्तविषय-
दर्शितदेवसायुज्यादिफलान्तरव्यवच्छेदार्थः।

नमस्तेस्तु ; इमे विदेहा अयमहमस्मीति' ॥ (४)

इति षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

६—३.

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने न वदिष्य इति ।
अथ ह यजनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समूदाते, तस्मै ह याज्ञव-
वल्क्यो वरं ददौ ।

1. इतिशब्दो न माध्वाकारयोः

परमात्मप्रापकाय तुभ्यं परमोपकारिणे नमोऽस्तु । इमे विदेहाः । तुभ्यं दक्षिणात्वेन
समर्पिता इति शेषः । अयमहम् । तद्देशाधिपतिरहमपि ते दासोऽस्मोत्यर्थः ।
इतिशब्द आख्यायिकासमाप्तौ ॥ ४ ॥

६-२.

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । 'योगक्षेमार्थमीश्वरमभिगच्छेत्'
इति स्मृत्यनुसारेण कदाचिज्जनकसमीपं याज्ञवल्क्यो गतः । स मेने न वदिष्य
इति । सः याज्ञवल्क्यो मार्गे, गच्छन्, एवं मेने चिन्तितवान् । किमिति ।
किञ्चिदप्यध्यात्मविषये न वक्ष्यामीति । एवं कृतसंकल्पोऽपि याज्ञवल्क्यो जनकेन पृष्टं
सर्वमपि प्रवक्तुमुपचकमे इत्याख्यायिकामाचष्टे अथ—समूदाते । अथ तदानीं जनकश्च
वैदेहो याज्ञवल्क्यश्च अग्निहोत्रे समूदाते अग्निहोत्रविषये संवादं कृतवन्तावित्यर्थः ।
तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । तस्य जनकस्य कर्मविषयकं विज्ञानवैशिष्ट्य-
(वैशद्य) मुपलभ्य परितुष्टो याज्ञवल्क्यः तस्मै वरं ददौ इष्टं वृणीष्वेत्यवोचदित्यर्थः ।

उपदेशस्य प्रधानत्वोपदिष्टत्वात् पूर्ववत् सहस्रं दद्यामीत्यनुक्त्वा सर्वं समर्प्य दासो भवति
नमस्त इति ॥

'नानुशिष्य इरेते'त्यभिसंभिक्षतादुपदेशान् निर्बन्धसमापतित उरदेशः याज्ञवल्क्येन
जनकस्य समयान्तरे संपूर्णं आसीदित्यन्तरब्राह्मणाभ्यां प्रदर्शयते । तत्राऽऽद्ये ब्राह्मणे जनकप्रश्नाः,
अथस्त्वन्नुत्तिमरणान्तरं नमः; अन्ये मरणान्तरं विद्वद्बिद्वत्तिमेवः यथावस्थित-
ब्रह्मोपदेशश्च ।

स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तं हास्मै ददौ । तं सम्राडेव ^१ पूर्व(र्वः) पप्रच्छ(१)

याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच

१. पूर्वः. ज्ञां.

स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । सः जनकः अपेक्षितांशान् प्रक्षयामि तस्यो(त्रो?) चरं दातव्यमिति वरं वृतवान् । तं हास्मै ददौ । तच्च वरं याज्ञवल्क्यः तस्मै ददावित्यर्थः । तं सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ । तेन वरप्रदानसामर्थ्येन, अनाचिर्यासुमपि याज्ञवल्क्यं तूष्णींस्थितमपि सम्राडेव ^१ पूर्व(र्वः) प्रथमं पप्रच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रश्नमेवाह याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति । किञ्ज्योतिरिति बहु-
बहुव्रीहिः । अस्य पुरुषस्य आसनगमनकर्म ^२ निवृत्त्यादिसाधनभूतं ज्योतिः किमिति
प्रश्नार्थः । उत्तरमाह आदित्यज्योतिः सम्राडिति होवाच । याज्ञवल्क्य इति
शेषः । हे सम्राट् अयं पुरुषः आदित्यज्योतिरिति होवाच याज्ञवल्क्यः ।

१. पूर्वः पप्रच्छ । ख. ग. २. निवृत्त्यादि. क.

कामप्रश्नमेव वव्रे इति । अत्र (११-६-२) माध्यन्दिनशतपथस्थितमनुसंधेयम् । तद्
यथा - जनकः श्वेतकेतु - सोमशुष्म - याज्ञवल्क्यान् कथं कथमग्निहोत्रं जुहुयेति पप्रच्छ । तेषु
त्रिषु रथावगतमुक्तवत्सु याज्ञवल्क्येनाग्निहोत्रमीमांसा नेदिष्ठं कृतेति प्रश्नस्य उत्क्रान्तिगतिप्रति-
शदिकं त्वयाऽपि न विदितमिति याज्ञवल्क्यमभिधाय राजा रथमाहश्च जगाम । अथ क्रोधात्
श्वेतकेतुप्रभृतिः ब्रह्मोद्यविषये राजानमाह्वयितुमियेष । याज्ञवल्क्यस्तु अस्माकं ब्राह्मणानां
तज्जयश्च ह्ययातिः, तस्य राजन्यत्वात् अस्माकमपजये तस्य महती ह्ययातेरिति [चातुर्येण]
तमिच्छां विघटय्य, स्वयं रथेन धावन्तं राजानमनुधाव्य रहस्यं पृष्ट्वा बुबुधे । तस्मै स तदा
याज्ञवल्क्यो वरं ददौ । स होवाच, 'कामप्रश्न एव मे त्वयि याज्ञवल्क्यास्तु' इतीति । ननु वरदाने
कृते जनकः स्वपेक्षितं यदि पृच्छेत्, वक्तव्यमेव याज्ञवल्क्येन । अतः साक्षात् प्रश्नमेवापृष्ट्वा
कामप्रश्नवरणं किमर्थमिति चेत् - तथासति एकप्रश्नसमाधानमात्रेण व्रतपूर्तिः स्यात् । कामप्रश्न
वरणं नाम - यावत् पृच्छ्यते, तावद् वक्तव्यमिति वरणम् । अतः सर्वमस्मै वक्तव्यमापदितं
याज्ञवल्क्यस्य । तदाह अपेक्षितांशान् प्रक्षयामीति ।

आदित्यज्योतिरिति । आत्मा तावत् न सूर्यचन्द्राग्न्यादिप्रकाशयः । स्वयंभामतया
संप्रशशत्वात् । तथाच भगवान् अगासीत् -

न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥

इति । एतदेव दर्शयितुमयं श्रुतिसंदर्भः प्रकृतः । स्मरिता चेयं श्रुतिस्तत्र भाष्ये भगवता

आदित्येनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । एवमेवै-
तद्याज्ञवल्क्य । (२)

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । चन्द्रमा
एवास्य ज्योतिर्भवतीति, चन्द्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते
विपल्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । (३)

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इति । अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीति, अग्निनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते
पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । (४)

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ कि-
ज्योतिरेवायं पुरुष इति । वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं ज्योतिषास्ते
आदित्यो ज्योतिर्यस्य स तथोक्तः । तदुपपादयति आदित्येनैव विपल्येतेति ।
आदित्येनैवायं ज्योतिषा आस्ते उपविशति; पल्ययते — 'उपसर्गस्यायतौ' इति
लृत्वम् — पर्ययते = इतस्ततो गमनं करोति; लौकिकं वैदिकं वा कर्म कुरुते;
यथायथं विपल्येति विपर्येति = प्रतिनिवृत्त्य आगच्छतीति यावत् । उक्तमङ्गीकरोति
जनकः एवमेवैतद्याज्ञवल्क्येति । (२)

अन्यत् पृच्छति जनकः अस्तमिते— किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति ।
आदित्येऽस्तमिते अयं पुरुषः किञ्ज्योतिर्भवति । सर्वं पूर्ववत् । (३)

अन्यत् पृच्छति जनकः अस्तमिते—चन्द्रमस्यस्तमिते किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इति । स्पष्टम् । उत्तरमाह याज्ञवल्क्यः अग्निरेवास्य ज्योतिर्भवति—पूर्ववत् । (४)

अन्यत् पृच्छति जनकः अस्तमिते — शान्तेऽग्नौ किञ्ज्योतिरेवायं
पुरुष इति । शान्तेऽग्नौ अग्नौ च निर्वाणं गते इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ।
उत्तरम् वागेवास्य ज्योतिर्भवति — । अत्र वागित्यनेन शब्द उच्यते ।

भाष्यकृता । एवमप्यमत्र महर्षेर्भावः —

आत्मस्वरूपस्य ज्योतिरन्तराप्रकाश्यत्वेऽपि तदीयव्यापाराणां ज्योतिरधीनतया किञ्ज्योति-
रिति प्रश्ने आदित्यादीनि ज्योतीष्येषु निर्दिशेम । अन्यथाप्रतिपत्तिपरिहाराय उपपादयेम चास्मद-
भिमतमिति । ज्योतिषाऽऽस्ते इति । उपवेशगमनकार्यकरणनिवर्तनदेशादिविज्ञानमेतज्ज्योति-
रधीनं ब्रह्मणीति भावः ।

पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । तस्माद्देवैः सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायते, अथ यत्र वागुच्चरति, उपैव तत्र न्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । (५)

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते ज्ञान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीति, आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति । (६)

वाचो ज्योतिष्टुमुपपादयति तस्माद्देवैः सम्राडपि यत्र — उपैव तत्र न्येतीति । यस्मादादित्यचन्द्राग्निष्वसत्स्वपि वागेव ज्योतिः, तस्मादेव यत्र यस्मिन् मेघान्वकान्तरितायां तमिस्रायामात्मनोऽपि पाणिर्न विनिर्ज्ञायते न निश्चीयते अथापि तस्मिन् क्वले हे सम्राट् ! यत्र देवदत्तस्य वा यज्ञदत्तस्य वा, 'अहमत्र तिष्ठामी' ति वागुच्चरति शब्दो निर्गच्छति — तत्र तदा, 'अत्रासौ वर्तते' इति ज्ञात्वा उपन्येत्येव उप समीपे नि नितराम् एति गच्छतीत्यर्थः । ततश्च शब्दद्वारा श्रोत्रं प्रकाशकं भवतीत्यर्थः । अङ्गीकारोति एवमेवैतद् याज्ञवल्क्य । (५)

पृच्छति — अस्तमिते — शान्तायां वाचि — पुरुष इति । स्वप्ने किमस्य प्रकाशकमिति प्रश्नार्थः । याज्ञवल्क्य उत्तरमाह आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति — । स्वप्ने बाह्येन्द्रियाणामुपरतत्वात् प्रसिद्धादित्यादिप्रकाशकाभावाच्चात्मैव स्वधर्मभूतज्ञानेन स्थितिगमनादिहेतुभूतः प्रकाशको भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । (६)

शब्दद्वारा श्रोत्रं प्रकाशकमिति । श्रोत्राभावे परकीयवाक्छण्णाभावेन कर्मानिर्वृत्तेरिति भावः । तथाच पूर्वमादित्यादिज्योतिर्बलात् चक्षुषः प्रकाशकत्वमभिमतम् । अत्र च श्रोत्रस्य प्रकाशकत्वम् । सर्वत्र मनसश्च प्रकाशकत्वं सिद्धम् ।

एवं बाह्यसहाधाधीनत्वं पुरुषव्यापारस्य यदा न भवति, तदा किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति प्रश्नः । अस्य शान्तायां वाचीति प्रश्नस्य यदा जागरे परकीयवाग्द्रूपज्योतिरपि न लभ्यते, तदा कथं पुरुषव्यापार इति जागरितविशेषविषयकत्वे उपरि स्वप्ननिरूपणं न संगच्छेत । अत आदित्यादिवाक्पर्यन्तश्रवणेन जागरव्यापारनिर्बाहगमनिकां बुद्ध्या जनक इन्द्रियाणामुपरतौ व्यापारिणां भावात् तत्र किञ्ज्योतिरिति पृच्छतीति तात्पर्यं कर्णनीयमिति भावेन स्वप्ने किमस्येत्युक्तम् ।

कृतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः ।
स समानस्सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव ।

‘ आत्मैवास्यज्योतिः ’ रित्यत्रात्मज्योतिःशब्दाभ्यां निर्दिश्यमानपुरुषस्वरूपं किमिति पृच्छति जनकः कृतम आत्मेति । हृत्कमरुमध्यगतः प्राणशब्दितेन्द्रिय-मुख्यप्राणमध्यगः विज्ञानधर्मको ज्योतिःशब्दितप्रकाशकस्वरूपः पुरुषो जीव इत्युच्यते-रमाह येषं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः । अत्र विज्ञानमय इति प्राचुर्यार्थमयथा आत्मनो धर्मभूतज्ञानव्यतिरेक उक्तः । प्राणेष्विति ‘ पृथङ्निर्दिशादिन्द्रियमुख्यप्राणव्यतिरेकोऽपि सिद्धः । अत्र ‘ ज्योतिःशब्दतात्मनो ज्ञानस्वरूपस्य विज्ञानमयत्वोक्त्वा धर्मभूतज्ञानद्वारा भासकत्वम्, आदित्यादीनामिव तेजोरूपाणां प्रभाद्वारा, ज्योतिष्टमिति भावः । स समानस्सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव । सः जीवः, परायत्तकर्तृत्वोऽपि, ‘ अहङ्कारविमूढात्मा कर्ता ऽहमिति मन्यते ’ इत्युक्त्वात्समानस्सन् मानः = अभिमानः तेन सहितस्सन्, स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वाभिमानयुक्तस्सन् गोपुरधारीव (?) ध्यायतीव लेलायतीव—स्वतन्त्रः कर्तेव—उभौ लोकावनुसञ्चरति लोकद्वयेऽपि सञ्चरतीत्यर्थः । [ध्यायतीव स्वतन्त्रकर्तेव ^१] लेलायतीव स्वयं चलतीव । ध्यायतीव लेलायती-

1. सप्तमीनिर्देशात् ख. ग. 2. ज्योतिःशब्दात्, ख. ग. 3. नेदे ख. ग. कोकभोः ।

कृतम आत्मेति । आदित्यादीनि ज्योतीषीव इदमात्माख्यं ज्योतिरपि किं पुरुषातिरिक्तम् ; उत पुरुष एव । पुरुष एव चेत्, तस्य जागरेऽपि सत्त्वात् सर्वदैवात्मज्योतिष्टुं स्यादिति प्रश्ना-क्षयः । तत्र प्रश्नांशसमाधानं योयमित्यादि । देहमुख्यामुख्यप्राणधीविबुधलक्षणः पुरुष एवात्मेति विवक्षित इति । द्वितीयांशसमाधानं स समानइत्यादिना । मानः अहमित्यभिमानः । एक एव पुरुषो जागरदेहे यावत् अहमित्यभिमानवान् भवति, तावत् जागरव्यापारसक्तः आदित्यादिज्योति-रपेक्षते ; लोकद्वये यथायथं सञ्चारी भवति च । यदा तु सोऽभिमानोऽपैति, स्वप्नदृष्टामानोति, तदा देहाश्रितनयनगोलकादिस्थानेषु तदिन्द्रियाणामनवस्थित्या नाऽऽदित्याद्यपेक्षासंभव इति जाग्र-होक्त्वात्तनुभव एव तर्प्येति भावः । गोपुरधारीवेति । परैरप्यविवेकिभिस्तथा कर्तेव गृह्यमाण इत्यर्थः ।

कथमपि ध्यायतीव लेलायतीवेत्यत्रैवं सूक्तम्— इवशब्दो क्रमेण ध्यानतुल्यमानस-व्यापार—चलन्तुल्यकाधिकव्यापाररूपं सर्वव्यापारोपलक्षणाथौ । वाचिकश्च कायिक एवान्तर्भवति ।

वेत्याम्भां जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मायत्तमिति, सांसारिककर्तृत्वमौपाधिकमिति च दर्शितम् । अत्र परतन्त्रप्रभौ प्रभुरिवेत्युक्तिवत् परायत्तकर्तृत्वाश्रये ध्यायतीवेति इव-शब्दप्रयोगे नानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । ततश्च लोकद्वये देहद्वयेन संचारकत्वनात् देहद्वयव्यतिरेकोऽप्युक्तो भवति ।

न च अत्र ध्यायतीव लेखयतीवेतीवशब्दप्रयोगात् कर्तृत्वमात्मनो नास्ती-
त्येवाभ्युपगन्तव्यमिति वाच्यम्—“कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा” इत्यधिकरणे सांख्याभिमत-
कर्तृत्वमात्मनः पूर्वपक्षीकृत्य कर्तृत्वस्य परैरपि सिद्धान्तितत्वात् । वस्तुस्थितौ चिन्त्यमाना-
यामचेतनत्वात् कूटस्थत्वाच्च नान्तःकरणस्य वा, चित्तो वा कर्तृत्वमित्यभ्युपगमस्य,
परस्पराविवेकेन परस्परधर्माध्यास इत्यभ्युपगमस्य च परेषां सांख्यानाञ्च साम्येन
सांख्यपक्षात् परपक्षे वैषम्याभावेन, “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा” इत्यधिकरणविरोधस्य
परपक्षे दुर्निरसत्वात् । न च, “यथा च तक्षोभयथे” त्यत्र, ‘तत्त्वमसी’ त्यादिभि-
र्बहुकृतवः कर्तृत्वाद्यनर्थानाश्रयब्रह्माभेदबोधनात् कर्तृत्वमपरमार्थ इति परैरुक्तमिति
वाच्यम्—‘यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्ते’ त्यादिवाक्यैर्ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वाऽऽवेद-
नेन ब्रह्माभेदबोधने सर्वकर्तृत्वापातेनाकर्तृत्वाप्रसक्तेः । ‘दृश्यते त्वयथा बुद्ध्या’,
‘मनसा तु विशुद्धेन’, ‘ध्यायन्नो मनसैव यम् (तम्)’ इति करणत्वेन प्रतिपन्नस्य
मनसः कर्तृत्वम्, ‘यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा’, ‘एष हि द्रष्टा श्रोता मन्ता
कर्ता बोद्धा विज्ञानात्मा पुरुषः’ इति कर्तृत्वेन प्रतिपन्नस्याकर्तृत्वमित्युक्तेरयुक्तत्वम् ।
विज्ञानशब्दिताया बुद्धेः कर्तृत्वे करणान्तराभ्युपगमप्रसङ्गात् प्रकृतिविवेक^१ लक्षण-
समाधौ प्रकृतेः कर्तृत्वासंभवेन आत्मन एव कर्तृत्वमास्थेयमिति, “शक्तिविपर्ययात्,
समाध्यभावाच्च” इति सूत्रयोः स्वयमेवोक्तत्वाच्च ।

१. विलक्षण क.

जिह्वाधरोष्ठपुटादिचलनं विना व्यवहारायोगात् । तथाच मानसकायिकादिसर्वव्यापारशाली भक्ष्य-
मयोलोकयोरिति वाक्यार्थ इति — अथापि समान इति वेदात्प्राप्तमिमानत्वतन्त्रान्त्रामिज्ञानबो-
धत्वात् तन्मूलकतया सर्वेऽस्य व्यापाराः; न तु स्वाभाविका इति श्रुतिरनुपदं तत्त्वं व्युत्पादयतीति
स्वसमित्याशयेन इवशब्दकृत्यमन्यदाह जीवस्य कर्तृत्वं परमात्मायत्तमिति, सांसारिक-
कर्तृत्वमौपाधिकमिति च दर्शितमिति ।

कर्तृत्वादिबन्धस्यत्वगतत्वाभावे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यप्रसङ्गात् । न च कर्तृ-
वाचनार्थाश्रयान्तःकरणतादात्म्याध्यासाधिष्ठानभावलक्षणो वा, 'अविद्यास्तमयो मोक्षः
सा संसार उदाहृतः' इत्युक्तीत्या तदाध्यासहेत्वविद्यालक्षणबन्धो वा आत्मगतः
संभवतीति वाच्यम् — "तदधीनत्वादर्थवत्" इति सूत्रे, "अविद्यात्मिका हि सा
बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या परमेश्वराश्रया मायामयी महासुप्तिः; यस्यां स्वरूप-
प्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवाः । तदेवाव्यक्तं क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम्,
'एतस्मिन्नु स्वल्पक्षरे गार्गी आकाश ओतश्च प्रोतश्चे'ति; क्वचिदक्षरशब्दोदितम्
'अक्षरात् परतः पर' इति श्रुतेः; क्वचिन्मायेति निर्दिष्टम्, 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्'
इति मन्त्रवर्णात्" इति शंकरभाष्ये परमेश्वराश्रिताया एवाविद्यायाः प्रतिपादनेन
तन्मते जीवचैतन्ये संसारासंभवात् ।

न च वाचस्पतिना परमेश्वराश्रयेत्यत्र, "परमेश्वरं विषयत्वेनाश्रयतीति
परमेश्वराश्रया परमेश्वरविषयेत्यर्थः । विद्यास्वरूपस्य परमात्मनोऽविद्याश्रयत्वा-
संभवात् । यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरत इत्यत्रापि, यस्यामविद्यायां सत्यां
शेरते जीवा इत्येवार्थः । अतश्च जीवाश्रया एवाविद्याः । न चाविद्योपाधिभेदा-
धीनो जीवभेदः, जीवभेदाधीनोऽविद्योपाधिभेद इति परस्परश्रयादुभयासिद्धिरिति
वाच्यम् — बीजाङ्गुन्यायेनानादित्वादुभयसिद्धेः" इति अविद्यानां जीवाश्रितत्वमेव
समर्थितमिति वाच्यम् — "न च तस्याः जीवाश्रयत्वम्; जीवशब्दवाच्यस्य
कल्पितत्वात् । आविधिकत्वाज्जीवशब्दवाच्यस्य । जीवशब्दलक्ष्यस्य तु ब्रह्माव्यति-
रेकेण ब्रह्माश्रयत्वपक्षस्यैवाश्रितत्वपातात्" इत्यानन्दगिरिप्रभृतिभिः तस्य पक्षस्य
दूषिततया,

"आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचित्तिरेव केवला ।

पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥

इत्युक्तीत्या चिन्मातस्यैवाविद्याश्रयत्वेन जीवस्य बन्धाश्रयत्वासंभवात् ।

न च बन्धो मोक्षश्च न जीवाश्रितः; अपितु चिन्माताश्रित एव
अतः संभक्तेव बन्धमोक्षयोः सामानाधिकरण्यमिति वाच्यम् - अस्मिन् पक्षे

मुमुक्षा नाम चिन्मात्राश्रितान्तःकरणतादात्म्याध्यासाधिष्ठानभावापादकाविद्यानिवृत्ति^१
कामनैव वाच्या । तत्र चाविद्यैक्यपक्षे एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । न च कस्यापि
मुक्तिर्नास्तीति शक्यं वक्तुम् —

‘शुकस्तु मरुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगाम् ।
दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत् ॥’

‘तद्वैतत पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे,’ ‘तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्’ इत्यादिप्रमाणविरोधप्रसङ्गात् । अतोऽविद्यानानात्वेऽभ्युपगन्तव्ये, तत्र
च चिन्मात्राश्रितसर्वाविद्यानामेकविद्यानिवर्त्यत्वे एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गदोषतादव
स्थ्यात् । एकाविद्यानिवृत्तिमात्राभ्युपगमे च अविद्यान्तराश्रयत्वस्य चिन्मात्रे पूर्वमिव
स्थितत्वेनान्तःकरणतादात्म्याध्यासाधिष्ठानभावलक्षणसंसारानिवृत्तेस्तदवस्थत्वात् । अतः
सोऽप्यनुपपन्नः ।

नन्वहमिति भासमाने अविद्यान्तःकरणोपाधिभेदभिन्ने चिदंशे अविद्यानि-
वृत्तिरुद्देश्येति चेन्न । अविद्याया अन्तःकरणस्य वा न दर्पणादिवत् प्रतिबिम्बनोपा-
धित्वं संभवति । दर्पणाद्युपाधिप्रतिहतनायनरश्मिगृह्यमाणस्य बिम्बस्यैव प्रतिबिम्बतया
चक्षुषा अगृह्यमाणस्य चिदंशस्य प्रतिबिम्बत्वासंभवेन घटादिवदवच्छेदकतयोपाधित्वे
वक्तव्ये, अन्तःकरणस्य सञ्चरत उपाधित्वे अवच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नभिन्नतया
कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगेन व्यापिन्या एवाविद्याया अवच्छेदकतयोपाधित्वे वक्तव्ये
सर्वस्याप्यविद्यान्तर्गतान्तरप्रदेशस्य सर्वाविद्यावृत्तत्वेन एकस्य ब्रह्मविद्याया एकाविद्याया
नाशेऽप्यविद्यान्तरायत्तसंसारतादवस्थ्यात् । अविद्यावच्छिन्नविकारप्रदेशे अनवच्छि-
न्नस्य ब्रह्मणोऽवस्थान्नासंभवेन ब्रह्मणो विकारान्तरवस्थानप्रतिपादकान्तर्यामिब्रह्मणा-
नाज्ञस्यप्रसङ्गाच्च । अन्तर्यामिज्ञानस्य जीवविषयत्वाभावस्यान्तर्याम्यधिकरणसिद्ध-
त्वात् । न हि घटानवच्छिन्नाक. य घटान्तरवस्थितिः संभवति । ‘अत्र ब्रह्म
समश्नुते’ इति तन्मते अत्रैव ब्रह्म विवेदकश्रुतिव्याकोपश्च स्यात् । अविद्यावच्छि-
न्नप्रदेशे अनवच्छिन्नब्रह्मभावासंभवात् विकारान्तरवस्थितस्य च गीताचार्यस्य भगवतः
कृष्णस्य जीवत्वमेव स्यात् ।

स हि स्वप्ने भूत्वेभं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ॥ ७ ॥

ततश्च चिदाश्रितसर्वाविद्यानिवृत्तिकामनारूपमुमुक्षाया असंभवात्, एकाचि-
द्यानिवृत्तिमालेण संसारस्यानपायात्, मुमुक्षा ब्रह्मविचारादिकं वा एतादृशविवेक-
शालिनां न स्यात् ।

अत एव, 'न प्रतिबिम्बः; नाप्यवच्छेदो जीवः; अपितु कौन्तेयस्यैव राघो-
त्ववत् ब्रह्मण एवाविकृतस्याविद्यया जीवभावः' इति पक्षोऽपि व्युदस्तः; तथासति
नित्यमुक्तश्रुतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । 'पारमार्थिकशोकाभावाभिप्राया नित्यमुक्तत्वश्रुति'रिति
चेत् — मोक्षे शोकाभावश्रुतेरपि पारमार्थिकशोकाभावविषयत्वप्रसङ्गात् । 'तद्योयो
देवानां प्रत्यबुभूक्षत, स एव तदभवत्' इत्यादीनां शुकादिमुक्तत्वप्रतिपादकानां
ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वसर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वावेदकानाञ्च अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।

'विवादगोचरतापन्नप्रमाणज्ञानं स्वभागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्य-
स्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वक'मित्यज्ञानस्य ज्ञानसमानाधिकरणत्वस्य विवरणे प्रतिपादि-
त्वात्, 'जडस्याज्ञानाश्रयत्वे च भ्रान्तिसम्यग्ज्ञानयोरपि तदाश्रयत्वप्रसङ्गः' इति
विवरणकृतोक्तत्वाच्च ज्ञानाश्रितत्वे अज्ञानस्य तदधीनं कर्तृत्वादिकमपि तस्यैव ।

ततश्चाज्ञानस्य ज्ञानाश्रयशुद्धजीवाश्रितत्वात् कर्तृत्वादिकमप्यज्ञानाश्रयशुद्ध-
जीवाश्रितमेवेति सिद्धम् । ततश्च ध्यायतीचेतीवशब्दप्रयोगः परतन्त्रप्रभौ प्रभुरिवे-
त्युक्तिवत् । अतः परतन्त्रकर्तृत्वाश्रयत्वाजीवस्य इवशब्दप्रयोग उपपद्यत इत्येवास्थेयम् ।
महत्त्वमनुसरामः ।

शरीरव्यतिरेकमेव स्पष्टयति — स हि स्वप्ने भूत्वेभं लोकमतिक्रामति
मृत्यो रूपाणि । स हि जीवः स्वप्ने भूत्वा स्वभावस्थो भूत्वा — स्वप्ने
व्याघ्रादिशरीरको भूत्वेत्यर्थः — इमं लोकं परिदृश्यमानं जाग्रत्प्रपञ्चं मृत्योः
संसारस्य रूपाणि — दुःखरूपाणीति यावत् — तादृशानि मानुषादीनि शरीराणि
अतिक्रामति न पश्यतीति यावत् । ततश्च स्वप्ने जाग्रदृशवर्तिदेहानुपलम्भात्
देहान्तरपरिग्रहदर्शनाच्च जीवस्य देहव्यतिरेकः प्रदर्शितो भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः पाप्मभिः
संसृज्यते । स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो विजहाति ॥ ८ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोक-
स्थानञ्च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् । तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते

एवं देहेन्द्रियमनःप्राणधीव्यतिरिक्तस्याऽऽत्मनः पाप्मसंबन्धोऽप्यौपाधिक
एवेत्याह स वा अयं — संसृज्यते । स एवायं पुरुषः जीवः - [जायमान
इत्युक्ते] आत्मनो नित्यस्य जायमानत्वाभावादाह शरीरमभिसंपद्यमान इति ।
शरीरमभिसङ्गच्छमान इत्यर्थः । शरीरसंबन्ध एव जननमिति भावः । शरीरमभि-
संपद्यमान एव सन् पाप्मभिः संसृज्यत इति, शरीरसंबन्धोपाधिकः पापसंबन्ध इत्युक्तं
भवति । तदेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति स उत्क्रामन् म्रियमाणः पाप्मनो
विजहाति । नित्यस्य म्रियमाणत्वाभावादाह उत्क्रामन्निति ॥ अतोत्क्रमणञ्च
चरमोत्क्रमणं विवक्षितम्; 'पाप्मनो विजहाती'ति सर्वपापविधूननश्रवणादिति
द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

ननु, 'स्वप्नो भूत्वेभं लोकमतिक्रामती'ति स्वप्ने शरीरव्यतिरेकप्रदर्शनमयुक्तम्;
एतल्लोकपरलोकयोरेव शरीरपरिग्रहस्थानत्वात्; स्वप्नस्यातथात्वादित्याशङ्क्याह तस्य वा
एतस्य — इदञ्च परलोकस्थानञ्च । तस्यैतस्य पुरुषस्य जीवस्य शरीरपरिग्रहे
अयञ्च परश्च लोक इति स्थानद्वयमेव लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । सन्ध्यं तृतीयं
स्वप्नस्थानम् । सन्धौ भवं सन्ध्यम् । स्वप्नरूपस्थानं तु पूर्वोक्तस्थानद्वयानुभवयोभ्यत्वात्
सन्ध्यं तृतीयस्थानमेव भवतीत्यर्थः । मृतः परलोकं पश्यति; जाग्रत् पुरुषस्त्विममेव
लोकं पश्यति; स्वप्नावस्थस्तु कदाचिदिदं लोकं पश्यति, कदाचित् परलोकं

1. अस्य क.

चरमोत्क्रमणं विवक्षितमिति । तथाच चरमोत्क्रमणपर्यन्तमस्य पाप्मसंबन्धोऽर्ज-
नोऽयं इति तादृश आत्मैव पूर्वं आत्मनैव ज्योतिषेऽत्र आत्मशब्देन विवक्षित इति व्युत्पाद-
नस्य स उत्क्रामन्निति शक्यं प्रवृत्तमिति भावः ।

सन्ध्यमिति । संबिर्नाम लोकेन्द्रयसंधिः लोकेन्द्रयानुभवः । तत्र भवं = तदुत्पादकतया स्थितं
संध्यामिति । जीवस्य यद् जाग्रत्स्थानम्, यच्च सुषुप्तिस्थानम्, तयोः संधिभूतासु नाडीषु भवत

उमे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च । अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति, तमाक्रममाक्रम्योमयान् पाप्मन आनन्दौश्च पश्यति । यत्र प्रस्वपिति अस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं ^१ निहत्य स्वयं निर्माय

1. विहृत्य. शां. विह (ह) ल. मा.

स्वर्गनरकादिकं पश्यति । अतः स्थानद्वयदर्शनयोर्भ्या विलक्षणैयं स्वप्नावस्थेत्यर्थः । अमुमेवार्थं प्रपञ्चयति — तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उमे स्थाने पश्यति इदञ्च परलोकस्थानञ्च । स्पष्टोऽर्थः । नन्वेतद्देहपरित्यागानन्तरभाविनः परलोकस्थान-दर्शनस्य कथं स्वप्नावस्थपुरुषदृश्यत्वं संभवति, [अतः स्वप्ने दृश्यं परलोकस्थान-मन्यदेव] इत्यत्राह अथ यथाक्रमोऽयं पुरुषः — पश्यति । आक्राम्यनेनेत्या-क्रमः आश्रयः (आशयः ?) पुण्यपापरूपः । यादवपुण्यपापरूपपाक्रमविशिष्टस्सत् परलोके सुखदुःखे अनुभवति, तमेव तादृशमेव पुण्यपालक्षणमाक्रममाक्रम्य अथ तदा स्वप्ने प्रतिकूलान् अनुकूलान्शोभयवियान् पदार्थान् पश्यति । ततश्च स्वप्ने परिदृश्यमानमेतद्देहातिरिक्तदेहभोग्यं 'पुण्यपापार्जितं परलोकस्थानमेवेत्यर्थः । ननु स्वप्ने परलोकवत् पुण्यपापादिवशेन पदार्थसृष्टौ स्वयञ्ज्योतिष्टं कुतोऽभ्युपगन्तव्यम् इन्द्रियाणां प्रकाशकानां सत्त्वादित्याशङ्क्याह स यत्र प्रस्वपिति — प्रस्वपिति । सः जीवो यत्र यदा प्रस्वपिति स्वप्नान् अनुभवति, तदा सर्वगतः सर्वतो भोग्य-भोगोपकरणादिसर्वयुक्तस्य अस्य जगतः जाग्रद्व्यपञ्चस्य मा — मीयतेऽनेनेति मात्रा प्रकाशको जाग्रदवस्थेन्द्रियवर्गः — तमुपादाय, स्वयमे । मेन्द्रियवर्गं निहत्य निश्चेष्टतामापाद्य — निर्व्यापारं यित्वेति यावत् — अथ स्वामिकदेहेन्द्रि-यादिवस्तुजातं स्वयं निर्माय सृष्ट्वा अत्रोक्तं जीवस्य स्वप्नपदार्थनिर्मातृत्वमदृष्ट-

1. तदात्थ एवेश्वरसृष्टपुण्यपापफलरूपं मिदं परलोकस्थानमेवेत्यर्थः क.

स्थानमित्यर्थः कश्चित् संभवन्नपि न प्रकृतश्रुत्यर्थः । मात्राशब्देन लोकविषयकपूर्वानुभवशून्यवाचनानुग्रहेण निहत्य निर्मायेत्यत्र अस्याः कर्मत्वायोगात् अन्यदध्याहार्यं स्यादिति तदन्वयवैचल्यार्थं प्रकाशकैन्द्रियवर्गरूपार्थग्रहणम् । अत एवोभयत्रोक्तकारणीभूतप्रकृतिमहदादिकं मात्राशब्दार्थं इत्यपि नोक्तम् । इन्द्रियवर्गकथनं विषयविषया प्रकाशहेतुभूतस्य पदार्थवर्गस्योपलक्षणम् । लोकस्य मात्रासामिति तस्यापि सुग्रहत्वात् । मात्रा सुक्ष्मांश इति । उपादाय अपेक्ष्य । उभयलोकानुभवजन्यभोग्यमिन्द्रियवर्गमपेक्ष्य जाग्रदिन्द्रियवर्गं स्वप्नानुभवासमर्थत्वात् निहत्य अन्यत् तदर्थं

स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति-
र्भवति ॥ ९ ॥

द्वारिति द्रष्टव्यम्; अग्रे, 'स हि कर्ते' ति वाक्येन तेषामीश्वरसृष्टत्वस्य
वक्ष्यमाणत्वात्; परैरप्यदृष्टद्वारेत्युक्तत्वाच्च । स्वेन भासेत्यस्यैव विकरणं
स्वेन ज्योतिषेति । प्रस्वपिति स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । अत्र अस्यां दशायां
पुरुषः जीवः स्वयंज्योतिर्भवति । प्रकाशकान्तराभावादित्यर्थः । यद्यपि स्वप्न-
पदार्थभानं स्वाप्तिकेन्द्रियद्वारप्रसृमरेण धर्मभूतज्ञानेनैव, नात्मज्योतिषा — तथाप्या-
दित्यादिप्रकाशकान्तरस्थानाभिषिक्तः आत्मैवेति भावः । यद्यपि स्वप्नेऽप्यादित्यादि-
ज्योतिस्सृष्ट्यभ्युपगमे प्रकाशकान्तरव्यतिरेको न वक्तुं शक्यः — तथाऽपि लोक-
प्रसिद्धादित्यादिज्योतिरन्तराभावाज्जाग्रदादिवैषम्यमस्तीति अतोक्तं स्वयञ्ज्योतिष्टुं
प्रसिद्धज्योतिरनपेक्षप्रकाशकत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

निर्मायेति वाक्यार्थः । किं सुप्तदेहगतैरिन्द्रियैरेव देहान्तरे नीतैः स्वप्नमनुभवति, उतान्यैरिति चेत्
-प्राणेन रक्षन्ति श्लोकानुसारात् तन्नायतमिति श्लोकमाप्यानुसाराच्च एतैरेवेन्द्रियैः स्वप्नार्थ-
दर्शनक्षमैः कृतैरिति गम्यते । स्वप्ने अनेकशरीरप्रहणादिना अभिषिक्तव्यक्तत्वे तु अन्यैरपीति
किमनेन । निर्माणादिकर्तृत्वमिदं वस्तुतः परमात्मन एव; अस्य त्वौपचारिकमिहोक्तम् ।
स्वयमिति न परमात्मव्यावृत्तये; किन्तु जागरपरिकरव्यावृत्तय इति प्रागेवोक्तम् ।

अत्र—जाग्रत्प्रपञ्चानुभावकसामग्रीरूपप्रतिबन्धकविरहे आत्मा सर्वदा स्वप्नानुभावी स्यादि-
त्याशङ्क्याम्, ईदृशव्यापारेषु सर्वत्र न केवलस्यात्मनः करणत्वम्; किन्तु पाप्मरूपोपाधिविशिष्ट-
स्यैव [पाप्मा नाम पुण्यं पापञ्च] इति वक्तुं स वा अयं पुरुष इत्यादिवाक्यम् । ननु इमं
लोकमतिक्रमतीति लोकतिक्रमे उक्ते कथं पाप्मसंबन्धः स्वप्ने इति शङ्कायां — न सर्वेषु,
लोकतिक्रमः स्वप्ने; किन्तु इमंलोकमित्युच्यमानजाग्रत्प्रपञ्चातिक्रममात्रम् । एतल्लोकपरलोक-
भयात्मकस्वप्नलोकस्थत्वात् तस्य । यद्यपि जाग्रत्प्रपञ्चोऽपि ऐहिकमुष्मिकमेवेन स्थानद्वयम्—तथापि
एकैव तदुभयात्मकमेकं तृतीयमिदं स्थानमस्येति वक्तुं तस्य बाह्यादि । ननु स्वयं निर्मायेति
तत्र वस्तुनिर्माणस्वीकारे सर्वेषां तदनुभवापत्तिः । स्वयं निर्मातृत्वे च अहं सर्वमसृष्टमित्यनु-
भवापत्तिः । तत्राह न सत्त्वं रथा इत्यादि । तथान्न स्वयंनिर्मायेत्यस्य जाग्रत्स्वप्नाभावविपरिजन-
परिकरनिरपेक्षं निर्मायेत्यर्थः । न तु परमात्मव्यावृत्तिरभिमतता । निर्मायेति कर्तृत्ववचनं

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति ; अथ रथान् रथयो-
गान् पथः सृजते । न तत्राऽऽनन्दा मुदः प्रमुदो भवन्ति ; अथाऽऽनन्दान्
मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र वेशान्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति ; अथ
'वेशान्ताम् पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते । स हि कर्ता ॥ १० ॥

१. वेशान्ताम् पुष्करिणीः स्रवन्तीः शां ?

ननु, 'आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पश्यते कर्म कुर्वते' इत्यादि नोप-
पद्यते ; स्वप्ने आसनगमनक्रियाकर्मकरणादीनामसत्त्वादित्याशङ्क्याह न तत्र
रथा न रथयोगा न पन्थानो — पुष्करिण्यः स्रवन्त्यः सृजते ।
युज्यन्त इति योषाः । रथयोगाः अध्याह्वयः । रथरथाश्वमार्गादयः जाग्रदृशानु-
भवयोग्याः तत्र स्वप्ने न सन्ति न ज्ञायन्ते । अथ तु तत्तत्पुरुषतत्तत्कारु-
मात्तल्लुभाव्यान् रथादीन् अर्थान् परमात्मा सृजते इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि
द्रष्टव्यम् । अनुकूलवस्तुदर्शनजा प्रीतिरानन्दः । तस्मिन् स्वकीयत्वबुद्धिजा
प्रीतिर्मुत् । तद्विनियोगजा प्रीतिः प्रमुत् । वेशान्ताः वेशान्ताः, पल्लवानि ।
वेशान्ता इति दीर्घश्छान्दसः । पुष्करिण्यः वाप्यः । स्रवन्त्यः नद्यः ।
पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजत इत्यर्थः । 'पुष्करिण्यस्रवन्त्यसृजत' इत्यत्र
'वा कन्दसी' ति वा पूर्वसवर्णदीर्घाभावः । ननु स्वप्नदृक् यस्मिन् देशे
यदा रथं पश्यति, तदानीं तत्र स्थितोऽन्यः तं न पश्यति । स्वप्नदृगपि प्रबोधा-
नन्तरं तत्र गतः तं न पश्यति । तत्र तस्यान्यत्र नयनचिह्नानि वा नाशचिह्नानि
वा नोपलभ्यन्ते । अतः कथमीदृशी स्वमार्थसृष्टिरुपपद्यतामित्यत्राह स हि कर्ता ।

निर्माणोपयिक्मुप्यपापकर्तृभूतत्वमिप्रायम् । उक्तमिदं स्वानसत्यत्वादिकं सर्वं प्रमाणसिद्धञ्च ;
यतः तत्र सन्त्यमो श्लोकाः इत्यप्यस्मन्मतेरीत्या प्रघट्टार्थो ब्रह्मः ।

ननु विशयाणां निर्माणे सर्वैरुपलम्भप्रसङ्गः । अद्यक्यञ्च जीवने यत् किमपि तदा निर्मा-
तुम्, किमुत विचित्रं सर्वम् । तत्राह न तत्रेति । न भवन्ति नेतरपुरुषानुभाष्यतया भवन्ती-
त्यर्थः श्रीब्राह्मणस्थितः । ईदृशवस्तुनिर्मातृत्वस्य जीवात्मन्युरीकारे हि कथन्ता ; परमात्मन एव
कर्तृत्वं सर्वं सुस्पष्टमित्याह अथ रथान् इति । अत्र भाष्ये स्वप्ने न सन्तीत्यस्य स्वप्नविषया
व भवन्तीत्यर्थः । अतो न ज्ञायन्त इति विवरणलाभः । प्रसिद्धरथादय एव चेदिमे, सर्वानु-
भाष्यत्वात्पठितुंका । न चेमे से इति अथः । तदुक्तं टीक्ष्याम्, "स्वप्नार्थानां प्रसिद्धरथादिभाष-
्यविषयेषु तद्वैकल्यं प्रतिपाद्यते" इति ।

सकल्पपञ्चनाटकसूत्रधारः सर्वेश्वरः खलु तत्र कर्ता । स किं वा कर्तुं न शक्त्या-
दिति हिशब्दाभिप्रायः । न च स हीत्यनेन, 'स यत्र प्रस्वपिती' ति प्राक्प्रस्तुतो
जीव एव परामृश्यतामिति वाच्यम् — सन्ध्याधिकरणे तस्य निरस्तत्वात् ।

तथाहि — “सन्ध्ये सृष्टिराह हि” । ‘न तत्र रथा न रथयोग्यः’
इति वाक्ये सन्ध्ये = स्वप्नस्थाने जीवकर्तृकैव सृष्टिराज्ञायते । ‘स हि कर्ते’ ति
स्वप्नदृशं प्राक्प्रस्तुतं जीवमेव स इति शब्देन परामृश्य तस्य कर्तृत्वं श्रुतिराह हि ।
“निर्मातारञ्चैके पुत्रादयश्च” । एके शाखिनः, ‘य एषु सुप्तेषु जागर्ति कामं
कामं पुरुषो निर्मिमाणः’ इति कामानां निर्मातारं जीवमामनन्ति । अत्र काम-
शब्देन काम्यमानाः पुत्रादयो वर्ण्यन्ते । पूर्वं हि, ‘सर्वान् कामान् छन्दतः प्रार्थ-
यस्व’, ‘शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्वे’ ति पुत्रादयो हि कामाः प्रकृताः । अतो
जीव एवात्र कर्तृत्वेनभिधीयते । न च जीवस्य कश्चमीदृशं सृष्टिसामर्थ्यमिति
वाच्यम् — प्रजापतिवाक्ये जीवस्यापि सत्त्वसंकरत्वादेराज्ञानात् । न च तत्
संसारदशायां तिरोहितमिति वाच्यम् — मुक्ताविव स्वप्नदशायमाविर्भावसंभवादिति
द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते —

“मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्” । तुशब्दः पक्षं व्यावर्त-
यति । मायाशब्दो ष्वार्थत्वं प्रवृत्तिनिमित्तकृत्य भगवत्संकल्पवाची । ‘माया
वयुन ज्ञान’ मिति निषण्डुपाठाच्च मायाशब्दो ज्ञानरूपसंकल्पवचनः । मायामात्रम्=
भगवत्संकल्पमात्रसृष्टम् ; न तु जीवसृष्टमित्यर्थः । तत्र हेतुः कात्स्न्येनानभिव्यक्त-
स्वरूपत्वादिति । जीवस्य सत्यसङ्कल्वादिब्राह्मरूपस्य प्रजापतिवाक्योदितस्य संसारद-
शायां सर्वात्मनाऽनभिव्यक्तत्वात् न तस्य कर्तृत्वसंभावनाऽपि ; ‘स हि कर्ते’ ति
हिशब्देन प्रसिद्धस्यैव कर्तृतया निर्देशत् । स्वप्नदृश एव कर्तृत्वे स्वाहितचीर-
व्याप्रादेः सृष्टिर्नोपपद्येत । इमान् स्वप्नान् पदार्थानस्माक्षमिति प्रतिसन्धानप्रसङ्गाच्च ।
‘कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः’ इत्यत्र, ‘तदेव शुक्रं तद्गोत्रं’ स्युक्त्वा तस्य
वचनस्य ब्रह्मविषयत्वाच्च न जीवस्य सृष्टृत्वम् ।

तदेते श्लोका भवन्ति—

ननु स्वाभाविकस्यापहतपाम्पत्वादेः सत्यसंकल्पत्वपर्यन्तस्यानभिव्यक्तिः किञ्चि-
बन्धनेत्यत्राह “पराभिध्यानात् तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ” । पराभि-
ध्यानात् = परमात्मसंकल्पात् तत् तिरोहितं भवति । तत्संकल्पादेव हि अस्य जीवस्य
बन्धो मोक्षश्च । ‘यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां
विन्दते, अथ सोऽभयं गतो भवति; यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते,
अथ तस्य भयं भवति ।’ ‘एष ह्येवानन्दयाती’ति श्रवणात् ।

“देहयोगाद्वा सोऽपि” । सोऽपि = तिरोभावः सृष्टिकाले देहयोगद्वारेण
वा भवति, प्रथमकाले सूक्ष्माचिच्छक्तियोगद्वारेण वा भवतीत्यर्थः ।

“सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः” । स्वामार्थो हि शुभाशुभसूचकः ।

‘यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति ।

समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने ॥’,

‘स्वप्ने पुंशं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति, स एनं हन्ति’

इति श्रुतेः । आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदस्तथा । ततश्च यदि इयं स्वप्नसृष्टिर्जीव-
कर्तृका, तर्हि शुभसूचकानेव सृष्ट्वा पश्येत्; नाशुभसूचकान् । अतः न जीवकर्तृकेयं
सृष्टिरित्युभयलिङ्गपादे स्थितम् ।

यदत्र परैरुच्यते — स्वप्नसृष्टेः सत्यत्वे रथादिसृष्टिवत् आदित्यादेरपि
सृष्ट्यभ्युपगमे जाग्रदशाक्त्वं स्वप्नेऽपि ज्योतिरन्तरव्यतिकरसत्त्वात् स्वप्नप्रकाशत्वस्य
दुर्विवेचता स्यात् । अतः स्वप्नदृष्टानां सत्यत्वं प्रकरणविरुद्धमिति — तदसत् ।
परमतेऽपि मनसः प्रकाशकस्य सत्त्वेन स्वप्ने स्वयंज्योतिष्टसाधनमसङ्गतमेव हि स्यात् ।
तस्माद्भोक्तृप्रसिद्धादित्याद्यभावेऽपि स्वकीयज्ञानेन भासकत्वात् स्वयञ्ज्योतिष्टमस्ती-
त्यतैवास्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिद्धम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १० ॥

तदेते श्लोका भवन्ति । तत् सुसमञ्जस्य एते वक्ष्यमाणश्लोकाः प्रवृत्ता

स्वप्नेन शरीरमभिप्रहृत्य असुप्तः सुप्तानमिच्छाकशीति ।
 शुक्रमादाय पुनरेति स्थाने हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ ११ ॥
 प्राणेन रक्षन्भवरं कुलार्यं बहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।
 स ईयतेऽमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥
 स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।

इत्यर्थः । स्वप्नेन शरीरमभिप्रहृत्य असुप्तस्सुप्तानमिच्छाकशीति । स्वप्नेन-
 तीर्थभावे तृतीया । पुरुषः जीवः स्वप्नेनोपलक्षितस्सन् शरीरं शरीरमभिप्रहृत्य
 निश्चेष्टतामापाद्य असुप्तः अलुप्तप्रकाश एव सन् सुप्तान् लुप्तप्रकाशान् प्राणान्
 अभितः चाकशीति । कश्च गतिशासनयो रित्यस्मात् यद्ब्रह्मन्तादिदं रूपम् । पर्यटती-
 त्यर्थः । शुक्रं ज्योतिष्मत् प्रकाशकं मनआदिकमिन्द्रियवर्गमादाय स्वप्नान्ते पुनः
 स्वस्थानमेति जाग्रद्दशां प्रतिपद्यत इत्यर्थः । हिरण्मयः प्रकाशमयः । एक
 हंसः एक एव हन्ति = गच्छतीति एकहंसः ॥ ११ ॥

प्राणेन रक्षन्भवरं कुलार्यं — एकहंसः । सः जीवः स्वप्ने अवरं
 निकृष्टं कुलार्यं स्थूलं शरीरं प्राणेन पञ्चवृत्तिप्राणेन रक्षन् — प्राणस्यापि स्वप्ने
 जीवेन सह निर्गमे सद्यो मरणमेव स्यात् । अतः प्राणेन शरीरं रक्षन् — अत
 एव अमृत एव सन् कुलायात् जाग्रच्छरीराद्बहिर्निगम्य यत्र कामं — काम्यत
 इति कामम् — यत्र भोग्यम्, तत्र सर्वत्र चरित्वा अमृतः अमरणधर्मा हिर-
 ण्मयः एकहंसः पुरुषः पुनरपि स्वस्थानमीयते गच्छतीत्यर्थः । यद्वा, कुलाया-
 द्बहिः चरित्वा यत्र कामं तत्र ईयते गच्छतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्वप्नान्त उच्चावचम् — बहूनि । स्वप्नान्ते स्वप्नमध्य इत्यर्थः ।
 अन्तशब्दो मध्यवचनः । उच्चावचं पुण्यपापलक्षणमुत्कृष्टापकृष्टमीयमानः संग-
 च्छमानो देवः जीव इत्यर्थः । बहूनि देवादीनि रूपाणि कुरुते भजत इत्यर्थः ।

1. कश्चगतिशब्दयोः क.

स्वप्नेनेति प्रथमश्लोकः प्रकृतदेहावच्छेदेनेव स्वाप्नानुभवप्रतिपादकः । प्राणेनेति श्लोकः
 बहिस्तदनुभवप्रतिपादकः । स्वप्नान्त इति श्लोकः बहिरनुभवे उत्कृष्टनिकृष्टानुकूलप्रतिकूल-
 मेददर्शकः । अतः सुप्तानमिच्छाकशीतीत्यस्य निर्व्यापारान् परिक्रान् अभितः स्थित एव
 नाडाक्षिशेषनिलीनः स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । शुक्रमित्वादेश लीनमिन्द्रियवर्ग लयस्थानात् विभाज्य
 आदाय जागरस्थानं हृदयदेशं प्रत्यायातीत्यर्थः । ईयते । ईक् गतामिति धातोः कर्त्तरि रूपम् ।

मोदमानो

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन । इति ।

तन्नायतं बोधयेदित्याहुः । दुर्भिक्षज्यै हास्मै भवति, यमेष न प्रतिपद्यते ।

उतेव — पश्यन् । उत अपिच । उतशब्दः अप्यर्थः । स्त्रीभिस्सह मोद-
मान इव क्वचिद्रूपेषु भवति; क्वचिच्च जक्षदिव — जक्षणं भक्षणं हसनं वा ।
जक्ष भक्षणहसनयोरिति हि धातुः — उत अपि च भयानि विमेत्येभ्य इति
भयानि व्याघ्रादीनि पश्यन्निवापि भवतीत्यर्थः । स्वामार्थानां तत्कालमात्मानवसानत्वात्
तदेकानुभाष्यत्वाच्च इवशब्दः ॥ १३ ॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन । अस्य जीवस्याऽऽरामं
भोगोपकरणभूतमुद्यानादिकं देहेन्द्रियादिकञ्च सर्वेऽपि पश्यन्ति । तं देहेन्द्रियादि-
विविक्तमन्तर्बाह्यस्सञ्चरन्तमपि जीवं कश्चन न पश्यतीति लोकं प्रत्यनुकोशं दर्श-
यति श्रुतिः । इतिर्मन्त्रसमाप्तौ ।

लोकप्रसिद्धिरपि तथेत्याह तन्नायतं बोधयेदित्याहुर्दुर्भिक्षज्यै हास्मै
भवति यमेष न प्रतिपद्यते । यत एव स्वप्ने इन्द्रियाण्युपसंहृत्य जीवो बहिर्निर्ग-
च्छति, तत् अत एव आयतं गाढसुप्तं — यम उपरमे । निद्रा । ‘अनुदा-
त्तोपदेशे’ त्यमुनासिकलोपः । तं — सहसा न बोधयेदित्याहुश्चिकित्सकाः । ते
हि तत्र दोषं पश्यन्ति । कोऽयं दोषः ? एषः सहसा प्रबोधितो जाग्रच्छरीरे
प्रविशन् बहिर्निर्गत आत्मा यं कञ्चिदिन्द्रियदेशं न प्रतिपद्यते यदि कदाचित्,

१. हननं - हननयो = क.

अनुकोशं दर्शयति श्रुतिरिति । श्लोका भवन्तीत्यारभ्य वक्तव्यः श्लोकस्तावत्
प्रथः । ते उक्ताः । अन्तरात्मनि भौमे मन्त्रान्तरं कल्पयन्त्येनानुद्यते । अतः कश्चनेति इति-
शब्दान्तरं धृतिरिति शेषपूर्वकं कथयामि भावः । अनुकोशप्रकारश्चैवम् — अन्तरात्मनो दर्शितो
लोके देहादिरेव आत्मेति भाव्यन्ति । न तत्त्वं पश्यन्ति । एकस्यैव देहद्वयसञ्चारे इष्टे सुगमो
हि देहादिष्यतिरेक आत्मनः । अनुभूयते च जागरदेहं विहाय स्वप्नदेहं विचित्रमनेकमनुप्रविश्य
कर्मफलं जीवेन । एकमप्यस्या देहातिरेक इति न प्रतिपद्यन्त इत्याचर्यमिति । निष्ठेति ।
च. प्रत्यय इत्यर्थः । दुर्भिक्षज्यैः । भिक्षाधिक्यवदिति भिक्षज्यति । भिक्षज्या भिक्षुर्न ।
दुर्भिक्षज्यैः ।
अन्तर्निर्गतः । हास्मै इत्यस्य लोके इति वक्ष्यमाणशब्दप्रतिशब्दविशेषात्प्रदेशार्थ-

अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति । यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति, तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवति ।

तर्हि व्यत्यासेनेन्द्रियाणीन्द्रियान्तरदेशे प्रवेशयेत् । तत्राऽऽध्यवाचिर्यादिदोषमाप्तौ दुर्भिषज्यं दुःखेन मिषकर्मास्मै दोषाय भवति । अयं दोषो दुर्विचि(दुश्चि?)कित्स एव स्यादित्यर्थः ।

अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति । यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्त इति । अथो इति वाक्यान्तरोपक्रमे । खलु प्रसिद्धं अन्ये आहुः । किमिति । जागरितदेशे जाग्रत्स्थान एवस्य जीवस्य एषः स्वप्न इति ; न स्थानान्तर इति । तत्र च हेतुमाहुः, यान्येव हस्यादीनि जाग्रत् पश्यति, तानि सुप्तोऽपि पश्यतीति । अत्र मतान्तरत्वेनोपन्यासस्यार्थं भावः — उपरतेष्वेवेन्द्रियेषु हि स्वप्नान् पश्यति । अतो न तत्र जागरितदेशस्यावकाशोऽस्ति । अतः तृतीय-स्थानमेव स्वप्नस्थानमिति । केचित्तु अथो खल्वाहुरित्यादिग्रन्थोऽपि पूर्वोक्तार्थोप-पादक एव ; न मतान्तरम् । तथाहि — जागरितशब्दादीषदसमाप्तौ देश्यप्रत्यये छान्दसो यलोपः । जागरितादीषन्न्यूनमेवास्य जीवस्य स्वप्नस्थानमित्यर्थः । दिना-न्तरानुभवायोभ्यत्वमीषन्न्यूनत्वम् । उक्त एवार्थं उपपत्त्या समर्थयते, 'यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति, तानि सुप्त' इति । यानि सक्चन्दनवनितात्रपानादीनि जाग्रद्दशायां पश्यति, तादृशान्येवार्थक्रियाकारीणि तानि स्वप्ने पश्यति । अतः स्वप्नार्थाः सृष्टा एव भगवता । तस्मादिह परलोकन्यतिरिक्तस्थानान्तरमेव स्वप्नस्थानमित्यर्थं इत्याहुः ।

उक्तं स्वयञ्ज्योतिष्टुमुपसंहरति अत्रायं पुरुषः स्वयञ्ज्योतिर्भवति । पूर्व-

कदम्ब युक्तम् । अतो भाष्योक्तं तात्पर्यार्थतया भाष्यम् । अथो स्वस्वित्यादिना इष्टमुक्तं भवति- जाग्रत्स्थानसुप्तसिद्धेदेन त्रेधा विभागत् प्रबोधसुप्तसिद्धेदेन त्रेधा विभागोऽपि क्रियते, स्वप्नस्य जागरदिक्षेपत्वात् । एकमपि स्थानत्रयं तद्वैलक्ष्येण नापत्त्यमिति सिद्धे स्वप्ने आदिस्वादिवाह्य-भ्योतिरनपेक्षत्वात्प्रयुक्तं स्वयञ्ज्योतिष्टुमिति । अथो खल्वाहुरिति प्रयोगरीतिः उक्तार्थस्य प्रकारान्तरेण वैशद्यविवक्षायाप्यपि भवति । यथा अन्तरात्प्राये ५. कथये ।

सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि; अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहीति ॥ १४ ॥

वदर्थः । जनक आह सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि । प्राप्तस्त्रयंज्योतिष्टु-
विधानिष्कयत्वेन सहस्रं गवां दक्षिणात्वेन ददामि । अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
ब्रूहीति । अतः परं संसारविमोक्षायैव साधनं ब्रूहि । नान्यत् किञ्चिदपेक्षितमिति
भावः ॥ १४ ॥

किञ्च्योतिरिति प्रश्नसमाधान एव सर्वं तत्त्वमवगतं भविष्यतीति मया जनकः
किञ्च्योतिरिति पप्रच्छ । याज्ञवल्क्यस्तु विलक्षणया वैखर्यां प्रश्नं समादधे; तदसौ जनक
उपशान्तः पूर्वरीतिं विहाय विमोक्षाय ब्रूहीति प्रार्थयते । सोऽहमित्याद्येव जनकवाक्यमित्युक्तं
व्याख्यासु ; अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्यस्य याज्ञवल्क्यप्रयुक्तनिगमनवाक्यवद्भावस्य
स्वरसतः प्रतीतेः । यदि तु भवतीत्येतदनन्तरमिति शब्दाश्रवणात् सुप्त इतीत्यन्तेन
याज्ञवल्क्यवचनसमाप्तिरिष्यते, तर्हि अत्रायमिति वाक्यमपि जनकेन प्रयुक्तम्, किञ्च्योति-
रिति प्रश्नसमाधानसमाप्तिसूचनाय, उकार्थे संमत्तिसूचनाय चेति भाव्यम् । एवमप्येवमपि सर्वत्र
इतिशब्ददर्शनेऽपि देहवियोगनिरूपकयाज्ञवल्क्यवाक्यान्ते इतिशब्दो न दृश्यत इव । तत्र
निर्वाहप्रकारश्च तत्रैव द्रष्टव्यः । सोऽहमित्यस्य एवं बोधितोऽहमित्यर्थः । स इति हेतुगर्म-
विशेषणम् ।

अथैवमिह ब्राह्मणे निरूपणगमनिष्ठा — एवं जनकेन विमोक्षार्थोपदेशप्रार्थनायां कृतायाम्,
विमोक्षो नाम पूर्वोक्तावस्थातो मोक्ष इति कृत्वा स्वप्नान्मोक्षो जागर इति वक्ष्यन्
याज्ञवल्क्यः, किमयं प्रागस्मदुक्तमङ्गीकरोति, उत नेति निर्धारणार्थमुक्तार्थमनुवदति प्रथम-
व्याक्येन । जनकश्च अङ्गीकृत्यैव सहस्रदानं प्रतिज्ञातमिति वदन् अपेक्षितं पुनः प्रार्थयते एव-
मेवैतदित्यादिना । स्वप्नान्मोक्षश्च जागर इति याज्ञवल्क्य आह ततः स वा एष इत्यादिना ।
सर्वव्यापारवर्गान्मोक्षरूपो विमोक्षो जिज्ञास्यत इति पुनर्जनकवाक्यादवगम्य सुषुप्तिं तादृशीं
वक्ष्यन् जागरात् सुषुप्तिं प्रति स्वप्ननाडीद्वारैव गन्तव्यत्वात् स्वप्नान्तं पुनः प्रस्तुवन्नेव सुषुप्तिमाह
पुनः स वा एष इत्यादिना । महता प्रपञ्चेन सुषुप्तीं निरूपितायां पुनः प्रक्षयति जनकः,
'विमोक्षाय ब्रूही' ति । सुषुप्तावपि जीवस्य स्थूलदेहसंबन्धविशेषः जागरस्वप्नयोरीवाविशिष्ट
इति देहादुत्क्रमरूपो विमोक्षो वक्तव्य इति कृत्वा प्रायणं प्रस्तोष्यति याज्ञवल्क्यः । तदा च प्रयतां
सकामनिष्काममेदेन प्राप्यस्थानमेदं प्रदर्शयन् परमात्मानं गथावदुपदेक्षयति । येन सहस्रं सहस्रं
पूर्वं दत्तवान् जनकः सर्वान् विदेहान् आत्मानश्च आचार्यसात्कारिष्यतीति ।

स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्याद्रवति स्वप्नायैव । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति ; असङ्गो ह्ययं पुरुष इति ।

याज्ञवल्क्य आह स वा एष — स्वप्नायैव ॥ संप्रसादत्यस्मिन्निति संप्रसादः । जागरिते देहेन्द्रयादिव्यापारशतसन्निपातजन्यं कालुष्यमस्ति । स्वप्ने तु तेभ्यो विप्रमुक्त ईषन् प्रसीदति । अतः संप्रसादशब्देन स्वप्नस्थानमुच्यते । यद्यपि संप्रसादशब्दः सुषुप्तौ मुख्यः — अथापि स्वप्नस्य प्राक्प्रस्तुतत्वात् तस्यैव एतस्मिन् संप्रसाद इति एतच्छब्दसमानाधिकरणसंप्रसादशब्देन परामर्शो युक्तः । तस्मिन्, जिगमिषिते सतीति शेषः । रत्वा । रमेरनिदिन्वात्, ' अनुदात्तोपदेशे ' त्यनुनासि रलोपः । स एष जीवः जागरिते रत्वा क्रोडित्वा चरित्वा भक्षयित्वा, विहृत्य वा — ' चर गतिभक्षणयो ' रिति हि धातुः — दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुण्यपापफलमनुभूय ततः पुनः संप्रसादे—स्वप्नस्थाने जिगमिषिते सति प्रतिन्यायं यथान्यायं — यथानिर्गतमित्यर्थः । अयं आयः । [न्यायः ?] निर्गमनमित्यर्थः । पूर्वं स्वप्नस्थानात् यथा निर्गतः तथैवेति यावत् — प्रतिन्यायि — योनिशब्दः स्थानवाची — स्थानं प्रति स्वप्नस्थानं प्रति आद्रवति आगच्छति स्वप्नाय स्वप्नानुभावायेत्यर्थः । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति । तत्र जाग्रदशायां सः जीवः यत्किञ्चित् मनुष्यव्याघ्रशरीरादिकमात्मीयत्वेन पश्यति, तेनानन्वागतो भवति तेनाननुसृतो भवति । तत्संबन्धरहितो भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । कर्माविद्योपाधिकेन शरीरेन्द्रियसंघातादिना असङ्गस्वभावत्वादित्यर्थः । यदि हि केनचित् सङ्गः स्वभावसिद्धस्यात्, तदैव हि तस्य सर्वदा तदनुवृत्तिः स्यात् । अतोऽ-

रमणचरणयोः जागरितकालिकयोरेव वक्तव्यत्वात् संप्रसादशब्दस्यान्यत्र सुषुप्तिरूपार्थं प्रसिद्धौ सत्यामपि, संप्रसादति अत्र = सम्यग् भोगान् अनुभवन् प्रबुद्धोऽस्तीति संप्रसादशब्दः कथञ्चित् जागरितपर एव वर्ण्यते चेत्, उपरि ' स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा', ' बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा ' इति वक्ष्यमाणानुरूप्यं स्यात् । कुण्डलिनि प्रसन्नशब्दप्रयोगस्य लोके दर्शनात् ।

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि ; अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १५ ॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यार्यं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यति, अनन्वागतस्तेन भवति ; असङ्गो ह्ययं पुरुष इति ।

एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं भगवते सहस्रं ददामि ; अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥ १६ ॥

स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यार्यं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७ ॥

तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वं चापरञ्च, एवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तञ्च बुद्धान्तञ्च ॥ १८ ॥

सङ्गस्वभाक्त्वाज्जाग्रदृशादृष्टपदार्थाननुवृत्तिर्युज्यत इति भावः । उक्तमङ्गीकरोति जनकः एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य । सोऽहं — ब्रूहीति । पूर्ववदर्थः ॥ १५ ॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते — ब्रूहीति । स्वप्नान्ते स्वप्नस्थान इत्यर्थः । अन्तशब्दः स्थानवचनः । ' अन्तः समाप्तौ स्थाने च निर्णयेऽभ्यन्तरेऽपि चे ' ति हि नैघण्टुकाः । बुद्धान्तायैव । बुद्धं बोधः । भावे निष्ठा । अन्त-शब्दः स्थानवचनः । स्थिरबोधस्थानाय । जाग्रत्स्थानायेति यावत् । स यत् तत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति । जाग्रदृशायां स्वप्नदृष्टवस्तुसंबन्धरहितो भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १६ ॥

स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्ते — स्वप्नान्तायैव । सर्वं पूर्ववत् ॥ १७ ॥

एवं त्रिभिः स्वप्नैर्जागरितात् स्वप्नान्तं स्वप्नान्ताद्बुद्धान्तं बुद्धान्तात् स्वप्नान्तं यातीत्यारोहात्सङ्घारप्रदर्शनेन संसारचक्रप्रवृत्तिर्दिशिता । अथैक (त) स्वैव पुरुषस्य उभयत्र सञ्चारे दृष्टान्तमाह तद्यथा महामत्स्य — बुद्धान्तञ्च । स्पष्टोऽर्थः ॥ १८ ॥

अनन्वागतस्तेन भवतीति । जागरितानुभवस्य स्वप्नानुभवस्य च पृथग्विषयत्वात् परस्परानुगमाभावादेकम् ।

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः
संहृत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियते, एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति,
यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यः, यथा केशः सहस्रधा भिन्नः,
तावताऽणिम्ना तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य
पूर्णाः । अथ यत्रैनं घ्नन्तीव, जिनन्तीव, हस्तीव विच्छाययति, गर्तमिव

एवं स्थानद्वयसंचारं प्रदर्श्य सुषुप्तिदशां प्रकाशयति तद्यथाऽस्मिन्ना-
काशे श्येनो वा — पश्यति । यथा आकाशे श्येनो वा गरुडो वा विपरि-
पत्य विशेषेण परितः पतनं कृत्वा श्रान्तस्सन् पक्षौ संहृत्य सल्लयाय — लीय-
तेऽस्मिन् पक्षीति लयः नीडम् --- समीचीननीडायैव ध्रियते अवतिष्ठते, —
'घृष्ट् अवस्थान' इति हि धातुः । क्षेमङ्करं नीडमभिधावतीत्यर्थः — एवमे-
वायं पुरुषः जीवः बुद्धान्तस्वप्नान्तसंचरणश्रान्तः, यत्र स्थाने ^१सुप्तोऽयं कामाद्यनुपहतः
स्वप्नांश्चानुकूलप्रतिकूलपदार्थान् न पश्यति, तादृशाय पूर्वोक्तस्थानद्वयकालुष्यविर-
हिताय सुषुप्तिस्थानाय धावतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु क्वचित् स्वप्नादिदर्शनम्, क्वचित् तदभाव इत्यत्र किं विनिगमकमिति
शङ्कायां स्थानवैषम्यकृतमित्याह ता वा अस्यैता हिता नाम — मन्यते । यत्र
स्थाने स्थितमेवं जीवं केचन घ्नन्तीव, केचन जिनन्तीव जयन्तीव, हस्ती
विच्छाययतीव गजो विद्रावयतीव, गर्तमिव पतति पतननिमित्तं भाति, ताः
अस्य पुरुषस्य तादृशस्थानभूताः । स्वप्नदर्शनस्थानभूता इत्यर्थः । केशसहस्रांशो
यावता अणिम्ना सौक्ष्म्येण तिष्ठति, तावदतिसूक्ष्माः शुक्लनीलपिङ्गलहरितलोहितादि-
नानारूपान्नरसपूर्णाः हितानामिका नाड्यो भवन्तीत्यर्थः । यदेव जाग्रद्भ्रमं पश्यति

1. सुषुप्तोऽयं न कामाद्यनुपहतः, स्वप्नानन्यान् पदार्थांश्च न पश्यति. स्व. ग.

एतस्मा अन्तायेति । एतच्छब्दो यत्रेति वक्ष्यमाणयच्छब्दप्रतिसंबन्धी । स्वप्नदर्शनं
साक्षात्सादीसंबन्धामत्यादिति गमयितुं स्वप्नहा नाड्य इति दर्शयति तावा इति । शुक्लस्ये-
सादीसंबन्धं क्वचित्स्वेति सुक्ललोपनिबन्तोऽप्येयम् ।

पतति, यदेव जाग्रद् भयं पश्यति तदत्राविद्यया मन्यते । अथ यत्र देव इव राजेव, 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति' मन्यते, सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

तदत्राविद्यया मन्यते । यद्यत् जाग्रद्दशायां भयसाधनं पश्यति, तत् सर्वमत्र आसु नाडीषु अविद्यया कर्मवशात् मन्यते प्रत्येति । हित(ता?)नामकस्त्वग्रवह-नाडीस्थितस्य कर्मबन्धसत्त्वात् भीषणस्वप्नपदार्थप्रतिभानं संभवतीति भावः ।

अथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः । 'स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वा अतिप्रोमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते' इति बालाकिब्राह्मणोक्तरीत्या यत्र स्थाने स्थितस्य देववत् राजवच्चाऽऽनन्दानुभवः, किञ्च यत्र स्थितः, अहमेव सर्वोऽस्मीति मन्यते — स्वव्यतिरिक्तानुकूलप्रतिकूलवस्तु नोपलभते — सोऽस्य जीवस्य परमो लोकः मुख्याश्रयः परमात्मेति यावत् । अस्तत्र सुषुप्तिस्थाने स्थितस्य न स्वप्नाद्युपलम्भ इति भावः ॥ २० ॥

अथ यत्र देव इवेति । ननु सुषुप्तौ चैतन्यप्रसराभावात् 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते' इति कथमिति विमृश्य तस्य वाक्यस्य, 'स्वातिरिक्तं किमपि न मन्यते' इत्यर्थं इत्याह स्वव्यतिरिक्तेति । तथाच सुषुप्तौ जीवः देवो वा राजा वा भूत्वा, अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यत इव । तथा मन्यमानस्य देवस्यैव राज्ञ इवानन्दाविर्भावो भवतीत्युक्तं भवति । शाहूरे तु इदमपि स्वप्नानुभवपरं व्याख्यातम् । पूर्ववाक्ये दुःखानुभव उक्तः, इह सुखानुभव इति भेदः । तदनुसारे सोऽस्य परमो लोक इत्यस्य अयं स्वप्नो लोकः अनुभवः परमः अत्युत्कृष्ट इत्यर्थो युक्तः । एष च 'न कश्चन स्वप्नं पश्यती'ति प्रागुक्तत्वात् तमेव स्वप्ने संभावितमन्तर्भेदं नाडीरूपस्थानप्रदर्शनपूर्वं प्रपञ्च्य, ततः तद्वा अस्त्येत्यादिना पूर्वप्रकृतसुषुप्तरूपोपन्यास इति उपरितमग्रन्धसंगतिरवसेया । अत्र तु भाष्ये अथ चत्रेति अथशब्दस्वारस्यम्, उपरि परमो लोक इत्यादिस्वारस्यवानुसृत्य, बालक्यजातक्षत्रसंवादगतस्य, 'स यथा कुमारो वा महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिप्रोमानन्दस्य गत्वा शयीत' इति वाक्यस्यैवास्यापि सुषुप्ति विषयकतया व्याख्यानम् । वक्ष्यते च (३२) 'एषोऽस्य परमो लोकः' इति परमात्मा ।

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माभयं रूपम् । तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद, नान्तरम् — एवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् । तद्वा अस्यै- तदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकान्तरम् ॥ २१ ॥

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माभयं रूपम् । तदेतत् स्थान- मेवास्य अतिच्छन्दाः — छन्दशब्दः च्छावाची । अतिच्छन्दा इति छान्दसम् — अतिच्छन्दम् अभिलाषातिगम् । अपहतपाप्म पापप्रतिभटम् अभयं प्रियं प्राप्यं रूपम् । परमात्मैवेत्यर्थः । ततः किमित्यत आह तद्यथा प्रियया — नान्तरम् । यथा प्रियतमया स्त्रिया संपरिष्वक्तस्य पुरुषस्याऽऽन्तरदुःखादिपदार्थज्ञानं वा बाह्य- पदार्थज्ञानं वा नास्ति, एवं परमप्रियेण प्राज्ञेनात्मना सर्वज्ञेन परमात्मना संपरि- ष्वक्तस्यास्य पुरुषस्य जीवस्य बाह्याभ्यन्तरस्वेतरसर्ववस्तुज्ञानाभाव उपपद्यते इत्यर्थः । अत्र च संपरिष्वक्तो नाम तत्र लय एव । स्वाप्ययसूत्रे, 'स्वमपीतो भवती' ति वाक्यसमानार्थकतया भगवता भाष्यकृतैतद्वाक्यस्योदाहृतत्वात् । अथवा जाप्रत्स्वप्न- भोगप्रदकर्मसंबन्धविरोधी परिष्वक्तः संबन्धविशेषः सुषुप्तिमात्रकालवर्तीति द्रष्ट- व्यम् । तद्वा — शोकान्तरम् । तदेव जीवसुषुप्तिस्थानभूतं प्राज्ञात्मलक्षणं स्वरूपम् आप्तकामम् अवाप्तसमस्तकामम् आत्मकामम् आत्मानन्दतृप्तम् अकामम् आत्म- व्यतिरिक्तकामनाशून्यम् शोकान्तरं शोकवाक्यम् — अन्तरशब्दो बहिर्योगवचनः — शोकमन्तरा वर्तमानम् = शोकशून्यं प्राप्यं रूपमित्यर्थः ॥ २१ ॥

तद्वा अस्यैति वाक्ये तद्विति परमलोकपरामर्शि यथाभाष्यम् । परमलोकपरमस्य स्वप्नभोग्यपरत्वे तु तद्विति पदं 'एतस्मा अन्ताय चावली' ति प्रागुक्तान्तशब्दार्थपरामर्शि । अतिच्छन्दत्वापहतपाप्मत्वादेः अत्यन्तस्वारस्यहानये रूपशब्देन परमात्मरूपं गृहीतम् । न तु जीवात्मरूपम् । एकमग्रेऽपि । यथा प्रिययेति । दृष्टान्तोऽयं बाह्यमानववेदनमग्नमात्रे इति वाक्य एव स्पष्टम् । न तु परिष्वक्तानुभवादिकं सुषुप्तमस्ति ।

अत्र पिताऽपिता भवति, माताऽमाता, लोका अलोकाः, देवा अदेवाः, वेदा अवेदाः । अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति, भ्रूणहाऽभ्रूणहा, चाण्डालोऽचाण्डालः, पौल्कसोऽपौल्कसः, श्रमणोऽश्रमणः, तापसोऽतापसः । अनन्वागतं पुण्येन अनन्वागतं पापेन । तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता । अत्र परमात्मनि सुषुप्तिस्थाने लीनस्य जीवस्य पितादयो न सन्ति । तद्रूपस्य शरीरसंबन्धघटककर्मसंबन्धशून्यतया अशरीरस्य जनकाभावेन पित्रादेरभावादिति भावः । लोका अलोकाः । तस्याश्रयशून्यत्वादिति भावः । देवा अदेवाः । अनुग्राहकशून्यत्वादिति भावः । वेदा अवेदाः । अननुशासनीयस्वरूपत्वादिति भावः । अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा । परिशुद्धात्मस्वरूपे स्तैन्यादिकर्तृत्वा[द्य]संभवादिति भावः । चाण्डालोऽचाण्डालः — अतापसः । चण्डालपुरुकसश्रमणतापसादिदेहसंबन्धाभावादेवेति भावः । अत्र हेतुमाह अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन । शरीरसंबन्धघटकपुण्यपापसंस्पर्शाभावादिति भावः । ननु चरमदेहवियोगान्तरभावित्वात् सर्वकर्मप्रहाणस्य कथं सुषुप्तौ कर्मसंबन्धाभाव इत्याशङ्क्याह तीर्णो हि — भवति । सुषुप्तः पुरुषो हि यस्मात् हृदयस्य सर्वान् शोकान् तीर्णो भवति, ततो मनस्तापरूपफलभावात् विद्यमानानामपि कर्मणां फलप्रदानाभिमुख्याभावात् कर्मणामसंबन्धप्रायत्वात् तत्कृतशरीरसंबन्धाभावेन तदनुबन्धिमाता-पितादयोऽपि न संबन्धन्ते । अतो न सन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

मुक्तौ प्रतिक्लाननुभवः, अनुक्लाननुभवसमुद्दिष्व । सुषुप्तिदशा पित्राद्यनुभावाभावांशुक्तिदशादुच्येति मत्वाऽऽह अत्र पितेत्यादि । अत्र पिता न भवतीत्येवमनुक्त्वा पिता अपिता भवतीत्येवमुक्त्वा, 'पिता तावदस्त्येव; तेन संबन्धस्तु तदा ने'ति ज्ञाप्यते । अत्रस्तेन इति पुनः अत्रेति प्रयोगः स्वनं जगारे स्तेनादिभूतोऽपीदानीमतयेति स्वगतप्रकारविषयम् । अत्रानुभावमिति अत्रे प्रयोगः ।

यद्द्वैतञ्च पश्यति, पश्यन्वै तन्न पश्यति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते । अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् ॥ २३ ॥

‘योऽयं विज्ञानमय’ इत्युक्तज्ञातृस्वरूपस्य सुषुप्तस्याऽऽत्मनो बाह्यान्तरज्ञानाभावः किञ्चिद्वन्धन इत्याशङ्क्याह यद् द्वैतं न पश्यति, पश्यन् वै तन्न पश्यति । द्वैतं बाह्यान्तरं वा स्वातिरिक्तं वस्तु सुषुप्तो जीवो न पश्यतीति यत्, तत् पश्यन् वै न पश्यति । त्रैशब्द एवार्थः । पश्यतः = दर्शनयोग्यज्ञानवत एव बाह्यान्तरादर्शनमित्यर्थः । नन्वपश्यतः कथं पश्यत्वमित्यत्राह न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । ज्ञातुर्धर्मभूतज्ञानस्य नित्यत्वात् विनाशो नास्तीत्यर्थः । तर्हि सुषुप्तौ कथमदर्शनमिति ; तत्राह न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येत् । अयमर्थः — ज्ञानस्वरूपभावनिबन्धनो बाह्याभ्यन्तरद्वितीयज्ञानाभावो न भवति । अपितु ततो विभक्तस्य = प्राज्ञात्मनः पृथक्सिद्धस्यान्यस्य बाह्याभ्यन्तररूपद्वितीयवस्तुनोऽभावादेवानुकूलप्रतिकूलपदार्थादर्शनमिति । न च पृथक्सिद्धपदार्थाभावस्य जाग्रत्स्वप्नयोरपि समत्वात् तत्रैव सुषुप्तावप्यविद्यमानपृथक्सिद्धपदार्थानुभवोऽस्त्विति शङ्क्यम् — तत्र कर्मरूपदोषवशात् पृथक्सिद्धपदार्थोपलभसंभवात्, सुषुप्तौ कर्मरूपदोषस्याकार्यकरत्वेनासंबन्धप्रायत्वस्योपपादितत्वाच्च । न च तर्ह्यपृथक्सिद्धतया ब्रह्मात्मकत्वेनैव सुषुप्तौ विषयाणामुपलम्भोऽस्त्विति शङ्क्यम् — ‘सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रयूढाः’ इति छान्दोग्योक्तरीत्या अनृतशब्दितकर्मविशेषेण जीवधर्मभूतज्ञानस्य तिरोहिततया ब्रह्मण उपलम्भासंभवेन ब्रह्मात्मकतयाऽप्युपलम्भासंभवात् । ब्रह्मात्म-

ननु विज्ञानमय आत्मेति प्रागुक्तम् । अतः तच्छक्तिसंपन्नः कथं विद्यमानं पित्रादिकं न पश्येत् । अतो विज्ञानशक्तिरपि न स्यादित्यत्राह यद्विति । यद्द्वैतमेत्यत्र यत् द्वैतं न इति पदच्छेदोऽभिमतः ; न तु यत् वै, तत् नेति । अविनाशित्वादिशक्तिरिति । धर्मभूतज्ञानस्य द्रव्यतया नित्यत्वात् न सर्वात्मना विनाशः ; अवस्थारूपपरिणामास्तु सुषुप्तौ न भवन्ति, सायप्रयभावादिति । तदेवोपपाद्यते न तु तद्वित्यादिना ।

यत् द्वैतं न जिघ्रति, जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति । न हि घ्रातुर्घ्रातिर्वि-
परिलोपो विद्यते अविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
द्विभक्तं यज्जिघ्रेत् ॥ २४ ॥

यत् द्वैतं न रसयते, रसयन् वै तन्न रसयते । न हि रसयित्
रसयतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति
द्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

यत् द्वैतं न वदति, वदन् वै तन्न वदति । न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो

क्त्वाब्रह्मात्मक्त्वोभयबहिर्भूत'पदार्थे प्रत्यक्षाभावादिति भावः । अत्र न तु तद् द्वितीय-
मिति तुशब्देन धर्मभूतज्ञानप्रसरद्वारभूतमनःपर्यन्तसर्वेन्द्रियोपसंहारात् ज्ञानस्य विषय-
संबन्धाभावात् सुषुप्तौ बाह्याभ्यन्तरविषयज्ञानमित्यपि हेत्वन्तरमभिप्रेतं द्रष्टव्यम् ॥ २३

यद् द्वैतं न जिघ्रति — । पूर्ववत् ॥

वदन् वै तन्न वदति । वदनक्रियाहेतुतायोग्यज्ञानत एवावदनमित्यर्थः ।

1. बहिर्भूतस्य पदार्थस्याभावात्. स्व. ग.

यत् पश्येदित्यस्य यत् पित्रादिकं विषयभूतं पश्येत् इत्यर्थे एवं वर्णिते ज्ञान-
प्रसरहेतुभूतेन्द्रियव्यापाराभावो नोक्तो भवतीत्यालोच्य तस्य तुशब्दलभ्यत्वमाह अत्रेत्यादिना ।
अत्रदं बोध्यम् — यदिति द्वितीयान्तं विषयपरं व्याख्यातं शाङ्करेऽपि । विषयस्य सर्वस्य दृष्टि-
सुषुप्ते एकोभूतत्वात् आत्मापेक्षयाऽन्यत्वेन रूपेण विभक्ततयाऽभावाददर्शनमिति तत्रत्यो
वाक्यार्थः । वक्ष्यते चकीभावोऽत्रैव सलिल एको द्रष्टेति । विषयाणामविभागश्चायमन्यत्रापि
भूयते, यथा कर्षातक्युपनिषदि, 'वाक् सर्वैर्नाममि सहाप्येति, चक्षुः सर्वैरूपैः साप्येती'त्येवम् ।
क्त्वुतो विषयाणां बहिर्वर्तमानत्वात् बौद्धवत् विषयापलापायोगात् नामरूपादीनामप्ययो
नाम नामरूपादिविषयकणां वाक्चक्षुरादिव्यापारणामप्यय एवेति तत्र स्थितम् । तथाचात्रापि
यद् विषयजातं पश्येत्, तत् आत्मापेक्षया विभक्ततया = विभक्तमनश्चक्षुरादिसंनिकर्षाः तथा
नास्तीत्यर्थः तद्रीत्या वर्णयते चेत्, इन्द्रियोपसंहारोऽपि लभ्यत एति । एवमत्र यत् पश्ये-
दित्यत्र यदित्यव्ययम् । यत् यस्मात् कारणात् पश्येत्, तत् मनश्चक्षुरूपं करणं ततो विभक्तं नास्ति;
तथा यत् जीवात्मस्वरूपं श्रुतं तथा स्थित्वा पश्येत्, तत् परमात्मनो विभक्तं नास्ति । सकरणग्रामस्य
जीवस्य पुरीतति ब्रह्मण्यर्थोभावात् । अतो न पश्यतीत्यर्थवर्णनमपि भवत्येव । एवमग्रे सर्वत्र ।

न हि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोप इति । वक्तुर्वचनकरणम्, वगोत्पादानुकूलकृतिः
प्रयत्नरूपा । सिद्धान्ते ज्ञानस्येव इच्छाकृत्यादेरपि धर्मभूतज्ञानावस्थाकृत्वात् पूर्ववत् धर्मभूतज्ञान-
रूपद्रव्यनित्यताभिप्रायेणैव एवमुक्तिरिति ध्येयम् ।

विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्बदेत् ॥ २६

यत् द्वैतं न शृणोति, शृण्वन् वै तन्न शृणोति । न हि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

यत् द्वैतं न मनुते, मन्वानो वै तन्न मनुते । न हि मनुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥

यत् द्वैतं न स्पृशति, स्पृशन्वै तन्न स्पृशति । न हि स्पृष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यत् द्वैतं न विजानाति, विजानन् वै तन्न विजानाति । न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तत् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

यत्र वा अन्यदिव स्यात्, तत्रान्योऽन्यत् पश्येत्, अन्योऽन्य-
जिघ्रेत्, अन्योऽन्यद्रसयेत्, अन्योऽन्यद्वदेत्, अन्योऽन्यच्छृणुयात्, अन्यो-
न्यन्मन्वीत, अन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥

इदं सर्वकर्मन्द्रियव्यापारोपलक्षणम् । मनुते इति मनोवृत्तिकथनम् ॥ विजा-
नातीति बुद्धिवृत्तिकथनम् । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥ २४ - ३० ॥

अथ स्वप्नस्थानादौ नैवमित्याह यत्र वा अन्यदिव स्यात् तत्रान्योऽ-
न्यत् पश्येत् — विजानीयात् । अन्योऽन्यदित्यत्र अन्येनेति शेषः । तथा च
यत्र स्थाने स्वप्नादौ स्थितस्याल्पमपि पृथक्सद्वं स्यात्, इन्द्रियादिकञ्च करणं
स्यात्, तदानीं किञ्चिद् दृश्यादिकं केनचित् करणेन कश्चित् पश्येदपि । इह तु
पृथक्सद्वपदार्थाभावात्, कर्मसंबन्धोपरमेन करणभूतेन्द्रियसंबन्धाभावाच्च नान्यक्स्तु-
दर्शनमिति भावः ॥ ३१ ॥

अन्यदिवेति । इवशब्दः, 'अन्यशब्दस्य नात्र मुख्यमन्यत्वमर्थः, अपि तु विभक्तत्वं'
मिति ज्ञापनाय । तथाच यदा दर्शनादेः कर्ता करणं विषयश्चेति सर्वं परमात्मनो विभक्तं स्यात्,
न तु प्रलय इव सर्वस्यैकीभावः, सुषुप्ताविव वा कर्त्रादेः, तदा विभक्तः कर्ता विभक्तेन करणेन
विभक्तं विषयं पश्येन्नाम् । सुषुप्तौ च सर्वस्यापेक्षितः पृथग्भावो नेति कथं धर्मभूतज्ञानवतोऽपि

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति । एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति
 हैनमनुशशास याज्ञवल्क्यः । एषाऽस्य परमा गतिः ; एषाऽस्य परमा
 संपत् ; एषोऽस्य परमो लोकः ; एषोऽस्य परम आनन्दः । एतस्यैवाऽऽनन्द-
 स्यान्त्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः— । यथा जलं जले प्रक्षिप्त-
 मेकं भवति, एवं सलिले सलिलत्वं स्वच्छस्वभावे परमात्मनि लीनोऽयं द्रष्टा
 जीवः प्राज्ञात्मपरिष्वङ्गचरोनैकीभूतस्सन् अद्वैतो भवति देवादिलक्षणभेदका-
 कारशून्यो भवतीत्येष सुषुप्त्याधार एव छान्दोग्ये, ' ब्रह्मलोकं न विन्दन्ती ' त्यत्र
 ब्रह्मलोकशब्दितः परमात्मा, हे सम्राडिति याज्ञवल्क्यो जनकमनुशिष्टवानित्यर्थः ।
 ननु कथं सुषुप्त्याधारस्य ब्रह्मलोकत्वम् । ब्रह्मलोको हि परमगतित्वादिना श्रूयत
 इत्यत्राह एषाऽस्य परमा गतिः । जीवस्यास्यार्चिरादिगत्या प्राप्यतया श्रुता परम-
 गतिरेषैव । एषाऽस्य परमा सम्पत् । तत्त्वज्ञानादिना प्राप्याऽपि संपदेषैव ।
 एषोऽस्य परमो लोकः । शश्वतं भोगस्थानमप्येष एव । एषोऽस्य परम
 आनन्दः । निरतिशयानुकूलोऽप्यस्यायमेवेत्यर्थः । ननु स्वर्गादिषु भोगेष्वनुकूलेषु
 जाग्रत्सु कथमेतस्य परमानन्दत्वमित्यत्राह एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि
 मात्रामुपजीवन्ति । अन्यानि भूतानि ब्रह्मानुभवितुरन्ये स्वर्गादिवैषयिक-
 सुखानुभवितारः सर्वेऽप्येतदानन्दसहस्रांशानुभवितार इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

ज्ञानवत्त्वासंभवं इति । तदिदं प्राधान्येन सुषुप्तौ कर्तृत्व्यं प्रदर्थं व्यनक्ति सलिल इत्यादिना ।
 सलिलशब्दात् अर्शभावाच्च सलिलः सलिलस्वभाववान् सलिलतुल्य इत्यर्थः । भेदकारशून्यत्वं
 भेदकाराभिमानराहित्यरूपं तथाविधाभिमानवहकरणविभागरूपसामग्रीशून्यत्वपर्यवसितम् ।
 मात्रामिति । अत्र मात्रापदं न ब्रह्मानन्दस्यैकदेशमेव साक्षादाह ; किन्तु तत्तुल्यजीवानन्दे
 तदुपचारः । तदिदमिदं, ' अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणामानन्द इत्यभेदो-
 पचारतः स्पष्टम् ।

स यो मनुष्याणां राद्धः समृद्धो भवत्यन्वेषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यै-
 (‘ष्यकै’) भोगैः संपन्नतमः, स मनुष्याणां परम आनन्दः । अथ * ये शतं
 मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां^१ जितलोकानामानन्दः । अथ ये
 शतं पितृणां जितलोकानामानन्दाः, स एको गन्धर्वलोक आनन्दः ।
 अथ ये शतं गन्धर्वलोक आनन्दाः, स एकः कर्मदेवानामानन्दः; ये
 कर्मणा देवत्वमसिंपद्यन्ते । अथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः, स एक

1. मनुष्यकैः मा. शां. 2. पितृणां. मा.

तस्य परमानन्दत्वमेव मनुष्यान्न्दादितारतम्यनिरूपणेन प्रपञ्चयति स
 यो मनुष्याणां—परम आनन्दः । राद्धः -- ‘राध साध संसिद्धा’ विति हि
 धातुः -- सिद्धः । उपायैः सिद्धः, युक्त्वादिगुणैः समृद्धः, अन्येषाञ्च मनुष्याणा-
 मधिपतिः, सर्वमानुषभोगैर्निरतिशयं सम्पन्नश्च कश्चिद्भवति यदि, सः उक्तलक्षण-
 आनन्दः मनुष्याणां मध्ये श्रेष्ठ आनन्द इत्यर्थः । अत्र समृद्धत्वादिगुणानां
 अनुकूलतया वेदनीयत्वादानन्दत्वमस्तीति द्रष्टव्यम् । अथ ते * ये शतं मनुष्या-
 णाम् — पितृणां जितलोकानामानन्दः -- शतगुणिता मनुष्याणां पूर्वोक्ताः
 परमानन्दाः, श्राद्धादिकर्मभिः पितृस्तोषयित्वा जितपितृलोका ये पितरः तेषामेक
 आनन्दो भवतीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । स एकः कर्मदेवानामानन्द इत्यत्र
 कर्मदेवानामित्यस्यार्थमाह ये कर्मणा देवत्वमसिंपद्यन्ते । देकत्वं हि द्विविधं
 कर्मसिद्धमाजानसिद्धञ्च । कल्यादावेव यत् सिद्धम्, तत् आजानसिद्धम् । तदितरत्
 कर्मसिद्धम् । यद्वा उपासनसिद्धमाजानसिद्धम्, । तदितरत् कर्मसिद्धम् । यद्वा
 त्रयस्त्रिंशद्देवतासायुज्यं कर्मदेवत्वम् । त्रयस्त्रिंशद्देवतात्मत्वमाजानसिद्धत्वमिति विवेको
 द्रष्टव्यः । अथ [ते] ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः—यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽ-

* अत्र पर्येषु ते ये शतमिति तच्छब्दः क्वचित् कोशे दृश्यते, अन्यत्र न । परन्तु
 उपरि, ‘ते ये शतं — स एक इति निर्देशात्’ इति तच्छब्दानुवादो भाष्ये लक्ष्यते । स
 तैत्तिरीयानुसारेणापि स्यात् ।

सैयं शतगुणितानन्दगणनधोरणी तैत्तिरीये । वक्षदा । दर्शितश्चात्रत्यं तत्रैव परिष्कारे
 इति नेह तन्वते । स मनुष्याणां परम आनन्द इत्यत्र पूर्वनिर्दिष्ट्यच्छब्दप्रतिसंबन्धि
 तस्यैतदपदमङ्गाहार्यम् । मनुष्याणां मध्ये तस्य स आनन्दः परम इत्यर्थः ।

आजानदेवानामानन्दः; यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतमाजानदेवानामानन्दाः, स एकः प्रजापतिलोक आनन्दः; यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः; यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः ।

कामहतः । श्रोत्रियः श्रुतवेदान्तः, अत एव अवृजिनः अपापः, अत एव अकामहतः उपासननिवृत्तसमस्तकेशकाम इत्यर्थः । मुक्त इति यावत् । शतगुणिताः कर्मदेवानन्दाः आजानदेवानन्द एको भवति । तथा उक्तगुणविशिष्टमुक्तानन्दोऽप्येको भवतीत्यर्थः । यद्यपि मुक्तानन्दाजानदेवानन्दयोर्मैरुसर्षपवत् तारतम्यमास्त, तथाप्यन्यूनत्वे तात्पर्यं द्रष्टव्यम् । अथ [ते] ये शतं प्रजापतिलोक आनन्दाः, स एको ब्रह्मलोक आनन्दः; यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतः । अत प्रजापतिशब्दश्चतुर्मुखपरः; तैत्तिरीयकं समानप्रकरणे, 'प्रजापतेरानन्दः' — इत्येकवचनान्तप्रजापतिशब्दश्रवणात् दक्षादिप्रजापतिपरत्वे बहुवचनान्तताप्रसङ्गेन तत्रत्य-प्रजापतिशब्दस्य चतुर्मुखपरतया तदैकार्थ्येनात्रत्यप्रजापतिशब्दस्यापि तत्परत्वात् । ततश्च त्रुर्मुखानन्दः शतगुणितो ब्रह्मलोकलक्षण आनन्दो भवति ; तथा मुक्तानन्दोऽपि भवतीत्यर्थः । न च, 'ते ये शतं—स एक' इति निर्देशात् ब्रह्मानन्दस्य परिच्छिन्नत्वं शङ्कनीयम् — आधिक्यमात्रे वाक्यतात्पर्यात् । यथा, 'क्षिप्तेषुरिव सर्ष-पी' ति वाक्यं सूर्यस्य गतिमान्द्यनिवृत्तिपरम्, न त्विषुसाम्यपरम्; सूर्यस्य निमेषमात्रं बहुयोजनातिलङ्घित्वस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । एवमस्यापि वाक्यस्य चतुर्मुखानन्दापेक्षया आधिक्यमात्रे तात्पर्यमवगम्यते; ब्रह्मानन्दापरिच्छिन्नत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वात् । यद्वा,

‘रोमकूपेष्वनन्तानि ब्रह्माण्डानि भ्रमन्ति ते ।

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ॥

ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ।’

‘गङ्गायां सिकता घारा यथा वर्षति ब्रह्मसे ।

शक्या गणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥’

इत्यादिभिः ब्रह्माण्डानां तत्रत्यचतुर्मुखानाञ्चासंख्येयत्वावगमात् नियाम्यान्नयन्तुः

अथैष एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति होवाच
याज्ञवल्क्यः । सोऽहं भगवते महस्रं ददामि; अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ।
अत्र ॥ याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार, मेधावी राजा सर्वेभ्यो माऽन्तेभ्य
उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च
पापञ्च पुनः प्रतिन्यार्यं प्रतियोन्याद्रवति बुद्धान्तायैव ॥ ३४ ॥

तद्यथाऽनः सुसमाहितमुत्सर्जद्यायात्, एवमेवायं शरीर आत्मा

शतगुणितानन्दत्वे कथिते चतुर्मुखेभ्योऽप्यसंख्याकेभ्यः शतगुणानन्दतयाऽव-
गतस्य भगवतोऽपरिच्छिन्नानन्दत्वमर्थसिद्धं 'द्रष्टव्यम् । आनन्दमयाधिकरणादा-
वेवमेव व्यासार्थैर्वर्णितम् । अथैष एव — ब्रूहीति । पूर्ववदर्थः । अत्र ह
याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार — उदरौत्सीदिति । अयं राजा अतीव मेधावी मा
मां सर्वेभ्यः अन्तेभ्यः — अन्तः=निश्चयः — निश्चयहेतुभ्यः प्रश्नेभ्यः उदरौ-
त्सीत् अव (उप) रोधं कृतवान् । सर्वान् प्रश्नान् मामसौ प्रष्टुमुपाक्रमतेत्यर्थः ।
अत इतःपरं न त्यक्ष्यतीति अत्र राजप्रश्नपरम्परायां विषये याज्ञवल्क्यो विभयाञ्च-
कार विभेति स्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अथ याज्ञवल्क्यो जाग्रदेशादुत्क्रमणं विवक्षुः स्वप्नान्तेऽवस्थापितस्य जीक्स्य
बुद्धान्तसञ्चरणं दर्शयति स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते — । पूर्ववदर्थः ॥ ३४ ॥

अथोक्तान्तिमाह तद् यथाऽनः सुसमाहितम् — उत्सर्जन् याति ।
यथा अनः शकटं सुतरां समाहितं यात्रोपकरणसंभाराक्रान्तं सत् पूर्वं देशमुत्सृज्य

। अयं ख. ग. पाठः श्रीकानुवादरूपः । क. कोशे तु 'कोटिशतानिचेति ब्रह्माण्डा-
नन्यावगमेन तत्रत्यचतुर्मुखानाञ्चासंख्येयत्वावगमात् न्याम्यानन्दादनन्तान्निवन्तुः शतगुणितान-
न्दत्वकथने नयन्त्रानन्दस्य परिच्छिन्नत्वमर्थसिद्धं' इति ।

एवं सुषुप्तावात्मस्थितिं प्रपञ्चितामार्क्यं ब्रह्मणः सर्वोत्कृष्टानन्दभरितत्वस्य कस्तुतः
सर्वेऽपि सुषुप्तस्य तदनुभवाभावात्, देहाद्यभिमानाभावेऽपि देहादियोगस्यानपेतत्वाच्च नायं
विमोक्ष इति पुनः विमोक्षाय ब्रूहीति प्रष्टुमारभते जनकः सोऽहमित्यादिना ।

तत्र देहवियोगरूपं मोक्षं वक्ष्यन् सक्रमनिष्क्रमविभागेन चरमदेहवियोग एष विमोक्षो
वास्तव इति ज्ञापयिष्यन् सुषुप्तस्य जागरितप्रतिपत्तौ तदप्राप्तिरित्याक्षयेन पुनर्बुद्धान्तसमागम-
भावाच्चनुक्त्वात् स वा एष इत्यादिना ।

प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढ उत्सर्जन् याति, यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासि' भवति (३५), स यत्राथमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छति' । तद्यथाऽऽम्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात् प्रमुच्यते, एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतिन्यायाद्भवति प्राणायैव ॥ ३६

याति, एवमेव शकटस्थानीयोऽयं शरीर आत्मा जीवः प्राज्ञेन सर्वज्ञेन आत्मना परमात्मना साराधिस्थानीयेन अन्वारूढः संबन्धविशेषं प्राप्तः शरीरमुत्सृज्य यातीत्यर्थः । कदेत्यत्राह यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासि भवति । यत्र यदा एतत् शरीर-मूर्ध्वश्वासि भवति, तदोत्सृज्य यातीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ऊर्ध्वश्वासी (सि ?) भावकालमाह स यत्राथमणिमानं न्येति, जरया वोपतपता वाऽणिमानं निगच्छति । सोऽयं 'प्रकृतः शिरःपाण्यादिमान् पिण्डः यत्र यदा अणिमानं कार्यं न्येति निर्ग(ग?)च्छति' । तत्र हेतुमाह जरया वा उपतपता वा - । स्वयमेव कालपकफलवत् जरया वा कार्यं गच्छति, अथवा, उपतपतीत्युपतपन् ज्वरादिरोगः, तेन वा उपतप्यमानः अग्निमान्द्येन भुक्तस्याजरणे अन्नरसेनानुपचीयमानस्सन् पिण्डः कार्यमागच्छते ; तदूर्ध्वश्वासी भवतीत्यर्थः । तद्यथाऽऽम्रं वोदुम्बरं वा -- प्राणायैव । यथा आम्रफलं वा उदुम्बरफलं वा पिप्पलफलं वा -- अत्र, 'फले लुक्' इति विकारप्रत्ययस्य लुक् -- वृन्तबन्धनात् कालवशजीर्णात् प्रमुच्यते, एवमेवायं पुरुषः सप्राणकरणग्रामः एभ्यः पाण्यादिभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य मोक्षं प्राप्य पुनः प्रतिन्यायं यथा पूर्वमागतः तथैव ब्राह्मणादिप्रारब्धकर्मानुगुणयोनिं प्रति आद्रवति प्राणायैव जीवनायेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

१. प्रकृत शरीरः पाण्यादिमान . क. २. न्येति गच्छति. क.

सद्यत्रेतिशक्यं पूर्वशेषं कृतं भाष्ये । उत्तरान्वयमपि भवति ; तद्यथेत्यत्र तच्छब्दस्य तदेत्यर्थात् । हेतुमाहेति । हेतुक्तिपूर्वकं विवृणोतीत्यर्थः । प्रतिन्यायमित्येदं कल्प्यमानदेहतुल्यं प्राप्तिरनादौ संसारेऽस्य असङ्कशासीदेवेति स्वप्नितुम् ।

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽन्नैः पानैराव-
सथैः प्रतिकल्पन्ते, 'अयमायाति; अयमागच्छती' ति, एवं हैवंविदं
सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पन्त इदं ब्रह्मायाति; इदमागच्छतीति ॥ ३७ ॥

तद्यथा राजानं प्रथियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽभिसमा-
यान्ति — एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायान्ति, यत्रैतद्-

तद्यथा राजानम्—आगच्छतीति । तत् तत्र प्रपित्सितयोन्यन्तरे । यथा
अभिषिक्तं राजानमायान्तं श्रुत्वा राष्ट्रवर्तिनः सर्वेऽपि उग्राः जातिविशेषाः क्रूर-
कर्माणो वा, प्रत्येनसः पापकर्मणि तस्करादिदण्डनादौ नियुक्ताः, सूताः वर्ण-
सङ्करविशेषाः, ग्राम्नेतारो ग्रामण्यः — सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः — अन्नैः
विविधैर्भोज्यैः पानैः पेयविशेषैः आवसथैः प्रासादादिभिश्च, अयं राजा आयाति,
अयमागच्छतीति ससंभ्रमं वदन्तः प्रतिकल्पन्ते प्रतीक्षन्ते — एकमेव ह एवं-
विदं कर्मफल्युक्तं — संसरन्तमिति यावत् । कर्मफलं हि प्रस्तुतम् । तत् एवं-
शब्देन परामृश्यते । विच्छब्दस्तल्लब्धुपरः — सर्वाणि भूतानि एतद्भोगोप-
करणभूतशरीरसाधनानि सर्वाणि भूतानि तत्तत्कर्मप्रयुक्तानि सन्ति कर्मफलोपभोग-
साधनैः सह, इदं ब्रह्म जीवः आयाति, इदमागच्छतीति ससंभ्रमं प्रतिकल्पन्ते
प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः । एतच्छरीरत्यागमन्तरमेव शरीरान्तरतद्भोग्यभोगस्थानभोगोपकर-
णानि परमात्मसंकरूपशेन प्रतिपुरुषं समग्राणि भवन्तीत्यर्थः । यद्वा उक्तसंसरण-
प्रकाराभिज्ञस्य सर्वभूतोपजीव्यत्वं फलमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

तद्यथा राजानं — भवति । यथा प्रथियासन्तं जिगमिषुं राजानं
तदुपजीविन उग्रप्रत्येनःप्रभृतयः पूर्वव्याख्याताः सर्वे तदाज्ञामन्तरेणापि अभि-
समायान्ति आभिमुख्येनायान्ति—एवमेवेममात्मानं = भोक्तारम्, यत्र यदा एतत्

1. लब्धिपरः. क.

इदं ब्रह्मायातीति । प्रतीक्ष्यमाणान्जीवात् प्राप्स्यमानान् उपकारान् परिशील्य तदुप-
धानसामर्थ्यविवक्षया ब्रह्मत्वेन स्तुतिरियम् । उग्रादीनामभिसमाधानं नाम राज्ञो गमनं बुद्ध्वा गम-
नात् प्रागेवाभिमुखमागम्य संभाव्य गमनकाले यथाशक्ति यथापेक्षमनुगमनम् । उग्रादयः किञ्चिद्-
दूरमनुगम्य निवर्तन्ते; प्राणास्त्वभिमानाधिक्यात् सर्वं विश्रज्येनमनुवर्तन्त एवेति विशेषः ।

ध्वोच्छ्वासि' भवति ॥ ३८ ॥

इति षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

६—४.

स यत्रायमात्माऽऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येति, अथैनमेते प्राणा अभिसमायान्ति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ।

1. ऊधोच्छ्वासी. शां. मा.

शरीरमूर्ध्वश्वासि भवति, तदा अन्तकाले सर्वे प्राणा आयान्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ६—३.

अथ, 'एभ्योऽङ्गेभ्यस्संप्रमुच्ये' त्युक्तं संप्रमोक्ष विस्तरेण वर्णयितुमारभते स यत्रायमात्माऽऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येति । सोऽयमात्मा यत्र यस्मिन् काले आबल्यं अबल्यस्य भावः आबल्यं बलराहित्यं न्येत्य नितरामेत्य प्राप्य संमोहमिव न्येति प्रतिपद्यते । करणक्षोभात् संमोहं प्रतिपद्यते । इवशब्दोऽल्पार्थे । मोहोऽपक्रमदशायामित्यर्थः —

मोहो नाम मरणायार्धसंपत्तिः । तथाहि — उभयलिङ्गपादे जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति-मरणानामन्यतमो मोह इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते — "मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषात्" । न तावत् मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति, इन्द्रियैर्विषयानिरीक्षणात् । नापि स्वप्नान् पश्यति, निस्संज्ञत्वान् । नापि मृतः, 'प्राणोष्मणोर्भावात् । न च सुषुप्तः, तद्वैलक्षण्यात् । सुप्तो हि प्रसन्नवदनो निमीलितनेत्रश्च । तस्मान्मोहो नाम मृतेरर्ध-संपत्तिः । अर्धमृतिरिति यावत् । मरणं हि सर्वप्राणवियोगः । सर्वप्राणवियो-गोऽपक्रमकतिपयप्राणसंपत्तिर्भूच्छा । तत्रौषधादिवशात्, कर्मशेषं च सति वाङ्मनसं प्रत्यागच्छतः । असति तस्मिन् प्राणोष्माणवप्यपच्छतः । तस्मादर्धमृतिर्भूच्छेति स्थितम् —

अथैनमेते प्राणा अभिसमायान्ति । अथ तदानीं वागादयः प्राणाः एनमभिसमायान्ति आत्मनः समीपमायान्तीत्यर्थः । स एतास्तेजोमात्राः सम-भ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति । सः आत्मा — तेजोमय्यो मात्राः तंजो-

1. तस्य प्राणोष्मणोरभावात्. क.

पूर्वं ऊर्ध्वोच्छ्वासि भवतीत्येतदनन्तरं पुनरिह ऊर्ध्वोच्छ्वासि भवतीत्यन्तं वाक्य-जातं नाल्यन्तमपेक्षितम् । अथापि जीवस्य जननमरणप्रवाहसद्भावावज्ञापनाय प्रवृत्तम् ।

स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ् पर्यावर्तते, अथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥

एकीभवति, न पश्यतीत्याहुः; एकीभवति, न जिघ्रतीत्याहुः;
एकीभवति, न रसयत इत्याहुः; एकीभवति, न वदतीत्याहुः; एकी-
भवति, न शृणोतीत्याहुः; एकीभवति, न मनुत इत्याहुः; एकी-
भवति, न स्पृशतीत्याहुः; एकीभवति, न विजानातीत्याहुः।

तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते। तेन प्रद्योतेनैष आत्मा
निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः।

मात्राः। प्रकाशकांशा इत्यर्थः। इन्द्रियाणीति यावत् — ता एताः समभ्याद-
दानः — समिति स्वप्नापेक्षया वैषम्यमुच्यते। अस्त्येव^१ स्वप्नेऽप्यभ्यादानम्;
न तु सम्यक्=सवासनमभ्यादानम्। इह तु सवासनमभ्यादायेत्यर्थः — हृदयमेव
पुण्डरीककारमन्वक्रामति अन्वागच्छतीत्यर्थः। स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः
पराङ् पर्यावर्तते। चक्षुषि सन्निहितः चाक्षुषः। चाक्षुषः पुरुषः इति म्रिय-
मणो जीव उच्यते। स यत्र यदा पराङ् रूपादिविषयपराङ्मुखस्सन् हृदयदेशे
पर्यावर्तत इत्यर्थः। अथारूपज्ञो भवति। अथ तदुत्तरकाले अयं मुमूर्षुः
अरूपज्ञो भवति रूपादिविषयान्न जानातीत्यर्थः ॥ १ ॥

एकीभवति न पश्यतीत्याहुः। अयं मुमूर्षुः एकीभवति स्वापकाल
इवेन्द्रियैः सहैकीभवति^२; अतो न रूपादीन् पश्यतीति पार्श्वस्था आहुरि-
त्यर्थः। एकीभवति न जिघ्रति —। पूर्ववदर्थः। तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं
— शरीरदेशेभ्यः। तस्य हैतस्य म्रियमाणस्य संबन्धि यत् हृदयम्,
तस्याग्रं नाडीमुखं^३ निर्गमनद्वारं प्रद्योतते उपसंहृतकरणतेजःप्रज्वलितं सत् प्रदीप्तं
भवति। तत्प्रकाशितद्वारस्सन्नेष आत्मा निष्क्रामति चक्षुरादिद्वारेभ्य इत्यर्थः।

१. अस्त्यैव क. २. सन्निहितो भवति. क. ३. मुखान्निर्गमन. क.

सुषुप्तिवदत्राप्येकीभावादेवादर्शनम्, न तु थर्मभूतज्ञानवैकल्यादित्याह एकीभवतीत्या-
दिना। चक्षुषो वेत्यादि। यन्नाडीद्वारा निष्क्रामति, सा नाडी शरीरे यत्र देशे संतिष्ठते, ततो
देशादित्यर्थः।

तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति; प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति;
सविज्ञानो भवति; सविज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते;
पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ।
एवमुत्क्रामन्तं तमध्यक्षं जीवं मुख्यप्राणोऽनु पश्चात् उत्क्रामति । तं मुख्यप्राणं
जीवमनूत्क्रामन्तं तदधीना इतरे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यर्थः । सविज्ञानो भवति
सविज्ञानमेवान्ववक्रामति । तस्यां दशायामुत्क्रामन् जीवः, 'यं यं वाऽपि
स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कळेवरम् । तं तमेवैती' त्युक्तन्यायेन प्राप्तव्ययोनि-
विषयकस्मृतिमान् भवतीत्यर्थः । तच्च ज्ञानं कर्माधीनम्; न तु पुरुषयत्नसाध्यम् ।
'यं योगिनः प्राणवियोगकाले यत्नेन चित्ते विनिवेशयन्ति' इति स्मृत्युक्तीत्या योगि-
नामेव हि चरमं ज्ञानं यत्नसाध्यम् । एवं सविज्ञानं प्राप्तव्ययोनिचिन्तनवन्तमेव
पुरुषं प्राणवर्गोऽन्ववक्रामति अनुगच्छतीत्यर्थः । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते;
पूर्वप्रज्ञा च । तं तादृशञ्च पुरुषं विद्याकर्मणी तदनुष्ठितज्ञानकर्मणी पूर्वप्रज्ञा
पूर्ववासना च तिस्र इमा अनुवर्तन्ते । तत्र ज्ञानकर्मणी भोम्यविषयोपस्थापनार्थम्;
पूर्ववासना तु कर्तृत्वभोक्तृत्वार्थञ्चानुवर्तते । न हि पूर्ववासनां विना कश्चित् कर्तुं
भोक्तुं वा प्रभवति । न ह्यनभ्यस्ते विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति । पूर्वानुभव-
वासनया प्रवृत्तानामिन्द्रियाणामिह जन्मन्यभ्यासमन्तरेणैव कासु चित् क्रियासु चित्त-
कर्मादिलक्षणासु कौशलं दृश्यते; केषाञ्चित्चात्यन्तसौकर्ययुक्तास्वपि क्रियासु अकौशलं
दृश्यते । तदेतत् सर्वं पूर्ववासनोद्भवानुद्भवनिमित्तकम् । तस्माद्विद्याकर्मपूर्ववामना-
लक्षणमेतत्तितयं शाकटिकसंभारस्थानीयं परलोकपाथेयमित्यर्थः ॥ २ ॥

सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति । प्रस्थानात् प्राक् सविज्ञानता प्रागुक्ता । प्रस्थितस्य
मध्येमार्गमपि धर्मभूतज्ञानप्रसरवत्ताऽत्रोच्यते इति वा स्यात् । तदा च सविज्ञानमिति क्रिया-
विशेषणम् । अन्ववक्रमणकर्ता पूर्ववत् जीव एव; अन्यस्थानिर्देशादिति । पूर्वप्रज्ञेति
शादशं शरीरं प्रतिपत्स्यते देवतिथं ह्यनुष्येषु, तत्राहारव्याहारादिनिर्बाहौपयिकी तत्तुस्य प्राग्देहाजित-
वाचनेत्यर्थः ।

तद्यथा तृणजलायुक्ता' तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुप-
संहरति, एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्य, अविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममा-
क्रम्यात्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥

तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं
रूपं तनुते, एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्य अविद्यां गमयित्वाऽन्यन्नवतरं
कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं
वाऽन्येषां वा भूतानाम् ॥ ४ ॥

1. तृणजलक. मा.

तद्यथा तृणजलायुक्ता — आत्मानमुपसंहरति । यथा [तृण] जलका
तृणस्यान्तं अग्रभागं गत्वा अन्यं तृणान्तरलक्षणमाक्रमम् — आक्रम्यते इत्या-
क्रमः आश्रय इति यावन् । तम् — आक्रम्य आश्रित्य आत्मानम् आत्म-
नोऽपरावयवमुपसंहरति पूर्वतृणवियुक्तं करोति, एवमेवायं संसरन् जीवः इदं
प्राक्तनं शरीरं निहत्य — तस्यैव विवरणम् अविद्यां गमयित्वेति — निस्सं-
बोधतानापाद्येत्यर्थः — अन्यम् अन्यशरीरलक्षणमाक्रमं आश्रयमाक्रम्य स्वात्मानं
पूर्वस्माच्छरीरादुपसंहरति पूर्वशरीरं त्यजतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु देहान्तरारम्भे प्रागुपात्तमेवोपादानं स्वीकृत्य नदेवोपमृद्य स्वर्णकारवत्
देहान्तरं करोति, आहोस्विदपूर्वमेवोपादानद्रव्यं स्वीकृत्य करोति । तत्राह तद्यथा
पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं तनुते —
अन्येषां वा भूतानाम् । पेशः सुवर्णम् । तत् करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः
पेशसः पूर्वोपात्तसुवर्णस्य मात्राम् एकदेशमुपादाय यथा अन्यत् कल्याणतरं नवत-
रञ्च रूपं तनुते कुरुते — यद्वा पेशस्कारी कोशकारक्रिमिः । स यथा पेशसः पट्ट-
तन्तोः मात्राम् अंशमुपादाय नवतरं कल्याणतरञ्च रूपं जालतमकं कुरुते — एव-
मेवायमात्मा इदं शरीरं निहत्यान्यत् रूपं कल्याणतरं नवतरं कुरुते । अविद्यां
गमयित्वेति पूर्ववत् । तदेव रूपं विशिनष्टि पित्र्यं वा — । पित्र्यं पितृभ्यो
हितम्, पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः । तथा गान्धर्वं दैवं प्राजापत्यं ब्राह्मं गन्ध-
र्वादिलोकोपभोग्यमित्यर्थः । अन्येषां वा भूतानाम् । अन्यभूतसंबन्धि वा शरीरं
करोतीत्यर्थः । कर्तृत्वञ्चास्य कर्मद्वारकं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

‘तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।’

प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ।
तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥

इति नु' कामयमानः ।

1. इति तु. क.

वाह तदेव सक्तः — निषक्तमस्य । लिङ्ग्यतेऽनेनेति लिङ्गं गमकम् । तादृश-
मस्य जीवस्य मनः यत्र फले निषक्तं निविष्टं भवति, तदेव तत् फलमेव तत्फल-
रम्भकर्मणा सह देहवियोगकालेऽपि सक्तस्सन् एति प्राप्नोतीत्यर्थः । इत्येष श्लोको
भवतीत्यन्वयः ।

प्रकृतमनुसरति प्राप्यान्तं — कर्मणे । अयं संसारी इह लोके फल-
मुद्दिश्य यन् किञ्चित् कर्म करोति, तस्य कर्मणोऽन्तं भोगेनावसानं प्राप्य —
कृत्स्नफलं भुक्तवेति यावत् — तस्मात् अमुष्माल्लोकादस्मै लोकाय पुनरेति ।
किमर्थमित्यत्राह कर्मणे । कर्म कर्तुमित्यर्थः । इति नु' कामयमानः । एवं
कामयमानः संसरतीत्यर्थः ।

1. तु इति पाठोऽपि दृश्यते ।

पादकम् । उत्तरश्लोक इदम्भयत्वोपपादकः । लिङ्गं मन इति । भविष्यजन्मानुरूपभावनया
तत्सूचकं भवतीत्यर्थः । मनसो लिङ्गत्वम् — अयमात्मा तत्फलं प्राप्स्यति, तद्भाष्यभाषनया अन्ते
तद्विषयभाषनाशास्त्रिमनस्स्त्वादित्यनुमानतो प्राप्यम् । निषिक्तमस्येत्यन्तः श्लोकखण्डः ।
अत्योत्तरार्धं कामान् यः कामयते इति पूर्वोदाहृताष्वेणश्लोकोत्तरार्धतुल्यं स्यात् । तदि,
'पर्याप्तकामस्य कृतात्मनश्च इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः' इति । यद्वा अथाकामयमान
इत्येतदनन्तरे योऽकाम इति वाक्ये कथञ्चित् खण्डश्च एतदुत्तरार्धानुवादः स्यात् । तदा च,
'यो कामो निष्काम आसकामो ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति स आत्मकामः' इति रीत्या उत्तरार्धं स्यात् ।
अत एव निष्कामविषयकत्वाद्त्र कामयमानप्रस्तावे श्रुत्या नान्ववादि । उत्तरश्लोकेऽस्तु पूर्णः कामय-
मानविषयकः । प्रकृतमनुसरतीति । 'साधुकारी साधुर्भवती' ति प्रागुक्तमिदम्भयत्वमधि-
कृत्य श्लोकमाहेत्यर्थः ।

एवं तावत् कामयमानस्य कामगोचरफलानुभवाः कल्पन्तरे देहान्तरपरिमहेणेत्युक्तम् ।

अथाकामयमानः — योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः,

एवमविद्वद्विषयं संसारं सप्रपञ्चमुपवर्ण्योपसंहृत्याथ विदुषः तद्वैलक्षण्यं दर्शयति अथाकामयमानः — ब्रह्माप्येति । अथशब्दोऽर्थान्तरपरिग्रहे । अकामयमानः वीतरागः । अत्रोच्यत इति शेषः । योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामः । यः अकामः कामशून्यः । कथं कामशून्यतेत्यत्राह निष्काम इति । निर्गताः कामाः यस्मात् स तथोक्तः । पूर्वस्थितानां कामानां निर्गतत्वादकामत्वमुपपद्यत इति भावः । उत्तरकामानां सत्त्वे निवृत्तपूर्वकामस्यापि कथमकामत्वमित्यत आह आप्तकाम इति । आप्ताः कामाः येन स तथोक्तः । अतोऽनुत्पन्नोत्तरकाम इत्यर्थः । कथमाप्तकामत्वमित्यत्राह आत्मकाम इति । आत्मैव कामो यस्य स तथोक्तः । आत्मस्यतिरिक्तस्य काम्यस्य वस्तुनोऽभावात्, आत्मरूपकाम्यस्य नित्यसिद्धत्वात् आप्तकामत्वम्,

अकामयमानस्य तु आमुष्मिकं फलं प्राप्स्यतः ततः प्रागेवात्रैव देहे तत्फलानुभवप्रादुर्भाव इति विशेषमाह अथाकामयमान इति ।

अकामो निष्काम इति क्रमेणैश्वर्यकैवल्यकामनाविरहविक्षाः स्यात् । इमे ऐश्वर्यकैवल्ये यस्य मुमुक्षुवपेक्षितस्य मुक्तिरूपस्य महानन्दसमुद्रस्य द्रुपसिबिन्दुभूते, तस्य प्राप्तौ एनयोरप्याप्ततया कथमत्र कामनेति दर्शयति आप्तकाम इति । एतद्विषयकामनया यत् प्राप्यम्, तत् काम्यं प्राप्तमेव ह्यनेन मुखान्तरेणेत्यर्थः । तत्र हेतुरुच्यते आत्मकाम इति । चिदचित्प्रपञ्चात्मभूतवस्तुकामनया प्राप्ये फले हि चिदचिदनुभवोऽप्यवश्यमन्तर्भवतीति भावः ।

योऽकाम इत्यादिवाक्यमविद्वद्विषयैः वैलक्षण्यप्रदर्शनार्थमिति निर्विवादम् । अतएवास्य वाक्यस्य योजना, य आत्मकामः तस्य प्राणा नोत्क्रमन्तीति प्राणानुत्क्रमणविधानप्रधाना न भवति । अशक्यञ्च तथोद्देश्यविधेयवचनम्—अविद्वद्विशेषात् । किंतु य आत्मकामः, स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्येवंरूपैवेतीदमपि भाष्ये व्याख्यानेशैल्यैवावगम्यते । एवञ्च, 'न तस्य प्राणा उत्क्रमन्ती' त्यभान्तरवाक्यं शब्दाविशेषणमनार्थं प्रवृत्तमिति श्रीभाष्यादितः सुबोधमेव ।

अत्रेत्यमप्यर्थवर्णनं संभवति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रमन्ती'ति वाक्यं प्राणोत्क्रमणात् प्रागेवेत्येतदर्थपरतया उत्तरवाक्यशेषतया अभान्तरवाक्यरूपेण प्रवृत्तम् । तथाच य आत्मकामः,

न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥

अत एवाकामत्वञ्चेत्यर्थः । एतादृशस्तु ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति योजना । ब्रह्मैव सन् आविर्भूतगुणाष्टकरूपब्राह्मरूपस्सन् ब्रह्माप्येति परब्रह्मणि लीनो भक्ती-
त्यर्थः । अपिपूर्वस्य एतेर्लयार्थकत्वात् । लयो नाम तद्विविक्ततया दर्शनाभावः ।
अपहतपाप्मत्वादिब्राह्मरूपसाधर्म्येण परब्रह्मविविक्ततया दर्शनायोग्यो भवतीत्यर्थः ।
नन्वेतन्न संभवति । ब्राह्मरूपाविर्भावो हि परं ब्रह्मोपसन्नस्यैव भवति, 'परं ज्योति-
रुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति श्रवणात् । परब्रह्मोपसंपत्तिर्नाम देश-
विशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्तिरेव । सा च देशविशेषे अर्चिरादिमार्गगतिमन्तरेण न संभ-
वति । तद्गतंश्च भूतसूक्ष्मयुक्तप्राणादिरूपलिङ्गशरीरयुक्तस्यैव भवति । तद्योगश्च
कर्माधीनः । विधूतकर्मणश्चोत्क्रान्तप्राणतया देहेन्द्रियप्राणयोगासंभवेनार्चिरादिगत्या
देशविशेषविशिष्टब्रह्मप्राप्त्यसंभवात् ब्राह्मरूपाविर्भावाभावेन, 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'
ति नोपपद्यत इत्याशङ्क्याह न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति । तस्मान्=अकामत्वा-
द्युक्तगुणाज्जीवात् प्राणा नोत्क्रामन्तीत्यर्थः । 'नटस्य शृणोती' निक्त् अपादानलक्षण-
संबन्धे षष्ठी । अत एव समानप्रकरणे माध्यन्दिनशाखायाम्, 'न तस्मात् प्राणा
उत्क्रामन्ती' त्यतिस्पष्टं पञ्चमी श्रूयते ।

इदञ्च वाक्यमुत्क्रान्तिपादे चिन्तितम् । तत्र हि — 'अत्र ब्रह्म समश्नुते'
इति अत्रैव विदुषो ब्रह्मभावश्रवणात् नोत्क्रान्तिरिति प्राप्ते उच्यते, "समाना
चासुर्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य" । आसुर्युपक्रमात् = आगत्युपक्रमात् नाडीप्रे-
शात् प्राक् उत्क्रान्तिर्विद्वद्विदुषोः समाना । 'शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां

स प्राणोत्क्रमणत् प्रागेव ब्रह्म भवतीति विशिष्टवाक्यार्थः । एषश्च न तस्य प्राणा इत्यस्य मुमुक्षु-
संबन्धिप्राणाः देहात् यावन्नोत्क्रामन्ति, तावदित्यर्थपरत्वात्, सर्वथा तस्य, देहात् प्राणोत्क्रमणं
कदापि न भवतीत्यर्थे तात्पर्याभावात् शरीरस्योत्क्रमणापादानत्वेऽपि न दोषः । ब्रह्मैवसन्निति
एषकरघटिताशोक्तः एतद्देशावच्छेदेन ब्रह्मभावः ब्रह्मानुभवरूप एव वाक्ये विधेयांशः ।
वाक्यस्य एषकरसत्त्वे तत्सममिव्याहृतार्थनिर्भरत्वं हि संप्रतिपन्नम् । पश्चाद् ब्रह्मण्यप्यस्त्वु
अर्थप्राप्तोऽनूद्यते, तदपलापो मा भूदिति । एषश्च वाक्यमिदं, "अमृतत्वञ्चानुपोष्य" इति
सूत्रोक्तार्थप्रधानम् । अत एवोपरितनः साक्षिभूतः श्लोकः तावन्मात्रविषयक आश्रयान्वेति ।

नूनमीदृश एव कश्चिद् वाक्याथो व्यासार्थैरासुर्युपक्रमाधिकरणे यादवप्रकाशामिसत्-

श्रवणादुत्क्रान्तिरवर्जनीयैव । 'अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति विदुषोऽत्रैव श्रूयमाणं यदमृतत्वम्, तत् अनुपोष्य = शरीरेन्द्रियसंबन्धमद्वैव उत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशरूपममृतत्वमुच्यते । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति चोपसन-कालब्रह्मानुभवाभिप्रायम् ।

“तदापीतेः संसारव्यपदेशात्” । अक्वयश्च तत् अमृतत्वमद्वैतसंबन्ध-स्यैव वक्तव्यम् । कुतः? आपीतेः संसारव्यपदेशात् । अपीतिः = अप्ययः । आब्रह्माप्ययं संसारो हि व्यपदिश्यते; 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ संपत्स्ये इति', अथ इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहोर्मुखात् प्रमुच्य । धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' इति व्यपदेशात् ।

“सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः” । देवयानेन पथा गच्छतोऽपि विदुषः, 'तं प्रतिब्रूयात् सत्यं ब्रूया' इति चन्द्रमस्संवादस्य प्रमाणप्रतिपत्तत्वाच्च सूक्ष्मं शरीरमा-मोक्षमनुवर्तत इति अभ्युपगन्तव्यम् । न ह्यशरीरस्य चन्द्रमसा संवादः संभवति ।

“नोपमर्देनातः” । अतः 'अथ मर्त्योऽमृतो भवती' ति श्रूयमाणममृतत्वं शरीरेन्द्रियसंबन्धानुपमर्देनैवोत्तरपूर्वाघाश्लेषविनाशरूपमङ्गीकर्तव्यम् ।

“अस्यैव चोपपत्तेरूप्मा” । अस्य = सूक्ष्मशरीरस्य कचिदुपसंहतत्वादेव विदुषोऽपि त्रियमाणस्य काचित्क ऊर्मोपलभ्यते ।

“प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् स्पष्टो ह्येकेषाम्” । ननु, 'योऽकामो

तयाऽनुदितः, "तद्विरुद्धम्" इत्युक्तिपूर्वं गृहीतश्च; परन्तु उपर्यनादतः । तत्रैव — यावत्-प्रथमैर्दुःखैकम्, शरीरादुत्क्रान्तिरत्र न प्रतिषिध्यते, येनाप्रसक्तप्रतिषेधः स्यात् । किंतु शरीरा-दनुत्क्रान्तिं स्थितमेवानुद्य तस्मिन् प्राणानुत्क्रान्तिकाले जीवदशायामेव ब्रह्मानुभव उच्यते इति । अत्र खण्डनमेवम् — यथा शरीरादनुत्क्रान्तिमनुद्य ब्रह्मानुभवविधानम्, तथा शरीरादनुत्क्रान्ति-मनुद्यापि तद्विधानसंभवात् शरीरस्यापादानत्वमनङ्गीकृत्य शरीरस्यापादानत्वं "शरीरात्" इति दशैवन् शरीरककृतं अर्थविशेषं मनसि निदधाति । स क इति चेत् — तच्छब्दस्य शरीरपरत्वे वाक्यस्यानुवादरूपत्वस्यागेन प्रतिषेधपरत्वसिद्धिः । तेन ब्रह्मविषं मरणकाले प्राणा जहतीति अमव्युदास इति । अत एव श्रीभाष्यादिषु एतदनुगुणा शरीरपरत्वमिति अत्रापि भाव्ये वैव

निष्काम आसक्तम् आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती' ति विदुषो देहा-
दुत्क्रान्तिः प्रतिषिद्धा । न चेदं शरीरापादानकोत्क्रमणनिषेधपरमिति वाच्यम् —
' यत्नायं पुरुषो म्रियते उदस्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो ने ' त्यार्तभागप्रश्ने, ' नेति
होवाच याज्ञवल्क्यः । स उच्छ्रयत्याध्मायत्याध्मातो मृतश्शेते ' इति उच्छ्रयत्वा-
दीनां शरीरधर्माणां प्रतिपादनेन शरीरापादानकोत्क्रमणप्रतिषेधस्यैव युक्तत्वात् । न हि
शरीरस्योच्छ्रयत्वमाध्मातत्वं शयितृ(यान)त्वं वा युज्यते । अतः शरीरापादानकोत्क्र-
मणनिषेधात् नोत्क्रान्तिर्विदुष इति चेन्न—शरीरादेवोत्क्रमणं प्रतिषिध्यते । एकेषां=
माध्यन्दिनानाम्नाये विष्णुष्टम्, ' योऽकामो निष्काम आत्मकाम आसक्तामो—न
तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती ' ति शरीरापादानकोत्क्रमणप्रतिषेधात् । काण्वशाखायां तु
' न तस्य प्राणा ' इति षष्ठी, ' नटस्य शृणोती ' तिवत् अपादानत्वलक्षणसंबन्धपरा ।
' उदस्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो ने ' त्यार्तभागप्रश्ने तु विदुषोऽप्रस्तुतत्वेनाविद्वद्विषय-
त्वावश्यभावेन अविदुषश्च शरीरादुत्क्रान्तेः प्रतिषेद्धुमशक्यतया तत्रापि शरीरा-
पादानकोत्क्रमणप्रतिषेधपरत्वस्यैव युक्तत्वात् । न च तत्र वाक्यशेषश्रुतानामुच्छ्रय-
त्वादीनामात्मन्यनुपपत्तिः ; ' देहात्मनोरभेदोपचारेण देहधर्माणामुच्छ्रयत्वादीनामात्म-
न्यभिधानोपपत्तेः । शरीरापादनकोत्क्रान्तिप्रतिषेधवादिनापि, ' आत्मकामः—न तस्मात्
प्राणा उत्क्रामन्ती ' ति माध्यन्दिनशाखावाक्ये अभेदोपचारस्यावश्यश्रयणीयत्वात् । न च
प्राणानां शरीरादुत्क्रान्तेरप्रसक्ततया प्रतिषेधो न युक्त इति वाच्यम् — वृक्षादुड्डीयमान-
विहङ्गमसंघवन् यथायथं गगनसंभवात् ; ' तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ
संपत्स्ये ' इति देहवियोगानन्तरब्रह्मसंपत्तिवचनेन तदानीमेव शरीरात् प्राणोत्क्रमणस्य
प्रसक्तत्वाच्च । तथाच सूक्ष्मशरीरसाध्यार्चिरादिगत्यभावे ब्रह्मसंपत्तेः तत्साध्याया
अनुपपत्तिरिति शङ्कापरिहाराय, ' न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ती ' त्युच्यत इति
निरवद्यम् । अतो विद्वदविदुषोऽस्तुत्क्रान्तिः समानेति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ ६

1. हेतुवाक्यमिदं स्व. ग. कोशस्थम् ।

रीतिरिति । तथाचत्राकामयमानप्रकरणे ऐहिकब्रह्मानुभवः श्लोकेन कथयिष्यते । कामयमानवैलक्षण्य-
प्रतिपादनं तत्रैव वाक्ये सेत्स्यति । ततः प्राक् तु कामयमानस्य फलान्तरमिव देहवियोगात्
पश्चात् भवन् अकामयमानस्य ब्रह्मानुभवः ; तत्संपत्त्यर्थः प्रायणकाले प्राणायानपायव्य-
ऐहिकानुभवेन सह न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीत्यादिनोच्यत इति निष्कर्षः ।

तदेष श्लोको भवति —

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ इति ।

तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी^१ वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत, एवमेवेदं-
शरीरं शेते । अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव ।

1. अहिनिलयनी. मा.

तदेष श्लोको भवति । तत् तत्र ब्रह्मविद् विषये एष श्लोकः प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः । श्लोकमेवाह यदा सर्वे — समश्नुत इति । कामाः दुर्विषय-
गोचरमनोरथाः अस्य जीवस्य हृदि श्रिताः हृद्गताः सर्वे यदा शान्ता भवन्ति,
अथ तदनन्तरमेवोपासको मर्त्यः सन् अमृतो भवति विनष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तराघो
भवति । अत्र ब्रह्म समश्नुते अत्रैवोपासनवेद्यायां ब्रह्मानुभवतीत्यर्थः । पाप-
संबन्धराहित्येन, ब्रह्मानुभवेन चेहैव मुक्त इव भवतीति याक्त् । तद्यथाऽहिर्नि-
ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते । यथा अहेर्निल्व-
यनी सर्पस्य निर्मोकः सर्पेण वल्मीके प्रत्यस्ता विसृष्टा सर्पासंस्क्ता अत एव मृता
निष्प्राणाऽपि दूरे पश्यतां सर्पवदवभासमाना शयीत, एवमेव ब्रह्मविदः शरीर-
महम्बुद्बुद्गोचरतया परित्यक्तमपि, पश्यतां ब्रह्मविच्छरीरमिव भासमानं शेते
इत्यर्थः । अथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव । अथ दर्शनसमानाकार-
ब्रह्मविद्याधिगमोत्तरकालम् अयं ब्रह्मवित् अमृतोऽपि मरणरहितोऽपि मरणात् प्रागप्य-
शरीरः अशरीरकल्प एवेत्यर्थः । शरीरस्पर्शिपरिवादादिजनितविषादाद्यभावादिति
भावः । प्राणो ब्रह्मैव । प्राणभृत्त्वेऽपि तादात्विकब्रह्मानुभवसत्त्वात् आविर्भूत-
ब्रह्मरूप इवेत्यर्थः । तेज एव अज्ञानलक्षणान्धकारप्रतिभट एवेत्यर्थः ।

अशरीरोऽमृत इत्यादेः स्वयं वक्ष्यमाणोऽर्थः अशब्दस्य उत्कमणानन्तरमित्यर्थं न
घटते । अतोऽन्यमर्थमाह दर्शनसमानाकारेति । अशब्दस्य उत्कमणानन्तरमित्यर्थ-
विवक्षयां तु वाक्यार्थ एव स्यात् -- अशरीरः त्यक्तस्थूलशरीरः, अत एव निलत्वात् असूतो
मरणरहितः प्राणः अनूत्क्रान्तमुख्यामुख्यप्राणभृत् ब्रह्मैव मध्येमार्गमपि ब्रह्मानुभवपर एव तेज
एव 'प्राणस्तेजसो' त्युक्तीत्या भूतसूक्ष्मविक्षिप्त एव याक्त्प्रकृत्यतिलङ्घनमिति । अनेन, 'न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्ती' ति पूर्वोक्तार्थविशदीकरणम् । एवम्भूतोऽयं येन मार्गेण ब्रह्मानुभवाय याति, स

सोऽहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥ ७ ॥
तदेते श्लोका भवन्ति —

अणुः पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ।

1. वितरः पा०.

एवं प्राप्तब्रह्मविद्यो जनक आह [। 'किमिति] सोहं भगवते सहस्रं ददामीति — । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

तदेते श्लोका भवन्ति । तत् तत्र = तस्मिन् विषये, ब्रह्मविद्विषये एते श्लोका भवन्तीत्यर्थः । तानेवाह अणुः पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । अणुः दुर्विज्ञानः मानान्तरानधिगम्यः, विततः वेदान्तेषु विस्तरेण प्रतिपादितः, पुराणः अनादिः, मां स्पृष्टः उपासकं मां प्राप्तः — शताधिक-

1. इदं क. कोशे ।

वक्ष्यते अणुः पन्था इत्यनन्तरश्लोके इति ततः प्रागिह प्रस्थानपरिकरवर्णनमनेन वाक्येनेति । पूर्वं स्वप्नसुषुप्तिरूपविमोक्षौ प्रस्तुत्य पन्थाद् देहवियोगरूपं विमोक्षमुपपादयितुमारंभे याज्ञवल्क्यः । तस्मात्सितत्वात् जनकः पुनः प्रार्थयितुमारभते । यदि पूर्ववदिहापि याज्ञवल्क्यवचनावसाने इति-शब्द आवश्यक इति मन्यते, तर्हि अत्र ब्रह्म समश्नुत इतीति श्रुत इतिशब्द एव तथाऽस्तु । तद् यथेत्यादिकम् उक्तार्थः सम्यक् स्वयं ज्ञात इति व्यक्ये सदृशन्तं जनकेनैव कृतमुपपादनमिति भाव्यम् । तदेते श्लोका इत्यारभ्य तु पुनर्याज्ञवल्क्यो वक्ष्यति ।

सहस्रं ददामीतीति । चरमदेहवियोगरूपस्य 'यावन्न विमोक्ष्ये' इति श्रुत्युक्तस्य मोक्षस्य याज्ञवल्क्येनोक्ततया अनुकल्पाभावात्, 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूही' इति नोक्तमिदानीं जनकेन । एवमपि मुक्तस्य ब्रह्मसंपत्तिप्रकारः, गतिविशेषः, ब्रह्मस्वरूपम्, मुक्त्युपायभूत-बंगव्यकर्मानुष्ठानरतत्त्ववेदनादि च विशदमुपदेश्यमस्तीति पूर्णोपदेशस्य वृत्तत्वाभावात् विदेहानां स्वात्मनश्च तस्मै संप्रत्यनिवेदनम् । इदानीमेष हि तथा निवेदने याज्ञवल्क्यः, 'उपदेश्यं नावक्षिष्यत इति विद्या जनकेन सर्वसमर्पणं कृतम् । स सर्वं जानाती' इति जातु मन्येत । ततो जोषं स्यादिति जनको ज्ञातव्यशेषसद्भाषव्यञ्जनाय सहस्रदानमात्रमाविश्वकारेति ।

वितत इत्यत्र वितर इति पाठान्तरे शाङ्करदर्शितोऽर्थः 'स्पष्टतरणहेतु' इति । माध्यन्दिने वितर इत्येव पठ्यते । पुराणः अनादिरिति ।

नागवोभ्युत्तरं यस्तु सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम् ।

उत्तरः सवितुः पन्थाः देवयानस्तु स स्मृतः ॥ (वि. पु. २-८-९.)

इत्युक्तीत्या सप्तर्षिस्थाननक्षत्रवीथिमध्यगतस्य देवयानमार्गस्य तत्राऽऽतिवाहिकानाचानित्यत्वेऽपि प्रवाहनादित्कमक्षतम् । मां स्पृष्टुः मदीयदेहस्यसां । अनुवित्तो मयैवैत्यस्य, उत्तरश्लोकं

तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितञ्च ।

एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्च ॥ ९ ॥

। ऊर्ध्वं. मा

नाडोद्वारा स्वदेहस्पर्शीत्यर्थः — मयैवानुवित्तः योगदशायां मयैवानुभूतश्च
योऽयं पन्थाः अर्चिरादिमार्गः, तेन मार्गेण धीराः प्रज्ञाशालिनो ब्रह्मविदः इतः
अस्मात् देहात् विमुक्तास्सन्तः ऊर्ध्वं सर्वेभ्यो लोकेभ्य ऊर्ध्वं स्वर्गं लोकं भगवल्लोकम्
— अत्र स्वर्गशब्दः प्रकरणाद्भगवल्लोकपरः — अपियन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ८

तस्मिन् शुक्लमुत — तैजसश्च । तस्मिन् अर्चिरादिके मार्गे शुक्लं नीलं
पिङ्गलं हरितं लोहितम्—आदित्यमित्यर्थः । ' असौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल
एष नील एष पीत एष लोहितः ' इति श्रुत्यन्तरात् । एतादृशमादित्यं तस्मिन् मार्गे
सन्तमाहुः शास्त्रविदः । एष पन्थाः एषोऽर्चिरादिः पन्थाः ब्रह्मणा हानुवित्तः पर-
ब्रह्मणा सह तथा इतया ह प्रसिद्धं यथा तथा संबद्धः । ब्रह्मपथ इति श्रुतिप्रसिद्ध इति
यावत् । तेन उक्तेनार्चिरादिमार्गेण पुण्यकृत् ब्रह्मवित् पूर्वं पुण्यं कृत्वा तद्वशेन
शुद्धान्तःकरणो ब्रह्मविच्च, तैजसश्च तेजस्सकन्धी तेजउपासकः—पञ्चामिविद्यानिष्ठश्चेति
यावत् — एत गच्छतीत्यर्थः । ' तद्य इत्थं विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप
इत्युपासते ' इति श्रुत्यन्तरे पञ्चामिविदां ब्रह्मविदाञ्चार्चिरादिगतिश्रवणात् । यद्यपि
पञ्चामिविद्याऽपि ब्रह्मात्मकप्रत्यगात्मविद्यात्वात् ब्रह्मविद्यैव, — अथापि विद्यान्तरकत्
ब्रह्मविशेष्यकविद्यात्वाभावात् ब्रह्मवित् तैजसश्चेति पृथगुक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

ब्रह्मणा हानुवित्त इत्यत्रेकार्थवर्णने तु मत्प्राप्तकः आविर्भूतब्राह्मरूपवधावस्थितप्रत्यस्वरूपप्राप्तक
इत्यर्थः स्यात् । स क्लिष्टः पञ्चामितीति । तैजस इति तेजःशब्देनाग्निग्रहणमिति
भावः । यद्वा तेजशब्दः स्वयम्प्रकाशजोवर इति । कार्यधिकरणे अन्यमतनिराकरणस्यैव
व्यासार्थैः, ' तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत् तैजसश्चेत्यत्र ब्रह्मविद एष पञ्चान्तरविशेष्यत्वसंभवात्
यद्यपि नाब्रह्मविदां देवयानगतौ प्रमाणम् ' इत्युक्तम् । तत्र तैजस इत्यस्य पञ्चामिविद्यानिष्ठ
इत्यर्थः अन्योक्तः । ब्रह्मविद एव पुण्यकृत्त्वमिदं तैजसत्वमन्येकं विशेषणम् । चकारो विशेषण-
समुच्चय इति स्वयं व्यासार्थाशयावगमात् पुण्यकृतैजसपदे कर्मबोगल्लकबोगानुष्ठान्तरे
संभिमन्तं स्याताम् । अत्र भाष्ये दर्शितमपि स्वरसमेव । पुण्यकृत्वं ब्रह्मवित्तैजसोभयविशेषण-
भिदानाम् । ' तैजसः पुण्यकृत्वे ' ति माध्यन्दिनयाडो विशेषणसमुच्चये स्वरसः ।

अन्धे तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ १० ॥

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।

तौस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधो जनाः ॥ ११ ॥

ब्रह्मवित्पुण्यकृदित्युक्तं कर्माङ्गकज्ञानस्य ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वं स्पष्टयति अन्धं तमः — विद्यायां रताः । ये अविद्यामुपासते — अत्र अविद्याशब्दः कर्मवाची । 'अविद्या कर्मसंज्ञाऽन्ये' ति, 'तर्तुं मृत्युमविद्यये' ति च वचनात् — ये केवलं स्वर्गादिफलोद्देशेन कर्मानुतिष्ठन्ति, न तु ब्रह्मज्ञानार्थितया, ते अन्धं तमः प्रविशन्ति दुस्तरं संसारलक्षणमन्धकारं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । य उ विद्यायां रताः — उशब्दोऽवधारणे — नित्यनैमित्तिकं कर्म परित्यज्य विद्यायामेव यतन्ते ये, तेऽपि, ['ततः] 'मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः' इत्युक्तीत्या ['तस्मात्] तामसत्यागवशात् [ततो ?] भूय इव तमः — इवशब्द एवार्थः । प्रविशन्तीत्यनुषङ्गः — पूर्वस्मादधिकं संसारमेव प्रविशन्तीत्यर्थः । उक्ततामसत्यागप्रयुक्तमनोमालिन्येन ज्ञानानिष्पत्त्या फल्लेशमप्यलब्ध्वा पतिता भङ्गतीत्यर्थः । नानेन वचनेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति मन्तव्यम् ; ज्ञानव्यतिरिक्तोपायनिषेधकवचनैः ज्ञानस्य मोक्षोपायत्वप्रतिपादकवचनैः, कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वप्रतिपादकवचनैश्च, 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते', 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्', 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' त्यादिभिर्भूयोभिर्विरोधप्रसङ्गात् ॥ १० ॥

अन्धतमसप्रवेशे किं भक्तीत्यत्राह अनन्दा नाम — जनाः । अनन्दाः सुखलेशशून्याः अन्धतमसावृताः केचन लोकाः सन्ति । तान् लोकान् मृत्वा गच्छन्ति ते । के ? ये अविद्वांसः ब्रह्मज्ञानहीनाः (शून्याः) ; अबुधः ये प्रत्यगात्मविद्याशून्याः । पञ्चाभिर्विद्याशून्या इति यावत् । पूर्वं तयोरेव प्रस्तुत्वादिति द्रष्टव्यम् । बुध इति बुध्यतेः किबन्तस्य प्रथमाबहुवचनान्तस्य रूपम् ॥ ११ ॥

1. तत इति, तस्मादिति तद्विवरणञ्च क. कोष्णमात्रस्थम् । पूर्वस्मादित्यस्य तत इत्येत्सर्वत्वे तु ततो भूय इव तम इति प्रतीकधारणं स्यात् ।

ज्ञानकर्मसमुच्चयस्थापनार्थावुपरितनौ मन्त्रौ प्राक् संहितायामीशावास्यानुवाके पठिताः कृद्येते अन्धमिति । समसमुच्चयपक्षं स्पष्टयति नानेन वचनेनेति । विवृतमिदमपि ईशावाक्ये

आत्मानञ्चेद्विजानीयादयस्मीति पूरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनु संज्वरेत् ॥ १२ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् सन्देहे ' गहने प्रविष्टः ।

1. संदेहोः शं. संदोहे (संदोषे) मा. सदेहे. पा०.

आत्मानञ्चेद्विजानीयात् — संज्वरेत् । यदि अयं पूरुषः जीवः
स्वात्मानम् , अयमस्मि एतादृशोऽहमस्मि = देहेन्द्रियमनःप्राणवीविलक्षणो ब्रह्मा-
त्मकोऽहमस्मीति विजानीयात् , तदा देहेन्द्रियोपभोग्येषु लोकादिषु स्पृहाया अभा-
वात्, देहाद्यभिमानकाले स्वबन्धुभूततयाऽभिमतभार्यापुत्रादेरप्यभावाच्च किमिच्छन्
स्वस्य किं वा फलमिच्छन् कस्य कामाय स्वानुबन्धिनो वा कस्य दारपुत्रादि-
कस्याभीष्टाय शरीरमनु संज्वरेत् शरीरानुबन्धिफलमनुस्मृत्य कुतस्तप्येदि(ते)त्यर्थः ।
अतोऽसौ कृतकृत्य एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

पुनरपि स्तौति यस्यानुवित्तः — प्रविष्टः । गहने विषमे अस्मिन्
अनर्थशतसंकटे देहे प्रविष्टस्सन् यस्य जीवस्य आत्मा स्वरूपं प्रकृतिविविक्तत्वब्रह्मा-
त्मकत्वश्रवणमननाभ्यासेनानुवित्तः अवगतः प्रतिबुद्धः ध्यातश्च भवतीत्यर्थः ।

“ विद्याद्याद्विद्याञ्च ’ति मन्त्रान्तरेण । कर्मनिषेधवचनानि काम्यविषयाणीति दर्शयितुम्
आत्मानञ्चेति मन्त्रः । किमिच्छन्निति । आत्मनि विज्ञाते तस्याऽऽनन्दरूपस्य आकर्षकत्वात्
अन्यत्रेच्छा न प्रदत्त इति भावः । उत्तरमन्त्रस्य परमात्मविषयत्वे अयमप्यात्मा परमात्मा
काममस्तु । अभावाच्चेति । आत्मस्वरूपानुबन्धित्वाभावाच्चेत्यर्थः ।

अन्यकामना न भवतीत्युक्तम् । ‘ परमान्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि ’ इत्युक्तीत्या
तस्य परमं काम्यं दर्शयति यस्येति मन्त्रेण । सन्देह इत्यत्र ‘ सन् देहे ’ इति च्छेदो
भाष्यसंमतः । सभिति निपात इव शाङ्करे । सन्देहे इति च पाठः । दिह उपचये ।
अनेकानर्थसंकटोपचये इति तत्राभिमतोऽर्थः । अत्र भाष्ये जीवपरतयैवायं मन्त्रो व्याख्यातः ।
सर्हात्यादेरेवं योजना — स हि लोकः सर्वस्य कर्ता, तस्य स उ लोक एवेति । स हि इत्यस्य यः
स इत्यर्थः । धीभाष्ये (२-३-२२) तु “ अत्र आत्मेति परः प्रतिपाद्यते ” इति भाषितम् ।
व्याख्यातश्च व्यासार्थैः, “ यस्य जीवस्य अनुवित्तः — विद ज्ञाने — उपास्य इत्यर्थः । यद्वा
विदि शीमे । प्रायः । प्रतिबुद्ध आत्मा प्राज्ञ आत्मा ” इति । एवञ्च पूर्णो मन्त्र एवं व्याख्येयो
भवति — यस्येत्यस्य अस्मिन्निति पदं प्रतिसंबन्धि । उक्तीत्या सर्वविषयविरक्तस्य यस्य

स विश्वकृत् स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव ॥ १३ ॥

इहैव सन्तोऽथ विद्यस्तद् वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ।

य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १४ ॥

१. अवेदीः. मा.

स विश्वकृत् स एव लोककृत् । ईश्वरकृत् जगद्वन्ध इति यावत् । तत्र हेतुमाह -
स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स उ लोक एव । लोकः आश्रयभूतः
उ (हि?) सर्वश्रुतिप्रसिद्धः सर्वस्य कर्ता य ईश्वरः, तस्यापि स [तु] पूर्वोक्तब्रह्म-
वित् [तु] लोक एव आधार एव । 'ज्ञानी त्वालैव मे मत' मिति भगवतैव
गीतत्वात् भगवतो ज्ञानिनं विना आत्मसत्ताया अभावादिति भावः । उशब्दः
प्रसिद्धौ ॥ १३ ॥

इहैव — अवेदिर्महती विनष्टिः । इहैव सन्तः अस्मिन्नेव जन्मनि
वर्तमाना वयं तत् ब्रह्म विद्यः जानीमः । न चेज्जानीमः, तर्हि अवेदिः । वेदनं
वेदिः । 'सर्वधातुभ्यः इन्' इति इन्प्रत्ययः । नः(स) स्वरार्थः । अवेदिः अज्ञानं
भवति । तदिदञ्च महती विनष्टिः महाहानिरित्यर्थः । तेन ज्ञानस्मास्मिन्नेव
जन्मनि प्राप्तस्य महालाभरूपत्वमार्थिकम् । इदं ज्ञानाज्ञानयोरेव महालाभहानिर्वि-
दर्शयति य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति अथेतरे दुःखमेवापियन्ति । एतत्
परं ब्रह्म । अमृताः मुक्ताः । इतरे एतद्वेदनहीनाः । दुःखं संसारम् । शिष्टः
स्पष्टार्थः । (स्पष्टः शिष्टार्थः ?) ॥ १४ ॥

जीवस्योपास्यः प्राप्यथ भवति प्राज्ञ आत्मा, अस्मिन्, अनर्थसंकटे देहे हृदयगुह्यगते देहेन्द्रिय-
मनः-प्राणबीरूपतया संदिह्यमाने दुर्ग्रहे जीवात्मनि प्रविशस्सन् स प्राज्ञ आत्मैव विश्वकृत् सुमुञ्च-
संबन्धिसंबन्धयोगक्षेमकृत् । स हि प्राज्ञ आत्मा व्यष्टिसमष्टिरूपस्य जागरस्वप्नरूपस्य च सर्वस्य
कर्ता । तच्छेषभूतमिदं जगत् । तस्यैव विशिष्टवेषेण जगद्रूपेण जननान् जगदपि स एव ।
एवम्भूतोऽयमन्तर्यामी उपासकहृदये स्थित्वा योगक्षेमं वहति, वृद्धियोगं ददाति, उद्धरति चेति ।

नन्वत्रैव जीवे निविष्टधत्, तर्हि अनपायात् कालान्तरे तं वेदिष्यामः । सम्प्रति प्राप्तं
प्रपञ्चं भुञ्जीमहोति मन्यमानं प्रत्यह इहैवेति । दुर्लभं मानुषं जन्म प्राप्य एतद्वेदनमुपैक्ष्यते
चेत्, तर्हि किमिच्छीत् - काकपुत्र - श्वखर - वृक्षगुल्म प्रायेषु भादिषु जन्मसु का तद्विभ-
प्रत्याक्षेति भावः ।

यदैतमनुपश्यन्त्यात्मानं देवमञ्जसा ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥

यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।

तं देवा ज्योतिषां ज्योतिर्गायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ १६ ॥

तज्जानस्य महाफलत्वमेवाह यदैतम् -- न ततो विजुगुप्सते । यदा एतं भूतभव्यादेरीशितारं देवं द्योतमानं सर्वभूतानामात्मानम् अन्तर्यामिणं द्राक् अनुपश्यति सम्यक् पश्यति, ततः तदा सर्वस्याप्येकात्मकत्वज्ञानात् न विजुगुप्सते । सर्ववस्तुषु निन्दा न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

यस्मात् — परिवर्तते । यस्मात् भूतभन्येशानात् परमात्मनः अर्वाक् — तदन्यविषय एवेति यावत् — कालात्मा संवत्सरः स्वावयवैरहोभिः परिवर्तते परिच्छेदकत्वेन वर्तते । य आत्मा संवत्सरमासादिलक्षणकालपरिच्छेदातीत इत्यर्थः । तं देवाः — अमृतम् । ज्योतिषां ज्योतिः प्रकाशकानां प्रकाशकम्, अमृतं कालापरिच्छिन्नम्, आयुः सर्वप्राणिप्राणनहेतुभूतं तं ह देवा उपासते । देवोपास्यत्वं तु तस्यैवेत्यर्थः । उक्तञ्च व्यासार्थैः, “ ज्योतिषि भावाच्च ” इति सूत्रे,

परमात्मानुभाविनां प्रपञ्चानुभवोऽपि सर्वप्रकारभव्यः समस्तीति दर्शयन् तत्र त्वरयति यदैतमिति । अनुपश्यतीत्यस्य निरन्तरं पश्यति, दर्शनसमानाकारज्ञानविषयीकरोतीत्यर्थः । यदैत्यस्य तच्छब्दसापेक्षत्वात् तत्र इत्यस्य तदेत्यर्थ उक्त । जुगुप्साविषयपदार्थास्तु सर्ववस्तुषु इति दर्शिताः । अङ्गुष्ठमात्र इति मन्त्रे तु कटाधीते तत इत्यस्यार्थान्तराभावात् जुगुप्साविषयपरत्वम् ।

परमात्मानं प्राप्तानाममृतत्वं कथमित्यत्र तस्यामृतत्वात् तदित्युपादायति यस्मादिति । ‘ कालं स पचते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ’ इति हि स्मरन्ति । ज्योतिरेवोपासत इति । उच्यते चोपरिष्ठादिह (७-३-२.) ‘ ते देवाः सत्यमेवोपासते ’ इति । मनुष्येषु केचित् देवानपि परदेवताबुद्धयोपासीरन्; देवास्तु न तथेति भावः । उपासनं कथं निष्पद्यत इत्यत्र मुख्यप्राणस्येन्द्रियाणाञ्च क्लीकरणत्वात् निष्पद्यत इति सर्वोपनिषत्संमतमर्थं दर्शयितुं ज्योतिषां ज्योतिरायु-रित्युक्तम् । आयुःशब्दसाहचर्यादेव ज्योतिषामिति इन्द्रियपरं सिद्धम् ।

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥

‘देवा एव ज्योतिरुपासते इति वा, देवा ज्योतिरेवोपासते इति वा वाक्यभङ्गी स्यात् । तत्र न प्रथमः कल्पो युज्यते; मनुष्याणामनधिकारप्रसङ्गात् । तस्मात् ज्योतिरेवोपासत इत्यर्थः’ इति ॥ १६ ॥

यस्मिन् — प्रतिष्ठितः । पञ्चजनसंज्ञाः पञ्च, आकाशश्च यत्र प्रतिष्ठित इत्यर्थः । अत्राकाशशब्दो भूतान्तरस्याप्युपलक्षकः । पूर्वस्मिन् मन्त्रे, ‘ज्योतिषां ज्योतिः’ इति षष्ठ्यन्तज्योतिश्शब्दस्यार्थनिर्णायकसापेक्षत्वात्, अत्र पञ्चजनशब्दस्याप्यर्थनिर्णायकान्तरसापेक्षत्वाच्च, पञ्चत्वंसंख्यान्वययोग्यानि ज्योतीषीन्द्रियाण्येवेत्यवसीयन्ते । उक्तञ्च व्यासार्थैः — ‘श्रुत्यैव पञ्चसंख्यया विशेषितत्वात् पञ्चसंख्यज्योतिरन्तरप्रसिद्धयभावाच्च परिशेषेणेन्द्रियत्वावगम’ इति । तमेवमन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् । तादृशमात्मानम् अमृतं ब्रह्मेत्येवं विद्वान् अन्यः पूर्वमन्त्रे उपासकत्वेनोक्तदेवेभ्योऽन्यो मनुष्योऽप्यमृतो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

पञ्च पञ्चजना इति । पञ्चजना इत्यत्र प्रतिष्ठिता इति विपरिणमन्यापकर्षः । अत्र शाहुरे, गन्धर्वा. पितरो देवा अमुरा रक्षांसि पञ्चजना उक्ताः । निवाद्यपञ्चमा वा चत्वारो वर्णाः पञ्चजना इति च । सोऽयं निरुक्ते संदिग्धा प्रदर्शितोर्थः । एवं चत्वारो वर्णाः संकरजातिश्चेति पञ्च नराः पञ्चजनाः स्युः; ‘स्युः पुमांसः पञ्चजनाः’ इति पञ्चजनपदस्य मनुष्ये कदःत्वात् ।

शारीरके तु पञ्चपञ्चजना इति सांख्यसंमतपञ्चविंशतितत्त्वमहत्त्वं पूर्वपक्षीकृत्य इन्द्रियग्रहण-मुत्तरमन्त्रानुसारत् सिद्धमिति संक्षेपोपसंग्रहाधिकरणे । अत एव ज्योतिषामिति पूर्वमन्त्रे, अत्र पञ्चेति च न सूर्यनक्षत्रचन्द्रविद्युद्गिनरूपणाम्, ‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युनो भाति कुतोऽयमग्निः’ इत्याद्युक्तानां पञ्चानां ज्योतिषां ग्रहणम् । कथं पुनरेषामेवाधानां सूत्रेऽनुक्तिरिति चेत् — एतत्सर्वैर्निराकरणेन पञ्चविंशतितत्त्वपरतया पूर्वपक्षः प्रकृत इति मन्यताम् । ‘हृत्तेन विनिगमनाविरहे कल्प्यमन्यत् प्रविद्वद्यती’ इति न्यायात् पञ्चविंशतितत्त्वग्रहणम्; सर्वप्रतिष्ठात्वरूपमहार्थकाभाच्च तथेति पूर्वं पक्षः । कल्प्यार्थस्त्रीकारे पूर्वोत्तरमन्त्रसंगतार्थ-

परत्कल्पनं ज्याय इति इन्द्रियपरत्वं स्वीक्रियताम् । सांख्यमतस्वीकारे, 'आकाशश्च प्रतिष्ठित' इति पृथगुक्तखाद्ययोगात् । अथ तर्हि, 'पञ्च पञ्च जना' इति पञ्चविंशतितत्त्वरूपप्रपञ्चमुखेन भोग-प्रदर्शनम् । आकाश इति मोक्षस्य । तदुभयं यस्मिन् जीवात्मनि प्रतिष्ठितमिति सांख्याभेदोऽस्ति-ति चेत् -- तदप्यनुपपन्नमेव ; जीवस्य पञ्चपञ्च जनान्तर्गततया तदन्यस्यैव प्रतिष्ठान्तत्त्वोचित्यात् आकाश इति परमव्योमग्रहणेन परमात्मनि उभयविभूतिप्रतिष्ठितकथैव मन्त्रार्थताकल्पनस्य ततोऽपि ज्ञायस्वात् । अतः पूर्वोत्तरानुगुणस्वीकार एव युक्त इति सिद्धान्त इति ।

ननु मत्सर्वादिपदकत् पञ्चजनपदं संज्ञा, 'दिक्संख्ये संज्ञाया' मिति सूत्रादिति कथम् । सप्तर्षिपदस्यैव, पञ्चजनपदस्य इन्द्रियरूपार्थे कुत्रापि प्रयोगाभावात् । अनादिव्यवहारं विना संज्ञात्वकल्पनस्यायुक्तत्वात् । तदपेक्षया पञ्चजनपदेन प्रसिद्धमनुष्यरूपरूपव्यर्थग्रहणस्योचितत्वात् । इन्द्रियविषयताया आक्षेपकत्वं च जनसंबन्धितया लक्षणया तदग्रहणस्यैव युक्तत्वात् । अस्तु वा पञ्च विस्तारे इति धातोः पञ्चशब्दो विस्तृतपरस्सन् जनशब्दविवक्षितेन्द्रियविशेषणमिति चेत् --

उच्यते । पञ्चजनशब्दो मनुष्ये ह्यः । अत एव तत्रावयवार्थानपेक्षणाच्च समासः । इह तु पञ्चजनशब्दः अन्तोदात्तान्यानुदात्तश्रवणात् समासरूपः । तत्र पञ्चशब्दस्य पञ्च विस्तार इत्यर्थापेक्षया संख्यारूपार्थ एव प्रसिद्धिः, अन्वयार्थित्यञ्चेति संख्याभावकेन समासो युक्तः । एवञ्च, 'दिक्संख्ये संज्ञाया' इति संज्ञात्वं सिद्धम् । न चाप्रयोगः, 'पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्रस्य धर्त्राय गृह्णामी' ति श्रवणात् । तदत्रार्थविशेषजिज्ञासायां यश्चराहाधिकरणन्येन इहल्य-पूर्वोत्तरमन्त्ररूपवाक्यशेषवशादिन्द्रियरूपार्थावधारणमिति न कश्चिदर्थान्तरस्य प्रसक्तिः ।

तेषां माथ्यान्दनोक्तरीत्या पञ्चत्वम् । जनत्वञ्च जायमानतया, जनशब्दशक्यार्थमनुष्य-संबन्धितत्वात्क्षणया च । इन्द्रियेषु जनत्वान्विपुरुषपदप्रयोगः, 'ते वा एते पञ्च ब्रह्मरुषा' इति छान्दोग्योपाहाहरणं साहाय्यभाष्ये दर्शितः । अत एव द्रमिडसूत्रोऽपि इन्द्रियाणि पुरुषत्वेन गृहीत्वा भ्रुतिमुपबृंहयन्ति, 'आब तिहं क एबर् कुमैव कुम्' इत्यादितः ; शांकरे गन्धर्वादि-पार्थान्तरकण-नञ् पूर्वव्याख्यानुरोधान् । स्वमन तु सूत्रानुरोधेन पञ्चजनशब्दस्येन्द्रियपरत्वमेवेति शांकरसूत्र-शाब्दये भ्यक्तम् । परंतु तत्र माथ्यान्दनशास्त्राणामुत्तरमन्त्रोक्तविधया इन्द्रियपञ्चकं पञ्चजनश-ब्दार्थः । कण्वशास्त्राणामुत्तरमन्त्रोक्तं प्राणदिचतुष्कं पूर्वमन्त्रोक्तं ज्योतिश्चेति पञ्चकं तदर्थं इति तद्वृत्तिः । ज्योतिश्चेदम्, 'ज्योतिषा ज्योतिः' इत्यत्र षष्ठ्यन्तज्योतिःपदविक्षिप्तं सूत्रोक्तज्योति-रिति कल्पतत्कः । श्रीशाब्दये तु, 'न सास्त्राभेदेनार्थभेदः, ज्योतिषामिति षष्ठ्यन्तत्वेन्द्रियरूप-ज्योतिःपरतया माथ्यान्दनममानार्थत्वसंभवात् । तथाच कण्वे प्राणरूपत्वमिन्द्रियं चक्षुः श्रोत्रं मनः तदितरज्योतिश्चेति पञ्च पञ्चजनाः' इति विवक्षितम् । आयुःशब्दसर्वाभिव्याहाराच्च ज्योति-षामिति इन्द्रियग्रहणमित्यवबोधाय ।

प्राणस्य प्राणमुत् चक्षुषश्चक्षुरुत् श्रोत्रस्य श्रोत्रे
मनसो ये मनो विदुः, ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यम् ॥ १८ ॥

पञ्चजनशब्दनिर्दिष्टानि ज्योतीषि कार्नात्यपेक्षायामाह प्राणस्य —
पुराणमग्र्यम् । अत्र प्राणशब्देन स्पर्शनेन्द्रियं गृह्यते ; वाग्वाप्यायितत्वात्
स्पर्शनेन्द्रियस्य । मुख्यप्राणस्य ज्योतिःशब्देन प्रदर्शनायोगात् । चक्षुष इति चक्षु-
रिन्द्रियं गृह्यते । श्रोत्रस्येति श्रोत्रेन्द्रियम् । मनस इति मनो गृह्यते । समानप्रक-
रणे माध्यन्दिनशाखायाम्, ' अन्नस्यान्न ' मिति पाठ्यत, ' अनुक्तमन्यनो ब्राह्म '
मेति न्यायेन तदपि गृह्यते । मूत्रितञ्च, ' ज्योतिषैकैवामसत्यत्रे ' इति । अन्न-
शब्देन चान्नसंबन्धिनोः प्राणरसनयोः तन्त्रेण ग्रहणम् । अत्रेण प्राणस्याऽऽप्यायि-
तत्त्वक्षणसंबन्धः, रसनस्यान्नभक्षकतयाऽन्नसंबन्ध इति द्वयोरपि ग्रहणम् । एतत्
सर्वं भाष्यश्रुतप्रकाशिकयोः स्पष्टम् । एवं प्रकाशकत्वेन ज्योतिःशब्दिनत्वचक्षुरा-
दीन्द्रियाणामपि [ज्योतिः] त्वचक्षुरादिवत् प्रकाशकम् -- तेषां ततोद्वय-
ग्रहणशक्त्याधायकमित्यर्थः — एतादृशं ये जानन्ति, ते पुराणं पूर्वस्थितम्
अग्र्यम् अग्रं = ऊर्ध्वमपि स्थितं ब्रह्म परं ब्रह्म निचिक्युः निश्चिनवन्त
इत्यर्थः ।

इदञ्च चिन्तितं समन्वयाध्याये चतुर्थे पादे । तत्र हि — ' यस्मिन्
पञ्चपञ्चजना आकाशश्च प्रतीष्ठितः ' इति वाक्ये पञ्चत्वविशेषितया पञ्च-
संख्यया पञ्चविंशतिसंस्थाप्रतीतिः सांख्यस्मृतिसिद्धात्रह्यात्मकपञ्चविंशतितत्त्वप्रतिपाद-

एवमिह ज्योतिषामित्युक्तस्य, पञ्चजना इत्यस्य चैक्यस्य संभवतोऽपारित्यागार्थमेव माय-
न्दिनशाखायां प्राणस्य प्राणमित्युक्तं पञ्चकमन्याहशं नेष्यते । अन्यथा हि अनेकश्रोत्रमु. सिः
मुखप्राणमनोवाक्चक्षुःश्रोत्ररूपोपकरणपञ्चकमेव तत्र मुख्यं स्थानं ब्रह्ममिदं अन्नसंबन्ध-
विह्वल्यकारिन्द्रियग्रहणसंभवत् । अतो वागिन्द्रियस्य ज्ञानहेतुशब्दहेतुत्वेऽपि माह्वत् ज्योतिः
भावात् अन्नपदेन ज्योतिषां प्राणरसनयोर्विनिगमकाभावात् तन्त्रेण ग्रहणम् । अत एव प्राणपद-
स्य मुख्यप्राणरूपार्थत्वान्न त्वत्परत्वम् । स्थलान्तरेषु प्राणपदेन प्राणःग्रहणेऽपि इहान्नपदेन स्वर्थां
ग्रहणायोगात् प्राणस्य प्राणत्वात् त्वत्परत्वस्वाकारः । तत्र सिद्धं कल्प्यापेक्षोकारं पूर्वोत्तरवाक्य-
शास्त्रान्तरानुगुणं कल्प्य एकार्थः स्वाकृत्युमुचित इति ।

पुराणमग्र्यमिति । पुराणमिति सर्वपूर्वकालसंबन्धः, अग्र्यामात्रं सर्वोत्पूर्वकालसंबन्ध-
शेष इति अनाद्यनन्तत्वसिद्धिः ।

दं वाक्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते — “ न संख्योपसंग्रहादपि न अतिरेकाच्च ” । पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिवशादपि न सांख्याभिमततत्त्व ; नानाभावात् = नानात्वात् । भिन्नत्वादिति यावत् । सांख्याभिमतान् अत्रिंशतितत्त्वेभ्यः, ‘ यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः ’ इति ब्रह्माधारकतया ब्रह्म । प्रतिपाद्यमानानां तत्त्वानां भिन्नत्वादित्यर्थः । अतिरेकाच्च । ‘ यस्मिन् ना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ’ इति वाक्ये यस्मिन्नित्याधारतया निर्दिष्टस्यात्म हाशश्च प्रतिष्ठितः ’ इत्याकाशस्य च प्रतिपादनेन सप्तविंशतितत्त्वप्रतीतिश्च मनप्रत्यभिज्ञानम् । ‘ न संख्योपसंग्रहादपि ’ त्यपिशब्दात्, वस्तुनः सं ख्येऽपि नास्ति ; पञ्चभिरारब्धसमूहपञ्चकामंभावात् । न हि तन्त्रप्रसि द्धेऽपि पञ्चसु पञ्चत्वसंख्यानिवेशनिमित्तं ज्ञात्यादिकमस्ति । न च पञ्च कर्मे षु पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि, पञ्च तन्मात्राणि, अवशिष्टानि त्रसंख्यानिवेशनिमित्तमभ्येवेति वाच्यम् — आकाशस्य पृथङ्निर्देशेन व्यग्रहाभूतमनूहासिद्धेः । अतः पञ्चजना इत्ययं समासो न समाहारविष तु, ‘ दिवसस्यै संज्ञाया ’ मिति संज्ञाविषयः । अन्यथा पञ्च पञ्चपूल्य षु पञ्चजन्य इति स्यात् । ननश्च, ‘ सप्त सप्तर्षयोऽमलाः ’ इतिवत् ना ’ इति निर्देश उपपद्यते ।

के पुनश्चेत् पञ्चजना इत्यत्राह, “ प्राणादयो वाक्यशेषात् ” । ‘ प्र ’ मिति वाक्यशेषश्रुताः प्राणचक्षुश्श्रोत्रान्नमनोरूपाः पञ्चार्था अवसीयन्ते

नन्वेवं काष्णानामत्रपाठभावात् कथं पञ्चपञ्चजनप्रतीतिरित्यत्राह “ ज्यो तिसंख्ये ” । एकंषां = काष्णानां पाठे अस्ति अत्रे, ‘ तं देवा ज्यो ति ’ इति प्रक्रमश्रुतपप्रयन्ज्योतिश्शब्दादेव पञ्चजनशब्दितानि इन्द्रियाणी ते । ज्योतिश्शब्दस्याप्यर्थनिर्णायकमापेक्षत्वात्, पञ्चजनशब्दस्याप्यर्थनि र्णायकत्वात् परस्पराकांक्षावशेन पञ्चत्वसंख्यायुक्तानि प्रकाशकतया ज्योतिश्शब् द्याप्येव पञ्चजना इति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १८ ॥

1. निमित्तमस्यैतिकं. क. 2. अन्यथा पञ्च पञ्चजनो इति स्यात्. क. 3. स ख. ग.

मनसैवानु द्रष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥

तज्ज्ञाने साधनमाह — मनसैवानु द्रष्टव्यम् । अनु पश्चात् । ३
नन्तरमित्यर्थः । मनसैव द्रष्टव्यम् । दर्शनसमानाकारस्मृतिसन्ततिरूप
द्वेन मनसा संपाद्यमित्यर्थः । नन्वेकस्यात्मनः पञ्चजन — भूताकाशाद्या
भक्तीति मन्यमानं प्रत्याह नेह नानास्ति किञ्चन । इह द्रष्टव्ये ब्रह्म
शब्दो भावप्रधानः । नानात्वमित्यर्थः । 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना' इति
ष्टे आत्मनि किञ्चन नानात्वं नास्ति; मेदलेशोऽपि नास्तीत्यर्थः । मृत्यं
माप्नोति य इह नानेव पश्यति । इवशब्दः अल्यार्थः । इह निम्बिलप्र
ते आत्मनि अल्पमपि नानात्वं यः पश्यति, स मृत्योर्मृत्युमाप्नोति सं
माप्नोति । अत्यन्तं संसारमाप्नोतीत्यर्थः ।

एवं तावत् ब्रह्मण सर्वसृष्ट्व-सर्वाद्या इव-सर्वनिगन्तृत्व-सर्वकालसंयन्धत्वानि उ
क्तीकृत्य कतिपयांशमात्रमबन्धित्वस्वीकारेण नानाब्रह्माश्रयणं दोषमाह मनसेति । प
वादिदं चाक्षुषमिति मतिव्युदासार्थं किञ्चनेति पदम् उक्तुषु कृष्टत्वाटरूपेषु ध
दपि धर्मं गृहीत्वा एकस्मिन् ब्रह्मणि सर्वसंभन्धाभाव उत्प्रेक्ष्य इति ज्ञापना
र्थे इवशब्दोऽप्येतदाशयः । अयं मन्त्रः कठवल्क्यामपि । तत्र, 'मनमेवेदमाप्त
। तत्र कठवल्क्यां पूर्वमन्त्रः, 'इहामुत्र च स्थितं ब्रह्मैकमेव (इह जन्मनि जन्
ल्लोके स्वर्गादिलोके च ब्रह्मैकमेव) इति विबो य सर्वप्रकारेण ब्रह्मण एक्यम्, अं
नेन मन्त्रेण प्रत्यादि । मन्त्राऽयमन्तरमन्त्रश्च परमार्थप्रकाशिका । मत्प्यस
गतः । एवमप्यर्थः संभवति — इह जगति किञ्चन किमपि क्वचि नाना ब्रह्मत्वात् ।
द्वापृथग्भूतमित्यर्थः । नानेति विनाशेऽव्ययमिति, 'पृथग्विनानानामिन्तुं' आऽन्यतर
त्वेतोऽपि ज्ञेयम् । एकसैवानुद्रष्टव्यम् = जगत् सर्वं ब्रह्मरूपैकस्वरूपेणैव तद्रूप
द्रष्टव्यमिति । एवं सर्वापृथग्भूताधारत्वापत्किञ्चन ब्रह्मगतान् विशेषानाह एतदा
दिनेति । मंगृहीतञ्चैतन्मन्त्रार्थोऽस्माभिः श्रीबेहूटेऽक्षरकृत्याणचरिते —

'इहास्ति यद् ब्रह्म विना न किञ्चन प्रकाशतो यन्न पृथक् न कार्यतः ।

तदन्तजन्मस्थितिहेतुरव्ययं मयीश्वरेऽन्यत्र च सत् परं भवान् ॥ (३. २१)

अस्य वाक्यस्य परैरप्येवमेव व्याख्यातत्वान्नात्र वाक्ये प्रपञ्चमिथ्यात्वप्रति
याशा कार्या । विज्ञानमात्रास्तित्वनिरासिभिः, “ नाभाव उपलब्धेः ”, “ नै
न स्वप्नादिवत् ”, “ न भावोऽनुपलब्धेः ” इति सूत्रैः, सर्वशून्यत्वनि
, “ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ” ति सूत्रेण च प्रपञ्चमिथ्यात्ववादस्य निरस्तत्वात्

तत्र हि — विज्ञानमेव तत्त्वम्; नान्यत् परमाणुसमुदायरूपं तदारब्धत्वात्
न वा किञ्चिदस्ति; परमाणुनामप्रामाणिकत्वात् । तेषां क्षणिकानां समुदाय
संभवात् । निरवयवेषु परमाणुषु संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वविक
त्वेन अवयवेष्ववयविनः कृत्स्नैकदेशविकल्पदुःस्थत्वेन च परस्परसंयुक्त
शश्रितावयवसंभवाच्च । बाह्यार्थानामान्तरविज्ञानसंबन्धानिरूपणेन ता
संभवाच्च; संबन्धं विना विषयत्वे सर्वविषयाणामेकस्मिन्नेव विज्ञानेऽवभ
त् । न च बाह्यार्थाभावे नीलपीतादिज्ञानानां निरालम्बनत्वापातः; ज्ञान
नीलपीताद्याकारत्वात् । नीलादिकं ज्ञानाभिन्नं ज्ञानोपलम्भव्याप्योपलम्भा
त् ज्ञानकत् । व्याप्यत्वस्याभेदेऽपि संभवेन न दृष्टान्तासिद्धिः ।
उज्जानयोर्भेदे, अहमिदं जानामीति क्रियाकर्मकर्तृभावेन^३ भेदाव
ध इति वाच्यम् — तस्य द्विचन्द्रज्ञानकत् भ्रान्तत्वात् । तथाऽऽहुः —

‘ सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः ।

भेदस्तु भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यश्चन्द्र इवाद्वये ॥ ’

‘ अविभागोऽपि बुद्ध्यत्मा विपर्यासितदर्शनैः ।

प्राणप्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥ ’

। ननु सर्वस्याप्यन्तरत्वे बाह्यत्वावभासः कथमिति चेत् — न - उपरि स्थि
तादीनामुद्यतां भूमिष्ठत्वावभासकत्वात् बाह्यत्वावभासस्यापि भ्रमत्वात् । व
ज्ञानं कुड्यज्ञानमित्येवंरूपज्ञानपक्षपातस्य ज्ञानगतं विशेषमन्तरेणानु
त्यं विषयसारूप्यं ज्ञानस्याभ्युपगन्तव्यम् । तन्वाञ्जीकृते ज्ञानगताकारे अ

1. तद्वन्ध. क. 2. बाह्यार्थानामि वाच्य अवभासप्रसंगादित्यन्तस्य

मुपलब्धभादपार्थिका बहिरर्थकल्पना । स्वप्नादिवच्चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि ।
 प्रीच्युदकगन्धर्वेनगरादिप्रत्ययाः विनैव बाह्यार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति
 जागरितप्रत्यया अपि । प्रत्ययत्वाविशेषात् । कथं पुनः असति बाह्येऽर्थे प्र
 त्यमुपपद्यत इति चेन्न — वासनानावैचित्र्यस्यैव नियामकत्वात् । अ
 त्सारे बीजाङ्कुरवत् ज्ञानानां वासनानाञ्चान्योन्यनिमित्तकत्वेन वैचित्र्यात् ।
 नो बाह्यार्थस्येत्येवं प्रत्यवस्थिते योगाचारे पठत्याचार्यः —

“ नाभाव उपलब्धेः ” । न स्वप्नभावो बाह्यार्थस्य युक्तः । कस्मात् ?
 : । उपलभ्यते हि प्रतिप्रत्ययं बाह्योऽर्थः स्तम्भकृड्यादिः । न चोप
 यैवाभावो युक्तः । यथा हि कश्चिद्भुञ्जान एव भुजिसिद्धां तृप्तिञ्चानुभवन्
 : भुञ्जे ; न च तृप्यामी ' ति, तद्वत् इन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभमान
 र्थम्, ' नाहमुपलभे ; न च सोऽस्ती ' ति ब्रुवन् कथमुपादेयवचनम्यात्
 त्वं ब्रवीमि, ' नैवार्थमुपलभे ' इतिः किन्तु ' उपलब्धिः विपरितोक्तं, नोप
 ब्रवीमि । बाढमेवं ब्रवीषि, [निरङ्कुशत्वात् ते तुण्डम्य । न तु युक्त
 षे । यत् उपलब्धिः विपरितोक्तोऽपि बलादर्थम्योपगन्तव्यः ”] उपलब्धे
 कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भः कृड्यं वेत्युपलभते । उपलब्धिः विपरितोक्तं नैव
 । दीन् सर्वे लौकिका उपलभन्ते ।

ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभव उक्तः । न । प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वकौ हि
 ; न तु संभवसंभ्रपूर्विके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती । यत्र यद्धि प्रत्यक्षा
 त्मेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते, तत् संभवति । यत् न केनचिदप्युपलभ्यते
 ति । इह तु यथाम्बं सर्वैरेव प्रमाणैर्बाह्योऽर्थ उपलभ्यमानः कथम्, न
 च्यते ।

यदुक्तम् — स्वप्नादिप्रत्ययवत् जागरितप्रत्यया अपि । वनैव वा
 ; प्रत्ययत्वाविशेषादिति, तत्राह, “ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिकम् ”
 दिक्त् ३ जागरितप्रत्यया भवितुमर्हन्ति । कस्मात् ? वैधर्म्यात् । किं

म् ? बाधाबाधौ । बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं क्स्नु प्रबुद्धस्य — ' मिथ्यैव म
 रो महाजनसमागमः । न ह्यस्ति महाजनसमागमः । निद्राद्(ग्लानं) तु मे
 । तेनैषा भ्रान्तिरुद्भूये ' ति । एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाध
 जागरितोपलब्धं स्तम्भादि कस्याञ्चिदप्यवस्थायां बाध्यते । तत्रैवं सति न शक्
 , ' मिथ्या जागरितोपलब्धिः, उपलब्धत्वात् स्वप्नोपलब्धवत् ' इति, उभ
 स्वयम्भुभवता । न च स्वानुभवापलापः प्राज्ञमानिभिर्युक्तः कर्तुम् । तस्
 नव्यतिरिक्तो बाह्यार्थोऽबाधितोऽभ्युपगन्तव्य ' इति ।

एवमेव सूत्रं व्याकृतं परेषां प्रपञ्चमिथ्यात्ववादः कथं संगच्छते । वि
 । ननु न विरोधः । ज्ञानार्थयोरभेदो योगाचाराभिमतः । वयं तु भेदम
 र्थमिथ्यात्वं ब्रूम इति चेत् — अर्थमिथ्यात्वस्यैव योगाचाराभिमतत्वा
 था ज्ञानमिथ्यात्वार्थसत्यत्वयोरन्यतरप्रमङ्गात् । ननु अर्थतुच्छत्वं तदभिमत
 तु तन्निरासेनानिर्वाच्यत्वं ब्रूम इति चेत् — तुच्छत्वमिति किमप्रतीतत्वं वि
 र्; उत प्रतीतत्वेऽपि बाधार्हत्वम् ? न तावदप्रतीतत्वं योगाचाराभिमत
 लम्भनियमस्य नैरुच्यमानत्वात् । द्वितीये तु शब्दवैषम्यमेव तेषां युष्माक
 त्वे सति बाधार्हत्वम्योभयाभिमतत्वात् । अस्तु वा किञ्चिद्वैषम्यं भवतां प्र
 मत्वात्, तदानामपि सूत्रं विरुद्धम् ; कारणदोषबाधकप्रत्यययोरनिर्वा
 प्युपाधित्वोपपत्तेरविशिष्टत्वात् । न हि अनिर्वाच्यपक्षास्पर्शा कश्चिदुप
 तः, व्याख्यातश्च । अत एतत्सूत्रे स्वक्याख्याविरोधोऽपि परेषां दुस्तरः ।

अथ — एतत् स्वप्नस्य कारणदोषबाधकप्रत्ययाभ्यां वैधर्म्यमन्वारुह्योक्त
 स्वप्नज्ञानानां निर्विषयत्वम् ; प्रत्ययसामान्यस्य निर्विषयत्वसंभवात् ।
 ' नहेतुर्विदुश्च ' इत्याहाचार्यः — " न भावोऽनुपलब्धेः " । केवलस्यार्थशू
 स्य न भावः संभवति । कुतः ? कचिदप्यनुपलब्धेः । न ह्यकर्तृक
 कस्य वा ज्ञानस्य कचिदप्युपलब्धिः । स्वप्नज्ञानादिप्रतीक्षरसृष्टपदार्थानां स
 शून्यत्वमिति स्वप्नितिनिरूपणभाष्ये प्रतिपादितम् । किञ्च सर्वेषां ज्ञानान
 त्वे, भवद्भिः साध्याऽप्यर्था न सिद्धयति ; निरालम्बनानुमानज्ञानस्या

प्रवृत्तम् । तस्यार्थवत्त्वे ज्ञानत्वस्य तत्रानैकान्तिकत्वात् सुतरामर्थशून्यत्वासिद्धिं
रम् ।

एकस्मिन्नाधिकरणे ज्ञानातिरिक्तविषयासत्त्वनिरासेन विषयाश्रयशून्य
सेन च प्रपञ्चमिथ्यात्वं निरस्तम् । अथ सर्वशून्यवादनिरासेनापि ।
प्रवृत्तं निरस्यत्याचार्यः —

अत्र सर्वशून्यवादी माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते — शून्यवाद एव हि
ऋष्या । शिष्यबुद्धियोग्यतानुगुण्येनार्थाभ्युपगमादिना क्षणिकत्वादय उक्त
ज्ञानं बाह्यार्थाश्च न सन्ति । शून्यमेव तत्त्वम् । अभावापत्तिरेव च मे
व बुद्धस्याभिप्रायः । तदेव हि युक्तम् । शून्यस्य अहेतुसाध्यतया
द्वेः । सत् एव हि हेतुस्त्वेवैषीयः । तच्च सत् भावादभावाच्च नोत्पद्यते
त् तावत् न कस्यचिदप्युत्पत्तिर्दृष्टा । न हि घटादिरनुपमृदिते पिण्ड
ते । नाप्यभावादुत्पत्तिः संभवति । नष्टे पिण्डादिके अभावादुत्पद्यमानं
प्रभावात्मकमेव स्यात् । तथा स्वतः परतश्चोत्पत्तिर्न संभवति । स्वतः स
त्त्वाश्रयदोषप्रसङ्गात् । प्रयोजनाभावाच्च । परतः परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात्
य उत्पत्तिप्रसङ्गः । जन्माभावादेव विनाशस्याप्यभावः । अतः शून्यमेव त
जन्मविनाशसदमदादयो भ्रान्तिमात्रम् । न च निरधिष्ठानभ्रमासंभवात्
न किञ्चन पारमार्थिकं तत्त्वमाश्रयितव्यम् — दोषदोषाश्रयत्वज्ञातृत्वा
ऽपि भ्रमोपपत्तिवत् अधिष्ठानापारमार्थ्येऽपि भ्रमोपपत्तेः । अतः शू
म् —

इति प्राप्ते उच्यते — “ सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ” । सर्वथाऽनुपपत्तेः सर्वशून्य
भिप्रेतं न संभवति । किं भवान्, सर्वं सदिति प्रतिजानीते, असदिति
था वा ? सर्वथाऽपि तवाभिप्रेतं तुच्छत्वं न संभवति । लोकं भावाभावशब्
देत्योश्च विद्यमानस्यैव वस्तुनोऽवस्थाविशेषोचरत्वस्य लाघवव्यायसिद्धत्
‘ सर्वं शून्य ’ मिति प्रतिजानता, सर्वं सदिति प्रतिजानतेव, सर्वस्य ।
शब्दाविशेषयोगितैव प्रतिज्ञाता भवतीति भक्त्यभिभवा तुच्छता न क्व

संभवति । किञ्च कुतश्चित् प्रमाणत्वं शून्यत्वमुपलभ्य शून्यत्वं सिषाधयिषता
स्य सत्त्वमभ्युपेत्यम् ; तस्यासत्त्वे तु सर्वं सत्यं स्यादिति सर्वथा सर्वश
नुपपन्नमिति हि स्थितम् ।

नन्वत्र निरस्तं तुच्छत्वमेव ; न मिथ्यात्वमिति चेन्न । प्रपञ्चमिथ्यात्व
स्य तत्साधकप्रमाणस्य च सत्यत्वमिथ्यात्वविकल्पेषु सर्वथा प्रपञ्चमिथ्यात्वासि
प्रमेयदौःस्थ्यरूपसर्वथानुपपत्तिन्यायसाम्यात् । निरूपितञ्चैतद्व्यासार्थैर्जिज्ञासा
[प्रपञ्चमिथ्यात्वानुमाननिरासभाष्यव्याख्यानावसरे । तुच्छव्यावृत्तमिथ्या
त्वत्वाच्च ।

तथाहि — न तावत् भवदभिमतं मिथ्यात्वं प्रतीतत्वे सति ब
शशश्रृङ्गादेरपि प्रतीत्यादेरविशेषात् । ' शब्दज्ञानानुपाती वस्तुद
पः ' इति हि योगनूतम् । यदि शशश्रृङ्गादिर्न प्रतीयते, तर्हि त्वयैत
। वक्तव्यम् — तदप्रतीतम्, ' ख्यातेर्नासत् ' इति व्यतिरेकदृष्टान्तभूमि
कथं निर्दिष्टमिति । अथ यदि प्रत्यक्षप्रतीतत्वं विवक्षितम्, तर्ह्यनुमानादि
मिथ्यात्वप्रसङ्गः । यदि तु प्रमाणप्रतीतत्वं विवक्षितम्, तर्हि बाध्यव्याघा
एव न प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वं मिथ्यात्वम् ; श्रृङ्गादिप्रतिपत्त्युपाधौ शशा
भावसत्त्वात् । न च स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् ; घटा
देशकालयोः तदभावस्य व्याघातात् । यत् घटाद्यधिकरणे स्वापसमाध्यो
या तत्र तदभावसिद्धिरिति , तदप्याशामात्रम् । तदानीं सत्स्वपि
ज्ञानप्रसरद्वाराणामिन्द्रियाणामुपसंहारेण ज्ञानस्य विषयसंबन्धाभावादेव तद
त्त्या तन्मत्तदभावासिद्धेः । अत्र एव सदसदनिर्वचनीयत्वं मिथ्यात्वमित्यपि
। असत्त्वेनैव निर्वचनीयस्य मिथ्यार्थस्य सदसदनिर्वचनीयत्वायोगात् ।
त्वयमेदं कल्पनाऽपि मुद्गरनिरस्ता । पारमार्थिकसत्त्वासत्त्वाभ्यामेव सर्वव्यवह
व्यावहारिकप्रातिभासिकसत्तयोः कल्पनागौरवहतत्वात् । अप्रामाणिकत्वाच्च
यत्तदप्यधिष्ठानपादमार्थाकाशात् शून्यवादवैलक्षण्यं मृषावादस्येति

कारात् । तैः परमार्थतयाऽङ्गीकृतस्य तु कस्यचिच्छुद्धस्य जगदध्यासाना
 त् । सर्वप्रमाणाविषयस्य तस्य शशविषाणादिममानयोगक्षेमत्वाच्च । ननु न
 वेषाणसमानयोगक्षेमत्वम् ; 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तञ्चामूर्तञ्चे' त्यात्
 तस्य मूर्तामूर्तादिरूपस्य, सर्वस्य च, 'नेति नेती' ति निषेधेन सर्वनिषे
 त्वेन श्रुत्यैव परिशेषितत्वादिति चेन्न — तस्याः श्रुतेः, " प्रकृतैतावत्
 षेधनि ततो ब्रवीति च भूयः " इति सूत्रोक्तन्यायेन ब्रह्मणः परिच्छेदनिषे
 त्त्य प्रागेवोपपादितत्वात् । प्रमाणान्तराप्राप्तस्य ब्रह्मरूपतया स्वेनैवोक्तस्य
 श्रुत्या स्वयमेव निषेधायोगाच्च । न च निर्विशेषस्य मिथ्यात्वे निरधि
 षायोगः, मिथ्याभूतस्यैव तस्य निषेधाधिकरणत्वस्य शशविषाणादेरिव
 दत्वात् । असतोऽपि हि व्यतिरेकोदाहरणत्वं तेषामिष्टम् ।

न च निर्विशेषस्य मिथ्यात्वापादकनिषेधशास्त्रमृग्यता । 'सर्वं शून्यं'
 त्वमवचनस्यैव निर्विशेषनिषेधकस्य मूलभवात् । न च बुद्धागमभ्याप्रामाण्यं श
 थ्यात्ववादिना ; आवाचकानां वेदानाञ्चाप्रामाण्यस्यैव तदिष्टत्वेन त
 भूतवचनस्यैव मृग्यत्वात् । यद्वा, 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे' इति प्रकृतब्रह्
 क्तया तदभिमतं 'नेति नेति' इत्यादिवचनमेव प्रकृतत्वाविशेषात् ब्र
 तु ; 'नेह नाने' त्यादि वा ।

न च तन्निषेधाधिकरणदौर्घट्यम् । माध्यमिकाभिमतस्य शून्यतत्त्वस्यैव
 षाधिष्ठानत्वनिषेधाधिकरणत्वयोः संभवात् । तस्मात् मानान्तराप्राप्तजगत्त्
 ब्रह्मधर्मप्रतिषेधे ब्रह्म कुतो न प्रतिषिध्येत । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य
 निषेधे अखण्डार्थवेदान्तवाक्यगतयोम्यताया अप्यसत्त्वेन तत्समसत्
 1(वाक्यस्या)र्थभूतब्रह्मणोऽप्यसत्त्वापातात् ।

प्रपञ्चस्य शशशृङ्गादिवन्निम्बरूपत्वापाताच्च । न च — न स्वरूपेण ।
 ; किन्तु परमार्थिकत्वाकारणेति वाच्यम् — स्वरूपस्यानिषेधे अबाध्यत्वात्
 र्थिकत्वास्यापि सत्त्वेन तस्यापि निषेधानर्हत्वात् । ननु सत्त्वनिषेध एव स
 1: । अतः 'नेह नानास्ती' ति सत्त्वनिषेधात् स्वरूपमपि निश्चितमेव

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् ।

॥दाविशेषस्येष्टत्वादिति चेन्न — तर्हि, “ नाभाव उपलब्धे ” रित्यधिव
स्य दुर्निरसत्वात् ।

किञ्च चैत्यवन्दनवाक्यार्थस्येव, ‘ ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकामः ’ इत्य
वाक्यार्थस्यापि, ‘ नेह नाने ’ ति स्वरूपतो निषेधे बौद्धशास्त्रस्येव वेदाना
यं तन्मते दुर्वारम् । ‘ न च उभयोरमदर्थत्वाविशेषेऽपि, ‘ ज्योतिष्टोमेने
र्थस्य बौद्धाभिमतसांवृत्तिकसत्यत्वम्यानभिषिक्तव्यावहारिकसत्यत्वस्याभ्युप
चैत्यवन्दनवाक्ये तस्याप्यभावाद्वैषम्यमिति वाच्यम् — व्यावहारिकत्वस्य अ
न्तत्वे सात यौक्तिकानिर्हणसादृशत्वरूपतया नादृशमत्त्वस्य यथावस्थित
संभवेन तद्विशिष्टार्थप्रतिपादकवेदानामप्रामाण्यस्य अकामेनाप्यङ्गाकरणीयत्

अपि च, ‘ नेह नानास्ती ’ ति प्रपञ्चमत्तानिषेधपक्षे व्यवहारसिद्ध्या
निषेध्यत्वेन तथाविधव्यावहारिकप्रतिभासिकमत्तानिषेधपरत्वमेवास्याः
यम् । नतश्च परैः प्रपञ्चे पारमार्थिकमत्ताया अनङ्गाकारे मत्तात्रयशून्यस्य
त्वमेवापनर्तानि परंसां बौद्धवैषम्यं दुर्वचम् । न च, ‘ नेह घटोऽस्ती
न पारमार्थिकसत्तैव निषिध्यतामिति वाच्यम्, ‘ नेह घटोऽस्ती ’ ति वाक्यं
सिद्धसत्त्वस्यैव निषेधं युक्ततया सत्त्वान्तरनिषेधस्यासंभवात् । इतरथा ‘
स्ती ’ त्यस्याः श्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधतापातात् । उक्तञ्चाभियुक्तैः —

‘ वेदोऽनृतो बुद्धकृतागमोऽनृतः प्रामाण्यमेतस्य च तस्य चानृतम् ।

बोद्धोऽनृतो बुद्धिफले तथाऽनृते यूयञ्च बौद्धाश्च समानसंसदः ॥ ’

। इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः ॥ १९ ॥

एकधैवानु द्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् । अप्रमेयम् अपरिच्छेद्यं
एतत् सर्वभूतात्मभूतं ब्रह्म एकधैव एकत्वेनैव अनु श्रवणादेः प
रमित्यर्थः । व्यासार्थैस्तु, “ एकधैवानुद्रष्टव्यम् । केषाञ्चित् स्वी
यपरत्त्वत्वं वा न मन्तव्यम् : अपि तु परमात्मप्रकार(परतन्त्र)तया एकत्वं

विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रुवः ॥ २० ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।

नानुध्याया ^१ ब्रह्मशब्दान् वाचो विग्लापने हि तत् ॥ इति ।

१. नानुध्यायेत् . मा.

प्रमित्यर्थ इत्युक्तम् । 'नेह नानास्ति किञ्चने' त्यत्रापि, 'अब्रह्मात्मकन
व्यत' इत्यप्युक्तम् । तदपि युक्तमेव; मदुक्तमपि ; एकार्थपर्यवसायि
पीति द्रष्टव्यम् । विरजः पर आकाशादज आत्मा महान् ध्रु
वः रागादिदोषरहितः आकाशात् अव्याकृताक्षशादपि परः ; तस्यापि क
इत्यर्थः । ध्रुवः स्थिरः । अनाशीत्यर्थः । अजः उत्पत्तिरहितः । एव
त्मा ॥ २० ॥

तमेव ब्राह्मणः । तादृशमात्मानं धीरः प्रज्ञाशाली विज्ञाय
भ्यां ज्ञात्वा प्रज्ञां निदिध्यामनं कुर्वीतित्यर्थः । अत्र ब्राह्मणग्रहणं द्वि
क्षणम् । यद्वा, ब्रह्माधीन इति ब्राह्मणः अधीतवेद इत्यर्थः । नानु
हन् शब्दान् । बहून् शब्दान् ब्रह्मगुणानुवर्णनरहितान् नानुध्याया
येदित्यर्थः । तत्र प्रयोजनं ब्रह्मविदो नास्तीति हेतुमाह — वाचो विग्ल
त् । तत् ^२ अब्रह्मगुणवर्णनादिकशब्दानुध्यानादिकं हि वाचो विग्ल
निसाधनम्; श्रमैकफलकमित्यर्थः । इतिर्मन्त्रसमाप्ति ॥ २१ ॥

१. तदप्यविरुद्धम् . ख. ग. २. तत् वागनुध्यानादिकं. ख. ग.

तदपीति । तत्पक्षे ब्रह्मेति जगत्परम् । एकधैवानुब्रह्म्यामित्यत्र इदमिति प्रकृतज
यमध्याहार्यम् । स्वपक्षे ब्रह्मेति प्रकृतपरम् । उत्तरश्लोके चानध्याहारेणोत्तरेणैवाव
यं तुभयानुकूलम् । अनुपेक्ष्यश्चास्मदनुकूलं परव्याख्यानम् ।

उक्तमनुदर्शनं विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीतेति विवृण्वन् प्रकृतब्रह्मांतरिकविषयवैराग्यवि
हान्त्यं शिक्षयति तमेवेति । नानुध्यायेद् बहून् शब्दानिति । परमात्मानुभवानुप
त्ताय — कर्त्तव्यम् — व्याख्यानिकरणाकारणानिषिद्धम्. वागनुध्यायानुध्यायैकिकोक्तिः

स वा एष महानज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽ
आकाशस्तस्मिञ्छेते.

स वा एष — शेते । स एषः प्राङ्निर्दिष्टः अज आत्मा ' । महान् ध्रुव ' इति योऽयं निर्दिष्ट आत्मा, 'अयम्, ' क्तम उ । विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यद्यन्तर्ज्योति ' रिति पूर्वनिर्दिष्टो यः तस्मिन् जीवाः । तदन्तर्यामितया वर्तते इत्यर्थः । अत एवोत्तरत्र, ' आत्मन्येवा णि ' ति वक्ष्यति । अत्र ह्यद्यन्तर्गत्यस्य व्याख्यानं य एषोऽन्तर्हृदय इतिरित्यस्य व्याख्यानम् आकाश इति ; ज्योतिराकाशशब्दयोः प्रकाः कर्त्वेनैकार्थकत्वात् । अतोऽत्राकाशशब्दो जीवपर एव ।

ननु " कामादीनरत्र तत्र चायतनादिभ्यः " इत्यधिकरणे, " वाजसने । काशे शयानस्य वशित्वादिश्रवणात् तस्य शयानस्य परमात्मत्वे सति तदाः येन आकाशशब्दस्य, ' तस्यन्ते सुषिरं सूक्ष्ममिति हृदयान्तर्गतस्य सुषिरश स्यात्काशस्याभिधायकत्वमवगम्यते " इति भाष्ये श्रुतप्रकाशिकायाञ्चात्ताव स्य भूताकाशपरत्वं समर्थितमिति (मिव) प्रतीयते । अतः तद्विरुद्धमिद मैवम् । ' दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः ' इति छान्दोग्यगताकाशशब्द प्राकाशशब्दस्य परमात्मपरत्वं नास्तीत्येवैव भाष्यादितात्पर्यात् ।

1. अयं परमात्मा, ' विज्ञानमयः प्राणेषु --- क.

स वा एष महानज इति । एतद्वाङ्मनान्तर्ग्रयमाणवाक्यद्वयवत् वाक्यमिदं हि जीवस्य महदभेदबोधकं प्रतीयत इति जीवो नाणुः, किंतु महानित्याशङ्क्य अत्र श्यत, न जीव इत्युक्तं सूत्रे, " नाणुरतच्छुनरितिचेन्नेतराधिकारात् " इति । वाक् परमात्मनः (आकाशशयानत्व) सर्ववशित्वाद्यर्थं विधायकम् । योऽयं विज्ञानमय इत्यादि सुवादो न विधायकः । तत्र यथा विज्ञानमथाभेदोऽत्र सर्वथा न प्रतीयते, तथा स्वयं । कृता । योजनान्तरेपि प्रमाणान्तरतो जीवब्रह्मणोर्भेदस्य संप्रतिपन्नत्वात् योऽयं विज्ञान मयत्वमुक्त्यामुक्त्यसर्वप्राणान्तिरिक्तविज्ञानमयजीवरूपो यः स महानात्मेति विज्ञानमया युक्तं विज्ञानमयैक्यमेव प्राप्तमनुद्यते । न केवलं ध्रुवन्तरम्, श्रौतस्यास्य जनक्याज्ञाव त्पोपबृंहणभूतं महाभारते जनक्याज्ञावत्क्यसंबादमनुसृत्याप्येवम् । यथा —

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः ;

केचित्तु — 'भाष्यानुरोधात् अन्तर्हृदये यो भूताकाशः, तत्र विज्ञात्मा शेत इत्यर्थः । अस्मिन् प्रकरणे, 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः', प्राऽन्वारूढः' इति सुषुप्त्युक्तान्त्योर्जीवपरमात्मभेदप्रतिपादनेन विज्ञानमयस्य जीवस्य, महत्तश्च परमात्मनः अभेदासंभवात् विज्ञानमयशब्देन तच्छतैवाभिधीयते । 'महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यस्सुवानुविनश्यती'ति मैत्रेयीब्राह्मणोक्तरीत्या विज्ञानमयशब्दस्य, "अवस्थित्वः" इति सूत्रोक्तन्यायेनात्रान्तर्यामिपरत्वम् — इत्याहुः ।

केचित्तु — योऽयं विज्ञानमय इत्यत्र, 'कतम आत्मा योऽयं विज्ञानपूर्वनिर्दिष्टजीवस्य प्रत्यभिज्ञालेशेन ग्रहणं न संभवति ; तस्य, महानन्न इच्छसंभवात् । अपितु विज्ञानमय इति साक्षादेव परमात्मनो निर्देशः — इत्यमेव मुमुक्षूपास्यं विशिनष्टि सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिश्च ब्रह्मरूपादेः वशी । सर्वो ह्यस्य वशं वर्तते । उक्तं च, 'एतस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृता' तिष्ठतः' इत्यादि । अतश्च प्रशस्त्वलक्षणमात्मत्वमुक्तं भवति । सर्वस्येशान इत्यनेन नियन्तृत्वलक्षणमात्मस्याधिपतिरिति शेषित्वलक्षणमात्मत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । इदञ्च छान्दोग्यब्राह्मणप्रतिपत्तमत्यकामत्वादीनामप्युपलक्षणम् । उक्तं च भाष्ये, "वशित्वस्येयके श्रुताः छान्दोग्यश्रुतस्य गुणाष्टकान्यतमभूतस्य सत्यसंकल्पत्वस्य । सत्यसंकल्पत्वसहचारिणां सत्यकामत्वादीनामपहनपाप्मत्वार्थिन्नानां सद्गती"ति ।

तेनेतं नामिनन्दन्ति पञ्चविंशकमप्युतम्' इति ।

'यदा स केवलीभूतः षड्विंशमनुपश्यति ।

अन्यश्च राजन् स परस्तथाऽन्वः पञ्चविंशकः ।

तत्स्थानानुपश्यन्ति ह्येक एवेति साधवः ।' इति च ।

भाष्यन्दिनशास्त्राणां योयमित्यादि. शेतइत्यन्तस्याभावात्, 'स वा अयमात्मा सर्वस्येशानः आत्मेत्यन्तस्य तत्रैव वशीत्यनेनैवान्वयः; न तु शेत इत्यनेनेति विमृश

साधुना कर्मणा भूयान् ; नो एवासाधुना कनीयान् ; एष सर्वे
भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाः

स न — कनीयान् । साध्वसाधुकर्मकृतोत्कर्षापकर्षशून्य इत्यर्थः ।
रः — असंभेदाय । सर्वेश्वरः सर्वनियन्ता । भूतानां = प्राणिनामधिप
। भूतानां पालः रक्षकः । एषां सर्वेषां लोकानाम् असंभेदाय असांक
णः धारकः सेतुरप्ययमेव । अनेनेश्वरेण सेतुना अविधार्यमाणाश्चेदिमे लो
का इति भवेयुरिति भावः ।

अत्र ब्रह्मप्रकरणोपक्रमे, “ आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः ” इति देव
स्य नारायणस्यैव प्रस्तुतत्वादिह तस्यैव सर्वेश्वरत्वादिकथनमिति न देवत
स्वकाश इति द्रष्टव्यम् ।

इदञ्च वाक्यं गुणोपसंहारपादे चिन्तितम् — ‘ य एषोऽन्तर्हृदय आक
न् शेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः ’ इति आकाशशयानत्ववशित्वादिगुणविशि
ष्टस्यः छान्दोभ्यदहरविद्याप्रतिपादितापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टाकाशाद्भिः
रूपभेदाद्विद्याभेद इति पूर्वपक्षे प्राप्तेऽभिधीयते — “ कामादीतरत्र
नादिभ्यः ” । तत्र चेतरत्र च स्थलद्वयेऽपि कामादिविशिष्टं ब्रह्मैवोपास्य
व्यक्तनत्वसेतुत्वविधरणत्वादिभिर्विधैक्यप्रत्यभिज्ञानात् । वाजसनेयकश्रुतवशि
छान्दोभ्यश्रुतसत्यसंकल्पविविततिरूपतया रूपभेदाभावात् । ‘ परं ज्योति
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ’ इति, ‘ अमयं वै ब्रह्म भवती ’ इति चोभय
सिद्धिरूपफलसंयोगाविशेषाच्च । इयांस्तु विशेषः — छान्दोग्ये दहराकाशे

इत्यर्थः । ननु सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिरितिदमेव किमिति पुनरुक्तम्
एष भूताधिपतिरिति चेन्न — पूर्वमनुवादप्रायम् ; पश्चात्तनवाक्य
रः । पूर्वं हि, ‘ सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स एष महानज
ः वाक्यम् । वाक्यभेदे प्रमाणाभावात् । तथा च वशिस्त्वैवान्तवाधिपतित्वनिबन्धनात्म
काव्यवर्तानि वाक्यार्थः । अत एवात्मत्वमुक्तं भवतीत्यादिना पदत्रयस्यस्मृत्योप
सिद्धिर्भाषितम् । एकमनुदितानामीशानत्वस्वामित्वधारकत्वानमैदम्पर्वेष विधानेन त
स्यैव — सर्वेश्वर इत्यभिप्रायः । इति तत्राप्युक्तम् । अत्र “ आहरादलोपः ” इति

सधर्मसद्भावात् आकाशशब्दितस्य परमात्मत्वम्; न भूताकाशत्वम् । वाजस
 आकाशे शयने एव परमात्मलिङ्गसद्भावात् शयानस्थैव परमात्मत्वम्;
 य तु भूताकाशत्वमिति ।

ननु, 'नेह नानास्ति किञ्चन', 'एकधैवानुद्घृष्टव्यमेतदप्रमेयम्', 'नेनेती' त्यादिपूर्वोत्तरवाक्यैः निर्गुणमेवेह ब्रह्म प्रतिपाद्यते । छान्दोग्ये
 णम् । अतो निर्गुणसगुणब्रह्मविद्ययोरैक्यासंबन्धत्वात् वाजसनेयकश्रुतमोक्षार्थ
 णसने गुणानां लोप एवेत्यत्राह, "आदरादलोपः" । वाजसनेयकेऽपि, 'सर्व
 सर्वेशानः', 'एष सर्वेश्वर एष मृताधिपतिरेष भृतपालः' इति मृत्यु
 षोपदेशाद्गुणेष्वदरः प्रतीयते । अतो वाजसनेयकश्रुतदहरविद्याया अपि स
 एव न गुणानां लोपः कार्यः । 'नेह नाने' त्यादिनिषेधानामब्रह्मात्मक
 त्वेन विहितगुणनिषेधपरत्वाभावात् ।

ननु छान्दोग्ये, 'तद्य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्येतांश्च सत्यान् व
 सर्वेषु लोकेषु कामचारो भक्ती' ति छान्दोग्य(?)दहरविद्यायाः सर्व
 चारलक्षणमांमारिकफलसंबन्धः प्रतीयते । वाजसनेयके तु, 'स
 ब्रह्म भवती' ति मुक्तिफलकत्वम् । अतो नानयोर्विद्ययोरैक्या
 "उपस्थितेऽनस्तद्वचनान्" । उपस्थिते = ब्रह्मोपसंफन्ने प्रत्यगात्मनि अ
 प्तोरेव हेतोः सर्वलोककामचारः श्रूयते, 'परं ज्योतिरुपसंफन्ने स्वेन रूपे
 ष्यते । स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति', 'तस्य सर्वेषु लोकेषु काम
 णीति । सर्वबन्धनविनिमुक्तानुभाव्यफलतया हि सर्वलोककामचारः श्रूयते :
 षोभ्यगतदहरविद्याऽपि मुक्तिफलैव । अतो न विद्याभेद इति तत्र स्थि

एतेन वाजसनेयकगतहार्दविद्या निर्गुणविद्येति वदन्तः परे प्रकृत
 हि सति छान्दोग्यसगुणहार्दविद्यैक्यममर्थनस्य च परस्परगुणोप
 नस्य चासङ्गतिप्रसङ्गात् । न च निर्गुणायामपि विद्यायां
 र्थमेव सगुणविद्यासंबन्धिगुणोपसंहारः संभवतीति वच्यम् — नि
 ष्टस्य परस्य ब्रह्मणः सगुणत्वरूपापकर्षप्रतिपादनेन निःशया

ततो निर्गुणस्य ब्रह्मणः सगुणत्वेनोपासनमात्रेण निकर्षो नास्ति; ब्रह्मणो वा
 गत्वा'दिति परैरेव सगुणत्वे अपकर्षमङ्गीकृत्य तस्यावास्तवत्वेन परिहारस्य
 । किञ्च लोके हि स्तुतिर्विधेये रुच्युत्पादनेन सप्रयोजना । न चात्र निर्गु
 नस्य वा विधेयत्वमस्ति । प्रतिपाद्ये च निर्गुणे ब्रह्मणि सगुणत्वप्रतिपा
 । स्तुतिश्च निर्गुणप्रतिपत्तिलक्षणशेषिविरुद्धा । अतः “कामादीतर
 करणे परेषां विधैक्यगुणोपसंहाराभिलपनं दुरुपपादमिति यत्किञ्चिदेतदि
 ।

यच्चेदमुच्यते, निर्गुणवाक्यसंनिधिपठिनस्य, 'सर्वस्य वशी' त्यादिगुण
 क्वाक्यस्य निषेधानुवादकनयैकवाक्यत्वसंभवे वाक्यभेदेन गुणवाक्यत
 वे, — तन्न' — कर्त्वादीनां गुणानामन्यनोऽप्राप्तः । श्रुतिप्राप्तस्य
 , अहिंसावाक्यमनीषांसायहिंसायाः, अग्रहणवाक्यञ्च षोडशिग्रहणस्य, 'अ
 वाक्यञ्च ब्रह्मसत्त्वस्य निषेधकं किं न स्यात् । किञ्च, 'मृडमृदे' त्यादिवि
 त्वं मेट्' इत्यादिनिषेधस्येव सगुणवाक्यमेव निर्गुणत्वनिषेधकं किं न स
 जगत्कर्त्तृत्वाक्षिममात्रेण्यादिगुणाः निषेधायानृद्यन्त इति वक्तुं शक्यम्
 ति जगद्गरोपाधिष्ठातृत्वेन कुसमयसिद्धं ब्रह्मसत्त्वम्, 'असद्वा इ
 ।' दिति निषेद्धम्, 'सत्यं ज्ञानमनन्त' मित्यनृद्यते, ज्ञाननिवृ
 क्षिप्तं विश्वमिथ्यात्वम्, 'नेह नानाम्ना' त्यनृद्यते — 'विश्वं सत्यं मघव
 वाक्येन प्रतिषेद्धमिति किं न स्यात् । सत्यत्वं हि मिथ्यात्वप्रतिषेध
 त्वैवेद सर्व' मिति वाक्यप्राप्तो जीवब्रह्माभेदः, 'तत्त्वमसी' त्यनृद्यते,
 'ति निषेद्धमिति च किं न स्यात् ।

'नेह नानास्त किञ्चने' ति वाक्ये किञ्चनेत्यनेनैव निषेध्यसमर्पणस्य हि
 निषेध्यसमर्पणाय, 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादीनामनपेक्षितत्वाच्च । न हि, 'न
 ' दित्यत्र निषेध्यसमर्पणाय, 'सुरां पिबे' दिति वाक्यान्तरमपेक्षितम् । वरि
 निषेधार्थमनुवादे, 'स न साधुना कर्मणा भूयान्' इति निषेध्यानां कर्म
 दीनामिव ब्रह्मणि तेषां व्यावहारिकसत्यत्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् ।

यच्चेदमुच्यते — सगुणनिर्गुणवाक्यविरोधे परत्वेन निर्गुणवाक्येना-
 गयेन सगुणवाक्यं बाध्यत इति — तदेतत् सकलजनविदितसामान्यवि-
 यानभिज्ञानात् ।

‘को हि मीमांसको ब्रूयात् विरोधे शास्त्रयोर्मिथः ।
 एकं प्रमाणमितरत्त्वप्रमाणं भवेदिति ॥’

लोके हि सामान्यं विशेषेण, सावकाशं निरवकाशेन, नित्यं नैमित्ति-
 तिकं काम्येन, अतिदिष्टमुपदिष्टेन बाध्यमानमपि स्वोचितसत्यवस्तुसम-
 क्नीयं दृष्टम् ; न तु मिथ्याभूतवस्तुविषयकतया । ततश्च सगुणवा-
 यभूतवस्तुविषयसमर्पणेन संभावनां कुर्वन् कथं नोपहास्यः ।

अतोऽत्रापच्छेदनयानक्तारादुत्सर्गापवादनेयेन निषेधस्य विशिष्यवि-
 णविषयत्वस्य क्तव्यत्वात्, उपाध्यनुक्तिपूर्वकमुक्तानां गुणानां निरुपाधिक
 प्राप्तत्वात्, ‘स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च’ इति स्वाभाविकत्वश्रुतेः, ‘न
 र्वद्यत ईशनाये’ इति ईश्वरत्वस्याहेतुकवश्रवणात्, ‘सत्यः सोऽस्य महिमे
 सत्यकामा’ इति च तेषां गुणानां सत्यत्वस्यापि प्रतिपादनात् तेषां माना-
 नां निषेधार्थमनुवाद इत्यप्यसंभवात्, कचिद्गुणानामुपास्यत्वश्रवणमात्रणासत्

‘उत्तरस्मिस्तापनीये शैव्यप्रश्नेऽथ काठके ।

माण्डुक्यादौ च सर्वत्र निर्गुणोपास्तिरीरिता ॥’

परैरप्युपास्यत्वेनाभ्युपगतस्य निर्गुणम्याप्यसत्यत्वप्रसङ्गाच्च, ‘यः सर्वज्ञः सर्व-
 स्वरूपोपदेशपरवाक्येषूपसनाविध्यश्रवणेऽपि गुणानां श्रवणाच्च, ‘तमेवं वि-
 द्मह भवती’ इति सगुणज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वश्रवणेन च गुणानां सत्यत्वमक-
 त्तव्यम् ।

गुणनिषेधश्रुतयस्तु अध्यात्मशास्त्रे गुणशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धसत्त्वादि-
 पदा इत्येवाभ्युपगन्तव्यम् ।

‘कस्मादुच्यते ब्रह्मेति । बृहन्तो ब्रह्मिन् गुणाः’,

क्तुं शक्या वियुक्तस्य सत्त्वाद्यैरखिलैर्गुणैः ॥ '

'नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमीरितः ।'

'तवानन्तगुणस्यापि षडेव प्रथमे गुणाः ॥ '

'वर्षायुतैर्यस्य गुणा न शक्या वक्तुं समेतैरपि सर्वलोकैः ।'

महात्मनः शङ्खचक्रसिपाणोर्विष्णोर्जिष्णोर्वसुदेवात्मजस्य ॥ '

'चतुर्मुखायुर्यदि कोटिबक्रो भवेन्नरः कापि विशुद्धचेताः ।

स ते गुणानामयुतैकदेशं वदेन्न वा देवर प्रसीद ॥ '

'यथा रत्नानि जलधेरसंख्येयानि पुत्रक ।

तथा गुणा ह्यनन्तस्य असंख्येया महात्मनः ॥ '

'इषुक्षयान्निवर्तन्ते नान्तरिक्षक्षितिक्षयात् ।

मतिक्षयान्निवर्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ॥ '

'समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्भूतसर्गः ।

इच्छागृहीताभिमनोरुदेहः संसाधिताशेषजगद्धितोऽसौ ।

तेजोबलैश्र्वर्यमहाबोधगुर्वीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः ।

परः पराणां सकल्प न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे ।'

प्रमाणानाम्नाञ्जस्यमेव परमते । उक्तञ्च कदाचार्यैः —

'ब्रह्मणो गुणशरीरविकारभेदकर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।

अन्योन्याभन्नविषया न विरोधगन्धमर्हन्ति तन्न विधयः प्रतिषेधबाध्य

। अनयैव दिशा अन्तर्यामिब्राह्मणादिषु, 'य आत्मनि ति
त्वाक्यैर्जीवब्रह्मणोर्नियन्तृनिर्णयभाक्लक्षणस्य भेदस्य विहितत्वात् नि
विषयस्त्वस्यैव युक्तत्वात्, समस्तहेयरहितस्य ब्रह्मणो हेयाश्रयजीवैक्य
।, हेयस्यापारमार्थ्येऽपि तस्य निरसनीयतया हेयत्वस्यावर्जनीयत्वात्, तत्परि
स्य ब्रह्मणः तत्संबन्धा'र्हवस्त्वैक्यासीभवात्, सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः स्वसं

तं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशवे

तहेयस्य तद्विषयविभ्रमस्य वोपादानायोगात्, असर्वज्ञत्वे सर्वज्ञश्रुतिविरो-
क्तिः स्वगतहेयानिवारकत्वायोगात्, 'अशक्तत्वस्य सर्वशक्तिवश्रुतिविरो-
गमानर्हत्वात्, श्रुतिबलदेव विरुद्धयोरप्यविरोधाभ्युपगमे मीमांसानैर-
त्वात्, 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा' इति पृथक्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वावेद-
मात् क्षरमतीतोऽहम्' इत्युक्तवैलक्षण्यज्ञानवन एव, 'असंमुढः स मर्त्येषु'
त्वप्रतिपादनात्, जीवब्रह्मणोर्नियन्तृनियाम्यभावलक्षणभेदस्य मानान्तराप्ता-
तस्य निषेधायोगात्, उपासनार्थत्वाश्रयणस्य, 'अथ योऽन्यां देक्तामुपा-
वाक्यप्रतिपन्नैक्येऽपि संभवात्, ऐक्यस्य स्वरूपोपदेशवाक्यप्रतिपन्नत्ववत् ।
शपरान्तर्यामिब्राह्मणप्रतिपाद्यत्वस्य नियन्तृनियाम्यभावलक्षणभेदेऽपि स-
नेषेधश्रुतयस्तु पृथक्सिद्धत्वलक्षणब्रह्मात्मकभेदनिषेधपरा इत्येव स्थिति-
तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसरामः ।

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तप-
केन । तमीदृशं परमात्मानं वेदानुवचनेन वेदाध्ययनेन, यज्ञेन, अ-
अनशनलक्षणेन तपसा च ब्राह्मणाः ज्ञातुमिच्छन्तीत्यर्थः ।
म् । भावे षञ् । अनाशः अनशनम् । अनाशकं (कः)
कः । तच्चाशनं क्रमानशनरुमकम् ; न तु सर्वात्मनाऽनश-
तप्रसङ्गात् । यद्वा, न विद्यते आशा फलेषु यस्य तदनाशम् ।
यः । अनाशकम् । तादृशेन तपसा । फलाभिसंधिरहितेनेति यावत् ।
मेषति, असिना जिघांसतीत्यादौ अन्धादेः सन्प्रत्ययप्रकृत्यर्थीभूतगमनादिस

1. एतदादिपञ्चम्यन्तहेतुद्वयं स्वादिकोशयोः ।

'नानुष्ण्याद् बहुन् शब्दा' नित्यादि श्रुत्वा सर्वकर्मविरक्तिं कार्येति तदाव-
ते तमेतं वेदानुवचनेनेति । वेदानुवचनेनेति ब्रह्मचर्यस्य, यज्ञेन दानेनेति गार्ह-
पत्यकेनेति वानप्रस्थस्य च प्रदर्शनात् ब्रह्मवेद्यायाः सर्वाश्रमसाधारण्यं सूचि-
शश्रममादरेण पृथग् वक्ष्याति एतमेव प्रव्राजिन इति । वेदानुवचनेन वि-

।पादनदर्शनात् इहापि वेदनसाधनत्वमेव प्रतिपाद्यते ; न तु विविदिषासाधन
 ' प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमित्युत्सर्गः — तथाऽपि, ' उ
 षेती ' त्यादौ सन्नन्तप्रयोगस्थले प्रकृत्यर्थप्राधान्यस्यैव व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् उ
 र्थाभूतवेदनसाधनत्वमेव वेदानुवचनादीनां तृतीयया प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्य

इदञ्च तृतीयाध्याये अङ्गपादे चिन्तितम् । तत्र हि (१) ऊर्ध्वं
 भावान् तदङ्गिका विद्या न संभवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते, ' ए
 तनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ', ' यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ',
 ' ऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते ' इत्यादिवाक्यैर्ऋध्वरेतस्यु ब्रह्मविद्यायाः प्रा
 त्तत्वात् तेषु विद्या अग्न्याधानलक्षणाग्नीन्धनपूर्वकमिहोत्पाद्यनपेक्षेति, '
 ाग्नीन्धनाद्यनपेक्षे ' ति सूत्रे स्थितत्वात् (२) गृहस्थेष्वपि ब्रह्मविद्या उ
 पनपेक्षैव ; न च विविदिषावाक्यात् यज्ञादीनां तादर्थ्यप्रतीतिरिति वाच्यस्य
 वाक्येन यज्ञादिकर्मणां विविदिषार्थत्वोपलम्भेऽपि विद्यार्थत्वाप्रतीतेरिति
 प्राप्ते, उच्यते — " सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् " । यथा गमनस
 श्वः परिकरबन्धमापेक्षः, तथा गृहस्थेषु विद्या यज्ञादिसर्वकर्मपेक्षैव ;
 ' वचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने ' ति श्रुतेः । ' अश्वेन जिगमिष
 सन्नन्तप्रयोगे प्रकृत्यर्थभूतगमनसाधनत्वप्रतीतिदर्शनेन, ' यज्ञेन विविदिषा
 पि यज्ञादौ वेदनसाधनत्वस्यैव प्रतीतेरिति स्थितम् ।

(३) तथा तत्रैव पादे, ' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती ' ति नित्य
 ानामग्निहोत्रादीनामनित्यकामनाविषयब्रह्मविद्यार्थत्वे नित्यानित्यसंयोगविरं
 िकर्मपेक्षया विद्यार्थानि कर्माणि भिन्नानीति पूर्वपक्षे प्राप्ते — यथैव
 त्वस्य, ' स्वादिरो यूगे भवति ', ' स्वादिरं वीर्यकानस्य यूषं कुर्यात् '
 येन क्रतौ फले च पृथग्विनियोगदर्शनात् कत्वर्थतया नित्यस्यापि स्वदिरत्
 षामनाविषयवीर्यत्वविरोधः, तद्वत् — ' यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोती
 याऽग्निहोत्रादीनां विहितत्वादाश्रमकर्मत्वमप्यस्ति ; विविदिषावाक्येन विद
 तया विहितत्वादिद्यार्थत्वमप्यस्ताति स्थापितम्, " विहितत्वाच्चाश्रमकर्मा

नन्विह यथा कुण्डपायिनामयने, ' मासमग्निहोत्रं जुहोती ' ति श्रुतं :
 नैयमिकमग्निहोत्राद्भिद्यते, तथा विविदिषावाक्येन विद्यार्थतया विधी-
 तमिहोत्रादेरन्यदेवास्तु । तत्राह — “ सर्वथाऽपि त एवोभयलिङ्गात्
 र्थत्वे, आश्रमार्थत्वेऽपि त एव यज्ञादयः प्रतिपत्तव्याः । उभयत्र य-
 प्रत्यभिज्ञाप्यमानत्वरूपलिङ्गात् । ' यज्ञेने ' त्यादिशब्दैः प्रसिद्धय-
 णयज्ञादिविधाने तस्य द्रव्यदेवताद्यभावे अरूपत्वपसङ्गात्, तत्सद्भा-
 देशेन द्रव्यत्यागरूपयज्ञशब्दप्रवृत्तिनिमित्तेन (ससत्त्वेन) यज्ञशब्दमुख्यार्थ-
 मग्निहोत्रवद्गौष्या वृत्त्या कर्मान्तरं विधीयते ' इति वक्तुमशक्यत्वात् न त-
 वर्तते । अतः, ' यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः ', ' यज्ञानां जपयज्ञोऽ-
 ञ्तरं यज्ञतपसाम् ' इत्यादिष्विव प्रसिद्धयज्ञपरत्वमेव युक्तम् ।

“ अनभिभवञ्च दर्शयति ” । ' धर्मेण पापमपनुदती ' त्यादिश्रुतिश्च
 धर्मान् निर्दिश्य तैर्विद्याया अनभिभवं = पापकर्मभिरूपतिप्रतिबन्-
 ते ।

ततश्च प्रसिद्धस्यैवमग्निहोत्रादेर्धर्मस्य विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकपापमनोदहे-
 विद्याङ्गत्वमिति स्थितम् ।

(४) तथा तत्रैव — अनाश्रमिणां विधुरादीनामाश्रमधर्माभावात् तद-
 न संभवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते, उच्यते — “ अन्तरा चा-
 ः ” । तुशब्दः पक्षव्यावर्तकः । चशब्दोऽवधारणे । आ-
 । वर्तमानानां — अनाश्रमिणामिति यावत् । तेषामपि विद्य-
 णोऽस्येव । तादृशानामपि भीष्मरैक्वसंवर्तादीनां ब्रह्मविद्यादर्शनात्, '
 तपसाऽनाशक्रेने ' ति आश्रमानियतदानतपआदिभिरपि विद्यानुग्रहस्य श्रुत-

“ अपि स्मर्यते ” । ' जप्येनापि च संसिद्धयेन ब्राह्मणो नात्र सं-
 हे स्मर्यते । संसिध्येत् = जपाद्यनुगृहीतया विषया सिद्धो भवतीत्यर्थ-

“ विशेषानुग्रहश्च ” । ' तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विषयाऽऽमान-

।व विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति

“ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च” । तुशब्दोऽवधारणे । अतः=अनादितरत्=आश्रमित्वमेव ज्यायः । अनाश्रमित्वमापद्विषयम् । शक्तस्य त्वाश्रमि-
।देयम् । भूयोर्धर्मकाल्पधर्मकयोः अनुल्यकारित्वात् । लिङ्गाच्च । लिङ्ग-
।ः । स्मर्यते हि — ‘अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः’ इति
ने वैराग्ये दारालाभः आपत् ; सति वैराग्ये संन्यासस्वीकारसंभवात् । न
रक्तस्य ब्रह्मविद्याधिकारः कथमुच्यत इति शङ्क्यम्— अग्निहोत्राद्यनुतिष्ठा
रिग्रहरागसंभवेऽपि दारादिषु भोग्यतातिशयबुद्धिकृतरागाभावेन ब्रह्मविद्या
संभवात् । देहान्तरोपभोग्यब्रह्मव्यतिरिक्तफलाशाऽभावेन मुमुक्षौषयिकवैरा
।च्च, एवमेव व्यापार्यैहिकत्वाच्च न दोषः । इत्थं स्थितम् । प्रकृतमनुसराम

एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति । एतमेवात्मानं विदित्वा मुनिः मनन-
योगी भवति; नान्यमित्यर्थः । एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति
।पत इति लोकः । एतमेव लोकं परमात्मानमिच्छन्तः संन्यासिनः संन्यस्य-
।ः । एतमेवेत्यवधारणात् लोकान्तरेत्सूनां पारिव्राज्ये नाधिकार इति गम्य

एतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीति । नन्वत्र मननरूपयोगहेतुतया विदि-
ष्टं वेदनं वाक्यार्थज्ञानम्, न तूपासनमिति, विविदिषन्तीति पूर्ववाक्येऽपि वेदनं
।पत् ; पदैवयात् । अतो यज्ञादीनां वाक्यार्थज्ञान एवोपयोगः ; नोपासने इति चेन्न-विदि-
।र्भवतीत्यस्य वेदितुमुनिशब्दवाच्यत्वमित्यर्थात् वेदनमुपासनमेव स्यादिति । आल-
।नरूपमननविबक्षा बाऽस्तु । तदा, विदित्वा मुनिर्भवति उपास्य योगविच्छेददशाद्य-
।ननपरो भवतीत्यर्थ इति कहेलं प्रति प्रागुक्तं मौनमिदशैकं स्यात् । पुरस्तादुपा-
।त्त्वेन सति अत्र एकवचननिर्देशः, ‘यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः’
।धिकारिदौर्लभ्यसूचनाय । एतमेवेत्येवकारः आत्मान्तरव्यवच्छेदार्थः ; पूर्व जीव-
।तत्त्वात् । ‘नानुपयायाद् बहून् शब्दान्’ इतिवत् देवतान्तरनिषेधोऽपि सिद्धयति ।

—

द्व स वै तत् पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते, किं प्रजया करिष्यं नोऽयमात्माऽगं लोक इति । ते ह स पुत्रैषणायाश्च त्रितैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणायाश्च त्रितैषणा सा लोकैषणा उभे ह्येते एषणे एव भवतः ।

स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते, अशीर्यो न हि शीङ्गो न हि सज्जयते, असितो न व्यथते न रिप्यति ।

हि गङ्गाद्वारं प्रतिपित्सुः काशीवामी पूर्वाभिमुखो याति । एतद्द्वारं पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते । हस्सवै इति प्रसिद्धौ । तदेतद्विद्वान् दृशब्रह्मविदः पूर्वं प्रजां न कामयन्ते । तत्र हेतुं तदभिसन्धिमाह किं प्रजया लोक इति । प्रजासाध्योऽयं लोकोऽपि येषामस्माकं अयमात्मा परमशोकसाध्यस्य सुखानुभवस्य परमात्मानुभवाम्बुधिलवकणिकायमानत्वात्— एते परमात्मनि लब्धे ते वयमेतल्लोकरूपक्षुद्रफलसाधनभृतया प्रजया श्याम इति प्रजां पूर्वं ब्रह्मविदो न कामयन्त इत्यर्थः । ते ह स पुत्रैषणायाश्च त्रितैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति — एषणे एव भवतः । इदञ्च कहोल्लुब्धाद्ये व्याख्यातम् ।

स एष नेति नेत्यात्मा — न रिप्यति । एतदपि प्राग् व्याकृतम् ।

प्रजां न कामयन्ते इति । ऐहिकस्यामुष्मिन्स्य च प्राकृतस्य फलस्याभिषुद्धरत्नाद्यन्तसाधनप्रजाकामना तेषां नेत्यर्थः ।

स एष नेति नेत्यात्मा इत्यर्थं प्रपञ्चविलक्षणत्वात् परमात्मनः प्रपञ्चाद्विरक्तेर्नैव तदप्रदर्शनार्थम् ; तस्य नित्यत्वहेतुत्वरहितत्वात् नित्यभोग्यत्वमिति सूचनार्थञ्च ।

प्राग् व्याकृतमिति । विदग्धब्राह्मणान्ते व्याकृतम् । श्रीभाष्ये च अमाद्यधिः एष नेति नेत्यात्मेत्यत्र च इतिशब्देन प्रमाणान्तरप्रतिपन्नं प्रपञ्चाकारं परामृश्य, न ब्रह्मेति सर्वात्मभूतस्य ब्रह्मणः प्रपञ्चविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते । तदेव चानन्तरमुपपाति न हि गृह्यते इति । प्रमाणान्तरप्राप्तविमजातीयत्वात् प्रमाणान्तरेण न प्रतीयविमजातीयत्वात् विशीर्यते" इति न पितम् । अत्र नेतिनेतीत्येतत्, मूर्तामूर्तम् ।

हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे ।
 १) वैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः ॥ २२ ॥

1. उहै. पा०. शां. माध्यन्दिने तु, 'इत्युभे । उभेऽपि' इति ।

हैवैते — इत्युभे । अतः देहयात्रादिलक्षणात् प्रकृताद्धेतोः पापमकार्पा-
 णं पुण्यमकरवमिति द्वे एते चिन्ते एतम् उक्तलक्षणब्रह्मविदं नैव तर-
 न्तु इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह इहैवैष एते तरति । यस्माद्धेतोः इ-
 नेव लोकं वसन् एषः उक्तब्रह्मवित् एते पुण्यं च पापं च ["उभयम् अ-
 नित्यर्थः । तत्र हेतुः नैनं कृताकृते तपतः । एनं हि ब्रह्मविदं कृताः
 दुष्कृते फलसंबन्धिनं कर्तुं न प्रभवत इत्यर्थः । 'एवमेवविदि पापं कर्म-
 ते' इत्यश्लेषश्रवणादिति भावः ॥ (२२) ॥

1. उभे इत्यत्र वाक्यच्छेदः ख. ग. कोशोः । अत एव भाष्येऽपि द्वे इति ।
 । क. कोशे तु उभे इत्यादिकमुपरितनवाक्यम् । तत्र कोशे तद्भाष्ये उभयार्थ-
 स्तु । उहेति पाठो भाष्यासंमत इव । ५. इदं क. कोशेऽधिकम् ।

म. अगृह्यः प्राद्यविसर्जनीयः । यदि प्राद्यजानीयः स्यात्, गृह्यत । न हि गृ-
 ः शरीरान्तर्वर्तितया जीवन् परमात्मनि मुखदुःखानुभवशङ्कायां तत्र तद्विषेयः वि-
 ङ्ग इत्यादिना । एतमुहेति वाक्यं न परमात्मनोऽऽहृतपाप्मत्वपरम् ; किंतु उपरितनी-
 रंतनं वाक्यञ्चानुसृत्य ब्रह्मविद्विषयं मन्तव्यम् । अतः मुनिर्भवतीत्युक्तमुनिपरम् एता-
 । अनादिसच्चित्तानन्तपुण्यपापरवशस्य अद्यतनकाम्यत्यागमात्रेण कथं फलप्राप्तिरिति शङ्का-
 हेत्यादिकमारब्धम् ।

नन्वत्र इतिशब्दत्रये द्वितीयतृतीयां चिन्ताकारममर्षकौ स्याताम् । प्रथमस्तु व्य-
 तु युक्तमिति पूरयित्वा, 'एते न तरत इति युक्त' मिति व्याख्यातम् । एते इति
 र्निर्देशपूर्वकं तदाकारममर्षकवाक्यं अतः पापमित्यादिना वक्ष्यमाणे सति, मध्ये इति
 स्वरसमपि न भवति । न च—अत इति पदस्थान एव इत्यत इति । एवम्भूतात् फलादे-
 :— इति वाच्यम् — फलविशेषं पूर्वमनिर्दिश्य इतिशब्दस्य तत्प्रकारवाचिनः प्रयोगायोग-
 । प्रथम इतिशब्दः लोकेऽनुभूयमानरीतिप्रदर्शकः । यथा अविद्वांसमेते तरतः, इति
 स्थानप्रकारेण एते एतमेव न तरतः इत्यर्थः ।

प्रथमस्तरतिः प्राप्तिवचनः ; द्वितीयोऽतिक्रमवचनः । एवमप्येऽपि । नैनं कृता-
 : इत्यस्य, 'एतं ह वाच न तरति किमहं माधु नाकरवम् किमहं पापमकरव'

सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि, मां चापि सह दास्यायेति ॥ २
 स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः । विन्दते व
 वेद ॥ २४ ॥

सोऽहं भगवते विदेहान् ददामि मां चापि सह दास्याये
 इमेवमनुशिष्टब्रह्मविद्यः स्वराज्यं सर्वं भगवते तुभ्यं ददामि ; राज्येन सह
 । कैङ्कर्याय ददामीति जनक उवाचेत्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं जनकयाज्ञवल्क्यास्यायिकायां व्याख्यात आत्मा उपासकानामुपासन
 मुक्तिप्रद इति श्रुतिराह स वा एष — वेद । अन्नादः अन्नदः ।
 वसुप्रदः । य एवं वेद = अनेनाऽऽकारेण ब्रह्मोपासीनः विन्दते
 वसु च लभते इत्यर्थः ।

इदञ्च तृतीयाध्याये उभयलिङ्गपादे चिन्तितम् । तत्र हि गेहिकामु
 यं फलं कर्मण एव स्यात् ; तस्य फलसाधनत्वश्रवणादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते
 । — “फलमत उपपत्तेः” । कर्मभिराराधिनादस्मादेव परमपुरुषात् फ
 स्य सर्वशक्तेः ब्रह्मणः सेवाराधितराजवत् फलप्रदत्वोपपत्तेः । “श्रुतत्वाच्च
 वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः” इति तस्यैव फलप्रदत्वस्य श्रुतत्
 पूर्वपक्षमाह “धर्मं जैमिनिर्न एव” । यागदानास्यधर्ममेव जै
 दं मन्यते ; अत्र एव — उपपत्तेः शास्त्राच्च । कृत्यादीनां फलसाधन
 णादीनां विनश्वराणामपि अपूर्वद्वारेण फलसाधनत्वोपपत्तेः ; ‘यजंत
 ’ इति विधिप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थयागस्यैव फलसाधनत्वावगमात् ।

“पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्” । बादरायणस्वाचार्यः पूर्वं
 मनः फलप्रदत्वं मन्यते, हेतुव्यपदेशात् — ‘यज्ञ देवपूजाया’ मिति ।
 चिना पूजाशब्देन यागस्य देवतापीतिहेतुत्वव्यपदेशात् ; ‘स एवैनं
 ती’ त्यादिकर्मविधिशेषवाक्येषु कर्माराधिनदेवताया एव [यागादेः] ।
 (?) (फलः) हेतुत्वावगमात् ; ‘अहं हि सर्वयजानां भोक्ता च प्रभुरेव च
 दायित्वलक्षणप्रभत्वस्य परमात्म्येन स्मृतत्वात् । यागनिश्चयः कर्मणो ।

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । अभयं
। अभयं हि वै ब्रह्म भवति, य एवं वेद ॥ २५ ॥

इति षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

श्रुतकालान्तरभाविफलसाधनत्वनिर्वाहाय द्वारोपेक्षायां वाक्यशेषप्रतिपन्नदेव
रूपद्वारपरित्यागेन आत्मसमवेतादृष्टरूपद्वारपरिकल्पनस्यानुचितत्वात् कर्म
मैव फलप्रद इति स्थितम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ २४ ॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म । स एष म
। परमात्मा [जन्मः] जरामरणशून्यः, अमृतः असंसारी, अत एव भयशू
तोऽयमात्मा ब्रह्म निरतिशयबृहद्भिः (त्रिः)त्यर्थः । तत्र हेतुमाह अभयं वै ब्र
ह्म तमभयमेतद्ब्रह्मे'ति निरुपाधिकामयवाश्रयस्य परब्रह्मत्वप्रसिद्धेरिति भा
तस्य फलमाह अभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद । ब्रह्म भवति अ
त्मारूपो भवतीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २५ ॥ ६

अथ मैत्रेयीब्राह्मणं चतुर्थवदिहापि किञ्चिन्न्यूनतिरिक्तपदविशेषोपे
। ननु किमर्थोऽस्य पठितस्य मैत्रेयीब्राह्मणस्य पुनः पाठः ? उच्यते ।
ल्लयः प्रवित्रजिषायां मैत्रेय्यै अस्मत्तत्त्वमुपदिश्य पारिव्राज्याय प्रवृत्तः स्ववै
दृष्ट्वा कञ्चिन् कालं धनार्जनं कृत्वा गृह एव अनिषिद्धान् कामान् अ
ब्रह्मद्वैराग्योऽथ प्रवित्रजिषुः पुनर्गृहकृत्यव्यापृतचित्ततया विस्मृतात्मत
पै पुनरुपदेष्टुमारभते । अनया चाख्यायिकया वैराग्यमान्द्ये सति सं

ननु शाङ्ख्येन अथर्ववेदस्य स्थितेन पुनरुपदेशे कृतेऽपि ध्रुवौ तदुपदेशस्य द्विनि
इति शङ्कायामाह अनया चाख्यायिकयाद्यादि । ननु विस्मृतार्थाऽपि मैत्रेयी पूर्
थो विस्मृत इति ज्ञातव्येवेति वित्तस्यामृतत्वानुपगम्यतायाः प्रागेव विदितत्वात् पु
नरुपदेशो न कर्तव्य इति । अत्रापि च अत्रापि च अत्रापि च अत्रापि च अत्रापि च

[अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुमैत्रेयी च कात्यायनी ।
 १ मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव; स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी । अथ
 वल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥]

वकार इति प्रदर्शितं भवति । * अत्र विशेषदानि व्याकुर्मः ।
 १ मैत्रेयीब्राह्मणस्य एतदध्यायेनेकार्थत्वप्रदर्शनाय पुनरप्यारम्भ इति द्रष्टव्यम् ।

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य — बभूव । तयोर्हि मध्ये मैत्रेयी ब्रह्म
 । बभूव ब्रह्मवदनशीला बभूवेत्यर्थः । स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्याय
 तस्मिन् काले कात्यायनी स्त्रीप्रज्ञैव स्त्रीणां या उचिता गृहव्यापारा
 तादृक्प्रज्ञाक्येव बभूवेत्यर्थः । अथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपा
 १ । अन्यद्वृत्तं गार्हस्थ्यद्विलक्षणं तुर्याश्रममुपाश्रयिष्यन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

* वाक्यमिदं द्रष्टव्यमित्येतदनन्तरं स्यात् ।

१. मैत्रेयीब्राह्मणेन उक्तस्य ब्राह्मणस्यैकार्थत्व. ख. ग. २. आरभत. ख. ग.

अथ याज्ञवल्क्येन मैत्रेय्यै उपदिष्टम्, प्रव्रजितश्चेति युक्तम् । एवञ्च द्विरस्य निबन्धप्र
 देव स्यादिति चेन्न — 'यन्तु मे' इत्यादेः प्रथमोपदेशश्चात्रिकोक्त्यनुवादत्वम
 । देशज्ञापनार्थमेव पुनः पाठ इति सुक्चत्वात् । मैत्रेय्युपदेशनिबन्धानन्तरं जनस्यमिग
 श्वेन वैराग्यमान्द्याद्युत्थयनस्यावकाशलाभात् । 'अन्तं करवाणी' इति प्रवृत्तस्य विला
 क्षणेन राजसिगमनसंभवात् । 'गोकामा एव वयं स्म' इति श्रुयमाह । महस्रं ददा
 ६: पौनःपुन्येन । 'याज्ञवल्क्यो विजहारे' इति तत्रान्तःकथनान् 'उद्यास्यन्' इति तत्र
 शिविधासंभवाच्च । एतद्वितीयोपदेशान् प्रमेव, ब्रह्मवादिनी बभूवेति ब्रह्मवादिनीत्वका
 विद्या विस्मरणवर्णनस्याप्युद्धृत्वाच्च । अन्यदपि पाठफलमाह यद्वेति एवं पुनर्निबन्धोऽ
 वल्क्योपदेशः प्रज्यादिकं पञ्चमपष्टाध्यायोक्तजनक्याज्ञवल्क्यस्यमनागम । दत्त्वाद्भूतमिति ।
 वल्क्यव्यण्डे तदीयमववृत्तनिवेशार्थं चेत्यपि श्रेयम् । नन्विहैवास्तु निबन्धः ।
 विन्तं चकारात्पुनः संस्मृतीनामपि कर्तव्यमिति याज्ञवल्क्येन । ख. ग.

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः, ' [प्रव्रजिष्यन्]' वा अरेऽहमस
 ।दस्मि । हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणी' ति ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी, ' यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वि
 स्यात्, [स्यां न्वहं तेनामृताऽऽहो ३ ने' ति।] नेति होवाच य
 यो यथैवोपकरणवतां जीवितम्, तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य
 ।ऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी, ' येनाहं नामृता स्याम्, किमहं तेन कुर्या
 ' भगवान् वेत्थ तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः, [' प्रिया वै खलु नो भवती सती प्रि
 न्त तर्हि भवत्येतद्भ्याग्न्यास्यामि ते।] व्याचक्षाणस्य तु मे निदि
 ति ॥ ५ ॥

स होवाच, ' न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भव
 नस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै का
 । प्रिया भवति; आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति । न
 पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति; आत्मनस्तु कामाय पु
 भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति; आ

१. अत्र ब्राह्मणं । ... । एवं इण्डालनं सर्वं पूर्वमैत्रेयीमठविलक्षणं वा तत्राविद्यमानमेव
 य द्रष्टव्यम् । अत्रत्यप्रथमकण्डिका तत्र सर्वैरेव नैत्यपि व्येयम् ।

प्रिया वै खलु नो भवती' सती प्रियमवृधत् — निदिध्यामस्वे
 ति त्वं नः अस्माकं प्रिया सती प्रियमेवावृधत् वर्धितवतीत्यर्थः । अनु
 ।दिति भावः । द्युतादित्वाद्ङ् । ' द्युद्भ्यो लुडी' ति परस्मैपदम् ।
 ऽहं हे भवति ! अमृतत्वमाधने जिज्ञासमानायै तुभ्यमेतत् अमृतत्वस्य
 यास्यामि । व्याचक्षाणस्य मे वाक्यं निदिध्यामस्य सावधानं शृण्वित्यर्थः ॥

१. भवति. ख. ग. २. हे भवति! ख. ग. ३. अत्र. क.

पत्युः कामायेति । अचेतनानामपि प्रियत्वं दृश्यते । न खलु तदभीष्टसं
 रत्वा । तद्वत् ज्ञानमीश्वरत्वमपि नैति भावः । ६-३-३ प्राणस्य वै सम्राट् काम
 १२ किमिच्छन् कस्य कामायेत्यत्र चेदशः प्रयोगोऽस्ति । भवतीत्यस्य गवितुमर्हत्
 या, परमात्मविषयकामनया तच्चेष्टतया पत्यादेः प्रियत्वं युक्तम्, न तु पत्यादिक

तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । [न वा अरे पशूनां कामाय प
 ॥ भवन्ति; आत्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति।] न वा
 णः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति; आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भ
 वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति; आत्मनस्तु कामाय
 ि भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भव
 त्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां क
 िः प्रिया भवन्ति; आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । [ः
 वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति; आत्मनस्तु कामाय
 ॥ भवन्ति ।] न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भव
 त्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य क
 प्रियं भवति; आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिष्यासित्
 ष्यात्मानि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं पगदाद्योऽन्यवात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं पगदाद्यो
 मनः क्षत्रं वेद । लोकान् तं पगदुर्योऽन्यवात्मनो लोकान् वेद । दे
 दुर्योऽन्यवात्मनो देवान् वेद । [वेदान् तं पगदुः योऽन्यत्रा
 न् वेद ।] भूतानि तं पगदुर्योऽन्यवात्मनो भूतानि वेद । स
 दाद्योऽन्यवात्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्मदं क्षत्रमिमे लोका इमे
 मे वेदाः] इमानि सर्वाणि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेहन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छब्दनुयाद्ग्रहण
 भेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा [शङ्खस्य ध्मायमानस्य] न बाह्याञ्छब्दाञ्छब्दनुयाद्ग्रहण
 स्य तु ग्रहणेन शङ्खधमस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छब्दनुयाद्ग्रहण

स यथाद्रैधाप्रेरभ्याहित[स्य] पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेः
 १ भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गि
 णमः पुगणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राप्यनुव्याख्याना
 न्यानानि [इष्टं हुतमाशितं पायितमयश्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि
 नि] अस्यैवैतानि सर्वाणि निःश्चसितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वामामपाँ समुद्र एकायनमेवँ सर्वेषाँ स्पर्शानां त
 नमेवँ सर्वेषाँ रसानां जिह्वैकायनमेवँ सर्वेषां गन्धानां नासि
 यनमेवँ सर्वेषाँ रूपाणां चक्षुरेकायनमेवँ सर्वेषाँ शब्दानाँ श्रं
 यनमेवँ सर्वेषाँ मङ्गलानां मन एकायनमेवँ सर्वासां विद्यानाँ ह
 यनमेवँ सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवँ सर्वेषामानन्दानामु
 यनमेवँ सर्वेषां विमर्गणां पायुरेकायनमेवँ सर्वेषामध्वनां पादावेका
 सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धव [घनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एव,] ए

१. निश्चसितमेवँतत् मा. २. नाभिकेकायनं मा. शाङ्करे गन्धानन्तरं रसगठ

स यथाद्रैधाप्रेरित्यादि । इष्टं हुतं यागहोमादिकर्म । आशितं प
 अन्नपानादि । अयं च लोकः परश्च लोकः इहलोकपरलोकौ । सं
 पकरणभागस्थानात्मकः प्रपञ्च इति यावत् ॥ ११ ॥

स यथा सैन्धवघन इत्यादि । सैन्धवघनः लवणखण्डः अन
 रव्यव्यनिरिक्तः अबाह्यः बाह्यावयवव्यनिरिक्तश्च सर्वोऽप्यवयवः यथा रस
 । । अत्र अनन्तरो बाह्यश्च रसघन इति वक्तव्ये अन्तरत्वबाह्यत्वशून्यानां ।
 ामपि ग्रहणं यथा म्यादिति अनन्तरोऽबाह्य इति व्यतिरेकमुखेन निर्दे

पूर्वोपदेशे वाचकानां कथनं वाच्यस्याप्युपलक्षकमिति ज्ञाप्यते अत्र इष्टं हुतमा
 शितम् ।

ऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन] एवैतेभ्यो भूतेभ्यः ।
 न तान्येवानुविनश्यति; न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यरे ब्रवीमि ।
 च याज्ञवल्क्यः ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैय भगवान् मोहान्तमापीपत् । न वा
 विजानामीति ।

1. आपीपित् पा०

अनि निरवयवात्मसाधारण्यमपि फलितं भवतीति द्रष्टव्यम् । एवमेवायं
 प्रज्ञानघनः स्वरूपतो धर्मतश्च विज्ञानघनजीवशरीरक इत्यर्थः । जीव
 षणैक्याभावान् शरीरात्मभावे इदं सामानाधिकरभ्यं द्रष्टव्यम् । अत्र व
 त्तुर्थाध्याय एवोक्तम् ॥ १३ ॥

अत्रैव सा भगवान् मोहान्तमापीपत् । अत्रैव 'न प्रेत्य संज्ञाऽ
 त्नेवार्थे भगवान् सा मां मोहान्तं मोहमध्यम् आपीपत्' प्रापितवान् । उ
 मोहमेव दर्शयति न वा अहमिमं विजानामीनि । इमम् । अर्थमित्य

1. आपीपित् पा०

ज्ञानमात्रस्यापाततः प्रतीतावपि आत्मशब्दः परमात्मपरः । यद्वा आत्मशब्दो जीवात्
 आत्मपरः प्रज्ञानघनशब्दः प्रज्ञानप्रचुरत्वेन रूपेण जीवं निर्दिश्य तच्छरीरकर
 ३ । तत्र विशेषणभूते जीवे प्रज्ञानप्रचुरत्वमप्युक्तं भवति । एवञ्च, "अवस्थि
 कृत्स्नः" इति सूत्रे प्रकृतात्मशब्द-ज्ञानघनशब्द-वज्ञानघनशब्दत्रितयविषयकं इष्ट
 करणसारावल्यामप्यत एव जीवशब्दमिति सामान्यत उक्तम् । अत्र 'करणप्रामानि
 नन्तरं कर्तृजीवस्वरूपमात्रं कण्ठिकाद्वयेनोच्यते । ततः शब्द ऊर्ध्वं च परमात्म'त्युच्य
 पि न स्वरसम् । जीववाक्येऽपि परमात्मनो विशेष्यतया ग्रहणसंभवं त्यागायोगात् । 'व
 न्तरोऽबाह्य' इत्येतत्स्थाने माध्यन्दिने 'महद्भूत' मिति परमात्मन एव निर्देशेन
 शोकार्यत्वाच्च । निरवयवात्मिति । अन्तरो बाह्य इत्युक्तो जीवस्य निरवयवत्वात् अन्त
 रपादनायोगात् अनन्वय इति अन्तरवयववाहरवयवव्यतिरिक्तत्वेनैव स निर्देश्य इति
 प च दृशन्तेऽपि तथाकिरिति भावः । स्वरूपत इति । स्वरूपतो धर्मतश्च विज्ञानघनम
 तच्छरीरक इत्यर्थः । स्वरूपत इति ब्राह्माधिकरणमाष्यानुसारेण, धर्मत ।

स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीमि[अविनाशी वा अरेऽयमात्मा
 छत्तिधर्मा] ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति — तदितर इतरं पश्यति, तदितर
 ति, [तदितर इतरं रसयते,] तदितर इतरमभिवदति, तदितर
 ति, तदितर इतरं मनुते, [तदितर इतरं स्पृशति,] तदितर इतरं वि
 । यत् त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् — तत् केन कं पश्येत्, तत्
 ज्ञेत्, [तत् केन कं रसयेत्,] तत् केन कमभिवदेत्, तत् के
 यात्, तत् केन कं मन्वीत, [तत् केन कं स्पृशेत्,] तत् केन कं वि
 त् । येनेदं सर्वं विजानाति, तं केन विजानीयात् । [स एष
 आत्मा । अगृह्यो न हि गृह्यते; अशीर्यो न हि शीर्यते; अ
 सज्यते, असितो न व्यथते न रिष्यति ।] विज्ञातारमरे केन वि
 दिति । [उक्तानुशासनाऽसि मैत्रेयेतावदरे खल्वमृतत्वमिति हो
 वन्व्यो विजहार] ॥ १५ ॥

इति षष्ठाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

नाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा । अयमात्मा स्वयमविनाशी ।
 छित्तिधर्मा । न विद्यते उच्छित्तिर्यस्य सोऽनुच्छित्तिः अविनाशीति यावत् ।
 तेः धर्मा यस्य सोऽनुच्छित्तिधर्मा । एवं बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः ।
 श्लोको धर्माऽप्यविनाशीत्यर्थः । न तु, 'उच्छित्तेरभावोऽनुच्छित्तिः । स
 'ति बहुव्रीहिः । अविनाशीत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ १

उक्तानुशासनाऽसि—विजहार । हे मैत्रेयि ! उक्तोपदेष्टव्याऽसि । एत
 मृतत्वार्थिभिर्ज्ञेयमित्यर्थः । अमृतत्वमिति कारणे कार्यवाचिशब्द उपच
 ६ । एवमुक्त्वा याज्ञवल्क्यः विजहार यथाभिलषितं प्रव्रज्यां कृतवानित्यर्थः ॥

अनुच्छित्तिधर्मेति । अत्र धर्मरदेन ज्ञानमेव प्राणमित्येतत् न केवलं प्रकर
 वा अरे इदं ब्रह्मनाथ इति पूर्तोरदेशसमानार्थकत्वानुसारादपि सिद्धयति । पौनरुक्त
 मित्यर्थेयमत्रापि ; पूर्णरदवयवमप्येतो भावः । स एष नेति नेतीति शक्य
 षष्ठीऽपि द्रष्टव्यः ।

अथ वंशः ['पौतिमाष्यात्] । पौतिमाष्यो गौपवनाद्रौपवनः पौ
तात् पौतिमाष्यो गौपवनाद्रौपवनः कौशिकात् कौशिकः कौण्डि
डन्यः शाण्डिन्याच्छाण्डिन्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च, गौतमः (१)

आग्निवेश्यात्, आग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गौतमा
त्वात् सैतवः पाराशर्यायणात् पाराशर्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्य
रुक्मयनादुद्दालकायनो जाबालायनाज्जाबालायनो माध्यन्दिनाय
रन्दिनायनः सौकरायणात् सौकरायणः काषायणात् काषायणः
नात् सायकायनः कौशिकायनेः, कौशिकायनिः (२)

घृतकौशिकात् घृतकौशिकः पागशर्यायणात्, पागशर्यायणः ।
१ पागशर्यो जातूकर्ष्यात् जातूकर्ष्य आसुरायणाच्च यास्काच्च ३
स्त्रैवणेः, २ त्रैवणिरौपजन्धने रौपजन्धनिरासुरेगसुरिर्माग्द्विजा
आत्रेयादात्रेयो माण्डं' माण्डिगौतमाद्रौतमो गौतमाद्रौतमो वा

1. पौतिमाष्यादिति न माध्यशास्त्रयोः । अत्र स्वादिकोशेऽपि न 2. त्रैवणे
पञ्चधनेः मा. 4. माण्डेः मा. शा.

पूर्ववदेव वंशब्राह्मणम् । आचार्यवंशकीर्तनस्य मङ्गलत्वात्ताव पौन
रोयम् [। पौतिमाष्यादिति प्रथमं पञ्चम्युक्तिः ततोऽर्वागपि शिष्यपरम्पराऽ
र्थम्] ॥ ६

इति बृहदारण्यकप्रकाशिकायां षष्ठोऽध्यायः ॥

1. कृष्णलित्तिमिदं न स्वादिकोशे ।

वंशः पौतिमाष्यादिति । पौतिमाष्यमारभ्य वंश उच्यते इत्यर्थः । ननु प
ठः किमर्थं इति चेत् - अनुसूचितया पठितस्य वंशस्य वृत्तवृत्तयाऽपि पुनः पाठोऽ

यशशाण्डिन्याच्छाण्डिन्यः कौशोर्यात् काप्यात् कौशोर्यः काप्यः कुम
 तात् कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डिन्याद्विदर्भीकौण्डि
 नपातो बाभ्रवात् वत्सनपाद्बाभ्रवः पथस्सौभरात् पन्थाः सौभरे
 णादाङ्गिरसात् अयास्य आङ्गिरस 'आभूतेस्त्वाष्ट्रात् आभूतिस्त्वा
 रूपात् त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विम्यामश्विनौ दधीच आथर्वण
 इडाथर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वा देवां मृत्योः प्राध्वंसनात् मृत्युः प्रा
 प्रध्वंसनान् प्रध्वंसन एकर्षेरेकर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्येष्ट्ये
 तेः सनारुः मनातनात् सनातनः सनकात् सनकः परमेष्
 ष्ठी ब्रह्मणः । ब्रह्म स्वयम्भु । ब्रह्मणे नमः ॥

इति षष्ठाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

इति बृहदारण्यके षष्ठाध्यायः समाप्तः ॥

७—१.

ओम् . पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदञ्च्य (च्य) ते ।

। आइनेः (ति) पा०

प्रणवोपामनां विधित्मन् प्रणवं परोक्षरूपेण(ः) स्तोति । पूर्णमदः— ।
 वशिष्यते । अदः परोक्षरूपः परलोकः इदम् अयञ्च लोकः पूर्णं
 मेत्यर्थः । शब्दप्रभवत्वात् सर्वस्य लोकस्य । 'स भूरिति व्याहरत् स
 ते' ति लोकानां व्याहृतिप्रभक्त्वाभानात् । कारणेन च कार्यस्य च
 । पूर्णात् पूर्णमुदञ्च्यते । पूर्णात् पूर्यमाणलोकात् पूर्णं पूरणकर्तृ
 ते उद्गतं भवति । 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । कर्मणि प्रत्ययः ।
 १ = श्रेष्ठ भक्तीत्यर्थः । ततश्च पूर्यमाणलोकापेक्षया 'पूरणकर्तृव्याहृति

1. पूर्यमाणलोकात् . ख. ग.

प्रधानाप्रधानोपामनानि अन्यानि कानिचिदुच्यन्ते सप्तमेऽध्याये । तत्र प्रथमं

१६ १६

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ १ ॥

ः उक्तृष्ट इत्यर्थः । पूर्णस्य पूर्णमादाय = पूर्णस्य व्याहृतिव्याप्तस्य ले
 पूरणकर्तृव्याहृतिरूपं वस्तु आदाय उपसंहृत्य पूर्णमेवावशिष्यते । तस्यापि
 पूरयितृ ओङ्कारात्मकं वस्तु, तदेव परिशिष्यत इत्यर्थः । ‘ ओङ्कारेण सर्वा
 णा ’ इति श्रुतेः ओङ्कारस्य सर्वव्यापकत्वेन पूर्णत्वात् तदेव कारणं व्याहृत्य
 षु कार्येषु विनष्टेषु परिशिष्यत इत्यर्थः । ‘ ओङ्काराद्याहृतिर्भवति व्य
 शी भवती ’ ति सर्वशब्दनिदानत्वात् तदेव परिशिष्यत इत्यर्थः ।
 त्यादनाय प्रणवस्तुतिमात्रम् । अन्यथा निमित्तकारणस्य व्याहृत्यादेः कार्यव्य
 भवात्, उपादानभूतस्य भूतपञ्चकस्यैव व्यापकत्वसंभवात् असामञ्जस्यं स्य
 यम् ॥ १ ॥

तत् तदर्थं ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वमेवात्रोपपाद्यत इत्यपि सुवचम् । ब्रह्मोपासनमप्युपरि विधा
 न्वयाधिकरणटीकायाञ्च यादवप्रकाशपक्षप्रस्तावे पूर्णमदः पूर्णमिदमिति पर
 मेमतम् । अस्मत्पक्षे च, “ परमान्मनः पूर्णत्वञ्च अणुमात्रेऽपि वस्तुनि स्थितस्य निर
 ष्यविशिष्टतया प्रतिपत्तियोग्यत्व ” मित्युक्तम् । ‘ पूर्णः पूरयिते ’ ति नामसहस्रभा
 राशरपादैः, ‘ पूर्णः = खनोऽज्ञाप्तसमस्तकामः ’ इत्यभाषि । पूर्णं आध्यायने इति
 के पूर्ण इति रूपम् । ओ प्यायी ऋद्धौ । अतः पूर्ण इत्यस्य सन्दृष्ट इत्यर्थः । ‘
 पुरुषेण सर्व ’ मित्यत्र पूर्णपदम्, ‘ वा दान्तशान्तपुष्पे ’ ति सूत्रनिर्गातिनं पूर्णध
 तात् निघ्नन्तं पूरितमित्यर्थकम् । व्याप्तमिति फलितार्थः । अत्र तथा स्वीकारे तु,
 मना पूर्ण ’ मिति तृतीयान्तमभ्याहृतं व्य भवेदिति कर्त्तरिक एवेभ्यतः । अस्तु वा
 य षाऽङ्गुण्यपूरितं ब्रह्मत्वर्थः । सर्वथा सर्वपूर्णतया पूर्णपदवाच्यं ब्रह्म अदः पर
 मम्, इदम् एतद्व्योक्तवच्छिन्नम् । अनेन देशाररिच्छेदमिद्विः, एकैकवस्त्ववच्छे
 सिद्धिश्च । पूर्णात् पूर्णमुक्च्यते । पूर्णमेव कारणवस्थमपि कार्यावस्थमपि
 रिच्छेदादिसिद्धिः । पूर्णस्य ब्रह्मणः शेषभूतं कार्यावस्थं पूर्णम् आदाय बिलाप्य
 वस्थं शिष्यते शिष्टं कियते । पूर्णार्थे उत्पत्तिरुक्ता; उत्तरार्थे लयः । यद्वा
 त्करणमपि पूर्णमित्युक्तम् : अत्र च लयस्थानमवादानमपि पूर्णमितीत्यक्तं

ओ३म् खं ब्रह्म । खं पुराणम् । वायुरं खमिति ह स्माह कौर
पुत्रः । वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन' यद्वदितव्यम् ॥

इति सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

1. वेदोऽनेनेन यद् वेदितव्यम्. मा. (तेन वेदेन ज्ञानरूपेण एन निर्दोषत्वात् । यदिदं प्रमिद्धं तत् सर्वं वेदितव्यमिति व्याख्या !)

ओं खं ब्रह्म । ओङ्कार एव खम् अपरिच्छिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः । ।
रे अपरिच्छिन्नब्रह्मोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः । खं ब्रह्मेति ब्रह्मविशेषणीभूत
खशब्दस्य स्वाभिमतमर्थमाह खं पुराणम् । खमित्यनेन न वायुमान् अ
ने ; अपितु यत् पुराणं देशकालापरिच्छिन्नं परं ब्रह्म , तदेव खसाह
युच्यते । खम् अपरिच्छिन्नमित्यर्थः । वायुरं खमिति ह स्माह
णीपुत्रः । कौरव्यायणीपुत्रस्तु कश्चन ऋषिः वायुरमेव वायुमदम्बरमे
देनोच्यते । ततश्चाकाशशरीरकं ब्रह्म प्रणवे अध्यक्षोपास्यमित्याहेत्य
ब्रह्मोपास्यमित्यत्र न विवादः । तवाध्यस्यमानञ्च ब्रह्म अपरिच्छिन्नत्वेन गुं
१, उन भूताकाशशरीरकत्वेनैवोपास्यमित्यत्रैव विवाद इति भावः । वेदं
णा विदुर्वेदेनेन यद्वदितव्यम् । यस्मादसौ वेदिता एनेन एतेन ओङ्कार
दितव्यं ज्ञातव्यम् , तत्तत् सर्वं वेदं जानाति, तस्मादयमेव प्रणवो वे
तृत्वरूपयौगिकार्थस्य पुष्कलत्वात् । इतरेषां तु वेदत्वमनुख्यमिति ब्र
ते इत्यर्थः ॥ २ ॥ ७.

ओं खं ब्रह्मेति प्रणवप्रस्तावः ; न तु प्रणवार्थब्रह्ममात्रकथनमिति वेदोऽयमित्यर्थ
ज्ञायते । एवञ्च खमिति प्रणवस्येतरवेदपेक्षया प्राचीनत्वमुच्यते । 'ओङ्कारप्रभवा
ः । 'यद्वेदादां स्वरः प्रोक्त' इति तैत्तिरीयसंहारिष्कारे चेद प्रादीदृशाम । ब्रह्मशब्द
इति च वेदोऽयमित्यर्थवद्वादेव ज्ञायते । (उपरि नुरादि व्याहृतयः प्रस्तोष्यन्ते । तन्
उपासने ततः प्राक् प्रणवोऽपि निविष्ट इत्याशयेन प्रणव-प्रस्तावः । मध्ये तु वक्ष्यमाणमुख
भूतहृदयोपासनोक्तिरिति) एवं खंब्रह्मपदयोरर्थवर्णनसंभवेऽपि ब्रह्मशब्दस्य मुख्यात्
त्याशय्य खशब्दाद्यस्य च मुख्यब्रह्मविशेषणत्वं स्वीकृत्य अपरिच्छिन्नब्रह्मदृष्टिः
। । वायुरमिति । वायुमदम्बरस्य प्रणवोच्चारणहेतुत्वाद्वा, ब्रह्मणो वायुमदम्बरावच्छि
युक्तिरिति कौरव्यायणीपुत्रस्याशयः । वायुरमिति पदं धोरपदवत् निष्प

तयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमृषुर्देवा मः
राः । उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो है
मुवाच द इति, व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुः, दाम्य
प्रात्थेति । ओमिति होवाच, व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्ष
। द इति, व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दत्तेति न आत्थे
मेति होवाच, व्यज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

तयाः प्राजापत्याः— ब्रह्मचर्यमृषुः । तयाः त्रिप्रकाराः— ‘ द्वि
प्रायज्वे ’ ति तैः परस्य तयस्या(तयपोऽ)यजादेशः — प्राजापत्याः प्रजा
ः पितरि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यम् ऊषुः उषितवन्तः । कं ते इत्यत्राह
ष्या असुराः । उषित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुः ब्रवीतु नो
। ब्रवीतु । उपदेष्टव्यमिति शेषः । तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इ
ासिष्टा ३ इति । तेभ्यो ‘ द ’ इत्येतदक्षरमुक्त्वा प्रजापतिः, किं ययं व्य
ः मदभिप्रायं ज्ञातवन्तः किमिति पप्रच्छेत्यर्थः । व्यज्ञासिष्मेति हो
ज्ञातवन्त इति देवाः प्रत्युचुरित्यर्थः । कथमित्यत्र आहुः दाम्यतेति
थेति । नः अस्मान् प्रति दाम्यत दान्ना भवतेति स्वल्प आत्थ
वुरित्यर्थः । दमेः श्यन्ति शमादित्वाद्दामिः । ओमिति होवाच, व्यज्ञ
। ‘ ओं सत्यम् ; व्यज्ञासिष्टे ’ ति प्रजापतिरुवाचेत्यर्थः । ननु कथं
वारणमात्रेण, ‘ दाम्यतेति न आत्थे ’ ति देवाः प्रत्यपद्यन्त । उच्यते
सामैश्वर्यशालितया भोगप्रावण्येन मदान्धत्वात् स्वदोषं जानतां [देवानां] दश
पमात्रेण तत्प्रतिपत्तिः संभवतीति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

अथ हैनं मनुष्या — व्यज्ञासिष्टेति । दत्तेति न आत्थेति ।

अथ हैनमसुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भवानिति । तेभ्यो हैतदेवाक्षरमु-
ते, व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थे
मिति होवाच, व्यज्ञासिष्टेति ।

तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्द द द इति, दाम्यत
वमिति ।

तदेतत् त्वयं शिक्षेद् दमं दानं दयामिति ॥ ३ ॥

इति सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

अथ हैनमसुराः — व्यज्ञासिष्टेति । दयध्वमिति न आत्थे
वै प्राणिषु दयां कुरुतेत्यर्थः ।

तदेतदेवैषा — दयध्वमिति । दाम्यत दान्ता भवत, दत्त
, दयध्वं दयां कुरुतेति दमदानदयालक्षणं तदेतत्तृतीयं स्तनयित्नुर्मेषः
ते दकारत्वयाच्चारणानुवदति । सैषा दैवी वाक्; न तु स्तनयित्नुशब्दमात्र

तदेतत् त्वयं शिक्षेद्दमं दानं दयामिति । तस्मादद्यापि दमदान
। धर्मत्रयं शिक्षेत् उपादद्यात् (उपाददीतः) । प्रजापतेरनुशासनमस्म
यमित्येवं मतिं कुर्यादित्यर्थः । तथा च स्मृतिः —

'तत्रिविधं नरकस्यैतत् द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभः तस्मादेतत्तृयं त्यजेत् ॥ '

। अस्य विधेः शेषः प्राचीनोऽर्थवादः ॥ ३ ॥

७

एवं सर्वोपासनाङ्गभूतं दमदानदयालक्षणमर्थत्रयमुपदिश्य ब्रह्मोपासनाः

दमदानदयागुणाः प्रत्युपासकमपेक्षिताः । तत्र देवान् प्राति विगिष्य दाम्यतेत्
कामप्रवणानामजितेन्द्रियत्वातिशयात् । मनुष्याणां लोभातिशयात् अदृशार्थेषु दानय
— — — — — यस्याणां नशांसत्वाधिक्यात् दयवाचित्यात् । एवमपि एवमर्थे

एष प्रजापतिर्यद्बृहदयमेतद् ब्रह्मैतत् सर्वम् । तदेतत् ऋ
मिति । हृ इत्येकमक्षरम् ; अभिहरन्त्यस्मै स्वाश्वान्ये च य एवं वेद
ह्रमक्षरम् ; ददत्यस्मै स्वाश्वान्ये च य एवं वेद । यमित्येकमक्षरम् ;
लोकम् , य एवं वेद ॥ १ ॥

इति सममाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

1. सत्यं मा.

पासनमाह एष प्रजापतिर्यद्बृहदयमेतद्ब्रह्मैतत् सर्वम् । पूर्वं दमाद्य
सेतृ) त्वेन प्रस्तुतो योऽयं प्रजापतिः, सोऽपि हृदयमेव । तदेतत्
। एतत् सर्वम् । पञ्चमाध्याये शाकल्यब्राह्मणोक्तरीत्या हृदयस्य सर्वत्वं
। एवं हृदयस्य प्रजापतित्वबृहत्त्वसर्वत्वरूपविशेषणविशिष्टतया हृदयो
। उपास्यं हृदयं हृदयशब्दनिर्वचनेन स्तोति तदेतत् त्र्यक्षरं हृदयमिति
ऋक्षरार्थान्, तद्वेदनफलयानि चाह हृ इत्येकमक्षरम् — य एवं वेद
ते हृजो रूपम् । यस्माद्बृहदाय स्वाश्च इन्द्रियाणि च अन्ये च विष
दयः स्वं स्वं कार्यमभिहरन्ति = स्वकार्यं सर्वं तदधानं कुर्वन्ति । तत्
सर्वस्याप्यन्तःकरणाधानत्वादिति भावः । अतो हृदयनाम्नो हृ इत्येतदक्ष
द, अस्मै विदुषं स्वाश्च ज्ञानयः अन्ये च संबन्धिनो बलिमुपहरन्ति ; त
दिति भावः । द इति — वेद । यस्माद्बृहदाय स्वाः इन्द्रियाणि अ
॥: स्वं स्वं वीर्यं ददति, अतः दकारोऽस्मिन्नाग्निं निबद्ध इति यो
पि स्वीयाः (स्वकीयाः), अन्ये च स्वं स्वं वीर्यं प्रयच्छन्तीत्यर्थः । यमि
हृणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्द्रुमस्मिन्नाग्निं निबद्धमिति यो वेद, स स्वर्गं लोकं
एवं नामाक्षरनिर्वचनज्ञानादपि ईदृशं विंशष्टं फलं लभ्यते, किमुत
येति हृदयस्य स्तुतिः कृता भवति ॥ ७

दमाद्यनुशास्तृत्वेनति । दान्तिप्ररकन्वं प्रजापतौ हृदये च समानयमं इति प्र
नति र्माणम् । शाकल्यब्राह्मणेन । 'किन्त्वबनोऽस्यां प्राच्या दिश्यसी' स

७—४.

तद्वै^१ तदेतदेव तदाम सत्यमेव । स यो हैतन्महद्यक्षं^२ प्र
सत्यं ब्रह्मेति, जयतीमान् लोकान्, जित इन्वसावसत् ।

१. तद्वैतदेतदेव. मा. २. यत्न. मा.

हृदयस्य प्रजापतित्वेनोपासनामुक्त्वा सत्यत्वेनोपासनामाह तद्वै तदे
त सत्यमेव । वैशब्दोऽवधारणे । तद्वै तदेव तत् तादृशं हृदयमे
त = एतत् वक्ष्यमाणं 'तदामेत्यर्थः । किं तदासेत्यत्राह सत्यमेवे
वाव ब्रह्मणो रूपे' इत्यत्र सत्यच्छब्दितं मूर्तञ्चामूर्तञ्च सत्यम् । अव्य
तात्मकम् [विराड् रूपम्^३] अभवदित्यर्थः । तदुपासनस्य फलमाह
हैतन्महद्यक्षं --- जित इन्वसावसत् । यः कश्चिदेतत् हृदयं म
एव यक्षं पूज्यं प्रथमजं प्रथमजानं सर्वस्मात् कार्यजातात् प्रथमजं स
कृतपञ्चभूतात्मकं ब्रह्म बृहदिति यः कश्चिदेतद् हृदयम्, वेद उपास्ते
ल्लोकान् जयति । जितः वशीकृतः इन्नु इत्थम् असौ शत्रुरुपास
त्यम् । यथा ब्रह्मणा जितः, असत् ['असत्प्रायो] भवेदित्यर्थः । त

१. तत् सदास. क. २. विराड् रूपमिति क. कोशे । ३, ४. इदमधिः

तद्वैतदिति । एकः तच्छब्दस्तादृशार्थकः ; अन्यः तच्छब्दः हृदयार्थकः ; एतत्
णार्थकः । पुनस्तृतीयतच्छब्दः चतुर्थार्थाय, 'अस्यैव सत्यस्य, 'सत्यस्य सत्यम्
त्वदर्थकः । आमत्यां तु तदासेत्यत्र तदेति विभज्य अप्रे इत्यर्थो वर्णितः, "है
यः" इति सूत्र । अठ्याकृतपञ्चभूतात्मकमिति । पूर्वं 'द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे
ब्रह्मणो पञ्चानां भूतानां सदिति त्यमिति च निर्देशादेवं पञ्चभूतात्मकत्वेन ब्रह्मकथ
तरवक्ष्यमाणनिर्वचनानुसारे तु सत्यः चिदाचनियन्तृत्वम् । महत् इत्यस्यैव
दे ब्रह्मेत्यन्त विवरणमिति ज्ञापनाय भाष्ये यः कश्चिदेतद् हृदयमिति पुनरावर्ति
कश्रीकरश्च शत्रुजयोऽप्यस्य भवतीत्युच्यते जित इत्यादिना ब्रह्मेत्यन्तेन । अस
म् । यएवमिति यच्छब्दप्रतिसंबन्धे तस्येतिपदमध्याहृतव्यम् । तस्य शत्रुजितः
शत्रुजितो यवेदिति

य एवमेतन्महद्यक्ष¹ प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति । सत्यं ।
॥ १ ॥

आप एवेदमग्र आसुः । ता आपः सत्यमसृजन्त । सत्यं ब्रह्म ; प्रजापतिम् ; प्रजापतिर्देवान् । ते देवाः सत्यमेवोपासते । तदेतत् त्र्यमित्युक्तिः ; स इत्येकमक्षरम् , तीत्येकमक्षरम् , यमित्येकमक्षरम् । प्रथमजं । यज्ञं. मा.

कलमिति पुनर्निगमयति य एवमेतत्—सत्यं ह्येव ब्रह्म । यः एवं महद्यक्षं सत्यं हृदयमुपास्ते, तच्छतोरसत्त्वं युक्तमेव । हि यतः एतदुपास्यं सत्यं अतोऽयं सत्योपासक इत्यतः तदुपासकस्य सत्त्वम् , तद्विरोधिनश्चासत्त्वं सत्यं ते भावः ॥ १ ॥

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थं महद्यक्षं प्रथमजमित्युक्तम् , तत् कथं प्रजापतिमेत्यत्रापि आप एवेदमग्र आसुः । इदं व्याकृतं जगत् अग्रे अण्डे आप एवासुः अव्याकृतपञ्चभूतात्मना अवर्ततेत्यर्थः । ता आपः सत्यमसृजन्त । ता आपः अव्याकृतपञ्चभूतानि सत्यं पञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकं सत्यमसृजन्तेत्यर्थः । सत्यं ब्रह्म । तच्च सत्यं ब्रह्म चतुर्मुखमसृजतेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽसत्त्वं छान्दसम् । ब्रह्म प्रजापतिम् । ब्रह्मा प्रजापतिं दक्षादिप्रजापतिमित्यर्थः । जातावेकमक्षरम् । प्रजापतिर्देवान् । असृजतेति शेषः । ते देवाः सत्यमेवोपासन्त्युक्तिः । यमित्येकमक्षरम् । स्पष्टम् । तीत्येकमक्षरमित्यत्र तीति इकारानु

धासुरिति बहुवचनम् आप इति विधेयानुसारात् । इदमभिज्ञा आप इति विधिः । तां तु क्लृप्तम् । सत्यं ब्रह्मेति न सत्यशब्दवाच्यं ब्रह्मण्यर्थकम् , किन्तु पूर्वापरवाक्यमिति प्रथमान्तम् , ब्रह्मेति द्वितीयान्तमित्यभिप्रेत्याह तच्च सत्यमिति । ता आपः सत्यमसृजन्तेत्यस्य, 'आपो नारा इति प्रोक्ता. आपो वै नरमृन्वः । ता यदस्यस्यनं (सत्यमिति) इत्युक्तनारायणपरत्वमपि भवितुमर्हति । ब्रह्मणः सत्यशब्दार्थत्वस्येह नोक्तत्वं । अत्र अद्वैतनिरुद्धः परमात्मना अविर्भूत इति यक्तम् । 'ते देवाः सत्यमेवो

रमे अक्षरे सत्यम् ; मध्यतोऽनृतम् । तदेतदनृतं सत्यभूयमेव भवति
नं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥ २ ॥

इति सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

७—५.

तद्यत् सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषे
धायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः । तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ । रश्मिभिः
१. तद्यत्सत्यमसौ. शां. मां.

देशार्थः । प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतम् । प्रथमोत्तमे अक्षरे
अरयकारौ सत्यम् । मृत्युरूपभावात् । मध्यतः ' तकारस्वनृतम् । अनृतं हि
दुः ; मृत्युवनृतयोः तकारसामान्यात् । तदेतदनृतं सत्यभूयमेव भवति ।
तदनृतं मृत्युरूपं उभयतः सत्येन सकारयकारलक्षणेन परिगृहीतं संदष्टं सत्य-
मेव सत्यबाहुल्यमेव भवति । नैनं विद्वांसमनृतं हिनस्ति । एवं सत्यबाहुल्यं
स्य, मृत्योरनृतस्याकिञ्चित्करत्वञ्च यो विद्वान्, तमेवं विद्वांसम् अनृतं
शेत्यं कदाचिदपि न हिनस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

७—४.

एवं सत्यत्वेन हृदयोपासनमुक्त्वा, अक्ष्यादित्यान्तर्वर्तिनो ब्रह्मणो निर्वि-
वरूपसत्यत्वेन व्याहृतिशरीरकत्वेन चोपासनं दर्शयति तद्यत्सत्यमसौ —
णेऽक्षन् पुरुषः । तद्यत् प्रसिद्धं सत्यम्, असौ स आदित्यः । स क
॥ह य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुष इति । 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः
दृश्यते', 'य एषोऽन्तरिक्षेण पुरुषो दृश्यते' इति श्रुतिप्रसिद्ध इत्यर्थः ।
१ अक्षणीत्यर्थः । तावेतावन्योन्यस्मिन् — प्राणैरयममुष्मिन् । अधिदैवत-
मञ्जावस्थितावादित्यचाक्षुषपुरुषौ अन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ परस्परपकारकौ
। रश्मिद्वारा आदित्यपुरुषः चाक्षुषपुरुषस्योपकारकः ; आदित्यरश्मिसंबन्धा-

१. मध्यतः मः अक्षरस्तकारः क. २. सत्ये. ख. ग.

सत्यम्, मध्यतोऽनृतमिति । प्रथमोत्तमाक्षरार्थयोः जीवेश्वरयोः निर्विकारत्वात्
धरार्थस्य अस्तिः सविस्तरवाच्यम् । ततश्च अतिरिक्तं अन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ

ऽस्मिन् प्रतिष्ठितः; प्राणैरयममुष्मिन् । स यदोत्क्रमिष्यन् भ
मेवैतन्मण्डलं पश्यति; नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति ॥ १ ॥

य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः, तस्य भूरिति शिरः । एकं हि
मेतदक्षरम् । भुव इति बाहू । द्वौ बाहू; द्वे एते अक्षरे । सुव
ष्टा । द्वे प्रतिष्ठे; द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषदहरिति; हन्ति पा

चाक्षुषपुरुषस्य परमात्मनः स्वकार्यासामर्थ्यात् । चाक्षुषश्च पुरुषः प्राण
त्यपुरुषस्योपकारकः; प्राणनाभावे आदित्यपुरुषस्य परमात्मनः प्रकाशकत्वाभा
दोत्क्रमिष्यन् भवति, शुद्धमेवैतन्मण्डलं पश्यति । नैनमेते र
ायन्ति । एवं विद्वान् उत्क्रान्तिवेळायां द्वारभूतमादित्यमण्डलं शुद्धं र
ातरहितं द्रष्टुं शक्नोति । सूर्यस्य रश्मयः एते प्रति प्रतिकूलं नार्यान्
पासकस्य चक्षुःप्रतिघाताय न^२ प्रभवन्तीत्यर्थः । चक्षुरादित्यमण्डल
गोः परस्परोपकार्योपकारकभावज्ञानवैभवादिति भावः ॥ १ ॥

य एष — भूरिति शिरः । आदित्यमण्डले वर्तमानस्य सत्यपु
ते व्याहृतिः शिर इत्यर्थः । तच्छिरस्कत्वेन ध्यानं कर्तव्यमिति भा
पत्तिमाह एकं शिरः; एकमेतदक्षरम् । एकत्वसंख्यासाम्यादिति भ
भुव इति व्याहृतिर्बाहू ध्यातव्या । तत्रोपपत्तिमाह द्वौ बाहू द्वे एते अ
संख्यासाम्यादिति भावः । सुवरिति प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठा पादावित्य
पत्तिमाह द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे । तस्योपनिषदहरिति । तस्य आ
अन्तर्वर्तिनः पुरुषस्य अहरित्युपनिषत् रहस्यनामेत्यर्थः । उक्तञ्च व्यास
बन्धादेवमन्यत्रापि " त्यत्र " उपनिषदौ रहस्यनामनी इत्यर्थ " इति ।
य हन्तेर्जहातेश्च रूपसंभवमभिप्रेत्य तदनुसारेण फलमाह हन्ति पा

1. सूर्यस्येत्यादि नायन्तीत्यन्तं क. कोशमात्रे । स्वादि कोश मूले प्रत्यायय

2. न भवन्ति. स्व. ग.

ति च. य एवं वेद ॥ २ ॥

यं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः, तस्य भूरिति शिरः । एकं शिरः; एकमेतदक्ष
इति बाहू । द्वौ बाहू; द्वे एते अक्षरे । सुवरिति प्रतिष्ठा । द्वे प्रा
एते अक्षरे । तस्योपनिषदहमिति; हन्ति पाप्मानं जहाति च
वेद ॥ ३ ॥

इति सप्तमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

ति च, य एवं वेद । य एवं वेद उपास्ते, स पाप्मानं
ति चेत्यर्थः ॥ २ ॥

[एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुष इत्यादौ ।

तस्योपनिषदहमित्यपि पूर्ववद्रूपम् । तदनुमारि फलञ्च हन्ति पा
ति च य एवं वेदिति] ।

इदञ्च चिन्तितं गुणोपसंहारपादे — ‘य एष एतस्मिन् मण्डले ।
य दक्षिणेऽक्षन्’ इत्यादिना अक्ष्यादित्यवर्णितया व्याहृतिशरीरकतया च
नोपदिष्टस्य ब्रह्मणः, ‘तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्’, ‘तस्योपनिषदहर्
र’ मिति ये अहरिति अहमिति च रहस्यनामनी उपदिष्टे, ते किं स
पनियते — अ(त)तश्चाहरिति नाम आदित्यमण्डलस्थानविशिष्टस्यैव,

च नाम अक्षिस्थपुरुषस्यैवेति नियमोऽस्ति —, उत नेति चिन्
ज्ञ उच्यते, “संबन्धादेवमन्यत्रापि” । यथा मनोमयत्वादिविशिष्टस्यैव

नेदं वाक्यम्, ‘उदात्तं ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः’ इति वाक्यमिव नामनिर्वचनज्ञान
। किन्तु अपेक्षितत्वात् प्रधानविद्याफलपरमिति “सैव हि सत्यादयः” इति सूत्रे श्रीः
। । तत्र जहातीत्यस्य शरीरमिति कर्माध्याहारः श्रुतप्रकाशिकायाम् (३-३-३७) ।
। श्वेताश्वतरीये, ‘ते जहुस्तनुम्’ इति । अतः, ‘अपहृत्य पाप्मानं’ मिति केनोपनि

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यः तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो
एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च
इति सप्तमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ।

स्यैक्येन विचैक्यात् शाण्डिल्यविद्यायां गुणोपसंहारः, एवमक्षयादित्यसंबा
गः सत्यस्य व्याहृतिशरीरकस्यैकत्वेन विचैक्यात् तत्संबन्धिनोर्नाम्नोरप्यनि
द्वयेऽप्युपसंहार इति ।

एवं प्राप्ते उच्यते, “ न वा विशेषात् ” । ‘ य एष एतस्मिन् म
। यश्चायं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः, तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ ’
संख्यया प्रधानोपास्यभेदप्रतीतेः, आदित्यस्थानभेदेन रूपभेदाच्च वि
ज्ञ नाम्नोरनियमेन स्थानद्वयेऽप्युपसंहारः ।

“ दर्शयति च ” । ‘ तस्यैतस्य तदेव रूपम्, यद्मुष्य रूप ’ मित्यादि
प्रश्रुतिरेव स्थानभेदे परस्परगुणाप्राप्तिं दर्शयति हि चाक्षुषं पुरुषं आ
रूपाद्यतिदेशेन । यदि हि स्थानभेदेऽपि परस्परगुणाप्राप्तिः, ता
नर्थक्यमेव स्यात् । अतः आदित्यस्थानविशिष्टस्यैव अहरिति नाम, अहि
अहमिति नामेति व्यवस्थेति स्थितम् । प्रकृतमनुमरामः ॥ ३ ॥ ७

शाण्डिल्यविद्यामाह मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यः । मनोमयः वि
राहः । भाः भारूपः । समानप्रकरणे छान्दोग्ये, ‘ मनोमयः प्राणश्
पः ’ इति श्रवणान् । सत्यः निर्विकारः । देहादिध्वंसेऽपि निर्विकार
। तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा । अन्तर्हृदये हृदयान्
च्छेदनिबन्धनस्वरूपपरिमाणः इत्यर्थः । म एष—किञ्च । सर्वस्येशानः निय
शाधिपतिः गोर्षा । सर्वमिदं प्रशास्ति । यदिदं किञ्च । प्रशासनेन धारक इत्य

परस्परगुणाप्राप्तिमिति । नात्र छान्दोग्यश्रुतान्तरादित्यविद्यादेः एतदादित्यविद्यादेर्
तम् । तत्रोद्गीथे आदित्यपुरुषादिदृष्टेरेव विवक्षितत्वात् । इह तदभावात् । तत्र उदिति

अत्र नियन्तृत्वधारकत्वशेषित्वानि लीप्यप्युक्तानि । अत्र वशित्वादेर्बृह
माध्यन्दिनशाखागतस्य छान्दोग्यशाण्डिल्यविद्यागतसत्यसंकल्पत्वविततिरूपत
स्पभेदाभावात् विद्यैक्यमिति द्रष्टव्यम् । गुणोपसंहारपादे — एकस्या
नेयशाखायाम्, अग्निहस्त्ये, 'स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणश
वं सत्यसंकल्पमाकाशात्मान' मिति श्रुतशाण्डिल्यविद्यातः, 'मनोमये
भास्सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ब्रौहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य ।
येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशान्ति यदिदं किञ्चे' ति श्रुता शाण्डि
। भिद्यते, सत्यसंकल्पत्ववशित्वरूपगुणभेदादिति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते -
मान एवञ्चाभेदात्" । उभयत्रापि मनोमयत्वादिके समाने सति वशित्व
संकल्पत्वविततिरूपत्वेन वशित्वसत्यसंकल्पत्वयोरभेदात् रूपभेदाभावाद्धिद्यै
स्थितम् ॥ २ ॥ ७-

सत्यसंकल्पत्ववशित्वरूपगुणभेदादिति । सत्यसंकल्पत्वमग्निहस्त्ये श्रु
तमिदं इह बृहदारण्यके । काण्डशाखायां वशिष्वांशाश्रवणेऽपि माध्यन्दिने तदस
प्रज्ञापीत्यादि अत्रैव सूत्रार्थः — एवम् = अग्निहस्त्य इव बृहदारण्यकेऽपि मनो
के समाने सति वशित्वादेश्च सत्यसंकल्पत्वेनैक्यात् न विद्याभेद इति । चेत्त्र समुच्चे
शब्देरप्यध्याहारः वशित्वादिगुणानां सत्यसंकल्पत्वाभेदेऽपि गुणान्तराणां समानत्वं
स्य न स्यादिति समान इत्युक्तम् । ननु शाखाभेदे गुणानामविशेषात् विद्या न भिद्यत
इति शब्देक्यं तु गुणानामविशेषे अवशेषपुनःश्रवणरूपाभ्यासाद् भेद एव वि
द्यते । अग्निहस्त्यबृहदारण्यकर्यारेक्यजसनेयशाखागतत्वादिति कथं सूत्रे अभेद
इति विद्यैक्यसाधक इति चेत् — न — धारणमौकर्याय समासेन निर्दिष्टमेव विशदप्र
ति निर्दिश्यत इत्यन्य लोके दृश्यते तद्विद्या पुनःश्रवणस्य सार्थक्यसंभवे अविशेषपुनः
मिति सूत्रकाराशयात् । इदमेव दर्शयितुमधिकरणसारावली इहाधिकरणे प्रथमः श्लो
क इति क्वचित् समासेन क्वचिद् व्यसनेन च निर्देशात् अविशेषपुनःश्रवणाभावात् नाभ्यासाद्
पूर्वपक्षीष्टः । अपितु सत्यसंकल्पत्वविततिरूपताया वशित्वाद्दौ दुर्ज्ञानत्वात् गुण
भेद इत्येवमिति मन्तव्यम् । तदिहाधिकरणपूर्वपक्षस्तावत् तत्रतत्र श्रुतानां गुणानां विभि
न्नाः ।

विद्युद् ब्रह्मेत्याहुः । विदानाद्विद्युत् । विद्यत्येनं पाप्मनो य ए
द् ब्रह्मेति । विद्युधेव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम् ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुः । विद्युति ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति केचिदाहुः । वि
द्यासहेतुभूतं सादृश्यमाह विदानाद्विद्युत् । मेघान्तःस्थितान्धकारखण
[; ब्रह्म च अज्ञानलक्षणतमःखण्डकम् इति विद्युत्त्रमस्तीति भावः । विद्य
नो — ब्रह्म । यः, 'विद्युन् ब्रह्मे' त्येवं वेद, एनं पाप्मनो विद्य
मिति प्रतिकूलभूता ये पाप्मानः, तान् सर्वान् विद्यति विशेषेण द्या
यति । 'दो अवखण्डने' इति हि धातुः । तत्रोपपत्तिमाह विद्युदयेव ।
० विद्युद्वत् खण्डकत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ ७

सर्वस्य वशी मन् सर्वस्येशानः, सर्वस्याधिपति मन् सर्वमिदं प्रशास्तांति श्रुत्यक्षरयो
नसर्वैकरूपमनर्वस्वामित्वावशिष्टमन् नियमयतीत्यर्थः । यद्वा वशी स्वतन्त्रः; अधि
। स्वतन्त्रः सर्वस्वामी च सन् नियमयति । तथाच सत्यसंकल्प इत्यस्य स्वा
त्वोभयप्रयुक्तं यत् अप्रतिहन्यमानत्वम् । तद्विधिः कल्परूपनियमनशालीति विवरणं
। एवं संकल्पोऽयं प्रवृत्तिविषये स्थितिप्रिये चेत्यपि विवरणमत्यल्पम्
तिति विधिवाक्याश्रवणोऽपि विद्याप्रकरणात् पृथग्भाषणत्वाच्च पृथग्विद्यापरत्वमभिप्र
रहस्यविहितविद्यारूपानुवादेन तद्विवरणमात्रत्वात् नात्र विद्याविधिरिति सिद्धान्तः
म् ।

एनमिति । विद्यतीत्यत्र उपासक एव कर्ता अभ्याहार्यः । विद्युदयेव ब्रह्मे
पब्रह्मेत्यर्थः सत् कर्तृसम्पर्कम् । खण्डनकर्मभूताश्च पाप्मानः । अत एनमितीदं य
एनमेव एतन्मन् इत्यर्थः । एतन्मन् इत्यर्थः । एतन्मन् इत्यर्थः ।

वाचं धेनुमुपासीत । तस्याश्चत्वारः स्तनाः, स्वाहाकारो वषट्
न्तकारः स्वधाकारः । तस्यै द्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति स्वाहाका
षट्कारश्च; हन्तकारं मनुष्याः; स्वधाकारं पितरः । तस्याः ।
त्वभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणम् ॥

उपासनान्तरमाह वाचं धेनुमुपासीत । त्रयीलक्षणां वाचं धेनुरित्युपा
स्यर्थः । तस्याश्चत्वारः स्तनाः — स्वधाकारः । स्पष्टम् । तस्यै द्वौ स्त
ना उपजीवन्ति । तस्यै तस्याः । वाग्धेन्वा इत्यर्थः । स्वाहाका
षट्कारश्च । स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्यो हविःप्रदानादिति भाव
तकारं मनुष्याः । 'हन्ते' ति हि मनुष्ययज्ञे मनुष्येभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ती
ति । स्वधाकारं पितरः । स्वधाकारेण हि पितृभ्यः स्वधां प्रयच्छन्तीति भाव
याः प्राण ऋषभः । प्राणेन हि वाक् प्रयूयते । मनो वत्सः । मनसा
व्ययते । मनसा ह्यलोचिन्ते विषये वाक् प्रवर्तते । तस्मात् मनो वत्सस्थानीयमि
ति ॥ १ ॥

1. एतदन्तरं क. कोशे, 'प्रसूयते स्वकायापादकेत्यर्थः' इत्यधिकम् । तत् भा
वविवरणरूपत्वात् प्रक्षिप्तम् ।

द्वानिति । इमं आग्रहायदां स्वाहाकारः; याग दशादां वषट्कारः । देवतोद्देशांशद्वय
शयोरिह प्रक्षेपांशस्यापि प्राधान्ये होमत्वम्; प्रक्षेपस्याङ्गत्वं च याग इति भेदः । मनुष्य
इति । पञ्चमहायज्ञान्तर्गतोऽयम् । प्रसूयते इति छिन्नान्देशः ऋषभेण धेनुः प्रसूया
कस्मिन् जनयतीत्यर्थः । प्राणेन वाक् प्रयूयते इत्यत्र उत्तरायते इत्यर्थः । वाक्पदस्य त्रयी
वाक्पदत्वात् । एवमेकशब्दरूपितत्वात् प्रसूयत्येकता । ईदृशप्रसवसंबन्धितया प्राणस
ता, वाचो धेनुता च । मनो कस्मिन् कस्मिन्निधाने यथा धेनुः प्रस्तुतपयोधरा, तथ
लोचनवसान् त्रयी वाक् स्वाहाकारवषट्कारात्मकत्वभागरूपस्तनद्वारा तत्तदुद्देशरूपं क्षी
बयतीति । वाक् प्रवर्तते वाक् कमानुष्ठानं निर्वर्तयतीत्यर्थः । अत्र स्वाहाकारादेः शब्दस
रूपत्वोचित्याय वाक्पादेन त्रयीरूपवाचप्रहमं कृतम् । वागिन्द्रियस्य प्राणस्य च सिधुन्त
योपक्रमेण स्वाहाकारः त्रयीरूपवाचप्रहमं कृतम् ।

७—९.

अयमग्नि वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे, येनेदमन्नं पच्यते, यदि । तस्यैष घोषो भवति, यमेतत् कर्णावपिधाय शृणोति । स य मप्यन् भवति, नैनं घोषे शृणोति ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये नवमं ब्राह्मणम् ॥

७—१०.

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति, स वायुमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिः

प्रसङ्गादुत्क्रान्तिं वक्तुं तदुपक्रममाह अयमग्निवैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषावित्यत्राह येनेदमन्नं पच्यते यदिदमघते । यदिदमघते, तदिदं भुयेनाग्निना पच्यते—स वैश्वानराग्निरित्यर्थः । तस्यैष घोषो भवति यमेवपिधाय शृणोति । तस्य वैश्वानराग्नेः जाठरस्यैष घोषो भवति, यं [इदानीं कर्णावपिधाय कर्णावङ्गुलिभ्यां पिधाय शृणोति । (?) तादृशवैश्वानरिः 'कार्येत्यर्थसिद्धोऽर्थः । स यदोत्क्रमिष्यन् भवति, नैनं शृणोति । तदानीं जाठराग्नेरभावादिति भावः ॥ १ ॥

उत्क्रान्तिप्रसङ्गात् ब्रह्मविदो गतिमाह यदा वै — शाश्वतीः समब्रह्मवित् पुरुषः अस्माल्लोकात् प्रैति, तदा अर्चिर्दिनपूर्वपक्षषडुदङ्मास वायुमागच्छति । तस्मै आगताय ब्रह्मविदे सः वायुः विजिहीते अन् विगमयति । छिद्रीकरोत्यात्मानमित्यर्थः । किंपरिमाणं छिद्रमित् १. कर्तव्येत्यर्थः . ख. ग.

अयमग्निरिति । छान्दोग्य (३-१३.) वाक्ये इव इह परज्योतिषः कौश्लेयज्योतिष्शरीरत्वात् उपासनविध्यश्रवणाच्च नात्र तत्रोक्तोपासनविशेष उच्यते । किन्तु प्रकृतमुमुक्षुरणी उत्क्रान्तिः । अस्या उत्क्रान्तरनन्तरब्राह्मणोक्तब्रह्मविदूतेश्च नानोपासननिरूपणविशेषसंगत्यभावात् प्रसंग एव संगतिरुक्ता । अत्र वैश्वानराग्नौ ब्रह्मदृष्टिधिधानपरंपक्षान्तरेण स्यात् । छान्दोग्येऽपि न ब्रह्मदृष्टिरुक्ता ।

विजिहीते = आत्मावयवान् विगमयतीति । अत्र, 'वायुदेवतामागतः करन्ध्रसदृशेण मार्गेण आदित्यं नीयते; तेन च आडम्बरवाद्यरन्ध्रसदृशेण मार्गेण

रथचक्रस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते । स आदित्यमागच्छति ।
स तत्र विजिहीते ¹ यथाऽऽडम्बरस्य खम् । तेन स ऊर्ध्व आक्रमते ।
न्द्रमसमागच्छति । तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खम् । तेन
ूर्ध्व आक्रमते । स लोकमागच्छत्यशोकमहिमम् । तस्मिन् वसति
तीः समाः ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये दशमं ब्राह्मणम् ।

1. यथालम्बरस्य. शां. मा.

रथचक्रस्य खम् । रथचक्रमध्यवर्ति रन्ध्रे यत्परिमाणम्, तत्परिमाणं छिद्रं करोति ।
च छिद्रेणो'र्ध्वं गत्वा सः ब्रह्मवित् आदित्यलोकमागच्छतीत्यर्थः । न च, ' देव-
दादित्य ' मिति श्रुत्याऽस्य विरोध इति वाच्यम् — ' योऽयं पवते, एष
॥ गृहाः ' इति श्रुतेः वायोरेव तत्र देवलोकशब्दवाच्यत्वात् । सूत्रितञ्च,
मुम्बदादविशेषविशेषाभ्याम् " इति । वायुम् अब्दात् संवत्सरादूर्ध्वमधिगच्छेत् ।
शेषविशेषाभ्याम् = सामान्यविशेषाभ्याम् । देवलोकशब्दो हि सामान्यशब्दः ।
ब्दो विशेषः । अतो वायुरेव देवलोक इति स्थितम् । तस्मै स तत्र विजि-
यथाऽऽडम्बरस्य खम् । आदित्यो ब्रह्मलोकं जिगमिषोर्मार्गनिरोधं कृत्वा
ऽपि तस्मै एवंविदे उपासकाय प्राप्ताय आडम्बराख्यवाद्यविशेषस्य खं
मेव छिद्रं करोति । तेन ' ऊर्ध्वमाक्रम्य चन्द्रमसमागच्छति । तस्मै स
विजिहीते यथा दुन्दुभेः खम् । सोऽपि चन्द्रमाः तस्मै ब्रह्मविदे दुन्दुभि-
दृशं रन्ध्रे करोति । ⁵ तत्परमाणेन मार्गेण स ऊर्ध्वमाक्रम्य विद्युद्रुणेन्द्रघातृ-
न ⁶ अतिक्रम्य अशोकं शोकशून्यम् अहिमं हिमाद्याधिदैविकदुःखशून्यं
प्रलोकं गत्वा शाश्वतीः समाः अनन्तान् संवत्सरान् तत्रैव वसति । न पुनरावर्तत
ः ॥ १ ॥

७—११.

एतद्वै परमं तपो यद्याहितं स्तप्यते । परमं हैव ^२ लोकं जयति
वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति । परमं हैव ^३
ति य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति ।
^१ लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये एकादशं ब्राह्मणम् ॥

७.—१२.

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा ; पूयति वा अन्नमृते प्राण

1. व्याधितः. मा. 2 स लोकं जयति. मा.

एतद्वै परमं तपो यद्याहितस्तप्यते, परमं हैव लोकं जयति य
। व्याहितः व्याधितः । ज्वरादिपरिगृहीतस्सन् यत् तप्यते, तदेव
इत्येवं चिन्तयेत् । दुःखसामान्यात् । तस्यैवं चिन्तयतो ^१ विदुषः [^२
विहितश्च] कर्मक्षयहेतुः तदेव तपो भवति । स एवं तेन विज्ञानेन
केल्लिषः परमं हैव लोकं जयति, य एवं वेद । एतद्वै परमं तपो
रण्यं हरन्ति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । यं प्रेतं ग्रामादर
जो हरन्ति तस्मिन् कर्माणि ग्रामादरण्यगमनत्वसामान्यात् परमं तपो ^३ भवति
। तत्र परमतपस्त्वबुद्धिं जीवद्दशायां यः करोति, स परमं लोकं जयति
। परमं तपो यं प्रेतमग्नावभ्यादधति परमं हैव लोकं जयति य
। अग्निप्रवेशसामान्यात् भविष्यति प्रेतमृतस्य स्वस्याग्नावभ्याधाने परमतपस्त्व
। परलोकप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

७—

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते प्राण
दन्नं ब्रह्मेत्याहुः [आचार्याः] । तन्न तथा युज्यते । प्राणाहते तदन्नं पू
। चिन्तयतोऽपि । २. अन्नं स्व. पाठः ग. कोशे अविहित इत्यत्र अविषीदत
यं प्रेतमिति । यमिन्निश्रवणात् एतद्वै इत्यत्र तस्येति प्रतिसंबन्धि अर्थसि
ति हरणाभ्याधानरूपकपरम् ।

। ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा; शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । एते ' ह त्वेव
 । एकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतः । तद्द्र स्माह प्रातृदः पितरम् ,
 स्वदेवैवं विदुषे साधु कुर्याम्, किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति । स ह
 पाणिना मा प्रातृद ! कस्त्वेनयोरेकधाभूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति ।

1. एते त्वेव, मा.

भावमापद्यते । तस्मात् नान्न ब्रह्मेति । प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुः । तन्न तथा ;
 इति वै प्राण ऋतेऽन्नात् । केचित् प्राणो ब्रह्मेत्याहुः । तदपि न युक्तम् ;
 भावे प्राणस्य शोषणदर्शनादित्यर्थः । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं
 । परमतां गच्छतः । तस्मादन्नप्राणरूपे एते देवते एकधाभूयं एकधा-
 भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतः । तद्द्र स्माह प्रातृदः पितरम् ।
 मध्यवस्य ह स प्रातृदो नाम पुत्रः पितरमाह । किमितीत्यत्राह किं स्विदे-
 वेदुषे साधु कुर्याम्, किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति । अन्नप्राणावेकी-
 ब्रह्मेति विदुषे अस्मै मह्यं किं वा साधुकर्म कुर्याम्; किं वा असाधुकर्म
 म् । कृतकृत्यस्य मे साध्वभाधुकर्मभ्यां किं भविष्यतीति भावः । अस्मा
 स्वात्मानमेव निर्दिशति देहादिविवेकज्ञापनाय । अथवा अस्मा इति कस्यचित्
 श्रुप्यस्य तद्विदुषो वा निर्देशः । स ह स्माह पाणिना --- गच्छतीति ।
 वादिनं पुत्रं हस्तेन निवारयन् स ह पिता आह स । किमिति । हे
 इ ! मैवं वोचः । कस्तु एनयोः अन्नप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा गत्वा
 योः परमतां विद्वान् परमतां गच्छति । न कश्चिदपि विद्वान् अनेन दर्शनेन
 शभूयमिति न णमुल् । ईदृशप्रयोगानुशासनाभावात् । अतः, ' भुवो भावे ' इति
 न्तम् । भूत्वेति च भू प्राप्तविति धातोः, गत्वेल्यर्थकम् । एकधाभावः = मिथः संसृष्टता ।
 णसनविषयत्वमिति यावत् । ब्रह्म विदुषः कृतकृत्यत्वात् तस्य कर्मापाद्यमानवृद्धिक्षयाभावात्
 ति क्रियमाणं कर्म किञ्चित् साध्वमि न भवति, नाप्यसाधु । न हि कृतकृत्ये तस्मिन् वृद्धया-
 स्त्वं वा कनीयस्त्वापाद्कत्वं वा कस्यचित् कर्मणः । न तथा प्रकृतान्नप्राणोपासके परमत्वम् ।

... इति वै प्राणो ब्रह्मेत्याहुः । तदपि न युक्तम् ; भावे प्राणस्य शोषणदर्शनादित्यर्थः । एते ह त्वेव देवते एकधाभूयं । परमतां गच्छतः । तस्मादन्नप्राणरूपे एते देवते एकधाभूयं एकधा- भूत्वा गत्वा परमतां परमत्वं गच्छतः । तद्द्र स्माह प्रातृदः पितरम् । मध्यवस्य ह स प्रातृदो नाम पुत्रः पितरमाह । किमितीत्यत्राह किं स्विदे- वेदुषे साधु कुर्याम्, किमेवास्मा असाधु कुर्यामिति । अन्नप्राणावेकी- ब्रह्मेति विदुषे अस्मै मह्यं किं वा साधुकर्म कुर्याम्; किं वा असाधुकर्म म् । कृतकृत्यस्य मे साध्वभाधुकर्मभ्यां किं भविष्यतीति भावः । अस्मा स्वात्मानमेव निर्दिशति देहादिविवेकज्ञापनाय । अथवा अस्मा इति कस्यचित् श्रुप्यस्य तद्विदुषो वा निर्देशः । स ह स्माह पाणिना --- गच्छतीति । वादिनं पुत्रं हस्तेन निवारयन् स ह पिता आह स । किमिति । हे इ ! मैवं वोचः । कस्तु एनयोः अन्नप्राणयोरेकधाभूयं भूत्वा गत्वा योः परमतां विद्वान् परमतां गच्छति । न कश्चिदपि विद्वान् अनेन दर्शनेन शभूयमिति न णमुल् । ईदृशप्रयोगानुशासनाभावात् । अतः, ' भुवो भावे ' इति न्तम् । भूत्वेति च भू प्राप्तविति धातोः, गत्वेल्यर्थकम् । एकधाभावः = मिथः संसृष्टता । णसनविषयत्वमिति यावत् । ब्रह्म विदुषः कृतकृत्यत्वात् तस्य कर्मापाद्यमानवृद्धिक्षयाभावात् ति क्रियमाणं कर्म किञ्चित् साध्वमि न भवति, नाप्यसाधु । न हि कृतकृत्ये तस्मिन् वृद्धया- स्त्वं वा कनीयस्त्वापाद्कत्वं वा कस्यचित् कर्मणः । न तथा प्रकृतान्नप्राणोपासके परमत्वम् ।

। उ हैतदुवाच, वीति । अन्नं वै वि । अन्ने हीमानि सर्वाणि भूतानि । रमिति । प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि । सर्वाणि ह वा अस्मिन् भूतानि विशन्ति, सर्वाणि भूतानि रमन्ते, य एवं वेद ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये द्वादशं ब्राह्मणम् ॥

७—१३.

उक्थम् । प्राणो वा उक्थम्; प्राणो हीदं सर्वमुत्थापय

॥ गच्छति । तस्मात् मैवं वक्तुमर्हसि, कृतकृत्योऽसाविति ।

इति पितृोक्तः पुत्रः, 'यद्येकम्, ब्रवीतु भगवान्, कथं परमतां गच्छ पितरं पप्रच्छ । तस्मा उ हैतदुवाच । तस्मै एवं पृष्ठवते पुत्राय [वक्ष्यमाणमुवाचेत्यर्थः । तदेवाह वीति -- विष्टानि । अन्ने त इमानि सर्वाणि भूतानि विष्टानि आश्रितानि, अतोऽन्नं वीत्युच्यते इति 'वि' इति अन्नमुपास्यमित्यर्थः । रमिति । प्राण उपास्य इति शोभापपादयति प्राणो वै रम् । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ति । रमन्ति सर्वाणि भूतानि प्राणे रमन्ते, अतः प्राण एव रमित्यर्थः । विशन्ति प्राणोपासनस्य फलमाह सर्वाणि हवा अस्मिन् भूतानि विशन्ति भूतानि रमन्ते य एवं वेद । स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥ ७—

प्राणस्यैव ऋग्यजुस्सामत्वेनोपासनमाह उक्थम् । 'इति प्राणमुपासीते' इति उक्थशब्दः शस्त्रविशेषवचनोऽपि यजुस्सामप्रायपाठात् ऋङ्मात्रपरत्वेऽपि न दोषः । तत्रोपपत्तिमाह प्राणो वा उक्थम् । प्राणस्योवत्पदादयति प्राणो हीदं सर्वमुत्थापयति । न ह्यप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठतीति भावः । कथं परमतां गच्छतीति । कीदृशपरमतां प्राप्नोतीत्यर्थः । कथम् कीदृशं वा । त्रित्वरत्त्वगुणविशिष्टस्यैवान्नप्राणोभयस्योपासनेन फलविशेषप्राप्तिरूपं परमं वक्ष्यति ।

प्राणस्यान्नसाहित्येनोपासनमुक्तम् । अथ प्रकारान्तरेण प्राणोपासनानि चत्वार्युक्तानि । शस्त्रपरत्वेऽपि न दोष इति । प्राणन्द्रियमध्ये प्राणस्य प्राण

स्मादुक्थविद्धी'रस्तिष्ठति, उक्थस्य सायुज्यं सलोकतां जयति, य
वेद ॥ १ ॥

यजुः । प्राणो वै यजुः । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते ।
न्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय, यजुषस्सायुज्यं सलोकतां जयति,
वं वेद ॥ २ ॥

साम । प्राणो वै साम । प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि सम्यञ्चि ।
श्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते, साम्नः सायुज्यं
कतां जयति, य एवं वेद ॥ ३ ॥

क्षत्रम् । प्राणो वै क्षत्रम् । प्राणो हि वै क्षत्रम् ।

१. उक्थस्मा उक्थवित्. मा. २. वीरः शां. मां.

स्मादुक्थविद्धी (द्धी) रस्तिष्ठति । अस्मात् एवंविदः उक्थवित् उक्थ-
क्त् धी(वी)रः पुत्रः उत्तिष्ठतीति व्यवहितेन संबन्धः । एवं दृष्टफलमुक्त्वा
फलमाह उक्थस्य सायुज्यं — वेद । उक्थप्राणेन सायुज्यं सलोकतां
तीति भावः ॥ १ ॥

यजुः । ' इति प्राणमुपासीते ' ति शेष इत्यादि पूर्ववत् । प्राणे सति
ने सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते सन्नहन्त उद्युञ्जते ' । अतः प्राणो यजुः ।
न्ते हास्मै — वेद । अस्माकमसौ श्रेष्ठो भवत्वित्येवंविदः श्रेष्ठ्याय युज्यन्ते
न्ति उद्युञ्जते सर्वाणि भूतानीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

साम । प्राणो वै साम — । पूर्ववत् । सम्यञ्चि संगतानि भक्न्ती-
। अस्मै श्रेष्ठ्याय सम्यञ्चि कल्पन्ते नः श्रेष्ठो भवत्विति । प्राणविदः श्रेष्ठ्याय
ानि सन्ति कल्पन्ते इत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

क्षत्रम् । ' इति प्राणमुपासीते ' ति शेषः । तत्रोपपत्तिः प्राणो वै क्षत्रम् ।
विवदमानं प्रत्याह प्राणो हि वै क्षत्रम् । प्राणस्य क्षत्रत्वप्रसिद्धेरिति भावः ।

पते हैनं प्राणः क्षणितोः । प्र क्षत्रमत्र^१माप्नोति, क्षत्रस्य सा
लोकतां जयति, य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति सप्तमाध्याये त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥

७—१४.

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै प

१. प्रक्षत्रमक्षत्रं. मा.

पादयति त्वायते हैनं प्राणः क्षणितोः । क्षणु हिंसायामित्यस्मात्, 'भ्यः इन्' इति इन् । क्षणिः हिंसा । तस्मात् पञ्चम्यर्थे तोसुन् प्रत्ययः । त्वायते हैनं प्राण इत्यर्थः । शस्त्रादिहिंसायामपि प्राणसद्भावे पुनर्भवतीत्यर्थः । विद्यायाः फलमाह प्रक्षत्रमत्रमाप्नोति -- य एवं वेद त्वायते अन्येन केनचिदिति अत्रं प्राणः । तमत्रं क्षत्रं क्षत्रत्वगुणविशिष्टं इत्यर्थः । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां जयति । क्षत्रप्राणस्य सायुज्यसत्त्वं प्रतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ७—

एवं मनो(?)हृदयाद्यनेकविशिष्टस्योपासनमुक्त्वा गायत्र्युपाधिविशिष्टस्य ह भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराणि । अत्र^१ द्यौरित्यक्षरद्वयं प्राणस्योपासनेन सहाष्टत्वं द्रष्टव्यम् । अष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदम् । गा

१. द्विर्गोरिति यकारेण. ख. ग.

मनोहृदवाद्यनेकविशिष्टस्येत्यत्र ब्रह्मणो हृदयाद्यनेकविशिष्टस्येति शाङ्कररीत्या । मनसः पृथगुपाधित्वस्य प्रागनुक्तेः । शाण्डिल्यविद्ययां हृदयमुपाधिः । अक्षिण अस्मिन्मादिपददर्शितम् ।

लोकत्रय - वेदत्रय - प्राणादित्रयरूपेण गायत्रीप्रथमद्वितीयतृतीयपादभावनपूर्वकत्वात् । ५पुष्व बुद्धिपरोरजोरूपतत्तुरीयदर्शितपदे कुर्वतः, मात्क्याः वस्तुतः स्थितं गायत्रीत्वम् । लोकत्रय-वेदत्रय-प्राणिजातान्तर्गतसर्वफलप्रप्तिः, चतुर्थपादवशात् श्रीयशःप्राप्तिः । तृतीयपादात् गायत्र्याः परोरजसि प्रतिष्ठितत्वम्, परोरजसः सत्याख्ये चक्षुषि, सत्यस्य वाच्यत्वात् । द्वितीयपादात् गायत्र्याः प्रतिष्ठितत्वम्, तस्या उपस्थानविशेषम्, अक्षिरूपं मुखश्च विदुषः प्राणत्राणम्, अन्विष्टः, सर्वदोषविरहश्च । ईदृशगायत्रीतुरीयपादपरोरजःपदप्रमेयपरमात्मवेदी

हैवास्या एतत् । स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद् जयति, योऽ
सर्वं पदं वेद ॥ १ ॥

ऋचो यजूषि सामानीत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं हवा एकं गा
यत्र्याः । एतद्दु हैवास्या एतत् । स यावतीयं त्रयी विद्या तावद् ज
यति, योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराणि । अष्टाक्षरं हवा एकं गायत्र्यै प
दम् । हैवास्या एतत् । स यावदिदं प्राणि तावद् जयति, योऽस्या ए
तदेवं पदं वेद । अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजाः, य एष तप

पदमष्टाक्षरम् । एकैकः पादोऽष्टाक्षर इत्यर्थः । एतद्दु हैवास्या ए
तदेवं पदं वेद । अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजाः, य एष तप
स त्रिषु लोकेषु, यावज्जेतव्यम्, तावज्जयतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ।

ऋचो यजूषि सामानीत्यष्टौ — । एतद्दु हैवास्या एतत् ।
यात्मकमस्या गायत्र्याः एतत् एकं पदमित्यर्थः । स यावतीयं — वे
द्यै विद्या यावती यावत्फलप्रकाशिका, तत् फलं सर्वं जयतीत्य
थाः वेदत्रयात्मकं पदं जानन् त्रयीप्रतिपाद्यं सर्वं फलमाप्नोतीति यावत् ॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टौ — । अत्र ^२वि या व्यान इति यव
क्षरत्वम् । स यावदिदं — वेद । प्राणात्मकगायत्रीतृतीयपादोपा
दात्तं सर्वं जयतीत्यर्थः ।

अथास्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजा य एष तप
ः गायत्र्याः एतदेव तुरीयं पदम् । अत्र तुरीयदर्शित

१. एकैकशः स्व. ग. २. व. यान. क.

य एष तपतीति । अस्य यच्छब्दस्य एतदेवेति पदं प्रतिसंबन्धि । य

चतुर्थं तत् तुरीयम् । दर्शतं पदमिति । दृश इव ह्येषः । परोरजाः
 पु ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति । एवं हैव श्रिया यशसा तपति, योः
 इव पदं वेद ॥ ३ ॥

सैषा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता ।
 सत्ये प्रतिष्ठितम् । चक्षुर्वै सत्यम् । चक्षुर्हि वै सत्यम् । तस्माद्यदि
 विवदमानावेयातामहमदर्शमहमश्रौषमिति, य एव ब्रूयादहमदर्श
 देव^१ श्रद्दध्याम । तद्वै तत् सत्यं बले प्रतिष्ठितम् । प्राणो
 १ । तत् प्राणे प्रतिष्ठितम् । तस्मादाहुर्बलं सत्यादोजीय इ

१. चक्षुर्हि मां. ३. तस्मा एव. शां. मां.

नेव व्याचष्टे — यद्वै चतुर्थम् तत् तुरायम् । दर्शतं पदमि
 । इव ह्येषः । लोके चतुर्थमिति प्रसिद्धमेव तुरीयम् । एषः मण्डलान्तर्गतः
 न इव हि भासते । अतः दर्शतं पदमित्यर्थः । परोरजा इत्येनव्याचष्टे परे
 ; सर्वम् ह्येवैष रज उपर्युपरि तपति । सर्वं रजः सर्वमपि राजसं
 उपरि अत्यन्तमूर्ध्वं स्थित्वा एषः मण्डलपुरुषः तपतीत्यर्थः । एवं हैव
 ॥ — वेद । योऽस्याः गायत्र्याः एतदेवं पदं तुरीयं वेद, स
 । च एवमेव तुरीयपदभूतमण्डलपुरुष इव दीप्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सैषा — प्रतिष्ठिता । एषा गायत्री तुरीये दर्शते पदे परोरजसि म
 प्रतिष्ठितेत्यर्थः । तद्वै तत् सत्ये प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यम् । आ
 षे सत्ये प्रतिष्ठित इत्यर्थः । चक्षुषस्सत्यत्वं विवदमानं प्रत्याह चक्षु
 म् । तत्रोपपत्तिमाह तस्माद्यदिदानीम् — अश्रौषमिति । अहम्
 कः ; अहमश्रौषमित्येकः ; एवं द्वौ विवदमानावेयाताम् आगच्छेताञ्चेदित्य
 एव — तस्मादेव श्रद्दध्याम । चक्षुषाऽहं दृष्टवानिति वचनादेव
 हि ; न तु तद्विरुद्धार्थादश्रौषमिति वचनात् श्रद्धा जायत इत्यर्थः ।
 त्यं बले — बलम् । स्पष्टार्थम् । तत् प्राणे प्रतिष्ठितम् । तत् सत्यं बलशब्
 प्रतिष्ठितमित्यर्थः । बलं सत्यादोजीयः । ओजीयः ओजस्तरमित्य

(मुहै)षा गायत्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता । सा हैषा गयांस्त्रे । प्राणा वै ग
 णांस्त्रे । तद्यद्रयांस्त्रे, तस्माद्रायत्री नाम । स यामेवामूं सावि
 त्वाह, एषैव सा । स यस्मा अन्वाह, तस्य प्राणांस्त्रायते ॥ ४ ॥
 तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टुभमन्वाहुः, वागनुष्टुप्; एतद्वाचमनुब्रूम इ

1. अनुष्टुप् तद्वान्. मां.

षा गायत्र्यध्यात्मं प्राणे प्रतिष्ठिता । एवम् उक्तप्रकारेण अध्यात्मं ।
 तां प्रतिष्ठितेत्यर्थः ।

गायत्रीनिर्वचनमाह सा हैषा गयांस्त्रे । तत्रे 'त्रैङ् पालने
 छेदि रूपम् । पालयति स्मेत्यर्थः । गयशब्दं व्याचष्टे प्राणा वै ग
 णांस्त्रे । तत्प्राणान् तान्^१ प्राणानित्यर्थः । तद्यद्रयांस्त्रे त
 त्री नाम । स्पष्टम् । स यामेवामूं सावित्रीमन्वाह, एषैव सा ।
 र्थः, 'पच्छोद्धर्चशस्सर्वाम्' इति प्रकारेण यां सावित्रीमन्वाह, सा सा
 प्राणान् नरकपतनादिभ्यस्त्रायत इत्यर्थः । स यस्मा अन्वाह, त
 स्त्रायते । सः आचार्यो यस्मै शिष्यायान्वाह, तस्य प्राणान् नरकप
 त्त्रायते । [^२ अतो गायत्र्येव सावित्री] इत्यर्थः ॥ ४ ॥

तां हैतामेके — अनुब्रूम इति । केचन तामेतां सावित्रीमनुष्टु
 ष्वाहुः । तत्र हेतुः वागनुष्टुप् — इति । एतां वाचमनुब्रूम इति स
 वचने प्रवर्तमानाः प्रवर्तन्ते ; वाक् च अनुष्टुप्छन्दःप्रधानेति अनुष्टुप्छन्द
 । सावित्री उपदेष्टव्या । अतस्तुरीयेणाष्टाक्षरेण पादेन युक्ता सावित्री उ
 । अतश्च द्वात्रिंशदक्षरतया अनुष्टुप्छन्दस्का सावित्री उपपद्यते इत्यर्थः ।

1, तद्रूपान्. स्व. ग, २. इदमधिकं क. कोशे ।

केचनेति । एके शास्त्रिन इत्यर्थः । अष्टाक्षरेण पादेनेति । इदृशी सा
 र्गिरीये दर्शिता, 'तत् सवितुर्युगीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वथातमं तुरं
 इ' इति । सवितृदेवताकृत्वादि यमपि सावित्री । इयञ्च छान्दोग्ये (५-२.) मन्

था कुर्यात् । गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ।

यदिह वा अप्येवंविद्धृष्वि प्रतिगृह्णाति, न हैव तद्गायत्र्या एक प्रति ॥ ५ ॥ स य इमांस्त्रीन् लोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात् एतत्प्रथमं पदमाप्नुयात् । अथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्त गृह्णीयात्, सोऽस्या एतद्द्वितीयं पदमाप्नुयात् । अथ याव । यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्, सोऽस्या एतत् तृतीयं पदमाप्नुया

ते न तथा कुर्यात् । तथा न कुर्यात्, किन्तु गायत्रीमेव सावित्रीः । गायत्रीछन्दस्कामष्टाक्षरैस्त्रिभिः पादैर्युक्तां गायत्रीमेव सावित्रीः दित्यर्थः ।

यदि ह वा अप्येवंवित् — पदं प्रति । एवं प्रजानन् देहयतिग्रहं करोति यदि, तत् प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकैकस्य पदस्य न पर्या न स्पृहते । एवं पादविदः प्रतिग्रहदोषाः शमं यान्तीत्यर्थः ॥

इमांस्त्रीन् लोकान् — पदमाप्नुयात् । य इमान् त्रीन् लोकां प्रतिगृह्णाति, स गायत्रीप्रथमपादज्ञानफलमाप्तवान् । प्रथमपादज्ञानभोक्तृत्वं फलमित्यर्थः । यद्वा लोकत्रयप्रतिग्रहप्रायश्चित्तं प्रथमपादाद्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । अथ यावतीयं — द्वितीयं पदमाप्नुयात् । त्रयीप्रकाश्य सकलफलानुभवो द्वितीयपादज्ञानस्य फलमित्यर्थः । अथ यावत्तृतीयं पदमाप्नुयात् । सर्वप्राणिनः प्रति शेषित्वं तृतीयपादज्ञानमित्यर्थः । पूर्ववद्वा योज्यम् ।

न हैव तत् गायत्र्या एकञ्चन पदं प्रतीति पूर्वोक्तस्य विवरणरूपतया अर्थान्तरं । यः प्रतिगृह्णीयात्, स प्रथमं पदमाप्नुयादित्यस्य, प्रतिग्रहस्य प्रथमपादेऽस्मात् पूर्वोक्तविवरणरूपता । पूर्ववद्वा योज्यमिति । प्राणिजातान्तर्गतसर्वविषय

स्या एतदेव तुरीयं दर्शितं पदं परोरजाः, य एष तपति । नैव
प्यम्, कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात् ॥ ६ ॥

तस्या उपस्थानं गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदा
पद्यसे । नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोजसे ।

अथास्या एतदेव तुरीयं — कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीया
स्य तुरीयपादस्य यत् फलम्, तत् केन चन केनापि नाप्यं न
म् । कुत इत्यत्राह कुत उ एतावत् प्रतिगृह्णीयात् । एतदनुत्प
स्यादित्यर्थः । तस्मात् तस्याऽऽनन्त(न्य)मेव फलम्, नान्यदित्यर्थः ॥

तस्या उपस्थानम् । तस्याः गायत्र्याः उपस्थानं उपस्थानमन्त्र उ
ः । मन्त्रमेवाह गायत्र्यस्येकपदी — न हि पद्यसे । हे गायत्रि
ः। सुबर्लक्षणेन एकेन पादेन एकपद्यसि । त्रयीलक्षणेन द्वितीयेन
ः । प्राणादिना । तृतीयेन पादेन त्रिपदी । तुरीयेण पादेन परोरजसा
से । अपदसीत्येतदुपपादयति न हि पद्यसे । पद्यसे गम्यसे = ज्ञ
ः । अपरिच्छिन्नमहिम्नात् परिच्छिन्नतया ज्ञातुं न शक्यस इत्यर्थः ।

तुरीयं पादं नमस्यति नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय । स्पष्ट

।, सर्वप्राणिज तरुपेण, क.

एकपदीत्यादिरेवमप्यर्थः स्यात्—चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽधिक्यक्षराणि अनुष्टुब
सि । गायत्र्यपेक्षया न्यूनाक्षराः मन्त्रास्तु श्रीमदक्षरमन्त्रवत् एकादशस्य वा, पादद्व
ज्ञा, तेषामपि गायत्रीच्छन्दस्त्वेनैव परिगणना । ज्योतिरधिहरणभाष्योक्तरीत्या प्र
रा चतुष्पदा च गायत्र्यस्ति । अत उच्यते एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद
नूनाक्षरमन्त्राणामपि गायत्रीच्छन्दोऽन्तर्भावमभिप्रेत्य अपदसीत्युच्यते । एवमर्थो
ः पद्यसे इत्यस्य पादेन न मोयसे इत्यर्थो वाच्यः । अयञ्चार्थः अस्य गायत्रीसामा
गम्यतो गायत्रीदेवतोप) स्थानरूपत्वे स्यात् ; न तु सावित्र्युपस्थानमात्रत्वे इति अ

‘असावदो मा प्राप’दिति, यं द्विष्यात्, ‘असावस्मै कामं
द्री’ति वा, — न हैवास्मै स काम ऋध्यते, यस्मा एवमुपतिष्ठते —
हमदः प्राप’मिति वा ॥ ७ ॥

एतद् वै तज्जनको वैदेहो बुडिलमाश्वतराश्विमुवाच, यन्
य)द्रायतीविदब्रूथाः; अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति । मुखं ह्य
ष्ण विदाश्चकारेति होवाच । तस्या अग्निरेव मुखम् । यदिह
बहिवाग्नावभ्यादधाति, सर्वमेव तत् संदहति । एवं हैवैव

1. समृद्धीति. शां. मा. 2. तत्. शां. मा.

वदो मा — प्रापमिति वा । उक्तगायत्रीवित् यं द्विष्यात्, असौ
इदं वाञ्छितं मा प्रापत् मैव प्राप्नोतु इति वा, असौ कामः अस्मै ;
समृद्धिं समृद्धं (समृद्धी समृद्धिः) मा भूत् — ब्रौह्मादित्वादिनिः —
स्मै शत्रवे — यं शत्रुमुद्दिश्येति यावत् — एवम् उक्तमन्त्राभ्यां गा
ष्ठते, तस्मै स कामो न ऋध्यते न वृद्धिमाप्नोति । अहमदः श्रेयः प्रापं प्रा
ति वा मन्त्रेण य उपतिष्ठते गायत्रीम्, तस्य तत् प्राप्नोतीत्यर्थः । एवञ्च
॥ मन्त्राणां विकल्पेन प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

एतद् वै — उवाच । एतत् गायत्रीविज्ञानं प्रस्तुत्य वैदेहो उ
बुडिलम् अश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विमुवाचेत्यर्थः । उक्तिमेवाह यन्
इति । हो अहो तत्, यद् गायत्रीविदस्मीत्यब्रूथाः उक्तवानसि । तस्य
ानुरूपमिदमित्यर्थः । ‘तत् किमित्यत्राह अथ कथं हस्तीभूतो वहसी
व प्रतिग्रहादिजन्यं पापं वहसि । अथाप्यहं गायत्रीविदिति ब्रूषे । नैत
ेत्यर्थः । स आह मुखं ह्यस्याः सम्राष्ण विदाश्चकारेति होवाच
ः! अहं गायत्रीं जाने; अपि तु तस्याः मुखं न ज्ञातवानसि ।
वहामीत्युक्तवान् । इतर आह तस्या अग्निरेव मुखम् । यदिह —
। तस्याः गायत्र्याः अग्निमुखम् । यदि बह्वर्पान्धनमग्नौ अभ्यादः

1. तत् कतः ख. ग.

पे बह्विष पापं कुरुते, सर्वमेव तत् संसाय¹ शुद्धः पूतोऽजरोऽ
ति ॥ ८ ॥

इति सप्तमाध्याये चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥

७—१५.

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत् त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः ।

1. संसाय. शां. मां.

ति, तत् सर्वमभिर्दहति — एवमेवंविद् बह्विष पापं कुरुते चेत्, त
सर्वं संसाय — 'षो अन्तकर्मणि' — दग्धेत्यर्थः — पूतः ब्रह्म
ान्धकपापरहितः शुद्धः संपन्नब्रह्मविद्यः अजरोऽमृतः संभवति ।
शून्यो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ७—

अर्चिराद्यातिवाहिकानुप्रविष्टादित्यप्रार्थनामन्त्रः । हिरण्मयेन — मुख
स्य ब्रह्मणो मुखं द्वारम् — ब्रह्मगमनमार्गं इति यावत् — हिरण
ण तेजिष्ठेन ते (तेजो) मण्डलेन अपिहितम् आवृतम् । तत् द्वारं त्वं पू
वृणु अनावृतं कुरु । किपर्यमित्यत्राह सत्यधर्माय दृष्टये । सत्यं ब्रह्म
यः = साधनं यस्य तस्मै ब्रह्मैकनिष्ठाय ब्रह्मदर्शनार्थिने मह्यं दृष्टये
भायेत्यर्थः ।

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य । हे पूषन् । एकश्चासौ त्र
षिः । ऋषिः द्रष्टा । सवितुर्जगदेकचक्षुष्टुदिति भावः । यम यमधि
। सुष्टु ईरयति रश्मीनिनि सूर्यः । प्राजापत्य प्रजापतेः पुत्रः ।
ीन् समूह तेजः । तावकान् रश्मीन् व्यूह अपगमय । तेजः स

1. तेजसमूहं. क.

यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमरि

वायुरनिलममृत (लं मृत(?))मथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ओं३ क्रतो सर कृतं सर क्रतो सर कृतं सर ॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्

१५ । किमर्थमित्यत्राह यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि । ते पाभावे तव रूपं दुर्दर्शमिति भावः । योऽसावसौ पुरुषस्सोऽहमरि श यादृग्रूपः, तादृग्रूपोऽहमस्मि ; तादृग्रूपतया वेद्मि । आत्मतत्त्वविदस्मीत्य

वायुरनिलं(?)मृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् । अर्चिरादिना गतस्य मे । ियौ लीयताम । मृतञ्चेदं शरीरं भस्मान्तञ्च भवतु । ततश्च देहेन्द्रियादि मानी नाहमस्मि । तद्विलक्षणात्मज्ञानवानित्यर्थः । ओं क्रतो सर कृतं स िति प्रणवप्रतिपाद्यत्वादादित्यस्य संबोधनम् । क्रतोः — 'अधीगर्थदयेशां कर्म कर्मणि षष्ठी — क्रतुम् उभास्तिमनुष्ठितां सर । तदङ्गतया कृतं क । अहं देहविलक्षणात्मज्ञानी कर्माङ्गकब्रह्मविद्यानिष्ठश्च । अतः त्वस् य, मुक्तिमार्गञ्च प्रयच्छेत्यर्थः ।

अर्चिरादिप्रथमपर्वीमिप्रार्थनामन्त्रः । अग्ने नय — विद्वान् । हे अ शा शोभनेनार्चिरादिभार्गेण राये ऐश्वर्याय स्वाराज्याय — मोक्षायेति याक्त् न् नय प्रापय । हे देव द्योतमान ! विश्वानि वयुनानि सर्वाणि ज्ञा

ऽपि वस्तुत एषां हिरण्मयेनेत्यादीनां चतुर्णां मन्त्राणां पूर्वमीशावास्यानुवाच खं स्मरद्भिः तत्र आचार्यचरणवर्णित एवार्थो ऽनुसंधेयः । आचार्यभाष्यतात्पर मिः तदर्थसामञ्जस्यं दर्शितमेव । न च सूर्यमण्डलरूपार्थे परमिहोक्ते हिरण्मयत्वं पाठ तमस्ति । उग्ररि वायुरनिलमृतमिति पाठश्च न दृश्यते । माध्यन्दिने वायुरनिलः से । तत्र अनिलम् ऋतमिति पदच्छेदः स्यात् । इह तु वायुरनिलममृतमित्येव पठ्यां

युयोध्यस्सज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १ ॥

इति सप्तमाध्याये पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥

इति बृहदारण्यके सप्तमाध्यायः ॥

८—१.

यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद, ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति । यो वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च । ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवत्यपि च षति, य एवं वेद ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद, वसिष्ठः स्वानां भवति । वाग् वै वसिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति, य एवं वेद ॥ २ ॥

न भवसि । अतो मदीयमध्यात्मज्ञानं त्वं जानासीत्यर्थः । युयोध्यस्सज्जुहुराणमेनः । युयोधि अपनय । अस्मन् अस्मत्तः । जुहुराणं कुटिलम् । 'हृल्ये' इत्यस्मान् कानचि रूपम् । एनः पापं युयोधीत्यन्वयः । भूयिष्ठां नमउक्तिं ते करवामेत्यर्थः ॥ १ ॥

७-

इति बृहदारण्यकप्रकाशिकायां सप्तमाध्यायः ॥

प्राणविषयकविद्या प्रस्तूयते यो ह वै ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च स्वानां भवति — य एवं वेद । प्राणो हीन्द्रियाणां मध्ये ज्येष्ठः प्राणानन्तरभावित्वादिन्द्रियान्तरप्रवृत्तेरिति भावः । श्रेष्ठश्च ; वक्ष्यमाणरीति । एवं तं प्राणमुपासीनो यः, स स्वानां ज्ञातीनां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भवति । येषां ज्येष्ठः श्रेष्ठो बुभूषति भवितुमिच्छति, तेषामपि ज्येष्ठः श्रेष्ठः इत्यर्थः ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठां वेद वसिष्ठः स्वानां — वेद । अतिशयेन वसिष्ठत्वम् । वाग् वै वसिष्ठा । वाग्मन एव हि वसुमत्ता भवति । अतो वाग्मिन्त्वं सिद्धम् । शिष्टं पूर्ववत् ॥ २ ॥

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः । तद्वोचुः को
 ३ इति । तद्वोवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते इदं शरीरं पापीयो मन
 । वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

वाग्धोच्चक्राम । सा संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच, 'कथमश
 जीवितुमिति । ते होचुर्यथा कला अवदन्तो वाचा, प्राण
 न, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तश्श्रोत्रेण, विद्वांसो मनसा, प्रजायम
 । — एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह वाक् ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच, कथमश
 जीवितुमिति । ते होचुर्यथा अन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा, प्राण
 न, वदन्तो वाचा, शृण्वन्तश्श्रोत्रेण, विद्वांसो मनसा, प्रजायम
 । — एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमानाः — वसिष्ठ इति । ते
 ष्यः प्राणाः अहमर्थस्यात्मनः श्रेयसे विवदमानाः ब्रह्म चतुर्मुखम् — नपुंस
 सम् — जग्मुः । तं गत्वा नः अस्माकं मध्ये कः वसिष्ठः श्रेयानिति तत्
 ऊचुः । तच्च ब्रह्म प्रत्युवाच । किमिति । वः युष्माकं मध्ये यस्मिन्नुत्क्रान्ते
 पापीयः पापिष्ठतरमिव जनो मन्यते, स वः श्रेष्ठ इति प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

वाग्धोच्चक्राम सा संवत्सरं — वाक् । तत्र प्रथमतः परीक्षार्थं
 ता सती संवत्सरं प्रवासं कृत्वा पुनरागत्य, 'हे प्राणाः! मृते मां ।
 तु कथमशक्त कथं शक्ता' इत्युवाच । ते ह इतरे प्राणाः प्रत्यूचुः,
 : " मूकाः वाचा अवदन्तोऽपि सन्तः प्राणेन जीवन्तः, चक्षुरादिना दर्शना
 तः आसते, एवं वयमपि अजीविष्म जीवितवन्त' इति होचुः ।
 । स्वस्य श्रेष्ठत्वं नास्तीति मत्वा शरीरे वागिन्द्रियं प्रविवेशेत्यर्थः । एव
 १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

1. ब्रह्मा. क. 2. अकलः. ग. कडा इति माध्यान्दिने ।

अहमर्थस्यात्मन इति । स्वस्येत्यर्थः । अहं श्रेष्ठोहं श्रेष्ठ इति स्वर्धाकारसु
 दप्रयोगः । पापिष्ठतरमिति छान्दोग्यस्थशब्दानुवादः । कडा इति माध्यान्दिने

श्रोत्रं होचक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच, कथमस
 । जीवितुमिति । ते होचुर्यथा बधिरा अशृण्वन्तश्श्रोत्रेण, प्राण
 न, वदन्तो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा, विद्वांसो मनसा, प्रजाया
 ॥ — एवमजीविष्मेति । प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होचक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच, कथमशक्त
 । तुमिति । ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा, प्राणन्तः प्रा
 णो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तश्श्रोत्रेण, प्रजायमाना रेतसा
 जीविष्मेति । प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥

रेतो होचक्राम । तत् संवत्सरं प्रोष्यागत्योवाच कथमशक्त
 । तुमिति । ते होचुर्यथा क्लीबः अप्रजायमाना रेतसा, प्राणन्तः प्रा
 णो वाचा, पश्यन्तश्चक्षुषा, शृण्वन्तश्श्रोत्रेण, विद्वांसो मनसा —
 विष्मेति । प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रामिष्यन्, यथा महासुहयः सैन्धवः^१ पङ्क
 हन संबृहेत्, एवं हैवेमान् प्राणान् संबवर्ह । ते होचुः मा
 मीर्न वै शक्ष्यामस्त्वदने जीवितुमिति । तस्यो मे बलिं कुरुते
 ते ॥ १३ ॥

1. पद्मीश. मा.

अथ ह प्राण उत्क्रामिष्यन् यथा महासुहयस्सैन्धवः पङ्कशशङ्कून्
 र्ह । अथ मुख्यप्राणः उत्क्रामिष्यन् सन् यथा लोकं महान् सुहयः शं
 सैन्धवः सिन्धुदेशप्रभवः परीक्षणायश्चरौहारूढः पङ्कशशङ्कून्
 ॥श्च ते शङ्कवश्च — पादबन्धनशङ्कून् संबृहेत् उत्खनेत्, एव
 सर्वान् प्राणान् वागादीन् संबवर्ह उच्चखान्, उत्खातवान् । ते होचुर्मा म
 जीवितुमिति । ते ह प्राणा आगत्य, हे भगवन् पूजार्ह ! मुख्यप्राण
 ह्मीः उत्क्रमणं मा कार्षीः । त्वां विना वयं जीवितुं न शक्ष्याम इति होचुः
 । च तस्यो मे बलिं कुरुतेति । तस्य मे श्रेष्ठस्य ययं बलिं कुरुते

सा ह वागुवाच, यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि, त्वं तद्वसिष्ठोऽसीति
 अहं प्रतिष्ठाऽस्मि, त्वं तत् प्रतिष्ठोऽसीति चक्षुः। यद्वा अहं संपदा
 त् संपदसीति श्रोत्रम्। यद्वा अहमायतनमस्मि, त्वं तदाय
 ति मनः। यद्वा अहं प्रजातिरस्मि, त्वं तत् प्रजातिरसीति रे

तस्यो मे किमन्नं किं^१ वास इति। यदिदं किञ्चा
 क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यः, तत्तेऽन्नम्; आपो वास इति।

न ह वा अस्यान्नं जग्धं भवति, नानन्नं^२ प्रतिगृहीतम्।

1. किं मे वासः क. 2. परिगृहीतम्. मा.

सा ह वागुवाच यद्वा अहं वसिष्ठाऽस्मि — प्रजातिरसीति रेतः।
 गुणेनाहं वसिष्ठाऽस्मि, तत् तेन गुणेन त्वमेव वसिष्ठोऽसि; मम वर्ति
 नेनमिति वागुवाचेत्यर्थः। वैशब्दोऽवधारणे। एवमुत्तरत्रापि। तस्
 न्न किं [मे] वासः। तस्य एतादृशगुणविशिष्टस्य मे अन्नं किम्, त
 किमिति मुख्यः प्राण इतरान् पप्रच्छेत्यर्थः। ते प्रत्यूचुः यदिदं वि
 । आ क्रिमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापो वास इति। श्वक्रिम
 प्राणिजातस्य यदन्नम्, तत् सर्वं प्राणस्य ते अन्नम्। आपो वासः।
 ज्ञातान्ने प्राणान्नत्वचिन्तनं कर्तव्यम्; अप्सु वासस्त्वचिन्तनं कर्तव्यमित्य
 'सर्वभक्षणं कर्तव्यम्', 'अद्विराच्छादनं कार्यं' मिति वाऽर्थः, तस्यासंभव
 त्।

सर्वप्राणिजातान्ने प्रणान्नत्वचिन्तनं स्तौति न ह वा अस्यान्नं
 । य एवमेतत् अनस्य प्राणस्यान्नं सर्वं वेद, अस्य सर्वप्राण्यन्ने प्राणा
 न्नं कुर्वतः अनन्नं न जग्धं भवति नाभक्ष्यं भक्षितं भवति। अ
 न दोष इत्यर्थः। अनन्नम् अभक्ष्यं गजाश्रादिकं न प्रतिगृहीतं भ
 प्रतिग्रहादिना न दोष इति यावत्। "सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये
 " इति सर्वान्नानुमते. प्राणाजगन्निर्गतत्वमर्थज्ञान अभक्ष्यभक्षणादौ दोष

मेतदनस्यान्नं वेद । तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्त्यः
चामन्ति, एतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते' ॥ १४ ॥

इति अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

८—२.

श्वेतकेतुर्ह वा आरुणेयः प(पा)ञ्चालानां परिषदमाजगाम । स ३
१ जैबलिं प्रवाहणं परिचारयमाणम् । तमुदीक्ष्याभ्युवाद, कुमारारः ।

1. एतदुपरि, 'तस्मादेवं विद्वानशिष्यन् आचामेत् अशित्वा चाचामेत्' इति म

तदनमिदमापद्विषयमेव द्रष्टव्यम् । तद्विद्वांसश्श्रोत्रिया अशिष्यन्त अ
यशित्वा चाचामन्ति — मन्यन्ते । यस्मादपां वासस्त्वमनुसंघातव्यम्,
द्विजैः श्रोत्रियाः विद्वांसः आचमनीयाभिरद्विर्वासोभिरेतमनं प्राण
तो मन्य ['न्ते । एतमेतदनं एतं प्राणमनमं कुर्वन्तो मन्य] मानः अ
पश्चाच्चाचामन्तीत्यर्थः । अनग्नं कुर्वन्तो मन्यन्त इत्युक्त्या वासस्त्वचि
त्रेद्वम्; वासःकार्यत्वादनमताया इति द्रष्टव्यम् । भाष्योदाहृतम्, 'त
दशिष्यन्नाचामेदशित्वा चाचामेत्' इत्यादिवाक्यं माध्यन्दिनशाखागतं
॥ १४ ॥

प्रकृतिविविक्तजीव्याथात्म्यविषयां पञ्चाम्रिविद्यां संसृतिवैराग्याय प्र
तु ह वा आरुणेयः १ पञ्चालानां परिषदमाजगाम । नाम्ना श्वेत
गेरपत्यमारुणेयः । स पञ्चालानां देशानां परिषदं समाजं स्ववैदुष्यप्रक
गामेत्यर्थः । स आजगाम जैबलिं प्रवाहणं परिचारयमाणम् । जीबलस्य
लेः । तं प्रवाहणनामानं स्वभृत्यैरात्मनः परिचारं कारयन्तं राजानमागच्छ
तेक्ष्याभ्युवाद कुमारारः इति । स राजा तं श्वेतकेतुमुदीक्ष्य कुमारारः

1. इदमधिकं क. कोशे । २. पाञ्चालानां. पा.

१३ इति प्रतिशुश्राव । अनुशिष्टो न्वसि पित्रेति । ओमिति होवाच
(१) वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ इति ।
च ।

(२) वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता ३ इति । नेति होवाच

(३) वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनःपुनः प्रया
ता ३ इति । नेति होवाच ।

न्तवान् । आमन्त्रणे प्लुतिः । स भो ३ इति प्रतिशुश्राव । सः श्वेत
ति प्रतिशुश्राव प्रत्युवाच । अनुशिष्टो न्वसि पित्रेति । अथ
॥ त्वं विद्यामनुशिष्टोऽसी ' ति श्वेतकेतुं पप्रच्छ । ओमिति होवाच ।
शेष्टोऽस्मीति इतर उवाचेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ तं राजा पृच्छति वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयत्यो विप्रतिपद्यन्
। प्रयत्यः म्रियमाणाः इमाः प्रजाः यथा येन प्रकारेण विप्रतिप
ददेशं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । प्रश्ने प्लुतिः । इति इममर्थं वेत्थ जा
त्यर्थः । एवं गन्तव्यदेशप्रश्नः । एवं पृष्ठः कुमारः, नेति होवा
युवाचेत्यर्थः ।

अथ पुनः पृच्छति वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ता इ
ः प्रश्ने । इमं लोकं यथा येन प्रकारेण पुनरागच्छन्तीति वेत्थेत्यर्थः ।
च । इतर इति शेषः ।

पुनः पृच्छति वेत्थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः
ईर्न संपूर्यता ३ इति । असौ स्वर्गो लोकः अनवरतं प्रय
द्भिः पुरुषैः कुतो न संपूर्यत इति वेत्थ किमित्यर्थः । नेति होवा
दर्थः ।

प्रतिशुश्रावेति । मोचनप्रत्ययान्तं प्रतिमोचनं यथा धारणम्, तथा श्रवणप्र
वणं इत्यनुरूपम् । वेत्थ यथेति । प्रश्नवाक्येष्वेषु यच्छब्दप्रतिसंबन्धी तच्छब्दः क

(४) वेत्थो यतिध्यामाहुत्याँ हुतायामापः पुरुषवाचो २
 त्थाय वदन्ती ३ इति । नेति हैवोवाच ।

(५) वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा, यत् कृ
 यानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वा ।

पुनः पृच्छति वेत्थो यतिध्यामाहुत्याँ हुतायामापः पुरुष
 वा समुत्थाय वदन्तीति । यावतां पूरणी यतिथी^१ । 'तस्य पूरणेः
 ङटि, 'क्तोरिधुक्' इति इधुगागमः । यावत्संख्याकायामाहुत्याँ हुतायामाप
 । इति वाग् यासां ताः पुरुषवाचः पुरुषशब्दवाच्याः भूत्वा — पुरुषा
 गता भूत्वा समुत्थाय वदन्ति अभिलपनं कुर्वन्त आसते, तद्वेत्थ किमित्
 हैवोवाच । पूर्ववत् ।

पुनः पृच्छति वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य
 यानस्य वा पितृयाणस्य वा पथः प्रतिपदं किं वेत्थ । प्रतिपद्यतेऽनेनेति प्रति
 पदं पर्व । तदेव स्पष्टयति यत् कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिप
 द्याणं वा । यत् कृत्वा यदुपक्रम्येत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् । देवयाना
 व्यावर्तकाकारप्रश्नोऽयमिति द्रष्टव्यम् । भाष्ये छान्दोग्यपञ्चाभिषिद्धाप्रश्नानुक्र

१. यावतिथी मूलेऽत्र च. ख. ग. यतिथी । तस्य पूरणे इतीति युगागमः क.

यतिध्यामिति पाठ एव प्रसिद्धः । तदापि यावतिध्यामिति पाठवदेवार्थो प्राह्यः । पुरुष
 वदन्तीत्येतावत् एव पर्याप्तत्वं, भूत्वा समुत्थाय वदन्तीत्यधिककथनं, 'पुरुषस्य वाग्
 ऋरीत्या पुरुषभावस्य विज्ञानार्थवाग्भाभः परमं फलमिति सूचनाय । यद्योपरि, 'ये
 ते । ते लोकाश्च प्रत्युत्थायिनः' इति कथनम् । प्रतिपदमित्यस्य प्रथमार्थकत्वप्रसिद्ध
 [प्रथमं पर्वेत्यर्थ उक्तः । न तु प्रथमपर्वमात्रविषयकः प्रश्नः । किन्तु मार्गद्वयगतसर्व
 विषयकः । उपरि प्रथमपर्ववैलक्षण्यमात्रस्योत्तरसंदर्भे कथनाभावात् । अत्र, यत् कृ
 ययोगस्वारस्यात् यत् अनुष्ठाय तत्तन्मार्गं प्रतिपद्यन्ते, स उपायः प्रतिपदमित्यनेन विव
 , यथाशास्त्रम् । परन्तु यदिति नपुंसकप्रयोगात् प्रतिपद्यते अनेनेति प्रतिपद

हि न ऋषेर्वचः श्रुतम् ।

द्वे सृती अभृणवमं पितृणामहं देवानामुत मर्त्यानाम् ।

ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मातरञ्च ॥ इति

मिणां गन्तव्यदेशं पुनरावृत्तिप्रकारं देवयानपितृयाणपथव्यावर्तने ३

स्याप्राप्तारं च वेत्थेति पृष्ट्वा, ' वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो

' ति पप्रच्छे " ति भाषितत्वादिहापि तावन्मात्रपर्यवसानं युक्तम् । अपि ।

चिश्रुतम् । अस्मिन् देवयानपितृयाणविषये ऋषेः मन्त्रकृतोऽपि वच

किं श्रुतमित्यर्थः । कोऽयं मन्त्र इत्यत्राह द्वे सृती — मातरञ्च । द्वे ।

अभृणवमं श्रुनवानस्मि । के ते सृती ? पितृणां देवानाञ्च द्वे

मभृणवम् अश्रौषमित्यर्थः । गतिद्वयं केषां गन्तृणामित्यत्राह मर्त्यान

ाणां हि गतिद्वयम् । यद्वा देवपितृमनुष्याणां धूमाद्यर्चिरादिमार्गद्वयम

र्थः । एजत् गच्छत् प्राणिजातं विश्वं समस्तं ताभ्यां सृतिभ्यां समे

? ब्रह्माण्डान्तर्गतं लोकजातं समेति ; यत् मातरं पितरं चान्तरा

, तच्च गच्छति = मातापितृशून्यं भगवल्लोकं च समेतीत्यर्थः । पितृय

अण्डान्तर्वर्तिलोकं समेति । उत्तरेण पथा भगवल्लोकं समेतीत्यर्थः ।

म्, यत्र प्रकारभेदो जिज्ञास्यत इत्यत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह अपि हि नः इति ।

ति । पितृणामुत देवानां सृती इत्यन्वयः । पितृयाणदेवयानरूपे इत्यर्थः । षष्ठ्यन्

समानरूपेणान्वयविवक्षया पक्षान्तरमाह यद्वेति । देवाः पितरो मनुष्याः सर्वेऽपि ।

प्रेन ऐश्वर्यमपवर्गश्च लभन्त इति भावः । ननु एजदिति गन्तृनिर्देशात् इदमिति ता

तिल्यत्र कर्तृ । कर्म तु यदन्तरेत्यादि । तेन मुक्तिस्थानमात्रोक्त्या पितृयाणप्राप्

त् न्यूनतेति शङ्काम्, कर्म ब्रह्माण्डान्तर्गतं लोकजातमित्यध्याहृतम् । यद्वा पितृ

जभाषस्य वक्ष्यमाणत्वात् यदन्तरा पितरं मातरञ्चेति सर्वपरम् । मातापितृभ्यां

प्यल्लोक एव ; न स्वर्गादिलोकेषु ; नापि भगवल्लोके इति पितृलोकप्राप्त्यपि, ' य

मातरञ्चे ' लनेन सुवचम् । मातापित्रादिपञ्चाग्निप्रभवस्य मातापित्रन्पेक्षनानाजन्म

। पितरं मातरञ्चेत्यस्य, ' द्यौः पिता पृथिवी माते ' त्येतदनुष्ठय द्यावापृथिवः

नाहमत एकञ्चन वेदेति होवाच ॥ २ ॥

अथैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे । अनादृत्य वसति कुमारः प्रदुद्र
आजगाम पितरम् ; तँ होवाच, इति वाव किल नो भवान् पुरा
नवोचदिति । कथं सुमेध इति । पञ्च मा प्रश्नान् राजन्यव
न्धुः ; ततो नैकञ्चन वेदेति । कतमे त इति । इम इति ह प्रतीकान्
र ॥ ३ ॥

एवं पृष्ठं कुमार आह नाहमत एकञ्चन वेद इति होवाच ।
मध्ये न कञ्चिदपि प्रश्नं वेद्मोत्युक्तवानित्यर्थः ॥ २ ॥

अथैनं वसत्योपमन्त्रयाञ्चक्रे । अथ राजा एनं श्वेतकेतुं वसत्या हे
मन्त्रयत् । कुमारस्य वासं प्रार्थितवानित्यर्थः । अनादृत्य तु तां वसति कु
म्भुः प्रदुद्राव राजसमीपाच्छीघ्रं निर्जगामेत्यर्थः । अथ स आजगाम पि
तय च तं होवाच । किमिति । इति वाव किल नो भवान् पुरा
नवोचत् । पुरा समावर्तनकाले नः अस्मान् प्रति भवान् अनुशिष्ट
न् इति वाव किलावोचत् एवंरीत्या हि तदुक्तवानिति । एवं सा
पुत्रः पिता आह कथं सुमेध इति । नानुशिष्टोऽसीति शेषः । इतरोऽ
पि दर्शयति पञ्च मा — नैकञ्चन वेदेति । राजन्यव
न्धुः । राजन्यानां बन्धुः राजन्यवन्धुः । स्वयमराजन्य एव
राजानां बन्धुरिति ['व्यपदिशतीति प्रवाहणो] निन्द्यते । स पञ्च प्र
शिष्टवान् । तत्राहमेकमपि न वेद्मिति श्वेतकेतुराहेत्यर्थः । पिता पृ
ष्ठत् इति । प्रश्नाः कीदृशा इत्यर्थः । पुत्रस्तु इम इति ह प्रतीकान्युदाज
' इत्येवं तत्प्रश्नानां प्रतीकानि एकदेशान् उदाजहार सूचितवानित्यर्थः ।

1. इदमधिकं क. कोशे ।

इतिवाव किल न इति । इतिशब्दः पूर्वं पित्रुक्तप्रकारानुवादार्थः । एवं रीतं
प्रबन्धुकृतप्रश्नस्यापि प्रत्युत्तरदानप्राभववैकल्यवहरीत्येति हृद्गतम् । नः इति बहु
चारिण्कोडीकारेण । अत एव स्वात्ममात्रविषये पञ्च मा प्रश्नानिति एकञ्चननिवे

स होवाच, तथा नस्त्वं तात जानीथाः यथा यदहं किञ्चन
महं तत्तुभ्यमवोचम् । 'प्रैहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इ
नेव गच्छत्विति । स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरास
। आसनमाहृत्योदकमाहा^१ रयाञ्चकार । अथ हास्मा अर्घ्यं चकार ।
च वरं भगवते गौतमाय दत्त इति ॥ ४ ॥

. प्रैहि. शां मा. 2. आस तस्मै. शां. आस स तस्मै. मा. 3. आहरयाञ्चकार.

स होवाच । पिता प्रत्युवाचेत्यर्थः । किमिति । तथा नस्त्वं
थाः — वत्स्याव इति । हे तात ! नः अस्मान् त्वं तथा जानीथ
त्थम् ?] यथा येन प्रकारेण अहं यत् किञ्च वेद, तत् सर्वं तुभ्यमहमव
। ततश्च, 'मया एते प्रश्ना नावगताः' इति मया नोक्ताः । अतः
आगच्छ । आवां तत्र राज्ञः समीपं प्रतीत्य गत्वा विद्यार्थं वत्स्याव इ
आह भवानेव गच्छत्विति । नाहं तस्य मुखं निरीक्षितुमुत्सहे इति भा
। आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य जैबलेरासा^२ । आसा आस
नमित्यर्थः । तस्मा आसनमाहृत्योदकमाहारयाञ्चकार । तस्मै गौत
आसनं दत्त्वा पाद्यार्थमुदकं भृत्यैरा^३ नायितवानित्यर्थः । अथ हास्मा ३
र । अस्मै गौतमायर्घ्यं कृतवानित्यर्थः । तं होवाच, वरं^४ भग
माय दत्त इति ।^४ भगवते गौतमाय गवादिलक्षणं वरं प्रयच्छाम
समुक्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

1. इदमधिकं क. कोशे । 2. जैबलेरास । आसनमित्यर्थः. ख. ग. 3. ३
. ख. ग. 4. भवते. क.

तथानस्त्वमिति । अत्र तथा यथेति पदद्वयात्, अवोचमिति यथा तथा ज
त्येन, यदहं वेद, सर्वं तुभ्यमवोचमित्येवम्प्रकारं जानीथा इत्यर्थलाभात् भाष्ये
... ..

स होवाच — प्रतिज्ञातो म एष वरः । यां तु कुमारस्यान्ते वा
पथाः, तामेव मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच, दैवेषु वै गौतमो' तद् वरेषु; मानुषाणां ब्रूहीति ॥

स होवाच, विज्ञायते हास्ति हिरण्यस्यापात्तं गोअश्वानां दा
राणां परिधानस्य । मा नो भवान् बहोरनन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवद
दिति ।

1. गौतम तत्. शं मा.

स होवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो — मे ब्रूहीति । स ह
मः । वरो दीयत इति त्वया प्रतिज्ञातश्चेत्, यां वाचं मम कुमारस्य
पे अभाषथाः, तामेव वाचं मे ब्रूहि । तानेव प्रश्नान् मे ब्रूहीत्यर्थः ॥

स होवाच दैवेषु वै गौतमो तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति । सः
। उरवधारणे । हे गौतम! यत् त्वं प्रार्थयसे, तत् दैवेषु वरेष्वेवा
। तस्मात् तन्न प्रार्थनीयम् । मानुषाणां वराणां मध्ये किञ्चित् वृणी(णु)ष्वेति

स होवाच विज्ञायते हास्ति — — दासीनां प्रवा
धानस्य । स होवाच गौतमः, तव हिरण्यस्य गोअश्वानां — 'ग
षा गोः' इति प्रकृतिभावः' — दासीनां प्रवाराणां प्रच्छदपटानाम्
रक्षणस्य परिधानस्य चापात्तं प्रातम् — प्राप्तिरिति यावत् —
मया ज्ञायते हि । तैर्मानुषैर्वित्तैर्मम प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । मा नो भ
नन्तस्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्यो भूदिति । बहोः प्रभूतस्य अनन्
तफलस्य अपर्यन्तस्य पुत्रपौत्रगामिनः विद्यारूपद्रविणस्य नः अग्नि अ
भवान् अवदान्यः अदाता मा भूत् । सर्वेषां दाता भवानस्माकं कुते

1. प्रकृतिवद्भावः क.

विज्ञायते हास्तीति । 'ममाप्यस्त्येव तत् सर्वमिति त्वया ज्ञायत एवेति शाङ्करे उ
व अपात्तं प्राप्तिः । अपात्तमपादानं पृथक्करणमित्यर्थे तु भक्तसमीपमागतेभ्यो
यत्कृतस्य ददातीति मया ज्ञायत एव । तादृशान्तवत्पदार्थविषये इव अस्मिन्नन्ते ।

वै गौतम तीर्थेनेच्छासा¹ इति । उपैम्यहं भवन्तमिति । स
 त्वं पूर्व उपयन्ति । स होपायनकीर्त्योवासा ॥ ७ ॥

स होवाच, तथा नस्त्वं गौतम मापराधा²स्तव च पितामहा य

1. इच्छसी. मा. 2. मापराध्यः मा.

छतीति भावः । एवमुक्तो राजा आह स वै गौतम तीर्थेनेच्छासा इ
 तम ! स त्वं तीर्थेन न्यायेन शास्त्रविहितेन विद्यां मत्तः इच्छासै इच्छ
 । इत्युक्तो गौतमः प्राह उपैम्यहं भवन्तमिति । उपैमि उपगच्छ
 त्वेनाहं भवन्तमिति ।

वाचा ह स वै पूर्व उपयन्ति । वाचा ह स्मैव किल पूर्वं ब्रा
 ह्मणान् उपयन्ति ; न तु शिष्यवृत्त्योपगच्छन्ति । स होपायनकीर्त्योवा
 सः गौतमोऽपि उपायनकीर्त्या शिष्यत्वेनोपैमी-युपगमनकीर्तनमां
 स उषतवान् । नोपगमनशुश्रूषादिकं कृतवानिति भावः ॥ ७ ॥

स होवाच तथा नस्त्वं गौतम मापराधास्तव च पितामहा य
 राजोवाच—हे गौतम ! तव च पितामहाः यथा नः पूज्याः, तथा त
 एव । 'स वै गौतम ! तीर्थेनेच्छासै' इति चिरवासाज्ञापनकृतमद

मिति तदाशयः । लोदत्वव्यक्तये इच्छस्वेति छान्दसात्मनेपदादरणम् ।

पूर्वे इति । ब्राह्मणा इत्युपलक्षणम् । ब्राह्मणादिवर्गेषु पूर्वपूर्ववर्णाः अक्षरवर्णान् न शुश्रू
 षः । अतः राज्ञा उपगमननिषेधात् गौतमः उपगमनकीर्तनमात्रेण शुश्रूषां विनैव
 शक्यम् । तथा न इति वाक्ये शाङ्करोक्तं तावत्—यथा तव पितामहाः मम पिता
 त्वं न जगृहुः, तथा त्वमपि मयि मा गृह्णित्यर्थः । त्वं नो मा पराधाः अस्मान्
 त्वं मा कर्षाः = अस्मदीयोऽपराधो न ग्रहीतव्य इति । इदञ्च तत्पितामहानां
 अन्तरतोऽवसिते अङ्गीकार्यं स्यादिति स्वयमर्थान्तरमेव वर्णितम् । एवञ्च अपराधा
 क्रियापदत्वेन कल्प्यम् । मापराधा इति खण्डवाक्यम्, 'तथा नस्त्वम्, यथा
 त्वाः' इति वाक्यस्य मध्ये निविष्टम् । न इति षष्ठ्यन्तम् । मापराधा इत्यस्य अप
 र्णिति वा, अपराधा न गणनीया इति वा सुगम एवार्थः । एवञ्च तस्मिन् तत्पिताम

विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवाच । तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्या
हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम । तस्याऽऽदित्य एव समित्, र
ोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गाराः, अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्
ः श्रद्धां

शः मा गणनीयाः । इयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उव
च विद्या इतः पूर्वं कस्मिंश्चिदपि ब्राह्मणे नोवाच न स्थितवती । तां
पं वक्ष्यामि । तां तादृशीं=ब्राह्मणैरितःपूर्वमलब्धां विद्यां तुभ्यं वक्ष्या
हि त्वैवं ब्रुवन्तमर्हति प्रत्याख्यातुमिति । को वा निकृष्टं
प्योऽहं भवामीत्येवं वदन्तं त्वां प्रत्याख्यातुमर्हति । अतो दुर्लभामपि
। वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तत्र, 'वेत्थो' यतिथ्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्व समु
तीति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह असौ वै लोकोऽग्निः — संभवति । हे गौ
तमि द्युलोक एवाग्निः । तस्य आदित्य एव समित् । आदित्येन हि द्यु
पते । रश्मयो धूमः । आदित्यरश्मयो धूमः । आदित्यरूपसमित्प्रभवत्
र्चिः । प्रकाशनत्वात् । दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गा
। अवान्तरदिशाच्च अहोरूपार्चिः प्रादुर्भावाधीनाभिव्यक्तिकृत्वेन अङ्गारत्ववि
त्वे । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ आदित्यादिलक्षणसमिदाद्युपेते अग्नौ दंवाः इ
। श्रद्धां जुहति । 'श्रद्धा वा आपः' इति श्रद्धाशब्देन आप उच्यः
। धर्मभूतायाः श्रद्धायाः हातव्यत्वासंभवात् । एतच्च, "प्रथमेऽश्रवणादिति
। एव ह्युपपत्तेः" इति सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् । तत्रापि न जलमात्रम्, ।
। सूक्ष्माणां सर्वेषामुपलक्षकं श्रद्धापदम् । एतच्च, "व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वा

1. यावतिथ्याम् ग.

आदित्य एवेति । एषां पञ्चानामग्नानां मध्ये एकैकस्यापि यत् समिद्रूमादिप

तस्या आहुत्यै सोमो राजा संभवति ॥ ९ ॥

पर्जन्यो वा अग्निगौतम । तस्य संवत्सर एव समित्, अत्रा
विद्युदर्चिरशनिरङ्गाराः, हादुनयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्ः
सोमं राजानं जुहति । तस्या आहुत्यै वृष्टिः संभवति ॥ १० ॥

अयं वै लोकोऽग्निगौतम । तस्य पृथिव्येव समित्, अग्निर्ध
र्चिश्चन्द्रमा अङ्गाराः, नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्ः
वृष्टिं जुहति । तस्या आहुत्या अन्नं संभवति ॥ ११ ॥

सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । न चेन्द्रियाणां द्युलोकाम्नौ भूतमूक्षमरूपाहुतिप्रक्षेपे
श्रमिति वाच्यम् — इन्द्रियाणामभावे भूतमूक्षमाणां जीवं परिष्वज्य द्युलोका
संभवात्, 'तस्मिन्नेतस्मिन्ः देवाश्चन्द्रां जुहतीति देवगण्डितानामिन्द्रिय
वोक्तिर्न विरुद्धवत् इति द्रष्टव्यम् । तस्यै आहुत्यै । तस्या आहुतेरित्यर्थ
क्तव्यत्ययः छान्दसः । सोमो राजा संभवति । देवमोग्यदिव्यदेह
तीत्यर्थः ।

एवमुत्तरत्रापि समिद्धमार्चिरङ्गारविस्फुलिङ्गत्वकल्पनेषु किञ्चित् साधर्म्यं बु
द्धम् ॥ ९ ॥

पर्जन्यो वा अग्निगौतम । वृष्टिप्रवर्तको देवः पर्जन्यः । तस्य संवत्
समित् । शरदादिग्रीष्मान्तैः संवत्सरावयवैरेव पर्जन्यान्नेदीप्यमानत्वात् । ह
स्तनयित्नुशब्दाः । विप्रकीर्णत्वानेकत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्ः
सोमं राजानं जुहति । कर्मफलमोगावसाने अमृतमयदिव्यदेहो द्रवी
देवशब्दवाच्यैरिन्द्रियैस्सह पर्जन्ये पततीत्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १० ॥

अयं वै—समित् । अयं समुद्रपर्वतादियुक्तो लोकः अग्निः । पृथिव्यं
त् । अग्निर्धूमः । समिदाश्रितत्वात् धूमस्य, अग्नेरपि पृथिवीरूपसमिदाश्रित
र्धूमं यस्मिन् । अग्निर्धूमः । अग्निः प्रकाशस्य रात्र्यधीनत्वात् रात्रिरेव

पुरुषो वा अग्निगौतम । तस्य व्यात्तमेव समित्, प्राणो
 चिंश्चक्षुरङ्गाराः, श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा
 ति । तस्या आहुत्यै रेतः संभवति ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निगौतम । तस्या उपस्थ एव समित्, लोमानि
 रर्चिः, यदन्तः करोति तेऽङ्गाराः, अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मि
 न्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुत्यै पुरुषः संभवति ।

स जीवति यावज्जीवति । अथ^१ यदा म्रियते (१३) अथैन
 त । तस्याग्निरेवाग्निर्भवति । समित् समित् । धूमो धूमोऽर्चिरर्चि
 राराः, विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ ।

1. यावज्जीवति (१३) । अथ यदा. मा.

व्यात्तमेव समित् । विवृतं मुखमेव समिदित्यर्थः । वागि
 त्कत्वसामान्यात् वाग्निन्द्रियमर्चिरित्यर्थः । अस्या आहुत्यै । अस्या अ
 र्चिः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निः । योषा स्त्री । योनिरर्चिः । वर्णसाम्यात् योनेरर्चि
 तः करोति, तेऽङ्गाराः । अन्तःकरणं नाम मिथुनीकरणम् । अभिः
 ङ्गलिङ्गाः । क्षुद्रत्वसाम्यात् । एवम्, ' यतिध्यामाहुत्यां हुतायामापः पुरुष
 समुत्थाय वदन्ती ' ति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् ।

अन्येषामपि प्रश्नानामुत्तरं वक्तुं प्रसङ्गं संवादयति—स जीवति । सः
 ह्येतेन रेतोरूपायानाहुतौ हुतायां पुरुषाकारो जातस्सन् जीवति । वि
 मेल्यत्राह — यावज्जीवति । यावदस्मिन् शरीरे स्थितिनिमित्तं कर्म वि
 द्यत्यर्थः । अतः कस्यापि कालस्य न नियतिरिति भावः । अथ
 ते । अथ तत्कर्मक्षये यस्मिन् काले म्रियत इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अथैनमग्रये ह
 मरणानन्तरम् अग्रये अग्न्यर्थम् = अग्नौ होमाय एनं मृतमृत्विजो हरा
 ऽग्निरेवाग्निः — विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गाः । अस्याः षष्ठ्या आहुते
 यत्किं न कालान्तरम् . अग्नि न द्वाप्यातिरूपेण । अग्निरेवाग्निरेवाग्निः

जुहति । तस्या आहुत्यै पुरुषो भास्वरवर्णः संभवति ॥ ११

ते य एवमेतद्विदुर्येचामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते, तेऽर्चिः
रन्ति; अर्चिपोऽहरहृ आपूर्यमाणपक्षम्, आपूर्यमाणपक्षाग्रान् पा
दङ्ङादित्य एति, मासेभ्यो देवलोकम्, देवलोकादादित्य

रवर्णस्संभवति । तस्मिन्नग्नौ ऋत्विग्भिः, 'असौ स्वर्गाय लो
'ति यजमाने हुते सति द्युलोके दीप्यमानशरीरो यजमानो निष्
ः ॥ १४ ॥

इदानीं प्रथमप्रश्ननिर्णयार्थमारभते ते य एवमेतद्विदुः = [ये] ए
प्रकारेण द्युवर्जन्यैतल्लोकपुरुषयोषिद्रूपेषु पञ्चशक्तिषु श्रद्धासोमवृष्टयन्त्रं
कृतया सञ्चरन्तं प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकत्वेन ये विदुः उपासते ३ त
— ये च — ते = ये चामी पुरुषाः अरण्ये स्थित्वा श्रद्धां
सत्यशब्दितं परमात्मानं प्रत्यगात्मात्मकमुपासते ते च, एते उभये
रभिसंभवन्ति अर्चिरभिमानिनीं देवतां संगता भवन्तीत्यर्थः । अ
रित्यादौ सर्वत्र अभिसंभवन्तीत्यनुषङ्गः । आपूर्यमाणपक्षात् यान् पा
दङ्ङादित्य एति । तान् मासानिति शेषः । उदङ्ङ उदङ्
ः; उदङ्देशस्य इति वा । 'अत्राहःपूर्वपक्षादिशब्दाः तत्तदभिमानिदेवताप
भ्यो देवलोकम् । अत्र 'मासेभ्यः संवत्सरम्' इति छान्दोग्ये
षेककालानां न्यूनकालेभ्य उतरोत्तरत्वेन निवेशस्य ३ प्राग्दृष्टत्वात् मासा
रभिसंभवन्ति । संवत्सरद्वारा देवलोकमित्यर्थः । अत्र देवलोकशब्
रः, 'योऽयं पवते एष देवानां गृहाः' इति श्रुतिप्रसिद्धेः ४ । इत
लोकादादित्य' मिति आदित्यानन्तरपूर्वपर्वतया देवलोकनिर्देशकस्यास्य वाक्य
शयुष्मागच्छति । तस्मै स तत्र विजीहीते यथा रथचक्रस्य स्वम् । तेन स
मते तेन स आदित्यमागच्छती'ति वायोरादित्यसमन्तरपूर्वपर्वत्वं

इत्याद्वैद्युतम् । तान् वैद्युतात् पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमय

1. वैद्युतान् पुरुषो मानसः शां. वैद्युतान् पुरुषो मानवः मा. वैद्युतान् = विद्युत्
 १, मानसः=मनसा सृष्ट इति, मानः = ज्ञानरूपपरमात्मसंबन्धी इति च तत्र व्याख

श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । अतो देवलोकावायुशब्दयोरेकार्थत्वं वक्तव्यम् ।

‘वायुशब्दादविशेषविशेषाभ्याम्’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । आदि
 त्म् । ‘आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युत् इति श्रुत्यन्तरे मध्ये चन्द्र
 त् चन्द्रद्वारा विद्युदभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

तान् वैद्युतात् पुरुषो मानस एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति । वैद्यु
 इत्यर्थः । वैद्युतः पुरुषो मानसः परेण ब्रह्मणा मनसा सृष्टः अम
 तः पुरुषः स एत्य आगत्य तान् ब्रह्मलोकान् गमयतीत्यर्थः । छान्दं

ननु वैद्युतादिति पञ्चम्याः प्रथमार्थवर्गनमयुक्तम् । अत्र्यप्रायनयेन विद्युत्पुरुषदत्त
 कश्चिन्मानसपुरुषः अनिवोदेति स्वरसार्थत्यागे कारणाभावादित्यत्र श्रुत्यन्तरसूत्रसंप्र
 मतसाधकतया दर्शयति छान्दोग्य इत्यादिना । अत्रेदं बोध्यम् — वैद्युता
 निति माध्वशाङ्करपाठः । तानित्यस्य विशेषणम् । विद्युद्देवतां प्राप्नोति तदर्थः ।
 युतपदम्, इदञ्च विभिन्नार्थम् । शाङ्करसूत्रभाष्ये तु वैद्युतादिति पञ्चम्यन्
 । तत्र च, अस्मदीयानां ग्रन्थेषु च वैद्युतात्पुरुषोऽमानवः स एत्येत्यपि श्रुत्या
 । मानसामानवैक्यज्ञापनायायमर्थतोऽनुवादः । वैद्युतादित्यस्य विद्युल्लोकादित्यर्थो
 प्रामुक्तः । माध्यान्दिनशाखायां वैद्युतदिति पञ्चम्यन्तमेव श्रूयते । श्रुतप्रकाशि
 प्रकाशमतानुवादः (४-३-५, वैद्युतपदार्थस्य विद्युदभिमानिदेवताया अपादानत्वम
 स्य ब्रह्मगमयितृत्वञ्च श्रूयते इति । न त्वयमंशः नृण्डतः । श्रीभाष्ये, “विद्युत
 नामानवेने” नि भाषितम् । अमानवस्य वैद्युतत्वम्, ‘तत्पुरुषोऽमानवः’ इति छान्दोग्यवा
 । परन्तु तत्र शाङ्करे भाष्ये तदित्यस्य तान् इत्यर्थ उच्यते । न तु तत्पुरुषः विद्
 “वैद्युतेनैवे” ति सूत्रे तु विद्युदन्तरवर्तिना अमानवेनेति वैद्युतपदार्थो भाषितः
 अचिरादिपदानामतिबोद्धे देवतापरत्वस्य अतिबाह्यिकाधिकरणमिदत्वात्, ‘चन्द्रमसो
 इत्यत्र विद्युत्पदम्, “तटिनोधी” ति सूत्रे तटपदम्, “विद्युत उपरी” ति
 तदञ्च विद्युद्ग्राचेतनवस्त्वभिनिदेशतापरमिति, तत्पुरुष इत्यस्य विद्युदभिमानि
 धपुरुषः कश्चिदमानव इत्यर्थः प्रतीयते । बृहदारण्यके त्विह, विद्युतमित्यस्य स्थाने
 श्रुतेः विद्युदभिमानिदेवताप्राप्तिः चन्द्रमोनन्तरमिति स्पष्टं दृश्यते । एवञ्च वैद्युत्

सूत्रे वैद्युतेनेति पदेनामानवग्रहणं सर्वेषां निर्विवादम् । न च विद्युदनन्तरवर्तित्व
 रदप्रयोगः स्वरसः । तथा हि सति आदित्यपदेन चन्द्रोऽपि निर्दिश्येत, आदित्यानन्
 त्वात् । न च मौत्रमिदं श्रौतपदानुवादः, येन क्लेशः सोढव्यः स्यात् । श्रौतस्य
 मानवव्यतिरिक्तपरताया भवद्भिः स्वीकरात् । अतो वरुणादिसहकारेण गमयितारम
 रदेन निर्दिशन् सूत्रकारः विद्युतोऽमानवस्य च संबन्धविशेषमध्यवस्यतीति वक्तु
 र्भिरादिपदार्थानामचेतनत्वे आतिवाहिकत्वयोगात् अभिमानिदेवतात्वं यथा, तथा
 स्यापि तथात्वे सिद्धे, सा का देवतेत्यपेक्षायाम्, तत्पुरुषोऽमानव इति कस्यचिदपि
 । निर्देशात् अतिरिक्तकल्पनमनपेक्षितम् । एवञ्चेह बृहदारण्यके, चन्द्रमसो विद्यु
 रदस्थाने स्थितं वैद्युतपदं तमेवामानवमभिदधातु । एवञ्च श्रौतस्य सूत्रस्य च वैद्युत
 त्वार्थः । छान्दोग्ये विद्युतमिति अमानवाधिष्ठितदेशं प्रागुक्त्वा तदधिष्ठितुर्नैतृत्वं त
 दनोक्तमिति भाव्यम् । अस्तु वा कश्चिदभिरादीनामिव विद्युतोऽपि वद्वज्जीवरूपोऽधि
 तत्र विद्युतमिति पदविवक्षितः । अथापि तन्नियन्ता कश्चित् नित्यसूरिरमानवपदधि
 इति संमन्तव्यम् । सन्ति हि सर्वत्र देवानां नियन्तारो नित्यसूरयोऽपि केचित्
 आदिशेषः । एतेन विद्युलोकमन्वत इत्यमानवो वैद्युत इति शाङ्करोपेक्षिभामत्याश
 ः ।

मानवमावर्तमतिक्रम्य विरजानदीतरणानन्तरं स्वहस्तस्पर्शनेन मुक्तं पवित्रयन्
 दे ब्रह्मपर्यन्तं नयन् ह्यथ न बद्धो भवितुमर्हतीत्यमानवोऽयम् ; मानस इत्यप्युच्यते, भ
 सृष्टत्वात् । तादृशश्चायम्, 'अचिरादिस्थानेषु न सर्वत्र संनिदधाति । नापि वरुणेन्द्रप्रज
 वाहिकानां सत्त्वात् किं तत्र गमनेनेत्युपेक्ष्य चतुर्मुखस्थानात् परस्तादेव मुक्तं प्रत्युद्धत्
 विद्युत्स्थान' इति श्रुतिदर्शितमिदं किमभिप्रायं स्यात् ? नूनं विद्युतं प्रति स्वस्याधिष्ठातृ
 त्वस्थानात् आनयनायावश्यकर्तव्यगमनेन स्वेन स्वाधिष्ठेयस्थलप्रभृति स्थित्वा स
 प्तं साधोय इत्यभिसंधाय स तत्राऽऽगत्य सह नयति । सत्यपि तस्मिन् वरुणेन्द्र
 यानमागतं मुक्तमसत्कृत्य जोषं भवितुमप्रभवोऽनिच्छन्तश्च सबहुमानं स्वयमपि यथ
 ति । अत एव विद्युदभिमानिदेशान्तरस्यापि सांनिध्येऽप्यप्राधान्यात् परिगणनी
 यमानवस्याप्य चन्द्रमोदेशात् परस्तात् स्वदेशे आदितः मनिहितत्वात् वैद्युतामानवै
 दिपरिगणनावसरे वैद्युतनिर्देशे अमानवं न पृथङ्निर्दिशन्ति (यथा तत्त्वसारात्
 मानदेशे पृथक् वैद्युतं न निर्दिशन्ति (यथा लोकाचार्यकृते अर्चिरादिरहस्ये) ।
 निर्देश, देशविशेषे तत्करसशादरूपविशेष प्रतिपादनार्थः । न तु अतिवाहिकान्तरर्ष
 । अत एव तत्त्वमुक्ताकलापे (जीव. २०) विभूतिवाचिना तदित्येतेन विभूति
 शभिधानात् नामानवः पृथक् कर्तव्य इति ज्ञापितुं चतुर्युगैः इत्युक्तं सर्वार्थसि
 धीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचितीये (२-८-१०) दर्शितं,

बोढारो विद्युतोऽर्वाह् नयति तु पुरुषो वैद्युतस्तेभ्य ऊर्ध्वं

ब्रह्मज्ञान् मानसोऽस्मात्परमिति कथयन्त्युत्तरं मार्गमेतम् ॥”

श्लोके बरुणव्याधिकस्योपलक्षणत्वं वैद्युतमानसामेदान्वयेनाप्यर्थवर्णनं कार्यम् । अत्यस्य अस्मान्मानवावर्तात् परं ब्रह्मपदमित्येवमर्थो वर्णनीय इति । श्रुतप्रकाशिकशाहकनां द्वादशसंख्यत्वमुक्तमर्चिराद्यधिकरणे । तस्मात् मानसस्यैव विद्युतोऽपि नामान्तराया परिगणनं युक्तम् ।

एवं तर्हि, ‘वैद्युतात् पुरुषोऽमानव’ इति पञ्चमी कथामिति प्रश्नोऽवशिष्यते । तस्मिन् सूचयितुकामैरिव भगवद्वाक्यकारैर्वेदान्तसारे एवं सूक्तम् ---, “चन्द्रमसोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती”ति श्रुतेः वैद्युतपुरुषात् परस्तात् स एवेति”ति ।

अत्र सूक्तौ ‘वैद्युतपुरुषात् परस्तात् स एवे’त्यत्र कथं पञ्चमीति विविच्यताम् । तत्र शक्यग्रहणेन श्रीभाष्ये विद्युत्पुरुष इति भाषितत्वात् तत्पदं समस्तं वाऽस्तु ; एवञ्च तत्पुरुषोऽमानव इति खण्डवाक्यमर्चिराद्यभिमानिविलक्षणो विद्युदभिमानिति ज्ञापनज्ञापनम्, अर्चिरादिदेवतानां साक्षाद्ब्रह्मगमयितृत्वाभावेऽस्य परं कथं तदिति शङ्कानुन्मेऽप्युपपन्न इत्यत्रेवेह विद्युद्भूत इत्यर्थायोगात्, नियन्तृपुरुष इत्यर्थे तत्पुरुष इति प्रतीत्या च समासमनङ्गीकृत्य, ‘वैद्युतात् पुरुषोऽमानव’ इति बृहदारण्यक इव, छान्दोग्येऽप्येव पुरुषपदमानवस्य परब्रह्मान्तरङ्गभृत्यत्वादिरूपविशेषपरमिति स्वीकार्यम् । एतन्नवः स इति श्रवणात् स इति पूर्वोक्तविद्युत्परामर्शात् विद्युद्रूपः पुरुषोऽयममानव इति ॥ ‘विद्युत्पुरुष’ इति भाष्यमुपपद्यते । तत एवामानवस्य विद्युदभिमानित्वसिद्धिश्च । तत्र यद्यं वाक्यारम्भे श्रुतावत्र स्थलान्तरेष्वेव, पूर्ववाक्यसंश्लिष्टार्थकमिदं वाक्यमिति ज्ञापनमर्हति । शाङ्कररीत्या तदित्यस्य तान् इत्यर्थो वा । तत इत्यर्थेन विद्युद्रूपापादानं तथा च विद्युतो विद्युद्रूपोऽमानव एव गमयतीत्यर्थः । सर्वथा स इति विद्युद्रूपत्वविशेषभेदः ।

“वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः” इति सूत्रेऽपि तत इति विद्युत्परं व्याख्यातम्, वैद्युतेन नीयत इति । तच्छब्दस्य तदर्थकत्वं कुतोऽवगम्यते ? “तटितोऽधि बरुण” इति अधिकरणान्तरस्थं व्यवहितश्चेति न ततः तत इत्यस्य तटिद्ग्राहकत्वं युक्तमिव । अनेति पदोक्तवैद्युत्परामर्शेव तदिति, ‘वैद्युतेनैव वैद्युतात् परस्तादपि नीयत’ इति स्वरस इत्यभिप्रेत्यैव सारेऽत्र ‘वैद्युतपुरुषात् परस्ता’दित्युक्तिः । एवञ्च, ‘तच्छ्रुतौ तत्पदेन तत इत्यर्थकेन विद्युद्रूपापादानवचनम्’ इत्याशय्य श्रीभाष्ये, ‘

एवञ्चात्र सारे, 'वैद्युतपुरुषात् परस्तात्' इत्यत्र तदधिकृतदेशमिन्नदेशावच्छेदेनापीत
गीयः । तद्वत् श्रुतावपि, वैद्युतात् वैद्युतपुरुषात् = तदधिकृतदेशमिन्नदेशावच्छेदेनेन
एव । यथा अर्चिरादिदेवतानां स्वाधिकृतदेशमात्रे नेतृत्वम्, न तथाऽस्य । वि
कृतदेशावच्छेदेनेन, स्वानधिकृतो यो वरुणाद्यधिकृतो देशः यश्च चतुर्मुखलोकात् पर
नधिकृतो देशः प्रकृतिमण्डले तदुपरि च, तत्सर्वावच्छेदेन च स्थित्वा ब्रह्मगमयित्

इदमेव वेदान्तसारानुसारेण श्रुतिनयनं नूनमभिप्रेत्य परमपदसोपाने आच
दित्यादिप्रकृतश्रुतिवाक्यमर्थतोऽनूयः 'तदिदम्, "वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः" इति सूत्र
स्थानद्वयकल्पनादितो निरुद्ध्यत' इत्युक्तम् । स्थानद्वयकल्पनं नाम अधिकृतानधिकृतरे
भागेन कथनम् । स्थानद्वयकल्पनादीत्यादिपदेन प्रथमवैद्युतपदस्यामानवरन्वेऽपि वैद्यु
पदं परं वैद्युतस्येदं वैद्युतमिति पुनस्तद्धितवृत्त्या अमानवाधिकृतविद्युद्देशपरमपि सु
ज्ञाप्यते । एत्येति श्रौतपदेन, मुक्तस्य वैद्युतपुरुषप्रापत्यनन्तरं मानसस्य आगम
तम् । किन्तु, 'नेदं मानसस्य निरन्तरवासस्थानम्; परमपदमेव तु तत्' इति सूच
ः । एवं विद्युदभिमानिदेवतामाविश्य स्थित्वा तदन्तर्गतित्वाकारेण विद्युद्देशे उपच
वहनाय पृथगप्राकृतमानसामानवरूपाविप्रदावच्छिन्नः पश्चादाविर्भूय वरुणस्थानादि नय
प्यादिपददर्शिता ।

श्रुतो विद्युतमिति निर्दिश्य, 'तत्पुरुषोऽमानवः' इति पठनवत् स्मृतौ वैद्युतपदनिवे
मपि तत्पुरुषपदं पठ्यते । यथा अनियमाधिकरणश्रुतप्रकाशिकायाम्,

'क्रमात् ते संभवन्त्यर्चिरहः शुक्लं तथोत्तरम् ।

अयनं देवलोकश्च सवितारं सर्वैद्युतम् ।

तत्र तत्पुरुषो दिव्योऽमानवः' इति ।

एवंरूपनिर्वाहामिप्रत्येकत्र अधिकरणसारावल्यामपि वरुणाधिकरणे 'यत्त्वस्याम
ति पूर्वोक्तविद्युद्रूपममानवम्, 'अमानवः स' इति श्रुत्युक्तं प्रस्तुत्य,

'यद्योक्तो मानसाह्यस्तटित उपरि तु ब्रह्मलोकासिहेतुः

तस्मान्नेता स नान्यो विदुरतिवहनं वैद्युतेनैव तस्मात् ॥'

तदुत्तरार्धे ब्रह्मलोकासिहेतुत्वेन वैद्युताग्नेतृत्वेन च तटित उपर्युक्तः स मानसोऽ
य इत्युक्तम् । अत्र, 'तस्मान्नेतः' इत्यनुष्वा, तस्मान्नेतेति प्रयोगः, नूनं तस्म
न्याः नेतेत्यप्रान्वयविक्षया । श्रुतौ वैद्युतादिपदवत् । अन्यथा नेतेत्यस्य वैयर्थ्य
नित्येति तस्मान्नेतः इति विवक्षितत्वेन लोकतया नन्यात्

ब्रह्मलोकेषु पराः परावन्तो' वसन्ति । तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १

1. परावतः शां मा.

द्भ्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयती' ति वैद्युतस्याम्
दतस्यैव ब्रह्मगमयितृत्वश्रवणात्, " वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः " इति सूत्रित
वैद्युत उपरि वैद्युतेनामानवेनैवाऽऽतिवाहिकेन विदुषामा ब्रह्मप्राप्तेर्गमनम् '
यानुसाराच्च वैद्युतादिति पदं प्रथमान्ततया व्याख्येयम् । ब्रह्मलोका
दस्थपतिन्यायेन ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति । कर्मधारयस्यैव युक्ततया
त्वे निश्चिते बहुवचनस्य, ' अदितिः पाशान् ' इतिवदुपपत्तेः । षष्ठीत
पक्षेऽपि न दोषः । न च भगवल्लोकस्यैकतया बहुवचनानुपपत्तिरिति वाच्यम्
। ब्रह्मणः परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सत्यसंकरूपस्य श्रुतिस्मृतीतिहासपुराण
नुसारेण स्वेच्छापरिकल्पितस्वासाधारणाप्रकृतलोकानन्त्यसंभवे अनुपपत्त्यभा
। सर्वम्, " परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् " इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावन्तो' वसन्ति । तेषु ब्रह्मलोकेषु
तिशयानन्दैश्वर्यशालिनः परावन्तः' परवन्तः — नाथवन्त इति यावत्
त्मना सनाथाः तेनानुगृहीताः तद्दत्तानि भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणानि भु
न तत्रैवासते इत्यर्थः । तेषां न पुनरावृत्तिः । तेषां न पुनस्संसा
र्थः ॥ १५ ॥

1. परावतः, ग.

मुचितमित्यर्थः । तथाच सूत्रकारः वैद्युतेनैवेति निर्दिशन् ब्रह्मप्रापकस्यामान
त्वं मानसादनन्यत्वञ्च बुबोधयिषतीति ।

तत् सिद्धं वैद्युतामानवयोरैक्यस्य पञ्चमी न बाधिका, निरूढत्वादिति ।

अत्र नृपनिषद्भाष्यकारैः, ' परममदस्तेषामनसूक्तगतं यदिपदेन ' पञ्चमी प्रथमायै
तेऽपि विवक्षितोऽस्तु । छन्दमि व्यत्ययो हि बहुलम् ' इत्याकलय्य, ' वैद्युतात्-
' इत्यादि भाषितमित्यलं विन्तरेण ।

सूत्रितत्वाच्चेति चकारः परमतस्थान् प्रति वक्तव्यं हेतुद्वयमेवेत्याशयेन ।

ब्रह्मणो लोकानिति षष्ठीविग्रहेऽऽतिः पाशानिति विनिर्वाहो नासंभ
ते तत्त्वस्थितिमनुसृत्य यथाश्रुतरक्षणेन निर्वाहं दर्शयितुम्, आशङ्क्य परिहरति न

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकान् जयन्ति, ते धूममभिसंभवन्ति
 द्राक्त्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्षम् अपक्षीयमाणपक्षात् यान् षण्मास
 णा' [मा] दित्य एति, मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रम् ।
 प्राप्यान्नं भवन्ति । तांस्तत्र देवाः, यथा सोमं राजान माप्याय
 पस्वेत्येवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति ।

1. दक्षिणा आदित्यः मा. ; शा. ?

अथ ये यज्ञेन -- धूममभिसंभवन्ति । ये प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकं
 आत्मशरीरकं ब्रह्म वा अनुपासीनास्सन्तः यज्ञदानादिकर्मरतास्सन्तो लो
 न्ति — ते धूमं धूमाभिमानीनां देवतां गच्छन्तीत्यर्थः । धृमाद्रात्रिम् -
 पि रात्र्यादिशब्दाः तत्तदभिमान्यातिवाहिकदेवतापराः । व्याख्या च पूर्ववत्
 प्राप्यान्नं भवन्ति । अन्नं भवन्ति तत्रत्यानाम् आजानदेवानां भोगोप
 तीत्यर्थः । तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेतं
 स्तत्र भक्षयन्ति । यथा सोमं राजानं यज्ञे ऋत्विजः आप्यायस्व अपक्ष
 भक्षयान्त, एवमेनांस्तत्र देवा भक्षयन्तीत्यर्थः । आप्यायस्वापक्षीयस्व

ते व्याख्यायाम् । ' द्वाविर्गो वार्ता' वात आसिन्धोरा परावतः ' इति तैत्तिरीयारण
 २.१) दी परा इति दूरवर्तिलोकग्रहणेन तादृशलोकयुक्तदेशे इति व्याख्यायाम्
 ॥ पराः उक्तृश्रः परावन्तः दक्षिणदेशवन्त इति, परावतः पराः दूरवर्तिलोक
 पि दूरवर्तिन इति षः व्याख्यानमपि संभवतीति दिक् ।

तेषामिह न पुनरावृत्तिरिति शास्त्रान्तरीयपाठे इहेतिपदम्, संभारस्य हेयतां प्रत्यक्ष
 , अतिभोग्यमर्थमुपेक्ष्य अत्यन्तहेयसंभाराधिगतौ न भवतीच्छापीति प्रदर्शनार्थम् ।
 इह कल्पे नाऽऽद्यन्तः, किन्तु कल्पान्तर इति व्यक्तये । श्रुतिस्मृतिसूत्रसर्वविक्रमद्व

आप्यायस्वापक्षीयस्वेति क्रियासमभिहार इति । अत्र वक्तव्यं छान्द
 म्निविद्यायां परिष्कारेऽस्माभिस्तमेव । इहपि मुखान्तरेण किञ्चिदुपपाद्यते ।
 ति द्विरुक्तस्थले क्रियासमभिहारप्रतीतिरानुभविषी । अत एव, ' नित्यवोपसथो'रिति
 त्वं नामोक्ष्यरूपक्रियासमभिहारादन्यदिति निष्कृतं शेखरे । एवं पापन्यत इति य
 ' क्रियासमभिहारे — ' इति सूत्रेण नि

यत्नात् धातूपरि लकारानपेक्षायाम्, प्रत्ययं विना प्रयोगस्यासाधुत्वे चालोच्यमाने तित्
 विलक्षणलोडन्तसाधुशब्दप्रयोगतो निर्बाहं दर्शयन्ते सूत्रकारः । तथाच 'समुच्चये
 'मिति तदुपरितनं सूत्रमपि असमुच्चितक्रियास्थल इव समुच्चितक्रियास्थलेऽपि अनुप्र
 ष्टप्रयोगे पूर्वसूत्रेण नियं लोटः प्राप्ता तद्वाधेन विकल्पेन लोड्धिधायकं स्वरसप्रतीत
 र्पिबति धानाः खादनीत्यभ्यभवहरति, सक्तून् पिब धानाः खादेत्यभ्यवहरतीति प्रयो
 ः । तथाचानुप्रयोगस्थले तिडनपेक्षायामपि समुच्चयस्थले तिडन्तप्रयोगोऽप्येष्टव्यः ।
 ततः सामान्यधर्मावच्छिन्ने तिडर्थकालादिप्रत्यायनम् ; पूर्वतिडा तु विशेषधर्मावच्छिन्ने
 स्य साकल्यं ग्राह्यमिति दर्शितं भवति । यस्तु, पिबति खादतीति समुच्चयामिप्रायेण प्र
 षसति बाधके पदद्वयार्थान्वयबलात् केवलसमुच्चयं दर्शयन् न प्रकृतसूत्रे अन्यतरस्य
 विहितः । अनुप्रयोगघटितप्रयोगविषयप्रस्तावोऽयमिति च दर्शयःयेव सूत्रकारः, 'अ
 नुप्रयोगः पूर्वस्मिन्', 'समुच्चये सामान्यवचनस्ये'ति अनुप्रयोगवैलक्षण्यमुपरि दर्श
 , 'पानखादनहृदविभिन्नार्थद्वयं कथमेकेनानुप्रयोगेण दर्शयते'ति शङ्कापरिहाराय पू
 त्र वैलक्षण्यं प्रयोगे दर्शयितुम् । अथञ्चानुप्रयोगघटितः समुच्चये प्रयोगः केवलसमुच्च
 रसः । तथासति, इत्यभ्यवहरतीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च नेष्यत एव प्रयोग इति न
 पितुम् ; लोके दर्शनात् ; काशिकायां दर्शितत्वाच्च । तर्हि द्विवचनं प्राप्नोतीति न
 यस्य क्रियासमभिहारज्ञापकस्याभावात् तदापाद्यते, उत तद्विधायकवचनप्रवृत्तेरव्याहृतत्
 -केवलसमुच्चयपरत्वे, इत्यभ्यवहरतीत्यस्य वैयर्थ्यात् इतीत्यस्यैव क्रियासमभिहार
 [। पचपचेति पचतोत्पत्त्यापि निगमनाविरहात् सर्वस्यैव तज्ज्ञापकत्वम् । 'संभेदे नान्त
 'मिति न्यायेन वचनबलात् सर्वं ज्ञापकमुक्तम् । इह त्वन्याभावात् इतिशब्द एव ताक
 ति । नान्तः, 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वार्तिकस्य क्रियासमभिहारसूत्रमात्रवि
 शेषेणात् । अन्यथा पापचयत इति यदन्तेऽपि द्विर्भावः स्यात् । अप्रयोगान्नेवमिति च
 [प्रयोगादेवासमुच्चितक्रियासमभिहारमात्रविषयकत्वं वार्तिकस्य । तथैव भाष्येऽथवाचरण
 व कल्पतरौ, जायस्व अथस्वेत्यत्र पानःपुन्यबोधो वर्णितो जिज्ञासासूत्रे । विवृतञ्च परि
 यसूत्रे क्रियासमभिहारपदस्यानुषङ्गमाहृत्य । अत एव मल्लिनाथेन, 'पुरोमक्कन्दे
 यश्लोके पानं पुन्यमपि इतो लभ्यमानं दर्शितम् । यद्यपि व्याकरणग्रन्थे व्याहृ
 ष्णयन्ति ; प्रत्युत खण्ड्यान्त-यद्यपि चैभिरपि भाष्यकारैः, "न तृतीये तथोपल
 त्वात्तत्रैवकाशिकायां व्याकरणपद्येन समञ्जसमात्रपरतयेव तत सत्रं योजयतिः त

तेषां यदा तत् पर्यवैति, अथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते, आकाशाद्वायु

॥समभिव्याहारे लोट् । लोटो हि स्वौ वा च तध्वमोः' इति स्वादेश
वृद्धौ; क्षि क्षये । अपक्षोणान् पुनराप्याययन्ति; आप्यायितानाञ्च भ
क्षयं कुर्वन्ति । एवं देवाः चन्द्रलोकस्थान् उपकरणभूतान् कर्मिणः पु
श्रामयन्तः स्वस्वभोगोपकरणभूतान् कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषां चन्द्रलोकगत
गां भक्षणं नाम स्वस्वभोगोपकरणीकरणमेव । सूत्रितञ्च, " भाक्तं वाऽना
॥त् तथा हि दर्शयती " ति । भगवता भाष्यकृताऽपि, " जीवस्य देव
पकरणत्वाभिप्रायमन्तत्वेन भक्षयत्ववचनम् । अतः तद् भाक्तम् । तेन तृ
च देवानां भक्षणमिति श्रूयते, ' न ह वै देवा अश्नन्ति न पिव
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ती ' ति " इति भाषितम् । अतो नृत्तगीतादिप्रदर्श
नसिद्धदेवोपकरणत्वमेव तद्भक्षयत्वमिति भावः ।

तेषां यदा तत् पर्यवैति । तेषां कर्मिणां तत् भोगसाधनभूतं
पर्यवैति परिगच्छति, परिक्षीयत इत्यर्थः । अथेममेवाकाशमभिनि
। । अथ तदा, यथा सुवर्णपिण्डः अत्यन्तानलसंयोगात् प्रलीय
कर्मक्षये कर्मिणः प्रलीनास्सन्तः सूक्ष्मा आकाशसदृशा इव भवन्तीत्यर्थ
तञ्च, " तस्त्वाभाव्यापतिरुपपत्तेः " इति । भाष्ये च " तदापत्तिः
सर्गकृततत्सादृश्याभिप्रायम् " इति भाषितम् । आकाशाद्वायुम् । अ
द्यन्त इति शेषः । अत्रापि, अवरोहतां कर्मिणां पूर्वसिद्धवायुभावासंभ

पन्था नोपेक्ष्यः इत्याशयेनैव छान्दोग्ये इह चैवमर्थो वर्णितः । तदनुहन्त्यास्साभिरड
रपत्तिपरिशीलन कृतमिति । एवंसत्येवेह आप्यायनादौ पानःपुन्यलाभः । प्रकारान्त
। भात् । अत एवात्र शाङ्करे, ' आप्याय्याप्याय्य चमसस्यं भक्षणेनापक्षयं च कृत्वा पुनः
ती'ति भाषितमिति ।

अत्र भाष्ये क्रियासममिहार इत्यादिकथनं समुच्चयसूत्रे सर्वानुवृत्तिसद्भावप्रदर्शना
प्रथमसूत्रेण इह लोडिति ज्ञापनायेति ध्येयम् । काममस्तु, यदि कथञ्चित् प्रथमत
त्वे निर्नोत्तम् ।

वृष्टिम्, वृष्टेः पृथिवीम्, ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति । ते पुनः पुरुषे
न्ते; ततो योषाग्नौ जायन्ते । ते लोकान् प्रत्युत्थायिनः ।
मेवानुपरिवर्तन्ते ।

अथ य एतौ पन्थानौ विदुः, ते कीटाः पतङ्गा यदिदं दन्दशूकम् ॥

॥ इति अष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

शद्व्यमेवार्थः । वायोवृष्टिम् । अभिनिष्पद्यन्त इत्यनुषङ्गः ।
वीम् । पूर्ववत् । ते पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति । ओषधिवन
दिभक्ष्यसंसर्गिणो भवन्तीत्यर्थः । ते — ह्यन्ते । ते पुनः पूर्ववदेव पु
ते इत्यर्थः । ततो योषाग्नौ [' ह्यन्ते इत्यनुषङ्गः । ततः] जाय
परं यौषामौ [हुताभिः] रेणोरूपाभिराहुतिभिः पुरुषरूपा जायन्त इत्य
शेकान् प्रत्युत्थायिनः । ते पुरुषाः पुण्यलोकान् प्रति उत्थायिनः ।
। भवन्तीत्यर्थः । त एवमेवानुपरिवर्तन्ते । ते एते केवलकर्मिणः
। ते कुर्वन्तीत्यर्थः ।

एतावता पञ्चमतृतीय(द्वितीयः)प्रश्नयोरुत्तरमुक्तं भवति ।

अथ य एतौ पन्थानौ न विदुः ते कीटाः पतङ्गा यदिदं द
म् । अथेत्यर्थान्तरोपक्रमे । ये प्राणिनः एतौ पन्थानौ देवपितृयाणमा
नन्ति, विद्याकर्मभ्रष्टतया मार्गद्वयानधिकारिण इत्यर्थः । ते कीटपक्षि
ग्रदिरूपेण पुनःपुनर्भवन्ति । अत्रैव लोके परिभ्रमन्तीति यावत् ।
थो यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनःपुनः प्रयद्भिर्न संपूर्यते ' इति तृतीय
रमुक्तम् । ' पितृलोकाच्चन्द्र ' मित्यनेन गन्तव्यदेशविषयकप्रथमप्रश्नस्योत्त
। । ' अथेममेवाकाशमभिनिष्पद्यन्ते ' इत्यादिना, ' वेथो यथेमं
पद्यन्ते ' इति पुनरागमनप्रकारविषयकद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ।
। नस्य पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वे ' ति देवयानपितृयाणव्यावर्तकभेद
ञ्चमप्रश्नस्य, ' तेऽर्चिरभिसंभवन्ति ', ' ते धूममभिसंभवन्ती ' ति ग्रन्थसन्
त्तरमुक्तं भवति ॥ ५६ ॥

स यः कामयेत महत् प्राप्नुयामिति, उदगयन आपूर्यमाणपक्ष
हे द्वादशाहमुपसद्रती भूत्वौदुम्बरे कंसे चमसे वा सर्वौषधं फलानि
च, परिसमूह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय परिस्तीर्याऽऽवृताऽः

एवं ज्ञानकर्मणोर्गतिरुक्ता । तत्र कर्मसाधनं वित्तं महत्त्वसाध्यमिति वि
प्रायभूतमहत्त्वप्राप्तये मन्थाख्यं कर्मरभ्यते स यः कामयेत महत् प्रा
प्ति — जुहोति । 'अहं महान् स्या' मिति य आत्मनो महत् म
नेन(यते), स उदगयने आपूर्यमाणपक्षस्य पूर्वपक्षस्य पुण्याहे कस्मिंश्चि
द्दशम उपसद्रती उपसंसु यत् प्रसिद्धं व्रतं पयोमात्रभक्षणान्मकम्, तद्
भूत्वा, औदुम्बरे कंसे चमसे वा उदुम्बरनिर्मिते कंसाकारे चमसा
त्वे सर्वौषधं फलानीति संभृत्य सर्वौषधिसकृहं फलानि च, अन्य
संभरणीयम् तत् सर्वं संभृत्य, परिसमूह्य परिलिप्याग्निमुपसमा
तीर्य — परिसमूहनपरिलेपने भूमिसंस्कारः — अग्निमुपसमाधाय स
पुरतः संस्थाप्य दूर्भैः परिस्तीर्य, आवृता आज्यं संस्कृत्य, — आ

मन्थाख्यं कर्म श्रेष्ठप्राणविद्यानन्तरं संक्षिप्योक्तं छान्दोग्ये । इह तत् विस्तरेण
ः कामयेत इत्यादिना । बृहदारण्यकोपक्रमस्थाभ्यायद्वयस्यैव एतद्भागस्यापि ब्रह्मविद्योप
प्रायाभावात् एतद्व्यक्तमन्त्रांशार्थविवरणदिग्मुपेक्ष्य अविस्तरेणार्थो भाषित इति ध्येयम्
मन्थाख्यं कर्मति । इदमपि कर्म प्राणसंश्लेषेण । अत एव छान्दोग्ये इव वाजसनेय
न्देनशाखायां ज्येष्ठश्रेष्ठप्राणोपासनमनन्तरमेव मन्थकर्मपाठः; न त्विह काण्व इव प
यवधानेन । प्राणोपासनात् प्राणैव पञ्चाग्निविद्या माध्यन्दिने पठितेति । एवं प्राणसं
ः, छान्दोग्ये, ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहात समुच्चित्त, अत्र, ज्येष्ठाय स्वाहा, श्रेष्ठाय
ः स्वाहे' ति पृथक् मन्त्रे प्राणपरदघटनः होमे प्राणस्योद्देश्यतासिद्धये । एवमत्र वागा
समर्पितवसिष्ठवादिग्रहणानां होमो वर्णितः । तत्र वसिष्ठत्वप्रतिष्ठावादीनां प्राणरूपैव
ज्ञप्तये, 'वाचे स्वाहा, वसिष्ठाय स्वाहे'त्येवमसंमेत्य, 'प्राणाय स्वाहा वसिष्ठाय स
ः, छान्दोग्ये, ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहा' इति विहितमिति । छान्दोग्यापेक्षया अत्र होमा

हृत्य, पुंसा नक्षत्रेण मन्थं संनीय, जुहोति —

यावन्तो देवास्त्वयि जातवेद-
स्तिर्यश्चो घ्नन्ति पुरुषस्य कामान् ।

तेभ्योऽहं मागधेयं जुहोमि

ते मा तृप्तास्सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहा ;

या तिरश्ची निपद्यतेऽहं विधरणी इति ।

तां त्वा घृतस्य धारया यजे सैराधनीमहं स्वाहा ॥ १

प्राणाय स्वाहा ; श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनय

प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनय

स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति । च

संपदे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति । श्रोत्राय स्वाहाऽ

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति । मनसे स्वाहा प्र

त्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति ।

रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति ।

स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति । सोमाय स्वाहेत्

क्तपरिपाठेत्यर्थः । ' आवृत् परिपाटिरनुक्रमः ' इति अमरः — पुंसा

— नक्षत्रेषु स्त्रीपुत्रपुंसकविभागो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः । तत्र पु

म् । प्रशस्ते नक्षत्रे इति यावत् — मन्थं सर्वौषधसपिष्टं (विशिष्टं) सं

ति अग्निसमीपं नीत्वा, यावन्त इत्यादिवक्ष्यमाणैश्चतुर्भिर्मन्त्रैराज्येन जुहं

॥ १ ॥ इत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति । अग्नेः पश्चात् स्थिते

पिष्टं स्रुवावलिप्तमाज्यं निनयेदित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ।

इतः परं प्राणाय स्वाहेत्यादिमन्त्रैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वे द्वे आहुती

स्य मन्थे निनयन्म्, प्राणायस्वाहा — प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ ।

संस्रवमवनयति ॥ २ ॥

इतः परं रेतसे स्वाहेत्यादिभिरेकैकामाहुतिं हुत्वा मन्थे संस्रवनिनयन्म् —

। मन्थे सँस्रवमवनयति । भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । 'स्वः स्वः' हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । भूर्भुवस्स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । य स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

अथैनमभिमृशति, अमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्धमसि हिङ्कृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमसि उद्गीयमानमसि प्रत्याश्रावितमस्योर्द्रे संदीप्तमसि विभूरसि प्रभूरस्यन्तरेणसि निधनमसि संवर्गोऽसीति ॥ ४ ॥

अथैनमुद्यच्छति, आमँस्यामँहितेमहि स हि राजेशानोऽधिपति राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

1. सुवः क, एवमुपर्यपि ।

॥ — प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

अथैनमभिमृशति । वक्ष्यमाणेन मन्त्रेणेति शेषः । अभिमर्शनमन्त्रमाह दसीत्यादिना ॥ ४ ॥

अथैनमुद्यच्छति । भक्षणार्थं वक्ष्यमाणमन्त्रेण मन्थं हस्तेनोद्गृह्णातीत्येवाह आमँस्यामँ हीति ॥ ५ ॥

उद्यच्छति आममिति । एवंरूपां मन्त्रविशेषः छान्दोग्ये, 'अञ्जली मन्थः' इति विहितः । तन्मन्त्रार्थविमर्शश्च तत्रैव द्रष्टव्यः । तत्र, 'अमोनामास्यमा हि ते' इति । माध्यन्दिने, 'आमोसि आमं हि ते मयी' इति । अत्र आमँसीत्यादि । सार्थं स्वीकर्तुं साम्प्रतम्, यदं संभवति । अत्र आमँसि, आमं हि, ते, महि इति । तत्र महि महत्त्वं त्वमामँसि समन्तात् जानाति । वयं तु आमँहि ईषदेव जा

॥ ३ ॥ प्रजापतये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सँस्रवमवनयति । यस्मिन्ना पण्यन्तव्येतेत्यदि

अथैनमाचामति, तत् सवितुर्वरेण्यम्, मधु वाता ऋतायते
 नेत सिन्धवः माध्वीर्नः सन्त्वोपधीर्भूःस्वाहा । भर्गो देवस्य धी
 नक्तमुतोषसो मधुमत् पार्थिवँ रजः मधु द्यौस्तु नः पिता, भुवः स्वा
 पो यो नः प्रचोदयात्, मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः मा
 पो भवन्तु नः, स्वः स्वाहेति ।

सर्वाश्च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीः [सर्वाश्च व्याहृती
 मेवेदँ सर्वं भूयासम्, भूर्भुवस्स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्रक्ष
 नेनाग्निं प्राक्छिराः संविशति ।

प्रातरादित्यमुपतिष्ठते, दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणाः
 रीकं भूयासमिति । यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति

अथैनमाचामति । गायत्रीप्रथमपादः, प्रथममधुमती, प्रथमव्या
 । स्वाहान्तः प्रथममन्त्रः । द्वितीयैरतैर्द्वितीयः । तृतीयैः तृतीयः ।
 माणैर्मन्त्रैस्त्रिभिस्त्रिर्भक्षयतीत्यर्थः । सर्वाश्च सावित्रीमन्वाह — प्रक्षा
 त्रीपादत्रयम्, मधुमतीत्रयम्, अहमेवेदँ सर्वं भूयासमिति मन्त्रः, व्या
 न्चेति चतुर्थमन्त्रेणावशिष्टं सर्वमाचम्य पाणी प्रक्षालयेत्यर्थः । जघनेन
 छिराः संविशति । जघनेनाग्निम् अग्नेः पश्चात् प्राक्छिराः शशीतेत्य
 रादित्यमुपतिष्ठते । प्रातःसन्ध्यामुपास्य वक्ष्यमाणेन, दिशामेकपुण्डरीक
 गादित्यमुपस्थाय (उपतिष्ठते) इत्यर्थः । यथेतमेत्य जघनेनाग्निमा
 जपति । यथागतमागत्य, अग्नेः पश्चादासीनो वंशब्राह्मणं जपेदित्यर्थः ॥

तत् सवितुरिति । छान्दोग्ये मधुमतीमन्त्रादथो न । सावित्रीमन्त्रोऽपि न ग
 किन्तु अन्यः अनुष्टुप्छन्दस्क एक एवाचमनार्थम् । संविशतीति । शयानस्य स
 ल्पिनि न तर्हि नं वाच्योऽग्रे । जपन्तः — वंशजान्त्रिकपन्थाधिकारः । यत्र जपो

तं हैतमुदालक आरुणिर्वाजसनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवा
 वोवाच — अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्, जायेरञ्छा
 य्युः पलाशानीति ॥ ७ ॥

एतमु हैव वाजसनेयो याज्ञवल्क्यो मधुकाय पैङ्ग्यायान्तेवा
 वोवाच — अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्, जायेरञ्छा
 य्युः पलाशानीति ॥ ८ ॥

एतमु हैव मधुकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवासिन उक्त्वा
 — अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्, जायेरन् शाखाः, प्रो
 शानीति ॥ ९ ॥

एतमु हैव चूलो भागवित्तिर्जानक्य आयस्थूगायान्तेवासिन उक्त्वा
 — अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्, जायेरन् शाखाः, प्रो
 शानीति ॥ १० ॥

एतमु हैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जाबालायान्तेवा
 वोवाच — अपि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्, जायेरञ्छा
 य्युः पलाशानीति ॥ ११ ॥

एतमु हैव सत्यकामो जाबालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाच —
 नं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेत्, जायेरञ्छाखाः प्रोहेयुः पलाशानीति

तं हैतमुदालक — उक्त्वोवाच । आरुणिः अरुणपुत्र उद्वा
 प्याय वाजसनेयशाखाध्यायिने याज्ञवल्क्याय तं हैतम् उक्तं कर्मानुष्ठानप्र
 । अन्यदप्युवाचेत्यर्थः । किं तदित्यत्राह य एनं — पलाशानीति ।
 । संस्कृतं मन्थं शुष्के स्थाणौ यदि कश्चिन्निषिञ्चेत्, तस्य माहात्म्यात् शा
 र्त्तु, पत्राणि च प्रोहेयुरित्युक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥

एतमु हैव — पलाशानीति । सर्वं पूर्ववत् ।

देवरातमुत्स्य याज्ञवल्क्यस्य वाजसनेयत्वं कथमित्यत्र तदर्थमाह वाजसनेयः

तमेतं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥

चतुरौदुम्बरो भवति, औदुम्बरः स्यात् औदुम्बरश्चमस औदुम्बरः ।
म्बर्यावुपमन्थन्यौ । दश ग्राम्याणि धान्यानि भवन्ति, त्रीणि
लमाषा अणुप्रियङ्गवो गोधूमाश्च मसूराश्च खन्वाश्च खलकुला
पिष्टा दधनि मधुनि घृत उपसिञ्चति । आज्यस्य जुहोति ॥ १३ ॥

इति अष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

तदेतत् (तमेतं?) नापुत्राय नानन्तेवासिने वा ब्रूयात् ।
परम्परया प्राप्तमेतत् कर्म पुत्रशिष्यव्यतिरिक्ते नोपदिशेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

चतुरौदुम्बरो भवतीत्युक्तम् । तदेवौदुम्बरचातुर्विध्यं दर्शयति औदु
— । दश ग्राम्याणि धान्यानीत्युक्तान्येव गणयति त्रीहियवाः —
कुलाः कुलुथा इत्यर्थः । तान् पिष्ट्वा दधनि मधुनि
सञ्चत्याज्यस्य जुहोति । दधिमधुघृतैरुपसिञ्च्य पेषणं कृत्वा, आ
तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ८-३ ॥

ग्यादवगम्यते । उपकोसलविद्यायां तु तत्र उपकोसलोऽपि स कामलायनः ।
रथे उद्दालकयाज्ञवल्क्यादयो नोक्ताः ; किं तु 'तद्वैतत् सत्यकामो जाबालो गो
पद्यायोक्त्वोवाच' इति एतदन्तेवामिपरम्परान्तनिविष्टः सत्यकामः परम् । तत्रा
हर्मानुष्ठानं प्रदर्श्य तदुक्तम् ; किंतु ततोऽभ्यवहितप्राङ्निर्वापतप्राणोपासनावसाने ।
सिन्धु मन्थकर्मापि प्राणसंबन्धीति प्रागेवोक्तम् । अतः सर्वविषयमेतत् प्रशंसनम् । प्राणो
पमन्थकर्माप्यन्तेऽनुष्ठेयमिति वाऽस्तु ; स्वरूपसिद्धं पार्थक्यं वा । उभयोपदेशेनाभयसं
वर्णनं तु भवत्येवेति । अत एवोक्तं प्राणदर्शनसमुच्चयेन शाङ्करे, 'रुप्राणदर्शनस्य
स्याधिगमे द्वे तीर्थे अनुज्ञायेत पुत्रश्चान्तेवासी चे'ति । द्वे तीर्थे इत्यस्य, 'ना
न्तेवासिनं वै'ति पुत्रान्तेवासिमात्रकीर्तनात् शिष्यः, श्रोत्रियः, मेधावी, धनदायी,
विद्याया विद्यादातेति षट्सु तीर्थेषु विद्यासंप्रदानभूतेषु द्वे एवेहानुमते इत्यर्थः ।
वेद्यासंदर्भे एतत्प्रशंसावर्णनात्, 'स्थाणवे ब्रूयात्' इत्युक्तम् ; इह तु मन्थवि

एषां भूतानां पृथिवी रसः, पृथिव्या आपोऽपामोपधय अ
पुष्पाणि, पुष्पाणां फलानि, फलानां पुरुषः, पुरुषस्य रेतः ॥ १

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति । स सि
ते । ताँ सृष्टाऽध उपास्त । तस्मात् स्त्रियमध उपासते । स
ग्रावाणमात्मन एव समुदपारयत् । तेनैनामभ्यसृजत् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरूपस्थो लोमानि बर्हिश्चर्माधिषवणे समिद्धो मद्ध्यतः

1. मध्यतस्तौ. शां. मा.

आत्मनश्च पितुश्च लोक्यत्वविशिष्टपुत्रोत्पादकं कर्म वक्तुं ब्राह्मणमार
वै भूतानां पृथिवी — रेतः । स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे — । अस्मै रेतसे इत्यर्थः । अध उपा
स्तयमधउपासनं कृतवानित्यर्थः । तस्मात् स्त्रियमध उपासते । अद्या
। मिथुनीकरणस्य वाजपेयफलावाप्तये वाजपेयसंपत्तिं दर्शयति स एतं ।
णमात्मन एव समुदपारयत् । काठिन्यसामान्यात् ग्रावा पुल्लिङ्गमित्य
नः पुल्लिङ्गं स्त्रीव्यञ्जनं प्रति प्रागग्रं समुदपारयत् उत्पूरितवान् । तेनैनाम
त् । तेन लिङ्गेन एनां स्त्रियमभि संसर्गं कृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

तस्या वेदिरूपस्थो लोमानि — मुष्कौ । चर्म अधिषवणे च
फलके । चर्मण्यधिषवणफलकदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । मध्यतःस्थौ

एवं प्राणविषयेणोपासनेन मन्थकर्मणा च ज्यैष्ठ्यप्रैष्ठ्यादिकं महत्त्वं च स्वस्य स्व
मुष्कम् । अथ पितुर्लगायासेन पुत्रस्य भवन्नतिशयो वर्धते चतुर्थब्राह्मणे ।

आत्मनश्च पितुश्च लोक्यत्वेति । अत्र गुणातिशयविशिष्टपुत्रोत्पादकव्यापारवि
कर्तव्याश्च व्यापाराः कल्पन्ते । तथाविधश्च स पुत्रः स्वात्मनः स्वपितुश्च लोक्यः =
उत्पादको भवति । अत उभयं प्रति लोक्यत्वेन विशिष्टस्य पुत्रस्योत्पादकमिदं कर्मेति ।

तौ । स यावान् ह वै वाजपेयेन यजमानस्य लोको भवति, तावा
 ने भवति, य एवं विद्वानधोपहासं चरति; आसौ [स] स्त्रीणां सु
 क्ते । अथ य इदमविद्वानधोपहासं चरति, अस्य स्त्रियः सु
 क्ते ॥ ३ ॥

एतद् स वै तद् विद्वानुद्दालक आरुणिराह, एतद् स वै तद् वि
 द्वाणे मौद्गल्य आह, एतद् स वै तद् विद्वान् कुमारहारित आह
 बहवो मर्या ब्राह्मणायना निरिन्द्रिया विसुकृतोऽस्माल्लोकात् प्रयन्ति
 विद्वान्सोऽधोपहासं चरन्ती' ति ।

शौ मुष्कौ वृषणौ समिद्धः अग्निः । तयोरग्निदृष्टिरित्यर्थः । शिष्टं स्पा
 यवान् ह वै — चरति । एवं वाजपेयसंपत्तिं विद्वान् अधोपहासं
 चरति अनुतिष्ठति, तस्य वाजपेयेन यावान् लोकः, तावान् लोको भवतीत्य
 भासं — वृङ्क्ते । सः आसां स्त्रीणां सुकृतं वृङ्क्ते आवर्जयतीत्यर्थः । अ
 विद्वान् — वृञ्जते । वाजपेयप्रकारानभिज्ञस्य सुकृतं स्त्रिय एव
 त्यर्थः ॥ ३ ॥

एतद् स वै — आह । एतदभिज्ञा उद्दालकादयः तयः वक्ष्य
 ण आहुरित्यर्थः । बहवो मर्याः — चरन्ति । ये इदमविद्वान्सः एत
 दभिज्ञाः अधोपहासं चरन्ति मिथुनकर्माचरन्ति, ते मर्याः मरणध
 णायनाः ब्राह्मणाः अयनं येषां ते — ब्राह्मणजातिमात्रोपजीविन
 । — निरिन्द्रियाः निर्वीर्याः ज्ञानकर्मबलहीनाः विसुकृतः सुकृतश
 कः बहुविधाः एवम्भूतास्सन्तः अस्माल्लोकात् प्रयन्तीत्यर्थः । इतिआहेति
 न्वयः ॥

तःस्थाविलयत्र शाङ्करे पाठो व्याख्या चान्यथा । समिद्ध इदमभिपरं १२. कण्ठक
 ते । अधोपहासमिति अधःस्थस्येन्द्रियस्यापहमनमित्यर्थकं सत् मैथुनमिति पर्येक
 ित्यादि ।

बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति ॥ ४
 मेमृशेदनु वा मन्त्रयेत्, 'यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्कान्त
 धीरप्यसरत् यदप इदमहं तद्रेत आददे पुनर्माभैत्विन्द्रियं ।
 पुनर्भगः पुनरग्निर्धिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गु
 तादायान्तरेण स्तनौ वा भ्रुवौ वा निमृज्या(ञ्ज्या)त् ॥ ५ ॥

अथ यद्युदक आत्मानं परिपश्येत्, तदभिमन्त्रयेत्, 'मयि
 यं यशो द्रविणं सुकृतमिति ।

श्रीर्हवा एषा स्त्रीणाम्, यन्मलोद्वासाः । तस्मान्मलोद्वाससं यशस्वि

बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । वैशब्दे
 । । एतद्विद्यानिष्ठस्य बहु जाग्रत्स्वप्नयोः रेतः स्कन्देद्यदीत्यर्थः । तदभिम
 वा मन्त्रयेत् । तस्य रेतसोऽभिमर्शनं वा अनुमन्त्रणं वा वक्ष्यमाणमन्त्र
 देत्यर्थः । यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमित्यादिर्मन्त्र एकः । पुनर्माभैत्वित्य
 योऽनुमन्त्रणे । इत्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादाय — । अभिमर्श
 द इत्यन्तेन मन्त्रेणानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां तद्रेतो गृहीत्वा, पुनर्माभिति म
 ध्ये भ्रूमध्ये वा निर्मृज्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ यद्युदक आत्मानं — । यद्ययं विद्वानुदके आत्मप्रतिबिम्बं पश्य
 मयि तेज इति मन्त्रेणाभिमन्त्रयेतेत्यर्थः ।

श्रीर्हवा एषा स्त्रीणाम्, यन्मलोद्वासाः । स्त्रीणां मध्ये या मलोद्
 क्ता, सा श्रीः उक्तप्रेत्यर्थः । तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्रम
 येत् । यशस्विनीम् । स्त्रीणामृतुर्पाप्सरेव यशः । तादृशयशो

श्रीरेति । स्त्रीणामिति बहुवचन मलोद्वासा इति एकवचनञ्चानुरुध्य एवं व्याख्य
 या मलोद्वासस्त्वं स्त्रियः संपदित्यपि व्याख्येयं भवेत् ।

मलोद्वासा इति । 'मलवद्वासमा न संवदेते' त्यत्रेव नात्र रजोदर्शनावस्थारि
 ॥ । किन्तु रजोदर्शनयोग्यस्त्रीमात्रविवक्षा । तदभावे पुत्रोत्पादनप्रसक्त्यभावात् तदा
 - - - - - । तत्र त्रिरात्रान्ते आप्लुता इह विवा

भ्रुकर्म्योपमन्त्रयेत् ॥ ६ ॥ सा चेदस्मै न दद्यात्, काममेना
गीयात्, सा चेदस्मै नैव दद्यात्, काममेनां यष्ट्या वा पा
हत्यातिक्रामेत्, 'इन्द्रियेण ते यशसा यश आदद्' इति; उ
भवति ॥ ७ ॥ सा चेदस्मै दद्यात्, — 'इन्द्रियेण ते यशसा
धामी' ति; यशस्विनावेव भवतः ॥ ८ ॥

स यामिच्छेत्, कामयेत मेति, — तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन
शयोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेत्,

‘अङ्गादङ्गात् संभवसि हृदयादधि जायसे ।

स त्वमङ्गकषायोऽसि दिग्धविद्धामिव मादयेमाममूं मयी'ति ॥

अथ यामिच्छेत्, 'न गर्भं दधीते'ति, तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन
शयाभिप्राण्यापान्यात्, 'इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदद्' इ
ति एव भवति ॥ १० ॥

श्राससमभिक्रम्य एत्य, आवाभ्यां पुत्र उत्पादयितव्य इत्युपमन्त्रयेतेत्यर्थः ॥
वेदस्मै न दद्यात्, काममेनामवक्रीणीयात् । उपमन्त्रिताऽपि सा यदि वा
श्रात्, तदैनामाभरणादिना वशीकुर्यादित्यर्थः । सा चेदस्मै नैव दद्यात्—भ
रणादिनाऽप्यवशीकृतां दण्डेन हस्तेन वा पीडयित्वा, 'इन्द्रियेण ते —'
गातिक्रम्य गच्छेत् । सा च तदाप्रभृति अयशाः अरजस्का भवतीत्यर्थः ॥
चेदस्मै दद्यात् — भवतः । आदद् इति (आदधामीति !),
ग गच्छेदिति शेषः । यशस्विनावेव नौ दंपती संभवत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स यामिच्छेत् — मयीति । सः वाजपेयसंशक्तिप्रकरवित् यां स
मा मामियं कामयेतेतीच्छेत्, तस्यामर्थं निष्ठाय तस्या योनौ प्रजनने
प्येत्यर्थः । मुखेन मुखं सन्धायेत्यादेः स्पष्टोऽर्थः ॥ ९ ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं — भवति । 'इयं गर्भिणी मा भूदिति य
त्यर्थः । अभिप्राण्यापान्यात् । श्वासं गृहीत्वा' विसृजेदित्यर्थः ।

अथ यामिच्छेत्, दधीतेति, तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन :
 यापान्याभिप्राण्यात्, ' इन्द्रियेण ते रेतसा रेत आदधामी '।
 ष्येव भवति ॥ ११ ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात् - तच्चेद् द्विष्यात्, आमपात्रेऽ
 माधाय प्रतिलोमं शरबर्हिः स्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः शरभृष्टीः प्रतिलो
 माऽक्ता जुहुयात् — मम समिद्धेऽहौषीः; प्राणाग्नौ त आद
 विति । मम समिद्धेऽहौषीः; पुत्रपशून्त आददे; असाविति ।
 द्वेऽहौषीः; इष्टासुकृते त आददे; असाविति । मम समिद्धेऽहौष
 मपराकाशौ त आददे; असाविति । स वा एष निरिन्द्रि
 कृ'दस्माल्लोकात् प्रैति, यमेवं विद्वान् ब्राह्मणः शपति ।

1. विसुकृतोऽस्मात्. शां. मा.

अथ यामिच्छेत् -- गर्भिण्येव भवति । दधीतेति । गर्भं दध
 र्थः । तस्यामर्थं निष्ठायेत्यादि सर्वं पूर्ववत् । अत्र अपाननानन्तरमभिप्राणन
 षः ॥ ११ ॥

अथ यस्य जायायै जारः -- असाविति । यस्य जायायै उप
 , तच्चेद् द्विष्यात् अमुं हनिष्यामीति यदि मन्येत, तदा आ
 मुपसमाधाय सर्वं कर्म प्रतिलोमं कृत्वा शरमयं बर्हिः स्तीर्त्वा आ
 न्नमौ आज्येनाक्ताः शरभृष्टीः शरेशीकाः प्रतिलोमाः, ' मम समिद्ध ' इत्य
 ध्वतुर्भिर्जुहुयात् । अन्ते, ' असौ ' इति शत्रोर्नाम गृह्णीयात् । स वा
 निद्रियो विसुकृत् — शपति । एवंवित् ब्राह्मणो यं शपति, स निरिन्द्रि
 कृ'दस्माल्लोकात् प्रैति, यमेवं विद्वान् ब्राह्मणो यं शपति, स निरिन्द्रि

देवविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोपहासमिच्छेदुत हेवंवित्
ते ॥ १२ ॥

अथ यस्य जायामार्तवं विन्देत्, ऽयहं कैसेन पिबेदहतवा
वृषलो न वृषल्युपह्न्यात्, त्रिरात्रान्त आप्लुत्य व्रीही
येत् ॥ १३ ॥

देवविच्छ्रोत्रियस्य दारेण — भवति । एवंविच्छ्रोत्रियस्य एवं
यस्येत्यर्थः । उत हेवंवित् परो भवति । एवंवित् तस्मै शत्रु
वरेदपीति भावः ॥ १२ ॥

अथ यस्य जायामित्यादिग्रन्थः श्रीर्ह वा एषेत्यतः पूर्वं द्रष्ट
र्यात् । वृषलः शूद्रः । नोपह्न्यात् न स्पृशेत् । आप्लुत्य स्ना
त्वासा इति व्यवहितेन संबन्धः । स्नाताश्च तां वक्ष्यमाणस्थालीपाकार्थं व्री
नियुञ्ज्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवंविदित्यस्य ईदृशस्वमारणोगायज्ञानं श्रोत्रिये संभावितं विदन् इत्यर्थे तु पृथक्पद
त्यस्य शत्रुरित्यर्थः ।

अत्र क्रमेण प्रजापतिकल्पिता वाजपेयसंपत्तिः, प्रमादिकरेतस्कन्दने कर्तव्यम्,
[शिनं कर्तव्यम्, रजस्वलोगमन्त्रणम्, निर्बन्ध तद्वशीकरणम्, तन्मादनम्, अग
[, जारनिकारकामकार्यमाभिचारिकश्च द्वादशभिः कण्डिकाभिरुक्तानि ।

पूर्वं गर्भिणीकरणमात्रमुक्तम् । अथ त्रयोदशकण्डिकामारभ्य विंशत्युत्तोत्पिपादादि
मुच्यते । तत्र एकवेदाध्यायिशुक्लपुत्रोत्पत्तये, वेदद्वयाध्यायिकपिलपिङ्गलपुत्रोत्
[ध्यायिष्यामलोहिताक्षपुत्रोत्पत्तये, पण्डितबुद्धिश्रुत्यत्तये, सुप्रसिद्धसमागामिधाम्यम्
[ध्यायिपुत्रोत्पत्तये च कर्तव्यमुच्यते ; स्थालीपाकपूर्वकं प्राशनम्, गर्भाधान
[कर्तव्यम् । अत्र कर्तव्यम् ।

स य इच्छेत्, पुत्रो मे शुक्लो^१ जायेत वेदमनुब्रवीत सर्व
दिति, क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ ज
॥ १४ ॥

अथ य इच्छेत्, पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदाब्रुव
मायुरियादिति, दद्वयोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ई
येतवै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत्, पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्
ब्रवीत सर्वमायुरियादिति, उदौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयात
जनयितवै ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत्, दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादि

1. शुक्लो गौरो. भा.

स य इच्छेत् पुत्रो मे शुक्लो जायेत — । ईश्वरौ जनयित
स्पर्ती जनयितवै जनयितुम् ईश्वरौ समर्थावित्यर्थः । तुमर्थे यि (?)
॥ १४ ॥

अथ य इच्छेत् पुत्रो मे कपिलः — । स्पष्टम् ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत् पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत — । उदौ
दौदनम् । शुद्धौदनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेत् दुहिता मे पण्डिता जायेत — दुहितुः पा

कर्तृसमर्पकः । पिबेदित्यभ्य जाया कर्त्री । जायामिति द्वितीया प्रथमार्थे । तस
दुत्येत्यत्र कर्तृत्वात् अवघातयेदित्यत्र त्यबनन्वयात् अहतवासा इत्यनु
— — — — — । अत्रानेपि अहतवासा इत्यस्य अनिर्णिकवासाः ।

दिनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम् । ईश्वरौ जनयितवै ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत् पुत्रो मे पण्डितो विगीतः (विजिगीथ
तिङ्गमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायेत सर्वान् वेदाननुब्र
णायुरियादिति, मींसौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयाताम्—ई
येतवै—औक्षेण (औक्षेण) वाऽऽर्षभेण वा ॥ १८ ॥

अथामिप्रातरेव स्थालीपाकावृताऽऽज्यं ^१ चेष्टित्वा स्थालीप
ाघातं जुहोति, अग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय सविते सत्यप्रस
ति । हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति । प्राश्येतरस्याः प्रयच्छति । प्रक्षाल्य प
त्रं पूरयित्वा तेनैनां तिरभ्युक्षति, उत्तिष्ठातो विश्वावसोऽन्यायि
र्या सं जायां पत्या ^२ सहेति ॥ १९ ॥

1. विजिगीथः मा. 2. वेष्टित्वा. मा, ३. सजेति. मा.

कविषये; वेदेऽनधिकारादिति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत् पुत्रो मे पण्डितो ^१ विजिगीथः (विगीतः)
विगीतः (विगीतः) प्रसिद्धः । समितिङ्गमः सभागन्ता । शुश्रूषितां रम
नीयार्थाम्] । मांसनियमार्थमाह औक्षेण (क्षेण) वार्षभेण वे
= रेतस्सेचनसमर्थः पुङ्गव इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथामिप्रातरेव स्थालीपाकावृताऽऽज्यं — । अपरेद्युः प्रातः
थालीपाकावृता स्थालीपाकविधिना आज्यं चेष्टित्वा संस्कृत्य स्थालीपाकस
थालीपाकमुपहत्य जुहोति । चरारवदाय, अग्नये स्वाहेत्यादिस्वाहान्तैः
तित्यर्थः । हुत्वोद्धृत्याथ स्वयं प्राश्नाति । प्राश्य इतरस्याः इतरस्यै =
ऋतीत्यर्थः । एनां पत्नीम्, उत्तिष्ठेति मन्त्रेण त्रिः प्रोक्षयेदित्यर्थः ।

[॥ १९ ॥

1. विगीतः क.

अथैनामभिपद्यते, अमोऽहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोऽ^१ साम
 । ऋक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम् तावेहि संरभावहै^१, सह रेतो दधा
 पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अथास्या ऊरू विहापयति, विजिहीथां^२ द्यावापृथिवी इ
 ामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनुमार्ष्टि —

विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिं शतु ।
 आसिञ्चतु प्रजापतिर्घाता गर्भं दधातु ते ।
 गर्भं धेहि सिनीवाली गर्भं धेहि पृथुष्टुके ।
 गर्भं ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ २१ ॥

हिरण्मयी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ ।
 तत्ते गर्भं हवामहे दक्षमे मासि स्रतवे ।
 यथाग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी ।
 वायुर्दिशां यथा गर्भं एवं गर्भं दधामि ते ॥ असाविति ॥

१. संरभावहै. शां. . . विजिहाथां. मां.

अथैनामभिपद्यते -- । अमोऽहमस्मीति मन्त्रेण एनां पत्नीं संगच्छ
 : ॥ २० ॥

अथास्या ऊरू विहापयति । ' विजिहीथां द्यावापृथिवी ' इति म
 वियोजयतीत्यर्थः । योनिद्वारानुपरोधिनी कुर्यादिति यावत् । त्रिरेना
 ामनुमार्ष्टि । अनुलोमां शिर आरभ्य त्रिरामृशतीत्यर्थः । आमर्शनमन्त्र
 णर्योनिं — । असाविति । मन्त्राणामन्ते असाविति^३ पत्नीनाम गृ

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति —

यथा वायुः पुष्करिणीं समिञ्जयति¹ सर्वतः ।

एवा ते गर्भ एजतु सहावैतु जरायुणा ।

इन्द्रस्यायं व्रजः कृतः सार्गलः सपरिश्रयः ।

तमिन्द्र निर्जहि गर्भेण सावरौ² सहेति ॥ २३ ॥

जातेऽग्निमुपसमाधाय, अङ्क आधाय कँसे पृषदाज्यं संनीय पृषद
पघातं जुहोति —

अस्मिन् सहस्रं पुष्यासमेधमानः स्वे गृहे ।

अस्योपसदां माच्छेत्सीत् प्रजया च पशुभिश्च स्वाहा ।

मयि प्राणोस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ।

यत् कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् ।

अग्निष्टत् स्विष्टकृद्विद्वान् स्विष्टं सुहुतं करोतु नः स्वाहेति ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिरथ दधि मधु

1. समिञ्जयति. मा. 2. सावरौ. माध्य.

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति— । सोष्यन्तीं प्रसवाभिमुखीं पत्नीम्, 'पुष्करिणी' मित्यादिमन्त्रेण प्रोक्षयेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

जातेऽग्निमुपसमाधाय — । जाते पुत्रे तमङ्के पुत्रमाधाय पृषद
घे आज्यं कँसे सक्नीय संयोज्येत्यर्थः । होममन्त्रानाह अस्मिन् र
समित्यादिना ॥ २४ ॥

अथास्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय वाग्वागिति त्रिः । अस्य
त्रे कर्णे मुखं निधाय वाग्वागिति त्रिर्जपेदित्यर्थः । अथ दधि

यानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति, भूस्ते दधामि भुवस्ते दा
। दधामि भूर्भुवःस्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥

अथास्य नाम करोति, वेदोऽसीति । तदस्य तद् गुह्यमेव
ते ॥ २६ ॥

प्रथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति —

यस्ते स्तनः स(श)शयो यो मयोभूर्यो रत्नधा वसुविद्यस्सुदत्रः ।
येन विश्वा पुष्यसि वार्याणि सरस्वति तमिह धातवेकरिति ॥ २५ ॥

प्रथास्य मातरमभिमन्त्रयते —

इलाऽसि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनत् ।

सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान् वीरवतोऽकरदिति ॥

तं वा एतमाहुः, अतिपिता वताभूरतिपितामहो वताभूः परमां

सन्नीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । अनन्तर्हितेन = अव्य
जातरूपेण हिरण्येन संसृज्य दधि मधु घृतं तं पुत्रं प्राशयतीत्यर्थः ।
मीत्यादयः प्राशनमन्त्राः ॥ २५ ॥

अथास्य नाम करोति वेदोऽसि — । स्पष्टम् ॥ २६ ॥

अथैनं मात्रे प्रदाय — । प्रयच्छति दापयेदित्यर्थः । स्तन्यप्र
॥ह यस्ते स्तनस्सशयो योमयोभूरित्यादि ॥ २७ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते — । इलासि मैत्रावरुणीत्यादि
तरमभिमन्त्रयेदित्यर्थः । तं वा एतमाहुरतिपिता वताभूः — । एवं

ग्रं प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन, य एवंविदो ब्राह्मणस्य पुत्रो ज
॥ २८ ॥

इति अष्टमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

८—५.

अथ वैशः । पौतिमाषीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् , कात्यायनी
मीपुत्रात् , गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् , भारद्वाजीपुत्रः पारा
त् , पाराशरीपुत्रः औपस्वस्तीपुत्रात् , औपस्वस्तीपुत्रः पाराशरीपुत्र
शरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात् , कात्यायनीपुत्रः कौशिकीपुत्र
श्रीकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च, वैयाघ्रपदीपुत्रः का
च्च कापीपुत्राच्च , कापीपुत्रः (१) आत्रेयीपुत्रात् , आत्रेयी

गस्य जातः पुत्रः पितरमतिशयिनवान् , पितामहमत्यशेत श्र्यादिना स्तु
काष्ठां प्राप्त इति सर्वेषां स्तुत्यो भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ ८

अथेदानीं समस्तप्रवचनवंशः । स्त्रीप्राधान्यात् , गुणवान् पुत्रो भव
त्वात् स्त्रीविशेषकृतपुत्रविशेषेण, आचार्यपरम्परा कीर्त्यते अथ वंशः — -

स्त्रीप्राधान्यादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । स्त्रीप्राधान्यं परिगृह्येत्यर्थः । प्रस्तुत
वेशेषकृतेति एतद्गुरुपरम्परानिविष्टानां पितर इव मातरोऽपि महिमसंपन्न
त्वावे बुद्धिस्थमासीत् । तद् व्यङ्क्तुमेवं मातृपूर्वकनिर्देश इति । अतः शास्त्रान्ते ।
यात् समस्तप्रवचनवंशत्वमेव । (४-६.) मधुब्राह्मणानन्तरवंशाब्राह्मणम्, (६
मैत्रेयेण ब्राह्मणानन्तरवंशाब्राह्मणम् यः गनिष्ठिमान् यः यत्नपठन्नसंहायकं सा भव । ॥

गौतमीपुत्रात् , गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्रात् , भारद्वाजीपु
 शरीपुत्रात् , पाराशरीपुत्रो वात्सीपुत्रात् , वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रा
 शरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् , वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रात् , वार्कारु
 आर्तभागीपुत्रात् , आर्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्रात् , शौङ्गीपुत्रः सांक्र
 ऋत् , सांक्रुतीपुत्र आलम्बायनीपुत्रात् , आलम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्र
 र्म्बीपुत्रो जायन्तीपुत्रात् , जायन्तीपुत्रो माण्डूकायनीपुत्रात् , मा
 नीपुत्रो माण्डूकीपुत्रात् , माण्डूकीपुत्रः शाण्डिलीपुत्रात् , शाण
 त्रो राथीतरीपुत्रात् , राथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्रात् , भालुकीपु
 वकीपुत्राभ्याम् , कौश्विकीपुत्रौ वैदमतीपुत्रात् , वैदमतीपु
 केयीपुत्रात् , कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् , प्राचीनयोगीपु
 जीवीपुत्रात् , साञ्जीवीपुत्रः प्राश्नीपुत्रादासुरि'वासिनः, प्राश्नी
 रायणात् , आसुरायण आसुरेः, आसुरिः (२) याज्ञवल्क
 य उद्दालकात् , उद्दालकोऽरुणात् , अरुण उपवेशेः, उपवे
 षेः, कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वावतो जिह्वावान् वाध्योग
 गोगोऽसिताद्वार्षगणात् , असितो वार्षगणो हरितात् कश्यपात् , हा
 यः शिल्पात् कश्यपान् , शिल्पः कश्यपः कश्यपान्नैधुवेः, कश्य
 विर्वाचो वाक् अम्भिण्याः, अम्भिण्यादित्यात् ।

आदित्यानीमानि शुक्लानि यजूषि वाजसनेयेन याज्ञवल्क्येन
 यन्ते ॥ ३ ॥

१. भासुरी. मा.

प्राश्नीपुत्रादिति । स्त्रीपूर्वकनिर्देश इतः परं नाहतः ! एवमुत्तरगुरुपरम्परा नामपि
 आदित्यादिति आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिपरब्रह्मविवक्षणात् तदुपरि गुरुपरम्पराया ०
 षः । एवं याज्ञवल्क्यघटितगुरुपरम्परां प्रदर्श्य सर्वशुक्लयजुःशाखाप्रवर्तकस्य तस्या
 यति आदित्यानीति । व्यक्तमिदं श्रीभागवत — विष्णुवायुपुराणादौ । शुक्लानि ३

... ..

समानमा साञ्जीवीपुत्रात्, साञ्जीवीपुत्रो माण्डूकायनेः, म
निर्माण्डव्यात्, माण्डव्यः कौत्सात्, कौत्सो माहित्येः, ¹ म
र्त्तमकक्षायणात्, वामकक्षायणः शाण्डिल्यात्, शाण्डिल्यो वात्स्य
यः कुश्रेः, कुश्रिर्यज्ञवचसो² राजस्तम्बायनात्, यज्ञवचा राजस्त
तुरात् कावषेयात्, तुरः कावषेयः प्रजापतेः, प्रजापतिर्ब्रह्मा
स्वयम्भु ।

1. माहित्येः . मा. 2. यज्ञवचसः . मा.

प्रजापतेः चतुर्मुखादित्यर्थः । ब्रह्मणः नारायणादित्यर्थः । स्वयम्भु स्वतस्स

याज्ञवल्क्यघटितेव तदघटिताऽपि काचिद् गुरुपरम्पराऽस्ति काण्वशाखायाः । उभ
श्रीपुत्रे समागमः [दृश्यते ह्युभयशिष्यत्वमप्येकस्य । यथा, 'काण्वीपुत्राच्च कापीपु
त्रकीपुत्राभ्या' मित्यादि ।] इति दर्शयितुं समानमित्यादि ।

प्रजापतिर्ब्रह्मण इत्यत्र, 'ब्रह्मणः प्रवचनाख्यस्य' इति षष्ठ्यन्तं कृत्वा व्या
रे । पूर्ववंशब्रह्मणयोरिवेहापि ब्रह्मशब्देनोपदेशप्रहणसंभवे किमिति क्लिष्टं व्याख्य
वैतदन्वयः ? ननु प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य सगुणस्य ब्रह्मणः कोऽन्य उपदेश ; न च
उपदेशु प्रभवतीति चेत्-न-पूर्ववंशब्रह्मणोक्तस्य परमेष्ठिनश्चतुर्मुखस्येह प्रजापतिप
। प्रहणात् । तस्य च हिरण्यगर्भस्य, 'हिरण्यगर्भं पश्यत जायमान' इति परा
।, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति परं ब्रह्मैव
म् । न च तस्य निर्गुणत्वं प्रामाणिकार्थविद्वं कल्पयितुं साम्प्रतम् । [अतोऽयं ब्रह्म
हृपितरं पद्मनाभं पुरुषोत्तमं नारायणमेवाहेति स्वयम्भुशब्दोऽपि तस्योपदेशन्तरनि
प्रकृतोपयोग्यार्थविशेषपर इत्याशयेनाह ब्रह्मणो नारायणादिति, स्वयम्भु स्वतःस
च । एवमेव तत्रतत्र परव्याख्योपेक्षायामाशयः तदर्थपरामर्शपरैः परिशीलनीयः ॥

गे नमः ॥ ४ ॥ हरिः ओम् ॥

इति अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

इति बृहदारण्यके अष्टमोऽध्यायः ॥ इति बृहदारण्यकोपनिषत् ॥

पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥ ओं शान्तिः शान्तिः शान्तिः
श्रीमते श्रीनिवासपरब्रह्मणे औपनिषदपुरुषाय नमः ॥

र्थः । ब्रह्मणे नमः ।

“ आचार्येभ्यो नमस्कृत्य ¹ अथ वंशमनुक्रमेत् ।

वंशमा ब्रह्मणो नयन् (आ ब्रह्मणो नयन् वंशं?) दीर्घमायुरवामुयात्

आ ब्रह्मणो वंशपरम्पराकीर्तनस्य श्रेयोहेतुत्वं शास्त्रसिद्धमिहानुः

॥ ४ ॥

८

इति अष्टमाध्यायप्रकाशिका

क्षेमाय यः करुणया क्षितिनिर्जराणां भूमावजृम्भयत भाष्यसुशामुदारः ।

वामागमाध्वगवदावदतूलवातो रामानुजः स मुनिराद्रियतां मदुक्तिम् ॥

इति श्रीमत्ताताचार्यचरणारविन्दचञ्चरीकस्य

वात्स्थानन्तार्यपादसेवासमधिगतशारीरकमीमांसाभाष्यहृदयस्य

परकालमुनिपादसेवासमधिगतपारमहंस्यस्य

श्रीरङ्गरामानुजमुनेः

कृतिषु

बृहदारण्यकोपनिषत्प्रकाशिका संपूर्णा ॥

॥ शुभमस्तु - श्रीरस्तु ॥

1. अथ वंशस्य कीर्तयेत् । स्वधा पूर्वेषां भवति नेताऽऽयुर्दीर्घमश्नुते ॥ इत्युक्त्वाऽऽ
?] वंशमाब्रह्मणो नयेत् इति स्व. ग.

श्रुत्यन्तरामानुजयोगिसेवि-

श्रीरङ्गरामानुजयोगिशिष्ये ।

श्रीरङ्गरामानुजयोगिवर्य-

श्रुत्यन्तभाष्यस्य गतिर्मयीयम् ॥ १ ॥

दध्यद्बृहदश्वशिरा यदाह मधु तद् यत्रास्ति कक्ष्यं तथा

यस्मिन्नश्वमयार्कलब्धनिगमश्रीयाज्ञवल्क्योक्तयः ।

अश्वब्राह्मणपूर्वकं बृहदिदं ह्यारण्यकं यत्परम् ,

श्रीमानश्वमुखः स मे हृदि परिष्कारं विधत्ते स्थितः ॥ २ ॥

यस्मिन् ज्ञाते भवति निखिलं ज्ञातमस्याबोधो

वेदान्तगतं स्यात् तव, स सुगमः सर्वविद्याविदैव ।

वेद्यं निर्द्वारपरमिह कृते कर्मवर्गे समीचि

त्रेताव्याप्ते त्रियुग ! कलयेत् त्कप्रभावं कलौ कः ॥ ३ ॥

श्रीमन् संयमिसार्वभौम ! भवतः श्रीरङ्गरामानुज-

प्रह्वयां सप्रति वेदितुं समुचितां सार्थः समर्थः सताम् ।

यन्मामद्भूतरङ्गलक्ष्मणमुनिश्रुत्यन्तभाष्याशयं

सम्यक् शिक्षयता गुरोऽत्रभवता पन्थाः परिष्कार्यते ॥ ४ ॥

तन्त्रवेदान्तयोस्तर्के प्राच्ये नव्ये परत्र च ।

प्रबन्धानां प्रगल्भं वात्स्यसच्चक्रवर्तिना ॥ ५ ॥

सभाष्येष्वाद्युपनिषत्परिष्कारकृतेदृशम् ।

बृहदारण्यकं वीरराघवेण परिष्कृतम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्वेदान्तरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकचरणारविन्दचञ्चरीकस्य

श्रीमद्रङ्गरामानुजयतीन्द्रमहादेशिकपदपद्मसेवासमधिगतवेदान्तार्थस्य

वात्स्यसच्चक्रवर्तिनो वीरराघवाचार्यस्य

कृतिषु

बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यपरिष्कारः ॥

काव्यभाष्यान्दनपाठमदः

कण्डिकारूपवाक्यराशिविभागस्यान्यान्यत्वात् तत्प्रदर्शनस्यानावश्यकत्वाच्च
स नात्र निर्दिश्यते ।)

वे - अ. ब्रा.	माध्यन्दिने - कण्ड. अ.
वा इत्यादि ३. १.	उषा वा इत्यादि १०. ६.
पं	ऊर्ध्वं
हेत्यादि ३. २.	नैवेहेत्यादि १०. ६.
दिकिच्छरः	प्राची दिकिच्छरः
तेष्ठत्येवं (ति य एवं)	प्रतितिष्ठत्येवं
(णम) करोत्	भाणकरोत्
पशून्	प्रजां पशून्
व (श्वय) त्	यदश्वत्
रुद्धयैव	अनकरुद्धयैव
दैक्त्यं (?)	सर्वदैक्त्यं
स्यात्मा भवति	मृत्युरस्यात्मा, भवति, सर्वमायुः
नामेको भवति	देवतानामेको भवति य एवं
३. ३	(१४. १, २, ३. प्रवर्ग्याध्याय
हेत्यादि	१४. ४प्रभृति बृहदारण्य
व्यत्सन् (अवित्सन्)	अतः ४-१. द्वया हेत्या
तां (यत् तासां)	अविव्यत्सन्
	यत्तासां

काण्वे -

दैव तच्छुष्यति
स्माद्धैव (तस्माद्धैव)
।यास्याङ्गिरसः (अयास्य आङ्गिरसः)

। तथा वाचा
। येते [न्न] इत्युह
४. (आत्मैव)

। (औ) षति
। ध्वृगलं
। स्मादयमेकांशः (आकाशः)

। तां
। वै (वे) त
। तात् [प्रेयोमितात्] प्रेयो वित्तात्
। मन्तरतरः (रं)

। वेत्
। वमे [वै] कैकः
। ररिष्टं (ष्टिं)
। वेन्दते

३ - ५ -

। (क) स्मात्
। लिलेहयन्ति
। गोवेनं
। त्येवाहुः
। वारुन्धत्
। पप्रमामेति

माध्यन्दिने -

तदेव तच्छुष्यति
तस्माद्धैव
अयास्य आङ्गिरसः

तथा वाचा
गीयतेऽन्न इत्युह
४. २. (आत्मैव)

ओषति
अर्धवृगलं
तस्मादयमाकाशः

तां
सोवेत्
पुत्रात् प्रेयो वित्तात्
अन्तरतरं

अवेत् । (एवमुपरि सः)
एवमेकैकः
अरिष्टिं
विन्दति

४ - ३

कस्मात्
प्रतिलेहयन्ति
वागेनं
इत्याहुः
अवारुन्ध
रूपं भवामेति

काण्वे -

माथ्यन्दिने -

थादैवतं		यथादेवतं
॥मुवदिति		आम्नवदिति
यति		जयति य एवं वेद
४. १.		५. १.
र्यते ह प्रजया		पूर्यते प्रजया
शब्दपर्यायः १०, दिक्पर्यायः ११.)....		(दिक्पर्यायः १०, शब्दपर्यायः १
ासप्तति		द्वासप्ततिः
मारो वा महाराजो वा		कुमारो वा
४. २.		५. २.
त् कृष्णं तेनाभिर्यच्छुक्लं		यच्छुक्लं तेनाभिर्यत् कृष्णं
वित्ता (संवित्ते)		संवित्ते
गौतम		गौतम
अत्रिर्ह वै — अत्तिरिति (!)		अत्तिर्ह वै — अत्तिरिति
४. ३.		५. ३.
यच्च		त्यच्च (एवमुपर्यपि)
अधिदेवतम्		अधिदेवतन्
४. ४.		५. ४.
ान्तु मे		यन्मे
ब्रवीतु मे भगवान्		ब्रवीतु भगवान्
होवाच		स होवाच याज्ञवल्क्यः
वेदितं [भवति]		विदितम्
पर्यायः प्राक्; वीणापर्यायः पश्चान्)....		(वीणापर्यायः प्राक्; शङ्खपर्यायः पश्
शङ्खध्मानस्य (शङ्खध्मास्य)		शङ्खध्मस्य

स्पर्शरसगन्धरूपशब्दसंकल्पविद्या-
नन्दविसर्गाध्ववेदाः क्रमेण)

उद्ग्रहणायव

जिघ्रति पश्यति शृणोत्यभिवदति
मनुते विजानातीति क्रमः

यत्न वा अस्य (यत्न त्वस्य)

४. ५.

(पृथिव्यबग्निवाय्वादित्यदिवचन्द्र-
विद्युत्स्तनयित्वाकाशधर्मसत्य-
मानुषात्मपर्यायाः क्रमेण)

यश्चाय [मध्यात्म] मात्मा
अनावृतं नानेन (नैनेन)
दश च शतानि सहस्राणि

४. ६.

अथ वंशः पौनिमाप्यः

जातूकर्ष्यः आसुरायणाच्च यास्काच्च.

माण्डेः , माण्डिः

विप्रचित्तेः , विप्रचित्तिः

सनकात् , सनकः

५. १.

तं होदकालयत (दाचकार)

माध्यन्दिने -

(स्पर्शगन्धरसरूपशब्दसंकल्पवेद
कर्माध्वानन्दविसर्गविद्याः क्रमेण

उद्ग्रहणायैव

(पश्यति जिघ्रत्यभिवदति शृणो
मनुते विजानातीति क्रमः)

यत्न त्वस्य

५. ५.

(पृथिव्यबग्निवाकाशवाय्वादित्यचन्द्र-
दिग्बिद्युत्स्तनयित्नुधर्मसत्यमा
षात्मपर्यायाः क्रमेण)

यश्चायमात्मा

अनावृतं नैनेन

दश च सहस्राणि

५. ६.

(अथ वंशः तदिदं वयं शौर्यिणाः
इत्यारभ्य त्रैजवापायनपर्य
मतीव भेदः । उपरि तु

जातूकर्ष्यो भारद्वाजात् भार
भारद्वाजाच्चासुरायणाच्च या

माण्डेः , माण्डिः

विप्रजित्तेः , विप्रजित्तिः

सनगात् , सनगः

६. १.

तं होदाचकार

वे -

क्तिः
शक्षाद्यनुबन्धिप्रश्ने उद्गात्रेत्यादि;
अन्तरिक्षपदघटितप्रश्ने ब्रह्मणे-
यादि)

व च

किञ्चेदं प्राणभृदिति । पुनः
१८ पुटे किं ताभिर्जयतीति
ने २०९ पृथिवीलोकमेवेत्यादि)
नेदन्ते

शेकमेव ताभिर्जयति । एवमिव
(अतीव) हि पितृलोकः । या
हुता अधिशेरते मनुष्यलोकमेव
भिर्जयति । अध इव हि
मनुष्यलोकः

व च तृतीया कतमास्ता या
अध्यात्ममिति

५. २. ...

पहा इति

हानन्तरं जिह्वाग्रहः)

जयति (य एवं वेद) ...

क्रमणप्रश्नतदुत्तरानन्तरं किं न....

जहातीति प्रश्नः उत्तरञ्च)

हस्तमार्तभाग

॥ अक्षकृते

गन्

माध्यन्दिने -

सा मुक्तिः (एवमुपर्यपि)
(पूर्वपक्षाद्यनुबन्धिप्रश्ने ब्रह्मणोत्
अन्तरिक्षपदघटितप्रश्ने उद्
त्यादि)

(पृथिवीलोकमेवेत्यादि आदौ ।
किं ताभिर्जयतीति प्रश्ने च
ञ्चेदं प्राणभृदिति)

अतिनेदन्ति

मानुष्य (मनुष्य) लोकमेव त
र्जयति । अतीव हि मा
नुष्यलोकः । या हुता अ
शेरते, पितृलोकमेव
र्जयति । अध इव हि पितृ

शस्यैव तृतीयाऽधिदेवतमथाध्य
कतमास्ता या अध्यात्ममिति

६. २.

अतिग्रहाः

(जिह्वाग्रान्तरं वाग्रहः)

मृत्युं जयति

(किं न जहातीति प्रश्नतदुत्तरा
प्राणक्रमणप्रश्नः उत्तरञ्च)

सौम्य हस्तमार्तभागेति होवाच

मन्त्रयाञ्चकृतुः

अथ न गन्

काण्वे -

५. ३.

।भ्या (ह्या) यनिः

थैनं (नम) ब्रूम

। पारिक्षिता अभवन्निति क पारि-
क्षिता अभवन् - स त्वा

वाच वै सोऽगच्छन्

मन्तं पृथिवी द्विस्तावत्

। समन्तं पृथिवीं

श्वमेधयाजिनोऽभवन्

यति यः

५. ४; ५. ५.

उषस्तब्राह्मणम्. ५. ४.)

होलाब्राह्मणम् ५. ५.)

दानिति स त आत्मा सर्वान्तरः ।

एष त आत्मा सर्वान्तरः

था विब्रूयात्

होलः

देव साक्षात्

साद् ब्राह्मणः

नेदृश एव अतोऽन्यदार्तम्

५. ६.

तञ्चेति कस्मिन्न खल्वापः

माध्यन्दिने -

६. ३.

लाह्यायनिः

अथैनमब्रूम

क पारिक्षिता अभवन् क पारि-
अभवन्निति - तत् त्वा

उवाच वै तदगच्छन्

समन्तं लोकं द्विस्तावत् पृथिवी

तां पृथिवीं

पारिक्षिता अभवन्

जयति, सर्वमायुरेति यः

६. ५; ६. ४.

(कहोलाब्राह्मणम्. ६. ४.)

(उषस्तब्राह्मणम्. ६. ५.)

उदानिति स त आत्मा सर्वान्तरः

समानेन समानिति स त

सर्वान्तरः

यथा वै ब्रूयात्

कहोडः

यत् साक्षात्

तस्मात् पण्डितः

तेनेदृश एव भवति य एवं वेद

६. ६.

प्रोतञ्च कस्मिन्वापः (एकम्

वे -

रेक्षलोकेषु

लोकेषु

लोकाः

केषु

काः

प्रश्न्यां वै देवतामति

५. ७.

।ञ्च

प्रमिणमिति स ब्रह्मवित्

द् ब्रूयात्

।वाच वायुर्वै

त्येष त आत्मा

न्तरिक्षे तिष्ठन् इत्यादिरीतिः

(- द्यु - आदित्य - दिक्

चन्द्रतारक - आकाश - तमः

तेजःपर्यायाः क्रमात्)

धैवतमथाधिभूतम्

माध्यन्दिने -

आकाश एव गार्गीति । कसि

आकाश ओतश्च प्रोतश्च

अन्तरिक्षलोकेषु

द्यौर्लोकेषु

द्यौर्लोकाः

गन्धर्वलोकेषु

गन्धर्वलोकाः

अनतिप्रश्न्या वै देवता अति

६. ७.

यस्मिन्नयञ्च

अन्तर्यामिणं स ब्रह्मवित्

कश्च ब्रूयात्

वायुर्वै

यमयति स त आत्मा (एवमुपर्य

य आकाशे तिष्ठन् इत्यादिरीति

(वायु - आदित्य - चन्द्रतारक

दिक् - विद्युत् - स्तनरि

पर्यायाः क्रमात् , सर्वलोक

यश्च, ' यः सर्वेषु लोकेषु ति

- ' इत्येवंरूपः)

(इत्यु एवाधिलोकमथाधिभूतम्

सर्वेषु वेदेषु तिष्ठन्नित्य

पश्चात् । अथ, इत्यु ए

वेदमथाधियज्ञम् । यः

यज्ञेषु तिष्ठन् इत्यादि.

काण्वे

यधिभूतमथाध्यात्मम्
त्वक्पर्यायानन्तरं विज्ञानपर्यायः
अथ रेतःपर्यायः)

५. ८.

मं द्वौ प्रश्नौ
। चेन्मे वक्ष्यति
तौ चेन्मे न विवक्षिष्यति सूर्धाऽस्य
विपतिष्यतीति] ?

हं वै [त्वा] याज्ञवल्क्य

ज्यं धनुः

दवा (र्वा) क् पृथिव्याः

ऋयस्वेति, स होवाच

स्मिस्तदोतञ्च

।सङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कममुखम-

मात्रमनन्तरं

तदश्नाति किञ्चन

द्यावापृथिव्यौ

सूर्याचन्द्रमोवाक्यानन्तरं द्यावा-

पृथिवीवाक्यम्)

भेषा महर्ता अहोरात्राणि

माध्यन्दिने -

इत्यु एवाधिभूतमथाध्यात्मम्
(त्वक्पर्यायानन्तरं तमःपर्यायिते
पर्यायरेतःपर्यायाः । अथ (विः
पर्यायस्थाने?) आत्मपर्यायः,
आत्मनि तिष्ठन्' इति रीत्या

६. ८.

इमं याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ

तौ चेन्मे विवक्ष्यति

तौ चेन्मे न विवक्ष्यति मूध

विपतिष्यतीति =

अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य

उद्यन् धनुः

यदर्वाक् पृथिव्याः

धारयस्वेति

कस्मिन्नेव तदोतञ्च

असङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्ण

मुखमन्नामागोत्रमजरममरमः

ममृतमरजोशब्दमविवृतमः

मपूर्वमनपरमनन्तरं

न तदश्नाति कञ्चन

द्यावापृथिवी

(द्यावापृथिवीवाक्यानन्तरं सूर्या

मोवाक्यम्)

अहोरात्राणि

वे -

। नद्यः

मनु

। मनुष्याः

विदित्वा

ते यजति तपस्तप्यते

वदेवास्य तत

दतोऽस्ति

मन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाशः

न्येध्वम्

ध्वम्

५. ९.

सर्वं हितमिति तस्मात्

श वै मासाः

यदिदं सर्वमाददानाः

हीदं सर्वं षडिति

एवैव (इवैव) पवते

व्येव यस्यायतनमग्निर्लोकः

अमृतमिति होवाच

धेवी - काम - रूप आकाश

तमः - रूप - अप - रेतः-

माध्यन्दिने -

प्राच्योऽन्या नद्यः

दिशम्

ददतं मनुष्याः

दर्व्यं

अविदित्वा गार्गि

जुहोति ददाति तपस्यत्यपि

अन्तवानेवास्य स लोकः

नान्यदास्ति

एतद्वै तदक्षरं गार्गि यस्मिन्नाकाः

बहुमन्यध्वम्

मुच्याध्वै

६. ९.

सर्वं वसु हितम् । एते हीदं

वासयन्ते । तद्यदिदं सर्वं

यन्ते, तस्मात्

द्वादश मासाः

तद्यदिदं सर्वमाददानाः

एते ह्येवेदं सर्वं षडिति

एक एव पवते

पृथिव्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोक

स्त्रिय इति होवाच

(पृथिवी - रूप - आकाश -

तेजः - तमः - अप -

काण्वे -

प्राख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायित-

मयञ्च लोकः परश्च लोकः

सर्वाणि च भूतानि वाचैव

रेतेति ; यदेव ते कश्चिदब्रवी-

च्छृण्वामेति

वाशङ्क

इशो वै सम्राट् श्रोत्रम्

ब्रयमभिहार्यते

दये ह्येव हि सम्राट् सर्वाणि

भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति

६. २.

धो ह वै

रोक्षेणैव

था केशः सहस्रधा भिन्न (एवमस्यै)....

ता हिता नाम नाड्योन्तर्हृदये

प्रतिष्ठिता भवन्ति एताभिर्वा

एतदासवत्

विविक्ताहारतर इवैव ..

स्य प्राची दिक् ..

क्षिणे प्राणाः ..

ति ने[ती]त्यात्मा ..

प्रसङ्ग इति वाक्यं यथापूर्वम् (५.९.) ..

भयं त्वागच्छतात् याज्ञवल्क्य यो ..

नो भगवन्नभयं वेदयसे नम-

माध्वन्दिने -

व्याख्यानानि वाचैव

हरेतेतिः क एव ते किमब्रवी

(एवमुपर्यपि)

वधाशङ्का

श्रोत्रं हि दिशः

स्त्रियमभिहार्यति

हृदयेन हि सर्वाणि भूतानि

तिष्ठन्ति

६. ११.

स होवाच इन्धो वै

परोक्षेणैव

ता वा अस्यैता हिता नाम न

यथा केशः सहस्रधा

एताभिर्वा एतमासवत्

प्रविविक्ताहर इव

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य प्राची

दक्षिणाः प्राणाः

नेति नेत्यात्मा

(असङ्ग इति वाक्यं यथापूर्वम् (६

नमस्ते याज्ञवल्क्य अभयं त्वा

तात यो नो भगवन्नभयं वेदय

वे

माध्वन्दिने -

६. ३.

७. १.

ते		समृद्धतुः
येति (एवमुपर्यपि)		विपर्येति (एवमुपर्यपि)
वा एवास्य ज्योतिर्भवतीति ।....		चन्द्रज्योतिः सम्राडिति होवा चन्द्रेणैव
रेवास्य ज्योतिर्भवतीति		अग्निज्योतिः सम्राडिति होवाच
वास्य ज्योतिर्भवतीति		वाग्ज्योतिः सम्राडिति होवाच
वास्य ज्योतिर्भवतीति		आत्मज्योतिः सम्राडिति हो
वनु सञ्चरति		लोकौ सञ्चरति
कामति मृत्यो रूपाणि		अतिक्रामति
ति		विजहाति मृत्योरूपाणि
त्र प्रस्वपिति		स यतायं प्रस्वपिति
निहत्य		स्वयं विहत्य
रिष्यः स्रवन्त्यो भवन्ति अथ		स्रवन्त्यः पुष्कारिष्यो भवन्ति
वेशान्तान् पुष्कारिष्यः स्रवन्त्यः		वेशान्ताः स्रवन्तीः पुष्काः
सृजते		सृजते
श्लोकाः		तदप्येते श्लोकाः
ते स्थानं		पुनरैति स्थानं
ः (एवमुपरि)		पौरुषः (एवमुपरि)
पश्यति कश्चन		न तं कश्चन पश्यति
रेतदेश एवास्यैष इति		जागरितदेश एवास्यैषः
ज्योतिर्भवति सोहं		स्वयंज्योतिर्भवतीति एवमेवैत

काण्वे -

‘स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे’
इति १५. कण्डिका इह)

स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्त इति....
१७. कण्डिकेह)

दत्ताविद्यया मन्यते

व इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मि

अतिच्छन्दा अपहतपाप्माभयं रूपं

आत्मकाममात्मकाममकामं रूपं शोका-....

न्तरं

दा अवेदाः

अन्डालोऽचाण्डालः पौलकसोऽपौ-

लकसः

न पश्यति (एवमुपरि)

अतुर्घ्रातिः

अयन् वै तन्न रसयते

अयितू रसयितेः

अर्बुक्तेः

माध्यन्दिने -

(‘स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे
इति कण्डिका नेह किन्तु काण्व
६.३. ३४ स्थाने)

(स वा एष एतस्मिन् बुद्धान्त इह
कण्डिका नास्ति ।)

तदत्राविद्यया भयं मन्यते

राजेव देव इवाहमेवेदं सर्वमस्मि

आत्मकाममात्मकाममकामं रूपं

अतिच्छन्दोऽपहतपाप्माभयं रूपं

शोकान्तरं

वेदा अवेदा यज्ञा अयज्ञाः

पौलकसोऽपौलकसश्चाण्डालोऽ-

चाण्डालः

(‘तत् द्रष्टव्यं न पश्यति’, ‘स
प्रातर्व्यं न जिघ्रति’, ‘तद्र
न रसयति’, ‘तद्वक्तव्यं
वदति’, ‘तच्छ्रोतव्यं न शृणो
ति’, ‘तन्मन्तव्यं न मनुते’
‘तत् स्पष्टव्यं न स्पृशति’
‘तद् विज्ञेयं न विजानाति’ इ
कर्मकारकविशेषः सर्वत्र)

प्रातुर्घ्राणात्

विजानन् वै तद्रसं न रसयति

रसयितू रसात्

वक्तुर्व (वा ?) चः

वे -

तुर्विज्ञातेः

। अत्र वा अन्यदिवे ' ति

। १ कण्डिका)

। परमा गतिरेषास्य परमा संपत्.

पैर्भागैः

] ये शतं

। तं पितृणां जितलोकानामानन्दाः .

। स एको गन्धर्वलोक आनन्दः

। शतमाजानदेवानामानन्दाः स .

। प्रजापतिलोक आनन्दः

। एव परम आनन्दः एष ब्रह्म-

लोकः

। होवाच याज्ञवल्क्यः

। अत्र ह याज्ञवल्क्यो विभयाञ्च-

। हारेत्यादि ।)

३. ३४ स वा एष एतस्मिन्

। स्वप्नान्त इत्यादि)

माध्यन्दिने -

विज्ञातुर्विज्ञानात्

(यत्र वा अन्यदिवेति कण्डिका

नास्ति ।)

। एषास्य परमा संपत्

। मानुष्यकैः कामैः

। ये शतं

। ये शतं पितृणां जितलोकानामाः

। स एकः कर्मदेवानामानन्द

। ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स

। लोक आनन्दः यश्च श्रोत्रि

। वृजिनोऽकामहतः अथ ये

। देवलोक आनन्दाः स

। गन्धर्वलोक आनन्दः

। श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहत

। ये शतं गन्धर्वलोक आः

। स एकः प्रजापतिलोक अ

। एष ब्रह्मलोकः

। इति हैनमनुशशासैतदमृतम्

(अत्र ह याज्ञवल्क्य इत्यादिव

। मिह न; किन्तु कण्डिका

। नन्तरम्)

(स वा एष एतस्मिन् संप्रसादेः

। हि काण्व (६-३-१५) :

। एतदन्तरम् अत्र ह

काण्वे -

तद्यथाऽनः सुसमाहितम् — ..
यत्राणिमानं-इति कण्डिकाक्रमः)

त्सर्जनं याति, यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासि ..
भवति ।

बन्धनात् प्रमुच्यते ..

अभिसमायान्ति ..

ऊर्ध्वोच्छ्वासि भवति ..

६. ४. ..

त्रायमात्माऽऽबल्यं न्येत्य ..

क्षुषो वा ..

विज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्वव ..
क्रामति

अविद्यां गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्य ..

रूपं कुरुते पित्र्यं ..

देवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां ..
वा भूतानां

मनोमयः ..

पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आ- ..
काशमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः

क्रोधमयोऽक्राममयः क्रोधमयो-

ऽक्रोधमयः

द्व्यदेतदिदम्भयः ..

पापः पापेन ..

माध्यन्दिने -

(स यत्राणिमानम् —

तद्यथाऽनः सुसमाहितम् इत
इति कण्डिकाक्रमः)

उत्सर्जद्यति (इत्येतावदेव)

बन्धनात् प्रमुच्येत

उपसमायन्ति

ऊर्ध्वोच्छ्वासी भवति

७. २.

यत्रायं शरीर आत्माऽऽबल्यं न

चक्षुष्टो वा

संज्ञानमेवान्ववक्रामति, स एष
सविज्ञानो भवति

अविद्यां गमयित्वा

रूपं तनुते पित्र्यं

ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा देवं वा
वा अन्येभ्यो वा भूतेभ्यः

मनोमयो वाङ्मयः

आकाशमयो वायुमयस्तेजोमय
मयः पृथिवीमयः क्रोधम

क्रोधमयो हर्षमयोऽहर्षमय

तद्यदेदम्भयः

पापः पापेनेति

वे -

माध्यन्दिने -

संपद्यते		अभिसंपद्यत इति
सक्तः		तदेव सत् तत्
ते		पुनरैति
नु (तु) कामयमानः		इति नु कामयमानः
हाम आत्मकामो न तस्य प्राणा....		आत्मकाम आत्मकामो न तस्मात्
त्कामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-		प्राणा उत्कामन्ति अत्रैव ।
येति		नीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा
प्रमशरीरः अमृतः प्राणो ब्रह्मैव....		अथायमनस्थिकोऽशरीरः प्राज्ञ
तेज एव		त्मा ब्रह्मैव लोक एव सम्रा
		होवाच याज्ञवल्क्यः
श्लोका भवन्ति		तदप्येते श्लोकाः
पन्था विततः (रः)		अणुः पन्था वितरः
वेदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं		ब्रह्मविद उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमि
वेमुक्ताः		
त् तैजसश्च		तैजसः पुण्यकृच्च
ग्रामुपासते		असंभूतिमुपासते
यां रताः		संभूत्यां रताः
श नाम		असुर्या नाम
भिगच्छन्ति		प्रेत्यापिगच्छन्ति
ो जनाः		अबुधा जनाः
त्मानं चेन् , यस्यानुवित्तः,		(इहैव सन्त इति श्लोकस्थान
हैव सन्तः इति श्लोकक्रमः)		श्लोकः पूर्वम्, अथ अ
		चेदिति, अथ यस्यानुवित्त इति
त		संचरेत

काये -

हैव सन्तोऽथ विद्मः .
।वेदिर्महती विनष्टिः .
एतद्विदुः .
ततो .
यस्मादर्वाक् , यस्मिन् पञ्चेति .
श्लोकक्रमः)
देवाः .
।युर्होपासते .
।तं मनसो .
नसैवानुद्रष्टव्यम् .
कथैवानुद्रष्टव्यम् .
वा एष महानज अत्ना योऽयं .
विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोऽ-
न्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन् शेते
सर्वस्य वशी सर्वेशानः
सर्वस्याधिपतिः
। सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष .
भूतपाल एष सेतुः
दानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति .
यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन
।कमिच्छन्तः .
। विद्वांसः .
सङ्गो न हि सज्यते असितो न .
न्याशने न विष्यति एतम द्वैवेने

माय्यन्दिने -

तदेव सन्तस्तदु तद्भवामः
अवेदी महती विनष्टिः
ये तद्विदुः
न तदा
(यस्मिन् पञ्च, यस्मादर्वाक्
इति श्लोकक्रमः)
तद् देवाः
अयुर्होपासते
श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो
मनसैवात्त्वयम्
मनसःानुद्रष्टव्यम्
स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी
स्येशानः सर्वस्याधिपतिः
मिदं प्रशास्ति यदिदं किः
एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर
लोकपालः स सेतुः
वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्म
तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशवे
लोकमीप्सन्तः
पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांस
असङ्गोऽसितो न सज्यते न
द्वयान् पापं

ष्वे -

भे उहै (इहै) वैष एते तरति

कृताकृते तपतः

ऋष्यते कर्मणा

हेतो भूत्वा

१ (पश्यति) सर्वमात्मानं

पश्यति

तमिति वाक्यं पूर्वम् , सर्वमिति
वाक्यं पश्चात्)

॥ विचिकित्सो ब्राह्मणो भवति

। ब्रह्मलोक इत्यादि य एवं
वेदेत्यन्तमानुपूर्व्यम्)

॥ऽभयः

६. ५.

माष्वन्दिने -

इत्युभे ; उभे ब्रह्म एते तरत्
साध्वसाधुनी

नैनं कृताकृते तपतः नास्य वे
कर्मणा लोको मीयते

न कर्मणा लिप्यते

श्रद्धावित्तो भूत्वा

पश्येत् सर्वमेनं पश्यति सर्वोऽः

भवति सर्वस्यात्मा भवति

(सर्वमितिवाक्यं पूर्वम् , नैनमि
वाक्यं पश्चात्)

विजरो विजिघत्सोऽपिपासो ब्र
भवति य एवं वेद

स वा एष महानज आत्मा अ
वसुदानः स यो हैवमेतं

न्तमज्ज्मात्मानमक्रादं वसुदा

दि दते वसु । स वा

महानज आत्माऽजरोऽभयोः

ब्रह्माभयं वै जनक प्राप्नोऽ

होवाच याज्ञधर म्यः । २

भगवते विदेहान् द

माश्चापि सह दास्यायेति ।

अभयोऽमृतः

७. ३.

काण्वे -

ोऽन्यद् वृत्तमुपाकरिष्यन् याज्ञ-
वल्क्यो मैत्रेयीति होवाच

देव भगवान् वेत्थ

वि] ब्रूहीति

वती (ति) सती

न्त तर्हि भक्थेतत्

याचक्षाणस्य तु मे

होवाच

वित्तपर्यायानन्तरं ब्रह्मपर्यायः)

वेदपर्यायानन्तरं भूतपर्यायः)

दान् वेद भूतानि तं परादुः

मे वेदा इमानि सर्वाणि भूतानि ..

शङ्खपर्यायानन्तरं वीणापर्यायः) .

इष्टं हुतं

- रस - गन्ध - रूप - शब्द -

संकल्प - विद्या - कर्म - आ-

नन्द - विसर्ग - अध्व - वेद-

पर्यायाः क्रमेण

माध्वन्दिने -

अथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद् वृत्त
करिष्यन् । मैत्रेयीति हं

याज्ञवल्क्यः

यदेव भगवान् वेद

ब्रूहीति

भवती सती

हन्त खलु भवति तेऽहं तद् वक्ष

वाचं तु मे व्याचक्षाणस्य

स होवाच याज्ञवल्क्यः

(वित्तब्रह्मपर्यायमध्ये ' न वा
पशूना ' मिति पर्यायान्त

वेदभूतपर्यायमध्ये, ' न वा
यज्ञाना ' मिति पर्यायान्त

वेदान् वेद यज्ञास्तं परादुः यो
त्वात्मने यज्ञान् वेद भूतानि
परादुः

इमेवेदा इमे यज्ञा इमानि भूत

(वीणापर्यायानन्तरं शङ्खपर्याय
दत्तं हुतं

स्पर्श - गन्ध - रस - रूप - श

संकल्प - वेद - कर्म - उ

आनन्द - विसर्ग - विद्याप

क्रमेण (वेदानामयनं ह्य

वे -

न एव एवं वा अरे अयमामा.

प्रनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः

तमापिपत् न वा अहमिदं .

वेजानामीति

वाच

च्छत्तिधर्मा

हि द्वैतमित्यादि पूर्वं (४.४.)

पिति विलक्षणम् ।)

न विजानीयात् स एष

वल्क्यो विजहार

६. ६.

प्र वंश इत्यादि वंशब्राह्मणम् ..

माव्यन्दिने -

रसघन एव स्यादेवं वा अरे

महद् भूतमनन्तमपारं कृत्स्न

मोहान्तमापीपदत् न वा अहा

विजानामि न प्रेत्य संज्ञाऽस्तं

स होवाच याज्ञवल्क्यः

अनुच्छत्तिधर्मा । मात्रासंसर्गस

भवति ।

(यत्र हि द्वैतमित्यादेः यत्किञ्चि

प्राच्यस्य स्थाने (७. ६)

स्थितरीत्या, यद्वैतं न पश्य

त्यादि, यद्विजानीयादित्यन्त

ततः, 'यत्र वा अन्यदिव न

तत्रान्योऽन्यदित्यादि । पश्ये

जिघ्रेत्, रसयेत्, अभिवर्ते

शृणुयात्, मन्वीत, स्पृशे

विजानीयादिति क्रमः ।)

(तं केन विजानीयादित्येतदनन्त

एष नेतीत्यादि नास्ति । वि

तारमरे केन विजानीयादि

तावदेव ।)

याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज

(पूर्वब्राह्मणान्तर्गततथैव वंशब्रा

ह्मणान्तर्गततथैव वंशब्रा

काण्वे -

माध्यन्दिने -

७. १.		८. १.
इञ्च्य (च्य) ते		उदच्यते
७. २.		८. २.
७. ३.		८. ३.
३ प्रजापति रित्यादि		काण्व - ७. १. ५. स्थितं वायुम लमित्यादि, त्रिधेमेत्यन् ८. ४. एष प्रजापतिरित्यादि
इत्यस्मै		ददन्त्यस्मै
७. ४.		८. ५.
१ हैतन्महत्		यो हैवमेतन्महत्
७. ६.		८. ६.
देवाः सत्यमेवोपासते		ते देवाः सत्यमित्युपासते
मित्येकमक्षरम्		अमित्येकमक्षरम्
७. ७.		
द्यत् सत्यं		तद्यत् तत् सत्यं
श्मिभिरेषः		रश्मिभिर्वा एषः
व्ररिति (स्वरिति)		स्वरिति
मनोमय ब्राह्मणानन्तरं विद्युद्ब्राह्मणम्)...		(विद्युद्ब्राह्मणानन्तरं मनोमयब्राह्म
वो वा स एष सर्वस्येशानः		यवो वैवमयमन्तरात्मन् पुरुष एष सर्वस्य वशी सर्वस्येश
वेद्यत्येनं पाप्मनः		विद्यत्येनं सर्वस्मात् पाप्मनः
७. ८.		८. ९.

७. यदा वै इत्यादि ब्राह्मणान्तरं	(८-११. एतद्वै इत्यादिब्राह्मण
८. एतद्वै इत्यादिब्राह्मणम्)	८-१२. यदा वै इत्यादिब्रा
वरस्य (लम्बरस्य)	यथाऽम्बरस्य
७. १२.	८. १३.
रमन्ते	भूतानि रतानि
विशन्ति	भूतानि विशन्ते
७. १३.	८. १४.
दुक्थवित्	उद्दासा उक्तवित्
हास्मै	सम्प्रञ्च हास्मिन्
प्र कल्पन्ते	श्रैष्ठ्याय कल्प्यन्ते (कल्पन्
त्रामोति	प्रक्षतमात्रामोति
७. १४.	८. १५.
हैवास्या एतत्	एतदु हास्या एतत्
एषु लोकेषु	एषु लोकेषु
ह्येवैष	सर्वमु ह्येष
सत्ये प्रतिष्ठितम्	तद्वैतत् सत्ये प्रतिष्ठिता
ब्रूयादहमदर्शमिति	य एव ब्रूयादहमद्राक्षमिति
व श्रद्दध्याम	तस्मा एव श्रद्दध्यात् (म)
(एवमु हैषा) गायत्री	एवम्बेषा गायत्री
सावित्रीमन्वाह	अमूमन्वाह
तामेके	तां हैके
मेव सावित्रीमनब्रयात्	गायत्रीमेवानब्रयात्

काण्वे -

गम ऋद्धयते

..

नु होत तत्

..

७. १५.

हिरण्ययेनेत्यादिमन्त्रद्वयानन्तरं

..

वायुरनिलयमृतमिति मन्त्रद्वयम् ।..

तं स्मर

..

विधेम

..

८. १. ८.२.

पेष्ठब्राह्मणानन्तरं श्वेतकेतुब्राह्मणम् ...

द्वितीयवाक्येपि) अपि च येषां

भूषति

..

कडाः

..

स्योमे बलिं

..

‘चक्षुः’, ‘श्रोत्र’ मित्यादिपदं ...

वाक्यान्ते)

किं वासः

...

शित्वा चाचामन्ति

..

यन्ते ।

..

‘पाञ्चालानां

माध्यन्दिने -

कामः समृद्धयते

यन्नु हो तत्

(हिरण्ययेनेत्यादि इह न ।

रनिलमित्यादि पूर्वमेव (८.

वायुरनिलमृतं भस्मान्तमिति ।

क्लिबे स्मर । (चतुर्थपादो नास्ति

विधेमेति

९. १. ९.२.

श्वेतकेतुब्राह्मणानन्तरं ज्येष्ठब्रा

(द्वितीयवाक्ये परम्, ‘अपि च

बुभूषति’ इति नास्ति ।)

कडाः

तस्य वै मे बलिं

(‘चक्षुः’, ‘श्रोत्र’ मित्यादि

वाक्यारम्भे — ‘चक्षुः

अहं प्रतिष्ठास्मि’ इत्येकः

किं वासः

अशित्वाऽऽचामन्ति

मन्यन्ते; तस्मादेवंविदशिष्यक

मेदशित्वाचामेत् । प

तदनमनमं कुरुते ।

पञ्चालानां

वे -

ति होवाच ' इति पर्यायत्रये)

यथाऽसौ

यतिथ्यां

१ पुरोऽनुशिष्टानवोचदिति ।

३न वेदेति

रास (सा)

नमाहृत्य

वाच

। [ग] वते

। मे

णां परिधानस्य

नकीर्त्या

ङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः....

आहुत्यै

धूमः

३ अङ्गाराः नक्षत्राणि विस्फु-....

लिङ्गाः

ायते स जीवति

वैद्यतात (न) पृषो

माध्यन्दिने -

(द्वितीयपर्यायप्रभृति, नेति
वाच ' इति)

वेत्थ यथाऽसौ

वेत्थ यतिथ्यां

भवान् पुराऽनुशिष्टानवोच इति

नैकञ्चन वेदेति होवाच

प्रेहि

जैवल्लेरास

भासनमाहार्य

अर्घ

तं होवाच

वरं भवते

तां मे

प्रवराणां परिधानानां

उपायनकीर्ता

चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फु

तस्या आहुतेः

वायुधूमः

दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो ि

लिङ्गाः

संजीवति

तान वैद्यतात पृषो

काण्वे -

माध्यन्दिने -

परावन्तो (तो)		परावतो
। पुनरावृत्तिः		न पुनरावृत्तिरस्ति
दक्षिणामादित्य एति		दक्षिणाऽऽदित्य एति
अन्नं भवन्ति - ते पुनः - त एव-....		अन्नं भवन्ति त एवमेवानुपरि- वर्तन्ते ।

८. ३.

९. ३.

परि समुच्च		परिसमुच्च
सैः कामैस्तर्पयन्तु		कामैस्तर्पयन्तु
नेपद्यतेऽहं		निपद्येऽहं
संराधनीमहं स्वाहा		संराधनीमहं स्वाहा । प्रजापते न तान्यन्य इति तृतीयां जु
(अग्नये स्वाहेत्यादि)		(अग्नये स्वाहेत्यादिस्थाने : स्वाहेत्यारभ्य बहुविप अनुक्तानेकस्वाहाकारादि :

भ्रामं स्यामं हि ते महि		आमो स्यामं हि ते मयि
सर्वाश्च मधुमतीः		सर्वाश्च मधुमतीः सर्वाश्च व्या
पाणी प्रक्षाल्य		प्रक्षाल्य पाणी
तान् पिष्ट्वा दधनि मधुनि घृते		तान् सार्धं पिष्ट्वा दध्ना मधुना

८. ४.

९. ४.

तस्मात् स्त्रियमध उपासते		तस्मात् स्त्रियमध उपासीत श्रीं
मध्यतस्थौ (स्तौ)		मध्यतस्तौ
पुनरग्निर्धिष्ण्या		पुनरग्नयो धिष्ण्या
भवक्रीणीयात्		अपक्रीणीयात्

वे -

मावन्दिने -

दद्यात्

न दद्यात्

दस्मै दद्यात् — यशस्विना-..

(' सा चेत् — भवत ' इति :

वेव भवतः

नास्ति ।)

य ..

निष्ठाप्य

माममूं मयीति ..

मादयेति

दधीतेति ..

इच्छेद् गर्भं दधीतेति

पक्ताः ..

सर्पिषाऽक्त्वा

पानौ इत्यादिक्रमः) ..

(आशापराक्रमौ इत्यादिरन्यः

इष्टासुकृते इति पर्यायो नारि

यस्य दारेण

श्रोत्रियस्य जायया

इत्य

आप्लूय

जायेत्

गौरो जायेत्

॥

मे तेऽसाविति

दधामि तेऽसाविति नाम गृह्ण

पुष्करिणीं समीङ्गयति

वातः पुष्करिणीं समीङ्गयति

सह

सावरं सह

स्य दक्षिणं कर्णमभिनिधाय

अथास्याधुष्यं करोति, दक्षिणं

त्वेरथ दधि मधु इत्यादि

मभिनिधाय वाग्वागिति

भवतीत्यन्तम् ।

थास्य नामधेयं करोति

स्तीति तदस्यैतद् गुह्यमेव

स्यात् अथ दधि मध्वि

दधामीत्यन्तम् ।

काण्वे -

माध्यन्दिने -

३:

अथैनं मात्रे प्रदायेत्यादि पूर्वम्
थास्य मातरमभिमन्त्रयत
इत्यादि पश्चात्)

स्वः

(अथास्य मातरमित्यादि पृ
अथैनं मात्रे इत्यादि पश्च
एतदुभयस्मात् प्राक्, २
मभिमृशति । अश्मा भवे
शरदः शतमितीत्यन्तमधिः

यः

जीजनत्

शशयः

अजीजनथाः

८.५.

वंशः पौतिमाषीपुत्र इत्यादि

अथ वंशः तदिदं वयं भारद्वा
पुत्रादित्यादि (काण्वात् ि
क्षणम् ।)

ख्यायन्त इत्येतदनन्तरं समान- ..

(आख्यायन्त इत्येतावदेव ।)

रासाञ्जीवीपुत्रादित्यादि ,

ब्रह्मणे नम ' इत्यन्तम् ।)

एवं काण्वमाध्यन्दिनबृहदारण्यकपाठभेदः पूर्णः

श्रीरस्तु । शुभमस्तु ॥

	श्रीगणेश	"	१	१
	श्रीगणेश	४५	४५	४५
	श्रीगणेश	४५	४५	४५
	श्रीगणेश	४५	४५	४५
}	श्रीगणेश	०५	०५	०५
	श्रीगणेश	"	"	"
	श्रीगणेश	०४	०४	०४
	श्रीगणेश	०३	०३	०३
	श्रीगणेश	०३	०३	०३
	श्रीगणेश	५३	५३	५३
	श्रीगणेश	१२	१२	१२
	श्रीगणेश	२२	२२	२२
	श्रीगणेश	४४	४४	४४
	श्रीगणेश	४४	४४	४४
	श्रीगणेश	४४	४४	४४
	श्रीगणेश	०४	०४	०४
	श्रीगणेश	०	०	०
	श्रीगणेश	०	०	०
	श्रीगणेश	"	"	"
	श्रीगणेश	"	"	"
	श्रीगणेश	२	२	२

हा	१७०	सूत्रम्	२३७
तिश्रुक्तः	१८५	ब्रह्मोद्यम्	२४९
ः	१९१	उज्ज्यं	२५०
ह्यम्	१९२	भधिज्यं	"
ष्टम्	"	बाणवन्तौ	"
ः	२००	अङ्गारावक्ष्यणम्	२६९
ज	२०१	औपनिषदः	२७६
कालयम्	"	परिमोषिणः	२८२
चकार	"	उत्पाटिका	२८४
नेमुक्तिः	२०५	उत्पटः	"
नेमोक्षाः	"	किनाटं	"
इ	"	रातिः	२८७
नेनेदन्ते	२०७	अण्वन्तान्	२८८
ः	२०९	कूर्चात्	२९५
भ्रहः	"	वृन्दारकः	२९६
निः	"	इन्धः	"
गः	२१७	विराट्	२९७
आह्वयानि	२१८	संस्तावः	"
ः	२१९	जालकम्	"
इ	"	प्रावरणम्	"
ोक्षात्	२२१	हिताः	२९८
ः	२२५	मन्त्रा	३१२
म	२२७	दर्भिषज्यम्	३१८

:	३२८	प्रवाराणां
	”	तीर्थेन
कः	३३०	परावतः
		पर्यवेति
३	३३९	मन्थः
गरी	”	अवनयति
नाः	३५४	एकपुण्डरीकम्
।	३९३	अणुप्रियङ्गवः
	३९८	खल्वाः
वरस्य	४०७	खलुकुल्लः
	४१०	अधोपहासं
	४१३	मलोद्वासाः
	४१५	कंसेन
	४२१	उदौदनम्
	४२४	उक्षा

General Editor :—

Prof. P. V. RAMANUJASWAMI, M.A., *Director*.

VENKATESVARA ORIENTAL INSTITUTE STUDIES :

R

Theory of Knowledge in the Philosophy of Śri Rāmānuja (English) by Dr. K. C. Varadachari, M.A. Ph.D.

Rupakapariśuddhi (Sanskrit) by Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.

Idea of God (English) by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph. D.

Sāhityavimarśa (Sanskrit) by Vidya Pravina Sri A. Someswarasarma, P.O.L.

The Dharmasūtrās and the Dharmasāstrās (English) by Dewan Bahadur K. S. Ramaswami Sastri, B.A., B.L.

Vīraśaiva Literature, (Telugu) by Sri S. Ramakrishna Sastri, M.A., B.O.L.

VAISHNAVASAMPRADAYA GRANTHAMALA :—

Aṣṭādaśarahasyams—Vol. I (8 Rahasyas) Tamil in Telugu script, Ed. by Sri T. K. V. N. Sudarasanacharya, Siromani and Vidvan

Tiruvenṅadamuḍaiyān Pāśurams—with meanings (Tamil) Ed. by Sri T. K. V. N. Sundarasanacharya, Siromani and Vidvan

Vedārthasaṅgraha with Tātparyadīpikā (Skt.) Ed. by Sri T. K. V. N. Sudarasanacharya, Siromani and Vidvan (In the Pr

Tirumalai-oḷugu, (Tamil) Ed. by Sri K. Balasundara Nayakar, M.A. (In the Pr

Aṣṭādaśarahasams-Vol II. (10 Rahasyas) Tamil

Price list of Publications

ral Editor :—

PROF. P. V. RAMANUJASWAMI, M.A.,

Director,

VENKATESVARA ORIENTAL SERIES :— Rs

Śrī Venkateśvara Kāvya Kalāpa, (Sanskrit) Ed.
by Sri D. T. Tatacharya, M.O.L. ... 4

History of Tirupati, Volume II (English) by Dr.
S. Krishnaswami Aiyangar, M.A., Ph.D. (In Pr

A Glossary of Indian Philosophical Terms, (Sanskrit-English) by Sri C. V. Sankara Rao, M.A. ... 1

Psychology, (Telugu) by Dr. K. C. Varadachari.
M.A., Ph.D. (Out of St

Iśāvāsyopaniṣad Bhāṣya, of Venkatanatha,
(Sanskrit-English) Ed. & Translated by Dr. K. C.
Varadachari, M.A., Ph.D. & Sri D. T. Tatacharya,
M.O.L. (Out of St

Samūrtārcanādhikaraṇa (Atri Samhitā), (Sanskrit) Ed. by Sri Raghunatha Chakravarthi
Bhattacharya & Sri M. Ramakrishna Kavi, M.A. (

Suvarṇasaptati Śāstra, (Sanskrit) Reconstructed
from the Chinese & Ed. by Sri N. Aiyaswami
Sastri ... :

Kenopaniṣad Bhāṣya, by Rangaramanuja (Sanskrit-English) Ed. & Translated by Dr. K. C.

<i>Tirukkural-Kāmatuppāl</i> , with the commentaries of Kalingar and Paripperumal (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L. ... (<i>Out of Stock</i>)	
<i>Śrī Venkateśvara Vacanamulu</i> , (Telugu) Edited by Sri V. Prabhakara Sastri	1
<i>Śṛṅgārasaṅkīrtanalu</i> , Vol. IV of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed by Sri V. Prabhakara Sastri	2
<i>Kāśyapa Jñānakāṇḍa (Kāśyapa Saṁhitā)</i> , (Sanskrit) Ed. by Sri R. Parthasarthi Bhattachar ...	3
<i>Āndhra-Kuvalayānandamu</i> , (Telugu) by Ubhaya-bhasha Pravina Sri K. Subrahmanya Sastri 2nd Ed.	3
<i>Tirukkural-Porutpāl</i> , with the commentaries of Kalingar and Paripperumal (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L. ... (<i>Out of Stock</i>)	
<i>Kaṭhōpaniṣad Bhāṣya</i> , of Rangaramanuja (Sanskrit-English) Ed and Translated by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph. D. and Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.	3
<i>Śrī Venkateśvara Laghu Kṛtulu</i> , (Telugu) Edited by Sri V. Prabhakara Sastri	1
<i>Annamācārya Caritramu</i> , (Telugu) Edited by Sri V. Prabhakara Sastri	3
<i>Tiruveṅgaḍa Sthalapurāṇam</i> , (Tamil) with prose supplement Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L.	1
<i>Alaṅkārasaṅgraha</i> , of Amritanandayogin, (Sanskrit) Edited by Sri P. Balakrishnamurti, M.A. ...	3
<i>Subhadrā Kalyāṇamu</i> , (Telugu) by Tallapaka Timmakka, Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri ...	1

Rs. A.

<i>Jānāśrayī</i> , (Sanskrit) Ed. by Sri M. Ramakrishna Kavi, M.A.	1 0
<i>Adhyātmasaṅkīrtanalu</i> , Vol. V. of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri	3 4
<i>Tiruveṅgaḍa Ulā</i> , (Tamil) Ed. by Sri T. P. Palaniappa Pillai, B.O.L.	1 8
<i>Adhyātmasaṅkīrtanalu</i> , Vol. VI of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri A. V. Srinivasachari	2 0
<i>Praśnopaniṣad Bhāṣya</i> , of Rangaramanuja (Sanskrit-English) Ed. and Translated by Dr. K. C. Varadachari, M.A., Ph.D. and Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.	2 12
<i>Śrī Venkateśvara Stuti Ratnamāla</i> , (Telugu) Ed by Sri V. Prabhakara Sastri	1 2
<i>Dharmasaṅgraha</i> , (Sanskrit) Ed. by Prof. P. V. Ramanujaswami, M.A.	2 0
<i>Nipātāvayayopasargavṛtti</i> , (Sanskrit) Ed. by Vidya Pravina Sri A. Someswarasarma, P.O.L.	2 0
<i>Adhyātmasaṅkīrtanalu</i> , Vol. VII of Tallapaka Annamacharyulu (Telugu) Ed. by Sri R. Anantakrishna Sarma & Sri A. V. Srinivasachari	3 0
<i>Bharata Kośa</i> , (Sanskrit) compiled and Ed. by Sri M. Ramakrishna Kavi, M.A.	22 0
<i>Adhyātmasaṅkīrtanalu</i> , Vol. VIII of Tallapaka Annamacharyulu (Tel.) Ed. by Sr. R. Anantakrishna Sarma & A. V. Srinivasachari	3 0
<i>Raghuvamśa</i> , (Cantos 1 & 2), Edited with notes in Tamil by Sri D. T. Tatacharya, M.O.L.	2 8
<i>Adhyātmasaṅkīrtanalu</i> , Vol. IX of Tallapaka Annamacharyulu (Tel.) Ed. by Sri R. Anantakrishna Sarma	3 0

<i>Śrī Veikateśvara Stuti Ratnamāla</i> , (Tel.) Vol. II Ed. by Sri K. Ramakrishnaiya, M.A.	2
<i>Adhyātmasaṅkīrtanalu</i> , Vol. X of Tallapaka Annamacharyulu (Tel.) Ed. by Sri R. Ananta- krishna Sarma	3
<i>Chāndogyopaniṣad-Bhāṣya</i> , of Rangaramanuja Part I-Text with Sanskrit Introduction & Notes Ed. by Uttamur Sri T. Viraraghavacharya ...	8
<i>Sāhityasāra</i> , (Sanskrit) by Somesvara Kavi, Ed. by Sri M. Ramakrishna Kavi, M.A. with Intro- duction by Vidya Pravina Sri A. Someswara- sarma, P.O.L.	9
<i>Sārasaṅgrahagaṇitam</i> , Part I of Pavuluri Mal- lana, (Telugu) Ed. by Sri V. Prabhakara Sastri.	9
<i>Songs of Tāllapāka Poets</i> , with Musical notation by Sri R. Anantakrishna Sarma ...	10
<i>Kriyādhikāra (Bhṛgusaṁhitā)</i> (Sanskrit) Ed. by Sri R. Parthasarathi Bhattachar	10
<i>Daśarūpikam</i> (Tamil) Translated by Sri R. Srinivasaraghavacharya, B.O.L. ...	10
<i>Bālacaritam</i> (Tamil) Translated by Sri R. Srinivasaraghavacharya, B.O.L. ...	10
<i>Bṛhadāraṇyakopaniṣad-Bhāṣya</i> , of Rangarama- nuja Part I-Text with Sanskrit Introduction and Notes Ed. by Uttamur Sri T. Viraraghava- charya (In the P	

copies of the above apply to :--

THE DIRECTOR,

S. V. Oriental Institute, TIRUPATI,

Q0127: 29
15 J 54

